3 1761 04413 0441

73

A SKYTHÁK

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

NAGY GÉZA
L. TAGTÓL

(OLVASTATOTT A M. TUD. AKADÉMIA 1905 ÁPRILIS 3-IKI ÜLÉSÉN.)

12 ÁBRÁVAL

1858
1973
1618 B
156 B
156

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1909

DK
34
S4N3

LIBRARY
FEB 5 1973
UNIVERSITY OF TORONTO

12208. — Budapest, az Athenaeum részvénytársulat nyomása.

A SKYTHÁK.

I.

A mily általános volt, kezdve a byzantinusokkal, a régebbi írók azon felfogása, hogy a skythák a népvándorlás kora óta föltünt különféle uralaltáji vagy máskép turán népekkel, hunnokkal, turkokkal, magyarokkal, kunokkal stb. voltak valamiféle rokonsági viszonyban; ép annyira elterjedt a lefolyt évszázad alatt, különösen Zeuss, Müllenhoff és Tomaschek nyelvi magyarázatai óta a skythák irán eredetének elmélete. Mindig akadtak ugyan időközönkint, kik a turán eredetet vitatták, de azért megmaradt uralkodó véleménynek, ha nem is annyira az európai, mint inkább a német tudományos világban, hogy a skythák nem mások mint kezdetleges ősi állapotban maradt iránok vagy legalább is az iránsággal nagyon közeli atyafiságban levő árják, esetleg a lett-szláv népség ősei.[1]

Az árjaság ősi állapotából magyarázzák aztán ezen elmélet követői a skythák nomád életmódját, mely náluk a legszorosabb kapcsolatban volt a lótartással. A nomádságra vezetik vissza a szokásaikban, erkölcseikben és vallásos felfogásuk töredékes emlékeiben mutatkozó különleges jellemvonásokat, melyek tulajdonképp nem az iránsághoz, hanem a közép- és belső-ázsiai nomád turán néptörzsekhez tették őket hasonlókká. E felfogás szerint azonban a nomád élet, a mit a skythák követtek, nem a származásnak, hanem a pusztaságon való tartózkodásnak az

---

[1]) Minden esetleges félreértés kikerülése végett megjegyzem, hogy a *turán* nevet nem a Müller Miksa-féle értelmezés szerint használom, hanem mindig az *ural-altáji* nyelvcsaládhoz tartozó vagy legalább is odaszámítható népeket értem ezen elnevezés alatt, ép úgy, mint az *árja* név alatt a németek *indo-germánjait*, kiket főleg az angolok s részben a francziák is (ez utóbbiaknál az *indo-európai*-val váltakozva) még mindig *árják*-nak neveznek.

eredménye; a földműves életmódja csak egy további fejlődési fokozat az árja népek történelmében, de nem az ősi állapot, mely náluk is, mint a turánoknál, baromtartásból és pásztorkodásból állt. Már pedig a nomád életmód világnézletben, erkölcsi és társadalmi rendben, szokásokban bizonyos egyformaságot hoz létre az egymástól legtávolabb eső népek közt is a nélkül, hogy ebből a származás közösségére kellene következtetni.

A pusztai életmódnak tulajdonítják azok is a skythaságnál jelentkező turánszerű jellemvonásokat, kik máskülönben nem egy a földművelésnél korábbi fejlődési fokozatnak tartják a baromtartást, hanem a földművelés egyik fejleményének. Ezen felfogás szerint mindaddig nem lehetett szó nomadismusról, míg az előázsiai hosszúfejű kulturnépek Egyiptomban s Babyloniában nem kapcsolták össze a földművelést a szarvasmarha- s utóbb a lótartással. Csak a mikor már fejni kezdték a szarvasmarhát, juhot, lovat stb. és tőlük eltanulták a kezdetlegesebb műveltségi fokon álló népek is, akkor lett lakhatóbbá a pusztaság és csak ezután fejlett ki az ott tartózkodó népeknél a nomadismus.[1])

Igy magyarázva a nomadismus keletkezését, áthidalható az a nehézség, mely abban a nyelvi és régészeti jelenségek által egyformán támogatott körülményben volt, hogy az árjaságnál már a megoszlás előtti időkben, a neolith korban általánosan elterjedt a földművelés; csakugyan lehettek tehát a skythák olyan iránok, kik a középázsiai pusztaságon nomádokká váltak, föltéve hogy ez igazolható nyelvük fennmaradt töredékes emlékeiből.

E szerint a skytha-kérdés ismét azon csekély nyelvmaradvány újabb átvizsgálására terelődik át, melyből az irán eredet elméletét vonták le Zeuss és követői, a kik közt az újabb tudósok sorában Hommel Fritzet, az imént említett Schurtz Henriket és Brand Károly Györgyöt emelhetjük ki.[2])

Ide s tova másfél évtizede, hogy megjelent *A szkithák nemzetisége* című tanulmányom, melyben a turán népek közt jelöl-

[1]) Ilyen álláspontot van pl. dr. Schurtz Henrik a felső-ázsiai és szibériai népek történetének leírásában. (*Weltgeschichte.* Herausgegeben von Dr. Hans F. Helmolt. Leipzig und Wien. 1902. II. k. 1. fele. 129. s kk. ll.)

[2]) Zeuss Gáspár: *Die Deutschen und die Nachbarstämme.* München, 1837. 275—302. l. — Müllenhoff Károly: *Ueber die Herkunft und Sprache der pontischen Scythen und Sarmaten.* (Monatsberichte der preuss. Akademie

tem ki a skythák helyét külsejük, életviszonyaik, erkölcseik, szokásaik s vallásos felfogásuk alapján, a mennyiben nemcsak általános, hanem részletekre kiterjedő, forma szerinti egyezésekről is beszélhetünk. Ugyanekkor nyelvmaradványaikra is kiterjeszkedtem s talán sikerült is kimutatnom az irán elmélet ingatag voltát. Mégis akkori magyarázataim részint kiegészítésekre, részint helyesbítésekre szorulnak s arról is mindinkább meggyőztek további tanulmányaim, hogy az a turán népáramlat, melyet az ókor a skythák nevéhez fűzött, szoros kapcsolatban van a finnugor s különösen az ugor-magyar népek terjeszkedésével. A skythakérdés tehát nemcsak a tudomány általános szempontjából, de a saját különleges feladatainknál fogva is méltán tarthat számot érdeklődésünkre s ránk vár a kérdés újabb meg újabb oldalról való megvilágításának kötelezettsége.[1])

II.

Egész röviden jellemezve a skytha-kérdést, úgy áll a dolog, hogy a különben nagyon gyér, többé-kevésbbé eltorzított s többféleképen magyarázható nyelvmaradványok kivételével minden jelenség egy tősgyökeres turán nép képét tünteti fel.

---

in Berlin. 1866. 549—579. l.) és *Deutsche Altertumskunde*. Berlin, 1892. III. k. 101—125. l. — Tomaschek Vilmos: *Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden*. (Sitzungsber. der kais. Akademie. Bécs, 1888. CXVI. 715—780. CXVII. 1—70. ll.) — Dr. Fligier: *Ueber die Herkunft der Sarmaten*. (Archiv für Anthropologie. XVII. 1887. 302—303.) — Dr. Fritz Hommel: *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*. (Müller J. Handbuch d. klass. Altertumswissenschaft. III. Bd. I. Abth.) München, 1904. I. Hälfte. 29—30., 210—214. l. — Dr. Schurtz Henrik: *Hochasien und Sibirien*. (A Helmolt-féle »Weltgeschichte« II. kötetének 1-ső felében. Lipcse és Bécs, 1902. 131.) és Brand Károly György: *Die alten Völker am Schwarzen Meer*. (U. o. IV. k. I-ső fele. 73—80. l.) — A skythák lett-szláv eredetét vitatja Cuno János Gusztáv: *Die Skythen. Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde*. I. Theil. Berlin, 1871. cz. művében.

[1]) Eredetileg *Egy pár szó a szkithákról* cz. a. az »Ethnographia« 1894-iki évfolyamában (223—238 és 279—320. l.) jelent meg említett tanulmányom s aztán külön füzetben, mint a »Néprajzi Füzetek« 3-ik száma. Budapest, 1895. Lásd továbbá a »Századok«-ban 1896. évf. 235—246. és 1897. évf. 427—433. l., a »Budapest Régiségei«-ben V. k. 1897. 89—91. l., a »Keleti Szemlé«-ben I. k. 1900. I. k. 60. l. és »Archaeologiai Értesítő«-ben XXI. k. 1901. évf. 110. s köv. ll. közölt pótlásokat és módosításokat.

Erre vall első sorban is a nomád élethez való makacs ragaszkodásuk. Sem varosokat, sem várakat nem építettek — mondja róluk Herodotos — hanem magukkal hordva házaikat mindannyian nyilas lovasok, nem földművelésből, hanem marhatartásból élnek s lakásuk a szekerükön van.[1])

Még részletesebben szól nomád életükről Hippokrates. Nomádoknak hívják őket — úgymond, mert nincsenek házaik, hanem szekereken laknak. A szekerek közül a kisebbek négy-, a nagyobbak hatkerekűek. Ezek gyékénynyel vannak körülkerítve, a házakhoz hasonlóan egyszerű vagy háromszoros beosztással s egyszersmind sátort képeznek eső, hó és szél ellen. A szekeret két vagy három pár szarvnélküli ökör húzza. Itt élnek a nők gyermekeikkel, míg a férfiak lovon ülnek s utánuk mennek baromcsordáik, szarvasmarháik és lovaik s addig tartózkodnak egy helyen, míg elég legelőt találnak barmaiknak, aztán pedig más vidéket keresnek fel.[2])

Említi a nomád skythák font tetejű, jó kerekű magas szekérházait Aischylos is a Prometheusban: »Ha innen el mégy, fordúlly napkelet felé a' pusztaságnak; itt majd a' Szittyai Kóborlókhoz érkezel, a' kik tzéltütő nyilakkal felfegyverkezve vagynak, és a' kik az ő fontt házaikat szekereiken hordozzák.«[3])

---

[1]) *τοῖσι γὰρ μήτε ἄστεα μήτε τείχεα ᾖ ἐκτισμένα, ἀλλὰ φερέοικοι ἐόντες, πάντες ἔωσι ἱπποτοξόται, ζώοντες μὴ ἀπ' ἀρότου, ἀλλ' ἀπὸ κτηνέων, οἰκήματα τέ σφι ᾖ ἐπὶ ζευγέων.* Herod. IV. 46.

[2]) *Νομάδες δὲ καλεῦνται, ὅτι οὐκ ἔστι οἰκήματα, ἀλλ' ἐν ἁμάξῃσι οἰκεῦσι. αἱ δὲ ἅμαξαί εἰσι αἱ μὲν ἐλάχισται τετράκυκλοι, αἱ δὲ ἑξάκυκλοι. Αὗται δὲ πίλοισι περιπεφραγμέναι. εἰσὶ δὲ καὶ τετεχνασμέναι ὥσπερ οἰκήματα, τὰ μὲν δικλᾶ, τὰ δὲ τριπλᾶ. ταῦτα δὲ καὶ στεγνὰ πρὸς ὕδωρ καὶ πρὸς χιόνα καὶ πρὸς τὰ πνεύματα· τὰς δὲ ἁμάξας ἕλκουσι ζεύγεα, τὰς μὲν δύο, τὰς δὲ τρία βοῶν κέρως ἄτερ. οὐ γάρ ἔχουσι κέρατα ὑπο τοῦ ψύχεος ἐν ταύτῃσι μὲν οὖν τῇσιν ἁμαξῃσι αἱ γυναῖκες διαιτεῦνται αὐτοὶ δὲ ἐφ' ἵππων ὀχεῦνται οἱ ἄνδρες. ἕπονται δ' αὐτέοισι καὶ τὰ πρόβατα ἐόντα, καὶ αἱ βόες, καὶ οἱ ἵπποι μένουσι δ' ἐν τῷ αὐτέῳ τοσοῦτον χρόνον, ὅσον, ἂν ἀπόκρῃ ὠυτέοισι τοῖσι κτήνεσι ὁ χόρτος. ὀκόταν δὲ μηκέτι, ἐς ἑτέρην μετέρχονται.* Hippocr. *de aëre, aquis et locis.* 18. Kuehlewein H. kiad. Lipcse, 1894. I. k. 60. l.

[3]) *Σκύθας δ' ἀφίξει νομάδας, οἳ πλεκτὰς στέγας*
Πεδάρσιοι ναίουσ' ἐπ' εὐκύκλοις ὄχοις.

Aeschyl. *Prom. Vinct.* 708, 709. vers.

Az idézet Verseghy Ferenc fordítása után van: *A' Le-Bilintszezett Prométheus.* Budán. 1792. 43. l.

A helyhez kötött tartózkodás teljes hiánya jellemzi az igazi nomádot. Ilyen a régi skytha, ilyenek a népvándorlás idejének turánjai, ilyen a mai keleteurópai és középázsiai kirgiz, kalmik és a belsőázsiai mongol. Mindezeknél csak járuléka a nomád életnek a baromtartás, de nem az előidézője. A kezdetlegesebb életviszonyok közt maradt turán néptörzsek vadászok s a jakutoktól, szojotoktól és tunguzoktól a vogulok, osztyákok és lappokig megtalálunk minden átmenetet, mely a pásztorkodó életre vezet át a vadászéletről. Az a népcsoport, mely földművelőből lesz baromtartó, mint p. a délafrikai boer, ha vándoréletet él is a legelő keresése miatt, még nem nomád. A vérbeli nomád nép vadász volt a fejlődés kezdetlegesebb fokán. Csakis ezekből lesznek hamisítatlan nomád pásztorok, kik már a baromtartás előtt helyhez nem kötött kóbor életet folytattak s nemzedékek hosszú során át évezredeknek egész lánczolata alatt szokták meg annyira, hogy — mint Ammianus Marcellinus írta a hunnokról — fedél alatt, épületben nem is érezték magukat biztonságban, úgy tekintették, akár csak a sírban lettek volna.[1])

Bármi volt is eredete a baromtartásnak, akár a vadászéletmód vezette rá az embert az élelmül használható állatok megszelidítésére, akár pedig a földműveléssel kapcsolatban keletkezett: nem a baromtartásban kell keresni a nomád élet gyökerét. Különbséget kell tennünk nomád és baromtartó népek között s ha kereszteződik is egymással a nomadismus és pásztorkodás, nem egyenértékű a két dolog.

Ezt a szempontot kell figyelembe vennünk a skythák nomadismusánál is.

A skythák Herodotos föntebb idézett jellemzése szerint tősgyökeres nomádok s, mint hozzáteszi, »lovas nyilasok« *(ἱπποτοξόται)* voltak (IV. 46.). Mögöttük északkelet felé egész lánczolata sorakozott azon nomád törzseknek, kiket általában a

[1]) Aedificiis nullis unquam tecti: sed haec velut ab usu communi discreta sepulchra declinant. Nec enim apud eos vel arundine fastigatum reperiri tugurium potest. Sed vagi montes peragrantes et silvas, pruinas, famem sitimque perferre ab incunabulis adsuescunt. Peregre tecta nisi adigente maxima necessitate non subeunt: nec enim apud eos securos existimant esse sub tectis. Ammiani Marcellini Lib. XXXI. cap. II., 2.

skythasághoz számítottak az ókori görögök akár eredetüknél, akár pedig életviszonyaik, erkölcseik, szokásaik és viseletük hasonlóságánál fogva. E lánczolatban északkelet felé haladva fokozatosan átmegy a pásztorélet a vadászéletmódra s a baromtartó nomádokat, skythákat, massagetákat stb. felváltják a vadász nomádok, mint a Herodotostól említett thyssageták és a lovas jyrkák (Ἴυρκαι = jürkék), kiken túl már az ókori írók által is jól megkülönböztetett és a skythasággal soha össze nem zavart hyperboreusok vagyis sarkvidéki néptörzsek következtek.

A skythák nomádsága a korábban folytatott vadászéletnek az eredménye, melylyel a legszorosabban összefügg a *nyíl* használata, a miben semmiféle európai néptől utol nem ért jártasságra és gyakorlatra tettek szert, úgy hogy nevük egyjelentésüvé vált a »nyilas«-sal, a »nyíllövő«-vel, mint p. a germán nyelvekben (v. ö. svéd *skjuta*, óném. *skiutan*, ném. *schütze*, angol *shoot*). Nem mi vagyunk az elsők, kik összeköttetésbe hoztuk a germán *skiut*-töt a *skyth* névvel; szerintünk azonban a népnév vált közszóvá s nem megfordítva.[1])

1. ábra.

Ijját felajzó skytha.
(A kulobai elektron edényről.)

A végtelen ázsiai pusztaságon csak a nyíl birtokában boldogulhatott a vadász, a mikor élelme beszerzésére indult; a lándzsának vajmi kevés hasznát vehette, mely inkább a nagy és erős vadakban bővelkedő erdőség lakóinak, meg a halásznépségnek a fegyvere, az utóbbinak szigonya ugyanis alapjában véve nem

[1]) Hogy a germánok csakugyan tudtak egy a távoli északkeleten lakó *skut* népről, tanusítja Brémai Ádám, ki az asszonyok országán túli népeket így sorolja fel: »Supra illas *Wilzi*, *Mirri* (Mériek), *Lami* (Nestornál: Jam valahol a Pecsora vidékén a cseremiszek, permek és ugorok szomszédságában), *Scuti* et *Turci* habitare feruntur usque ad Ruzziam.« *De situ Daniae* Cap. 222.

egyéb, mint halászatra alkalmazott lándzsa. Máshol is azt tapasztaljuk a föld egyéb részeiben, hogy vadászélet és nyíl szoros

2. ábra.

Skythák.
(A csertomliki ezüst korsóról.)

kapcsolatban van egymással; ezt látjuk az észak-amerikai indiánoknál, délamerikai botokudoknál s délafrikai busmannoknál;

3. ábra.

Lovát nyügöző skytha.
(A csertomliki ezüst korsóról.)

míg annál nagyobb jelentősége lesz a lándzsának, minél inkább felváltja a vadászéletmódot a halászat, vagy a kezdetleges földművelés. Sehol annyira nem nélkülözhette a vadász a nyilat,

melylyel a vadat már nagyobb távolságból is elejthette, mint az Ázsia keleti részeitől egész a Fekete tengerig huzódó mérhetlen pusztaságon, hol hiányzott minden föltétele a lesből való vadászatnak. Ez az életmód, meg a természeti viszonyok fejlesztették ki a belső- és középázsiai nomádokban azt a rendkívüli ügyességet a nyilazásban, mely a történelem minden korszakában megkülönböztette őket az előázsiai és európai népektől, kiknél mindig nagyobb jelentősége volt a lándzsának s nyíl helyett megelégedtek az amazoknál ismeretlen parittyával is. Kezdetleges életviszonyok közt nagyjelentőségű az a kérdés, mi a hagyományos fegyvere valamely népcsoportnak. Halásznépnek nincs szüksége nyílra, pásztornép is ellehet nélküle, földművelő népek szintén nélkülözhetik, a pusztaság vadászainak azonban egész lételük a nyílhoz van kötve, s nemzedékek hosszú során át volt tanítómesterük a nyilazásban a szükség, mely napról-napra rászorította őket használatára. Ilyen összefüggésben tekintve a dolgokat, a kiválóan nyilas skytha nem tartozhatott a népek azon csoportjához, melynek, mint az árjaságnak, a lándzsa volt a hagyományos fegyvere; csakis azon nomádokból válhatott ki, kiknek időtlen időktől fogva a pusztaság volt a hazájuk. Ezek ejtették mindannyiszor bámulatba vagy rémületbe a világot nyilazásukkal, a hányszor csak feltűnt egy-egy törzsük a történelem szinterén. Már pedig ezek mindannyiszor turánok voltak.

Ugyanilyen eredményre jutunk, ha elemezzük a lótartás rendkívüli fontosságát a skythák életében. Valamennyi ókori író mondja, görög vázák skytha tárgyú képein láthatjuk, hogy nem tudták a skythát elképzelni lova nélkül. Hippokrates említi, hogy lőcslábuak s már a csecsemőnél is arra ügyeltek, jól tudja-e majd egykor megülni a lovat s ezért nem kötözték pólyába, mert különben elvesztette volna hajlékonyságát a láb.[1]) A *kanczafejő* és *tejevő* t. i. kanczatejevő kifejezés pedig rendes jelzője lett a skythaságnak. Az Iliasban ugyan a skytha elnevezés nélkül fordulnak elő a

[1]) *ῥοικὰ δὲ γίνεται καὶ πλατέα, πρῶτον μὲν ὅτι οὐ σπαργανοῦνται ὥσπερ ἐν Αἰγύπτῳ οὐδὲ νομίζουσι διὰ τὴν ἱππασίην, ὅπως ἂν εὐεδροι ἔωσιν.* Hippocr. *De aëre. aquis et locis.* 20. Kuehlewein H. kiad. Lipcse, 1894. I. 63.

thrákok fölött tanyázó lófejők, tejevők, vagyonnélküliek és legigazságosabb emberek,[1]) de már az Eratosthenestől idézett hesiodosi vers említi az aethiopok és ligysek melletti lófejő skythákat.[2])

Nyíl és ló jellemezte mindig a nomád turánokat.

Lóra csak olyan szüksége volt a végnélküli pusztaság vadászainak, mint nyílra. Lovon ülve beérhette a gyorslábú vadat, hogy elejtse s viszont vad hiányában a ló husávalés tejével táplálkozhatott. Ezért találunk Ázsia belsejében, sőt az utóbbi századok óta az észak- és délamerikai prairieken is lovas vadászokat. Ezért előzte meg a közép- és belsőázsiai nomádoknál a lótartás a tulajdonképeni pásztoréletet, mely a lovas vadászoktól indult ki s keletkezésének ezen bélyegét mindvégig megőrizte azáltal, hogy ezekből a nomádokból váltak a világ legjobb lovasai s a lóhusevés és lótejivás még akkor is szokásban maradt náluk, a mikor már szarvasmarhacsordáik és juhnyájaik is voltak. Ott, hol a baromtartás és vele együtt a nomád élet a földműveléssel hozható kapcsolatba, mint Elő-Ázsia semita s Észak-Afrika hámita törzseinél, a ló csak később tűnik fel; barmaik közt előbb találunk szarvasmarhát, juhot, kecskét és szamarat s ha utóbb, körülbelül a bibliai Ábrahám-féle időszak s az egyiptomi XII. dinasztia uralma után, a hikszoszok alatt, Kr. e. 1800—1600 között el is terjedt a ló, sőt, mint az araboknál, kiváló helyre emelkedett is, táplálékul sohasem szolgált.

Körülbelül ilyen előzményei voltak az árjaságnál is a baromtartásnak.

Ma már meghaladottnak tekinthető az az álláspont, hogy az árják őskulturája a pásztorkodó nomádok életviszonyainak felel meg. Őshazájuk az európai erdős terület, nem az ázsiai vagy keleteurópai pusztaság. Ismerték a földművelést, mely a régészeti leletek tanusága szerint már a neolith-kor dereka táján

---

[1]) . . . αὐτὸς δὲ πάλιν τρέπεν ὄσσε φαεινὼ
νόσφιν ἐφ' ἱπποπόλων Θρῃκῶν καθορώμενος αἶαν,
Μυσῶν τ' ἀγχεμάχων, καὶ ἀγαυῶν Ἱππημολγῶν,
γλακτοφάγων, ἀβίων τε, δικαιοτάτων ἀνθρώπων.
Ilias. XIII. én.. 3—6. v.

[2]) *Αἰθιοπάς τε Λίγυς τε ἰδὲ Σκύθας ἱππημολγοὺς.* Eratosthenes idézete fennmaradt Strabonál, Lib. VII. Cap. III. §. 7.

vagy még előbb Európaszerte elterjedt; ezt a tanuságot kiegészítik a nyelvi bizonyítékok, a mennyiben egész sora van a földműveléssel összefüggő közös árja kifejezéseknek, minők a hinduirán *yava*, litván *jawai*, görög *ζεῖα* = »tönköly«, »gabona«, — szanszkr. *pûra*, lett *pûrji*, ószlov. *pyro*, gör. *πῦρο-* = »buza«; — szanszkr. *pešana* »kézi malom«, litván *pesta* u. a., lat. *pinso* »őröl«, — szanszkr. *samitâ* »buzaliszt«, gör. *σεμίδαλις*, lat. *simila*, *similago* »finom liszt«; — szanszkr. *aritram*, gör. *ἄροτρον* »eke«, *ἀρόω* »szánt, vet«, lat. *aratrum*, *aro*, litv. *árti* »szánt«, — szanszkr. *ajras* »mező, telek«, gör. *ἀγρός*, lat. *ager*, gót *akrs*, ném. *acker* stb.

A lónak tehát nem lehetett náluk az a jelentősége, a mi a pusztaság nomádjainál. Sokkal fontosabb volt a szarvasmarha, melyet élelemre is, teherhordásra is, szántásra, igavonásra is használtak; valamennyi árja nép életében nagy szerepet játszott mindenkor a szarvasmarha, ősi neve feltalálható úgy az ázsiai, mint európai árjaságnál, nevezetesen: szanszkr. *sthûra*, zend *çtavra*, gör. *ταῦρος*, lat. *taurus*, gót *stiurs*, szláv. *tour*, — szanszkr. *ukša*, zend *ûkhšan*, germ. *auhsus*, *oxá*, *oxe*, *ochs*, kelta: *os*, *yk*, *agh*, megvan a görögben is: *αἴξ*, csakhogy itt a. m. »kecske«; — szanszkr. *go*, zend *gâo*, ófeln. *kô*, *kuh*, lat. *bos*, gör. *βοῦς*. Ha még hozzáteszszük, hogy a svájczi czölöpépítmények maradványai közt is főleg a szarvasmarha meg a juh fordul elő, melynek szintén van közös árja neve, ú. m. szanszkr. *avis*, lat. *ovis*, gör. *οἶς*, ószlov. *ovĭca*, litv. *avis*, *avinas*, ófeln. *auwi*, ír *oi*: megértjük a szarvasmarha- és juhtartó árja, meg a lótartó skytha pásztorkodása közti különbség valódi jelentőségét. Igaz ugyan, hogy már az ősárjaság előtt sem volt ismeretlen a ló, erre mutat legalább az elnevezés közössége, de az is bizonyos, hogy a mikor feltűntek Európában az első lovas nomádok, oly idegenszerűek voltak az árják szemében, hogy a kentaurokról szóló görög mondák tanusága szerint lovaikkal összenőtt csodalényeknek nézték őket. Az sem lehetetlen tehát, hogy a ló közös árja neve, a szanszkr. *ašva*, zend: *açp*, litv. *ászwa*, gör. *ἵππος*, *ἵκκος*, lat. equus, ír: *ech*, gaël: *each*, breton: *ep*, ógerm. *ehu*, tulajdonképen nem is származik az árja őskorból, hanem egészen más magyarázatra szorul eredete, t. i. a lóval együtt nevét is ugyanazon, Ázsiából Európába hatoló lovas nomád nép ismertette meg az ázsiai és európai árják-

kal.[1]) S alighanem a mondák kentaurjaiban kell keresnünk e népet, tekintve hogy a gandarokat, gandarvokat vagy gandavarokat emlegetik a hindu hagyományok is, ezek is lovasoknak mondják, a mondai elemek tehát egy csakugyan történeti szerepet vitt ázsiai nép emlékéhez fűződtek.

Mindezekből azt az eredményt vonhatjuk le, hogy semmiesetre sem lehet elválasztani a skythákat azon később feltünt közép- és belsőázsiai nomádok, hunnok, magyarok, kunok, turkománok, tatárok, kirgizek, mongolok családjától, kiket turánoknak ismerünk. Ezeknek a nomád élete külső járulékaiban is, minő egyebek közt a nyíl és ló nagy jelentősége, hű másolata azon képnek, mit az ókori írók hagytak ránk a skythákról, s a közös jellemvonásoknak folyton egyfélekép ismétlődő jelentkezése évezredekre visszamenő s ugyanazon forrásból eredő azonos fejlődési folyamatot tételez föl; a minek magyarázatát csakis az eredetnek, meg az életmód legősibb formáinak, legkezdetlegesebb elemeinek közös volta adhatja meg.

Nagyon tévednek azok, kik azt hiszik hogy az európai erdős vidékről elszakadt s az ázsiai pusztaságon földmüvelés helyett pásztorkodó irán ugyanolyan nomáddá alakulhatott volna, mint a pusztaság tősgyökeres szülötte, a vadászéletből lassankint és fokozatosan kibontakozó turán.

Az árjaságnál ugyanis egészen mások voltak a létföltétel ősformái, természetének, jellemének alapvonásai is más irányban fejlődtek ki. Kétséget sem szenved, hogy az a helyhez egyáltalában nem kötött kóbor élet, minőt a skythák folytattak, soha nem vált volna annyira természetévé egy olyan, magát pásztorkodásra adó népnek, mely már előzőleg ismerte az állandó lakhelyet, ha mindjárt földbe vájt putrikból állt is az. Már pedig a »lakás«-nak, »ház«-nak, »falu«-nak olyan közös elnevezései, minők: a szanszkr. *kata*, *kúta*, perzsa *kada*, *kad*, szláv *kotu*, litv. *kuts*, ófeln. *chuti*, skand. *kot*, — továbbá szanszkr. *dama*, gör. *δόμος*, lat. *domus*, szláv *domu*, — aztán szanszkr. *veça*, zend *vīç*, gör. *οἶκος*, lat. *vicus*, gót *weihs*, kelta *gwic*, alb. *vise* stb. kétségtelen bizonyságot tesznek arról, a mi különben a neolithkori telepeken Európa-

[1]) Az árja szók mindenesetre összefüggnek a török-tatár *at* »ló«, *aj-gir* (at-gir) »ménló« elnevezéssel.

szerte mindenfelé előforduló földbe ásott lakásokból is kitünik,[1] hogy az ősárjaság letelepült életet folytatott. Egy ilyen nép a pusztaságon is nagyon természetesen azokat a helyeket kereste fel, hol kedvezőbbek voltak a létföltételek korábbi életmódja folytatására s még ha pásztorkodásra tért volna is át, akkor sem feledkezett volna meg arról, hogy bizonyos alkalmas pontokat állandóbb tartózkodásra rendezzen be, a hogy tették pl. Dél-Afrikában a boerok, kik a baromtartással járó kóbor életmód mellett is gondoskodtak falvak és városok, vagy legalább is egyes tanyák, szállások alapításáról.

Arra a lehetőségre, hogy az iránságban is kifejlődhettek olyan különbségek, mint p. a semitáknál a városlakó arab és a beduin között, nem igen gondolhatunk. Talán annyi idő sem állt az iránok rendelkezésére az életviszonyok különbségéből származó jellemvonások különbségeinek megrögzítésére, mint a semitáknak; még fontosabb azonban az a szempont, hogy a semitáktól legelső feltünésüktől fogva elválaszthatlan a nomadismus, ellenben Mesopotamia s Kanaán legrégibb városlakó eleme más fajta s nem semita volt. A beduin nomadismusa tehát örökölött sajátság, míg a városlakó semita, ha jóformán ötezeréves múlt van is mögötte, mégis csak későbbi productum, a milyen pl. a városlakó török is. Egészen más tehát az iránság fejlődési menete mint a semitáké.

Ha valaki az itt mondottakkal szemben arra hivatkoznék, hogy az indo-iránságban is vannak olyan vérbeli kóbor néptörzsek, mint a czigányok, lurok stb. s ilyen ókori indo-irán czigányoknak tekinthetjük a skythákat is: nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy két vagy harmadfél ezernyi időköz választja el amazokat a skythaságtól, hetven-nyolczvan nemzedék tünt le azóta s ezen hetven-nyolczvan nemzedéktől örökölt, folyton erősbödő és állandósuló jellemvonások azok, a miket p. a czigányoknál látunk; különben is a czigány csak nyelvénél fogva tartozik a hindu-irán népcsoporthoz, anthropologiai tulajdonságai szerint azonban India sötétbőrű őslakosságától ered, tehát az elhindu-

[1]) Egy ilyen Magyarországban előforduló neolithkori lakás átmetszetét adja Wosinszky Mór a lengyeli ősteleprőL Arch. Közl. XVI. k. 1890. VI. tábla; 66. sz., leírását l. 57—60. és 100. l.

sodott kusitáknak, nem pedig a középázsiai pusztaságon nomáddá vált indo-iránoknak az ivadéka. Egészen más elbírálás alá tartozik ezek szerint a czigányok nomádsága, mint p. a germán vérű délafrikai boeroké, kikről csakugyan példát vehetünk a tekintetben, milyen lehetett az ókorban a vérbeli irán, ha nomád lett.

Mert voltak nomád iránok is már az ókorban is. Herodotos említ egy pár törzset. Igy a szagartokról, az ékiratos emlékekből is ismert zikirtukról vagy açagartákról felhozza, hogy nomádok, de perzsa nyelven beszélnek. Előzőleg pedig, midőn elsorolja a perzsák törzseit, hozzáteszi, hogy míg a többiek földművelők, a daok, mardok, dropikok és szagartok nomád módon élnek.[1])

Akármilyen eredetüek voltak is ezek, akár eliránosodott tősgyökeres nomádok, a mire vallana a szagartoknak a perzsákétól több tekintetben eltérő szokása, akár pedig vérszerinti perzsák: Herodotos ezen följegyzéséből jogosan következtethetjük, hogy ő, a ki ismerte a skythákat is, perzsákat is, semmiesetre sem hallgatta volna el rokonnyelvűségüket, a hogy pl. a szarmatákról is megemlíti, hogy »skytha nyelven beszélnek, de rosszul ejtik ki«.[2]) A perzsák és skythák életviszonyai és jellemvonásai közt levő nagy különbség csak ösztönzésül szolgált volna arra, hogy ennek ellentétéül rámutasson beszédjük hasonlóságára. A milyennek ismerjük a műve után, bizonyára megragadta volna az alkalmat, ha ilyesmit észlel, hogy elmélkedésekbe bocsátkozzék, miért lett ilyen a skytha s amolyan a perzsa.

Efajta elmélkedésre különben a perzsák és skythák külseje közti nagy különbség is alkalmat nyujtott volna Herodotosnak.

A skythák ugyanis egészen elütöttek az európai és előázsiai népek tipusától.

---

[1]) *Εἰσὶ δὲ τινες νομάδες ἄνθρωποι Σαγάρτιοι καλεόμενοι, ἔθνος μὲν Περσικὸν καὶ φωνῇ, σκευὴν δὲ μεταξὺ ἔχουσι πεποιημένην τῆς τε Περσικῆς καὶ τῆς Πακτυικῆς.* Herod. VII. 85. — A Pasargada törzs után, melyből valók az Achaimenidák, így számítja elő a többit: *Ἄλλοι δὲ Πέρσαι εἰσὶ οἵδε. Παν θιαλαῖοι, Δηρουσιαῖοι, Γερμάνιοι· οὗτοι μὲν πάντες ἀροτῆρες εἰσί. οἱ δὲ ἄλλοι νομάδες. Δάοι, Μάρδοι, Δροπικοὶ, Σαγάρτιοι.* Herod. I. 125.

[2]) *Φωνῇ δὲ οἱ Σαυρομάται νομίζουσι Σκυθικῇ, σολοικίζοντες αὐτῇ ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου, ἐπεὶ οὐ χρηστῶς ἐξέμαθον αὐτὴν αἱ Ἀμαζόνες.* Herod. IV. 117.

Hippokrates, a már föntebb is idézett híres görög orvos szavai e tekintetben félre nem magyarázható bizonyságul szolgálnak, ki világosan megmondja, hogy a skytha nép teljesen különbözik a többi emberektől, csakis saját magához hasonló, miként az egyiptomi.[1])

A faji sajátság jegyei oly szembeötlők, hogy eltünnek mellettük a görögök szemében az egyéni vonások, »egymáshoz hasonlók — ismétli Hippokrates, — férfiak a férfiakhoz, asszonyaik asszonyaikhoz.«[2])

Azok a testi sajátságok pedig, melyek a skythák tipusát jellemezték, a kövérség, az altest lágysága, a *szőrtelenség* és a *vöröses sárga bőr*. Ez a vöröses sárga bőrszín, melyet Hippokrates a bőr fehérségét elfonnyasztó hideg éghajlatból igyekezett magyarázni, már előbb is föltünt a görögöknek. A jó két nemzedékkel előbb, a Kr. e. V. század régebbi felében virágzott Kratinos egyik verstöredékében olvasható :

Hipponikos skytha, mivel vörössárga színű.[3])

Hommel azt hiszi, hogy a skythák leírásában Hippokrates a hittitákat tartotta szem előtt, kik szerinte sem semiták, sem pedig árják, indogermánok nem voltak.[4]) Egy kissé feltünő volna ugyan,

[1]) *Περὶ δὲ τῶν λοιπῶν Σκυθέων τῆς μορφῆς, ὅτι αὐτοὶ ἑωυτοῖσι ἐοίκασι καὶ οὐδαμῶς ἄλλοισι, ὧυτὸς λόγος καὶ περὶ τῶν Αἰγυπτίων· πλὴν ὅτι οἱ μὲν ὑπὸ τοῦ θερμοῦ εἰσι βεβιασμένοι, οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ.* Hippocr. *de aëre, aquis et locis.* 18. És alább: *Περὶ δὲ τῶν ὡρέων καὶ τῆς μορφῆς, ὅτι πολὺ ἀπήλλακται τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων τὸ Σκυθικὸν γένος καὶ ἔοικε αὐτὸ ἑωυτέῳ, ὥσπερ τὸ Αἰγύπτιον. U. o. 19.* Kuehlewein H. kiad. Lipcse. 1894. I. k. 60, 61. V. ö. Télfy I. *Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez.* Pest. 1863. 59, 60. l.

[2]) *Διὰ πιμελήν τε καὶ ψιλήν τὴν σάρκα τά τε εἴδεα ἔοικεν ἀλλήλοισι τά τε ἄρσενα τοῖς ἄρσεσι καὶ τὰ θήλεα τοῖς θήλεσι.* Id. m. §. 19. Kuehlewein H. kiad. Lipcse. 1894. I. k. 62. Télfynél 61. l.

[3]) L. az előbbi jegyzetet, melynek *ψιλὴ σάρξ* kifejezését Télfy I. »kopár hus«-nak fordítja és »szakállatlanság«-nak magyarázza. A vöröses-sárga színről ezt mondja Hippokrates : *Πυῤῥὸν δὲ τὸ γένος ἐστὶ τὸ Σκυθικὸν διὰ τὸ ψύχος, οὐκ ἐπιγιγνομένου ὀξέος τοῦ ἡλίου. ὑπὸ δὲ τοῦ ψύχεος ἡ λευκότης ἐπικαίεται καὶ γίγνεται πυῤῥή.* Id. m. §. 20. Kuehlewein H. kiad. Lipcse. 1894. I. 63. Télfynél 61. l. L. még Neumann K. magyarázatait : *Die Hellenen im Skythenlande.* 153—155. l. Kratinos töredékeit kiadta Bothe : *Poëtarum comicorum graecorum fragmenta.* Paris 1855. Fragm. 66. Télfynél 4. l.

[4]) *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. a. Orients.* 29. és 42—43. l.

hogy a Kr. e. 400 körül élt görög tudós egy már jó félezer esztendővel azelőtt letünt nép faji sajátságait alkalmazza olyan népre, mely az ő korában nagyon is ismeretes volt. De még ha így történt is, ebből csak az tünik ki, hogy hittiták és skythák ugyanazon egy fajhoz tartoztak, tehát semmi esetre sem lehetett irán a skytha, ha typusa Hommel szavai szerint egyáltalában nem volt árja, »durchaus unindogermanisch«.

Hajzatukról Aristoteles tesz említést, a ki azt mondja, hogy a skythák egyenes, puha hajuak.[1]) A hosszú, egyenes hajat a görög képek is feltüntetik, a mi kétségkívül nem egyezik meg a középtengermelléki népek hullámos vagy göndör hajzatával, mindamellett nem tartom biztos jegynek faji jellegük megállapítására ; lehetnének ilyen hajjal szlávok vagy thrákok is, nem csupán turánok.

Sokkal fontosabb ismertető jegyet nyújtanak a déloroszországi kurgánok csontmaradványai. Gróf Bobrinszkij A. átkutatta a Szmela vidékén levő kurgánokat ; kutatásainak eredményét három kötetben Szent-Pétervárott tette közzé[2]) s megállapította, hogy a régebbi déloroszországi hosszúfejű népséget abban az időszakban, mely a skytha uralommal esik össze, fölváltotta *egy kerekfejű, előre ugró járomcsontú elem.*

Mindezek ha nem is vallanak egyenesen a mongol racera, mint a hogy Neumann gondolta,[3]) de mindenesetre megfelelnek Deniker uralaltáji vagy turán race-ának, még pedig leginkább a finn typusnak s kétséget sem szenved, hogy a szláv keveréktypus összetételében a finn jelleg legrégibb elemei egyenesen a skythákkal hozhatók kapcsolatba.

Hogy a skytha vallás, mint a hogy már Csengery Antal is kiemelte,[4]) lényegében a természeti erők, első sorban is a *tűz* (Hestia — Tabiti), aztán az *ég* (Zeus — Papaios), felesége a

---

[1]) *Οἱ ἐν τῷ Πόντῳ Σκύθαι καὶ Θρᾷκες εὐθύτριχες* és *οἱ μὲν γὰρ Σκύθαι μαλακότριχες.* Aristot. *De anim. generatione.* V. 3.

[2]) Az orosz nyelvű munkáról bő ismertetést adott Stieda az »Archiv für Anthropologie« XIX. (1891.), XXIV. (1896.) és XXVIII. (Supplem. 1904. 18—30. l.) kötetében.

[3]) *Die Hellenen im Skythenlande.* 148—174. l.

[4]) *Történeti Tanulmányok.* I. k. 187. s k. ll.

föld (Apia), aztán a *nap* (Apollo — Oitosyros) és a *víz* (Poseidon — Thamimasadas vagy Thagimasadas) tiszteletéből állt, melyben semmi nyoma sincs a nap és éj, világosság és sötétség, nyár és tél, meleg és hideg örökös váltakozása és küzdelme szemléletéből leszürődött hindu-irán, sőt, mondhatjuk, ősárja dualistikus világnézletnek, ellenben szorosan egyezik az ezer évvel később feltünt turkok vallásával; hogy isteneiknek különösen lovat áldoztak, melyet szétdarabolva nagy üstben megfőztek s azt lakmározva költötték el vagyis az áldozat áldomásból állt, úgy mint a régi magyaroknál, a keleti finn-ugor népeknél és törököknél; hogy a hadisten képében kardot tiszteltek, mint a hunnok, ó-bolgárok, vogulok, mongolok, tunguzok stb.; hogy lóval temetkeztek, mint minden turán nép stb. stb.: minderről részletesebben szóltam »A szkithák nemzetisége« cz. tanulmányomban.

Szokásaik közül magyar szempontból különösen fontos a szövetségkötésnek az az ünnepélyes szertartása, mit *vérszerződésnek* nevezünk. Ezt sem az ó-perzsákról, sem a hindukról nem jegyezték fel, de őseinken kívül megvolt a kunoknál is. A szertartás lefolyását úgy adja elő Herodotos, hogy szerződéskötéskor nagy agyagedénybe bort öntöttek a skythák s árral vagy késsel kissé megsebezve magukat, vérüket becsorgatták a bor közé, ekkor belemártották fegyvereiket, kardot, nyílvesszőt, csákányt és lándzsát, utána hosszasan imádkoztak vagyis elmondták az ilyenkor szokásos igéző verseket s végül mind a szerződő felek, mind pedig legelőkelőbb kísérőik ittak a borral vegyített vérből. Lukianos szintén beszél »Toxaris vagy a Barátság« cz. művében a skytha vérszerződésről, ő is említi, hogy mielőtt kiitták volna a borral kevert vért, belemártották kardjuk hegyét, ezenkívül még hozzáteszi, hogy legfölebb hárommal volt szabad ilyen szövetségre lépni, mert a kinek sok barátja volt, azt a parázna nőkhöz tartották hasonlónak.[1])

[1]) *Ὅρκια δὲ ποιεῦνται Σκύθαι ὧδε, πρὸς τοὺς ἂν ποιέωνται. ἐς κύλικα μεγάλην κεραμίνην οἶνον ἐγχεάντες, αἷμα συμμίσγουσι τῶν τὰ ὅρκια ταμνομένων, τύψαντες ὀπέατι ἢ ἐπιταμόντες μαχαίρῃ σμικρὸν τοῦ σώματος. Καὶ ἔπειτα ἀποβάψαντες ἐς τὴν κύλικα ἀκινάκεα, καὶ ὀιστοὺς, καὶ σάγαριν, καὶ ἀκόντιον· ἐπεάν δέ ταῦτα ποιήσωσι, κατεύχονται πολλὰ, καὶ ἔπειτα ἀποπίνουσι αὐτοί τε οἱ τὸ ὅρκιον ποιεύμενοι, καὶ τῶν ἑπομένων οἱ πλείστου*

Mint a vérszerződés, ép oly fontos ránk nézve, hogy a skythánál is, mint a honfoglaló magyaroknál a *föld és víz* átadása jelképezte a meghódolást. Herodotos Darius perzsa nagy király skytha hadjárata alkalmával tesz erről említést. Midőn ugyanis Idanthyrsos skytha király folyton beljebb és beljebb vonult országába az előnyomuló perzsák elől, Darius követet küldött hozzá azzal az izenettel, hogy ha elég erősnek érzi magát Idanthyrsos az ellentállásra, ne fusson örökké, hanem ütközzék meg, ha pedig elismeri a saját gyöngeségét, meghódolása jeléül küldjön ajándékba földet és vizet.[1])

Idanthyrsos pedig föld és víz helyett madarat, egeret, békát és öt nyilat küldött Dariusnak. Midőn kérdezték a perzsák a követet az ajándék jelentése felől, azt válaszolta, hogy nincs más megbízása, mint az ajándék átadása, de figyelmeztette a perzsákat, hogy találják ki értelmét. Darius a meghódolás jelére magyarázta, Gobryas azonban mást gyanított s eltalálta a skythák jelképes beszédének értelmét. »Ha nem váltok madarakká, perzsák, hogy az égbe repüljetek; vagy ha nem váltok egerekké, hogy a földbe bujjatok; vagy ha nem váltok békákká, hogy a mocsarakba ugorjatok: nem fogtok hazatérni, ezek a nyilak fognak sujtani.«[2]) Csekély eltéréssel, másféle körülmények közt bár, ugyanezt a hasonlatot alkalmazza ezer évvel később az altáji turkok kagánja, Dizavul vagy Szilzibul az előle menekülő avarokra: »nem madarak, hogy a levegőbe röpülve, kikerülhetnék a turkok szablyáit; sem nem halak, hogy a tenger mélyébe merülve, a

---

ἄξιοι. Herodotos IV. 70. — Lukianost l. Télfynél 106—107. lap. Röviden ír a skytha vérszerződésről Pomponius Mela: *De situ orbis*. Lib. II. cap. 2. A parthusok hasonló szokását Tacitus említi *Annal*. Lib. XII. cap. 47. A magyar vérszerződésről tudvalevőleg Béla király jegyzője beszél cap. 5., a kunról pedig Joinville, sz. Lajos franczia király életírója, azon alkalomból, midőn az aldunai kunok 1181-ben szerződésre léptek Andronikus görög császárral.

[1]) *δεσπότῃ τῷ σῷ δῶρα φέρων γῆν τε καὶ ὕδωρ, ἐλθέ ἐς λόγους. Herodotos.* IV. 126.

[2]) *Ἢν μὴ ὄρνιθες γενόμενοι ἀναπτῆσθε ἐς τὸν οὐρανὸν, ὦ Πέρσαι, ἢ μῦες γενόμενοι κατὰ τῆς γῆς καταδύητε, ἢ βάτραχοι γενόμενοι ἐς τὰς λίμνας ἐσπηδήσητε, οὐκ ἀπονοστήσετε ὀπίσω, ὑπὸ τῶνδε τῶν τοξευμάτων βαλλόμενοι. Herod.* IV. 132.

habok közé rejtőzködhetnének; a föld szinén kóborolnak s rájuk fogok rontani«.[1])

A mikor ilyen jelenségek vannak előttünk s észjárásban, vallásos felfogásban, erkölcsökben, szokásokban, életmódban, testi sajátságokban csupa turán jellemvonásokat tapasztalunk a skythákná l: nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a ténynek, ha egyetlen egy sem akadt az ókori néprajz- és történetírók közt, ki a perzsákkal hozta volna őket rokonságba, hanem az új meg új név alatt feltünt turánokban keresik a skythák ivadékait. Mert ha zavarosabb fogalmaik voltak is a népek egymás közti viszonyának és rokonsági fokának megítélésében mint a mai ethnographusok- és ethnologusoknak: mégis csak felismerték és tisztán látták a lényeget.

III.

Mindezekkel szemben, még ha csakugyan félreismerhetlen irán jelleget mutatnának is a skytha nyelvmaradványok s ki is volna az indo-iránon kívül zárva minden egyéb magyarázat: legföljebb annyit bizonyíthatnak, a mennyit p. a mai bolgárok szlávnyelvűsége.

De az irán elmélet legnagyobb erőssége is megdül, ha egy kissé tüzetesebben vizsgáljuk, mikből is állnak azok a skytha nyelvmaradványok. Van valami 10—12 jelentés szerint is ismert szó, 10 mondai és istennév, a többi személynév, földrajzi és népnév.

Nagyon természetes, hogy legtöbb súlya van az első csoportnak. Tíz-tizenkét szó ugyan még mindig nagyon kevés, de mégis valami, ha, mint a jelen esetben, van közte egy ige *(pata* »ölni«), egy számnév *(arima* »egy«) s egy testrésznév *(szpu* »szem«). Az istennevek jelentősége is nagyobb mint az utolsó csoportba

[1]) *οὔτε ὄρνεις πεφύκασιν, ὅπως τῇ πτήσει ἀνὰ αἰθέρα διαφύγοιεν τῶν Τούρκων τὰ ξίφη, οὔτε μὴν ἰχθύες, ὡς ἂν ὑποβρύχιοι γενόμενοι ἐς τὰ κατώτατα τοῦ θαλαττίου ἀφανισθήσονται κλύδωνος, ἀλλ' ὕπερθε περινοστοῦσι τῆς γῆς καὶ ἡνίκα μοι ὁ κατὰ τῶν Ἐφθαλιτῶν διανυσθήσεται πόλεμος, ἐπιθήσομαι καὶ Ἀβάροις καὶ τὰς ἐμὰς ἥκιστα φεύξουσι δυνάμεις.* Menandris Protect. Fragm. 10. *Exc. De Sent.* (Car. Müller: Fragm. Hist. Graec. 1851. IV. k. 205—206. l.)

tartozó személyneveké, mert az egyes nevek értelmezésénél nem lehet akármiféle szóra gondolni, csak épen hogy meglegyen a formai hasonlóság, hanem már bizonyos korlátolt fogalmi körben kereshető a megfelelő magyarázat s p. a tűzisten nevét nem egyeztethetjük olyan szóval, a mi jelentésénél fogva inkább a tenger istenére illenék; holott a személyneveknél nincsenek efajta korlátok.

Ha már most ezen csoportosítás után mérlegeljük az irán elmélet vitatói által kimutatott eredményt, azt tapasztaljuk, hogy minél nagyobb súlya volna egy-egy adatnak, annál bizonytalanabb és zavarosabb lesz az iránságra valló jelleg; annál erőltetettebb magyarázatokra van szükség, hogy fenntartható legyen az irán eredet elmélete.

Felhozom erre néze az *arimaszpok* és az *oiorpaták* vagyis az amazonok nevét, melyet Herodotos szerint a skythák az *arima* »egy«, és *szpu* »szem«, meg az *oior* »férfi« és *pata* »ölni« szókból »egyszemű«-nek, »férfiölő«-nek magyaráztak. »Az isszedonokon túl laknak — írja Herodotos — az isszedonok szavai szerint az *egyszemű emberek* és aranyőrző griffek; ezt a hírt átvették tőlük a skythák, a görögök pedig a skythától, kiknek módjára *arimaszpoknak* hívják ama népet; skytha nyelven ugyanis *arima* egyet jelent, *szpu* pedig szemet.« Még két helyen említi az arimaszpokat. Egyik helyen azt mondja, hogy Európa északi részében van a legtöbb arany s a szóbeszéd úgy tartja, hogy a griff madaraktól rabolják az *egyszemű arimaszp* férfiak. Egy más helyen pedig a prokonnesosi Aristeasra hivatkozik, így sorolja el Belső-Ázsia népeit: »az isszedonokon túl laknak az *egyszemű arimaszpok*, ezeken túl az aranyat őrző griffek, ezeken túl pedig a hyperboreusok«.[1])

Aristeas elveszett hőskölteményéből, az Arimaspeiából Tzetzes

---

[1]) *Τὸ δὲ ἀπὸ τουτέων τὸ κατύπερθε, Ἰσσηδόνες εἰσὶ οἱ λέγοντες, τοὺς μουνοφθάλμους ἀνθρώπους καὶ τοὺς χρυσοφύλακας Γρύπας εἶναι. παρὰ δέ τουτέων Σκύθαι παραλαβόντες λέγουσι· παρὰ δὲ Σκυθέων ἡμεῖς οἱ ἄλλοι νενομίκαμεν, καὶ οὐνομάζομεν αὐτοὺς Σκυθιστι Ἀριμασπούς. ἄριμα γὰρ ἓν καλέουσι Σκύθαι, σποῦ δὲ τὸν ὀφθαλμόν.* Herod. IV. 27. — *λέγεται δὲ ὑπ' ἐκ τῶν γρυπῶν ἁρπάζειν Ἀριμασπούς, ἄνδρας μουνοφθάλμους.* U. a. III. 116. — *Ἰσσηδόνων δὲ ὑπεροικέειν Ἀριμασπούς, ἄνδρας μουνοφθάλμους.* U. a. IV. 13.

tartott fenn nehány verssort, melyek a hosszú hajjal dicsekvő isszedonokkal északon szomszédos arimaszpokról, a nagyszámú és jeles, igen harczias, lovakban, juhokban és barmokban bővelkedő emberekről szólnak, kik közt mindegyiknek egy szeme van kedves homlokán, bozontos hajuak és minden férfiak között a legnyersebbek.[1])

Nyilván Aristeas volt a forrása Aischylosnak is, midőn említi az »egyszemű arimaszp tábort«, ezeket mondatván Prometheusszal: »tébolygásod közt még a' grifekhez is el érkezel, Jupiternek az ő néma és mardosó kutyáihoz, az egy szemű Arimaspusokhoz, a' kik az ő lovaikon viaskodnak. Ezek a' Plútó folyónak a' forrásai mellett laknak, mellynek vizeiben aranypor úszik«.[2])

Az amazonok *oiorpata* vagyis »férfiölő« nevéről pedig ezt mondja Herodotos: »*Oiorpaták*-nak nevezik a skythák az amazonokat, a mi azt jelenti görögül: *férfiölők*, mert *oior*nak nevezik a férfit, *pata* pedig annyi, mint: ölni«.[3])

Herodotosnak, ha idegen létére nyilván elferdítve adja is a skytha szókat, mégis csak volt alkalma egyet-mást megtudni a feketetengermelléki városokban való tartózkodása alatt a skytha nyelvből, akár görögül is beszélő skytháktól, akár skytha nyelven értő görögöktől. Teljes pontosságot, különösen a kiejtés tekintetében, nem várhatunk ugyan tőle, de ez más elbirálás alá tartozik; a skytha nyelvből fennmaradt nehány szóra nézve mégis az ő följegyzései szolgáltatják az alapot. Ha tehát irán nyelv volt a skytha: a felhozott négy szó is irán s az idézett két név népetymologiai magyarázatát — mert hiszen csakis erről lehet

---

[1]) Ἰσσηδοὶ χαίτῃσιν ἀγαλλόμενοι ταναῇσι. καὶ σφᾶς ἀνθρώπους εἶναι καθύπερθεν ὁμούρους πρός βορέω, πολλούς τε καὶ ἐσθλούς, κάρτα μαχητάς, ἀφνειοὺς ἵπποισι, πολύρρηνας, πολυβούτας. ὀφθαλμὸν δ' ἓν' ἕκαστος ἔχει χαρίεντι μετώπῳ, χαίτῃσιν λάσιοι, πάντων στιβαρώτατοι ἀνδρῶν. Tzetzes: *Chiliad.* 7, 686. s köv.

[2]) ὀξυστόμους γὰρ Ζηνὸς ἀκραγεῖς κύνας γρῦπας φύλαξαι, τόν τε μουνῶπα στρατὸν Ἀριμασπὸν ἱπποβάμον, οἱ χρυσόρρυτον οἰκοῦσιν ἀμφὶ νᾶμα Πλούτωνος πάρου. Aischyl. *Prometh. Vinct.* 803. vers. A magyar fordítást Verseghy F. után adom: *A' Le-Bilintsezett Prométheus.* Budán, 1792. 49. l.

[3]) τὰς δὲ Ἀμαζόνας καλέουσι οἱ Σκύθαι Ὀιόρπατα. δύναται δὲ τὸ οὔνομα τοῦτο κατὰ Ἑλλάδα γλῶσσαν ἀνδροκτάνοι. Οἰὸρ γὰρ καλέουσι τὸν ἄνδρα, τὸ δὲ Πατὰ κτείνειν. Herod. IV. 110.

itt szó — a skythával egyező értelemben az indo-irán nyelvekből kell megkapnunk.

Az »egy«-nek e szerint az indo-irán nyelvekben is *arima* vagy ehhez hasonló neve volna, a »szem«-nek *szpu* s a *pata* ott is azt jelentené: »ölni«. Ámde az indo-iránságban egészen más szók vannak e fogalmak kifejezésére. Volna ugyan egy *airima* szó, de ez azt jelenti: »kietlenség«, »pusztaság«; a *patá*-val alakilag egyező szók jelentése is más, nevezetesen a zend *pat* a. m. »esni«,[1]) s egy másik szó, a *vad*, szanszkrit *vadh* pedig a. m. ütni; legföljebb a *szpu* = szem szónál lehetne egy a latin specio-, ófelnémet *spehôn*-nak megfelelő *çpaç* szótőre gondolni »kémlel, szemlél, vizsgál« jelentéssel, mely alapját képezhetné a skytha *szpu*nak. A végeredmény az, hogy a felhozott négy skytha szó közül csupán az *oior* »férfi« szóra van megfelelő analogia; a zend és szanszkrit *vîras*, porosz *wyrs*, latin *vir*, gót *wair* »férfi« s ennek az egy szónak is ép olyan jó turán analogiái vannak a török-tatár *er*, mongol *ar*, *ere*, finncsúd *yrkö*, *erge*, ósmagyar *erje* (a »férj« = fi + erje és »ember« = elm + bi + erj) szókban.

Zeuss, Müllenhoff, Tomaschek és követőik tehát elvetik a Herodotos-féle magyarázatot s egészen más értelmezésre gondolnak.

Szerintük, mivel az arimaszpok lótartó nomádok voltak,[2]) a név a zend és ó-perzsa nyelv alapján vagy a. m. *airyama-açp* »engedelmes lovú«, vagy *airima-açp* »a sivatag lovainak birtokosa«; míg az amazonok oiorpata neve, tekintve, hogy a tőlük származtatott szarmaták *γυναικοκρατούμενοι* »női legyőzöttek«, »a nők által meghódítottak«[3]) melléknéven is előfordul-

[1]) Ugyanezen igető azonban általános a török-tatár nyelvekben is, így pl. ujgur, csagataj: *bat* = elmerül, elsülyed, *batik* = alacsony, csuvas: *pot* = elmerül, elsülyed stb.

[2]) L. föntebb 22. l. 1. jegyzetben Tzetzes idézetét az Arimaspeiából.

[3]) *Σαυροματῶν δέ ἐστιν ἔθνος Γυναικοκρατούμενοι.* Skylax. Igy nevezi Ephorosra hivatkozva Chiosi Skymnos is azon maeotis-vidéki szarmatákat, kik a Thermodon melletti ütközetből visszatérő amazonokkal keveredtek: *Τούτοις ἐπιμεμίχθαι δὲ τὰς Ἀμαζόνας τοῖς Σαυρομάταις λέγουσιν, ἐλθούσας ποτέ ἀπὸ τῆς περὶ Θερμώδοντα γενομένης μάχης· ἐφ' οἷς ἐπεκλήθησαν Γυναικοκρατούμενοι οἱ Σαυρομαται.* V. 847. Ephori fragm. 78. (Letronne: Fragments des poèmes géographiques de Scymnus. Paris, 1840. — Müller Kár. Fragm. Hist. Graec. I. 258.)

nak, az indo-irán *vîra-paita, vîra-pata* »férfiak úrnői« kifejezéssel egyezik.[1])

Ámde van ennek az okoskodásnak egy nagy hibája. Nem arról van szó, hogy mi lehet a tulajdonképeni értelme az említett két névnek, hanem hogy miféle skytha szókat láttak benne a skythák s ezek alapján mire magyarázták ők maguk? Herodotos erről beszél. Ebből a szempontból pedig teljesen közömbös, hogy tulajdonképen indo-irán eredetűek-e vagy sem ama nevek?

A skytha nyelv rokonságának megítélésében nem az a lényeges, mi az igazi értelme az arimaszp és oiorpata neveknek, hanem hogy a magyarázatukra felhozott skytha szók: az *arima* = »egy«, *szpu* = »szem«, *oior* = »férfi« és *pata* = »ölni« azonosíthatók-e megfelelő irán szókkal? Ha igen: akkor számba jöhet a skythák iránsága; ha pedig nem, akkor nem Herodotosban kell keresni a hibát, hanem a skythák voltak másféle, nem pedig irán nyelvű nép.

Hogy Herodotos jól értesült az »oiorpata« skytha magyarázata felől s nem a levegőből vette a skytha *pata* szónak ezt a jelentését: »ölni«, kitünik abból, hogy teljesen megfelelő analogiája megvolt az elamita és szumir nyelvben, hol a *bat, bad* szintén a. m. »ölni«, »gyilkolni«. Nem szükséges tehát, hogy a rendelkezésünkre álló adat erőszakos elferdítésével minden áron irán kifejezést keressünk az »oiorpata« névben s a *pata* szónak, mert alakilag a zend *paitis*, szanszkr. *patis*, litván *pats* (úr) szóknak felel meg, ezt a jelentést tulajdonítsuk: »uralkodni«. Más kérdés aztán, hogy a Maeotis-vidéki régi irán vagy talán thrák elem nyelvében nem állt-e elő egy másik népetymologia az oiorpatából s nem erre vonatkozik-e a Skylax és Ephoros által említett *γυναικοκρατούμενοι* jelző? Ebben nincs lehetetlenség, csak nem kell összezavarni ezt az elemet a skythasággal. Valamint azt is számba kell venni, hogy az oiorpata névnek ilyen magyarázata is csak népetymologia, mert maga az »oiorpata« aligha lesz egyéb, mint a szarmaták vagy szauramaták (*szairmaták) nevének skytha módosulása, a mi aztán egészen másféle etymologiára utal, tekintve a *-mata* végzetet, mely a jaxa-mata, thyssa-mata s más ilyen

[1]) Zeuss 295. Müllenhoff D. Alt. 105., 106. Tomaschek CXVI. 759., 761. Cuno 197., 282., 316., 326.

népnevek tanusága szerint népnévképző s nyilván a finn-csud *mis, miehe* = férfi, ember szónak felel meg.

A mi az *arimaszp* név azon magyarázatát illeti, hogy a skytha *arima* = »egy« és *szpu* = »szem« szókból van képezve, bár nem mutathatunk rá olyan szembetünően egyező alakokra mint az oiorpata névnél, mégis el kell fogadnunk a föntebb említett okoknál fogva, hogy a skytha népetymologia szerint csakugyan »egyszemű«-t jelentett a név.

Herodotos, mint említettük, tulajdonkép a prokonnesosi Aristeas után beszél az »egyszemű arimaszpokról« s midőn skytha földön járt, kétségkívül kérdezősködött is a dolog felől s így tudta meg, hogy skytha nyelven van a névnek ilyen jelentése: egyszemű.

Nincs okunk kételkedni állításában; ellenben nagyon is lehetséges, hogy görög létére nem adja pontosan vissza az egyes szók alakját. Az is meglehet, hogy a megszokott s tulajdonképen az isszedonoktól hallott *ἀριμασποί* névalak lebegett előtte, mikor hivatkozik azon skytha szókra, melyekből állt szerinte a név. Mindenesetre nagy valószinűséget találok Fiók Károly azon állításában, ha nem is épen az általa felhozott okoknál fogva, hogy az *arimaszp* név korrumpálva van az *ari-szampi*, vagy jobban megközelítve Herodotost, az *arima-szampi, arima-szampu* alakból.[1])

Annyi bizonyos, hogy a Thian Santól délre, a mai keleti Turkesztánban, a Tarim medenczében tanyázó isszedonok északkeleti szomszédjai közt, az Altai és Szajan vidékén csakugyan volt az ókorban egy olyan népség, a khinaiak által említett *szienpik* vagy *sampik*, kiknek neve összeköttetésbe hozható az arimaszp név utórészével olyanformán, hogy az arimaszpok (ari-szampok, arima-szampik) nyugati törzsét képezhették a szienpiknek.

Ha helyes ez a föltevés, nagyon egyszerű a skytha népetimologia magyarázata. A név utórésze ugyanis, mint Fiók K. már megjegyezte, a vogul *sam-pä, sam-p, šäm-pä*, osztják *sēm-ep* = »szem-ű« szókkal egyeztethető, míg előrésze nézetem szerint meg-

[1]) Fiók K. *Az árják és ugorok érintkezéseiről.* Budapest, 1894. 114—115. l.

felelne az »egy« jelentésű osztják *ar, ār* (v. ö. még jurák-szamojéd *oroj* »egy«) szónak, mely önállóan ugyan, legalább a mai osztják nyelvjárásokban nem használatos, de megvan az *ar-jañ, ar-joñ* azaz »kilencz« szóban, a mi tudvalevőleg a. m. »egy a tízből«. (V. ö. *jañ, joñ* = »tíz«). Az *ari-ma* utórésze, a *-ma* olyanforma számnévképzőnek tekinthető, mint a minő a régi bolgár fejedelmi lajstrom nem szláv vagyis ó-bolgár, hunn-bolgár, nyelvű szavainak *m* végzete, melyekben csuvas-török számnevek ismerhetők fel, minők: *tvir-em* (csuv. toγor, tör. tokuz = 9), *vecs-em* (csuv. visse, tör. ücs = 3), *tut-om* (csuv. tĕwatte, tör. tört = 4) stb.[1])

Az itt ismertetett négy skytha szón kívül van még egy pár olyan, melynek jelentését is tudjuk.

Ezek közé tartozik az eunuchféle *enareék* neve, kikről Herodotos és Hippokrates beszél.

Herodotos két helyen szól róluk. Egyik helyen azt mondja, hogy bizonyos női betegséggel büntette meg Aphrodite Urania azon skythákat s utódaikat, kik Sziria Aszkalon nevű városában kirabolták az istennő templomát; maguk a skythák is ezen okból magyarázzák a betegséget s azok, kik meglátogatják őket, láthatják, milyen állapotban vannak; ezeket a skythák enareéknek nevezik.[2])

Később pedig, midőn a skythákná szokásos jóslási módot ismerteti, megjegyzi, hogy Aphrodite tanította az enareéket jóslásra s ugyanezen alkalommal a férfiatlan voltukat jelentő *enaree* elnevezést az *ἀνδρόγυνοι* = *»himnők«* kifejezéssel magyarázza.[3])

Hosszasabban ír róluk Hippokrates, magyarázva a skythánál gyakori impotentia okait. Ezek után tér át a Herodotos által enareeknek nevezett férfiatlanokra. Vannak — úgymond — a skythák közt többen, kik hasonlók a heréltekhez, ezek női munkát végeznek s beszédjük hasonló a nők beszédjéhez. Az ilyeneket *férfiatlanoknak* nevezik. A bennszülöttek valamely istennek tulaj-

[1]) Munkácsi B. Ethnographia. V. 24.

[2]) *ὥστε ἅμα λέγουσί τε οἱ Σκύθαι διὰ τοῦτό σφεας νοσέειν, καὶ ὁρῆν παρ' ἑωυτοῖσι τοὺς ἀπικνεομένους ἐς τὴν Σκυθικὴν χώρην ὡς διακέαται. τοὺς καλέουσι Ἐναρέας οἱ Σκύθαι.* Herod. I. 105.

[3]) *Οἱ δὲ Ἐνάρεες, οἱ ἀνδρόγυνοι, τὴν Ἀφροδίτην σφι λέγουσι μαντικὴν δοῦναι.* Herod. IV. 67.

donítják az okát, tisztelik és imádják ezen embereket, féltvén mindegyik önmagát.[1])

Bár fogalmi tekintetben nem igen van különbség az enariek nevének értelmére nézve Herodotos és Hippokrates magyarázata között: mégis egészen más az etymologiája, ha az *ἀνδρόγυνοι* vagy az *ἀναvδριέες* kifejezést veszszük kiindulási pontnak. Az utóbbi értelmezés mellett megfelelhet a skytha *enaree* szónak az indo-árja *a-nar* = »férfiatlan« szó a zend és szanszkrit *nar*, *nara* (= gör. *ἀνηρ*, umber: *ner*, sabin: *nero* = »férfi« szóból.[2]) De míg Hippokratest könnyen rávihette a skytha *ἐνάρεες* vagy *ἐνάριες* alak, hogy a hasonló formájú görög *ἀναvδριέες* szóval adja vissza a skytha elnevezés lényegét: bajosabb megmagyarázni, miért használta Herodotos az *ἀνδρόγυνοι* kifejezést, ha csak nem azért, mert a skytha elnevezés két olyan szóból áll, melyek közül egyik azt jelenti: »férfi«, másik pedig a. m. »nő«. Ha már most számba veszszük, hogy a »férfi« a skytha nyelvben Herodotos egy másik adata szerint, mint föntebb láttuk, a. m. *oior*: a hellenizált többes számú »enaries« vagy »enarees« névben könnyen felismerhető az »oior« szónak *aree* vagy *arie* változata. A »nő« fogalmát jelentő szó tehát az elnevezés előrészében keresendő, vagyis az *en* nem lehet más, mint a török-tatár: *ana* »anya«, altájitatár *ene* u. a., kojbal-karagasz *enä* »apai nagynéne«, *enei* »asszony«, magyar *anya*, vogul *āń* »anyai nagyanya«, *äń*, *ōń* »anyai nagynéne«, votják *anaj* »anya«, mordvin *ana* u. a.; ide tartozik még a kaukázus-alaródi nyelvek közül az abkhaz: *an*, dido: *onu*, *enu*, *enju* »anya«. A skytha *en-are*, *en-arie* elnevezés e szerint megfelelne a magyaros *anya-*erje*, törökös *ana-er*, kojbal-karagasz *enei-er* kifejezésnek s mindenesetre olyan nyelvi adat, melyet legalább is olyan jól meg lehet magyarázni a turánságból, mint az iránságból és a legszigorúbb mérlegelés is legföljebb arra a végkövetkeztetésre vezethet, hogy sem az irán, sem a turán elmélet mellett nem szolgáltat minden kétségen fölül álló bizonyítékot. Pedig épen ez volna az egyedüli skytha elnevezés, melynél még legjobban sikerült az egykorú értelmezésnek irán szavakkal való

[1]) *Καλεῦνται τε οἱ τοιοῦτοι ἀναvδριέες*. Hippocr. *De aëre*. Cap. XI. §. 30 (106).

[2]) Zeuss 294. Müllenhoff D. Alt. 104. Cuno 315.

magyarázata. S még itt is kínálkozik másféle megoldás. A kétféle magyarázat közül tehát mindenesetre az lesz az igazi, mely a többi skytha nyelvi adat ethnikai eredményével van összhangzásban. Ha turánok voltak a skythák, akkor kétséget sem szenved, hogy a Herodotos-féle *ἀνδρόγυνοι* értelmezés adja meg a kulcsot az enarees név etymologiájához.

A föntebb értelmezett skytha szók közé tartozik még a *temerinda* vagy *temarunda* elnevezés is, melynek szintén ismerjük a jelentését; a. m. »a tenger anyja«.

Már Herodotos említi, hogy a Maeotist a »Tenger anyjá«-nak nevezték, de ő csak annyit mond, hogy van a Fekete tengernek egy beléje ömlő és nálánál nem kisebb tava, melyet Maeotisnak és a Pontus anyjának neveznek.[1])

Dionysius Periegetes azt is mondja, hogy az elnevezés a skythákról való. »A Pontus északi részén ömlenek ki Maeotis tavának vizei — írja. Körüle laknak a skythák, a végnélküli férfiak s a Pontus anyjának nevezik, mert abból szivárog ki a Pontus roppant vize, egyenesen a kimmer Boszporuson keresztül, hol Taurus hideg hegyalján számos kimmer lakik.«[2])

A név eredeti skytha alakját azonban csak Plinius adja, a ki ezt mondja: »A skythák *Temerindának* (más változat szerint: *Temarundának)* hívják a Maeotist, a mivel a *tenger anyját* jelölik meg«.[3])

Bármilyen csábító volna is a név előrészének a szanszkrit *tâmara* »víz« szóval való egyeztetése, a hogy Böttticher tette (Arica. 57.), Müllenhoff mégis elveti,[4]) mert különben a név utórésze megfejtetlen maradna. E helyett a *temar* vagy *metar* részben a zend *mâtar* (gör. *μήτηρ*, lat. mater stb.) »anya« szót keresi; a »tenger«-t tehát a név utórésze, az *inda* vagy *unda* jelentené, melynek szerinte megfelel a szanszkrit *udan* (litván: undu, wandu, ószláv: woda, lat.: unda) »hullám, víz« szó. Úgy látszik azonban, hogy mégsem bízott teljesen e magyarázatban,

---

[1]) *ἥ Μαιῆτίς τε καλέεται καὶ μήτηρ τοῦ Πόντου.* Herod. IV. 86.

[2]) *τῇ μέν τε πέρι Σκύθαι ἁμφι νέμονται, ἄνδρες ἀπειρέσιοι, καλέουσι δὲ μητέρα Πόντου.* Dionys. Perieg. V. 163—168.

[3]) Maeotim Scythae *Temerindam* (más változat sz. Temarundam) vocant, quo significent matrem maris. Plinius: *Hist. Nat.* VI. 20.

[4]) Deutsche Altert. 107.

mert felhozza, hogy a név előrésze kapcsolatba hozható a Strabo, Ptolemaeus, Arrianus és Stephanus Byzantinus által egy tengeröböl s a mellette levő hegyfok és város neveként említett *Tamyrake (Ταμυράκης, Ταμυράκη)* előrészével s így, ha nem is mondja ki egész határozottan, számol azzal a lehetőséggel, hogy tulajdonkép a *temer, temar = tamyr* szók jelentik a felhozott nevekben a »tenger«-t. Az »anya« fogalmát ezek szerint a Temer-inda vagy Temarunda név utórészében kell keresni, a mit sem indo-irán, sem másféle árja alapon nem lehet megmagyarázni s azért Cuno, ki a skythákat inkább a lett-szláv csoporthoz számítja, a már nem egészen ismeretlen módszer alkalmazásával nem is bajlódik a »tenger-anya«-féle értelmezéssel, hanem figyelmen kívül hagyva Pliniust, a ki — természetesen tévedésből — a »Maiotis« névre vonatkozó görög etimologiát alkalmazta a skytha Temerinda névre, azt hiszi, hogy tulajdonkép a »Fekete tenger« elnevezéssel van itt dolgunk, mert a név előrésze az ószláv *tima*, litván *tamsá*, szanszkr. *tamas*, zend *temas* azaz »határtalan, végnélküli« s azonkívül a lett-szlávban még »sötétség« szót foglalja magában, míg utórésze a Müllenhoff által is említett s »víz, hab, hullám« jelentésű árja etimologiának felel meg, vagyis az utóbb általánossá vált »Fekete tenger« elnevezés tulajdonkép a »végnélküli nagy víz«, »sötét víz«-féle jelentésből keletkezett.[1])

Az efajta magyarázatok azonban, bármily szellemesek is különben, mindig csak a levegőben lógnak. Nincs szilárd talapzatuk. Máskép beszélnek az egykorúak, s az egykorú adat, akárhogy forgassuk is, mégis csak egykorú adat s nem tehetünk mást, mint hogy Plinius magyarázatára térjünk vissza s ehhez fűzzük vizsgálódásainkat.

Már föntebb utaltunk arra, hogy egy »tenger« jelentésű *temer, temar* vagy *tamyr* skytha szóra a Tamyrakês tengeröböl neve után is következtethetünk s ebben csak megerősít bennünket az, hogy a skytha tengeristen nevében, a Thamimasadas vagy Thagimasadas előrészében szintén van egy ilyenforma szó. A »tenger« skytha neve tehát többféle módon is megállapítható s az eredmény egészben véve ugyanaz. Mert a két csoport, t. i. a későbbi forrásokból ismert *temer, temar, tamyr* s a Herodotos-

[1]) Cuno: *Die Skythen.* 244. s köv. ll.

féle *thamimasz* vagy *thagimasz* (= **thammasz, thagmasz, thangasz*) közt félreismerhetlen a kapcsolat ; a mi lényeges hangtani különbség van köztük, a mit t. i. nem az idegen írók ferdítésének rovására kell írnunk, az a szóvégi *sz—r* közti váltakozásból áll. Ugyanolyan hangviszonynyal van tehát dolgunk, mint a minőt a köztörök *tengiz, tingiz* s a hunn-bolgár eredetű magyar *tenger* szók közt találunk, vagyis a mi a törökségben az annyira különleges és magában álló középvolgai csuvas nyelvnek, a népvándorláskori hunn-bolgár ezen maradványának egyik jellemző sajátsága, pl.

csuvas	*török-tatár*
vugur, vigur	öküz (a m. ökör)
khir	kiz (a. m. leány)
szakkir	szekiz (a. m. nyolcz)
vuttur	otuz (a m. harmincz) stb.

Már Zeuss is gondolt a török és magyar szókkal való egyeztetésre,[1]) Müllenhoff azonban azért nem fogadja el, mert a helytelen »Temerinda«-féle olvasásra támaszkodik.[2]) Mintha bizony valami különbséget okozna a másik változat, a Temarunda, a mikor különben is számolni kell az eredeti skytha névalak kisebb-nagyobb fokú romlásával.

Egészen más az, a mi magára hívja figyelmünket, t. i. a skytha változatok mindkét csoportjában egyformán jelentkező szóközépi *m* betü a török-magyar *ng*-vel szemben. Ez kétségkívül a skytha nyelv sajátságaihoz tartozik, a mi a skytha Aphrodite, az *Artim-pasa* istennév előrészében is felismerhető, melylyel alighanem a kun *erdeng* (virgo) szó hozható kapcsolatba. Ugyanilyen hangváltozást mutat az ozmanli *domusz* »disznó« = magy. *damasz, domosz* is, a köztörök a *tonguz, tonuz* helyett ; hasonló a szumir *dimmer* »isten« szó, melynek szokottabb alakja

---

[1]) Plinius gibt den skythischen Namen der Maeotis (idézi a 28. l. 3. jegyzet sorait s folytatja) : Den Ungern heisst das Meer *tenger*, vielleicht von ihren ehemaligen skythischen Nachbarn entlehnt, von denen sie wahrscheinlich auch *ezar* (t. i. ezer), tausend, das sie mit keinem Volke ihres Stammes gemein haben, pers. *hesar*, zend. *hazagrô*, *Isten*, Gott, pers. *jezdan*, und noch andere Wörter erhalten haben. Diesem tenger nähert sich wieder das türkische *dengis*. Zeuss : *Die Deutschen*. 296.

[2]) *Deutsche Altertumskunde*. 107.

a *dingir*. Ilyen *m*-es alakban, még pedig *r*-es változatban jutott a *tâmara* szó »víz« jelentéssel az ó-hindu nyelvbe is, úgy látszik, az indo-skytha uralom idejében.

A mi a Temerinda vagy Temarunda név utórészét, az »anya« jelentésű *inda, unda* szót illeti: ehhez hasonló turán szókra már föntebb utaltunk az »en-arees«, »en-aries« név tárgyalásánál. Az itt kimutatható skytha *en* minden esetre összefügg az *inda-, undá*-val.[1]) A kérdés csak az, a szótőhöz tartozik-e a *da* végzet vagy pedig birtokrag? Az előbbi esetben olyan szóösszetétellel van dolgunk, minő a török *tengiz-ana*, magyar *tenger-anya*; utóbbi esetben a *μήτηρ Πόντου* és mater maris fordításokkal egyezően azt jelenti a név, a mit a török: *tengiz ana-szi* s a magyar: *tenger any-ja*. Tekintve, hogy az ariszampuval helyesbített arimaszp név skytha népetimologiáját tiszta vogul-osztyák kifejezésnek vettük fel: nagyon tetszetős volna a *da* végzetet a vogul egyesszámú 3. személyű birtokraggal, a -tä, -te, -ti-vel azonosítani, minő p. a tavdai vogulban: *åńi-ti* »nén-je«. De a vogul, ámbár nincs genitivusi ragja, birtokragot sem használ a birtokviszony kifejezésénél, hanem »tenger-anya«-féle szóösszetételt; az említett föltevés tehát további magyarázatra és olyasmi föltevésre szorulna, hogy a skytha nyelvben a vogulos anyagra török vagy magyar nyelvszerkezeti szabályok voltak befolyással. Utóvégre — a skythaság alakulását szem előtt tartva — ez éppen nem volna lehetetlen, azonban egy más magyarázat is kínálkozik, ha t. i. olyanforma hangalakulást keresünk a skytha *inda, unda* szóban, a minő pl. a lapp *ädna, edne* »mater« az *ana, anna, anaj, anya, an'a* stb. szókkal szemben. Annyi bizonyos, hogy ezen turán szóban nem egyszerű *n* betűről van szó, mint a hogy a tör.-tat. *ana* mutatná; kitűnik a vogul-osztyák alakokból is, a hol az »anya« jelentésű szó a következő változatokban van meg: vogul: *āñkw, oåńkw, oñγ, oñk*, osztyák: *añka, añgi, aña, añe*, melyekkel egyezik a cserkesz *anga* is. A milyen viszony van az itt említett vogul-osztyák szók, meg az »enarees« magyarázatánál felhozott vogul *āń*, »anyai nagyanya«, *äń, ōń* »anyai nagynéne«.

[1]) Az *inda* szó rokonságát Zeuss is a magyarban és törökben keresi: »*inda* kann sich synonym zu Mutter, zend. mate, verhalten haben, wie babai zu Vater, zend. fedre, und an dasselbe schliessen sich ungr. anya. türk. anja, inja.« *Die Deutschen*. 296. l.

oaŕ »az anyai nagybátya felesége« közt: olyan viszony kereshető a skytha *en-* és *inda* között, emez »anyá«-t jelent, amaz általában véve »nő«-t, »asszony«-t. A két skytha szónál mindenesetre számolnunk kell nemcsak az alaki különbséggel, hanem azzal is, hogy az »enarees«-beli *en* s a »Temerinda«-beli *inda* a jelentés árnyalata tekintetében is eltérnek egymástól.

Az itt mondottakon kívül még egy körülmény utal arra, hogy az *inda* szó végzetét ne tekintsük birtokragnak, hanem az egészet azonosítsuk az »anya« jelentésű turán szókkal. Egy egészen hasonló hangalakulásra van egy más példa is, melyet szintén a skytha nyelvvel hozhatunk kapcsolatba.

A »kender« *kannabisz* neve, mint görög szó terjedt el az európai nyelvekben. De először csak Herodotosnál fordul elő a *κάνναβις* s valami negyedfélszáz évvel később, Kr. e. 100 felé tűnik fel *cannabis* alakban a rómaiaknál.[1]) Herodotos azonban úgy említi a kendert, mint a skythaföld egyik különlegességét. Azt mondja ugyanis: »Ezen a vidéken olyan kender terem, mely igen hasonlít a lenhez, csakhogy sokkal vastagabb és magasabb; e tekintetben ugyanis nagyon fölülmulja a lent. Vadon is, meg mívelve is terem s a thrákok a lenhez igen hasonló ruhákat készítenek belőle, úgy hogy a ki nem nagyon jártas benne, nem ismerné meg, vajjon lenből vagy kenderből készült-e; a ki pedig még sohasem látott kendert, azt hinné, hogy lenruha. Ennek a kendernek a magját úgy is használják a skythák, hogy takaró alá bujnak s azután tűztől izzó kövekre dobják a magot, mely odavetve füstölög s olyan nagy gőzt szolgáltat, hogy egy görög gőzfürdő sem mulhatná fölül.« (Her. IV. 74—75.) Milyen eredetű a kannabisz szó: eddigelé nincs földerítve; a görögök mindenesetre a feketetengermelléki gyarmatok útján ismerték meg s a skythától vették át. Mert az kétségtelen, hogy a szó összefügg a török-tatár *kinder, kendir* = magy. *kender* szóval, ez pedig, mint Vámbéry mondja, minden török-tatár nyelvben megvan s nemcsak a kelet-turkesztániaknál, hanem még a mongoloknál is ismeretes,[2]) az elnevezés tehát Ázsia felől terjedt el Európába. A *kannabisz* és a *kender, kendir* közt pedig ugyanolyan *nn-nd*

[1]) Schrader O. *Sprachvergleichung.* 426. l.

[2]) Vámbéry A. *A magyarok eredete.* Budapest, 1882. 303., 403. l.

hangviszony állapítható meg, a minőt láttunk az *ana, anna és inda* között. De látunk egy másikat is, a szóvégi *sz-r* váltakozását, melyet szintén ismerünk a »tenger« jelentésű régebbi skytha *thamimasz, thagimasz* (thammasz, thamgasz) és az újabb *temer, tamyr* szók után. Az óskytha *kannabisz* szónak tehát volt egy újabb *kandabir*-forma változata is s tulajdonkép ennek felelnek meg a török-magyar *kinder, kendir, kender* szók; bejutott különben az ókori hindu nyelvbe is *sz*-es alakban: *kandasz,* valószínűleg ugyanolyan indo-skytha forrásból, mint az említett »tâmara«.

Skytha eredetű a görög *τυρὸς* azaz »turó«, »sajt« szó is, mely általánosan el van terjedve az egész törökségnél (tŭrak), s mint a megfelelő mongol és jakut szók, a *taraχ, tar* = »savanyú tej«, bizonyítják, a turánság keleti részein is feltalálható.

A görögök és rómaiak aránylag későn ismerték meg a turó, sajt és vaj előállítását házi állataik tejéből.[1]) Előbb a thrákoknál látták, hogyan készítenek »olajat« (vajat) a tejből [2]) s ezt elnevezték a görögök *βοὸ-τυρον*-nak, a szarvasmarha turójának, a mit aztán átvettek tőlük a rómaiak (butyrum), ezektől meg a germánok (butter); a mi azonban leginkább magára vonta a görögök figyelmét, az a skythák eljárásmódja volt.

Herodotos szerint a lefejt kanczatejet üres faedénybe öntötték s addig keverték rabszolgáik, míg felszállt a tej föle, ezt leszedték s jobbnak tartották a leülepedett résznél.[3]) Ez tehát nem egyéb mint a köpülés.

Hippokrates még részletesebben írja le. A kanczatejet — írja — faedénybe öntik a skythák s megrázzák; a rázás következtében habzani kezd s részei különválnak; a kövére, melyet vajnak (*βουτύρον*) neveznek, fönt marad, mert könnyű, a nehéz és vastag része leszáll, ezt elválasztják és megszárítják, a megszáradt

---

[1]) Hehn Victor: *Kulturpflanzen und Hausthiere,* Berlin, 1883. 129. s köv.

[2]) Hekataios írja a strymonmelléki paionokról: *ἀλείφονται δὲ ἐλαίῳ ἀπὸ γάλακτος.* Athen. 10. p. 447.

[3]) *ἐπεὰν δὲ ἀμέλξωσι τὸ γάλα, ἐσχέαντες ἐς ξύλινα ἀγγήια κοῖλα, καὶ περιστίξαντες κατὰ τὰ ἀγγήια τοὺς τυφλοὺς, δονέουσι τὸ γάλα· καὶ τὸ μὲν αὐτοῦ ἐπιστάμενον ἀπαρύσαντες, ἡγεῦνται εἶναι τιμιώτερον. τὸ δ' ὑπιστάμενον, ἧσσον τοῦ ἑτέρου.* Herod. IV. 2.

és szilárd részt hippakénak (kanczaturónak) nevezik, a savó pedig a középen marad.[1]) A hippakéról azaz kanczaturóról pedig azt írja egy más helyen : a skythák főtt húst esznek, kanczatejet isznak és hippakét falatoznak, ez pedig lovaik turója.[2])

Hesychios is szól a hippakéról, melyet kanczatejből készített ételnek mond ; a savanyú lótejet t. i. iszszák a skythák, megszárítva pedig eszik.[3])

Felhozzuk még Strabót, ki szintén szól a mysokon, thrákokon és gétákon túl tanyázó szekérlakó nomádokról, kik tejből és turóból (*τυροῦ*), különösen pedig kanczaturóból élnek.[4]) Egy más helyen azt mondja, hogy a szekerekre erősített nemezsátrak körül vannak a nomádok nyájai, melyeknek tejével, turójával és husával táplálkoznak,[5]) továbbá hogy a nomádok lóhússal, lovak turójával, tejével és savanyú tejével táplálkoznak, a mit különös módon készítenek.[6]) Egy helyen pedig Aischylos egyik verstöredékét idézi, melyben ez a hippikét (kanczaturót) evő, jó törvényű skythákat említi.[7])

Nicolaus Damascenus szerint a tejevők skytha népség; mint a skythák legnagyobb részének, nekik sincsenek házaik ; eledelük csupán a kanczatej, melyből turót készítenek s eszik és iszszák.[8])

---

[1]) *καὶ τὸ μὲν πῖον, ὃ βουτύρων καλέουσι, ἐπιπολῆς διὶσταται ἐλαφρὸν ἐὸν ; ὁ δὲ ὀρρὸς τοῦ γάλακτος ἐν μέσῳ ἐστίν.* Hippokr. De morbis. Mack kiad. IV. 14. Télfy 64.

[2]) *αὐτοὶ δ' ἐσθὺουσι κρέα ἑφθὰ καὶ πίνουσι γάλα ἵππων, καὶ ἱππάκην τρώγουσι. τοῦτο δ' ἐστὶ τυρὸς ἵππων.* Hippocr. *De aëre, aquis et locis.* 18. Kuehlewein kiad. I. 60.

[3]) *Ἱππάκη, Σκυθικόν βρῶμα ἐξ ἵππου γάλακτος. οἱ δὲ, ὀξύγαλα ἱππεῖον, ᾧ χρῶνται Σκύθαι. πίνεται δὲ καὶ ἐσθίεται πηγνύμενον.* Hesych.

[4]) *Ἀλλὰ καί νῦν εἰσιν ἀμαξοικοὶ, καὶ Νομάδες καλούμενοι, ζῶντες ἀπὸ θρεμμάτων, καὶ γάλακτος, καὶ τυροῦ, καὶ μάλιστα ἱππείου.* Strabo VII. 3.

[5]) *ἀφ' ὧν τρέφονται καὶ γάλακτι, καὶ τυρῷ, καὶ κρέασιν.* Strabo VII. 3.

[6]) *Νομάδας εἶναι, τρεφομένους κρέασιν, ἄλλοις τε καὶ ἱππείοις. ἱππείῳ δὲ καὶ τυρῷ καὶ γάλακτι καὶ ὀξυγάλακτι. τοῦτο δὲ καὶ ὄψημα ἐστιν αὐτοῖς κατασκευασθέν πως.* Strabo VII. 4.

[7]) *Ἀλλ' ἱππικῆς βοτῆρες ἔυνομοι Σκύθαι.* Aischyl. Fragm. 74. Strabo VII. 3.

[8]) *Γαλακτοφάγοι, Σκυθικόν ἔθνος, ἄοικοι εἰσιν, ὥσπερ καὶ οἱ πλεῖστοι Σκυθῶν, τροφὴν δ' ἔχουσι γάλα μόνον ἵππειον, ἐξ οὗ τυροποιοῦντες ἐσθίουσι καὶ πίνουσι.* Nicolai Damasceni : *Morum Mirabilium Collectio.* Fragm. 123. (Müller Kár. Fragm. hist. Graec. III. 460. l.)

Mindezen adatokból kitünik, hogy a görögök a skythákat tekintették a turó-, sajt- és vajkészítés mestereinek, a turó, *τυρὸς* neve tehát tőlük származik, s a török-mongol egyezések szerint végső eredetét az ázsiai pusztaság turánjainál kell keresnünk.

Még egy sokféleképp magyarázott skytha kifejezést hozunk fel, melynek a föntebbiekhez hasonlóan szintén ismerjük a jelentését, ez az *exampaios* s azt jelenti : »szent utak«.

Ezen elnevezésről a következőket olvassuk Herodotosnál : »A Hypanis (Bug) Skythiából jő s egy nagy tóból ered, mely körül fehér vadlovak legelnek. Ezt a tavat jogosan nevezik a Hypanis anyjának. A Hypanis tehát innen eredvén, folyása ötnapi hajóútig sekély és vize édes ; innen azonban a tenger fele négynapi úton nagyon keserű. Egy keserű forrás fakad ugyanis bele s ez oly keserű, hogy bár terjedelmére nézve kicsiny, megrontja a Hypanist, pedig ez elég nagy folyó a többi folyóhoz képest. Ez a forrás a földműves skythák és az alazonok földjének határán van. Neve pedig a forrásnak és a helynek, a honnan ered, skytha nyelven *Exampaios*, görögül pedig *Szent utak*«.[1]) Alább még egyszer említi Exampaiost, mint egy a Borysthenes (Dnjeper) és Hypanis (Bug) közti vidéket, a benne levő keserűvízforrással s hozzáteszi, hogy Exampaiosban van egy igen nagy, hatszáz amphora terjedelmű érczedény, melyet Ariantas skytha király azon nyílhegyekből készíttetett, melyeket a végett gyüjtött össze, minden egyes skythát halálos fenyegetéssel kötelezvén egy nyílvessző elküldésére, hogy megtudja a skythák számát. (Her. IV. 81.)

Herodotos előadása kissé zavaros, mintha maga sem lett volna tisztában a hallott adatok összefüggése felől. Valami hézag érezhető ki szavaiból, a mit kommentátorai után azzal tölthetünk ki, hogy a Hypanis és Borysthenes közt kereszteződtek az északról délfelé s keletről nyugat felé vezető nagy kereskedelmi utak azon a vidéken, a hol valami keserűvizes forrás volt s mint ilyen hely, az istenek védelme alatt állott, erre utal az Ariantas által fölállított nagy érczedény. Ezért nevezték a »szent utak helyé«-nek vagy Exampaiosnak.

[1]) *ἔστι δὲ ἡ κρήνη αὕτη ἐν οὔροισι χώρης τῆς τε ἀροτήρων Σκυθέων καὶ Ἀλαζώνων, οὔνομα δὲ τῇ κρήνῃ, καὶ ὅθεν ῥέει τῷ χώρῳ, Σκυθιστὶ μὲν Ἐξαμπαῖος. κατὰ δὲ τὴν Ἑλλήνων γλῶσσαν, Ἱραὶ ὁδοὶ.* Herod. IV. 52.

Müllenhoff szerint [1]) a név előrésze homályos, utórészében azonban felismerhető az ó-perzsa *pathi* »ösvény« (= szanszkr. *patha*, gör. *πάτος*, ang.-szász *pād*, ófelném. *pfad*, ószláv *pati*) vagy esetleg a zend *paya* »legelő«. Cuno [2]) lett-szláv eredetre gondol; az *exam-paios* a. m. *svam-paios*, *svam-pataios*, melynek előrésze megfelel az ószláv *sventu*, litván *szwantas* »szent«, utórésze pedig az indo-iránnal közös ószláv *pati* »út« szónak.

Úgy tetszik, igaza van Cunónak. Olyan helyről van itt szó, mely a skytha terület határszélére esett s mindenesetre érintette a szlávok ősi területét; maga Herodotos is határszéli helynek tünteti fel Exampaiost. Minden nehézség nélkül belevonhatjuk tehát a szláv nyelvterületbe s tekintet nélkül a skythák nemzetiségére, szláv eredetűnek vehető fel az elnevezés. Herodotos azonban a skythaktól hallotta a nevet s nekünk ez adja meg a fontosságát. Az ősszláv *svanta-patai*(os)ból csakis egy turán nép ajkán állhatott elő az *eszvantpatai* s további hangkopással *eszvampai* vagy *ekszampai*. Mert a turán nyelvek, a magyar, finn, török, mongol stb. nem tűrik meg a kettős mássalhangzót a szók elején. A hogy a magyarban *iskola*, *istráng* lett a »scholá«-ból, »strang«-ból vagy a törökben *Iszkender* a »Szkander«-ből, ugyanolyan módon vált *eszvampai-*, *ekszampai-á* az ókori skythák nyelvében a »szvantapatai«.

Egy másik módja a turános hangfejlődésnek a kezdő mássalhangzók valamelyikének elejtése, mint p. a magyarban az *iskátula* mellett a *katulya* a német »*schachtel*«-ből. Erre is van skytha példa. Hesychios említi, hogy a »kutya« skytha nyelven a. m. *pagaiê*, ez pedig Müllenhoff szerint megfelel a zend *çpâ* s méd *σπάκα* (Herod. I. 110.) szónak.[3]) Nagyon elfogadható ez az egyeztetés, csakhogy egészen más mint Müllenhoffé az a következtetés, a mit levonhatunk belőle. A szó lehet irán eredetű, de a turán nyelvek szellemében történt hangváltozáson ment keresztül.

Az itt felhozott és elemzés alá vett szók a legfontosabb maradványai a skythák nyelvének s ha ezeket elfogulatlanul

[1]) *Deutsche Altert.* 104. s köv. l.

[2]) *Die Skythen.* 327.

[3]) *Παγαίη κύων σκυθιστί.* Hesych. Müllenhoff: *Deutsche Altert.* III. 124.

vizsgáljuk, lehetetlen ki nem tünnie az irán elmélet erőltetett voltának, a mely elmélet épen a két legjellemzőbb skytha kifejezésnél csak úgy tud boldogulni, ha figyelmen kívül hagyva a forrás magyarázatát, egészen más értelmet tulajdonít az egyes szóknak.

IV.

Szintén ilyen bizonytalan vagy erőltetett irán analogiákat tapasztalunk az *istennevek* magyarázatánál is.

A skythák isteneit Herodotos így sorolja fel. Legjobban tisztelik Hestiát vagyis skytha nyelven *Tabitit*, azután Zeust, kit — mint hozzáteszi — igen találóan *Papaios*nak neveznek, Zeus felesége a föld, kinek neve *Apia*, tisztelik még ezenkívül Apollót vagyis *Oitosyrost* (Hesychiusnál *Goitosyros*, Origenesnél *Gongosyros)*, Aphrodite Uraniát azaz *Artim-pasát* vagy *Argimpasát*, továbbá Heraklest és Arest, de a kiknek skytha nevét nem ismerjük s végül a királyi skythák Poseidont azaz *Thamimasadast* vagy *Thagimasadast*.[1])

Egy-két kivétellel az ezen istennevek mögött rejlő fogalmak annyira világosak, hogy nem szorulnak magyarázatra. *Tabiti* a. m. tűz, *Papaios* a. m. ég, *Apia* a. m. föld, *Oitosyros* a. m. nap, *Thamimasadas* a. m. víz vagy tenger. Ares a hadisten, de nem tudjuk, mi volt a skytha neve? Herodotos annyit mond róla, hogy csakis neki emeltek szobrokat, oltárokat és templomokat olyan módon, hogy mintegy 3 stadium hosszú és széles, s valamivel kisebb magasságú halmot készítettek vesszőrőzséből, melynek teteje négyszögű területet képezett, három oldalán meredek

[1]) *Θεοὺς μὲν μούνους τούσδε ἱλάσκονται. Ἱστίην μὲν μάλιστα. ἐπὶ δὲ Δία τε καὶ Γῆν, νομίζοντες τὴν Γῆν τοῦ Διὸς εἶναι γυναῖκα· μετὰ δὲ τούτους, Ἀπόλλωνά τε καὶ οὐρανίην Ἀφροδίτην, καὶ Ἡρακλέα, καὶ Ἄρεα. τούτους μὲν πάντες οἱ Σκύθαι νενομίκασι. οἱ δὲ καλεόμενοι βασιλήιοι Σκύθαι καὶ τῷ Ποσειδέωνι θύουσι. ὀνομάζεται δὲ Σκυθιστὶ, Ἱστίη μὲν, Ταβιτὶ. Ζεὺς δὲ ὀρθότατα, κατὰ γνώμην γε τὴν ἐμὴν, καλέεται Παπαῖος· Γῆ δὲ, Ἀπία· Ἀπόλλων δὲ, Οἰτόσυρος. οὐρανίη δὲ Ἀφροδίτη. Ἀρτίμπασα. Ποσειδέων δὲ, Θαμιμασάδας.* Herod. IV. 59. Origenes (Contra Celsum VI. 39.) sz. Celsus azt állítja Herodotos után, hogy a skythák Apollót Gongosyrosnak, Poseidont Thagimasadasnak, Aphroditet Argimpasának s Hestiát Tabitinek nevezték. — U. o. v. 64. Hadd mondják a skythák, hogy Pappaios a legfőbb isten, mi nem hiszszük.

volt, csak a negyediken lehetett rá feljárni; ebbe egy kard volt szúrva, melynek évenkint marhákat s lovakat áldoztak és pedig többet, mint a többi istennek, ezenkívül az elfogott ellenségből is feláldozták minden századikat.[1])

Heraklest az eredeti monda egyik változata a skythák ősapjának mondja, ki Hylaia földjén egy félig kigyótestű szűztől Agathyrsost, Gelonost és Skythest, a három skytha néptörzs ősét nemzette; közülök a legifjabbtól, Skythestől származtak a skytha királyok.[2]) Mivel pedig egy másik mondai változat Targitaosnak nevezi az ősapát, ki Zeusnak és a Borysthenes folyam leányának volt a fia s ugyancsak három fiunak, ú. m. Lipoxaisnak, az aukhata skythák ősének, Arpoxaisnak, a katiarok és traspisek s végül a mindnyájok fölött uralkodó Kolaxaisnak, a paralaták vagy királyi skythák ősének az atyja,[3]) Herakles

---

[1]) ἀγάλματα δὲ καὶ βωμοὺς καὶ νηοὺς οὐ νομίζουσι ποιέειν, πλὴν Ἄρηι· τούτῳ δὲ νομίζουσι. Herod. IV. 59. A rőzsehalom leírását l. u. o. 62, melyet így folytat: Ἐπὶ τοίτον δὴ τοῦ ὄγκου ἀκινάκης σιδήρεος ἵδρυται ἀρχαῖος ἑκάστοισι, καὶ τοῦτ' ἐστι τοῦ Ἄρηος τὸ ἄγαλμα, τούτῳ δὲ τῷ ἀκινάκει θυσίας ἐπετείους προσάγουσι προβάτων καὶ ἵππων. καὶ δὴ καὶ τοῖσδ' ἔτι πλέω θύουσι ἢ τοῖσι ἄλλοισι θεοῖσι. A turán népek kardtiszteletére nehány adatot *A szkithák nemzetisége* cz. tanulmányomban 48. s köv. ll. hoztam fel; az ott említett nagykükülllőmegyei daróczi bronzlelet, mely állt egy a földbe függélyesen beszúrt bronz kardból s körüle szabályosan elrendezett 30 bronz vésőből, nyilván az agathyrsok kardtiszteletének az emléke.

[2]) Ἡρακλέα, ἐλαύνοντα τὰς Γηρυόνεω βοῦς, ἀπικέσθαι ἐς γῆν ταύτην ἐοῦσαν ἐρήμην, ἣν τινα νῦν Σκύθαι νέμονται — — — — πάντα δὲ τὰ τῆς χώρης ἐπεξελθόντα, τέλος ἀπικέσθαι ἐς τὴν Ὑλαίην καλεομένην γῆς. ἐνθαῦτα δὲ αὐτὸν εὑρεῖν ἐν ἄντρῳ μιξοπάρθενόν τινα Ἐχιδναν διφυέα. τῆς τὰ μὲν ἄνω ἀπὸ τῶν γλουτέων, εἶναι γυναικός· τὰ δὲ ἔνερθεν, ὄφιος — — — — τὴν δ' ἐπεί οἱ γενομένους τοὺς παῖδας ἀνδρωθῆναι, τοῦτο μὲν σφι οὐνόματα θέσθαι. τῷ μὲν, Ἀγάθυρσον, αὐτέων. τῷ δ' ἐπομένῳ, Γέλωνόν. Σκύθην δὲ, τῷ νεωτάτῳ. — — — — καὶ ἀπὸ μὲν Σκύθεω τοῦ Ἡρακλέος γενέσθαι τοὺς αἰεί βασιλῆας γινομένους Σκυθέων. Herod. IV. 8, 9, 10.

[3]) ἄνδρα γενέσθαι πρῶτον ἐν τῇ γῇ ταύτῃ ἐούσῃ ἐρήμῃ, τῷ οὔνομα εἶναι Τάργιταον. τοῦ δὲ Ταργιτάου τούτου τοὺς τοκέας λέγουσι εἶναι, ἐμοὶ μὲν οὐ πιστὰ λέγοντες, λέγουσι δ' ὦν, Δία τε καὶ Βορυσθένεος τοῦ ποταμοῦ θυγατέρα· γένεος μὲν τοιούτου δὴ τινος γενέσθαι τὸν Ταργίταον. τούτου δὲ γενέσθαι παῖδας τρεῖς, Λιποξάιν, καὶ Ἀρπόξαιν, καί νεώτατον Κολάξαιν — — — — Ἀπὸ μὲν δὴ Λιποξάιος γεγονέναι τούτους τῶν Σκυθέων, οἳ Αὐχάται γένος καλέονται. ἀπὸ δὲ τοῦ μέσου Ἀρποξάιος, οἵ Κατίαροι τε καί

skytha nevéül *Targitaos* vehető fel. Egy harmadik mondai változat szerint, melyet Diodorus Siculus tartott fenn, az ős Skythes volt, kit Zeus egy skythaföldi, övön fölül asszonyi, azon alul kigyótestű nőtől nemzett, ez meg nemzette a pal és nap vagy napaeus törzs ősét, Palost és Napest.[1]) Egy negyedik változatot azon izenetből ismerünk meg, melyet Idanthyrsos, a skythák főkirálya küldött a perzsáknak, midőn meghódolásra szólította fel Darius; uraimnak — így szólt az izenet —csupán ősömet, Zeust és Hestiát, a skythák királynéját ismerem el.[2])

E különböző változatokból az tűnik ki, hogy Targitaos, a skytha Herakles, tulajdonkép azonos Zeussal, vagyis az ég istenével, skytha nevén Papai-jal, a Targitaos név magyarázatánál tehát mindenesetre számolni kell e körülménynyel. Természetes, hogy úgy Zeuss G., mint Müllenhoff irán névnek tartja, bár nem tudják visszavezetni valamely alkalmas irán tőre, sőt arra is hivatkoznak, hogy az avarok, tehát egy »török« nép Byzancba küldött követének a skytha mondai őssel egyezően *Targitis (Ταργίτης)* volt a neve, a mit Vámbéry Á. a török-tatár »targit«, »tarkit« = szétszór, széthány igéből származtat.[3]) Tomaschek V. az irán *tighra-tava* »pfeilkräftig« kifejezéssel azonosította a Targitaos nevet,[4]) a mi annál elfogadhatóbbnak látszik, mert a Heraklestől való származtatás mondája csakugyan egy nehezen felhúzható íjjal hozta kapcsolatba: ki uralkodjék a többi fölött skytha földön Herakles három fia közül. Herakles ugyanis.

Τράσπιες καλέονται· ἀπὸ δὲ τοῦ νεωτάτου αὐτέων τοὺς βασιλῆας, οἳ καλέονται Παραλάται. Herod. IV. 5, 6.

[1]) *Ὕστερον δὲ μυθολογοῦσι Σκῦθαι γηγενῆ παρ' αὐτοῖς γενέσθαι παρθένον. ταύτην δ' ἔχειν τὰ μὲν ἄνω μέρη τοῦ σώματος μέχρι, τῆς ζώνης, γυναικεία· τὰ δὲ κατώτερα, ἐχίδνης· Ταύτῃ δὲ Δία μιγέντα γεννῆσαι παῖδα Σκύθην ὄνομα. Τοῦτον δὲ γενόμενον ἐπιφανέστατον τῶν πρὸ αὐτοῦ, τοὺς λαοὺς ἀφ' ἑαυτοῦ Σκύθας προσαγορεῦσαι. Τῶν δὲ ἀπογόνων τούτου τοῦ βασιλέως ἀδελφοὺς δύο γενέσθαι διαφόρους ἀρετῇ, καὶ τὸν μὲν Πάλον, τὸν δὲ Νάπην ὠνομάσθαι· Τούτων δ' ἐπιφανεῖς πράξεις κατεργασαμένων, καὶ διελομένων τὴν βασιλείαν ἀφ' ἑκατέρου τοὺς λαούς τούς μὲν Πάλους, τοὺς δὲ Νάπας προσαγορευθῆναι. Diodor. Sicul.* II. 43.

[2]) *δεσπότας δὲ ἐμοὺς Δία τε ἔγωὶ νομίζω τὸν ἐμὸν πρόγονον καὶ Ἱστίην τὴν Σκυθέων βασίλειαν μούνους εἶναι.* Herod. IV. 127.

[3]) Zeuss G. id. m. 291. — Müllenhoff *Deutsche Alt.* III. — Vámbéry Á. *A magyarok eredete.* Budapest, 1882. 50.

[4]) Tomaschek id. m. Sitzungsber. d. k. Akad. in Wien. CXVI. 72. l.

midőn a hylaiai kigyótestű nőtől távozni készült, nála hagyta egyik íját azzal a feltétellel, hogyha felnőttek a fiuk, feszítsék ki; a melyik nem tudja teljesíteni, azt űzze el anyjuk az országból; így maradt Skythes, a legifjabb fiu, az országban.[1])

Targitaos mondájában nincs szó íjról. E szerint a két idősb fiu azért adta át az uralkodást a legifjabbnak, Kolaxaisnak, mert midőn fel akarták venni az égből lehullt arany ekét, jármot, kétélű baltát és csészét, lángoltak ezen arany tárgyak s előzte a két idősb testvért az égő arany, csupán Kolaxais tudta magához venni; a ki ilyenformán megkapta az egész királyságot.[2])

Azt hiszem van némi jelentősége, hogy nem az eredeti skytha, hanem a feketetengermelléki görög gyarmatosok mondája hozza kapcsolatba az íjjal a skythák fölötti uralkodást. Úgy tetszik, a Targitaos név déloroszországi thrák-irán népetymologiájának a görög Herakles-mondával való keveredéséből keletkezett a pontusvidéki mondaváltozat. Maga a Targitaos név pedig egészen más eredetre vezethető vissza. Tudvalevő, hogy a Pontus körül lakó északi népek ősapjának Thogarmát, Gomernek vagyis Kimmernek a fiát és Askenáz (Ascanius), meg Rifáth, a kisázsiai alarodi népek ősének testvérét, Jáfetnek az unokáját mondja a biblia. Khorenei Mózes Thorgomnak, a georgiai krónika Thargamosnak nevezi s nemcsak az örményeket, georgiaiakat, mingreleket, hanem az összes kaukázusi népeket is tőle származtatják. A bibliai *Thogarma*, meg a herodotosi *Targitaos* közt félreismerhetlen az összefüggés; nyilván ugyanazon mondai alakról van itt szó s ha egyelőre nem is dönthetjük el, mit jelent a név utórésze és synonym-

---

[1]) *τὸν μὲν ἂν ὁρᾷς αὐτέων τόδε τὸ τόξον ὧδε διατεινόμενον . . . . τοῦτον μὲν τῆσδε τῆς χώρης οἰκήτορα ποιεῦ. ὃς δ' ἂν τουτέων τῶν ἔργων τῶν ἐντέλλομαι λίπηται, ἔκπεμπε ἐκ τῆς χώρης.* Herod. IV. 9. — *Καὶ δὴ δύο μὲν οἱ τῶν παίδων, τόν τε Ἀγάθυρσον καὶ τὸν Γελωνόν, οὐκ οἵους τε γενομένους ἐξικέσθαι πρὸς τὸν προκείμενον ἄεθλον, οἴχεσθαι ἐκ τῆς χώρης, ἐκβληθέντας ὑπὸ τῆς γειναμένης. τὸν δὲ νεώτατον αὐτέων Σκύθην, ἐπιτελέσαντα, καταμεῖναι ἐν τῇ χώρῃ.* Herod. IV. 10.

[2]) *ἐκ τοῦ οὐρανοῦ φερόμενα χρύσεα ποιήματα, ἄροτρον τε καὶ ζυγὸν καὶ σάγαριν καὶ φιάλην, πεσέειν ἐς τὴν Σκυθικήν — -- — — τοὺς* (t. i. *τὸν πρεσβύτατον* ὡς *τὸν δεύτερον*) *μὲν δὴ καιόμενον τὸν χρυσὸν ἀπώσασθαι. τρίτῳ δὲ τῷ νεωτάτῳ ἐπελθόντι κατασβῆναι, καὶ μιν ἐκεῖνον κομίσαι ἐς ἑωυτοῦ. Καὶ τοὺς πρεσβυτέρους ἀδελφοὺς, πρὸς ταῦτα συγγνόντας, τὴν βασιληίην πᾶσαν παραδοῦναι τῷ νεωτάτῳ.* Herod. IV. 5.

nak tekinthető-e a *-ma*, *-mo* és *-tao* végzet?[1]) a *thogar*, *tharga*, *thorgo* bizonyára nem egyéb, mint a kaukázus-alaródi családhoz tartozó ókori népek nyelvében nagyon elterjedt *tarku*, *tarkhu*, *tarka*, *turga* azaz »isten«, »király« szó, minő pl. a hittita *Tarku* vagy *Tarkus*, a főisten; a kisázsiai: *Tarkhu*, Kronos; a lykiaiaknál *Turakhssi*, Apollo; a babyloni Kaššitáknál *Turgu*, a levegő és zivatar istene, a babyloni Bél; az elamita *Turku*, az assyr-babyloni Ramman isten; aztán az etruszk *tarku*, a. m. király (v. ö. Tarquinius) és *Tarkhon*, az etruszk mondai ős stb.[2])

Szintén kaukázus-alaródi eredetre vezethető vissza a skytha Zeus »igen találó« *Papai*(os) neve, melyről azt hiszi Müllenhoff, hogy a teljesen földerített irán eredetű nevek közé számíthatni, mert az újperzsa *bab*, *bábá* a. m. »apa«, melyet már Zeuss is egynek vett a főisten óperzsa nevével.[3]) A szót azonban ép úgy mondhatnánk turánnak is a mongol *babai* (atya, úr), török *baba* (ős) s az ó-bolgár uralkodók *baba* címe alapján, de mint amaz, ez a származtatás is hamis nyomon jár. Nem az iránok, nem is a turánok nevezték a görög Zeusnak megfelelő égistent Papainak, hanem az alaródi népek, s tőlük ment át egyebek közt a kisázsiai phrygekhez is, a kiknél *Papas* a lyd eredetű Manes istennek volt más neve. Az alarodi eredetű szó ezen alakját tünteti föl az etruszk *papa* = nagyapa s ide tartozik még a már említett s »atyát« jelentő georgiai: *mama*, mingrel: *muma*, ud: *baba*. Megvolt a *bab* »apa«, »fivér« szó a szumir nyelvben is. Vagy azt bizonyítja tehát a Papaios név, hogy a skythák alaródiak voltak, vagy hogy ethnikai összetételükben olyan szerepe lehetett az alaródi elemnek, mint p. a magyarságban a szlávságnak, de semmi esetre sem tanuskodhatik az irániság mellett.

Ezek sorába tartozik a napisten neve is, melyet Herodotos *Oitosyros*, Hesychios *Goitosyros*, Origenes *Gongosyros*, egy Róma-

---

[1]) A *-ma* végzetre v. ö. georgiai: *mama*, mingrel: *muma* = »atya«.

[2]) Hommel: *Grundr. d. Geogr. u. Gesch. d. Alten Orients.* I. 36., 44., 51., 52., 58., 63. — *Proceedings of the Soc. of Bibl. Arch.* 1888. X. 8., 434. és 1905. XXVIII. 6. 243.

[3]) Müllenhoff: *Ueber die Herkunft und Sprache der pontischen Scythen.* (Monatsber. d. preuss. Akad. in Berlin. 1866. 557., 573.) — Zeuss G. *Die Deutschen.* 286—287. l.

ban lelt s ligur eredetűnek tartott görög föliratos emlék pedig *Oitoskyros* alakban említ.[1]) Müllenhoff ezt is azon skytha nevek közé számítja, melyek, a mennyiben legalább magyarázhatók, annyiban elég bizonyságot nyújtanak a nép irán eredete mellett. A név utórészét ugyanis egynek veszi a zend *çûra* = erős, fenséges szóval, de talán még találóbb volna a vedai *sūryas, sūras* = nap, napisten szóval való egyeztetés. De akár így, akár amúgy, megfejtetlen marad a név előrésze. Olyan magyarázatot kell tehát keresnünk, mely a mellett, hogy ráillik a napistenre, a név mindegyik részét kellő világításba helyezi. Ilyen a név előrészére a szemir *ud, gud* = sol s a leszgh nyelvek közül a dido : *gudi,* chinalug *kat* a. m. sol, továbbá a turk *üt, üd* (idő), altáji tatár *öj* (idő, időszak, korszak), a magyar *idő, üdő* (*idej, *videj) s a mongol *edör, ödör* (dies.) A mennyiben az Origenesnél levő Gongosyros *ΓΟΓΓΟΣΥΡΟΣ* nem íráshiba a *ΓΟΙΤΟΣΥΡΟΣ* Goitosyros helyett, számba jöhetne még a turk *kün, gün* (Sonne, Tag), csuvas *kon* (Tag) szó is, mint a név egy más változatának előrésze. Ha pedig ez a »nap« (sol és dies) skytha nevét foglalja magában, akkor a név utórésze csakis olyan kifejezésből állhat, mely »urat«, »fejedelmet«, »királyt« vagy akár »istent« jelent. Abban a környezetben, melyben a skythák éltek, a finn-ugor és indo-irán nyelvek egy közös szava látszik legalkalmasabbnak az Oitosyros vagy Oitosyro név utórészének megmagyarázására. Ez a szó a vogul *âter, ôtér* (herr, fürst, held, göttlicher held, nâjâter, a. m. götze, tkp. fürstinfürst), zürjén *ozîr, ozer* (reich), votják *uzîr, uzêr* (reich), mordvin *azêr, azir, azoro* (herr), (oc-azîr, iń-azoro, a. m. könig, kaiser, tkp. grosser herr), szanszkrit *asuras* (wunderkräftiger gott od. daemon) s a zend *ahura* (herr, Ahura-Mazdāo, a legfőbb isten). Munkácsi B. indo-irán eredetűeknek tartja a finn-ugor szókat.[2]) Ha ez igaz, nagyon réginek kellett lenni az indo-irán hatásnak, mert a finn-ugor szók a szanszkrit hangalakot tüntetik fel. De ez nem egészen bizonyos. A szóhoz többé-kevésbbé hozzáfüződik az istenség fogalma s így aligha lehet elválasztani az assyrok nem-

[1]) *Θεᾳ Σ(ε)λ(ηνῃ) Οἰτοσκύρᾳ καὶ Ἀπόλλων(ι) Οἰτοσκύρῳ Μίθρα Μ. Οὐλπιος Ἱλόκαμος νεωκόρος ἀνέθ(ηκεν).* Boeckh *Corp. Inscr. Graec.* 6013. — L. föntebb 37. l. jegyzetet.

[2]) *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben.* Budapest. 1901. 614. s köv. ll.

zeti istene, *Aššur* és az egyiptomi *Osiris* isten nevétől, sőt a vogul szóalak után ide tartozik a filiszteus *Atergatis* vagy *Derketo* istennév is. Nem keresem, hol lehet az elnevezés végső forrása? egyiptomiaknál, alarodiaknál (hittitáknál) vagy semitáknál keletkezett-e? Csak az irányt akartam megjelölni, honnan került a szó vagy név (talán mint a napisten neve) a kelet-európai és közép-ázsiai népekhez. Mindenesetre Elő-Ázsiából. Mivel pedig a skythák jövevények voltak Kelet-Európában, őshazájuk, mint alább szólok róla, valahol az Altai-hegység és a Baikal vidékén keresendő: nem látszik alaptalannak az a hypothesis, hogy az *Osyro*-t a napisten nevéül már készen kapták s a »nap«-ot jelentő *Goit* vagy *Oit* szó csak olyan ismétlés, mint p. a magyarban a »szent-egyház« (templom, a. m. »szent-ház«), melyben már az »egy«, »igy« szó is azt jelenti, a mit a »szent« szó.

A föld istennőjének, Zeus vagyis az égisten feleségének nevét, *Apit* vagy *Apia*-t Müllenhoff már csak a latin *Ops* segélyével képes magyarázni. Ezzel szemben megállhat ugyan Neumann magyarázata is, a ki a mongol »abija« tőből származtatja a nevet s ezt a jelentést tulajdonítja neki: »a gyümölcsöző«, »termő«. Tekintve azonban, a mire később még rátérek, hogy úgy a délnyugati, mint az északnyugati turánok félreismerhetlen kapcsolatban voltak a szumirokkal s ez utóbbiak akár közvetve, akár közvetlenül befolyást gyakoroltak amazokra: a skythánál már eddig is észlelt szumir nyomok után inkább összeköthetjük Apit vagy Apiát a szumir földistennel *Ea*-val. Minden esetre konstatálhatunk annyit, hogy az indo-irán nyelvekből nem lehet megmagyarázni s a Vedák szerint az ős indo-irán földistennőt egészen másképp, *Prthivī*-nek nevezték. Kitetszik ezekből, hogy az Apia névnél megint nem lehet boldogulni az indo-irán elmélettel.

A skytha Poseidonnak, vagyis a tenger istenének, *Thamimasadas*nak, *Thagimasadas*nak a nevéről Müllenhoff sem hiszi, hogy az általa adott magyarázat minden tekintetben kielégítő volna. Azon nevek közé sorolja ugyan a »masadas« végzet után, melyekről azt véli, hogy azok a teljesen — »vollständig« — földerített irán karaktert tüntetik fel, mindamellett kérdőjelet tesz ehhez a névhez. A név utórészét, Oktamasadês skytha király nevéhez hasonlóan a zend »maz«, szanszkr. »mah« (nagy) szóból tovább képzett *masadas* azaz hatalmas szóval veszi egynek,

míg előrészéről azt mondja, hogy a ki akarja, »földrendítő«-nek (Erderschütterer) vagy »a földet körülfogó«-nak (Erdumspanner) foghatja fel a skytha Poseidon nevét, a mely esetben a *Θαμί-* megfelelne a zend *zem*, parz, újperzsa *zamî*, szanszkr. *gam* szóknak. Egy más magyarázat a szanszkr. *timi* »oceán« szóval veszi egynek a *thami*-előrészt s kétséget sem szenved, hogy a »tenger fölött uralkodó« jelentés adná meg a név legtalálóbb magyarázatát; de a szanszkr. »timi« szó sokkal későbbi szövegekben fordul elő, semhogy az indo-irán nyelvegység szókincséből valónak lehetne tartani s meglehet, ép ezen oknál fogva mellőzte Müllenhoff. Van egy más nehézség is. Origenes a Herodotos-féle skytha istenekre hivatkozva *Thagimasadas*nak írta a nevet, már pedig ezt a változatot sem a »timi«, sem a »zem«, »zamî« szóval nem lehet kapcsolatba hozni. Mindezeknél fogva inkább megközelítjük a valóságot, ha a név előrészét, a *thamimast* vagy *thagimast* a török-tatár *tengiz*, *tingiz* (azaz tenger) szó skytha változatának vagy inkább korrumpált alakjának tartjuk, e helyett: *tammas*, *tangas*, a hogy már föntebb utaltunk rá a »tengeranyát« jelentő Temerinda tárgyalásánál. A név utórészét, az *adas* vagy (a görög végzet elhagyásával) *ada* szót pedig egynek veszszük azzal a »pater« jelentésű s több nyelvcsaládban elterjedt szóval, mely a szumirban *adda*, az előázsiai Mitâni nyelvében *atta*, a török-tatár nyelvekben *ata*, a magyarban *atya*, az irtisi ostjákban *at'a*, a mordvinban *at'a* (a. m. öreg), a votjákban *ataj* s a kaukázusi nyelvek közül a leszgh-csoporthoz tartozó hürkilinben *ada*; megvan a szó nehány árja nyelvben is, ilyenek az albán *at*, gör. *ἄττα*, gót *atta*, ó-ír *ate*, ezek azonban nem tartoznak az eredeti árja nyelvkincshez, hanem részint a kisázsiai őslakosság (kár, leleg, pelaszg, khald stb.), részint a keletoroszországi turán elemek nyelvéből valók.

A *Thamimasz-ada* név ezek szerint annyit jelent: »tengeratya«, a török-tatár nyelvekben: »tengiz-ata« »teñiz-ata«, s bizonyára legtalálóbb elnevezése a skytha Poseidonnak.

E név, mely különben Herodotos szerint csak az uralkodó néptörzsnél, a királyi skytháknál volt meg, átvezet a törökséghez.

Alighanem ettől való az égi Aphrodite neve, az *Artimpasa* is, mely különben a legnehezebben magyarázható skytha isten-

nevek közül való. Az általa kifejezett fogalom sincs egy szorosan meghatározott tárgyhoz kötve; jelentheti a hajnalt, a levegőt, vagy pedig a szüzességet, a szerelmet, a szépséget. De akármelyik fogalmi körből magyarázzuk is, bizonyos, hogy az irán elmélet egyikkel sem tud boldogulni. Müllenhoff a név előrészére nem tudott megfelelő irán szót találni, utórészére is csak olyan formális, a szó külső alakjával, úgy ahogy, egyező analogiát hoz fel, midőn a *çpaç*, szanszkrit *paç* (nézni, figyelni) szóra gondol, de e mellett még a zend *paithya* (uraság) szót is számba veszi az utórész esetleges megmagyarázására. Ez az istennév tehát semmiképen sem szolgálhat a skythák iránságának bizonyítékául. Cuno szláv eredetre gondol s tekintve, hogy Aphrodite Urania fölfegyverkezve ábrázoltatik, a kit ezért Areiának is neveztek, a szláv *Radigast* vagy *Radigost* isten nővérének tartja, az Artimpasa nevet pedig az ószláv *rati* = háború s a litván *pati* = úrnő szóval magyarázza, vagyis szerinte Artimpasa a. m. Ratipati azaz »a háború úrnője«. E magyarázatoknál többet ér gr. Kuun Gézáé, a ki az »artim-pasa« elnevezést a török-tatár *erdem-pasa* = »az érdem feje«, »omnium virtutum caput« kifejezéssel azonosítja,[1]) mert ha nem tudjuk is megfelelő analogiákkal igazolni ezt a jelzői elnevezést, legalább megvan a teljes alaki egyezés, a mit Cuno magyarázatáról nem mondhatunk, annál kevésbbé Müllenhofféről.

Legvalószínűbbnek tartom, hogy a név előrésze a. m. a kun *erdeng* »szűz« s tekintve az Artimpasaféle, hol férfinak, hol nőnek képzelt finn-ugor istenség szerepét az egyes népek mythosában, különösen a teremtési mondákban, melyekben a lég leányát a finn Impit vagy Ilmatart s a vogul ősembert, a lég halandó emberét, Êlèmχalést felváltja a gonosz Keremet, Sajtán (Sátán) és Erlik: a magyar *ördög, ördöng* szó is számba jöhet.

Még legelfogadhatóbb magyarázatot találunk az indo-iránságban a tűzisten, *Tabiti* nevére. Úgy látszik, hogy a szanszkrit *tap-* (warm sein, erwärmen, erhitzen), *tapas* (wärme, hitze, glut, feuer), zend: *tap-* (warm machen), perzsa: *tāb* (glanz, wärme, hitze), örmény *tap* (wärme, hitze), latin *tepeo* (melegedni), *tepidus* (langy meleg), ószláv: *topiti* (wärmen), *teplu, toplu* (warm) szókból való

[1]) Gr. Kuun G. *Codex Cumanicus*. Budapest, 1880. LIX. l.

származtatás ellen semmi ellenvetést sem lehet tenni. Ámde ennek az értékét is ellensúlyozza az a körülmény, hogy a turán nyelvek ép olyan alkalmas és megfelelő magyarázatot szolgáltatnak, magát a »tüzet« jelentik ugyanis a következő szók: az osztjákban *tughut, tûghet, tughe, tût, tot,* a vogulban *tâut, toat, tat,* a magyarban: *tűz,* melynek ősibb alakja: **tüjiz, *tujit, *tuhit,* a szamojéd csoportban: *tûj, tû, tu,* a tunguzban: *togo,* mandsuban: *tuva, toa,* a török-tatár nyelvekben: *ot, ut,* jakut: *uot,* csuvas: *vot,* csupán a mongol alkalmaz más szót a »tűz« megjelölésére, de itt is megvan a *tüi-, tü-* szótő ezekben: »tüimer« (tűzvész) és »tüle« (tüzel). Ennek az egyeztetésnek az az előnye van az előbbivel szemben, hogy ugyanaz a szó fejezi ki a tűznek és a tűzistennek a nevét, míg az árja nyelvek más szót használnak a tűz megnevezésére, a zendben pl. *atare* jelenti; legáltalánosabb pedig az *agni* (szanszkr.) *ignis* (lat.), *ugnis* (litván), *ogni* (ószláv) s nemcsak a tüzet jelenti, hanem a Vedákban *Agni* egyszersmind a főistenek egyike, a mi az indo-iránság ősvallásának kérdésében nagyon is számbaveendő körülmény, mert egy primitiv életviszonyok közt maradt irán nép vallásának megítélésében első sorban is a vedai felfogásból és elnevezésekből kell kiindulnunk s ha a skythaknál Agni helyett Tabitit találjuk a tűz istenéül, lehetetlen fel nem ismernünk, hogy ezen elnevezésben az indo-iránsággal szemben bizonyos idegenszerű vonás jelentkezik.

Kitűnik ezekből, mily tehetetlen az összehasonlításnak oly sokféle és nagy régiségbe visszanyúló gazdag nyelvtörténeti anyagával rendelkező irán elmélet, a mikor indo-irán területen keresi a skytha istennevek értelmezését.

Pedig csak etimologiáról van szó, holott azt is elvárhatnánk, hogy ezen istenneveknek valami nyoma legyen a Zarathustra tanait és a brahmanismust megelőző indo-irán ősvallás nagybecsű hagyatékában, a Vedákban. Nagyon találóan jegyezte meg Csengery Antal: »Mondhatnám ugyan a Zeus-féle szószármaztatások ellenében, hogy Neumann hasonló, ha nem több szerencsével magyarázta ugyanez istenneveket a mongol nyelvből; azonban fontosabbnak tetszik előttem azon, eddigelé e kérdés vitatásában mellőzött körülmény, hogy ez *állítólag persából kölcsönzött istenneveket, mint istenneveket, hasztalan keressük a persáknál*« s egy más helyen: »Csak az kár, hogy azon szócskák, melyek-

ből a szkitha istenneveket összerakják, mint istennevek, egy árja nép nyelvében sem találhatók fel«.[1])

Mit bizonyíthat ezekkel szemben a skytha személynevek vagy egy olyan terület nép- és földrajzi iránsága, hol a skythák idegenek voltak, hova a messze keletről csak később vándoroltak be?

Először is e nevek egy része olyan, mely lehet irán, de lehet más eredetű is. A skytha *Tumbagos* nevet p. Müllenhoff [2]) az irán *tûma* »erős« és *baga* »szerencse« szóval, Neumann pedig Dsengiz khán egyik őse, a mongol *Tumbaghai* nevével veszi egynek.[3]) S ilyen név van több is, mint föntebb a Targitaos és az avar Targitis közti egyezésnél szintén utaltunk efféle szoros egyezésre. Milyen eredetűek már most e nevek?

De még a kétségtelenül irán neveknek is, minő p. a skytha királyok közt *Ariapeithes* [4]) vagy *Spargapeithes* neve, nagyon csekély a bizonyító ereje. Mi magyarok a legjobban tudjuk ezt. Az a Bogát vagy Bugát, a ki Béla király jegyzője szerint Bulcsu apja s Liutprand szerint a 922-iki olaszországi hadjárat egyik vezére volt, nyilván már szláv nevet viselt. Sz. István pogánykorinak tartott neve, a Vajk, alakilag teljesen megfelel a szláv Vojk névnek; ugyanekkor a még félpogány Árpád-ház egy másik tagját Lászlónak, Ladiszlávnak nevezték; egy harmadiknak Bonuzlo = Boleszláv volt a neve; némelyek pedig a Béla és Kálmán neveket is szláv eredetűeknek tartják. Vajjon ezek, meg az Árpádok alatt oly sűrűn előforduló szláv nevek bizonyítékul szolgálhatnak-e arra, hogy a magyarság szláv nép? Hasonló jelenséget tapasztalunk a törökségnél is. A Ghaznevidák, szeldsukok, Timuridák, özbegek, ozmanlik első nemzedékeinél még csak akad egy-egy török név, de aztán csupa perzsa és arab neveket használnak, úgy hogy p. az ozmanlikat a szokásos arab nevek levonása után a náluk elterjedt személynevekre támaszkodva bátran iránoknak lehetne tartani.

---

[1]) *A szkithák nemzetisége.* (Előbb a »Budapesti Szemle« cz. folyóirat 1859-iki évfolyamában, aztán *Történelmi Tanulmányok* cz. műve I. kötetében. Pest, 1870. 167—199. l.) Az idézett sorok a 187. és 188-ik lapon vannak.

[2]) Monats-B. d. Preuss. Akad. 1866. 558. l.

[3]) Neumann *Die Hellenen i. Skythen* I. 175—176. l.

[4]) Valószinűleg erre vezethető vissza az *Árpád* név.

Azok az irán személynevek tehát, melyek a skythákná és a velük rokon szarmatáknál voltak használatban, csak az esetben bizonyíthatnának az irán eredet mellett, ha — a mint már régebben is hangsúlyoztam — szintolyan félreismerhetlen irán jelleg tűnnék ki a többi nyelvmaradványból is, mint a személynevekből vagy szabatosabban mondva, a személynevek egy bizonyos csoportjából. Mert azt itt mindjárt megjegyezhetjük, hogy korántsem magyarázható meg minden skytha név az iránságból; Herodotos pl. a skytha királyi háznak 13 tagját említi meg, ezek közül azonban Müllenhoff csak a felére, t. i. az *Ariapeithes*, *Ariantas*, *Oktamasadês*, *Orikos*, *Spargapeithes* és *Toxakis* nevekre talál egészen megfelelő irán magyarázatot;[1]) már az *Anacharsis*, *Saulios* és *Skopasis* neveket ő maga is olyanoknak tekinti, melyeknél szó férhet az általa adott irán egyeztetéshez; a *Gnuros*, *Idanthyrsos* (Trogus Pompeius = Justinusnál: Janthyrus) és *Lykos* nevekről pedig — a *Skylast* teljesen mellőzve — az a véleménye, hogy vagy idegen s nem skytha eredetű nevek, vagy annyira el vannak görögösítve, hogy irán alakjuk és jelentésük többé fel nem ismerhető.

V.

A német tudósok s általában az iránság vitatói teljesen figyelmen kívül hagynak egy nagyon fontos szempontot.

Már föntebb is céloztam rá, hogy a skythák nem voltak őslakói a keleteurópai pusztaságnak, hanem Ázsia belsejéből költöztek oda és pedig nem is egy időben, hanem többszörös áramlatban, több századon át tartó időközökben. A Herodotos által két változatban is közölt eredet mondájából következtetve, körülbelül három nagyobb bevándorlás volt, legalább a Kr. e. V. század közepe táján, a mikor Herodotos a Fekete tenger mellékén járt, háromféle rétegzetet különböztettek meg a skythák között, ú. m. az agathyrsokat, gelonokat és szkolotokat vagy más változat szerint Lipoxais, Arpoxais és Kolaxais ivadékait. Míg az utolsó törzs, a szkolotok vagy királyi skythák csak valami harmadfél századdal előbb nyomultak a Fekete tenger vidékére:

[1]) Deutsche Alt. 132. s köv.

a legrégibb áramlat már a Kr. e. II. évezred dereka felé megindult, tekintve, hogy a skythák első királyuktól Targitaostól körülbelül 30 nemzedéket számítottak Idanthyrsosig, a ki az ókori írók szerint legyőzte Darius perzsa királyt vagyis, mint Herodotos mondja, épen ezer esztendő telt el Targitaostól Darius skythaföldi hadjáratáig.[1])

A skytha áramlat kiindulási pontja pedig a Jeniszei, Baikal és Altai körül elterülő vidék volt. Idáig vezetnek ugyanis vissza azok a nyugat- és középeurópai, valamint az előázsiai szerszám- és fegyverformáktól annyira elütő skytha régiségek, melyek Közép-Szibériától kezdve a Kama és Ural vidékén s a délorosz síkságon át nyugat felé egész a Közép-Dunáig és Lauschitzig terjednek. A magyarországi skytha emlékek a dr. Márton Lajos által összeállított lajstrom szerint (Arch. Ért. 1908. 53.) az erdélyi részeken kívül Temes, Arad, Békés, Bihar, Hajdu, Szabolcs, Bereg, Borsód, Heves, Nógrád és Szolnok megyékben fordultak elő. Ezekből a jellemző fegyver-formákat (kardokat, tőröket, nyílcsúcsokat, csákányokat), aztán a tükröket és szekereken alkalmazott csörgőket s kolompokat az alábbi képek tüntetik föl.

Egy német régész, Reinecke Pál, a következőleg jellemzi a skytha leletekből levonható tanulságokat.[2]) »Az összehasonlító tanulmány a római kort megelőző régiségeket illetőleg az Alsó-Dunától Szibéria belsejéig terjedő, szoros összefüggés felismerésére vezet. Magyarországban, a Kárpátok külső szélén elterülő vidéken, a délorosz síkságon, a Kama mellékén és az Uralban, odább Szibériában a Tobol, Irtys, Ob és Jeniszei vidékén, sőt azon túl is a Baikal-tóig mindenütt ugyanazon fegyver- és szerszámformákat és ugyanazt a durva barbár ornamentikát leljük meg. Ez az emlékcsoport nem áll belső kapcsolatban a Közép-Európában otthonos hallstatti és az egyenértékű éjszak-németországi sírmezők által képviselt műveltséggel, ép oly kevéssé függ össze az előázsiai

[1]) *τὰ σύμπαντα λέγουσι εἶναι ἀπὸ τοῦ πρώτου βασιλῆος Ταργιτάου ἐς τὴν Δαρείου διάβασιν τὴν ἐπὶ σφέας, χιλίων οὐ πλέω, ἀλλὰ τοσαῦτα.* Herod. IV. 7.

[2]) *Magyarországi skytha régiségek.* (Archaeologiai Értesítő. XVII. 1897. 1—27. l.) V. ö. még ugyancsak tőle: *Die skythischen Alterthümer im mittleren Europa.* (Zeitschrift für Ethnologie. XXVIII. 1896. 1—44. l.)

4. ábra.

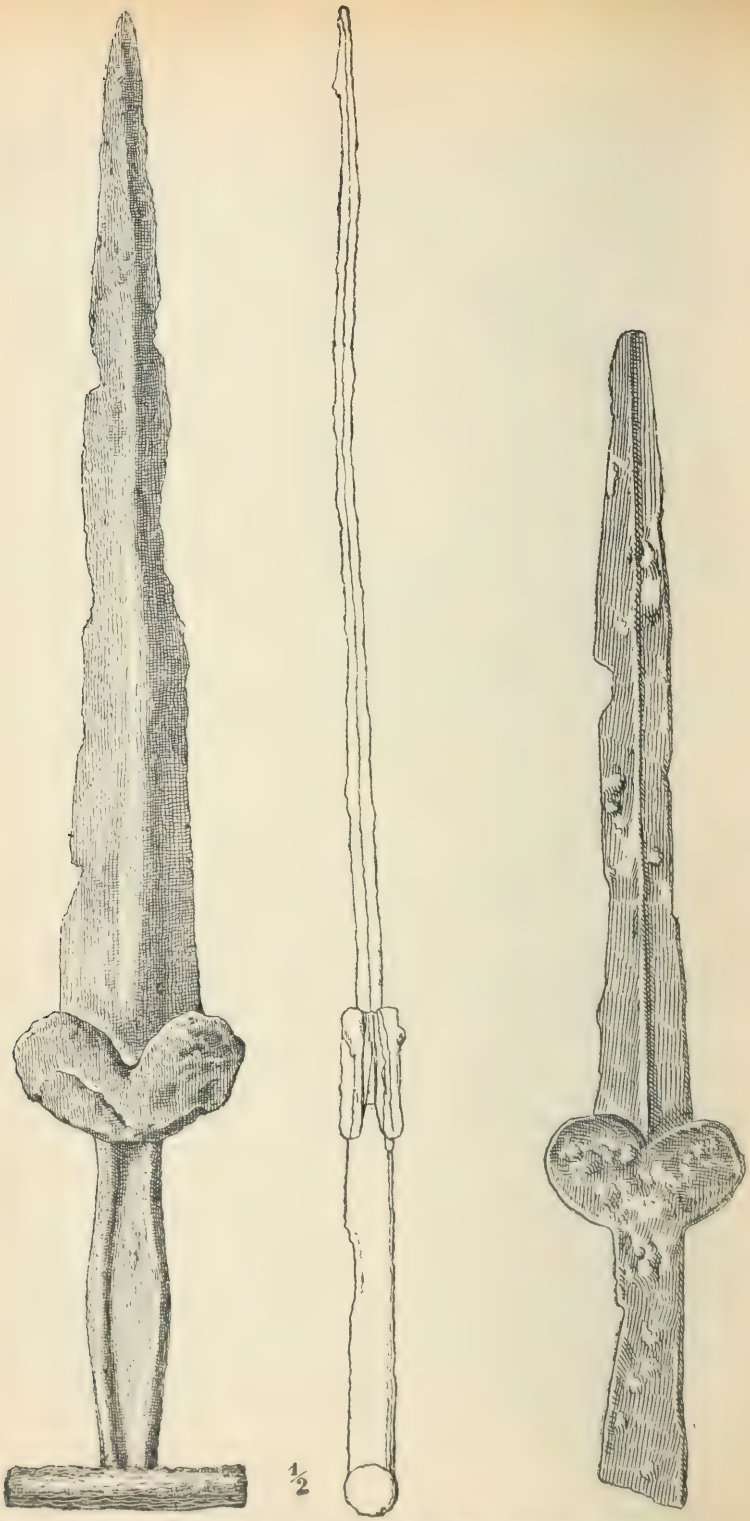

Skytha tőrök a nógrádmegyei Pilinről és Segesvár vidékéről.
(Arch. Ért. 1893. 387. és 1897. 14. után.)

míveltségi körökkel. Bármily óvatosaknak kell rendszerint lennünk a praehistorikus régiségek ethnikus magyarázatában, ezúttal, az óriási távolságok daczára, az archaeologiai leletek alapján, kénytelenek vagyunk *a Kárpátoktól az Altaiig és a Baikaltóig ethnikus egységet feltételezni*«. Alább pedig ezeket mondja: »A magyarországi skytha leletek archaeologiai jellege olyan, hogy valódi jelentőségük iránt már nem lehet kételyünk. Az archaeologusok szokásos feltevése, hogy történet előtti műveltségek kulturális áramlatokból erednek, hogy csak regionális szempontból jönnek tekintetbe, nem egyúttal mint ethnikus jelenségek, a mi esetünkben hibás és fonák volna. Történet előtti időkben alig mutatkozik valahol oly éles ellentét mint itt, a hol a skytha leletek habitusa annyira különválik az ország nyugati részeiben velük egykorúlag létezett míveltségtől. Mert ez utóbbi Közép-Európában honos, *amaz emlékek pedig Szibéria régi népeivel való összefüggést árulnak el.*«

5. ábra.

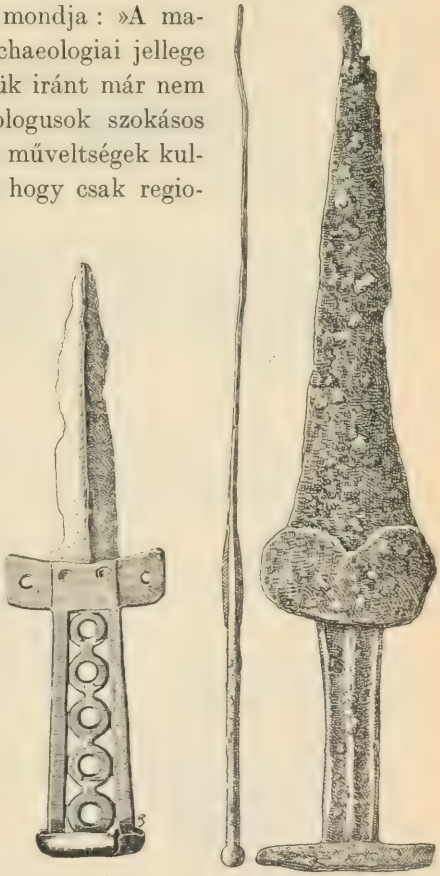

Skytha tőrök a Mátra vidékéről és Szirma-Bessenyőrül.
(Arch. Ért. 1908. 53. és 1897. 20. után.)

Herodotos adatai után nagyjában véve szintén a Jeniszei körüli terület jelölhető ki azon pontnak, honnan a keletázsiai népmozgalmak kiszorították a pontusi skythákat. Egyik helyen azt mondja ugyanis, hogy az arimaszpok által szorongatott isszedonok voltak azok, a kik elűzték régi lakhelyükről a skythákat. Az isszedonok pedig egyfelől az Altai és Szajan vidék népeivel, az aranyőrző

griffekkel és arimaszpokkal, másfelől az Araxesen (Jaxartes) túli masszagetákkal érintkeztek [1]) s városaik, Ἰσσηδῶν Σκυθική és Σηρική Ptolemaeus szerint ott feküdtek a felső jaxartes-

6. ábra.

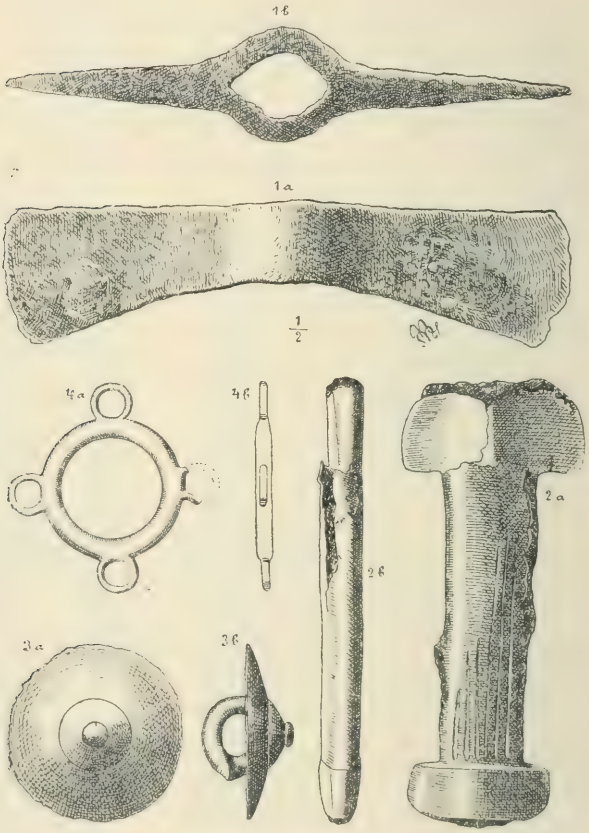

Skytha fegyverek sat.

(Nagy-Enyedi lelet. Csákány-Szagarisz, kardmarkolat, ékszerek. Arch. Ért. 1898. 269. után.)

[1]) Καὶ ὑπὸ μὲν Ἀριμασπῶν ἐξωθέεσθαι ἐκ τῆς χώρης Ἰσσηδόνας, ὑπὸ δὲ Ἰσσηδόνων, Σκύθας. Herod. IV. 13. — Τὸ δὲ ἀπὸ τουτέων τὸ κατύπερθε, Ἰσσηδόνες εἰσὶ οἱ λέγοντες, τοὺς μουνοφθάλμους ἀνθρώπους καὶ τοὺς χρυσοφύλακας Γρύπας εἶναι. Her. IV. 27. — τὸ δὲ ἔθνος τοῦτο (οἱ Μασσαγέται), καὶ μέγα λέγεται εἶναι καὶ ἀλκιμον, οἰκημένον δὲ πρὸς ἠῶ τε καὶ ἡλίου ἀνατολὰς, πέρην τοῦ Ἀράξεω ποταμοῦ, ἀντίον δὲ Ἰσσηδόνων

melléki masszagetáktól keletre, a hegyeken túl Khináig vezető kereskedelmi út mellett; országukat tehát már akkor is a mai Keleti Turkesztánba, a Thian-Šantól délre, a Tarim-medenczébe helyezték, a mikor még nem voltak ismeretesek a Taklaman-sivatag homoktengere által elborított és Hedin

7. ábra.

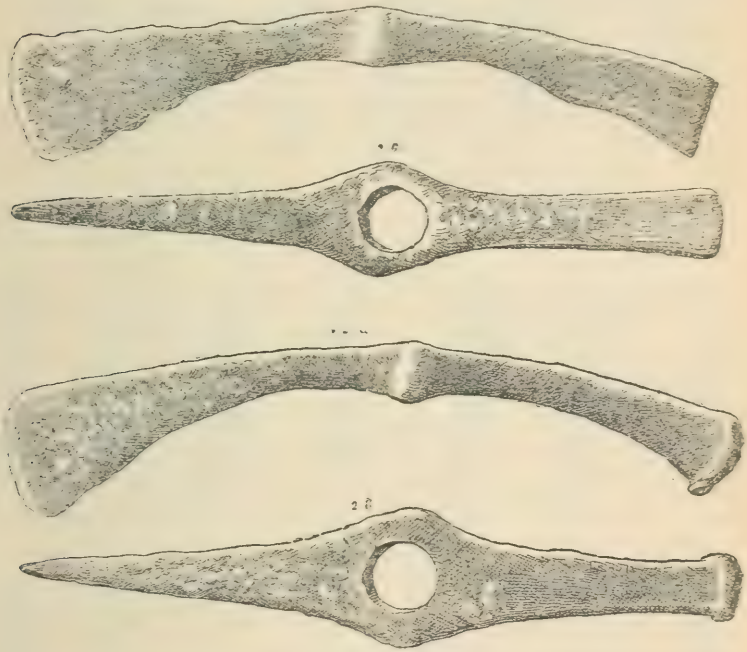

Skytha fegyverek.
(Pilini csákányok. Arch. Ért. 1897. 22. után.)

Sven által fölfedezett, Stein Aurél által pedig tovább kutatott ókori városromok, melyek nyilván megfelelnek a Ptolemaeus

---

ἀνδρῶν. Herod. I. 201. — A Stephanus Byzantinus által idézett Damastes is azt mondja, hogy a skythákon túl laknak az isszedonok, azután az arimaszpok, azután jön a Rhipaia (Altai) hegység: *Ἄνω Σκυθῶν Ἰσσηδόνας οἰκεῖν, τούτων δ' ἀνωτέρω Ἀριμάσπους, ἄνω δ' Ἀριμασπῶν τὰ Ῥίπαια ὄρη, ἐξ ὧν τὸν βορέαν πνεῖν, χιόνα δ' αὐτὰ μήποτε ἐλλείπειν. ὑπερ δὲ τὰ ὄρη ταῦτα Ὑπερβορέους καθήκειν εἰς τὴν ἑτέραν θάλασσαν.* Damastes: *Περὶ ἐθνῶν.* Fragm. I. (Car. Müller: Fragm. hist. Graec. II. 65.)

által említett isszedon városoknak. A régi skytha terület ezek szerint az isszedonok területével érintkezett, de mivel délen a

8. ábra.

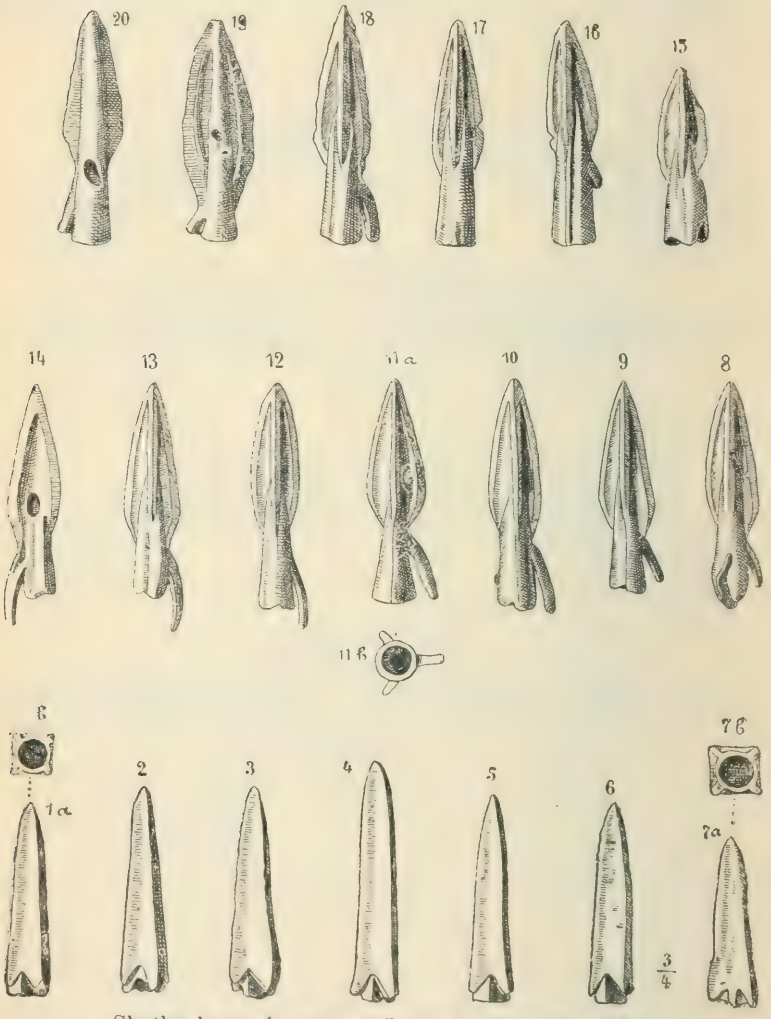

Skytha bronz és csont nyílcsúcsok Nagy-Enyedről.
(Arch. Ért. 1898 268. után.)

masszageták voltak az isszedonok szomszédjai, csakis a Jaxartestől és Thian-Šantól északra elterülő vidék lehetett az, hon-

nan az isszedonok nyomása nyugatibb területre vetette a skythákat.

S ezzel összefügg Herodotos azon másik adata, hol a királyi skythák egy elszakadt s régi hazájában visszamaradt ágát olyan népességek után említi, melyek sorát nyugatról kelet és északkelet felé haladva, a Tanaison túl 15 napi pusztaságon, tehát a Volga és Jajk közt tanyázó szarmatákkal kezdi meg, folytatja az ezeken túl, sűrű erdős vidéken, körülbelül a mai Baskiriában lakó budinokkal, a kiken túl északra hét napi (az išimi vagy barabai) pusztaság terül el s ezen túl kissé keletre vannak a vadász thysszageták s ugyanazon vidéken a szintén vadász, de lovas jyrkák és csak ezeken túl, kissé északra fordulva következnek az említett elszakadt skythák. (Herod. IV. 21—22.)[1])

A tarimvidéki isszedonoktól s a jaxartesmelléki massszagetáktól északra, a Jeniszei és Baikal körüli terület volt tehát a skythák őshazája.

Ezen a vidéken pedig, a későbbi népáramlatok által visszaszorítva a Lena mellékére, még ma is megtaláljuk a skythák nevét. Természetesen, nem a hellenizált és más tekintetben is korrumpált *skythês*, *scytha* nevet értem, hanem nemzeti nevüket, a *szakát*, a hogy az ókori perzsák is nevezték őket, mint pl. Darius behisztuni föliratában az ó-perzsa szövegben *çaka*, az elamiban *šakka*.

Ismerik a *szaka* nevet a görök írók is, s mindannyiszor így emlegetik a skythákat, a hányszor a keleti Iránban, a mai Szeisztánban (Szakasztán, Szakaország) megtelepedett ágról szólnak. Így pl. Herodotos Xerxes seregének leírásánál azt mondja, hogy a szakák vagy skythák fejükön hegyben végződő, egyenesen

---

[1]) *ὑπεροικέουσι δὲ τούτεων, (τῶν λαξίων Σαυροματέων), δευτέρην λάξιν ἔχοντες, Βουδῖνοι, γῆν νεμόμενοι πᾶσαν δασέην ὑλῇ παντοίῃ. Βουδίνων δὲ κατὑπερθε πρὸς βορῆν, ἔστι πρώτη μὲν ἐρῆμος, ἐπ᾽ ἡμερέων ἑπτὰ ὁδὸν. μετὰ δὲ τὴν ἐρῆμον, ἀποκλίνοντι μᾶλλον πρὸς ἀπηλιώτην ἄνεμον, νέμονται Θυσσαγέται, ἔθνος πολλὸν καὶ ἴδιον. ζώουσι δὲ ἀπὸ θήρης. Συνεχέες δὲ τούτοισι ἐν τοῖσι αὐτοῖσι τόποισι κατοικημένοι εἰσὶ τοῖσι οὔνομα κεῖται Ἴυρκαι, καὶ οὗτοι ἀπὸ θήρης ζώοντες τρόπῳ τοιῷδε — — — — Ὑπὲρ δὲ τουτέων, τὸ πρὸς τὴν ἠῶ ἀποκλίνοντι οἰκέουσι Σκύθαι ἄλλοι, ἀπὸ τῶν βασιλείων Σκυθέων ἀποστάντες, καὶ οὑτω ἀπικόμενοι ἐς τοῦτον τὸν χῶρον. Μέχρι μὲν δὴ τῆς τούτων τῶν Σκυθέων χώρης, ἔστι ἡ καταλεχθεῖσα πᾶσα, πεδιάς τε γῆ καὶ βαθύγεως.* Herod. IV. 21, 22.

álló föveget viseltek, nadrágban jártak és sajátlagos íjjal, tőrrel és szagarisz nevű baltával (l. az 1—7. sz. ábrát) harczoltak s ezeket, noha amyrgioni skythák, szakáknak hívják, a perzsák ugyanis az összes skythákat szakáknak nevezik.)[1]

Herodotos kortársa, a költő Khoirilos szintén egynek veszi a szakát a skythával: »A skytha származású juhlegeltető szakák lakták a búzatermő Ázsiát, — mondja egyik verstöredékében, melyet Ephoros idézete után Strabo tartott fenn — gyarmatosai a nomádoknak, az igazságos embereknek.«[2])

A Kr. e. III. századbeli Megasthenes szerint India északi részét az Emodos-hegy választja el Skythiától (a mai Szeisztán — Szakisztana), melyet a skythák közül az úgynevezett szakák laknak.[3])

Chiosi Skymnos Kr. e. 80 körül »Periegesis« cz. verses művében Ephorosra hivatkozva megemlíti, hogy az istenfélő nomádok (t. i. a pontusi skythák) közül, a kiktől származott a bölcs Anacharsis, némelyek Ázsiában telepedtek le s ezeket szakáknak is nevezik. (847. vers.)[4])

A perzsák pedig ezeket az ókori szakákat nem magukfajta irán, hanem török-tatár népnek tekintették. Ezért beszélték nyilván

---

[1]) *Σάκαι δὲ οἳ Σκύθαι περὶ μὲν τῇσι κεφαλῇσι κυρβασίας ἐς ὀξὺ ἀπηγμένας ὀρθὰς εἶχον πεπηγυίας, ἀναξυρίδας δὲ ἐνδεδύκεσαν τόξα δὲ ἐπιχώρια, καὶ ἐγχειρίδια, πρὸς δὲ καὶ ἀξίνας σαγάρις εἶχον· τούτους δὲ ἐόντας Σκύθας Ἀμυργίους, Σάκας ἐκάλεον. οἱ γὰρ Πέρσαι πάντας τοὺς Σκύθας ἐκάλεσι Σάκας.* Herod. VII. 64.

[2]) *Καλεῖ δὲ καὶ Χοιρίλον, εἰπόντα ἐν τῇ διαβάσει τῆς σχεδίας, ἣν ἔζευξε Δαρεῖος.*

Μηλονόμοι τε Σάκαι, γενεᾷ Σκύθαι· αὐτὰρ ἔναιον
Ἀσὶδα πυροφόρον· νομάδων γε μὲν ἦσαν ἄποικοι
Ἀνθρώπων νομίμων.

Ephori fragm. 76. (Müller K. Fragm. hist. Graec. I. 257.) V. ö. Strabo VII. 3.

[3]) *Ἡ τοίνυν Ἰνδικὴ τετράπλευρος οὖσα τῷ σχήματι — — — — τὴν δὲ πρὸς ἄρκτους τὸ Ἡμωδὸν ὄρος διείργει τῆς Σκυθίας, ἣν κατοικοῦσι τῶν Σκυθῶν οἱ προσαγορευόμενοι Σάκαι.* Megasthenis Indica I. (Müller K. és Th. *Fragm. hist. Graec.* II. k. 402.) Idézi Diodoros Siculus. II. 35.

[4]) *— — — καὶ κατοικῆσαι τινὰς εἰς Ἀσίαν ἐλθόντας, οὓς δὴ καὶ Σάκας καλοῦσιν.* Ephori Fragm. 78. Chiosi Skymnos után. (Letronné: Fragm. des poèmes géogr. de Scymnus. Paris 1840. Müller K. Fragm. hist. graec. I. 258.)

9. ábra.

Skytha tükör Pókafalváról.
(Arch. Ért. 1893. 387. után.)

a perzsák után VI. századbeli byzanciak az akkortájban elhatalmasodó altaji turkokról azt, hogy régen szakáknak hivták őket.[1])

10. ábra.

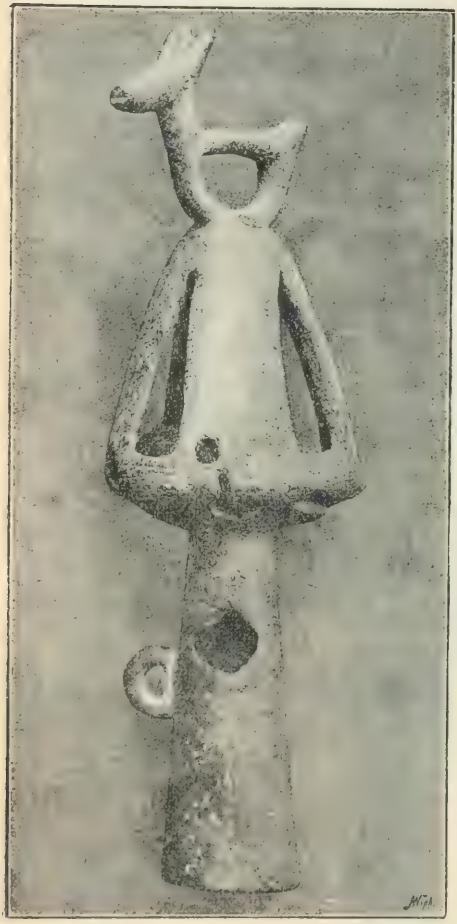

Skytha csörgő Somhídról.
(Arch. Ért. 1893. 400. után.)

Ma *szakhá*nak vagy többes számban *szakhalar*nak, »szakák«-nak, a törökség egy nagyon különálló és régies nyelvi és hangtani sajátságokban bővelkedő ága, a lenamelléki jakut nevezi magát. A *jakut* név a szomszéd tunguzoktól került az oroszokhoz s általuk az európai tudományba, de tulajdonkép ez sem más, mint a szakha név tunguzos változata (jaka), csakhogy nem a töröktatár *lar-ler*, hanem a keleti turán *ut-üt* többes raggal képezve.

A szakhalar és jakut névalak rávezet a kétségkívül korrumpált *skythês* = *szkyth* és *szkolot* eredetére is, melyek közül Herodotos szerint az utóbbi a skytháknak a közös neve, míg az előbbi néven a görögök hívták őket.[2])

Csakis a *szaka* szó származékai lehetnek ezek, ahogy pl. Hommel is véli,[3]) és pedig a *szkyth* a. m.

[1]) . . . τῶν Τούρκων, τῶν Σάκων καλουμένων τὸ πάλαι. *Menandris Prot.* Fragm. 19. (Ed. Carol. Müller. Fragm. hist. Graec. 1851. IV. 227.)

[2]) σύμπασι δὲ εἶναι οὔνομα Σκολότους, τοῦ βασιλῆος ἐπωνυμίην. Σκύθας δὲ Ἕλληνες οὐνόμασαν. Herod. IV. 6.

[3]) *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alten Orients.* München, 1904. 213. l.

szakyth (szakît) ugyanazzal a többes raggal, a mit a jakut névalakban találunk, csakhogy itt már a turánság földrajzi elhelyezkedésénél fogva nem a keleti, hanem a nyugati turán, nevezetesen a finn-ugor (mint a vogul-osztják, finn, mordvin, lapp) nyelvek *-t, -et, -it* többes ragja jön tekintetbe ; [1]) míg a *szkolot* eredetibb alakja a *szakolot* vagy *szokolot*, mely ismét a török *szakhalar* ősibb változatának látszik.[2])

Az utóbbi *r*-es alak különben már az ókorban is megvolt, ha újabb fejleménynek vehető is fel, nevezetesen megtaláljuk Strabonál, a ki szerint a Kaspi-tengertől kezdve többnyire azon skythák tanyáznak, kiket dááknak neveznek ; a keletiebbeket massagetáknak és szakáknak hivják, a többieket pedig közönségesen skythákuak, de minden tözsnek van külön neve s valamennyien jobbára nomádok ; a nomádok közül legismertebbekké váltak

[1]) Például : vogul *sem-et*, déli vogul *šam-et*, osztj. *sem-et*, finn *silmä-t*, lapp *čalme-t* = szem-ek. Ugyanezen többes rag ismerhető fel az *osszétok* (gruzoknál : *osszi*, arab íróknál : *aszi*, oroszoknál : *jasszi)* nevében, kik egy különleges irán nyelvet beszélnek a Kaukázus északi részében s általános vélemény szerint az alánok ivadékai. Megjegyzendő azonban, hogy ők magukat *iron*-oknak hívják, *áz* néven pedig a balkari törököket, meg a malkai és kubani karacsajokat nevezik. (Jankó J. *A Kaukázus népei.* Zichy Jenő gr. kaukázusi és középázsiai utazásai I. k. Budapest, 1897. 68. l.) Ez nagyon fontos körülmény, mert azt bizonyítja, hogy az osszétok az *asz, jasz* nevű népet idegennek, törökfajta turánnak tekintették, mivel azonban a szomszédos népek őrájuk ruházták a jászok nevét, tehát nyilván uraik voltak. A jászok, ászok pedig azon keleti skythák közül valók, kiket Strabó (l. alább) Ἀσιοι néven említ s a kik a tokharokkal és szakákkal együtt a Kr. e. II. században elvették a görögöktől Baktriát. Kelet-Európában tehát kevéssel Krisztus születése előtt tünhettek fel középázsiai iránokkal (irónokkal, alánokkal) és vogulféle masszagetákkal keverve.

[2]) A hangfejlődésre nézve v. ö. jakut *otut*, török *otuz*, csuvas *vuttur* »harmincz« vagy jakut *atakh*, kojbal *azak*, török *ajak*, csuvas *ora* »láb«. A skytha *-lot* és mongol *-nut* többesrag közt különben olyan viszony van, mint a török-tatár *-lar -ler* és mongol *-nar -ner* között (pl. burjátban : *lamu-nar*, vagy *lamu-nut* »lámá-k«). Ezt a többesragot még egy skytha törzs, a *para-lat*-ok (παραλάται) nevében találjuk meg, kik Herodotos szerint Targitaos legifjabb fiától származtak (IV. 6.), tehát a királyi skythákuak volt a tulajdonképeni neve. Itt lehetetlen fel nem ismerni a török nyelvek azon hangtörvényét, hogy a hangzóilleszkedést az alés felhangon kívül kiterjeszti a hangzók zártabb vagy nyiltabb formáinak sorakozására is ; tehát *sz'ko-lot*, ellenben az *a*-s tőnél *para-lat*. Ebből az is következik, hogy a *sz'kolot* eredetibb alakja nem *szakolot*, hanem *szokolot*.

11. ábra.

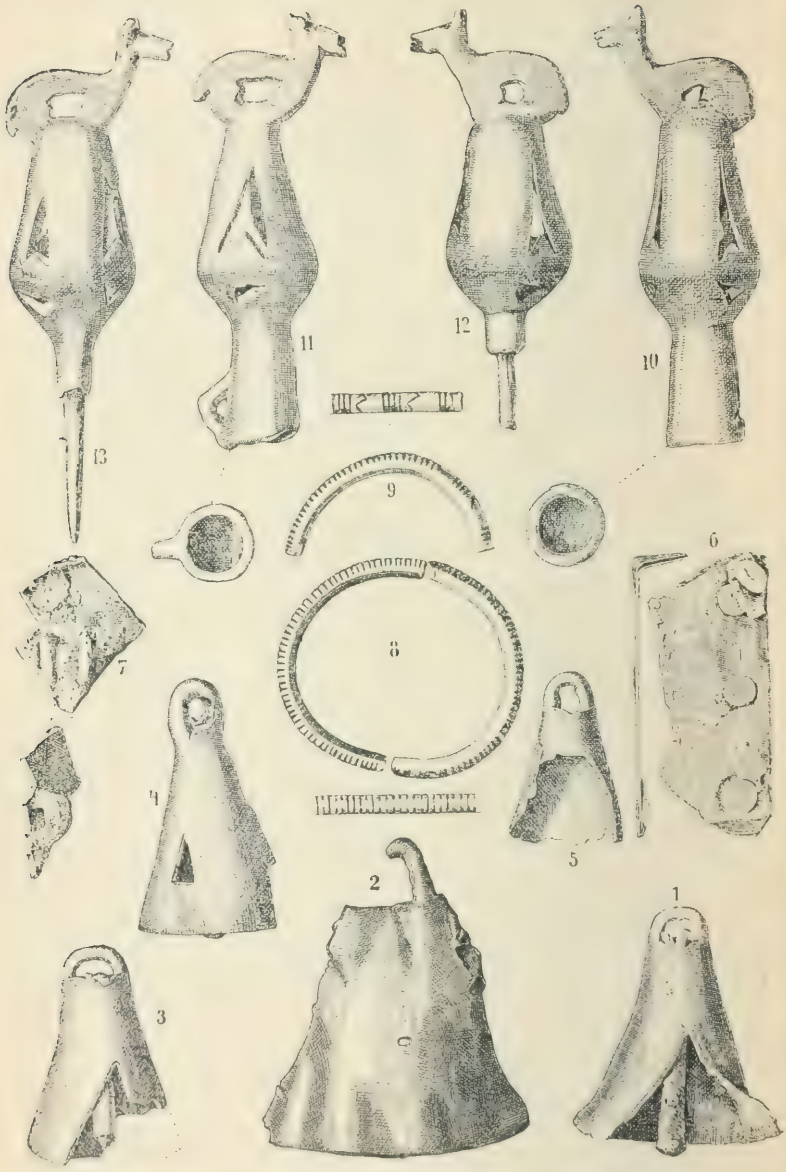

Skytha csörgők és kolompok a gyöngyös-halászi leletből.
(Arch. Ért. 1908. 41. után.)

azok, kik elvették a görögöktől Baktriát, ú. m. az asiok, pasianok, tokharok és szakaraulok.[1]) Az itt említett *szakaraul* (Trogus Pompeiusnál *saraucae*)[2]) tulajdonkép a. m. *szakalaur* = szakák, kiket a khínai források is emlegetnek *szai* név alatt, mint olyan népet, melyet a Kr. e. II. század dereka táján, kevéssel Laošang (Kr. e. 174—158.), hiungnu šen-jü (császár) halála előtt a mai Ferghanába benyomuló kanszui ta-jue-csik és ilividéki vuszunok szorítottak ki régi lakhelyéről s dél felé, Sogdianába és Baktriába űztek.[3]) Közülük való volt azon indo-skytha fejedelem, Heraus, ki görög feliratú érmein szakának mondja magát, a fölirat ugyanis a következő:

ΤΥΡΑΝΝΟΝΤΟΣ ΗΡΑΟΥ ΣΑΚΑ ΚΟΙΡΑΝΟΥ

A skytha és szkolot névalakok használatából és elterjedéséből egy nagyon fontos eredményre juthatunk. A szkolot formát csak Herodotos említi; a görögség a *skythês* nevet használta, vagyis legelőbb a finn-ugoros *szakith* alakban ismerte meg ezen belsőázsiai nomádok nevét akár közvetlenül, akár pedig a thrákok útján, a kiktől való talán a »skyth« forma a »szakith« helyett.[4])

A finn-ugoros és törökös névalak elterjedésében mutatkozó különbség olyan jelenség, melyből a skytha népáramlat jellegére is derül egy kis világosság s annyi mindenesetre kitűnik belőle, hogy régebbi szakában finn-ugorok voltak azon nomádok, kik Ázsiából Kelet-Európába hatoltak s a görögök vagy a thrákok legelőbb is ezekkel ismerkedtek meg; ezek szokásai és életviszonyai szolgáltatták azon jellemvonásokat, melyeket az ókorban

---

[1]) *Μάλιστα δὲ γνώριμοι γεγόνασι τῶν νομάδων οἱ τοὺς Ἕλληνας ἀφελόμενοι τὴν Βακτριανήν, Ἄσιοι καὶ Πασιανοί καὶ Τόχαροι καὶ Σακάραυλοι.* Strabo Lib. XI. cap. 8.

[2]) »Deinde qua re pugnantes Scythicae gentes Saraucae et Asiani Bactra occupavere et Sogdianos.« Prologus Libri XLI. és »Additae res Scythicae. Reges Togarorum Asiani interitusque Saraucarum.« Prol. L. XLII. (Justinus: *Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma.*)

[3]) Kurakichi Shiratori: *Über den Wu-sun Stamm in Central Asien.* (Keleti Szemle. 1902. III. k. 2—3. füz. 103—140. l.)

[4]) Hommel id. m. 213. l. De ő a szaka továbbképzett »skyth« alakjának végzetében is a thrák-phryg *-ιθ* suffixumot keresi s egy régibb »skund« formára véli visszavezethetőnek.

a görög írók a skythasággal hoztak kapcsolatba ; az a nyelvi különbség pedig, mely a finn-ugorság és törökség közt van, mondhatjuk, észrevétlen maradt előttük vagy legalább is olyan csekély jelentőségünek tűnt fel a szemükben a turánság és árjaság közti ellentétnél fogva, hogy közös név alá foglalták mind a két elemet s nem annyira ethnikai, mint inkább chronologiai és

12. ábra.

Réz és bronz balták Erdélyből.

(Hampel J. A bronzkor emlékei. XXXI. t. 4. sz. Bronz. Lelhelye: Sepsi-Bessenyő Háromszék m. A Székely N. Múzeum birtokában. — U. a. Újabb tanulmányok a rézkorról. 17. l. 14. á. és 19. l. 19. á. Réz.)

történeti alapon különböztethetjük meg egymástól a körülbelül 900 éven át tartó áramlat finn-ugor és török jellegű korszakát.

A skytha áramlat ezen régebbi, finn-ugor időszakának jellemző baltaformáit tüntetik föl a 12. ábrán közölt s nálunk főleg Erdélyben s a szomszédos magyar megyékben található balták, minők aztán Közép- és Keleti Oroszországban

finn-ugor területen, Baskiriában s a kirgiz pusztaságon fordulnak elő s már Hampel J. megjegyezte, hogy talán a történeti kor kezdetén Erdélyben lakó agathyrsoknak tulajdoníthatók.[1])

VI.

Ha Közép- és Kelet-Szibéria, a Jeniszei és Baikal körüli vidék volt a skythaság kiindulási pontja s kezdete visszavezethető a Kr. e. XV. századig: akkor már csak a népmozgalmak történelmi összefüggésénél és földrajzi jellegénél fogva sem zavarható össze az indo-iránság terjeszkedésével, melynek ép ellenkező volt az iránya.

Ennek a kétféle népáramlatnak a történelem keretébe való beillesztésével és idejének meghatározásával foglalkozik értekezésem további része.

Ma már alig van valaki, aki ne Európában keresné az árjaság őshazáját; a kérdés csupán az lehet, összeesik-e a magas termetű, dolichocephal fejalkatú szőke race kisugárzásának színhelye, a Baltvidék, az ősárja nyelv képződésének és megalakulásának területével vagy a kettő között bizonyos megkülönböztetést kell tenni? E tekintetben lehetnek és vannak is eltérő nézetek; magam is abban a véleményben vagyok, hogy az ős árja nyelv, melyből később az indo-irán, lett-szláv, thrák-illyr, graeco-ital, kelta és germán nyelvek ágaztak ki, nem azonos a szőke race tulajdonképeni ősnyelvével, hanem ez utóbbinak és valamely történetelőtti középázsiai eredetű brachycephal népség turán jellegű nyelvének összeolvadásából alakult,[2]) legvalószínűbben a mai Oroszország területén, melynek földrajzi viszonyai a legkedvezőbbek voltak egy egységes, nagy és népes nemzet kifejlő-

[1]) Hampel J. *Újabb tanulmányok a rézkorról.* Budapest. 1895. 18. l. Ebből a typusból valók a híres czofalvi aranybalták is. Czofalva szomszédságában, Sepsi-Bessenyőn a föntebbivel együtt valami 25 darabot találtak egy csomóban a hetvenes években. A sinaiai hasonló és szintén kb. 20 darabból álló baltalelet is ezen typushoz tartozik. (A bukaresti Múzeumban.) Az oroszországiakat l. Aspelinnél: *Antiquités du Nord Finno-Ougrien. Muinasjäänöksiä Suomen Suvun Asumus-Aloilta.* 59., 60., 67., 184., 206. s. 297., 298. l.

[2]) L. *Turánok és árják* cz. értekezésemet. (Ethnographia. XIII. 1902. 1., 49., 97. l.)

désére, a minőnek tekinthető a még fel nem bomlott, egységes ős árja nemzet.

Az a szoros rokonság, a mit az egyes árja nyelvcsoportok közt találunk s az ősműveltség azon viszonylag előhaladt foka, a mi megállapítható a nyelvegység idejére, arra vall, hogy az egységes ősi árja nyelv nem valami mesés régi dolog, hanem legföljebb a neolithkor utolsó szakában kezdődött meg a felbomlás és az egyes csoportok önállóbb fejlődése. Bizonyos, hogy az érczek megismerésének kezdetén még volt valamelyes kapcsolat az európai és ázsiai árjaság között, mert a szanszkrit *ajas*, irán *as*, latin *aes*, góth *ais*, skandináv *eir*, angol-szász *ár*, »ércz, réz« közös eredetre vezethető vissza.

A neolithkorból a bronzkorba való átmenet idejének pedig nagyjában véve a Kr. e. 2000—1500 közti korszak felel meg.[1])

Azok a változások, melyek ezen korszakban és valamivel előbb mentek végbe az előázsiai kulturnépek viszonyaiban, bizonyos fokig az árjaság ázsiai terjeszkedésének idejét is közelebbről meghatározzák. A Tigris- és Eufrates-vidék történelmében ugyanis, melyet az utolsó félszázad rendkivüli fölfedezései után, a régóta elenyészett babyloni és asszir városok romjai közül napvilágra hozott ezer meg ezernyi föliratos emlék megfejtése által egész Kr. e. 3000-ig, vagyis valami kétezer évvel tolhatunk hátrább az előbb hitelesnek tartott történelem határvonalánál, visszatükröződik a távolabb eső területeken végbement nagy népmozgalmak eredménye is.

Babylonia történelméből pedig azt látjuk, hogy a már Szargon és Naram-Szin előtt megindult és legalább is ezer éven át tartó elsémitásodást Kr. e. 2300 felé egy keleti vagy északkeleti népáramlat zavarta meg további fejlődésében. Mindeddig Elam, a mai Perzsia délnyugati része a semita területhez tartozott, a mely területen inkább csak a régi szumir hagyományokra

[1]) A kik a Kr. e. 2000-nél korábbra teszik az átmeneti időt, figyelmen kívül hagyják, hogy az egyiptomi XII. dinasztia uralkodási idejének pontos megállapítása után (Kr. e. 1995—1801) az eddiginél félezer évvel későbbre kell felvennünk a proto-mykaen vagy aegei bronz-kultura keletkezését, mely tovább terjedve észak felé, alapul szolgált az európai bronz-kultura kifejlődésére. V. ö. Mahler Ede: *A régibb bronzkor chronologiájához.* (Arch. Ért. XXII. 1902. 293. l.) L. különben alább 72. l.

támaszkodó délvidék, meg a semita jelleget erősebben feltüntető északi Babylonia, vagyis az akkori kifejezésmód szerint a Szumir és Akkad közti ellentét fejezte ki a lefolyt évezred egyes korszakainak változásait. Most azonban egy új hódító nép fészkeli meg magát Elamban s ha időnkint elfoglalja is Babylonia, önálló mederben fog folyni valami másfélezer éven át az elamiták történelme.

Kr. e. 2280 körül alapították Elő-Ázsiában az elamiták azt a nagy birodalmat, mely nyugaton a Földközi-tengerig terjedt, központja pedig, mint a sokkal későbbi perzsa birodalomnak, Susa volt. Idejét Assurbanipal asszir király (Kr. e. 667—626) egyik fölirata után állapíthatjuk meg, a ki az elamiták elleni hadjáratát (Kr. e. 650—640 közt) beszélve el, megemlíti, hogy Susából visszavitte Urukba Nana istennő azon képét, melyet 1635 évvel előbb Kudur-Nakhundi elami király rabolt el Urukból.[1]) Nyilván az elamitákat értette Berossus is a 8 méd zsarnok alatt, kik a vízözön utáni 86 félmythikus király után uralkodtak. Azt mondja ugyanis, hogy a médek sereget gyűjtöttek Babylon ellen, elfoglalták az országot és maguk között állítottak tyrannusokat, kik — szám szerint nyolczan — 224 (234) évig uralkodtak.[2])

---

[1]) Kétszer előfordul ugyan 1535 év is, de az 1635 mellett, bár csak egyszer fordul elő, az a bizonyíték, hogy egy negyedik esetben 2 nert, 7 szoszt és 12 évet mond Assurbanapal, ez pedig ($2\times600+7\times60+15$) szintén 1635 esztendőnek felel meg. (M. J. Oppert: *Illusions et déceptions chronologiques.* Revue Arch. 1900. jan., febr. füz. 4—16. l.)

[2]) Ezen világosan usurpatoroknak mondott méd vagyis Media felől előretörő uralkodókat semmi esetre sem lehet összezavarni Hammurabi dinasztiájával. Ha 2090-ben ért véget az elamita uralom, ezen az alapon Kr. e. 2314(2324)-re lehet tenni kezdetét, sőt esetleg egész a XXV. század derekáig vezethető vissza. Berossus ugyanis az özönvíztől bizonyos időpontig 10 szárt = 36 ezer évet vesz föl, melyből a félistenek uralkodására 9 szárt, 2 nert és 8 szoszt = 34.080 évet számít, az emberek uralkodására tehát esik 1920 év. Ha Kyrosig (Kr. e. 538) számította az özönvíz utáni 10 szárból álló világkorszakot, az emberek uralmának kezdete 538—1920 = Kr. e. 2458, ebből a méd tyrannusokra esik 224 év (2458—224 = 2234), ezután (vagyis a következő jegyzet szerint Kr. e. 2232-től) következik a 11 babyloni király. A német tudósok újabban, mint pl. Meyer E. és Lehmann C. F. (*Beiträge zur alten Gesch.* III. 1. 141—163.) a makedon uralomig veszik föl a 36 ezer éves cyklust s 2232-től számítják az emberek uralmát.

Az elamita hatalomnak a hatodik babyloni király, Hammurabi, előbb Kudur-Lagamar vazallusa vetett véget uralkodása 31-ik évében, Kr. e. 2090 körül s meghódította Elamot is, mely egy időre ismét babyloni tartomány lett.[1])

[1]) Hammurabi uralkodásának idejét különbözőkép számítják. Oppert 2394—2339-re, Winckler Hugo a Helmolt-féle Világtörténet III. kötetében 2267—2213-ra, Lehmann 2244—2190-re, utóbb 2194—2152-re, Hommel körülbelül 1900-ra (1923—1868) tette. Hammurabi a 6-ik király volt az ú. n. A. vagy tintiri, máskép uruazaggi, azaz a szoros értelemben vett babyloni dinasztiából (előbb voltak a larszai, uruki, iszini, uri, lagasi st. királyok); előtte volt 5 király 112 évig, ő maga 55 évig uralkodott, a 11 királyból álló dinasztia egész uralkodási ideje pedig 304 évig tartott. Az a kérdés tehát, melyik időponttól számítandó ezen 304 esztendő? Szerintem a Babylonia kezdetének fölvett Kr. e. 2232-ik évtől. (L. Babylonia kezdetére nézve: Lehmann C. F. *Zwei Hauptprobleme der altorientalischen Chronologie.* Lipcse, 1898. 105—118. ll. — Oppert J. *Illusions et déceptions chronologiques.* Revue Arch. 1900. jan. füz. 4—16. l. — Meyer Eduard és Lehmann C. F. *Das chronologische System des Berossos.* Beiträge *zur alten Geschichte.* III. k. 1. füz. Lipcse. 1903. 141—144. és 145—163. l.) Annak a területnek, melyet Babyloniának nevezünk, nem ezen évtől kezdődik a történelme, még csak a babyloni területen uralkodott semita dinasztiáké sem, a város is sokkal régebbi, mert minden valószínűség szerint Szargon alapította, Kr. e. 3000 körül, vagy még korábban. Minek a kezdete tehát a 2232-ik év? Egy Simplicius által Aristoteles »De Coelo« cz. művéhez írt kommentárban fenntartott adat szerint, mely Kallisthenestől († 327. Kr. e.) származik, Babyloniában Nagy Sándor előtt 1903 évvel kezdték meg a csillagászati följegyzéseket. Ezzel függ össze az a másik görög forrásból eredő adat is, hogy a Babylonia alapítójának megtett Semiramistól Nagy Sándorig 1903 év telt el. A csillagászati, vagyis chronologiai följegyzések, vagy fejezzük ki magunkat máskép, a babyloni évkönyvek kezdetét nem tudom másra magyarázni, mint hogy Nagy Sándor előtt 1903 évvel, vagyis Kr. e. 2232-ben lett Babylon egy dinasztia székhelye a korábbi délbabyloniai székvárosok, Uruk, Ur, Iszin stb. helyett, melyek az elamiták kezébe estek s részben el is pusztultak. A hogy a dinasztiát az évkönyvek már Hammurabi elődeivel megkezdték, ép úgy megkezdték a »csillagászati följegyzéseket« is s erre nézve nem volt szükség arra, hogy Hammurabi Dél-Babyloniát elfoglalja. Nem is Hammurabi tette székvárossá Babylont, hanem előbb is az volt, a mire bizonyíték az, hogy már a 2-ik király, Szinmuballit, valamint Hammurabi nagyapja, Apil-Szin babyloni építkezéseiről vannak adatok. Ha pedig Kr. e. 2232-től kezdődik az A. dinasztia uralma, Hammurabi Kr. e. 2120-ban (2232—112) lépett a trónra, 2090-ben vetett véget az elamita uralomnak s meghalt 2066-ban. Ezt a számítást igazolja egy későbbi adat, melyből az tűnik ki, hogy a Kassitadinasztiabeli (II.) Burnaburiast 700 évvel előzte meg. Mivel pedig

Az elamiták nyelve, mely a perzsa uralom idejében még a Kr. e. VI—IV. században is egyike volt az ó-perzsa és babyloni mellett a birodalom három főnyelvének s középső helyen van a perzsa nagykirályok, Kuras, Darjavus, Kserse stb. föliratai-ban, a mai georgiai, mingrel, láz, szvan stb. nyelvekkel tüntet föl közelebbi rokonságot.[1]) A Kr. e. 2280—2090. közti időszak tehát a kaukázus-alaródi családhoz tartozó népek erejének és hatalmának felel meg, mely mindenfelé éreztetve nyomását, természetszerüleg megakadályozta az árjaságot Ázsia felé való előnyomulásában s így az árja terjeszkedés csakis az elamita hatalom bukása után következhetett be.

A mint Kr. e. 2100 felé hanyatlani kezdett az elamita hatalom, az a nyomás is mindinkább vesztett erejéből, a mit az alaródi-kaukázusi népek gyakoroltak a körülöttük tanyázó népekre s így az indo-iránság keleti és délkeleti terjeszkedése is folyton kevesebb akadályt talált maga előtt, a minek természetszerű következménye volt, hogy erősbödésével mind jobban visszaszorult az alaródi, mögötte pedig a turán elem, mely utóbbi az árja terjeszkedés előtti időkben a nyelvi egyezések tanusága szerint kétségtelen kapcsolatban volt a délbabyloniai szumirsággal, akármiféle néven nevezzük is ezt az egyelőre pontosabban meg nem határozható kapcsolatot. Ilyen egyezések például:

Szum. *viš*, *uš*, *iša* »három«=köztörök *üč*, jakut *üsz*, csuvas *viśśe* »három.«

Szum. *vaš*, *maš*, »öt«=köztör. *beš*, *biš*, altaji *peš*, jakut biász »öt«.

Szum. *gun*, *vun*, *un*, »tíz«—köztör. *on*, jakut *uon*, csuvas *von* »tíz« és mint tizes számnévképző, a magyar *-van*, *-ven* (pl. nyolcz-van, kilencz-ven), vogul *-men*, *-pen* (näli-men = 40, ätpen = 50 sat.), zürjén *-mĭn* (pl. vîti-min = 50 sat.).

Szum. *ud*, *uda*, »nap, idő« = ujgur: *ödü* »időnkint«, csagataj *öt* »idő«, mongol *edör*, *ödör*, »dies«, magyar *idő*.

Szum. *nab*, *nap*, »coelum, lux, dies« = magyar *nap*.

---

ez III. és IV. Amenhotep egyiptomi királyoknak volt a kortársa, a kik Mahler E. szerint Kr. e. 1439—1403. és 1403—1391. uralkodtak. (l. alább 72. lapon), Hammurabi ideje ezen az alapon is a Kr. e. 2140—2090. körüli évekbe esik.

[1]) Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients.* 34. l.

Szum. *kur, kura* »hegy, ország« = zürjén *kĭr*, »hegy,« ostják *keres*, »magas«, finn *korkea*, »magas«, *korko* »magasság«.

Szum. *num* »felső, fenn lenni« = vogul *numi*, osztják *num* »felső«, szamojéd *num* »ég, isten«.

Szum. *dingir, dimmer* »isten«= kökturk, ujgur *tängri* »isten, ég«, csagataj *teñgri, tingri* »isten«, kun *tengri* »deus«, kazáni tat. *täñere* »isten«, altaji *teñeri, tegri* »ég«, jakut *tañara*, »ég, isten«, mongol *teñere, tänäri, täñär* »ég, isten«.

Szum. *ada, ad-da* »atya« = köztör. *ata*, magyar *atya*, irtisi ostják *at'a* »pater«, mordvin *at'a* »senex«.

Szum. *am, ama* »anya, anyaméh« = kirgiz *emä* »nő, nőstény«, csuvas *ama* »anya«, köztör. *em, im* »szopni«, *emčik* »csecsbimbó, mell«, mongol *ämä* »nő, nőstény«, kun *ämä-gän* »asszony, anyóka«, magyar *emni, eme, emse, emlő*, finn *emä* »anya«, *ime* »szopni«, ostják *imi, ima* »nő, öregasszony«, *em* »szopni«.

Szum. *nin* »asszony, nő, úrnő, nővér, néne« = magy. *néne*, ostj. *nen* »nő«.

Szum. *ugul* »fiú« = köztör. *ogul*, altáji *uul*, csag. *oul*, csuvas *ivil* »fiú, gyermek«.

Szum. *gal* »esse« = magy. *val-* (valék, való), *vol-* (voltam, volna), finn *ole*, mordv. *ule*, cserem. *ul*, zürjén *vil*, vogul *ol*, ostj. *ul*, köztör. *bol, ol* »esse«.

Szum. *til, tila* »teljes, teli, teljesedni, tökéletesnek lenni« = magy. *teli, teljes, telni, tölteni* »füllen«, vogul *taul* »voll werden«, *tault* »anfüllen«, *tagle* »voll«, ostj. *telĭń* »voll«, török-tatár *tolu* »voll«, *tol* »voll werden«.

Szum. *sab, šab, šap* »metsz, szab, levág« = magy. *szabni*, lapp *cape* »in partes minusculas concidere«, vogul *sup* »darab«, ostj. *šub, šob* u. a., tör.-tat. *sap*, »bevág, bemetsz«, altáji *sapi, sapa* »rész«.

Szum. *gul* »lucere«, *vul, gil* »stella« = magy. *vil-* (világ, villám, villog), vogul *vol'g* »fénylik, ragyog«, ostj. *volĭj* u. a., finn *vilku* »micare«, *valkea* »lucidus«, cserem. *volgodo* stb.[1])

---

[1]) Az itt felhozott szumir szókra nézve l. Mahler Ede: *A szumer ősnép nemzetisége.* Ethnographia. X. 1899. 209.—214 l. — Galgóczy János: *A šumir kérdéshez.* U. o. 357—372. l., *Újabb sumir szószedet.* Különlenyomat az »Ethnographia« XIII—XIV. évfolyamából. Budapest, 1904. és *A sumir kérdéshez.* Ethnographia. XV. 1904. 132—147. l. — V. ö. még Munkácsi Bernát: *Néhány szó a sumir rokonság védelméhez.* U. o. 147—154. l.

Az árják Közép-Ázsiába való előnyomulásával új hatalmi alakulások jöttek létre, régiek mentek tönkre s ezek csakhamar éreztették hatásukat az előázsiai viszonyokban is.

Nagy változások következtek be, melyek igazi jelentőségét csak úgy érthetjük meg, ha végig tekintünk a megállapítható tények során s időbeli egymásutánján és kapcsolatba hozzuk az elszigetelteknek látszó, magukban álló egyes adatokat a népfajok erőviszonyaiban jelentkező változásokkal s ezek természetszerű következményeivel, a népmozgalmakkal, a hogy az egyes jelenségek után megállapíthatók.

Kr. e. 1928-ban végződött Babylonban Hammurabi dinasztiájának uralma, mely, mint említettük, 304 évig tartott. Utána jó ideig teljes sötétség borítja Babylon történelmét, melyből csak annyit sejthetünk, hogy nemcsak a Hammurabi által alapított nagyhatalmi állás szűnt meg, de kulturális alkotásai is veszendőbe mentek s nagy visszaesés következett be a fejlődésben. Az ezutáni ú. n. Sisku-dinasztia királyainak csupán mesterkélt szumir neveit ismerjük, de viselt dolgaikról semmit nem tudunk, alkotásaikból semmiféle emlékre nem hivatkozhatunk. Csakis barbár hódítók alapíthatták ezt a rejtélyes uralkodóházat, melynél rejtélyesebb legalább is ezer év óta, Szargon és Naram-Szin korától kezdve nem fordult elő Szumir és Akkad területén. Erre vall, hogy tagjai idegen és nem semita nevet viseltek ; de kitűnik abból is, hogy északnyugaton az assuri pateszik, Asszíria papi fejedelmei, önálló hatalmat alapítanak ; Ktesias szerint ugyanis 1306 évig állt fenn Asszíria s így kezdete Kr. e. 1912-re tehető.

Más egyéb jelenségekből is következtethetünk valamely idegen hódító nép áramlatára, mely valami két századon át hullámzott keletről nyugat felé.

Egyik ilyen jelenség, a bibliai Ábrahám törzsének a délbabyloniai Urból a mesopotamiai Harranba, innen pedig Kanaánba való vándorlása. Az Ábrahámról szóló bibliai elbeszélésben világosan fölismerhető két személyiségnek a hagyománya ; mint a biblia mondja, Ábrám később isten akaratából Ábrahámnak nevezte magát,[1]) a minek csakis az lehet a magyarázata, hogy a

[1]) »És nem hivattatik a te neved ezután Ábrámnak, hanem a te neved lészen Ábrahám.« Genesis. XVII. 5. (Károlyi G. ford.)

biblia szerkesztése idejében összezavarták a két hasonló nevű személy emlékezetét, a mit az is elősegíthetett, hogy úgy Ábrám, mint Ábrahám korában egy keleti nép áradata borította el a semitaságot. Ábrám ugyanis az ékiratos emlékekben is előfordul Abi-rammu néven, Hammurabi nagyapja, Apil-Szin idejében (Kr. e. 2168—50.), míg a biblia szerint Khédor-Laomer (Kudur-Lagamar) elami nagykirály s vazallusai, a sinneari Amraphel azaz Hammurabi és az ellaszari vagyis larszai Ariokh (Iri-Aku, semitizálva Rim-Szin) kortársa volt, tehát úgy látszik megérte Hammurabi uralkodásának (2120—2065.) első szakát is. Mindenesetre szereplése még az elami uralom idejébe esik. Ellenben csak valami 300 év múlva szerepelt az az Ábrahám, ki a bibliai számítás szerint — alapul véve a zsidók Egyiptomból való kiköltözésének dr. Mahler Ede által megállapított évét (Kr. e. 1335.), Kr. e. 1865-ben költözött Harránból Kanaánba.[1]) Már Ábrahám Kanaánban való tartózkodási idejében, Kr. e. 1850 körül történt, hogy a biblia szerint 12 évi szolgaság után fellázadtak a kanaániak az elamiták ellen s a 14-ik évben az elamiták és a velük szövetséges gójok vagy kutok, sinneariak és ellaszariak ellenük mentek és feldúlták a Jordán vidékét. (Gen. XIV.)

Ha egy hódító nép előnyomulása idézte elő Kr. e. 1928 körül Hammurabi házának bukását, azon délbabyloni semita törzsfőnök nemzetsége is, kit Ábrahámnak nevez a biblia, ugyanezen időtájban ugyanezen ok miatt vándorolt ki Urból s költözött Harranba, hol azonban legföljebb egy emberöltőig tartózkodott s aztán megint tovább vonult délfelé, Kanaánba. A biblia szerint Ábrahám még Urban született s 75 éves volt, mikor odahagyta Harrant; 75 + 1865 = Kr. e. 1940-ben tehát még Ur volt a

[1]) Az egyiptomi szolgaság ideje 240 év, vagyis Kr. e. 1575—1335, tehát megfelel a hikszoszok kiüzetése (József halála) utáni korszaknak. Jákob Egyiptomba való menetelétől József haláláig eltelt 73 év, Jákob Egyiptomba költözött Ábrahám halála után 116 év mulva s Ábrahám, ki 175 éves korában halt meg, száz évvel előbb, 75 esztendős korában vándorolt ki Harranból s ment Kanaánba. V. ö. Mahler E. *II. Ramses az exodus faraója.* (Ért. a tört. tud. köréből. Kiadja a M. T. Akad. XVIII. 9.) Budapest, 1900. és *The Exodus.* (Journal of the Royal Asiatic Society. 1901. jan. füz. 33—67. l.)

törzs hazája. 12 év mulva ért véget Hammurabi dinasztiája s a kivándorlásnak is ekkoriban kellett bekövetkezni, mert a nemzetség feje még nem Ábrahám, hanem apja Tháré volt, a ki aztán Harranban halt meg. (Gen. XI. 31—32.)

A Kr. e. 1865—1850. közti időbe kell tennünk a hódítók Mesopotamiába és Kanaánba való előnyomulását. Az a körülmény, hogy az 1850 körüli kanaáni hadjárat vezéreinek az elamita uralom idejebeli Chedor-Laomert, Ariokhot és Amraphelt teszi meg a biblia, ne zavarjon meg bennünket. Ábrám és Ábrahám egy személylyé való összeolvasztásán kívül nyilván az is előidézhette a tévedést, hogy a hódítók, ha nem is egyenesen elamiták, de mindenesetre azok rokonai, ugyanazon népáramlat különböző időbeli hullámai voltak. Timur-Lenk tatárjait is összezavarták Dsingiz mongoljaival. Azt pedig, hogy Kr. e. 1865—1850 felé csakugyan elárasztotta valamely keleti hódító nép Mesopotamiát és Kanaánt, a biblián kívül más forrásból is megállapíthatjuk. Tudnak ugyanis az egyiptomi adatok is egy idegen nomád népről, mely egy pár évtizeddel később már a faraók birodalmában is feltűnik s mint 1928 után Babyloniában, szintén felforgatja Egyiptomban is a régebbi állapotokat.

A hikszoszokat vagyis pásztorkirályokat értem e nomádok alatt, kik Babyloniától kezdve Mesopotamián át bármennyi semita elemet sodortak is magukkal s vettek föl,[1]) nem voltak semiták. Egészen másféle jelleget tüntet föl a hikszosz-typus, melyet nehány szobormaradványból ismerünk, mint a minő akár a babyloni, akár az assziriai, akár a kanaáni semi typus; van köztük egy pár, mely egészen tatáros s általában pedig a középázsiai typusnak felel meg. Nem kevésbbé fontos jelenség a hikszosz-áramlat ethnikai jellegének megállapítására nézve, hogy a ló ezen időtől fogva terjedt el az előázsiai kulturnépek háziállatai között, a mi világosan mutatja, hogy itt egy Közép-Ázsia felől megindult népmozgalommal van dolgunk.[2])

A hikszoszok egyiptomi uralmát régebben félezer évre tették.

---

[1]) V. ö. Spiegelberg Vilmos: *Zu der Hyksos-Frage.* (Orient. Litteratur-Zeitung. 1904. 4. füz.)

[2]) Hehn V. *Kulturpflanzen und Hausthiere.* Berlin, 1883. 20. s köv., 25. s köv. ll. — Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients.* 55. l., l. még 14. l.

kiindulva abból, hogy a Manetho-féle adatok szerint egyik dinasztiájuk 260, másik pedig 251 évig uralkodott. Ámde az egyiptomi XII. dinasztia uralkodási idejének pontos megállapítása óta tudjuk, hogy a XII. dinasztiától (Kr. e. 1995—1801.) a XVIII. dinasztiáig (Kr. e. 1575—1358.), mely kiűzte a hikszoszokat és visszaállította a régi Egyiptomot, mindössze 226 esztendő telt el s ennek tartamára esik nemcsak a hikszoszok, hanem a XIII. vagy thebai és a XIV. vagy xoisi ház uralma is. Eratosthenes szerint Amenemhāt után 78 év mulva hatalmasodtak el Egyiptomban a hikszoszok; ez IV. Amenemhāt, ki Mahler szerint Kr. e. 1814—1805 közt uralkodott; 1805—78 = Kr. e. 1727 tehát a hikszosz uralom kezdete; ezzel az évszámmal egy évnyi különbséggel egyezik az a másik chronologiai adat, hogy 151 évig tartott a thebaiak (XVII. dinasztia) küzdelme a hikszoszokkal, a míg végre sikerült őket kiverni Egyiptomból; Kr e. 1575-ben kezdi meg Ahmosis a XVIII. dinasztiát, 1575 + 151 = 1726 vagyis a Kr. e. 1727/1726—1576/1575 közti idő felel meg Egyiptom teljes meghódításának, holott 1801—1727 közt még képesek voltak a XII. dinasztia örökösei egyfelől Thebában, másfelől Xoisban fenntartani magukat s bizonyos hatalmat gyakorolni.[1])

De a hikszoszok már előbb megfészkelték magukat Egyiptomban. A két hikszosz dinasztiára fölvett 260 és 251 esztendőnek csakis az lehet az értelme, hogy a nomádok már Kr. e. 1835—1826 felé, III. Amenemhāt (1856—1814) idejében benyomultak Egyiptom területére s a XII. dinasztia utolsó királyainak is meggyűlt a bajuk »az idegen ország fejedelmeivel«, utánuk pedig beállt a bomlás, Egyiptom megoszlása a thebaiak, xoisiak és hikszoszok között, 78 év mulva pedig a hikszoszok teljes uralma.

---

[1]) Mahler Ede: *A régibb bronzkor chronologiájához* (Arch. Ért. XXII. 1902. 293. l.), *Zur Geschichte des mittleren Reiches der Aegypter.* (Oriental. Literatur-Zeitung. 1902. VI. sz. 248. l.) és *Das mittlere Reich der ägyptischen Gedichte.* (Zeitschr. f. ägypt. Sprache. XL. köt. 1900. 78. l.) (V. ö. még: Revue Arch. 1899. szept. füz. 338. l. Proceedings of the Society of Bibl. Arch. 1899. XXI. 7. füz. 263. l. és Zeitschr. f. ägypt. Spr. XXXVII. 2. füz. 89.) — A XVIII. dinasztia idejére nézve l. Mahler Ede föntebb idézett értekezéseit: *II. Ramses az exodus faraója* és *The Exodus*, továbbá ugyancsak tőle: *König Thuthmosis III.* (Zeitschrift für aegypt. Sprache. XXVII. 2. f. 1889. 97. l.) és *Materialen zur Chronologie der alten Ägypter.* U. o. XXXII. k. 2. f. 1895. 99—111. l.)

Bármily szűkszavúak és hézagosak is tehát a rendelkezésünkre álló adatok s bármily elszigeteltteknek látszanak is az egyes jelenségek : mégis fölismerhető köztük az összefüggés és kidomborodik belőlük egy kelet felől mindinkább előbbre hatoló s Egyiptomig terjedő népáramlat képe. Kr. e. 1928-ban váltja fel Babyloniában Hammurabi házát egy új dinasztia s kezdődik egy századokon át tartó homályos korszak, melyből nem ismerünk semmiféle emléket, ez tehát csak a pusztulás ideje lehetett ; ugyanezen időtájban, mindenesetre Kr. e. 1940 után s jóval Kr. e. 1865 előtt egy délbabyloni semi törzs Urból Harranba költözködik, a dolgok összefüggése szerint menekül ; Kr. e. 1912-ben kezdenek Aššur papjai önálló hatalmat alapítani, vagyis megszakad a Babyloniához füződő régebbi kapcsolat, hol a nemzeti királyokat barbár hódítók váltják fel ; Kr. e. 1865—50 körül Mesopotamiát és Kanaánt éri a hódítók áradata, az Urból Harranba menekült semita törzs tovább vándorol délfelé Kanaánba ; 1835—26 körül már Egyiptom területére nyomulnak be a nomádok és egy század leforgása alatt egész Egyiptomot hatalmukba kerítik.

Ha tovább folytatjuk vizsgálódásainkat, még egy más dolgot is sejthetünk az adatok egybevetéséből.

Valami másfél század vagy több is telt el azóta, hogy az ú. n. B. vagy Sisku-dinasztia alatt a legteljesebb sötétség borult Babylonia történelmére s még nem ért véget uralma, mely a babyloni évkönyvek szerint 368 évig, azaz Kr. e. 1927-től 1560-ig tartott (vagy ha már az A. dinasztia alatt kezdett uralkodni : esetleg 2090-től 1722-ig, mint t. i. a larszai dinasztia örököse) : [1]) a mikor egy új, az ú. n. Kossaeita vagy Kaššu-dinasztia kezdett elhatalmasodni. A Kaššiták már Hammurabi közvetlen utóda, Samsu-iluna 9-ik évében betörtek Babyloniába,[2]) de csak a Kr. e. XVIII. századbeli Gandi vagy Gandiš alapította meg hatalmukat, melyet 576 évi uralom után Kr. e. 1200 körül váltott fel a Paše-dinasztia.[3]) Kezdete mindenesetre a Kr. e. 1800—1750

[1]) Az ezen dinasztiából való Gulkišar újabb adatok szerint körülbelül Ammiditána, a Hammurabi-dinasztia 9-ik királyának volt a kortársa. V. ö. Hommel id. m. 260. l. 3. jegyz.

[2]) Hommel id. m. 260. l.

[3]) A Paše-dinasztia 6-ik királya, Marduk-nádin-ahi Szenacherib asszir király (704—681) előtt 418 évvel élt korábban s így 17 éves uralma

közti félszázadra esik s ebből kitűnik annyi, hogy valami két századon át két idegen dinasztia is uralkodott Babyloniában. Ugyanazon jelenséggel találkozunk tehát, mint Egyiptomban, hol szintén két hikszosz-dinasztiáról szólnak az adatok, melyek nem

---

körülbelül Kr. e. 1117—1100-ra esik. Elődeire 60—70 évet lehet számítani (közvetlen két előde 28, az első két király pedig 23 évig uralkodott), tehát legalább is Kr. e. 1180 felé már többé nem lehet szó a Kaššitákról, kiknek uralma e szerint Kr. e. 1750 tájban mindenesetre megkezdődött. Van Herodotosnak egy adata, mely szerint Ázsia felső részeiben az asszirok 520 évig uralkodtak s először a médek pártoltak el tőlük. (*Ἀσσυρίων ἀρχόντων τῆς ἄνω Ἀσίης ἐπ ἔτεα εἴκοσι καὶ πεντακόσια, πρῶτοι ἀπ' αὐτῶν Μῆδοι ἤρξαντο ἀπίστασθαι.* Herod. I. 95.)

Herodotos számítása szerint Deiokes Kr. e. 709-ben lett a médek királya, e számítás alapján tehát Kr. e. 1229-ben kezdődött az asszir hatalom. Ez azonban csak a Kaššiták bukása után következhetett be, kiknek tulajdonképeni hatalma Ázsia »felső részeiben«, a Babyloniától északkeletre eső területen gyökerezett s onnan terjedt ki Babyloniára is. A Paše-dinasztia nem a Kaššita hatalom örököse volt, hanem a szükebb értelemben vett babyloni elem felülkerekedése Babyloniában. (Paše Babylon egyik városrésze.) Assziria és a Kaššiták már a Kr. e. XIV. század dereka felé harczban álltak egymással, így pl. fennmaradt emléke az asszir-babyloni synchronistikus táblákban, az ú. n. P. krónikában a Nazimaruttaš babyloni és Rammân-nirari asszir király közti háborúnak. Rammân-nirari unokája, Tukulti-Ninip Babylont is elfoglalta Szenakherib egy fölirata szerint ő előtte 600 esztendővel, tehát úgy látszik, Kr. e. 1289-ben s uralkodott 7 évig. Ekkor azonban a krónika szerint fölkeltek ellene Akkad és Karduniaš (Khaldea) nagyjai és Rammân-šum-uszurt helyezték apja (t. i. az előbbi Kaššita király) trónjára. Ez és négy Kaššita utóda 62 évig uralkodott, a mikor aztán a Paše-dinasztia következett s mivel Tukulti-Ninip neve nem került a babyloni királyi lajstromba, valószínű, hogy Rammanšum-uszur (vagy legföljebb előde, Ramman-šum-iddin) évei foglalják magukban Tukulti-Ninip babyloni királyságának 7 esztendejét. 1289-ből levonva a Kaššiták még hátralevő 62 évét, Kr. e. 1227 volna uralmuk végződésének éve, ez pedig csak két évben különbözik a Herodotos-féle adattól. Ha tehát Kr. e. 1229—1227 körül ért véget a Kaššita-hatalom, kezdete 576 éves uralmuk szerint Kr. e. 1795—1793-ig megy vissza. Rost Pál a Kr. e. 1195 körüli időbe teszi a Kaššita-uralom végét (Orient. Litteratur-Zeitung. 1904. 5. füz.), tehát szerinte is tarthatatlan Lehmann C. F. álláspontja, a ki Szenakherib adatát Marduknadinakhe ideje felől száz évvel leszallítva, Kr. e. 1688—1113 közt véli megállapíthatónak a Kaššiták uralkodásának idejét. (Zwei Hauptprobleme. 40—73 s különösen 131—146. V. ö. még Beiträge zur alten Geschichte. III. k. 1. f. 145—163.)

egymásután, hanem — egy ideig legalább — csakis egymás mellett uralkodhattak.

Mintha egy újabb népáramlatot jelentene ez a kettős dinasztia. Az ethnikai viszonyok számbavételével csakugyan erre kell gondolnunk.

A Kaššita ház tagjai közt az elamita nevűek mellett találunk tiszta indo-irán nevűeket is. Ilyenek p. a Burnaburiaš, Karaindaš, Karakhardaš stb. nevek. Maradt fenn egy kis kaššita-babyloni szójegyzék is a Kr. e. X. századból, ebben szintén jelentékeny számmal fordulnak elő szanszkrit szók.[1]) Ha tehát a kassita nép a maga tömegében az elamitákkal volt is közelebbi rokonságban,[2]) bizonyos, hogy az előkelők osztálya már indo-irán eredetű volt s ezért kell olyan élesen különválasztani ezt a népmozgalmat az elamita uralom alatti mozgalmaktól. A babyloniak nem is zavarták össze, a minek különben egyik oka az volt, hogy a kaššiták lassankint teljesen elsemitásodtak, átvették a babyloni kulturát és szokásokat, míg az elamiak megmaradtak külön népnek, önálló irányban fejlesztett kulturával.

A dolgok összefüggése tehát körülbelül ekkép állapítható meg.

A Kr. e. XX. század dereka tájától a XVIII. századig észlelhető előázsiai hódítások szoros kapcsolatban voltak az árja népcsalád indo-irán ágának terjeszkedésével, mely a tudomány mai álláspontjáról tekintve, csakis a mai Oroszország területéről indulhatott ki. Az északnyugatról dél és délkelet felé hatoló áramlat mozgásba hozta a Kaukázus déli részén és a Kaspitól keletre lakó alaródi népeket, kik között különösen a kutok, a bibliai gójok vonják magukra figyelmünket.

---

[1]) Scheftelowicz J. *Die Sprache der Kossäer.* (Zeitschr. f. vergleich. Sprachforschung. 38. k. 261—271. l.) Ilyenek p. *buriaš* = úr és Rāmmān légisten neve, a hinduknál: *bharus* = úr és Višnu, Siva sat. istenek címe: *šuriaš* = napisten, a vedákban *sūryas, sūras* = nap, napisten (ellenben az iránságban ó baktr: *hvare*, perzsa, osszét *chor* »nap«); *burna* = szolga. litván: *bernas* u. a., ó hindu *bharāna* »az eltartott, fizetett« sat.

[2]) Dr. Hommel Fr. *Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients.* I. rész. (Handb. d. Klass. Alterth. III. k. 1. r.) München. 1904. 36. s köv. l. és *Neue Werke über die älteste Bevölkerung Klein-Asiens.* (Arch. f. Anthr. 1890. XIX. k. Ref. 251—260. l.) — Dr. Hüsing: *Elamische Studien.*

A kutok már az elamita világuralom idejében előfordulnak. A biblia szerint Khédor-Laomer elami királynak Amraphel sinneari, vagyis Hammurabi babyloni és Ariokh ellaszari azaz Iri-Aku (Rim-Szin) larszai királyok mellett még Thidál, a pogányok (gójok) királya volt a vazallusa (Gen. XIV.). Valamennyinek a neve előfordul az egykorú ékiratos emlékekben, melyek az utóbbit Gutium királyának mondják s nevét Tu-ud-hul-a vagy Tudghulnak írják, tehát kétségtelen históriai alak.[1]) Később a Kaššiták hatalma alá tartoztak a kutok, így a hetedik király, Agu-kakrimi címei közt előfordúl ez is : a guti föld, Saglâti népeinek (nagy kiterjedésű népeknek) királya.[2])

Ezen időtájban Babyloniától északra és északkeletre, körülbelül a Kaukázus alján és a Káspitól keletre tanyáztak a gutok vagy kutok. Nagyon természetes tehát, hogy első sorban is ők estek bele az indo-irán áradat sodrába s a mi ilyenkor be szokott következni, itt sem maradhatott el ; a mindinkább előnyomuló indo-iránság kettészakította őket.

Egy részük északra és északkeletre szorult s a Kr. e. utolsó évezred dereka táján két ágra oszolva, a középázsiai és nyugatszibériai pusztaságon nomadizáit. Amazokat a görögök massza-getáknak, az örmény források maszkhitoknak vagy maszkhutoknak nevezték ; emezek a Herodotos thysszagetái, »egy népes és különleges népfaj, mely vadászatból él«.[3]) Ez utóbbiak tiszamata *(Θισαμάται)* néven is előfordulnak, melynek *-mata* végzetét a szauro-mata, jaza-mata vagy jaxa-mata, aga-mata, kharimata stb. népnevekben találjuk ; világos tehát, hogy a massza-geta vagy masz-khut és thyssza-geta vagy thyssza-mata nevekben a massza és thyssza valami jelzők, míg a tulajdonképeni népnév a *geta* vagy *khut*. Bármilyen nagy időbeli különbség van is az elamita-kaššita-korbeli gutik vagy kutok, meg a massza-geták, maszkhitok vagy maszkhutok és a thysszageták között, ez utóbbiak a földrajzi viszonyoknál fogva nem lehetnek mások,

[1]) Lehmann C. F. *Zwei Hauptprobleme der altorient. Chronologie.* Lipcse, 1898. 82—85. l.

[2]) Dr. Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients.* München, 1904. I. r. 258. l.

[3]) *Θυσσαγέται, ἔθνος πολλὸν καὶ ἴδιον. ζώουσι δὲ ἀπὸ θήρης.* Herod. IV. 22.

mint amazok maradványai, kiket régebbi lakhelyükről északibb területre szorított az indo-iránság.

De ugyancsak a földrajzi viszonyokból következik, hogy a kutok azon ága, mely a Babyloniától északra elterülő vidék nyugatibb részein tanyázott, a Kaukázuson keresztül [1]) és Media felől előtörő árják elől tovább vonult nyugat felé.

A Kr. e. II. évezred dereka felé kezdik emlegetni az egyiptomi és asszir emlékek a *kheták* vagy *khattik*, a bibliai *hittiták* vagy *khetek* nevét, kik Kappadokiától a Libanonig terjeszkedtek Nevük csak változata a guti, kut, khit vagy geta névnek, bizonyára tehát a két nép is kapcsolatban volt egymással, melyet csak az indo-iránok előnyomulása szakított meg, egyiket északkelet, másikat délnyugat felé tolva régebbi lakhelyéről. A mit a hittitákról tudunk, arra mutat, hogy a kaukázus-alaródi népcsaládhoz tartoztak, bár az eddig megfejtett föliratos emlékekből a turánság erős befolyására is kétségtelen nyomok utalnak.[2]) Ez annál fontosabb jelenség, mert a K. e. utolsó évezred dereka

---

[1]) Hogy az árja terjeszkedés egyik útja a Kaukázuson keresztül vezetett, bizonyítják a dolmenek, melyek Varsó vidékén és Podoliában még neolith-koriak, azután Krimen át a Kaukázus nyugati részeibe, a Fekete-tenger partvidékére és a Kubán völgyeibe nyulnak át, a hol azonban már bronztárgyakat találtak bennük, majd a Káspi délnyugati oldalán, meg Közép-Ázsiában tűnnek föl; a Káspi mentén, pl. a linkorániakban a bronz tőr, az örményországiakban pedig a bronz kard is előfordul, vagyis a kubánvölgyieknél is későbbiek.

[2]) Hommel Fr. *Grundr. d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients.* 42—56. l. (V. ö. még Archiv f. Anthr. 1890. Ref. 251.) — Prof. Sayce A. H. *Assyriological Notes.* (Proceedings of the Society of Biblical Archeology. 1897. Vol. XIX. Part. 7. 280—292.), *Hittite Notes* (u. o. 1899. Vol. XXI. Part. 6. 194—223., utánna Hommeltől *Notes on the Hittite Inscriptions.* 224—238.) és *The Decipherment on the Hittite Inscriptions.* (U. o. 1903. Vol. XXV. Part. 3. 141—156.) Hommel azonban (Grundr. 45. l. 3. jegyz.) nagyon téved, a mikor irán befolyásra vezeti vissza a hittita nyelv olyan turános sajátságait, minő az accusativusi *-n* rag (a finnben és törökségben is *n*), vagy az 1-ső és 2-ik személy ragja, a *-mi* és *-ti*, *-ta* (magyar, lapp, zürjén: *-m*, *-d*, *cseremisz*: *-m*, *-t*. szamojéd *-m*, *-ma*, *-mo*, *-t*, *-ta*, *-to*), pl. *ka-a-la-at-ta-mi* »ó testvérem« (ka-a-la-ta = ó testvér), *khaluga-talla-ti-n* »követ-ed-et (khaluga-talla-n = a követet), *katti-mi* »nek-em«, *kat-ta* »nek-ed«, *nut-ta* »hozzá-d« stb. Hiszen az új perzsa nyelv megfelelő névmásragjai is turán (parthus vagy későbbi török) hatásból erednek, nem pedig ősi irán grammatikai sajátságok.

táján szerepelt masszageták már minden valószínűség szerint vogul-osztjákféle ugorok voltak,[1]) nevük, a *masszageta* vagy *maszkhut* ma is megvan a vogul-osztják népség nemzeti nevében, a *mańsi*-ban vagy *mańsi-khutban* (a. m. mańsi-emberek) s a vogul *âtěr, ôtěr* »úr, fejedelem, hős, isteni hős« szó, melyet Munkácsi B. az indo-irán *ásura-, ahura* »úr, csodás lény, isten« szóból származtat,[2]) egyenesen ebben a *t*-s alakban volt meg a hittita nyelvterületen, az *Atar-gatis* (Derketo) istennévben, melynek utórésze megfelel a hittita Khattu, szir Ghati istennévnek[3]), előrésze tehát mindenesetre jelző. Az indo-irán áramlat sodrába eső kut nép ezen viszonya a turánság nyugati törzseivel, különösen azokkal, melyekből az ugorság alakult, egy más jelenséget is megmagyaráz. A magyar nyelvészeknek, így pl. Munkácsi Bernátnak s még előbb Fiók Károlynak már előbb is feltünt az a körülmény, hogy egyes indo-irán elemek olyan hangképet mutatnak a finnugor nyelvekben, mely régibb az iránság ismeretes legrégibb nyelvemlékeinek, az ó-perzsa föliratoknak és az Avesztának megfelelő alakjánál is és csak a szanszkrit alakok egybehasonlításával válik érthetővé. Ilyen szanszkritos alak pl. a vogul *sâter*, votj. *śurs* »ezer« = szanszkr. *sahasra* u. a. (ellenben a zendben *hazañra*, pehleviben *hazār*); a vogul-osztják *śaris*. zürjén *zariž*, votják *zareź* »tenger« = szanszkr. *saras* »tó« (míg az óperzsában *drayah*, újperzsában *darja*, zendben *zrayañh*, v. ö. gör. *thalatta*); ilyen a mordvin *sede, seď* »híd« = szanszkr. *sétu* u. a. szó is, melynek irános alakját (zend *haétu*, osszét *χīd*, *χēd*) a magyar híd szó tünteti fel.[4]) Ez a szanszkrit befolyás történelmileg csakis az indo-iránság Kr. e. 2000—1500 körüli terjeszkedése által magyarázható, mert 1500 felé s mindenesetre még 1000 előtt a hinduk már a Pendsab vidékére szorultak a szkithaság előnyomulása következtében. Ha pedig másfelől bizonyos viszony nyomai állapíthatók meg a kutok és ugorok közt, melynek mibenléte

[1]) L. erre nézve felhozott érveimet Századok, XXXI. 1897. 428., Ethnographia VIII. 1897. 258., Arch. Ért. XXI. 1901. 110. ll.

[2]) Munkácsi B. *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben.* Budapest, 1901. 615. l.

[3]) Hommel id. m. 44. l.

[4]) Munkácsi B. *Árja és kaukázusi elemek.* 88. l. — Fiók K. *Az árják és ugorok érintkezéseiről.* Budapest, 1894. 19. s köv. ll.

és tulajdonképeni jellege felől a hittita föliratok megfejtése után várhatunk közelebbi felvilágosítást, kellő alapot nyertünk arra, hogy azon elemek közé számítsuk az ugorságot, melyeket az Oroszországból Közép-Ázsia felé hatoló indo-iránság maga előtt talált s kelet és észak felé tolt vissza a törökség őseire.

A nyomás másik irányban délnyugat felé éreztette hatását s nyilván a régebbi lakhelyükről kizavart hittiták voltak azok, kik az indo-irán terjeszkedés első szakában, a Kr. e. XX—XVIII. század folyamán felforgatták Elő-Ázsia és Egyiptom régebbi viszonyait.[1])

Az indo-iránság jelentkezése Elő-Ázsiában a Kaššiták babyloni uralmával esik össze, kiknek vezetői, mint föntebb már utaltunk rá, a vedai szanszkrittal meglehetősen egyező nyelven beszéltek. Az az áramlat, mely a Kaššita hatalom megalapítására vezetett Kr. e. 1800—1750 körül, a hittitákkal azonosított hikszoszokat egész Egyiptomig tolta, míg Elő-Ázsia északnyugati részeiben egy más hatalom alakult, melynek vezetői szintén indo-iránok voltak. Mitanni volt ez a hatalom, neve alighanem összefügg a későbbi s akkor már nagyon kis területre szorult Bithynia nevével. Mitanniról csak Kr. e. 1400 felé, az ú. n. tell-amarnai időszakban beszélnek az egykorú adatok, a mikor a Kaššiták Karduniaša (Babylonja) és a XVIII. dinasztia egyiptomi birodalma mellett a harmadik nagyhatalma volt Elő-Ázsiának. De már ekkor a hanyatlás minden tünete tapasztalható. Egykor Ninivén túl terjedt uralma; ekkor azonban már kezd kibontakozni az asszir hatalom, papi fejedelmei valami száz év óta királyi czímet viselnek,[2]) a hittiták is elszakadóban

---

[1]) Hommel is (id. m. 45. l. 2. jegyz.) abban a véleményben van, hogy alighanem hittiták voltak az Egyiptomot meghódító hikszoszok vezetői, de azt hiszi, iránokkal voltak vegyülve s hivatkozik az ekkoriban feltünt lóra, de ez csak azt bizonyítja, hogy a hikszosz-áramlat a közép-ázsiai nomádoktól indult meg; lovas népek nem az árják, hanem a turánok voltak.

[2]) Az első király, a kit ismerünk, Aššur-bél-niše-su, utóda Buzur-Ašur a Kaššita I. Burna-buriaš kortársa 1500—1480 kör.; azután csak III. Amenhotep egyiptomi király (1439—1403) kortársáról Aššur-nadin-akheról van emlékezet, ennek fia volt Aššur-uballit, valami 50 évig, II. Burna-buriaš, Karakhardaš, I. Kadašmankharbe és II. Kurigalzu babyloni királyok kortársa, így körülbelül Kr. e. 1420—1370-ben.

voltak s nem egészen egy század leforgása alatt megsemmisült Mitanni. A Kr. e. XIV. század derekán, II. Ramses egyiptomi király és a hittiták közti harczok idejében már nincs róla szó; helyette olyan népeket találnak a hittiták szövetségeseinek, melyek épen a régi Mitanni területen helyezkedtek el, mint a lukok vagy lykiaiak, a trójai dardok, a môszuk vagy mysiaiak stb.

Mitanni nyelve szintén arra mutat, a mire a kaššitáké, hogy egy alaródi nép fölött indo-iránok uralkodtak; a királynevek, mint Artatama, Dušratta, Sutarna, Artašumara indo-irán eredetűek, a nyelvbe is bejutottak egyes árja szók, de a nyelv egész szerkezete más, mint az árja nyelveké.[1])

Elő-Ázsiában a régi kulturnépek, semiták és egyiptomiak

---

[1]) Prof. Sayce: *The language of Mitanni.* (Proc. of the Soc. of Bibl. Arch. XXII. 1900. 171—220. és Additional Note 221—225.) — Dr. Messerschmidt Lipót: *Mitanni-Studien.* (A berlini Mittheil. der Vorderasiat. Gesellsch. 1899. évf. 4. füzetében.) — Hommel Fr. *Grundr. d. Geogr u.. Gesch. d. alt. Orients.* 40—42. l. — Scheftelowitz J. *Die Sprache der Kossäer.* (Zeitschr. f. vergleich. Sprachforsch. 38. k. 270—272. l.) Mitannit Hommel egy kisebbfajta hittita államnak veszi föl; sokkal elfogadhatóbb dr. Winckler Hugo véleménye (a Helmolt-féle Weltgeschichte III. k. I. r. 44. s köv. lapjain), hogy a régi mesopotamiai birodalomnak az örököse, melynek hatalma fokozatosan csökkent s mi már csak hanyatlásának utolsó szakából ismerjük. Bár észak és északnyugat felé terült el a hittiták tulajdonképeni hazája (Kappadokia és Kilikia), mégis a dolog természeténél fogva következik, hogy Mitanni hatalma kiterjedt Kis-Ázsiára is. Erre vall, hogy neve Bithynia nevében Kis-Ázsia északnyugati szélén maradt fenn, vagyis Mitanni urai ide szorultak vissza, midőn a Kr e. XIV. század dereka felé egyfelől az asszirok, másfelől a Kappadokiából előtörő hittiták terjeszkedése véget vetett hatalmuknak. De erre vall az is, hogy a mikor még virágzott hatalmuk, kettészakították a hittitákat, kiknek egy régi rétegzete volt Sziriában. Különben pedig, ha egy népcsalád rajai voltak is a mitanniak és hittiták, mégis nagy különbség volt köztük. Egyik Mitanni uralkodó népének indo-irán (vagy inkább irán, l. az Artatama, Arta-šumara neveket, perzsáknál: Arta-xerxes, Arta-phernes, ó-perzsa: *arta*, ó-hindu *ṛta)* eredete, a minek a hittitáknál nincs nyoma. Egy másik a nyelvi különbség, a mi kitűnik pl. a személyes névmás ragjaiból. Mitanni nyelvében az 1. személy ragja *-u*, a 2. személyé *-i* vagy *-e*, pl. *šên-ippi-u-s* »testvérem« *(-s* nominativusi rag), genit. *šên-ippi-u-e, tata-u* »szeretek«, *û-li* vagy *û-lê* »nekem«, *šen-ippi-s* »testvéred«, *šên-ippi-ta* (e. h. šen-ippi-i-ta) »testvérednek« sat., míg a hittita nyelvben *-mi, -ti* a rag. A »király« Mitanni nyelvében *ipris* (Scheftelowitz sz. a. m. ó-ind *bharus*, kaššita *buriaš)*, ellenben a hittitában *šar* vagy *arames.*

zárt tömegét nem tudja megbontani az indo-iránság, csak mint hódító elem szerepelhetett egypár századon át.

Egészen mások voltak a viszonyok keleten, hol a Kr. e. 2000—1500 közti időben a nomádok nem voltak képesek megakadályozni, hogy gyökeret ne verjen az akkor már földműves árjaság Közép-Ázsiában és az elami birodalom szélein, különösen a keleti részekben. Itt már teljesen megváltoztak a régebbi viszonyok ; az árják beékelték magukat a turánok és kaukázus-alaródi népek közé s kezdetét vette Közép-Ázsia és az Akhemenidák, meg Szasszanidák Perzsiájának elárjásodása s az alaródiak, elamiták, kossaeiták beolvadása az indo-iránságba. Az elárjásodást sem a Kaššita-dinasztia bukása után még egyszer erőre kapott elamiták, sem az utóvirágzásukat élő asszir-babyloni semiták nem tudták feltartóztatni ; Közép-Ázsiában erős gyökeret vert az indo-irán elem s úgy látszik, Baktriában szervezett újabb hatalmat, melyet a Kaššita-dinasztia és a Kaššita-hagyományok örökösének tekinthetünk.[1])

Az indo-iránok Kaššitakori és baktriai uralma megadja a történelmi hátteret annak a jelenségnek a magyarázatára, hogyan kerültek az irán nevek a pusztaság nomádjaihoz, skythákhoz, masszagetákhoz, szarmatákhoz. Csak az történt az ókor ezen messze eső szakában is, a mit később szintén tapasztalhatunk a törökségnél, magyarságnál egyaránt a perzsa-arab, illetőleg szláv-germán nevekkel szemben. A történelem arra tanít, hogy a turán népek nagyon könnyen átvették a divatos idegen személyneveket s nagyon csalódik, a ki ezekből akar nemzetiségükre következtetni.

---

[1]) Nyilván a Kaššita-kori hagyományokhoz tartozik pl. Ahura-Mazda (Assara-Mazaš) tisztelete is, mely kétségkívül összefügg a mesopotamiai semiták nemzeti istenének, Aššurnak tiszteletével. Alapítójának a későbbi görög írók a baktriai királyi ház egyik tagját, Zarathustrát mondják, ki Visztaszpa után maga is király lett. Újabban nagyon későre teszik idejét, így p. Hommel (id. m. 204. l.) Kr. e. 560-ra. Az ókori görögök azonban jóval korábbinak mondják. Lydiai Xanthus szerint 600 évvel előbb halt meg Xerxes betörésénél, tehát a Kr. e. 1100 körüli időbe esik szereplése. Mások szerint Ninúsnak és Semiramisnak volt a kortársa. Berossos pedig azt mondja, hogy ő alapította Babyloniában a méd dinasztiát, a mi a Kaššitákkal való összefüggésnek egyik zavaros emléke.

VII.

A föntebb ismertetett s körülbelül félezred évig tartó ethnikai folyamat, mely az árják keleti és délkeleti terjeszkedéséből állt, a Kr. e. II. évezred dereka táján vett más irányt s jellege is megváltozott.

Kezdetét vette az a népáramlat, melyet a későbbi görögség a skythák nevéhez fűzött s ép ellenkező irányban, keletről hatolt nyugat felé.

Kr. e. 1500 körül indult meg a skytha áramlat. Kezdetének idejére nézve az a Herodotos által említett adat szolgálhat alapul, a mely szerint a skythák első királya, Targitaos épen ezer esztendővel élt előbb Darius skytha hadjáratánál (Her. IV. 7.). Ezt a hagyományos adatot, mely a skytha királyok nemzedékrendjéből indulhatott ki, sokféle jelenség megerősíti.

Nem akarok e tekintetben valami nagy jelentőséget tulajdonítani a Sesostrisról vagyis II. Ramsesről szóló görög mondáknak, melyekben II. Ramsesén kívül II. Usurtesen és III. Thutmes hadjáratainak és hódításainak emléke is összefolyt; de annyi fontosságuk mégis van, hogy a királyi skythák Kr. e. 700 körüli előnyomulásában nem egy addig ismeretlen népség feltünését, hanem egy régebb idő óta ismétlődő népmozgalom újabb hullámzását látták az egykorúak s a köztudat olyan régi népnek tekintette az európai skythaságot, hogy belevonhatták a görögök a Sesostris-mondába. Igy pl. Herodotos szerint Sesostris, miután nagy hadsereggel végigvonult Ázsián s minden útjába eső népet meghódított, átkelt Európába is és meghódította a skythákat és thrákokat; ezeknek a földje volt — teszi még hozzá Herodotos — a legszélsőbb pont, hova az egyiptomi sereg jutott, mert ezek országában még látszanak a Sesostris által felállított emlékoszlopok, de rajtuk túl már nem.[1]) Trogus Pompeius, kinek »Historiae Philippicae« cz. nagy műve csak a Justinus által készített kivonatban maradt fenn, úgy tudja, hogy Sesostris megindult ugyan a skythák ellen, de midőn meghallotta, hogy a skythák nem várják be, hanem nagy gyorsasággal elébe mennek, visszavonult

[1]) ἐς ὃ ἐκ τῆς Ἀσιης ἐς τὴν Εὐρώπην διαβὰς, τούς τε Σκύθας κατεστρέψατο καὶ τοὺς Θρήικας. Herod. II. 103.

országába. A skythákat csak a mocsarak tartották vissza Egyiptomtól, de visszatérve, meghódították Ázsiát, mely 1500 évig adózott nekik s csak Ninus, asszir király vetett véget uralmuknak.[1])

Trogus Pompeius ezen utóbbi megjegyzése különben arra mutat, hogy e mondának a hittita-kaššita-hikszosz idők emléke szolgált alapul és Sesotris skytha hadjárata nem egyéb, mint a II. Ramses s a hittiták közti háború, a skytha uralomnak Ninus által való megtörése pedig megfelel a Kaššiták bukásának, kik ha nem is másfélezer évig, de mindenesetre nagyon hosszú ideig, valami 700 esztendeig uralkodtak Elő-Ázsiában.[2])

Vannak azonban hiteles adatok is arra, hogy már Kr. e. 1400 felé egy nagy népvándorlás indult meg Európa keleti részeiben, mely tartott körülbelül két vagy három századon át s Görögországban, Kis-Ázsia északnyugati részeiben, a Balkánon és Itáliában, de minden valószínűség szerint a Közép-Duna vidékén is gyökeresen megváltoztatta a régebbi ethnikai és kulturális viszonyokat. Ennek az eredménye volt az egykor talán Magyarország keleti részeiben és a Feketetenger mellékén székelő görögség, előbb az ionok, aztán az aiolok s végül a dórok benyomulása a Balkán északi részein át Hellasba, a phrygeké, dardanoké és myseké Kis-Ázsiába, a thrákoké a Balkánra, az illyreké az Adriai-tenger partvidékére, az italikusoké, latinoké, umbereké, sammitoké stb. hihetőleg Ausztria és Csehország területéről Itáliába.

Ezzel függött össze a homerosi Trója (az ú. n. VI. város) pusztulása s a Kr. e. 1400—1200 körül virágjában levő mykenaei kultura bukása.

A trójai háború volt a régi görög időszámítás kiindulási pontja az Olympiasok előtt s már ennek alapján is nagyjában meg lehetett állapítani e vándorlások idejét. Eratosthenes számítása szerint ugyanis Trója pusztulásától a dórok Peloponnesosba való

---

[1]) Justinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum epitoma. Lib. II. cap. 3.

[2]) Hommel Fr. (Grundr. d. G. u. Gesch. d. a. Orients 29. és 42—43. l.) szintén a hittitákkal hozza kapcsolatba ezen Sesostris-kori skythákat. Csakhogy ő hittitákkal szövetkezett iránokra gondol, a kik alkalmat szolgáltattak a skythák és hittiták összezavarására.

költözéséig eltelt 80 esztendő, ettől kezdve Jonia gyarmatosításáig 60, innen Lykurgos gyámságáig 159, ettől pedig az első Olympiasig 108 vagyis összesen 407 esztendő. Az első Olympias Kr. e. 776-ra esett, a trójai háború ideje tehát Kr. e. 1193—1183. s a dór bevándorlásé, mely véget vetett a mykenaei kulturának, Kr. e. 1103-ra. Az attikaiak valamivel korábbra tették, Herodotos szerint p. a trójai háborútól az ő koráig több mint 800 év telt el (II. 145.); míg a spártai királyok nemzedékrendje Heraklestől Leonidasig csak 21 nemzedéket számított (Her. VII. 204. VIII. 131.), a mi körülbelül 700 évnek felel meg, Herakles nélkül pedig, a ki egy nemzedékkel élt előbb a trójai hősöknél, 667 esztendőnek s azért a Herakles utáni 20 nemzedéket nem is a trójai háborútól, hanem a dór hódításoktól számítják, melynek ideje e szerint Kr. e. 1147.

A népvándorlás azonban már ezen adatok szerint is előbb megkezdődött; így p. Hellanikos azon adata szerint, melyet Dionysios Halikarnasseus tartott fenn, a siculusok a trójai háború előtt három nemzedékkel költöztek ki Felső-Itáliából, szorongatva az oszkoktól s vándoroltak a róluk nevezett félszigetre.[1])

Már ezen, jóllehet kései, de azért korántsem kicsinyelhető adatokból is látunk annyit, hogy ha nem is voltak egész pontos adatai a görögöknek ezen nagy népvándorlásról, annyit mégis tudtak róla, hogy egy pár nemzedéknyi eltéréssel nagyjában legalább képesek voltak megállapítani idejét és lefolyását a mi időszámításunk szerint a Kr. e. 1300—1100. közti időszakban.

Az egyiptomi emlékek szerint még valami száz évvel korábbra tehetjük kezdetét.

Görög hagyományok szerint Tróját 6—7 nemzedékkel a pusztulás előtt, tehát Kr. e. 1400 felé építette Dardanos,[2]) azaz a dardok = dardanok heros eponymusa, a mi Schliemann, Dörpfeld stb. hissarliki kutatásai után annyit jelent, hogy a körülbelül fél ezredévvel korábban, nyilván a Kr. e. XIX. század dereka táján Babylonia felől előtörő keleti hódítások idejében

[1]) *Τὸ Σικελικὸν γένος ἐξέλιπεν Ἰταλίαν ὡς μὲν Ἑλλάνικος ὁ Λέσβιός φησι, τρίτῃ γενεᾷ πρότερον τῶν Τρωικῶν.* Hellanici Fragm. 53. V. ö. Dionys. Halicar. Archaeol. I. 22. (Müller K. Fragm. hist. graec. I. 52.)

[2]) A genealogia a következő: Zeus fia Dardanos, ezé Teukros, ezé Tros, ezé Ilos, ezé Laomedon, ezé Priamos, ennek fiai Paris és Hektor.

fölégetett II. város helyén, hol azóta egymásután 3 kisebb szegényes telep tengődött ideig-óráig, ismét egy hatalmas, az ú. n. VI. város kezdett fölemelkedni, melynek alapítói vagy 1400 körüli urai a dardanok, az egyiptomi emlékekből is ismert dardok voltak. A dardok és a szomszédos môszuk (mysek), kik az Al-Duna vidékén is egymás mellett tanyáztak (Dardania = mai Szerbia, Moesia = mai Bolgárország), a lukokkal (lykiaiak), javanokkal (ion) és egyéb »tenger végéről való népekkel« együtt legelőbb II. Ramses 1342-iki hadjáratában tűnnek föl a kheták vagy hittiták szövetségeseiként s mint föntebb már említettük, nyilván kapcsolatban van kisázsiai térfoglalásuk Mitanni hanyatlásával és bukásával.

Kiegészíti tehát egymást az egyiptomi adatok és görög hagyományok chronológiája. Emebből azt látjuk, hogy Kr. e. 1400-ban nyomultak be, nyilván az Al-Duna vidékéről az egymással szoros rokonságban levő dardanok és mysek Kis-Ázsiába s az újra fölépített Trója környékén erős állást foglalnak el, úgy hogy félszázad múlva már az egyiptomiak is tudomást szereznek róluk.

Ettől kezdve »a tenger végéről«, »a tenger országaiból való népek« vagy »észak népei« több mint egy századon keresztül veszedelmes ellenségeivé váltak Egyiptomnak. Merenptah (Kr. e. 1280—60.) uralkodásának elején a lukuk, akaivašok (achaiok), turšok, šakrušok vagy šaklašok (siculusok), šardok (sardinusok) háborgatják Egyiptom nyugati részeit, III. Ramses 8-ik évében (Kr. e. 1232.) pedig Sziriába rontanak be ezen északi népek, köztük a dânauk (danaidák), feldúlták az amoriták országát és Egyiptomot is fenyegették, úgy hogy III. Ramses csak nehezen tudta őket visszaszorítani. A Sziriából kiűzött dânauk és szövetségeseik ekkor úgy látszik Kis-Ázsiába nyomultak s megszállták Trója környékét, melyet — mint a görög hősmondákból tudjuk — 10 évi háborúskodás után, tehát Kr. e. 1222 körül foglaltak el és dúltak fel. Hogy Kis-Ázsiában épen ez időtájt nagy átalakulások történtek, mutatja az, hogy egy chronologiai számítás szerint Kr. e. 1221-ben váltották fel a régi lydiai dinasztiát, az Atidákat a Heraklidák vagy Sandonidák,[1]) kiknek őse ép úgy

[1]) Herodotos sz. a Heraklidák uralkodtak 505 évig (I. 7.), utánuk a Mermnadák 170 évig (I. 15—25.). Kyros 546-ban foglalta el Sardest,

Belos, mint az argosi Danaidáké, tehát a III. Ramses ellen 11 évvel előbb Sziriában harczoló dânauké, a lydiai Belos apja pedig Alkaios, a mely név megint feltalálható a Danaidáknál, Perseus fia Alkaios tyrinsi király nevében. Annyi kitűnik e töredékes emlékekből is, hogy az új lydiai dinasztia valamikép összefüggött az argosi Danaidák dinasztiájával s mivel épen ez utóbbiak örökösei, az Atridák voltak a trójai hadjárat vezérei, kiknek ősét Pelopsot, a gazdagságáról híres Tantalos mysiai király fiát, valami 3 nemzedékkel előbb űzték ki Phrygiából a trójaiak, a lydiai dinasztiaváltozás és Trója ostroma, majd elpusztítása közt annál inkább föltehető a kapcsolat, mert a 10 éves trójai hadjarat idejét is megkapjuk, a dânauk 1232-iki sziriai kalandozásától az új lydiai dinasztia 1221-iki alapításáig eltelt 10—11 évnyi időközben.

E népmozgalmak nem terjednek ki Elő-Ázsia belsejére, érintetlenül hagyják Assziriát és Babyloniát, világos tehát, hogy egészen más volt az irányuk, mint az előbbi korszak népmozgalmainak. A korábbiaknál az árják csak a kaukázus-alaródi népek mögött tűnnek föl, az utóbbiaknál ők az előcsapatok. Az árjaság terjeszkedésében beállt irányváltoztatást csak valamely kényszerítő körülmény idézhette elő s miként az előbb kelet és délkelet felé áramló germánok a Kr. u. IV. század utolsó tizedeiben a hunnok által szorítva, visszafelé fordultak nyugatnak és délnyugatnak: hasonló előzményekre kell gondolnunk ezen régi népvándorlásnál is. Az a balkáni és aldunai árják felől jövő nyomás, melynek hatása Kr. e. 1400 felé Kis-Ázsiában, Kr. e. 1342—1232. közt pedig Sziriában és Egyiptomban is érezhető volt, csakis a skytha név alá foglalt belsőázsiai eredetű nomádok terjeszkedésével magyarázható, kik, mint említettük, Kr. e.

---

546 + 170 + 505 = 1221. Igaz ugyan, hogy Gyges (Gugu), kinek uralmát Herodotos Kr. e. 716—678-ra teszi, az asszir emlékek szerint Ašurbanipáltól (Kr. e. 667—626) kért segítséget a kimmerek ellen s 657-ben esett el, uralma tehát vagy tovább tartott 38 évnél, vagy pedig 20 évvel később lépett a trónra, vagy, a mi legvalószínűbb, két Gyges volt: a dinasztiaalapító s a kimmerek ellen harczoló; amaz uralkodott 38 évig s nemcsak Ardys volt a fia, hanem ifjabb Gyges is s az Ardys 49 éves uralma (Kr. e. 678—629) a két fiu együttes uralmát jelenti, melyből ifjabb Gygesre 21 év (678—657) esik.

1500 felé kezdenek feltűnni s azzal, hogy beékelték magukat az ázsiai és európai árják közé, megszakították a köztük levő összefüggést s míg az indo-iránsággal közelebbi rokonságban levő thrákokat és ős-szlávokat maguk előtt tolva, kizavarták régebbi lakhelyükről, Kelet- és Dél-Oroszországból s ezáltal a középdunai és balkáni kelto-latin és graeco-illyr törzseket is mozgásba hozták és a középkori román népekéhez hasonló új ethnikai alakulásokat idéztek elő az árjaságban : másfelől az indo-iránokat lejebb szorították délnek és délnyugatnak, a hinduk a Kr. e. 1500—1000 közti időkben a Pendsab, majd a Ganges vidékére nyomultak, holott a Kaššiták idejében még Babyloniától északkeletre tanyáztak, helyüket az iránok foglalták el s lassankint ellepték a régi alaródi-elamita területet, melylyel párhuzamosan következett be Elam hatalmának fokozatos gyöngülése, majd bukása, úgy hogy egy ezredév leforgása alatt, a Kr. e. VI—V. században Kudur-Nakhunti és Kudur-Lagamar egykori világhatalmát már az iránsággal a perzsa Kuraš, Darjavuš és Kšerše állítja ismét vissza.

A skythaság ilyen szerepéről és a görög hőskor eseményeire gyakorolt befolyásáról volt valami határozatlan fogalma a régi görögségnek is.

A mykenaei korszak hősei közt leginkább Heraklest hozták kapcsolatba a lovas nomádokkal. Herakleai Herodoros szerint Herakles skytha íjat használt s a nyilazásra bizonyos Teutaros nevű skytha tanította.[1])

Ugyan ő Prometheust a skythák királyának mondja. Azt beszéli róla, hogy a mikor az Aetos vagyis Sas nevezetű folyó elárasztotta a síkságot s alattvalóinak nem tudott élelmet adni, a skythák bilincsekbe verték ; Herakles azonban a tengerbe vezette a folyót (innen keletkezett a rege, hogy megölte a sast), Prometheust pedig feloldotta bilincseiből.[2])

---

[1]) *Ἤρχητο δὲ Ἡρακλῆς τοῦς Σκυθικοῖς τόξοις, διδαχθείς παρὰ τινος Σκύθου Τευτάρου.* Herodori Fragm. 5. (Müller K. és Th. Fragmenta histor. graec. II. k. 29.)

[2]) *εἶναι γὰρ αὐτον (Προμηθέα) Σκυθῶν βασιλέα φησὶ, καὶ μὴ δυνάμενον παρέχειν τοῖς ὑπηκόοις τὰ ἐπιτήδεια, διὰ τὸ τόν καλούμενον Ἀετὸν ποταμόν ἐπικλύζειν τὰ πεδία, δεθῆναι ὑπὸ τῶν Σκυθῶν.* Herodori Fragm. 23. (Müller K. id. m. II. 34.)

Achilleus szintén azok közé tartozott, kiket a későbbi görögök a keleteurópai lovas nomádokkal hoztak valamelyes kapcsolatba. Alkaios egyik verstöredéke úgy említi, mint a ki skytha földön uralkodott.[1]) Euripides pedig a »Rhesus« cz. drámájában a trójai háború alatt szerepelteti őket. »Midőn Trója alá akartam indulni, egy szomszédos föld skytha népe hadat indított ellenem. Megérkeztem a Pontus Euxinus partjához, átszállítva a thrák sereget. Ott lándzsával földre ömlött a skytha vér s hozzávegyült a thrák halál«. (426—431. v.)

Maga a *skytha* elnevezés azonban később tűnik csak föl.

A homerosi énekekben még nem fordul elő, de jól jegyezte meg Strabo, hogy ha nem is említette Homeros a skythákat, ismerte a kanczafejő és tejevő nomádokat. Hogyne ismerte volna tehát a skytha népet? Mert a régiek — folytatja megjegyzését — a skythákat nevezték kanczafejőknek, mint p. Hesiodos, ki az Eratosthenes által idézett versben az aethiopokkal és ligysekkel együtt említi »a kanczafejő skythákat«.[2])

Az a skytha fajta ázsiai lovas nép, melynek emléke fennmaradt a görög hőskor mondáiban s azt a szerepet vitte a Kr. e. XIV—XII. században, mint tizenhét század mulva a hunnok egy újabb nagy népvándorlásban, a *kentaurok* voltak.

A kentaurok feltűnése mély benyomást gyakorolt a görögök őseinek képzeletére.

Az árja őskorban, ha ismerték is a lovat, mint az elnevezés közösségéből szokták következtetni, lovagolni nem tudtak. Még a későbbi időkben is folyton megbámulták az európai árják a pusztaság turánjainak lovaglásban való ügyességét, lettek légyen ezek akár szarmaták, akár hunnok, akár magyarok, akár tatárok. Mennyivel nagyobb lehetett azoknak a csodálkozása, kik előbb sohasem láttak lovas embert. Ilyenek voltak a görögök ősei is, kiknek képzeletében félig ló, félig embertestű csodalényekké váltak a kentaurok. Mint Amerika őslakói a spanyol hódítókról, ők is azt hitték a kentaurokról, hogy össze voltak nőve lovaikkal. Nyilván ezek voltak az első lovasok, kik feltűntek Európa területén.

Ha csupán a görögök regélnének a kentaurokról, azt hihet-

[1]) Bergl kiadása. Fragm. 49.

[2]) Strabo VIII. 3. L. föntebb 11. l. 2. jegyz.

nénk, hogy merőben a képzelet alkotásai. De tudnak a férfitestű és lófejű, vad és harczias *gandharvokról* a hindu mondák is. Igy említik p. a Vedák a ló alakját magára öltő Vivasvatot, kinek más neve *Gandharva* volt. Gandharva fogja a napisten lovának zabláját s feleségének gyermekei az açvinok vagyis a lovasok. De nem kell hivatkoznunk a szertecsapongó mythos alakjaira. Történelmileg is ismeretes a Kabul forrásvidéke körül lakó *gandhāri* nép, melyet Hekataios a skythákkal hoz kapcsolatba.[1])

Herodotos szintén tud róluk. Kétszer is említi őket, mint a perzsa birodalom alattvalóit. »A szattagydák, *gandariusok*, dadikák és aparyták — úgymond — együttesen 170 talentumot fizettek s ezek képezték a hetedik satrapiát.« (III. 92.) Xerxes seregének felsorolásánál pedig így emlékszik róluk: »A parthusok, khorasmiusok, sogdusok, *gandariusok* és dadikák a hadban épúgy voltak fölszerelve, mint a baktriaiak« (VII. 66.), t. i. nádból készült nyíl és rövid dárda volt a fegyverük.

A gandarok, gandharvák, kentaurok tehát nemcsak történetileg megállapítható ázsiai, hanem egyúttal skytha fajta nép is. Ha már most a görög hősmondák a trójai háború ideje táján szerepelt vagy szerepeltetett herosokkal hozzák őket kapcsolatba, mint Heraklesszel, kinek tanítója a bölcs Kheiron kentaur, egy másik, Nessos pedig közvetve halálának az előidézője volt, — vagy Theseusszal, ki a thessalók királyát segíti a kentaurok ellen s aztán Achilleusszal, kit kentaurok, Kheiron és Phoinix nevelnek s egy monda, mint föntebb idéztük, skythaföldi királynak tesz meg, ellenben a korábbi hősök, mint p. Perseus, Jason stb. mondái még nem emlegetik őket: azt látjuk, hogy fokozatosan történt a közép-ázsiai nomádok előnyomulása.

A Kr. e. 1400—1300. közti eseményekben még csak a Kelet-Európából és az Al-Duna vidékéről kizavart népek hullámzásának jelenségei állapíthatók meg, de már a Kr. e. XIII. században maguk a lovas nomádok is előtérbe jutnak, úgy hogy a mykenaei időszak történelmének hagyományaiba is bejutnak.

Midőn aztán lecsillapultak a népvándorlás hullámai, teljesen mondai lényekké váltak a kentaurok a görögök szemében, a hogy

---

[1]) *Κασπάπυρος πόλις Γανδαρικὴ. Σκυθων ακτὴ.* Hecat. Fragm. 179. (Müller K. Fragm. hist. graec. I. 12.)

pl. a germán népies emlékek is »óriások«-nak tették meg a históriai hunnokat. A Kr. e. VIII—VII. században, a Pontus melléki görög gyarmatok alapításakor már nem ismerték fel az ott talált népekben az egykori kentaurokat. Pedig nem semmisültek meg, sőt nevük sem tűnt el, csak átalakult.

Két olyan népnév tűnik szemünkbe a Kr. e. utolsó évezred régebbi felében Kelet-Európa területén, mely a kentaurok nevére vezethető vissza.

Egyik a *kimmer*, az asszir föliratos emlékekben *gimirri*, a bibliában *gomer*.

A kimmerek, mint Herodotos mondja, előbb a Fekete-tenger mellékén, a skythák földjén tanyáztak, honnan Kr. e. 700 felé a királyi skythák vagy szkolotok zavarták el őket. (IV. II., 13. VII. 20.)

Egyik részük áttört a Kaukázuson s már II. Argistis, urartui (armeniai és georgiai) király idejében, ki Kr. e. 714—től kezdve uralkodott, Urartu határán tűnnek föl. II. Rusas alatt oly fenyegetően lépnek föl, hogy ez Urartu régi ellenségéhez, Assziriához fordult s Assarhaddon királytól (Kr. e. 681—669.) kért ellenük segítséget. De ez sem használt, sőt a »gimirrik« Teuspa vezérlete alatt 678-ban Assziriába is betörtek, 668-ban pedig Lydiát, Luddut kezdték szorongatni. A lyd király, Gugu (Gyges) az épen ekkor trónra lépett Asurbanipal asszir királyhoz fordult segítségért s csak több évi küzdelem után, 663 vagy 662-ben sikerült őket Lydiából kiszorítani. Tugdammi (Strabónál: Lygdamis) vezérlete alatt azonban újra betörtek Kappadokiából s elárasztották Kis-Ázsiát, ez alkalommal Gyges is elesett Kr. e. 657-ben s utóda, Ardys nem tudta meggátolni Sardes feldulatását.[1])

Tugdammi vagy Lygdamis Kilikiában esett el az asszirok ellen, de fia, Szandakšatra 646-ban újra fenyegette Assziriát.

Ekkor azonban már a skythák, vagy mint az ékiratok nevezik őket, az ašguzák is benyomultak az előázsiai területre, fejedelmük, Bartatua, Herodotos Protothyasa szövetségre lép Assziriával, fia, Madyas aztán fölmentette Ninivét Kyaxares (Szandakšutra) ostroma alól.[2])

---

[1]) Herodot. I. 15. Strabo. VI. 20. 149.

[2]) Herodot. I. 103.

A kimmerekről nincs többé szó; a legáltalánosabb felfogás szerint összeolvadtak Urartu őslakóival, az ekkor már erősen iranizált alaródiakkal s utódaik a mai örmények, kik phryggel rokon nyelvüket a nyilván már Dél-Oroszországban elthrákosodott kimmerektől örökölték.

A kimmerek másik részét — úgy látszik — nyugat felé szorították a királyi skythák. Ezek aztán a keltákba (kymr), meg talán a germánokba olvadtak. Nyilván az utóbbiak voltak a rómaikori cimberek, kik a teutonokkal együtt tűnnek föl a Kr. e. II. században. Ma a kelták walesi ága viseli a kymr nevet. A keltákról pedig tudjuk azt, hogy ők voltak az ókorban az európai árjaság legkiválóbb lovasai. A kentaurok utódaival való viszonyuk kellőkép megmagyarázza, honnan szerezték a lótartásra vonatkozó ismereteiket.[1])

A kimmerek kiszorítása Dél-Oroszországból olyan időben történt, mikor még csak keletkezőfélben voltak a feketetengermelléki görög gyarmatok. Nem csoda tehát, ha keveset tudtak róluk a görögök; inkább csak egy pár általánosságot jegyeztek föl róluk, de hallgatnak szokásaikról, életmódjukról stb., mikről némi ismereteket a déloroszországi régibb kurgánok tartalma után szerezhetünk.

Egészen más helyzetben voltak a görögök az *agathyrsokkal* szemben, kiknek neve kétségkívül összefügg a *katiarok* nevével.

Mindegyik olyan népnév, melyet a skythaság nyugati csoportjához számítottak s úgy az elhelyezkedés rendje, mint a skytha eredet mondája [2]) olyannak tünteti fel őket, hogy a skytha név alá foglalt turán áramlat korábbi rétegzetéhez kellett tartozniok.

Az *agathyrsokat* úgy említi Herodotos, mint az Istros (Duna) egyik mellékfolyója, a Maris (Maros) körül lakó és thrák szokások szerint élő népet. (IV. 48., 104.) Későbbi írók is emlegetik őket, de mind északibb és keletibb vidékre helyezik s tényleg a hunn korszakban *akatir* vagy *akatzir* néven a Don környékén tűnnek

[1]) Josephus Flavius (Zsidó régiségek. I. k. 1. fej. 1. §.) is azt mondja, hogy a Jáfet egyik fiától, Gomartól származott gomárokat a görögök galatáknak nevezik.

[2]) L. föntebb 38. lapon 2. és 3-ik jegyzet.

föl, honnan csakhamar az Alsó-Volga vidékére szorultak;[1]) mindezek Fröhlich Róbertet arra a föltevésre vezették, hogy Herodotos értesülése az agathyrsok erdélyi lakásáról tévedésen alapszik;[2]) azok a skytha régészeti emlékek azonban, melyek szórványosabban egész a Dunáig, összefüggő leletekben pedig különösen Erdély területén fordulnak elő,[3]) kétségtelenné teszik, hogy a vaskor elején vagyis épen Herodotos ideje körül s az ezt megelőző századokban, csakugyan behatolt hazánk területére is a skythák áramlata s Herodotos értesülése helyes volt, midőn marosmelléki agathyrsokról beszél. De ez csak annyit bizonyít, hogy az agathyrsok neve alá foglalt legrégibb skytha elem legtömegesebben nyugat felé tanyázott, vagy, ha számba veszszük, hogy e terület ősi lakossága a thrák-geta népséghez tartozott, itt őrizte meg legjobban önállóságát a királyi skythákkal szemben s belőle került ki az uralkodó néposztály; ez azonban nem zárja ki, hogy egész a Tanaisig ki ne terjedt volna az agathyrs népréteg, a hol azonban már a királyi skythák voltak az urak.

Igy érthető meg, hogy Herodotos az eredet mondájának azon változatában, melyben az agathyrsokról hallgat, *katiar* név alatt a középső fiútól származtatja őket. (IV. 6.) A két név összefüggése, mint említettük, egész világos; ugyanazon viszony van köztük, mint a népvándorláskori *akatir*, *akatzir* s a helyette csakhamar használatba jött *chazar*, *kozár*, *kaszr*, *ghyszr* stb.

---

[1]) Már Ephoros a Maeotis vidékére helyezi őket a szarmatákkal és gelonokkal együtt; ő rá hivatkozva említi khiosi Skymnos, — — *ἔθνος εὐσημότατον δὲ φησι τὸ τῶν Σαυροματῶν τε καὶ Γελώνων καὶ τρίτον τὸ τῶν Ἀγαθύρσων ἐπικαλούμενον γένος.* Ephori Fragm. 78. Scymnii Chius. V. 847 (Müller Kár. Fragm. hist. graec. I. 258). Priskos Rhetor szerint is körülbelül a Közép-Don vidékén tanyáztak Attila idejében.

[2]) *Az agathyrsek.* (Arch. Ért. Új foly. III. k. 1884. 181—193.)

[3]) Hampel J. *Skythiai emlékek Magyarországban.* (Arch. Ért. XIII. 1893. 385—407.) — Reinecke Pál: *Magyarországi skytha régiségek.* (Arch. Ért. XVII. 1897. 1—27. l.), *Egy sajátszerű őskori kardidomról Magyarországon.* (U. o. 77. l.), *Die skythischen Alterthümer im mittleren Europa.* (Zeitschrift für Ethnologie. XXVIII. 1896. 1—44.) — Herepey Károly: *A nagyenyedi múzeum némely régiségeiről.* (Arch. Ért. XVII. 1897. 63—68. l.) *Skytha leletek.* (U. o. 325—329. l.) *A nagyenyedi skytha leletek és emlékek folytatásáról.* (Arch. Ért. XVIII. 1898. 267—269.) — Darnay Kálmán: *Sümegh vidéki skytha leletről.* (Arch. Ért. XXI. 1901. 369—372.) — Smirnoff J. *Néhány skytha régiség.* (Arch. Ért. XIV. 1894. 385—388.)

között. Hogy a szókezdő *a* nem szerves alkatrésze a névnek, kitűnik abból, hogy más népneveket is találunk ilyen alakban. A skythákat, a kik a Kr. e. VII. század utolsó tizedeiben elárasztották Elő-Ázsiát, az asszir föliratok nem a perzsa *çaka*, hanem a pontusi (thrák-kimmer) *skyth*-alakból származott *aśguzai*, *iškuzai* néven említik. A Herodotos által perzsa törzsnek mondott s a Kaspi alján tanyázó nomád *sagartik* (I. 125. III. 93. VII. 85.), Szargon föliratai szerint *zikirtuk*, a behisztuni föliratban *açagarta* néven fordulnak elő.[1]) A cserkeszek *zych* neve, a hogy az ókori és középkori görög írók emlegetik őket, az abkházoknál *aẓîkhua*; a név nem más, mint a cserkesz-kabard *c'eφö*, *c'ife*, *c'ykhu* = (dido: *žeku*, andi: *hega*, *khega*, csecsen: *szah*) »ember« szó többes száma: cserkesz nyelven *c'îfekhe*, *c'îpekhe*, kabard nyelven *c'îkhukhe*, vagyis *zîkhua*, kezdetén az *abkház* határozott articulussal (v. ö. »a -pha« = a fiú, pha -k = fiú).

Tudva azt, hogy a szó elejére jön az abkház nyelvben a határozott névelő, az *a*: megmagyarázhatjuk az efajta *a*-val kezdődő névváltozatok eredetét. Abkházféle alaródi népségtől kerültek úgy a görögökhöz, mint az asszirokhoz és ó-perzsákhoz. Az agathyrs nevet tehát ilyen abkházos alakban vették át a görögök, eredetibb alakja azonban a *katiar*, a régi kentaurnak egy másféle változata.

Gondolhatunk tehát a pontusi görög gyarmatok cserkesz-abkház környezetére is az agathyrs névnél. De lehet mélyebb alapja is a név elterjedésének, a mire a skytha nyelvből fennmaradt nehány szónak kaukázus-alaródi eredete utal, minő pl. az oiorpata névben az indo-irán nyelvekből meg nem magyarázható *pata* »ölni« = elamita: *bat*, szumir: *bad* »ölni«, az t. i., hogy a skythák legrégibb áramlata egy kaukázus-alaródi eredetű népréteg fölött helyezkedett el s ha ezt a legrégibb áramlatot a finn-ugorsággal azonosítjuk, a mire nemcsak a skythák, illetőleg az ennek alapjául szolgáló szakith névalakból, hanem a skytha nyelv olyan szavaiból is következtethetünk, minő a tűzisten *Tabiti* neve, mely egyenesen a vogul *tâut*, *toat*, *tat*.

---

[1]) Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alten Orients.* München. 1904. 198. — Galgóczy János: *A kaukázusi népek östörténetéhez.* (Ethnographia. 1901. XII. k. 10. füz. 442. l.)

osztják *tughut*, *tûghet*, *tughe*, *tût*, *tot* s a magyar a *tűz*, ősibb alakjában *tűhit*, *tuhit* szóknak felel meg: akkor megkaptuk a finn-ugor nyelvek ősi kaukázusi elemeinek történeti hátterét is, különösen pedig megértjük a magyar, vogul, osztják és mordvin nyelvekben levő tárgyias igeragozás eredetét, mely nem turán, még csak nem is általános finn-ugor nyelvsajátság, ellenben ismeri a kaukázus-alaródi család valamennyi nyelvcsoportja.

Az agathyrsok, illetőleg katiarok nevében pedig könnyen fölismerhető a kentaur, gandavar név változata s ha a kimmerek elárjásodott kentaurok voltak, kiknek a skythasággal való összefüggése teljesen elhomályosult a görögök szemében, az agathyrsokat egyes thrák szokások és a kaukázusi elemekkel való keveredés mellett is mindvégig a skythákhoz számították s a mennyiben magának a skytha névnek feltűnése későbbi időbe esik a kentaur névnél: a tulajdonképeni skytha vagy szaka és a kentaur vagy gandavar nép között ennek ellenére is némi különbséget kell tennünk.

A népek elhelyezkedéséből levonható következtetés önkényt megadja a magyarázatot.

Nyolcz vagy kilencz századon át, körülbelül Kr. e. 1500-tól 600-ig tartott az Ázsia belsejéből előnyomuló turánok azon áramlata, melynek eredménye az volt, hogy az árjaság előbbi összefüggő lánczolata megszakadt s különváltak az ázsiai indoiránok az európai árjáktól. A Baikal, Altáji és Jeniszei vidékétől kezdve Szibérián, Közép-Ázsián s az Ural és Volga melléki területen át a Fekete-tengerig egy életmódban, szokásokban, viseletben, eszközeinek és fegyvereinek idomában meglehetős egyöntetű lovas népség rajai sorakoztak szakadatlan egymásutánban, kiket a görögök skythákнak, a perzsák szakáknak neveztek.

A skytha vagy szaka volt az uralkodó nép, a mikor a görögök Kr. e. 700 felé, Hesiodos virágzása idejében, nagyobb figyelmet kezdtek fordítani ezekre az európai népektől annyira különböző nomádokra. Neve szerint a szaka nép a törökségnek volt egyik ága, vagy helyesebben mondva, ókori képviselője. Ettől való a tengeristen neve, a Thamimasada vagy Thagimasada, melyben könnyen felismerhető a törökös *tammaz*-ata vagy *tangaz*-ata (a mai

törökségnél: »tengizata«, »deñizata« azaz »tengeratya«) kifejezés. Herodotos után nehány századdal később a skytha tamimasz, tammasz szót már az »r«-es *temer*, *tamir* alakban találjuk, a Maeotis »tengeranya« jelentésű *Temerinda* vagy *Temarunda*, meg aztán egy tengeröböl s a mellette levő hegyfok és város *Tamyrakê* nevében. Ez arra vall, hogy a középvolgai s finn-ugor elemekkel erősen vegyült mai csuvasok, kiknek nyelvében a népvándorláskori hunn-bolgárság nyelvének maradványát keressük, tulajdonkép még az ókori skythákról származnak. A turánság első rajai azonban, melyek Európába jutottak, semmi esetre sem lehettek törökök, hanem a turánságnak az a csoportja, mely elhelyezkedésénél fogva a legnyugatibbra esett. Ez pedig a finnugorság volt s a kentaur és skytha nevek a turán vándorlásnak ezt a kétféle jellegét tüntetik föl. Ez a különbség megvolt a görögök skytháinál, a mi a fennmaradt nehány skytha szóból is kitűnik.

De magának az előnyomulásnak folyamata alatt is álltak be változások a különféle néprétegek fölött való elhelyezkedés következtében.

A legszélsőbb és legkorábbi rajok, melyek benyomultak az árjaság testébe, hosszabb vagy rövidebb idő alatt elárjásodtak. Ilyenek voltak a kentaurok azon ivadékai, kiknek neve a homerosi énekek idejétől fogva »kimmer« alakban jutott el a görögökhöz. A kentaurok másik része a kaukázus-alaródi népek befolyása alá került s bár nevük, az agathyrs, a kaukázusi cserkeszek és abkházok nyelvének jellegét viseli is magán, a skythasághoz való tartozásuk nem homályosult el, mint a kimmereké.

Nincs módunkban meghatározni a kaukázus-alaródi befolyás mértékét s nem tudjuk, milyen népnek tekintsük az agathyrsokat vagy katiarokat, olyan ugoroknak-e, kik átvették a cserkesz-abkház nyelvet vagy pedig olyanoknak, kiknek ugor nyelve erősen keveredett kaukázus-alaródi elemekkel? Csak annyit állapíthatunk meg, hogy a Kr. e. IV. század körül nyugat és északnyugat felől megindult kelta és germán áramlat visszaszorította a skythaságot s az agathyrsok, kiket Herodotos a Maros vidékére helyez, a Kr. u. első századok írói szerint már az Azovi-tenger és Don körül tanyáztak; a Közép-Don mellékén laktak Attila korában is, de már az V. század dereka táján az avarok

által a Káma és Közép-Volga vidékéről kiszorított szabirok, hunugurok, urogok és szaragurok, a magyarság népvándorláskori ősei, az Alsó-Volga vidékére tolják, hol az addigi abkházos agathyrs vagy akatir név helyett a *z*-s alaknál fogva talán magyarosnak mondható kozár vagy kazar néven az altaji turkok alapítják közöttük azt az államot, melylyel a honfoglalás előtti magyarság olyan szoros kapcsolatban volt s a mely állam a magyarság kivándorlása után rohamosan elvesztette minden hatalmát s csakhamar teljesen megsemmisült.

LIMES-TANULMÁNYOK

*

TÉGLÁS GÁBOR
L. TAGTÓL.

1 TÉRKÉPMELLÉKLETTEL, 17 SZÖVEGKÖZTI SZEMLÉLTETŐ ÁBRÁVAL.

1859
1973
16189

(OLVASTATOTT
A M. TUD. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK 1906 MÁJUS 7-IKI
ÜLÉSÉBEN)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1906.

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

A német birodalmi limesbizottság munkálkodásának főbb eredményei s azok tanúságai főleg saját hazai limesbúvárlataink szempontjából.

A német birodalmi tanács bőkezűségéből *Mommsen Tivadar* hatalmas conceptiója: a századok óta eredménytelenül vizsgálgatott raetiai és felső-germániai limesvonal rendszeres felvétele teljesedésre jutott s az apró kiegészítések, betölthetetlennek tetsző hézagok daczára egészben megalkothatjuk az eddigi részletekből is a római birodalom eme területeinek védelmére foganatosított őrvonalak képét, sőt fejlődési phasisait is.

Miután hazai szétszórt limesmaradványaink rendezésével és továbbnyomozásával foglalkozom már jó idő óta, sőt hivatali nagy elfoglaltságom akadályozó nyűgét letéve, Alföldünk végéremehetetlennek tetsző sáncz-labyrinthjának szentelem minden nélkülözhető időmet, kétszeres érdeklődéssel kísértem már eleitől fogva ezeket a munkálatokat, melyeknek történeti adalékaiból némi jogosúltsággal útbaigazítást kezdtem remélni a mi bizonytalan származású sánczvonalaink alkotóinak és rendeltetésének megállapíthatására is.

Fájdalom, ez a várakozásom egészben nem teljesült, mert a németországi limes-ásatások történeti vonatkozású leletei még a saját sánczmaradványaik tervezőire sem terjeszkednek ki s még kevésbbé gazdagítják távolabbi vidékek hasonszerű alkotásainak adattárát. Azonban a határvédelem annyiféle alakját tárják elénk s a különböző idők építkezéseinek sajátosságait, a határvédelem rendszereinek annyiféle emlékét mutatják: hogy tisztán a műszaki eredmények már magukban megérdemlik a figyelmet s nem egészen értéktelen analógiák-

kal jutalmaznak hazai limesvonalaink szempontjából is. A kutatások menetéről, a munka közben felmerült viták egynémelyikéről épp úgy kívánatos tájékozódnunk, mint a munkálatok topographiai és főleg régészettörténelmi adalékai felől, hisz ezekből irányítást és mindenekfelett hasznos tanúságot meríthet a nálunk végre-valahára szintén napirendre kerülhető rendszeresebb és nagyobb arányú limeskutatás is. Mert a német birodalmi limesbizottság munkáját Passaunál már a bécsi Akadémia kebelében működő austriai limesbizottság serényen folytatván, a Dévénytől ránk háruló feladat se tűrhet tovább halasztást. Éppen azért, mivel úgy érzem és látom, hogy a *pannoniai* és *daciai limesvonalaknál* fontosabb ókori emlékünk alig lehet, részemről nem érve be a német birodalmi limesbizottság jelentéseivel s a rájuk vonatkozó számos irodalmi publicatióval, korlátolt anyagi erőmhöz mért rövid időre bár, de ellátogattam a hely színére is s miután összehasonlító szemlém és az időközben elhalálozott Hettner Félix archaeológiai főintézővel folytatott eszmecserém arról győzött meg, hogy sánczaink túlnyomó része kétségtelenül kapcsolatba állott támadó vagy védő irányban a rómaiak pannoniai és daciai uralmával: kétszeres örömmel terjesztem a Tekintetes Akadémia elé a német birodalmi limeskutatások eddigi eredményeiről szóló összefoglaló jelentésemet. Behatóbb tájékozódás kedvéért foglalkozni kívánok azonban a limesbúvárlatok előzményeinek vázolásával is, s majd a limesbizottság megalakulására térve a mozgalmasabb esztendők munkabeosztására terjeszkedem ki. Így a limes helyrajzával kezdve, mindenekelőtt vázolni kívánom annak legutolsó s így legnagyobb kiterjedésű alakulását. Azután a történeti fejlődés menetét egyenkint elkülönítve, *Augustus első foglalási* vonaláról *Domitianus* limesalapítására s az ő rendszerének Traianus által eszközölt befejezésére térek. Az első század egyszerűbb határmesgye-alkotásainak Hadrianus alatt történt gyökeres átalakításaival, az ő falszerű palánk-sorompórendszerével foglalkozva, Antoninus Pius ujjítását, a kormányával feltűnő nemzeti jellegű s túlnyomólag brittonokból és bennszülött népelemekből szervezett *numerusok* által az *Odenwaldra* kihelyezett kővárak és burgusok bevezetését s ezzel a limesvonal leg-

nagyobb kiterjedését ismertetem. A *marcomann* háborúk következtében szükségessé vált határvédelmi reform, a *Caracallát* 213-ban Raetiába kényszerítő nagy *allaman-chatt* szövetség támadása után Raetiában, a Duna északi vonalán megépített *fallal* a limesmunkálatok betetőződésüket elérvén, a népvándorlás feltartóztathatatlan s évről évre erősbödő hullámveréseitől bekövetkezett megdűléséig felmerült gyérszámú adat érintése után, befejezésül a német limeskutatásokból saját hazai teendőink gyorsítására hasznosítható tanúlságokat s a felfogásom szerinti eljárás módjait foglalom egyvé. A *limes*-fejlesztés külömböző stádiumát és előhaladási fokozatait úgy, a mint az adatokból kiolvashatám, saját tervezetem alapján *térképvázlattal* s annak megfelelő jelzésekkel kívánom olvasóimnak érthetőbbé tenni, mert a német limeskutatóktól idáig csak a legnagyobb kiterjedésű limes térképét ismerjük.

Lássuk tehát bevezetésül mindjárt a német birodalmi limesbúvárlat előzményeinek kimagaslóbb mozzanatait!

I. A limesbúvárlat genesiséből.

A németországi limeskutatások genesise nagy időkre vezethető vissza, mert egyes szakaszoknak igen régen akadtak megfigyelői s a középkori templom- és várépítkezéshez szét-hurczolt kövek felirati gyűjtőinek köszönhetjük a határállomások legbecsesebb adalékait. A rendszeres felvételek kezdetét azonban a porosz tud. Akadémia ama határozatától számíthatjuk, melylyel a *Nagy Frigyes* buzdítására nekihevült német tudósok a régi emlékek tanulmányozását is feladatukká tűzték.

A porosz *Akadémia* kezdeményezésére a vidéki egyetemek és gyors egymásutánban életre kelt provinciális muzeumok körében lelkes tevékenység indult meg e téren is, csakhogy a régi idők közlekedési nehézségei az egymástól politikailag is elkülönített szomszédos államok munkásait a gyakoribb érintkezés, eszmetársulás gyümölcsöző alkalmaitól elzárván, az egymás munkásságáról alig értesülő kutatók egységes vezetés és terv hiányában nagyobb sikerekhez alig juthattak, s így a sok munka s lelkes vállalkozás daczára, a limesvonal topographiája bizonytalanságban maradt egész a mult századig.

A limesvonal topographiáját leghamarább kiderítették a raetiai oldalon. A bajor királyság politikai önállósága s a vonal rövidebb volta már a mult század elején számot tevő eredményhez segíték a vállalkozókat. Igy *Bucher* 1818-ban sikerült képét adta a *Teufelsmauernek*.[1]) Még tüzetesebb tanulmányt végzett 1821—39 közt dr. Mayer,[2]) a müncheni tudományos Akadémia kiadványaiban közzétett leirásában a *sáncz-* és töltésvonalnak mélység-, magassági és távolsági méreteire, az utközi őrállomásokra is kiterjeszkedvén, sőt megfigyelő képességeit még azok a *czölöpművek, palissadrészletek* sem kerülték el, melyekről napjainkban a német birodalmi bizottság emberei annyit vitatkoztak. *Cohausen* is elismeréssel adózik *Mayer* érdemeinek, munkája egyedüli fogyatkozásául a rajzok hiányát említvén fel. Sikeres tevékenysége a vidéki érdeklődést is nagyban élesztette s több helyen, így Günzenhausenben, emlékoszlopokkal tájékoztaták a közönséget a *Pfalrain*, limes Danubius, vallum Hadriani vagy Probi, a Teufelsmauer mibenléte iránt, melyet szerintük Hadrián alapított és Probus fejlesztett tovább.

Ujabban Cohausen kortársa Oehlenschläger foglalkozott legtöbbet a bajor Teufelsmauerrel, Landshut, Regensburg és Frankfurt köreiben, a német történelmi és régészeti egyesület,[3]) a német anthropologiai társulat[4]) közlönyeiben publikált leírásai azonban Mayerénél kevesebb helyi tudásról tanuskodnak, az őrhelyek meghatározására ki sem terjeszkedik, s a castellumok felismerésében, meghatározásában *Mayer* még mindig megbízhatóbb és önállóbb *Oehlenschlägernél*. Ujabban s épen a limescomissióval párhuzamosan Bajorország kisebb vidéki egyesületei szintén nemes versengést fejtettek ki a kutatások továbbterjesztésében, s az ilyen helyi ásatásoknál már eleve

[1]) *Bucher:* Reise auf der Teufelsmauer. Regensburg 1818.

[2]) *Dr. F. A. Mayer:* Grenzwall négy részben kiadva a bajor Akadémiánál 1828—1839 között.

[3]) *Oehlenschläger:* Correspondenzblatt des deutschen Geschichts- und Alterthumsvereins 1880. Nov. 1. és 2. Ugyanő: Die römischen Truppen im recht-rheinischen Bayern. München 1884.

[4]) *U. ő.:* Correspondenzblatt der deutschen Anthropologischen Gesellschaft, 1881 no. 9. és 10. U. ő.: Die römische Grenzmark in Bayern-Act. Acad. XVIII. 1887.

begyakorolt limesbiztosok, mint *Kohl* gyógyszerész, Winkelmann földbirtokos, Eidam járási orvos, Conrady járásbiró mutatták fel most utóbb is a legszebb sikereket. Württembergben szintén nagy fogékonyságot mutattak a limesmunkálatok iránt. Már Knapp: Römische Denkmale des Odenwaldes, Heidelbergában 1813-ban kiadott munkája több várat feliratot híven ismertet, s dr. Paulus, dr. E. Herzog tanárok Fink főhadnagygyal limes-bizottsággá szervezkedvén, pár értékes útbaigazító munkálattal gazdagíták az irodalmat is. Így Der römische Grenzwall von Hohenstaufen bis an den Main Paulus E. pénzügyi tanácsostól és *Die Vermessung* des römischen Grenzwalls dr. Herzog E. tanártól 1880, a württembergi Vierteljahreshefte für Landesgeschichte hasábjain.

Badenben, valamint *Nassauban* szintén tevékeny limesbizottságok működtek. A giesseni régésztársulat, a hanaui, wiesbadeni, frankfurti egyesületek is sokkal járultak a Wetterauban s a Taunusban a helyrajzi viszonyok felderítéséhez. Schmidt F. W. alezredes már 1846-ban ásatott a Taunusban, Mone Urgeschichte des badischen Landes 1845, Mutzel Die römischen Wartthürme besonders in Bayern 1874, dr. Rössler *Römische Grenzwehre* im Taunus Strassburg 1874, Dieffenbach tanulmányai: *Urgeschichte der Wetterau* Hessisches Archiv V., VIII., XII., Dunker, dr. Wolff tanár közleményei az Annalen des nassauischen Alterthumsvereins, Jahresbericht des oberhessischen Vereins (Giessen), mind előmozdították, habár szükebb körben is, a limes idetartozó részleteinek s egyes várainak, mint Saalburg, Capersburg stb. ismertetését. Igen becses forrásgyüjtemény Felső Germaniára Brambach sokszor idézendő Corpus Inscriptionum Rhenarumja 1867-ből és legujabban *Haug Sixt:* Die römischen Inschriften und Bildwerke Württembergs. Stuttgart, I. Theil 1898. II. Th. 1900.

A felső-germániai részen a rendszeresebb munkálkodást mégis a Mainzban 1852-ben megalakult s azóta nagyra fejlett *Gesammtverein der deutschen Geschicht- und Alterthumsvereine* működésétől számíthatjuk, melynek alapítói a közel vidéki *Taunus* és *Wetterau* erdőségeiben kitünőleg fennmaradt *vallumra* is kiterjesztvén figyelmüket, Habel archivarius elnökletével báró *Freuschen* von und zu Liebenstein, *dr. Linden-*

schmiedt és *Meyer Guidó* követségi tanácsos személyében az első *limes-bizottságot* is megalkották, nagy szerencséjükre a mainzi helyőrség fogékony szellemű tisztjében *Cohausenben* igazán rátermett titkárra akadván.

A bizottság nagy sebbel-lobbal látott a szervezkedéshez. Német alapossággal munkatervet, eljárási instructiót készített s kibocsátott egy sereg igen jól kigondolt okos, kérdőpontot, a nélkül hogy, a mint az már az ilyen papirosbölcselkedéssel tetszelgő bizottságokkal másutt is megtörténik, bár egy árva lépéssel a tulajdonképeni czélt: *a limes vizsgálatát előmozdították volna;* mert hisz az ilyen *fáradságos helyszíni búvárlatokat bizottsági instructiókkal*, egymás közt még oly harmónikusan kiosztott munkatervvel sem lehet megteremteni s ahoz a világon mindenütt idealismussal *megáldott, önzetlenül éjjet-napot feláldozni tudó olyan munkások szükségesek, a minőnek Cohausent* és pár követőjét alkotá a teremtő kedvezése.

Cohausen ugyanis, mihelyt megbizonyosodott a felől, hogy a limesbizottság épületes határozataival és körleveleivel tevékenységi körét *kimerítettnek* képzeli, s a külső munkálatokra nem is gondol, báró Preuschen társával vadászgatás ürügye alatt nekivágott a *Taunus* erdőségeinek s a nasusai, neuwiedi, coblenzi és cölni erdészek és a közbeeső birtokosok vendégszeretetével s Hanauból dr. Wolff tanár, Rössler építész, Erzellből Harnier, Graf zu *Solms* Laubach birtokosok, Linzből Dissel és Faber törvényszéki birók, Pohl gymn. igazgató, *Melzheimer*, Heckmann főerdészek kalauzolása mellett az első igazi limesfelvételekbe fogva Zugmenteltől Feldbergig a részletes bejárást is szerencsésen végrehajtották. Így aztán, míg társaik a kérdőpontok válasziratait lesték, s a beérkezett feleletek gondos registrálásával vesztegették idejüket, *Cohausen* már egy csomó átmetszettel, értékes helyrajzi vázlattal gazdagíthatá áthelyeztetésekor a társulat archivumát.

Cohausen távozásával azonban a szépen megindult helyrajzi felvételek abbanmaradtak, s a mainzi limesbizottság írásos szervezete daczára sem tehetett több szolgálatot czéljainak, mert Cohausen *gyakorlati érzékét és tevékenységi hajlamát* nélkülözve, tagjai visszariadtak a sok nélkülözéssel és testi megerőltetéssel járó *gyalogos expeditióktól.* Így történ-

hetett meg azután, hogy egy fürge angol: *James Yates* az Angliában végzett felvételektől kedvet kapva, Németországba is ellátogatott s nagyjában bejárván a hozzáférhető limesvonalakat, azoknak első összefüggőbb angol és német leírásával lepte meg a világot.

Cohausen agyában tovább forrott a limes eszméje, s a mint 1871-ben a katonaság nyügétől megszabadulva, a wiesbadeni muzeum élére kerülhetett, bámulatos lelkesedésével és vaserélyével a félbemaradt felvételeknek szentelte magát, s a porosz kormány anyagi támogatását megnyervén, 1874—76 közt a wiesbadeni kerülettel hamarosan el is készült. És erre a szűk térre juttatott kormánytámogatás elég vala neki arra is: hogy olthatatlan tudományszeretete messze távol vidékekre ragadja Cohausent s a *Taunus* és *Wetterau* kis köréről a németországi limes nagy egészére terjessze bejárását. Így a Majnáig haladva a Gross-Kotzenburg Miltenberg közti vársorozat megállapítása után az Odenwaldba is behatolt, s a Miltenbergben szintén nagy kedvvel működködő *Conrady* járásbiróval, a ki utóbb is nagy szolgálatokat tett a limes szakszerű felvételeinél, a raetiai vonalra szintén átlátogatott. Ott a múlt század elején dr. Mayer F. A., egy *Cohausenhez* lelkesedésben, vállalkozási készségben hasonló úttörő, már aprójára atvizsgálván, a bajorországi *Teufelsgrabent*, *Cohausen* összehasonlító próbafelvételekkel is beérhette. Így *Günzenhausentől Pleinfeldig* gyalogolva Conrady kalauzolása mellett, miután Mayer adatainak megbízhatóságáról teljes bizonyosságra jutott, mellőzte a további szakaszokat, s azok felhasználásaival 1884-ben közzétette az első alapvető limesmonographiát: *Der römische Grenzwall in Deutschland*,[1] mely előddei mindenikénél nagyobb alapossággal foglalja össze a hosszú határvonalat váraival együtt, az őrtornyok, útak leírását, s különösen katonai magyarázataival, szemléltető rajzaival, szelvényeivel és térképkészletével máig számottevő terméke a gazdag limesirodalomnak. Kevéssel előbb írta meg *Hübner* is 1887-ben

[1] Der römische Grenzwall in *Deutschland*. Mahlerische und technische Beschreibung desselben von A. von *Cohausen*. Ingenieur Oberst a. D. und Conservator Wiesbaden 1884.

Der römische Grenzwall in Deutschland című becses, de részletekbe nem mélyedő tanulmányát.[1])

A Rajnavidék régészeti egyesületeinek folyóirataiban se szeri se száma a limesközleményeknek, s valóban irigység fog el, ha számbaveszszük azt a gazdag adatkészletet, azt a sok összefoglaló értekezést, mely a német limesbizottság munkálkodását megkönnyítette. Nálunk mindebből vajmi kevéssel rendelkezünk, s még limeseink *helyrajzával is ezután kell elkészülnünk*, mert egyetlen vonalunk sincs kezdettől végig leirva, s Torma Károly Limes dacicusá-nak is az a nagy hibája, hogy *nem eredeti megfigyelésből* tárja elénk a *Meszes* vallumát; hanem pár rövid szemlével beérve, egészben vadászok, pásztorok *megbízhatatlan bemondásait közli*, úgy miként Orbán Balázs tett a Székelyföld sokféle sánczainak leirásában.

De lássuk most röviden a németországi limes alakját!

II. Raetia és Felső-Germánia legkülső védvonala, vagyis a tulajdonképeni limesvonal arczulata.

(Lásd a térképen a limes különböző időbeli alakulásával a legutolsó elhelyezkedést.)

A németországi limeskutatók egész a legújabb időkig csupán arra a határgyepüre irányították figyelmüket, melyet a Duna közelében Altmannsteintól Kipfenbergig valami 20 kilométer hosszúságban és a bajor württembergi határ érintkezésénél Treppach és Sixthof közti 6 kilométeren Teufelsmauer néven ismer a bajor nép; de egyebütt egész a Rajnáig *Pfahlnak* emlegetnek. A bajor raetiai részen *Pfahlrain*, *Pfahlgraben* *Pfahlranken*, *Pfühl* népies elnevezések is járják, a *Teufelsmauer* és *Pfahlgraben* azonban nem használatos. Régibb iratokban, nevezetesen a VIII—XI. század okleveleiben *Poli*, *Pal*, *Phal*, *Phael* nevü források, erdők, rétek, mezők és dülők, a XV—XVII. században *Pohrain* helyi elnevezések is jelentkeznek a limessel érintkező területeken. A *Teufelsmauer* elnevezés a *Raetiában* tényleg létezett, de időrendileg legifjabb

[1]) Bonner Jahrbücher LXIII. 1878.

eredetűnek bizonyult falépítményre vonatkozik, melyet azonban annyira megsemmisített a nép, hogy csakis a *Duna* vidékén vannak még kivehetőbb omladékai, s egyebütt nyomait is csak a jó helyismerő mutathatja meg, miután anyagát útépítésre, gazdasági épületekhez használták apránkint fel.

A *Teufelsmauer* és *Pfahl* a rómaiak hódításának legutolsó stádiumát, vagyis a birodalom legnagyobb kiterjedését képviseli a *Duna* és *Rajna* közén s a limeskutatások egyik nagy érdemét a korábbi állapotok és fokozatos térfoglalások felderítése képezi, nyilvánvalóvá levén az ásatások leleteivel, hogy *Drusus* és *Tiberius* messzeterjedő hódításainak *Varus* teutoburgi katasztrófája következtében történt feladása után már *Augustus* idejében miként helyezkedtek el a Rajna jobb partján s attól fogva a szomszédos germántörzsek ellenséges viselkedése hogyan kényszeríté időnkénti előbbhatolásra a rómaiakat mindaddig, miglen a *Duna*, *Neckar* és *Majna* vízválasztóin a *Wetteraun* és a *Taunuson* lábukat megvetve, a tulajdonképeni birodalmi határt alkotó Felső-Duna és Közép-Rajna féltettebb pontjainak az ellenséges támadásokat messzire hárító *külső védőövet* teremthettek.

A szóban forgó birodalmi határ tehát a két folyó irányához alkalmazkodva alakult ki s míg a raetiai szakasz a nagyjában nyugatkeleti folyást követő Dunával lehetőleg párhuzamosan egy északnyugati, majd délnyugati ivet alkot, addig a germániai limes a Neckar-Rajnával parallel fut délről északra, a Majnán át a Wetterauig, hol a *Taunusra* kapaszkodva a *Majna* nyugati folyását követi a Rajna közelében *Zugmantel*, *Kemel* tájáig, a mikor északra fordulva a párkányhegységen lassankint leereszkedik a völgybe, hogy Rheinbrohlnál, Bonn felett végét érje.

A raetiai *Teufelsmauer* a Regensburg felé északkeletnek irányuló Dunát, az Altmühl torkolatán felül *Einig*, vagyis a római *Abusina* átellenében, *Hienheimnál* elhagyva, északnyugatra tart az Altmühl első találkozásáig, *Kipfenbergnél* átlépvén az *Altmühlön*, előbb nyugati, majd ismét északnyugati irányt követ az Altmühl folyása szerint a *Srab Rezátig*, mely már a Majna vízválasztójára vezetvén, onnan nyugatra fordul s *Günzenhausennél* az Altmühlt másodszor szelve, legészakibb

pontjához ér. Innen tehát nyugatra fordul s a Svab Jurán, ezt az irányt követi a *Sulzachig*, honnan délre hajolva keresi a Wörnitzet, melytől ismét délnyugatra igazodva, a Jast-Kocher felső ágain keresztül *Brackwangerhoftól*, már a Duna vidékétől a *Neckarhoz* közelítve, s *Haghofig* nyugati irányt követve, ott Bajorországgal Raetiától legutóbb bucsut vesz. A 178 kilométernyi raetiai Teufelsmauer idáig is *kőfalat* képezett s most az északra haladó felső-germániai *Pfahl* veszi kezdetét 80 kilométer nyilegyenes vonalban, szelid északnyugati igazodással futván a *Neckar* jobbparti ágain keresztül az Odenwaldon Walldürnig. Az érintett vizek nyilásait kővárak zárták el. Így Murrhardtnál a *Murr*, Meinhardtnál a Brettach, Ohringennél az Ohren s Jagsthausennél a Jagst, Osterburkennél a Kernach, illetőleg a *Seckach* völgyeit mind limescastellumok fedezték, melyekben olykor egy cohorsnál is népesebb vegyes helyőrség táborozott.

Walldürntől északnyugatra fordulva, a Majna miltenbergi könyökhajlását keresi a *vallum*. Onnan kezdve *Grosskotzenburgig* 46 kilométer hosszúságban megszakad a határmesgye s a *Majna* kanyargós völgye képezé a határt, úgy a miként az eredetileg a *Rajna-* és *Dunával* is történt. Annál sűrűbben megerősítették azonban ezt a rövid szakaszt, s mig *Haghof* Lorchtól Walldürnig a 80 kilométer határt hét castellum fedezte s átlag 10—16 kilométernyi rövid napi járásnyira helyezték el táborhelyeiket, itt 8—9 kilométernyire, vagyis alig félnapi közökben következnek Miltenberg után Trenfurt, *Wörth*, Obernburg, Niederburg, Stockstadt, Seeligenstadt.

Grosskotzenburgtól a Majna nyugatra fordulva, siet a Rajnához, melyet Mainz-czal szemben ér el. Az újból megkezdődő vallum azonban északra halad Hungenig, s ott a *Wetteraun* fordul nyugatra, hogy *Grüningentől* ismét a Rajna felé közeledjék. A Majnától a Horloff nyilatáig hét castellum erősíté a határt s a benyiló völgyeket itt is gondosan elzárták. Így a Majnához sietö Kintziget Rückingen, a Niddert Altenstadt fedezi, közbe hagyván *Markköbelt*. A *Nidda* Horloff összeszögelésébe *Obernflörstadt* s az Orloff mellé Echzell épült. A Hungentől Grüningenig tartó nyugati hajlás derekát a *Wetter* befolyásánál *Arnsburg* zárta el. Grüningennél a *Lahn*

vízválasztójával a Taunusra kerülvén, a limes előbb *Butzbach*, *Langenheim* castellumaival *Capersburgig* délnyugatnak tart. Capersburgtól a II. Vilmos német császár költségén, Jacobi építészeti tanácsos által nagyszerűleg restaurált *Saalburgon* át nyugatra igazodva, Telberg, Hoftrich, Zugmantel castellumokon át Wiesbadentól északra a Rajnához induló Wisper forrásából, *Kemet* castellumával északnyugatra fordul s Holzhausen *Pohl*, Hunczelnél elhaladva, Dorf Emsnél a *Lahnt* átugorja. *Angsttől*, a Mosel torkolatával, vagyis Coblenzzel szemben észrevehetőleg közelít a Rajnához s Niederbiebertől a *Wind* völgyén át nyugatra fordulva, Rheinbrohl és Hönningen közt a *Vinxtbach* beömlése átellenében akadtak rá 1899-ben a *Caput limitisre*, vagyis a nagyszerű záródásra.[1])

Ezzel a kevés megszakítással 550 kilométer hosszúságu határvonallal, ennek őrhelyeivel, védváraival foglalkozott tüzetesebben a német birodalmi limesbizottság, lassankint kiterjeszkedvén a belső területekre, az első megszállás hadállásaira, a jelszolgálat, élelmezés és csapatszállítás tábori utaira, a határszéli belépők kutatásaira is. Lássuk most a német birodalmi limesbizottság munkabeosztásának rövid vázlatát is!

III. A rendszeres limesvizsgálat megindítása. A német birodalmi limesbizottság szervezkedése és működésének rövid vázlata.

Bármily rendszertelenül s hézagosan folyt is *Cohausen* s Oehlenschläger koráig a germániai és raetiai limesbuvárlat, annyit mégis elértek vele, hogy a nagyközönség előtt feltünőbb *külső limes* mely tulajdonképen az érdeklődést először felkeltette, főbb vonalaiban ismeretessé vált, őrtornyaiból, védváraiból, sőt útvonalaiból is igen sokról tájékozódhattak. Már ekkor sejteni kezdék egy nyugatibb fekvésü *belső őrvonal* létezését is, melynek a *Neckártól a Majnáig* átvezető szakaszát *Erbachnál* konstatálván, Mommsen Tivadar és iskolája hangoztatni kezdé a tovább folytatás létezését is. A szigorubb

[1]) Bericht über die Thätigheit der Reichlimescomission. Archaeologischer Anzeiger 1901. 79. lap.

kritikának tehát helyrajzilag is sok követelni valója akadt a *limes*-kutatással szemben s még több kívánni való maradt a limesvonalak *keletkezési korát és történetét* illetőleg. Köztudomás szerint *Augustus Rajnán* túli foglalásait *Varus* catastrophája Kr. u. 9-ben megingatá s a 15-beli szerencsés hadmíveletek daczára Kr. u. 47-ben *Claudius* császár észszerűbbnek látta *Alsó-Germaniából* a Rajna jobb partjára előtolt haderő visszarendelésével a Rajna folyásához szabni ismét birodalma ama részének határát. Másként alakult a helyzet *Felső-Germániában*, hol strategiai és politikai okok nélkülözhetetlenné tevék a két *határfolyó* átlépését s az előnkbe táruló hatalmas tartományi védvonal megépítését és fentartását. De az egykorú iróknál a *limes*, *a limite* megnevezéseken kívül semmi közelebbi adat nem szól a magában oly impozáns védmű keletkezéséről, holott a sokkal rövidebb britanniai védvonalak császári alkotóit: *Hadrianust* és *Antonius* Piust a vonalak 80 és 32 római mértföldnyi méreteivel is fentartották a classicus irók. Idevonatkozólag csupán annyit feltételezhet az utókor, hogy *Hadrianus* határvédelmi reviziójával, mikoriban a természetes határokat, folyókat nélkülöző széleket elkeríttette, részben vagy egészben, de mindenesetre összefüggésben állnak a németországi védvonalak is.

És ép oly hézagosak, fogyatékosak valának a további időkről szóló ismereteink is. Csak nagy általánosságban sejteti egy-egy töredékes vonatkozás a *markomann* háborukkal, valamint *Caracalla* idejében felmerült támadásokkal történt ujjáépítését, bővítését. A római birodalom és maga *Németország* szempontjából egyaránt halaszthatatlan vala tehát a limesvonal részletes tanulmányozása, mert csakis feliratos emlékekből várhatták a *tervezők kitétét és czéljait, a vedőcsapatok beosztását, őrszolgálati viszonyait, a határforgalom, az élelmezés mikéntjének* megalapíthatását.

Mommsen Tivadar kiváló érdeméül tudható be, hogy a mikor a nagyközönség már megoldottnak kezdte tekinteni *Cohausennek* valóban derék munkájával a kérdést, épen akkor tudta megértetni honfitársaival, hogy a határmüvek még olyan tökéletes topographiai leírásával sem érhetik be, sőt épen most, mikor végre részletesebb áttekintést nyertek a

hosszú, nagy vonalról, érkezett el az ideje a történelmi momentumok felderítésének is. Mindjárt a kettős védvonal, t. i. az *Odenwald külső* keleti és *belső* nyugati neckárvidéki őrvidékénél eldöntésre várt az a fontos kérdés: *melyik keletkezett előbb?* s minő rendeltetéssel készült a párhuzamos védvonal? vagy azok egyike feleslegessé vált-e s ha igen, mikor? ki alatt? Ép oly kínzó bizonytalanságban éltek az érdeklődők a limes építési szerkezetében felismert különbségek, a raetiai *falépítmény*, a murus, a felső *germániai vallum*, valamint a váratlan *irányváltozások*, *megtörések* okai felől. Minderre az ásatások útján elékerülhető feliratokból remélte *Mommsen* a döntő bizonyítékokat, minthogy a rajnavidéki egyesületek munkásai *Trier*, *Mainz*, *Frankfurt*, *Wiesbaden*, *Bonn*, *Cöln*, *Darmstadt*, *Carlsruhe* muzeumaiban és egyleti kiadványaiban máris biztató emlékekkel élesztgették ezt a reménykedést.

A német birodalmi tanácsban is helyet foglalván *Mommsen Tivadar*, ott ő maga indokolhatá epochalis tervezetét. Imponáló tudása és tekintélye 1891. deczember 28-án kivivta; hogy a limeskutatást a nemzeti történelem kérdésévé minősítve birodalmi pénzerővel hajtaták végre. Minthogy a kutatás legkisebb arányban *Poroszországot* érinté s túlnyomó részben a bajor és württembergi királyság, valamint *Hessen* és *Baden* nagyherczegség földjén haladt, kizárólag a berlini tudományos akadémia aegise alatt politikai okokból sem lett volna ajánlatos a limestanulmányok végrehajtása. De maga a feladat is messzi túlhaladta azokat a határokat, melyek közt a mienknél pedig jóval több szakemberrel rendelkező porosz akadémia tevékenysége mozoghat s így mindenképpen opportunusabb vala az egész expedicziót a birodalmi tanács rendelkezése alatt bonyolítni le, kellően gondoskodván egyébként arról is: hogy a *végrehajtás* a berlini és münchení akadémia képviselőivel kizárólag *arra illetékes szakférfiak részibe jusson* s a szakszerű vezetés szálai egyetlen egy arra kiválasztott intéző: *Hettner Felix* dirigens, a toieri múzeum nagybuzgalmu igazgatója, kezeiben fussanak össze.

A birodalmi tanács *Mommsen Tivadar* javaslata alapján ezekben körvonalozá a birodalmi kanczellár által kinevezett *Reichlimescomissio* teendőit.

1. A római limes pontos helyrajza, a hozzátartozó őrhelyek s az előzetesen mintegy 60-ra számítható castellum kiásatása az odatartozó mellékerődítésekkel, őrházakkal, polgári építkezéssel együtt. A határutak pontos felvétele.

2. A limes térképezése, keresztszelvényei, tájképi megörökítése, fényképei.

3. A fontosabb leletek rajzi megörökítése s legalább hű másolatokban leendő megőrzése.

4. A kiásott limesvárak, őrházak és egyéb építmények lehető gondozása, a felmerülő leleteknek a helyszínén, vagy a közelfekvő muzeumokban leendő összegyűjtése, fentartása.

5. Az ásatások menetéről, eredményeiről szóló *évi jelentéseken*, az egyes *várak leírásán* kívül végezetül a limes és őrvidékének katonai méltatása, históriai *tüzetes monographiája* térképekkel; megfelelő alaprajzokkal és szelvényekkel és fényképekkel.

Az öt évre tervezett ásatásokra, publicatióra, a szakaszbiztosok díjazására 130 ezer márka, fentartásra, előre nem látottakra 50 ezer, a két ügyvivő (dirigens) részére évi 4 ezer vagyis 20 ezer, összesen 200 ezer márka fedezet 1892. január 16-án megszavaztatván, mindjárt 1892. április 7—9-én megtartották az öt állam érdekelt képviselői szervezkedő gyülésüket, melyen szintén *Mommsen* tervezete szerint a szervezeti szabályzat is kidolgoztatván, azt a birodalmi kanczellár már 1892 május 17-én megerősítette, s az alapon az illető öt állam, valamint a berlini és müncheni akadémiák képviselőiből alakított birodalmi limesbizottság tagjait ki is nevezte.

A tervezet szerinti munkálatokból *Bajorország* 186, *Württemberg* 354, *Baden* 68, *Hessen* 137 és a porosz királyság 192 kilométerrel lévén érdekelve, ezen 947 kilométernyi munkaterület kutatásainak ellenőrzésére a közigazgatási intézők és katonai szakemberek bevonásával a limeskutatások terén már ismert szakférfiakból így alakították meg az első bizottságot, megjegyezvén: hogy a nekik kiosztott szakaszokon teljesített bejárásaikra *napidíj* és *útiköltség* illette őket, egyébként állásuk tiszteletbeli vala. A birodalmi limesbizottság első alakulása a következő vala:

I. *A porosz királyságból:* 1. *Althoff* fő titkos tanácsos,

Berlin. 2. *Klein*, a rajnai tartomány kormányzója, Düsseldorf. 3. *Cohausen* nyugalmazott műszaki ezredes és muzeumőr, Wiesbaden. 4. *Lesinsky* alezredes, a nagy vezérkarból, Berlin. 5. *Nissen* titkos tanácsos, tanár, Bonn. 6. *Jacobi* építészeti tanácsos, Hamburg von der Höhe.

II. *Bajor királyság:* 1. *Popp* tábornok, München. 2. *Oehlenschläger* gymnasium-igazgató, Speyer.

III. *Württemberg: Herzog* tanár, Tübingen.

IV. *Baden nagyherczegség:* 1. *Wagner* titkos kormánytanácsos, muzeum-igazgató, Karlsruhe. 2. *Zangemeister* udvari tanácsos, tanár, Heidelberg. 3. *Conrady* járásbiró, Miltenberg.

V. *Hessen: Soldan* tartományi iskolatatanácsos, Darmstadt. 2. *Kofler* Ferencz titkos tanácsos, Darmstadt.

VI. *A berlini Akadémia képviselőjéül: Mommsen* Tivadar.

VII. *A müncheni Akadémia képviseletében: Braun* titkos tanácsos, München.

Az így szervezett limesbizottság székhelyéül Heidelberg jelöltetvén ki, ott tartott alakuló gyülésen elnökül *Mommsen* Tivadart, alelnökül *Braun* titkos tanácsost választá meg s a munkálatok állandó gondozására Zangemeister elnöklete mellett *Popp* tábornok és *Herzog* tanárból végrehajtó-bizottságot választván, katonai és technikai intézőkül (militärtechnischer és archaeologischer Dirigent) és az évi jelentések szerkesztésére *Sarvey* nyugalmazott tábornokot és *Hettner* Felix trieri muzeumigazgatót hivta meg. A dirigensek évi 2000 márka tiszteletdíjat élvezvén, a vezérbizottság útján javaslataikra megállapított ásatások felülvizsgálata mellett a berlini régészeti közleményekben a megbizottak jelentéseiből évi beszámolót tartottak s az ásatások előhaladása arányában füzetes kiadványban mutatták be az egyes limes-várakat. A vállalat czíme: Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches. Im Auftrage der Reichlimescommission, herausgegeben von den militärischen und archaeologischen Dirigenten von Sarvey und F. Hettner, Heidelberg, Petters Verlagsbuchhandlung. Ezen 40—45 füzetre tervezett monographia jellegü füzetes vállalalaton kívül Hettner az általa szerkesztett *Westdeutsche Zeitschrift* mellékletéül kivül *Limesblatt*-ot is létesített

az időközi leletek és tájékoztató apróbb értesítések számára, mely a limesbizottságot és alkalmazottait állandó összeköttetésben tartotta s a páratlanul nagy mértékben megnyilatkozott érdeklődés élesztője vala s a felmerült viták, ellenvetések, kételyek gyors és meggyőző elintézésével sok félreértéstől, kedvetlenségtől és bántó surlódástól mentette meg a limesvizsgálatot s az egységes irányításnak magánál a gondosan kidolgozott szervezeti és szolgálati szabályzatnál is hathatósabb biztosítékául szolgált, mely nélkül Mommsen tekintélye sem lett volna képes a czentralizácziót oly üdvös teljességben érvényesítni. Hettnert magát is a Limesblatt hírei, egyesek felszólalásai tették figyelmessé a személyes beavatkozást igénylő részletekre s így sikerült mindent idején megvitatva harmónikus, munkásságot biztosítnia.

Hettner Felix, a kiválóan rátermett ásatási vezérigazgató az intézőbizottsággal mindjárt a tulajdonképeni munkakezdet előtt tetszetősen csoportosított, jól áttekinthető kérdőpontokat tartalmazó ívekkel árasztá el Németországot. A szokásos szétküldés mellett *minden nyilvános* helyen, vendéglő, gyógyszertár, iskola falán, a hivatalokban, a vasuti és hajózási állomásokon, sőt a vasuti és gőzhajózási szakaszok falán is állandóan ki valának *függesztve ezek a praktikus* kérdések, melyekre ezrével érkeztek vissza az útbaigazító, tájékoztató helyrajzi régészeti felvilágosítások. Ezt a rengeteg anyagot *Hettner* hamarosan átrostálta, a hasznavehetőket kiszemelve, 1892 májusában Sarvey tábornokkal maguk is kiutaztak a jellemzőbb és kritikusabb pontokra. Utjokban mindenütt a legbuzgóbb s a limeskutatásban már sok esztendei gyakorlattal megedzett, betanult helyi biztosok, mint Zangemeister, Popp tábornok, Conrady járásbiró, Kofler gyógyszerész, *Cohausen* ezredes, Jacobi építészeti tanácsos adván meg a felvilágosításokat, Hettner nemcsak a teendők iránt nyert igen beható tájékozódást, de egyuttal a munkatársak qualitásáról is gyakorlatilag tájékozódott. Most az egész limes vonalát 17 munkaszakaszra osztotta a Dunától a Rajna felé indulólag s az 1892 3. évi munkatervvel lépett a bizottság elé.

S mialatt a limeskutatás mind az öt érdekelt államban serényen megindult, *Sarvey* tábornokot a limesbizottság a

a külföld hasonszerű emlékein is körülutaztatta. Így jutott el *Sarvey* generális az angolországi *Vallum Hadrianum* és *Antoninianum* bejárása után hazánkba is, hol boldogult *Fröhlich Róberttel Bécstől* Belgrádig megszemlélte a Dunapart limeserődítéseit [1]) s azután Szerbián át *Romániába* utazva, ott a román királyság előzékenységéből kalauzolására rendelt *Tocilescu Gergely* tanárral folytatta összehasonlító tanulmányait. Ily módon kiválóan becses megfigyelésekkel és tapasztalatokkal tért vissza, hogy a hazájában folyó kutatások felülbírálásánál értékesíthesse azokat.

Ránk nézve a munkálatok végrehajtási miként je is, okulással járván legalább a kezdő esztendők munka beosztásának vázlatát szintén közölni kívánnom. E szerint következőleg indítottákel 1892 augusztusában Bajorországból kiindulólag a helyi felvételeket:

1. Az Altmühl könyökhajlatában Pfünznél *Winkelmann* birtokos, kinek szerencsés keze pár értékes felirattal is gazdagítá a limes adattárát, a pfünzi castellum canabéját s a limest vizsgálta *Roittenbachtól* Hipfenbergig.

2. Dr. *Eidam* járásorvos Günzenhausenból a *Dambachtól* Rezatig terjedő limest és erődítvényeit vette fel.

3. *Kohl* gyógyszerész Weisenburg castelluma után a württembergi határtól vissza keletre. *Dambachig* vizsgálta a raetiai limest.

4. *Steimle* nyugalmazott őrnagy *Stuttgartban Brachwanger Hof* és *Lorch* között vizsgálta a raetiai és germániai összeszögellést.

5. *Herzog tanár* Stuttgartból *Oehringen*, majd *Murrhardt* castellumán ásatott.

6. Schumacher assistens a carlsruhei muzeumnál *Osterburken* és *Neckarburken* és Neckarburken castellumai után a *Tolnai*-villától a Hönblaues Gräbchenig terjedő badeni limesszakaszt vizsgálva s a belső neckarvidéki vonalon *Rauchein* közép-castellumát vette fel.

7. *Conrady* járásbiró *Hochhausen* és *Reichardshausen* közti limest mérte fel.

[1]) *Sarvey*. Die Abgränzung des Römerreiches. Westdeutsche Zeitschrift. Trier. 1894. XXI.

8. Ugyanő átkutatta lakóhelyén, Miltenbergen és Wörthön a Majna-limes castellumait.

9. *Wolff* gimnáziumi tanár *Frankfurtban* Marköbei castellumon próbaásatást végezve, *Grosskotzenburg* rendszeres felvételébe fogott, majd felmérte a limest Grosskotzenburgtól *Marköbelig* és hozzáfogott a Rajnától a *Taunus*, a Majna és limes egyes pontjaira szétsugárzó római utak felvételéhez.

10. *Kofler* Frigyes *Darmstadtból* a Wetterauban Oberforstadt, Butzbach, Arnsburg cohorscastellumokon, *Hunnenkirchhof* nevű őrhelyen ásatván, nehány sánczerődítést vizsgált meg a Grüningentől kezdődő limesvonallal.

12. *Jacobi* építészeti tanácsos *Homburg von der Höhében* Heftrichnél a Taunus *Altenburg* nevü castelluma után Loenmühle és *Altes Jagdhaus* őrházait s a limest vette fel a *Grauer Bergtől Heftrichig.*

13. *Loeschke* bonni tanár a limes rajnai záródását a *Sayn* völgyéből *Anbachig* megállapítván, Weicherhoftól *Honningenig* próbaásatásokat végzett s Grenzhausentól a *Saynig* puhatolódzott a limesen. Majd *Heimbachnál* az *Altenburg* castellumát és Auhamen őrházát kutatta át.

Így mindjárt a kezdő esztendőben 17 castellum és 15 mellékállomás felvételével számolhatott be Hettner a birodalmi bizottságoknak.[1])

S mielőtt az eredmények összefoglalására térnénk, lássuk a következő esztendők munkálatainak vázlatos foglalatát is. A hol a megbizott személye már ismerős, ott csak pár szóval említjük funkcióját. Az 1893 novembertől 1894 deczemberig terjedő II. évben 18-an foglalatoskodtak a limes körül.

1. *Fink* gimnáziumi tanár Münchenből átvizsgálta a Duna mellett Irningnél álló bástyát s a limest a Dunától (Hienheim) Schambachthalig a Sayersdorfnál a limes falrészletét megállapította.

2. Winkelmann a pfünzi ásatást befejezve, a limest vizsgálta Kipfenbergtől nyugatra Petersbachig.[2])

[1]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimescommission von Juni 1892 bis November 1893. Archaeologischer Anzeiger. Berlin. 1894. Heft 4.

[2]) Limesblatt 372.

3. *Kohl* a weissenburgi castellum ásatását folytatva, a limest vizsgálta Rasterbachtól a sváb *Rexatig* s revideálta a württembergi határzáródást.

4. *Dr. Eidam* Theillenhofenben ásatván, a Rexattól Lillienfelsig limesfelvételt eszközölt.

5. *Steimle* nyug. őrnagy a halheimi őrház után *Aalen* várfalait ásatta s a württemberg-bajorországi határon limesfelvételt eszközölt Lorchig,[1]

6. *Hölder* tanár (új) a rottweili castellumban kutatott.

7. *Dr. Kapf* gimnáziumi tanár (új) *Cannstadt* castellumát vizsgálta.

8. *Mettler* tübingiai repetens (új) Wallheim és Welzheim castellumaiban vizsgálódott.

9. *Herzog* Öhringen környékét és az ott kivezető utat kutatta.

10. *Sixt* gimnáziumi tanár *Stuttgarttól* (új) a *Tolnai*-villától Sindringenig haladó limest vizsgálta.

11. *Schumacher* muzeumi segédőr a külső limest vizsgálta Bossheimtól Hirschausig Walldürnetől, majd a winsheimi mellékcastellumban kiegészítő vizsgálatot vonva a Majna-Neckar limesvonalából Neckarburkentől délre a Jagst-torkolatig terjedő 14·5 kilométert átvizsgálva, Neckarburkentől északra is öt őrház felfedezésével konstatálta a vonalat egész *Rohernig*.

Schlossauig útnyomozást végezvén, több új őrtornyot talált s a belső limes szállító-útját is vizsgálta.

12. *Conrady* járásbíró Stockstadt és *Niederberg* tábori fürdőit ásatva, az Odenwald-limesnek a Majnához való lejtését állapítá meg.

13. *Wolff Okarben* ásatását befejezvén, *Grosskotzenburg* polgári negyedét vizsgálta s a Taunusban több római telepet határozott meg.

14. *Dr. Ritterling* Wiesbadenből (új) lakóhelyén ásatott.

15. *Jacobi* Zugmantel kiásását tovább fejtve, a limest vizsgálta Graunenbergtől *Kremelig*.

---

[1] Limesblatt 359.

16. *Dahn* alezredes Schweighausenből Angstig haladt a limessel s Enns falu és város körüli maradványokat az Ehrenbreitenstein melletti *Am Graustein* mellékvárát kutatta.

17. *Loeschke Grenzhausen* Sayn közt felvette a limest s a megelőző évben megkezdett ásatásokat folytatta.

Megindult a bizottság publicatiója is: Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches első füzetében Butzbach, Murrhardt és Unterhöhingen castellumait hozván.

A III-ik munka-cziklusban 1894 deczembertől 1895-ig részt vettek:

1. *Fink* a Duna-parttól limesnyomok után vizsgálódott a Geibelseeig.

2. *Winkelmann* folytatta Kipfenbergtől Petersbachig limes vizsgálatát.

3. *Kohl* Weissenburg, Dambach és Ruffenhoffen castellumait, Eidingen mellékerődöt és Dambachtól Weilingenig a a limest vizsgálta.

4. *Dr. Eidam* az Altmühl felső völgyén Günzelhausennél vizsgálta a limesszakaszt.

5. *Steimle* őrnagy befejezte az aalenisásatást, nyomozta a raetiai-germaniai határszél limeseit és Waiblingennél egy újabb castellum után puhatolódzott.

6. *Dr. Sixt* tanár a germániai limes kezdetét vette fel Haghoftól Ebenseeig [1]) s Oehringen castellum külső burkolatát tanulmányozta.

7. *Herzog* tanár *Sulz* és *Rottenberg* erődítésein dolgozott.

8. *Dr. Metter* repetens *Böchingen* castellumát határozta meg és *Rottweil* belsejében ásatott.

9. *Schumacher* Osterburkenben kiegészítő ásatást végezvén, Oberscheidenthalnál befejezte az ásatást s *Trienznél* tájékozódó ásatást eszközölve, Neckarburkentől.

10. *Kofler* az Odenwaldban Heidbach, Würzberg, *Eulbach* és Vielbrunn castellumait átvizsgálva megállapította, hogy Felső-Hessenben Marienfels *nem római* vár.

[1]) Hettner: Archaeologischer Anzeiger. 1845. No. 4. Bericht über die Thätigkeit der Reichlimes-commission von Ende November 1893 bis Mitte Dezember 1894.

11. *Soldan* iskolatanácsos dr. Anthes tanárral együtt vizsgálta az Odenwald hesseni limest.

12. *Conrady* járásbiró *Niedernberg* castellumát átvizsgálva, a határjelzést vizsgálta a Majnától délre a bajor-badeni határig (Reichartshausen).

13. *Wolff* egy új castellumot fedezett fel Okarbennél, befejezte a limest Marhöbelig s Hofheimnél és Langendiebachnál őrhelyeket ásatott.

14. *Kofler* Friedberg várának vizsgálata után Hochweisseltől Grüningenig, majd a hessen-majnai limesen vizsgálódott.

15. *Soldan* iskolatanácsos a Majna-Neckar körén néhány ú. n. Begleitungshügelt vizsgált.

16. *Jacobi* Zugmantelnél várat ásatott s Begleithügelvizsgálatot tartott.

17. *Dahn* berlini alezredes a *Lahn*-környéki limest vizsgálva, *Enns* falunál egy ismeretlen castellumot konstatált.

18. *Loeschke* a Rajna közelében *Bodenbachnál* Ober-Biebernél vizsgálta a limest s egy castellumot s őrbázat ásatott.

Ezenkívül Bajorországban, Württembergben, Hessenben kiterjedt útnyomozás folyt. Összesen 12 castellumot, 12 sánczot és mellékerődöt vettek fel.

Súlyos veszteség érte a limesbizottságot *Braun* alelnöknek, a müncheni Akadémia képviselőjének, valamint *Cohausen* bizottsági tagnak s a rendszeres limeskutatások kezdeményezőjének és *Hötter* erdőmester, rottweili szakaszbiztosnak elhunytával. A határjelzések módjairól felmerült észleleteket a társhalmokkal stb. többen vizsgálgattak, az úthálózatot minden irányban bővítették. Ilyeténképpen 10 castellummal s valami 15 sánczművel, őrhelylyel készültek el. A megüresedett bizottsági helyekre a bajor akadémia részéről *Oehlenschläger* speyeri gimnáziumi direktor s a porosz kormány területén *Loeschke* bonni tanár nyertek kinevezést. Szakaszbiztosokká lettek Württembergben: Druck gimnáziumi tanár Ulmban, Naegele Tübingenben, *Lachmeier* főtanító Stuttgart és praeceptor Richter Besingheimban; a hesseni nagyherczegségben: *dr. Anthes*

gimnáziumi tanár *Darmstadtból.* a rajnai porosz tartományban: *dr. Ritterling* muzeumőr Wiesbadenben.

A bajorországi limesvonal térképezését *Popp* tábornok pár torony és valami 10 kilométer rövid szakasz híján befejezte. Württembergben Mathien alezredes és *Schulze* őrnagy 48 kilométer, Badenben és a rajnai tartományban Palis alezredes 29 kilométerrel készültek el. Az érdekesebb részletek fényképezésében Hettner mellett Kohl s többen fáradoztak. A Limesblatt sűrűn közvetíté a tagok észleleteit s 13—16. számai láttak napvilágot; míg a limes-publicatió II-ik szállítmánya Osterburkenről jelent meg s a III-ik is sajtókészen állott. Az esztendei kiadás 44.000 márkára rúgott.[1])

Az 1895. novemberétől 1896. novemberig terjedő IV-ik esztendő még lázasabb tevékenységben telt el s ismerve a munkásság irányát, sőt a biztosok nagy részét is. rövidebben számolhatunk be ez évről. Így pl. Winkelmann az Altmühlnél (Kipfenberg), 2. *Kohl* Kenznél, 3. Dr. Eidam Günzhausennél vizsgálták a limest és nyomoztak az első hódítás vonala után. 4. Popp a raetiai limes Hinterlandján római erődítéseket kutatott. 6. Prescher erdőmester Heddenheim várfalait ásatta. 7. Steimle alezredes a bajor határtól Dalkingenig a *Pfahlt* megállapította; de *Lorchból* nyugatra Cannstadtig összekötő castellumokat nem talált. 7. Schulze major Charlottenburgból (új) Murrhardt táján, 8. Sixt tanár ugyanott tovább vizsgálta a vallum vonalát, több tornyot is felfedezvén. 9. Schulz erdőmester a welzheimi castellum praetoriumát ásatta. 10. Dr. Mettler stuttgarti gymn. tanár *Koengen*, 11. Naegeli Waldmoessingen castellumát ásatták. 12. Schumacher befejezvén a badeni *Odenwald* limesnyomozást, a württembergi részen *Jagsthausenig* hatolt. Majd a belső *Neckar-vonalra* térve s Wimpfen castelluma után nyomozván, rövid limestanulmányt is tett s a badeni műemléki bizottság költségén befejezte a *Gerichtsittennél* már Conrady által munkába vett sánczokat. 13. *Conrady* bevégezte Walldürrnél az ásatást. 14. *Kofler* udvari tanácsos Grüningen és *Seligenstadt* castellumai után kutatott. 16. Soldan iskolatanácsos *Anthes* tanárral az Odenwald limes-záródását

[1]) Hettner: Archaeologischer Anzeiger. 1896. No 4.

vizsgálták s Felső-Hessenben a *Taunus* limesét a Capersburgtól egész az Usa völgyéig felvették. 16. Wolff a limesnek a Doppelbiergrabensumpf nevű ingoványon történt átvonulását vizsgálván Hofheimnál a Kapellenbergen és Heidenbergennél *sánczerődöt* fedezett fel, a Bulauban pedig két őrtorony romját. Azonkívül megállapítá Kesselstadtnál a castellum több részletét s megkezdte a *Höchstnél* a táborhely kipuhatolását. 17. Jacobi a Saalburgtól Bornig vizsgálta a limest, majd a *Capersburgban* ásatott és megállapította a Rajna felé forduló limes alatt *Kemet* vármaradvány római voltát. 18. *Pallat*, a wiesbadeni múzeumnál Cohausen utóda, Hozhausentől *Kemetig* 3300 méter hosszúságban öt tornyot találván, konstatálta ezt az eddig ismeretlen limes-szakaszt. 19. Bodewig főtanító *Hanzelnél* ásatván, a Rajna eme fontos védvonalát Marienfelsnél és más pontokon vizsgálta. 20. Dr. Ritterling *Bendorfnál* vármaradványt s Vallerdar és Weitersburg mellett településeket vizsgált. 21. Loeschke a határtöltés vonalat Feldbach—Grenzhausen, majd Niederbieber—Waldbrand közt meghatározván, más szakaszokon is dolgozott.

A római úthálózatot ez évben nyomozták Popp tábornok, Druck tanár (Ulm), Lachmeier tanár (Stuttgart), Richter besigheimi praeceptor, Naegele tanár (Tübingen), Schumacher (Karlsruhe), a manheimi régészeti egyesület, Anthes tanár (Darmstadt), *Conrady* biró (Miltenberg) és dr. Wolff frankfurti tanár. Erre a czélra a birodalmi segélyen felül *porosz és hesseni cultuszministerium, a bajor akadémia, a badeni müemléki bizottság* tetemes segítséggel könnyíték a bizottság munkáját.

Loeschke tanár észleleteiből fontosak a limesvonalnak meredek lejtőkön mutatkozó szünetelései, a két toronynyal védett *bejáró kapuk*. Soldau és Anthes, úgy a Taunus, mint a Wetterau több pontján régibb jellegű határmesgyéket állapítottak meg.

Ily módon 10 castellum és 12 sánczmű s mellékőrhely méreteit s alaprajzát hozhaták tisztába.

Nagy jelentőséggel bir a Capersburgon kiásott oltár, mely a veredariroum n(umeri) N(iddensis)t geniusával megörökítve, a határszolgálat szervezetét új adalékokkal világosítja meg.

A liemesszakasz biztosai közé került *dr. Pallat.* a wiesbadeni múzeum új igazgatója. A *Liemesblatt* 17—20. száma jelent meg s a 20. számtól kezdve *Sarvey* tábornok, a katonai dirigens kezeibe ment át a szerkesztés. A limes-bizottság kiadványából (Der Obergermanisch-Raetische Limes des römischen Reiches), a III. és IV. sorozat Marköbel, Niedernberg, Eulbach, Würzberg, Hesselbach, Ruffenhofen, castellumokkal napvilágot látott s az V-ik szállítmány is nyomdakész. Az évi kiadás ismét 44 ezer márka volt.

Hettner régészeti intéző azonban aggódva gondol a következő évvel betelő hitelcyklus végére, mert habár a kutatások meghaladták a hozzájuk fűződő várakozásokat s a limes vonalának kitüzésével a különböző időszakok védműveit, őrszolgálati rendszerét is felderitve 152 kiásott castellum mellett még 10 továbbit vettek 60 előirányzott helyett munkába s a földváraknak kőépítményre átváltoztatása ismételt bővítése, erősítése az utak rendszerével mind fel van derítve: azért a befejeződéstől még messzire állott a bizottság. A kötelességévé tett összefoglaló munka megírhatását s különösen a belső *Neckar*-vonalon *Cannstadttól* lefelé *Köngen*, Sulz, *Waldmössingennél* s a raetiai oldalon szerencsésen felfedezett *Heidenheimmel* tulajdonképen csak töredékeit nyerték a belső a végvársorozatnak. [1] Itt tehát az első cyclus alatt jóformán csak bele zökenhettek a helyes kerékvágásba. További megbizatás, újabb segélyt sürget tehát a kutatások folytatására!

Az ötödik évben még kiterjedtebb munkásságot fejtettek ki a szakaszbiztosok. A 17-ben megállapított s 1896-al már 20-ra emelt munkaszakasz most egész 27-ig növekedett, Bajorországban, Hessenben s a Rajna felé új betoldásokat egyénnyelvén a felfedezett uj őrállomások sokasága.

Ennek megfelelőleg emelték a biztosok számát is s 1897-ben így folyt a kutatás:

1. *Fink* Kipfenbergnél limest nyomozva Koesching mellett castellum után puhatolózott. 2. Winkelmann Kipfenberg—Petersbach közt 4 fatornyot és a Pfünz—Weidenberg hadi úton 3 őrházat talált s a pfünzi várat tovább ásatta. 3. Kohl

[1] *Hettner* Archaeologischer Anzeiger 1897.

weissenburgi gyógyszerész lakóhelye limesszakaszán 3 tornyot talált s a Pfünzből Weissenburgba vezető római úton a Riedsánczot ásatta. 4. *Dr. Eidam* Günzenhausen limesszakaszát továbbnyomozva egy castellumot is talált. 5. A dillingeni történelmi társulat a limes-bizottság szubvenciójával *Magnus Scheller* tanító által *Faimingennél* ásatott. 6. Popp tábornok Treuschlingen és Beroklein erődítéseit kutatta s Englert tanár által Nassenfels vármaradványát ásatta. 7. Prescher erdőmester Heidenheim castellumát befejezte. 8. Druck Boptingennél egy castellumot nyomozott. 9. Steimle major a württembergi limest vizsgálta tovább, s Bach mellett a Burstallon és Boeckingennél castellumon ásatott. 10. Sixt szintén a württembergi limest vitte tovább. 11. Schulze őrnagy Berlinből a württembergi limesről profileket készített. 12. *Herzog* Rómából Sandringen mellékerődje után Bach castellumot vizsgálta. 13. Schultz főerdész a welzheimi két castellumból a nyugatinál a praetoriumot a fürdővel, a keletinél egy épületet tárt fel. 14. Naegele tanár Cannstadttól délre limescastellumok után nyomozva, több polgári településre akadt. 15. Schumacher a badeni limesvonalon dolgozva, *Trienznél* egy összekötő castellumot vizsgált, kiegészítő ásatást végzett Schlossau castellumán Wimpfennél és megkezdte *Grossscholzheim* erődítése ásatását. 16. Wippermann építészeti tanácsos Heidelbergában (új) az odavaló castellum északi kapúját tárta fel. 17. Conrady Miltenbergtől Walldürnig vizsgálta a limest és bevégezte Walldürn ásatását. 18. *Dr. Kofler Frigyes* Echzell castelluma után Grüningennél egy limesbástyát és a wolferheimi erdőben egy utásztornyot ásott fel. 19. Soldan titkos iskolatanácsos Gress nyug. hadnagy és dr. Anthes tanár társaságában Arnsburgtól a Grauer Bergig vizsgálta a limest, Lutzerlbachelnél egy polygonális czölöpmű alapját állapítá meg s elkezdte ásatni a degenfeldi középburgust Bulczbachnál. 20. Dr. Anthes darmstadti gymn. tanár Kaichen mellett a lumbachi erdőben (Felső-Hessen) egy régibb származású őrhelyet állapítván meg, követte a jól megtartott limest a bengenheim erdőháznál s befejezte a friedbergi Burgwaldban ásatását. 21. Wolff tanár Heddenheim erődítményét vizsgálta a Hedimberg mellett felfedezett földvárral együtt. 22. Jacobi Glaskopftól Feldbergig, majd Maiselig vitte a limest

a Klosterthron sánczának vizsgálata után a *Capersburgot* tovább ásatta. 23. Dr. Ritterling Heidenbringen római sánczát vizsgálva folytatta Niederbiber castellum ásatását. 24. *Pallat* Holzhausen castellumán tovább dolgozva, bejárta Kemet-Holzhausen limesszakaszát. 25. Fabritius tanár Freiburg i. B. (új) Holzhausentól Schweighosen limesét vizsgálva, Pfarrhofen középcastellumát vizsgálta át. 26. Bodewig főtanító a Bogelnél feltételezett castellum helyett egy római majort talált s Marienfels földvárán ásatott. 27. Loesch Oberbieber közelében Weiherhoftól Forsthof nevű középcastellumig s Waldrandentól Rodenbachig a limest meghatározván, Anhausen összekötő castellumát ásatta. Így több eddig ismeretlen limesszakaszt derítettek fel. Római útvizsgálatot folytattak Popp tábornok, Druck és Lachenmeier, Schuhmacher, Wolff, Anthes tanárok, Richter praeceptor és *Conrady* járásbiró Miltenbergből. A munkálatok minden irányban jutalmazók valának s 14 castellumot ástak ki 3 vicussal és 20 őrhelylyel meg sánczművel s Badenből Schumacher 30 eddig ismeretlen római telepet nyomozott ki. Feliratairól a Holzhausennél 213-ból, tehát épen a *Caracallát* Raetiába Germaniába kényszerítő hadjárat esztendejéből előkerült emléktábla a legjelentékenyebb.

Szakaszbiztossá Fabricius E. freiburgi tanár neveztetett ki. A bajor helyrajzi hivatal Peterbachtól Kipfenbergen át a Dunáig nivelliroztatt a limesvonalat s Pfünz, Pforning, Irning vármaradványok környékét hypsometrikus felvételben örökíté meg. A Limesblattból a 21—25. szám látott napvilágot. A nagy limespublicatióból az V—VIII. szállítmány hagyta el a sajtót Hunzel, Langenheim, Hofheim, Oehringen, Vielbrunn, Oberscheidenthal, Walheim, Sulz, Waldmössingen, Lorch, Schierenhof castellumokkal.

A limeskutatásokra előirányzott 200 ezer márka 1897 márcziusával kimerülvén, *Mommsen Tivadar* a hangulat kedvezőtlenebb alakulása daczára kitudta vinni, hogy további 150 ezer márka tekintélyes hitelt nyitott a birodalmi tanács. Így az 1897. évben 60 ezer márkát használhattak fel,[1]) s utóbb

[1]) Hettner Bericht über die Thätigkeit der Reichlimeskommission vom Ende November 1896 bis Ende Dezember 1897. Archaeologischer Anzeiger 1898.

ezen összeg kimerültével is tudtak ujabb forrásokat teremteni s még 1904-ben is 4000 márka tekintélyes segélylyel rendelkeztek.

Az 1898. évben folytatott kiegészítő munkálatok sok részletkérdést tisztáztak. Loeschke konstatálta, hogy a Rajnához ereszkedőleg a Balbachon túl északra nem folytatódott a limes s így a patak medre szolgálhatott határárul. Sarvey tábornok kutatásaival bebizonyította, hogy semmi előzetes határbiztosítás nem történt s a mint a szükség megkivánta, azonnal megépítették a sánczot és falazatot vagyis az egész *vallumot*.

A germaniai limesen megállapították, hogy csakis belépőknél, meredek völgyeléseknél szünt meg s az ilyen részleteket kapuk, sorompók fedezték. Az Altmühl alsó folyását Pfünz mellett elzáró *Böhmingenen* Winkelmann egy 182-beli emléktáblán megtalálta az építés mikéntjét s a kapuk szerkezetét is.

Az 1899. munkálatokból kimagasló mozzanat, hogy Loeschke a *Caput limitisre* rábukkant Rheinbrohl és Hönningen között; a Taunusban *Jacobi* megállapította a fatornyoknak Julius Caesarnál Gallia *Avaricumáról* olvasható építésmódjára emlékeztető szerkezetét.

A különböző rendszerü határerődítések keletkezési korára is akadt pár útbaigazító felirati emlék. A legbecsesebbet Winkelmann ásta ki Pfünz közelében Böhming castellumból Bajorországban.

Így folytatták tovább a kiegészítéseket különös figyelemmel a csapatszállító jelző őrszolgálati, kereskedelmi és birodalmi utak elágazására, ki- és bevonulására s a polgári települések emlékeire s kisebb arányokban még 1904-ben is ásattak. Oehringennél egy új, eddig nem sejtett castellumot fedezvén fel.

A nagy eréllyel folytatott limesbuvárlat ügyét befejeződése előtt rövid egymásutánban két nagy veszteség sujtá. 1904 október 11-én férfikora delelőpontján egész váratlanul elhunyt a ritka buzgalmú Hettner Felix archaeologiai dirigens, a kinek agyában a limeskutatás sokágú szálai valóban csodálatosan összevágólag összpontosultak kezdettől fogva s a kinek leleményessége, lankadatlan munkakedve megbecsülhetetlen szolgálatokat tett az egész vállalatnak s a legszéthangzóbb vitatkozásba is egységet tudott teremteni. Az 1901-ig terjedő évi jelentések mellett 15 limescastellum mintaszerü publicatiója

(IV—VIII. szállítmányok) őrzik e téren is emlékezetét a trieri múzeum mellett, melyet az ő lángszelleme virágoztatott fel s avatott a római hadügy és kultura kincstárává. Hettnert rövid idő mulva 1903 november 1-én követte Mommsen Tivadar a mester is, a kinek nagy tudása előtt tisztelettel hajlott meg az egész művelt világ s a kinek tekintélye és genialitása nélkül a limeskutatás még a tudomány és viseltseg hazájában nehezen kerül vala napirendre.

IV. A határjelzők (signa), irányító mellékhalmok és határbelépők kérdése.

A kijelölt biztosok szinte lázas mohósággal láttak mindjárt 1892. nyarán feladatukhoz, s 1893-on áthaladólag egymással versenyezve, újnál ujabb felfedezések hírével kedveskedtek a birodalmi bizottságnak és a főintézőségnek. A legnagyobb feltünést *Soldan* darmstadti országos iskolatanácsos és *Jacobi* homburgi építész jelentései az u. n. *határjelzőkről* keltettek. A *Taunus* hegységnek főleg erdős tájain, hol a védműveket épebben örökölte át jelenkorunk, a hatalmas *sáncz* (fossa) és *agyerből* álló őrvonal előtt átlag 6 méternyire egy alig felismerhető, s a jelentést tevők szerint már a készítés idején szándékosan elegyengetett *barázda* lepte meg őket. E barázdákból nagy álmélkodásukra korhadozó *faékek*, *szénmaradványok*, *kődarabok* kerültek elé, mind olyan helyzetben, mely világosan elárulta: hogy annak idején valamely akkor tudott fontos czél kedvéért egyenesen oda rejtették azokat. Különösen a *Jacobi* [1]) szakaszán feltünő nagy számban előfordult, s általa formális *kikörezésnek* minősített (lásd 1. ábra Vogelsbaumheckenről, 2-ik a Weissensteinről.) [2]) kődarabok római földmérők határjelzési emlékeit juttatták eszébe. Olyan gromaticus *signaknak* kezdték ezeket hirdetni, minők a római birtokokon a *limes perpetuus* biztosítására szolgáltak s a határ

[1]) Jacobi: Die Grenzmarkierungen am *Limes*. Ergebnisse der im Jahre 1894 im Taunus erfolgten Untersuchungen. Tafel 7—13. Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Jahrgang XIV. 1895. Heft 147—172.

[2]) *Siculus Flaccus* pag. 163, 20 és pag. 19 lap 30., 114. 15.

besüppedése, erőszakos megsemmisítése eseteiben keletkezendő vitás kérdésekkel, processualis formulával szólva: *controversia de iure territorii*[1]) döntéshez segíték. A határmegállapítási eljárási módját Krisztus előtt 117-ből *Genua* város és a tőle függő környék földhasználatának kitüzése illusztrálja leghívebben. Ott a határvonalakat természetes jelekhez alkalmazták s csak szükség eseteiben pótolták mesterségesen. *Ab rivo infimo, qui oritur ab frontei ir Manniclo, ad fluvium Edem:* ibi *terminus stat .... ex eo termino, qui stat trans* viam Postunisam, *recta regione* (tehát egyenes irányban) in fontem ad Manicelam. Hasonló értelemben szólt a földmérői eljárás: territoria .... alia fluminibus finiuntnr alia sumnis montium iugis et divergiis aquarum, alia etiam lapidibus praesignibus, qui a privatorum terminorum forma differunt. Sőt szomszédos területek elválasztására határczölöpök is szol-

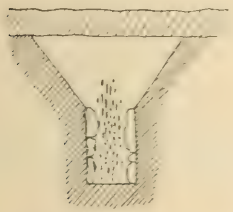

1. ábra. *Határjelzésnek* nézett árok a vallum előtt. Az árokban látszó kődarabok a sövénykarózat erősítésére szolgáltak. A szenesedett farészletek a karók korhadványai. Ezeket nézték a limeskutatók rejtett *mérnöki* határjeleknek, fixpontoknak. A *Taunus*ból *Vogelsbaumhecken*től.

2. ábra. A határárok a *határjeleknek* tekintett kődarabokkal a Taunusból a *Wetteran*ból.

gáltak a historiensiai döntésnek Gallus[2]) által adott terminatiojában: ut primum palum figeret a quercu pedes circa undecim, abesset autem palus a fossa (a lábak száma kitörött), a minek segítségével a moesiai *Alba* határvázlatában felmerülő depulatio- és demensuratio-kifejezések is értelmüket nyernék. A szóban forgó *határjelek* tehát a vigéczeknél és philologusoknál egyaránt nagy feltünést keltett felfedezés, úgy

[1]) Brun Fontes p. 358. Vesd össze Corpus Inscriptaionum Latinarum I. 190. V. 7749.

[2]) Brun Fontes p. 360 = Corpus Inscriptionum Latinarum IX. 2827.

hogy Sarvey tábornok és Mommsen Tivadar is külön czikkekben méltatták a *határjelek* fontosságát.

Így *Sarvey* [1]) tábornok mint katonai limes-dirigens a birodalmi limesbizottság megbízásából Angliában gyűjtött észleleteiből keresett Jacobiék felfedezéséhez bizonyító analógiákat. Ott t. i. a *Hadrianus* sáncz őrtornyokkal, várakkal megrakott kőfala előtt északon vonuló sánczhoz hasonlót látott délre, vagyis épen a hódított terület felé is. Mi czélja lehetett egy ilyen, a védelemtől nem igényelt *belső sáncznak* egyéb, mint hogy

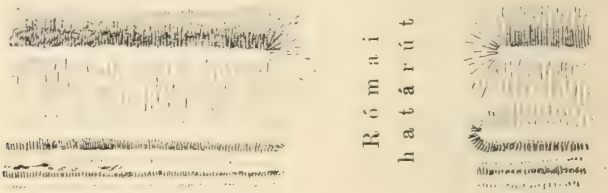

3. ábra. A *vallum* alaprajza a *Taunus* hegység *Saalburg* castellumától. Elől az árok, melyben apró kövek, szénmaradványok az ú. n. *signák* jelzik az első határsövény karózatát s annak erősítési módját. Mögötte a védő árok és a határtöltés. A megszakadó résznél kapuval vagy sorompóval ellátott határkapu lehetett.

Haverfield felfogása értelmében az szolgált volna a római hódítás első politikai határvonalául, mig az elébe épített határsánczczal vagy sorompóval a határzárt teljesen nem biztosították.

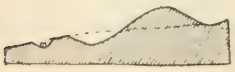

4. ábra. Az előbbiről vett keresztmetszet. A sövényárok, védő árok és a töltés. (Lásd a vallum hát képét a 17. ábrán.)

Mommsen Tivadar azonban Sarvey és Haverfieldtől eltérőleg a *vallum Hadrianum* kettős elsánczolásában a limesterületnek a tartományi szervezettől elkülönített katonai jellegét és administratióját látja beigazolva, s az egészet a mai *várak* territorialis különállásával és önálló kormányzatával párhuzamosítja.[2])

A scotiai *vallum Antoninianum* szerkezetében *Mommsen* szintén hasonlóságot látott *Soldan* és *Jacobi* szép felfedezé-

[1]) *Sarvey: Die Abgränzung des Römerreiches.* Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Herausgegeben von Prof. F. Hettner Dr. J. Hansen Jahrg. XIII. 1894. Heft I. 1. lapjától.

[2]) Th. Mommsen: *Der Begriff des Limes.* Westdeutsche Zeitschrift für Gesch. u. Kunst. Jahrg. XIII. 1894. Heft II. 139. lapján.

séhez. Scotiában ugyanis, a *pictek* falánál, északra, tehát az ellenséges terület felé 13 láb szélességű olyan *sánez* tátong, a minő a Hadrián sánczot délről szegélyezi. Ezen sánez mögött helyezkedik el a 10—12 méter szélesre szabott, egészen katonai szabályok szerint megépített, olykor kőből felhalmozott (5. és 6. ábra), legtöbbször földből (3., 4. és 7. ábra) és castellumokkal, őrtornyokkal felszerelt vallum, melynek védelme alatt a katonai út fut párhuzamosan. Mommsen tehát nagyjában egyezőnek találta a britanniai Antoninus-vallum és a németországi limes alaptervét. Emitt ugyanis a tulajdonképeni határzárt majd

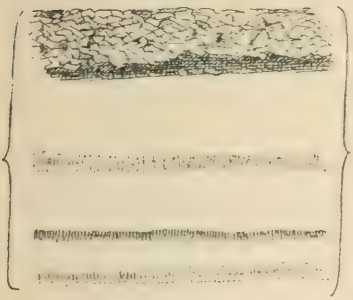

5. ábra. A *Taunus valluma* kőrakással. Elől a »kikövezett« sövényárok, mögötte a *védő árok* és a *kötöltés*.

6. ábra. A kötöltés és sövényárok keresztmetszetben.

sövénykerítés, majd palánkolással fossa és *agger* és a raetiai vonalon *kőépítmény* képezte, s mindkét esetben 6 méternyi átlagos távolságban futott a vallum előtt a 3. rajzunk keresztmetszetével feltünteti (4) ama határjelző barázda, melyet már a készítéskor elföldeltek, s a hol ezt nem tették

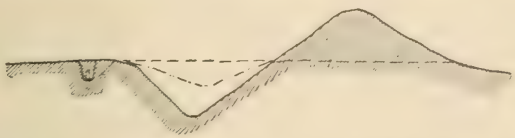

7. ábra. A vallum és védő árka az előtte futó sövénybarázdával *ideális* eredetiségében megrajzolva.

volna, ott a nagy idő egyengette el határjeleivel együtt. Csakhogy Mommsen feltevése szerint a *limes perpetuust* kizárólag földalatti jelekkel aligha biztosították s a *külső*, szemlélőtől *határjelzés* is mellőzhetetlen vala. Mert ha a territoriális

elhatárolást az idegen terület felé ilyen rejtett fixpontokkal biztosítani kívánatos vala, külső árkolás, vagy sövényhuzás útján szintén emlékeztetni kelle az illetőket a határ létezésére és áthághatatlanságára. Ennek eszközlési mikéntjét azonban Mommsen a további vizsgálódásoktól feltételezte.

Az észleletek valóban mind meggyőzőbben sokasodva erősítgeték, a mit a raetiai vonalon *Meyer Antal*[1]) már 1821-ben észrevett és *Ohlenschläger*[2]) 1887-ben még biztosabban erősítgetett, hogy ezen kis árokban állították fel a rómaiak azt a határjelzést, melyen a germánoknak átlépniök tilos vala. Wolff és Dahn[3]) a Wetterauban szintén észrevették még 1885 ben a fekete földdel kitöltött árkocskát. Egészen indokolt vala tehát a mind jobban sokasodó észlelet tüzetesebb felülvizsgálása, mi végből *Zangemeister*[4]) vette behatóbb szemle alá a Majna környékét s Sarvey és Papp tábornokok Soldan főigazgatóval Preusenschanztól Klingenhopfig ugyanezt észlelvén, Jacobi indítványára tovább terjesztek az összehasonlításokat.

Így Loeschke bonni tanár *Anhausen* castellum és a *neuwiedi* országútnál, Jacobi Ansbachig Oberbiebernél, majd *Grosskotzenburgtól Rückingenig* 10, a badeni vonalon 4 ponton, *Popp* generális Jagsthausennél,[5]) Osterburkennél,[6]) dr. *Conrady* járásbiró Haselburg castellum s a *Majna* között[7]) szerzett adataival újabb erősségeket szolgáltattak *Soldan Jacobi* elméletéhez.[8]) A szabályszerű előárok néha kettesével is jelentkezik,

[1]) Franz Anton Mayer: *Grenzwall* Müncheni akadémia kiadványaiban 1821—1839.

[2]) Ohlenschläger *Die römische Grenzmark* in Bayern. Acta Acad. Bavar. XVIII. München 1887.

[3]) Wolff-Dahn: Der römische *Grenzwall* bei Hanau 1885. 14. lapján, Taf. II. Fig. 1. u. 2.

[4]) Limesblatt IV. 35.

[5]) Limesblatt VI. 50.

[6]) U. o. Limesblatt IV. 38.

[7]) Limesblatt VI. 50.

[8]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimescommission vom Ende November 1892—3. Archaeol. Anzeiger 1894. Nro 4. p. 169. Vesd össze Kohl Limesblatt 302. l. dr. Eidam *Limesbl.*, 388. és Popp tábornok Westdeutsche Zeitschrift XIII. 219. lapján.

mint ezt épen Holzhausennél észlelték a Rajnavidéken. (8. ábra.) A határjelzés elméleti bizonyítékait tehát az 1893 94. biztosai is szorgalmasan gyüjtögették, csakhogy annak hitele azért észrevehetőleg csökkenni is kezdett, mert *Hettner* főintéző a jelek sokasodását és csaknem minden szakaszon való ismétlődését regisztrálva, mindjárt ingadozást is konstatált a jelzési

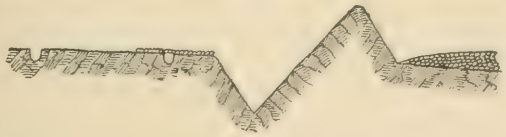

8. ábra. A római *vallum* Holzharentől. A határöltés és vélő árka előtt kettős sövénybarázda: t. i. egy régibb, melyre utat építettek és egy újabb azon kívül. A vallum előtt is kikövezett limesút halad.

módokban, a minek okát egyelőre a talaj váltakozó minőségében és a munkavezetők judiciumának külömbségeiben kereste. Csakhogy a határjelzésnél (Grenzmarkierung) is feltünőbb új jelenség kezdett most előtérbe nyomulni. *Raetia* területén, *Gundelsbahnon* át, Günzenhausennél a svab *Rezátig*, majd *Unternichelbachtól* 15 kilométernyi hosszúságban a württembergi határszélig *Kohl* gyógyszertártulajdonos jól megtartott *czölöpözésre* akadt. A 40×26 cm. átmérőjü fahasábok hegyezetlenül s egymástól 15—20 cm. távolságra, több sorjában valának beverve, s helyenkint fecskefarkakon ékelt keresztgerendákkal összeróva. (9. ábra.)

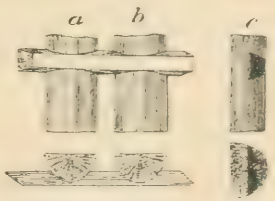

9. ábra. *Hadrianus* palissad műve, határsorompója úgy a mint Spartianus leírása megörökíti: félig meghantolt fahasábok oszlop során *(a, b)* fecskefarkas beékelésbe fektetett keresztgerendák. Alant a hasábok keresztmetszetei láthatók.

A palissad-mű nedves réteken tartja legjobban magát s a maradványok mindenikén égés, tűzhamvasztás jelei mutatkoznak. A czölöpöket több sorban verték be, úgy hogy a közök bedöngölésével, kőbetétjeivel valóságos fallá tömöríthették az egészet. Kohl [1]) és Hettner [2]) azonnal felismerték ezt a ren-

[1]) Kohl: Limesblatt 302 lap.

[2]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimes commission vom Ende November 1893 bis Mitte Dezember 1894. Archaeologischer Anzeiger 1895. Heft 4.

deltetést s mikor *dr. Eidam*[1]) és *Jacobi*[2]) is nagyobb részletekre bukkantak, egyszerre megvilágosodott előttük Hadrianus életírójának eme feljegyzése: in plurimis locis, quibus barbaris non fluminibus sed limitibus dividuntur, *stiptibus magnis*, in modum muralis saepis iactis atque conexis barbaros separavit.[3])

Semmi kétség tehát nem foroghatott fenn többé eme palánkrészlet kora és rendeltetése iránt. Azelőtt az első limesrendszernél is alkalmaztak sövénykerítést (3—6. ábra), de nem vastag palánkművet. Így a hosszú vita Hettner Felixnek[4]) a kölni philologiai cóngressus előtt Loescke tanár első felszólalása szellemében tartott előadásával éppen 1897-ben a limesbizottság első mandátuma záródásával, befejezését nyerte.

Még jóformán tisztába sem jöhettek a *palissad*-sorompók rendeltetésével s még javában vitatták a rejtett *határsignák* (1—7. ábra) ügyét, a mikor egy újabb probléma merült fel az ú. n. *Begleitungshügelekben*. Hammerun[5]) vette észre 1889-ben a Taunusban, különösen Klingenhoff, Rosskopf, Kossbühl és Weissensteinnal a limes vonalából kiszögellő halmozódásokat. Hamarosan irányító, kitüző halmoknak minősíték azokat. Majd Soldan, Zangemeister vették első szemléjük alkalmával behatóbb vizsgálat alá azokat, megállapítván, hogy a vallum a halmokon fekszik s így emezek régibb eredetüek,[6]) úgy, a mint a 10. ábra világosan szemlélteti is. Jacobi[7]) szintén csatlakozott ehhez a felfogáshoz, melyet Hettner[8]) is magáévá tett 1893 94. évi jelentésében; de az ő éles szeme

[1]) Limesblatt 382 lap.

[2]) Jacobi: Limesblatt 227. lap.

[3]) Spartianus: Vita *Hadriani* C. 12.

[4]) Kölner Vortrag 9. lapján és Bericht vom Jahre 1896/7. Archaeologischer Anzeiger 1898.

[5]) Hammerun: Westdeutsche Zeitschrift. VIII. 309. lap.

[6]) Limesblatt IV. 35.

[7]) Jacobi: Westdeutsche Zeitschrift XIV. 1895. Heft I. Pag. 147—192. Die Grenzmarkierungen am Limes. Ergebnisse der im Jahre 1894 im Taunus erfolgten Unternehmungen. Taf. 7—13.

[8]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimes commission vom Ende November 1893 bis Mitte December 1893. Archaeologischer Anzeiger 1894.

rögtön felismerte a halmok *valódi helyzetét* s abból *következtethető eredetüket* is. A halmok legtöbbször ott mutatkoznak t. i., hol kőtornyokat építettek s így nem lehetnek egyebek, mint a megelőző korszak *fatornyainak* (l. 14. ábra) *omladékai*. (10. ábra).

Azért a negyedik ásatási esztendő signaturáját mégis ezek az ú. n. *Begleithügelek* képezik. *Jacobi* ugyan tovább kardoskodott a *gromatikus* jelzés mellett: de *Loeschke* tanár (Bonn), *Soldan* Hessen tartományi főigazgató (Darmstadt) és *Anthes* tanár az *Odenwald, Felső-Hessen* hasonszerű emlékeit átvizsgálva, arra a helyes következtetésre jutottak: hogy a *kőtornyok*

10. ábra. A *Taunus* hegységben a Kitrhübelen látható limes sövénybarázdája, vélő árka és töltése a »*Begleitungshügel*«-ekkel. Ezeket irányító vagy határvető halmoknak nézték kezdetben. Utóbb kiderült: hogy fatornyok omladványai, melyekre Hadrianustól s még inkább *Antoninus Piustól* kőbástyákat *(a, b)* építettek. (L. 11. és 12. ábra).

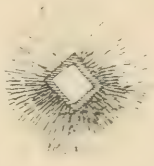

11. ábra. Antoninus Pius kőbástyájának alaprajza.

12. ábra. *Antoninus Pius* kőtornyainak keresztmetszete. (L. 10. ábra).

a földhalmokra épülvén, mindkettő azonos czélra szolgálhatott eredetileg, csak különböző időből származik.[1]) Egy újabb rendszer aztán, melyet Antoninus Piustól számíthatunk a határsánczon belül építette a 6 – 8 m. őrházakat és kőbástyákat (11. és 12. ábra).

A határvédelemnek ilyeténkép megállapított új elemét, a *kőtornyokat* (11. és 12. ábra) mind nagyobb számban ismerte fel s a herczeg Leiningen család parkjában, az ú. n. *Kloster-*

[1]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimescommission von Mitte Dezember 1894 bis Ende November 1895. Archaeologischer Anzeiger 1896. No. 4.

waldban már negyedik felirati emlékét találták annak is, hogy az *Odenwaldban* 145/6-ban a *Numerus Brittonum Tripotensium*[1]) legénysége foglalkozott ezen kőtornyokon. Ugyanakkor *Schumacher* és *Wolff* tanárok *Jagsthausen* s *Hönchhausen* közt nem kevesebb mint hét kőtornyot fedeztek fel s *Hanaunál*[2]) a Traian oszlopán, az Alduna mellől szemlélhető őrtornyok *palánkkerítésének* is nyomait találták. Általában *Baden* és *Württemberg* őrtornyait palánk, vagy legalább sövény és árok zárta körül. Badenben 1 méter széles, 40 czentiméter mély teknősárok mutatkozott, 2 méter közökben levert oszlopokkal, úgy hogy itt mulhatatlanul palánkkerítést kell feltételeznünk. Az előrészen a sáncz *Schumacher* méretei szerint 1·4—1·6 méterre, *Wolff* szerint pedig 2·6 méterre megszakadva, az őrtoronyba hídszerű bejárót nyitott. (14. ábra.)

De ez sem szolgálhatott zsinórmértékül, mert *Loeschke* tanár, legalább a rajnai tartomány *kötornyainál* (11. és 12. ábra) *védőárkot nem* talált sehol; ellenben az árok mindenütt mutatkozott, a hol *régibb fatornyot kötoronynyal* váltottak fel. Túl a raetiai vonalon pedig a bajor-württembergi határtól 54 kilométer hosszúságban a *Rothenbach* völgyéig az eredetileg létezett kőtornyoknak alig egy harmadát sikerült megállapíthatni. És ez a 17 torony sem épült egységes terv szerint, mert a *keleti* szárnyon rendszerint a kőfalba *kifelé* illesztették be a tornyokat, míg *nyugat* felé már *inkább a fal mögé, egy* ízben Dalkingentől délre, pláne 2 méterrel bennebb építették a tornyokat. A tornyokat olykor a sziklába vágták s ezek maradtak legtanulságosabban fenn. Az 1897. évben *Hettner* dirigens *Soldan* és *Loeschke* biztosokkal a 9—10., 3., 4., 10., 12. szakaszokon vette tüzetesebb vizsgálat alá a fa és kőtornyok viszonyát. Nem kevésbé érdekes *Loeschke* tanár újabb megfigyelése. Már régebben észlelgették a *limes vonalának szakadozottságát*. Egyes pontokon hirtelen elmaradt a *vallum* és az

[1]) Limesblatt 550. lapján *Zangemeister* megfejtésével:

G	=	(AU)G Pio pont. max. trib.
POT VIII. C		POT VIII C(os IIII p. p.)
BRITT. TR		BRIT TR(iput Cla)
RO. II ET S		RO II ET S(evero consulibus).

[2]) Limesblatt 548 lapján.

agger is, a mit vagy nem bírtak értelmezni a kutatók, vagy nem is nagyon tünődtek ezen jelenség lehető okai felett, s legtöbben elkopás, a nagy idő vagy a vizfolyás rongálásainak tulajdonítván azt. Loeschke azonban ismételt megfigyelések és gondos egybevetések után egész határozottsággal rájött a szakadozottság okára is. Abból a körülményből t. i., hogy mindig meredek hegyoldalokon szakad meg a limes vonulata s a további folytatás valamely átellenes oldal hasonló meredeksége felett mutatkozik, egész biztossággal kideríthető: hogy az ilyen mély *völgyszakadékok meredekjein* már eredetileg *mellőzték* a vallum és agger megépítését, mert ott a természeti alakulás a szabad mozgást, s így az ellenséges betörés lehetőségét meghiusítván, vagy teljesen *mellőzhették a mesterséges elzárást*, vagy egy futólagos palánksorral biztosíták czéljukat. E tekintetben tehát egészen egyező vala *a germániai limes* berendezése az általam Dacia keleti felén, a *Hargitában* megállapított *limes dacicuséval.*[1] Vizsgálódásaim szerint ugyanis a Nagy-Küküllő, a Fenyéd vize, a sokféle Homorod mély és nehezen járható völgyszakadékain nem építettek védő töltést, mert arra voltaképen ott szükség sem lehetett.

És Loeschke tanár erős megfigyelőtehetségének köszönhetjük a *limes átjárók* (3. és 5. ábra) kiderítését is. Már Alsó Pannóniából tudjuk, hogy a rómaiak a határforgalmat bizonyos pontokra szorították. A vallum átlépése, vásárok látogatása a korlátolt számu pontokon kívül el vala tiltva. Így épen nálunk *Alsó Pannoniában* Aquincummal szemben, Rákospalota táján *Transaquincumban* értékesítheték a szomszédos jazygok áruczikkeiket, s ezen fontos nemzetközi vásár útcsomójának gondozására beneficiarius consularis állomásozott azon a ponton a 222—235 közt állított oltár bizonysága szerint. Ezért áldozott a beneficiarius épen itt a helyi istenségnek és a kereskedelem istenének GENIO CINIAEMO ET GENIO COMMERCI.[2]

---

[1] *Téglás Gábor*: A limes dacicus Két-Küküllő-Olt közötti részlete stb. Archaeologiai közlemények XIX. kötete. Külön lenyomat 1—54. lap. 35 rajzzal.

[2] A Corpus Inscriptionum Latinarum III. 3617. szám díszes oltára néhai *gróf Károlyi Sándor* s jelenleg gróf Károlyi László tulajdonát

Ezek a részben tévesnek bizonyult észleletek bizonyos tanuságul szolgálhatnak nekünk, a kik a hazai sánczmaradványok korára, rendeltetésére, sőt egykori berendezésére is nagyobb bizonytalanságban élünk, mint a németországi szaktársak. Ilyen tévelygések útvesztőin jutottak el végre ők is a helyes irányba s a történeti alakulás criteriumaihoz. Lássuk tehát a limes keletkezési phasisait, először pediga legrégibb, a kezdő stádiumot.

V. A limesfejlődés kezdő stádiuma. Augustus első limes-alapítása a Taunus, Westerwald alján, valamint a Rajna mentén délre Offenburgig, s onnan át keletre a Dunáig.

A németországi limes csak hosszú időson át jutott el arra a nagy kiterjedésre, a mit legutolsó alakulása feltüntet. Az első foglalás határai nem távoztak messzire a Rajnától s úgy látszik az átkelők biztosítása s főleg Moguntia (Mainz), Argentoratum (Strassburg) fedezete czéljából valának kitűzve. Drusus germániai hadjáratai vitték legmesszibbre a római jelvényeket, mert hisz Dio Cassius [1]) és Strabo [2]) szerint a *bructereket Borkum* szigeténél elhelyezett hajóhada s a partokon rögtönzött dobogók, útak segítségével tönkre vervén utolsó hadjáratában az *Elbáig* is eljutott.

Mindezt nem a szárazon, hanem az *Északi tenger* felől érte el, a mit *Florus*-nak egy sokszor idézett passusa helyreiga-

képező fóthi parkjának egyik nevezetessége. Ott szemléltem meg 1906. január 10-én én is:

i. o. m. et
IVNONI · REG
ET GENIO CI
NIAEMO ET
GENIO COM
MERCI · M · A · ur
SEVERI N · US
BF · COS L eg ii
ADI · V · L m s

Paur János közölte volt Archaeológiai Közlemények I. 218

[1]) Dio Cassius 54., 22.

[2]) Strabo 7., 1., 2.

zításával *Domaszewsky*[1]) egész meggyőzőleg bebizonyította *Florus Albiajat Lupiára* (Lippe), *Mosajat Amisiára* (Ems) igazitván. A kérdéses tétel így olvasandó: Praeterea in tutelam provinciae praesidia atque custodias ubique disposuit per Amisiam (Florus bambergi javított szövegében tévesen *Mosam* és Musam Nazarianus hibás szövegben) flumen per *Lupiam* (*Albium* a bambergi szöveg szerint és Albium Nazarianusnál), per Vizurgin in Rheni quidem ripa quinquaginta amplius castella direxit Bormam et Gesoniacum pontibus iunxit classibusque firmarit.[2])

A Lippe völgyén tehát a Weserig megszálló úttal rendelkezett Krisztus előtt 13-tól Krisztus után 9-ig folytatott germániai háboru alatt Drusus is s a *Lippe* és Ems közén Lipstadt táján kereshetjük *Alisót*, nem pedig *Münster* közelében Halternél, hol az osnabrücki régészeti társulat ásatói Tacitus Annalesei 2. 7. ellenére megállapíthatónak vélik.

Drusus munkáját hasonló szellemben folytatta fivére *Tiberius* is. *Penetrat interius, aperit limites*: irja róla *Velleius*[3]). Még részletesebben tájékoztat az első térfoglalás módjairól és biztosítási eljárásáról Tacitus Annalesei-ben Germanicusról szóltában:[4]) Romanus silvam Caesium limetemque a Tiberio caeptum scindit, *castra* in limite locat, frontem ac tergum vallo, latera concaedibus munitis. Íme, tehát erdők írtásával, gyérítésével terjeszti a Tiberius által megkezdett *limest*, melynek castrumait a homlok- és háti részén *elsáncolja*, oldalvást pedig fahasábokkal, *gyepüvel* biztosítja. Ugyanő Aliso castellumtól vagyis a fenn említett Lipstadtól, a *Lippe-Weser* (Lupia-Visuria) közéről a Rajnáig vezetett új utakkal és védő sánczokkal jól megerősíti a többi vidéket is:[5]) cuncta inter castellum Alisonem ac Rhenum novis limitibus aggerisque permunita.

[1]) Alfred von Domaszewsky *Die Occupatio Germaniens durch Drusus.* Korrespondenzblatt der Westdeutschen Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Jahrgang XXII. 1903. Nro. 11 u. 12. 211. lapjától.

[2]) Florus 2., 30.

[3]) Velleius 2. 120.

[4]) Tacitus Annales 2., 7. Vesd össze Westdeutsche Zeitschrift 1902. 187. lapját.

[5]) Tacitus: *Germania* 29.

De Mainzból, *Moguntia* városból keletre kiindulva a Nidda mentére s onnan a *Taunuson* át is vezetett *Drusus* egy felvonulási útat, mert Dio [1]) szerint utolsó hadjáratát a *chattok* földjén intézte a Weser felé.

A Weser-forrás környékét Drusus halála után is kezükben igyekeztek tartani a rómaiak, de a cheruskok földjére fegyverük ereje ki nem terjedt, különben alighanem nyomatékosabban elegyedik vala belviszályaik intézésébe Drusus.

A limeskutatások egyik eredménye, hogy *Drusus*-nak a chattok ellen intézett hadjárati útvonalát és hadállásait kiderítette. Ezen az úton keletre Mainztól végig praehistoricus sírok és háztartási emlékek kerültek ki az ásatásokból, annak tanúságául, hogy már a rómaiak előtt sűrűn lakott és erősen frequentált vala a Majna öblözete. Ezen a geographiai ősi jogon kerülhetett Felső-Germánia parancsnoksága is Moguntiába. De a főhadparancsnokság biztonsága igényelte azt is, hogy lehetőleg nagy körben szabad előtért nyerhessen épen keletre a félelmes chattok hegyvidékei felé. Ez az érdek teremtette meg *Augustus* kormányának első limesvonalát keletre s ebből következett annak nyúlványa a Rajna völgyén dél felé. Lássuk először a keleti limes védelmi körét és hadállásait!

A) Augustus első foglaláskori limese a Taunus és Wetterau alján a Majna öblözetében.

Miután Moguntia biztonsága sem nélkülözheté a túlparti Majna-torok katonai megszállását, a mai Kastellből vagyis Castellum Mattiacorumból északra Wiesbaden, majd keletre Hofheimon át Heddernheimig haladtak, hol *Drusus*-nak is át kellett vonulnia a chattok ellen vezetetett expedíciójával. Odább már a Nidda völgyén a *Wetterau* hágójára emelkedőleg Okarben és *Friedbergig* számíthatjuk ezt az első limesvonalat. Heddernheimban a pannoniai lázadás idején Krisztus után 9-ig felszabadított rabszolgákból rögtönzött [2]) Cohors

[1]) Dio Cassius 55., 1.

[2]) Mommsen: Staatsrecht. Band III. 449.

XXXII. VOL (ontarioum) centuriájának [1]) sírköve vall Drusus idejére, mint azt *Domaszewsky* Alfrednek [2]) a limestanulmányoktól függetlenül, de azért azokra is becses felvilágosításokat tartalmazó szép tanulmánya is kifejti. Tacitus Annalesének [3]) utalása: *posito castello super vestigia paterni praesidii in monte Tauno,* erre a vársorozatra vonatkozhatik, mely a Friedbergnél megtalált 245×154 hatalmas földvárral fenyegetőleg benyomúlt a Taunus és Wetterau alá. Mint a Civitas Taunensium gyúpontja később virágzó emporiummá fejlődött s a legutóbb felmerült mértföldmutató [4]) tanúsága szerint a határszéli forgalomban is mérvadó szerepet töltött be.

Okarben 294×204 méteres földvára [5]) még terjedelmesebb vala, mert a Taunus, Wetterau és Odenwald közt három irányban oszlott meg őrvidéke s központi fekvésénél fogva a Majna nyilat (dél), a Nidda Harloff (kelet) és az *Usa* (észak) völgyei közt kelle gondjait megosztania. Hofheim földvára már nem szolgálhatott nagyobb csapat összpontosítására.

Az auxiliaris cohorsok apró 30—35—55 méteres őrtanyákban táborozhattak fenn a Taunuson, hol *Soldan*[6]) iskola-

---

[1]) Brambach Corpus Inscriptionum Rhenarum Nro 1480. im Jahre 1770. zu Hedernheim ausgegeben. Fuchs szerint:

D M
PILADELPVS
PILANDRI CA
PADO XXVIII
DON XXXII VOS
JANVARIVS
ANEST VXX

A hibás másolat 5. számban DON XXXII VOS = COH XXXII VOL (ontariorium olvasandó).

[2]) Alfred v. Domaszewsky: Die Beneficiarposten und die römischen Strassennetze. Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst. Jahrgang XXI. 1902. Heft. I.

[3]) Tacitus Annales I. 56.

[4]) A friedbergi mértföldmutató Westdeutsche Korrespondenzblatt 1902. Nro 4.

[5]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichslimes-Commission von Mitte Dezember 1893. bis Mitte Dezember 1894. Archaeologischer Anzeiger 1895.

[6]) Hettner Bericht über die Arbeit der Reichslimes-Commission im Jahre 1899. Archaeologischer Anzeiger 1900—1902.

tanácsos a Saalburg táján Bulzbachig, alig pár kilométeres vonalon 1300—4500, átlagosan mégis 2160 méteres közökben olykor polygonális, legtöbbször inkább négyszögű földvárakat észlelt oly helyzetben, hogy nem csupán a kőtornyok és kőcastellumok; de még az egyszerű sövényvonal is átfut rajtuk. Ez a helyzet a »La Téne« jellegű eszközök, edények, a finomabb *terra nigranak* másutt is a rómaiak első érintkezésére utaló töredékeivel Augustus kormányának külső őrvonalát sejtetik ezekben a hevenyészett erődítményekben. (L. 15. ábra).

Íme tehát az ásatási emlékek is beigazolták, hogy a rómaiak Germanicusnak a cheruskokon *Varus* tőrbecsalatása miatt Kristus után 15-ben véres boszút véve s a szomorú catastropha színhelyén *tropaeumot*[1]) állítva a *Taunus* és *Wetterau* magaslatain vettek könnyebben védhető hadállást. Nagy és fontos okaik lehettek arra s épen a Taunus felől megújult támadások keserves tanuságai is nyomatékosan közrehatottak bizonyára amaz elhatározásuk foganatosításában: hogy főhadi szállásukkal szemben a Taunus, *Wetterau* és az *Odenwald* hegykoszorúja alá félkörívben benyomuló Majna térséget ne engedjék vissza a germánoknak; hanem abból Moguntiának védkerületet, valóságos Hinterlandot teremtsenek. Ebben a gondolatban teremtheték meg a *Taunus* és Wetterau *limesének* conceptióját s a következmények is arról tanuskodnak, hogy a legválságosabb események közepette is görcsösen ragaszkodtak ehhez az öblözethez, mely elhatározó és döntő momentumokban a meglepetés elháritásával a támadásnak mindig imponáló szerepét biztosítá a hadseregnek s egyúttal a Taunus *ásványkincseit* és a rájuk szintén számottevő *ásványvizek* birtokát is megszerezte részükre.

Mint említők is, *Friedberg*, *Heddernheim*, Okarben terjedelmes táborhelyei tekinthetők az első foglalás hadi centrumainak. Innen sugároznak ki a *Taunus* erdős magaslataira azok az összekötő útak, melyeken a kirendelt legénység őrjáratait teljesítheté.

Erre vezethetett tehát a Tacitus Germaniájában emlegetett novis limitibus aggeribusque permunita vonala,[2]) vala-

[1]) Tacitus: Annales 1., 62.

[2]) Tacitus Germania 29.

mint a praesidium in monte Tauno is.[1]) De szorosabb határzárt vagy épen határszélt azért ez a limes még nem jelentett. a mint hogy a *limes* és *finis* jelentése a nyelvhasználatban is élesen különbözött s a mint *Mommsen Tivadar*[2]) kifejtette, a *terminatio* a határ megállapítása; a *limitatio* pedig egy határúl is szolgáló út kijelölése. Az egész *limes* tehát *őrszolgálati út* vala.

S míg a Rajna partján Moguntiával átellenben a Castellum Mattiacorum a határszéli forgalomnak, a ki- és beviteli kereskedelemnek is virágzó emporiumává nőtte ki magát a II. század[3]) végére, hol egy immunis consularis áldozik Kr. u. 183-ban Mercurnak: addig Heddernheimban a kezdetben gyér népességű Majna- és Nekar-vidékre szétágazó útaknak a polgári elem beédesgetése folytán s a határőrségi szervezet módosúlásával szabad fejlődést nyert, municipialis élettel megnövekedett közforgalom szolgálatára szintén az előbbi immunissal hasonszerű beneficiariusi vagyis útbiztosi állás is szerveztetett.[4])

B) Augustus limesvonala a Schwartzwald közén s a Neckar fejénél kapcsolat az agri decumateseken a Felső-Dunához.

A Majna-torok s a Taunus-Wetterau lánczának megszállásával egyidejüleg a Rajna jobb partján is állást foglalt Augustus kormánya. A kiindulást erre is Castellum Mattiacorumból számíthatjuk. Hochheim irányában *Bischofsheimnál*

---

[1]) Tacitus Annales 1.—56.

[2]) *Theodor Mommsen: Der Begriff des Limes* Westdeutsche Zeitschrift *für Geschichte* und Kunst. Jahrgang XIII. Heft II. 1894. 136. lapján.

[3]) Brambach Corpus Inscriptionum Rhenarum 1705. by Kassel . . . am Rhein 1791 ausgebrochen. Fuchs. Periit:

MERCVRIO ·
PAT · SANC ÷ NVS
M · M · COS · V · S · L · M
M · IMP · COMMOD
O IIII ET VIC
TORINO II
COS p. Ch. 183. A 3-ik sor kezdőbetüi immunisnak olvasandók.

[4]) Brambach Corp. Incrip. Rhen. Nro 1492. Traunheimhól Heddernheim mellett.

fordult ez a limesvonal a *Majnán* át délre. Ezt a fontos átkelő és szétsugárzó állomást utóbb a XXII. legio egyik centuriája Bivis, Trivis, Quadrivis áldozatával[1]) tette emlékezetessé. Innen a Majna völgytorkolatába is feltételezhető egy első foglaláskori elágazás, habár annak felirati emlékei későbbi idők fejlett határszéli kereskedelmét és útkereszteződését illusztráljuk. Így 167-ből I. O. M. Junononi reginae Mercurio et Genio loci[2]) 197-ből I. O. M. (Isis Serapis) conservatori ceteris dis deabusque et Genio, valamint I. O. M. Junoni reginae áldoztak a benneficiarnisok. Dis deabusq(ue) omnib. et Genio loci.[3])

Stockstadtnál Conrady biztos megtalálta a terjedelmes limes-castellumot is, melynek méretei (167 × 201 m.) már magukban elárulják a népesebb helyőrség ott állomásozását.[4])

Bischofsheimból a délre haladó *limes Lorsch* állomása szintén Trib(us) Qua(drivibus) Cas(iibus) oltárával[5]) őrízte meg jelentősége emlékét, a mely a Rajna partjára *Worms* castellumához kapcsolódott.

Délebbre a *Neckaron* áthaladólag *Heidelbergnél* ásták ki a jelentékeny négyzetes (185×185 m.) földvárából nemcsak beneficiaris emlékkő került elé, de egyenesen *Augustus* korára utolsó COH(ors) XXIV VOL(ontariorum)[6]) centuriója áldozott

---

[1]) *Brambach* Corpus Inscriptionum Rhenarum. N. 1383.

BIVIS
TRIVIS
QUADRV
IS AEL
DEMERI
VS. 7 LEG
XXII PR
V. S. L. L. M.

[2]) *Anthes* Mainthal 1899. Innen *Domaszewsky*. Die Benificiarposten. Westdeutsche Zeitschrift XXI. 1902. Heft II. 200. lapján 208. jegyzetében.

[3]) Westdeutsches Korrespondenzblatt 1898. p. 195.

[4]) *Hettner:* Bericht über die Thätigkeit der Reschlimescommission von Mitte Dezember 1894 bis Ende November 1895. Archaeologischer Anzeiger 1896 No 4. 190. lap.

[5]) Westdeutsches Korrespondenzblatt 1890 p. 104. I · O · M aram et columnam.

[6]) *Brambach:* Corpus Inscriptionum Rhenarum 1700 Leonban

Minerva és Herculesnek. Forgalmi jelentőségéről több Mercurius-áldozással,[1] sőt egy a germán törzseknél kedvelt helyi Mercur istenséggel: t. i. (Mercurius) *Visucius* cultusával is tanuskodik:[2]

VISUCIO
AEDEM CVM SIGN = (aedem cum signo)
C CANDIDUS
CAPURNNUS
D C C S E M) = (... medicus)
C NE ME FEC.

A heidelbergi auxiliaris castellum kelet felé is igen jelentékeny missiót tölthetett be, nyugatra pedig Worms és Speyer tulparti castellumaihoz kapcsolódva, a *Neckar* átkelést biztosítá. Odább *Stettfelden* Langenbrücken mellett a *Kraich* völgynyilatát fedezte a Fekete erdő ellen és *Germersheim* előretolt védhelyéül szolgált. Ott is beneficiarius statiot[3] igényelt a későbbi idők fejlettsége s *Stettfeld Quadrubis*[4] csomóponttá izmosodott.

Az első térfoglalás bizonyítékát Badenból még Schnoe-

---

a templom falában MINERVAE | ET HERCVLI | L·ANTONIVS | MATERNVS C(centurio) COH XXIIII VOL(ontariorum).

[1]) *Brambach:* 1704 MERCVRIO BASEM CVM SIGNO és 1711 szám alatt IN H·D·D. DEO MERCVRIO ET RoSMErTE DOCCI.

[2]) *Brambach* 1704. A végén nehezen olvasható oltárkő.

[3]) *Brambach:* Corpus Inscript. Rhen. 2835.

DEAE MAIIAE
AEDEM A SOLO FE
CIT G. ARRIVS PA
TRVITVS BF. COS
V·S·L·L·M.

[4]) *Brambach:* Corp. Insc. Rhen. 2061.

IN H D · D·
DEABVSQV
ADRV
BIS uRSINVS
COCCEI
ET CASSI
CONIVX VRSI
NIA GAIANI
EX VOTO
POSVERVNT

ringennél felmerült COH XXVI VOL CR bélyeg [1]) szolgáltatja s jó mélyen délen *Argentoratum* táborhelyével szemben a *Kinzig* völgyén *Offenburgon* a COH · I · TR(everorum) katonájának első századra bizonyító archaicus sírkövével [2]) kétségtelenné teszi, hogy a szóban forgó első limesvonalnak ez képezé a fordulópontját, vagyis a Mainzból s a Majna torkolatától a Rajnával párhuzamosan megépített augustuskorbeli limesvonal ott találkozott a *Strassburg*-tól keletre irányított hadi vonallal. *Offenburg* tehát Strassburgot fedezve, a csapatszállítás czentrumául szolgált mindjárt az alakulás stádiumában s a *Fekete erdőnek* utóbb is a legjelentékenyebb stratégiai pontja s átkelője vala a Dunához, vagyis Raetiába. Ebbeli fontosságát alább a limesrendszer továbbfejlődése rendén részletezzük.

Innen délre Baselig elmaradnak a római emlékek. Nagyobb állomás tehát nem létezhetett arrafelé; hanem az első felvonulással mindjárt a Neckar forrásvidékét zárták el Rottweil hatalmas (288 × 277 méter) földvárával. Itt erőszakolták ki a gall jövevények kényére átengedett agri decumatesnek Reatia és Felső-Germania közé ékelődő közén az egyenes utat a Rajnától a Dunáig s kapaszkodtak délre *Vindonissához* az *Aar és Limat* egyesülésénél Habsburg vár tőszomszédságában állott *legio táborához*, honnan az occupatio egyik oszlopa a Duna forrásain, Donaueschingenen át délről egyenesen Rottweilnak nyomulhatott. (Lásd a felső-germaniai és a raetiai limes fejlődéséről szerkesztett térképemet.)

De Rottweil megépítésével még távolabbi czélokat szolgáltak s a dunai összeköttetést keresve Gallia kereskedelmének, a legrövidebb csatornát nyitották Raetián át Noricum,

---

[1]) *Brambach:* 2062 e magno ducato Badensi laterculus ad Schoeringerum Brocomagensem latus.

[2]) *Brambach*: Corpus Inscriptionum Rhenarum 1684. im Jahre 1790 unfern der Stadt in der Kinzig gefunden:

L · VALERIO ALB
I NO DOM //III
CHO I · TRIMC \
ANN LXI STI///
II

A 2-ik sor DOMAIIIS. A 3-ik sort Borghes Annal. dell. Instituti. 1839. sz. 137. lapján Coh TRe verorum olvasta. A 4-ik sor STI XXIII.

Pannonia felé. Ez az út a csapatszállításnál is nagy előnyt biztosított s belekapaszkodott Augusta Vindelicorumnál (Augsburg) az Inn völgyén *Pons Aenein* (Rosenheim) át Veldidenaba (Innsbruck) s onnan Trident felé vonuló Via Claudia Augustaba, mely *Pons Drusi*[1] elágazó statiojával is őrzi alkotója emlékezetét s Altinustól a Dunáig 350 római mértföldet számított.[2]

Ezt a kapcsolatot a Duna közelében, Ulmtól nem messze, Faimingen képviseli, melynek 225 × 245 méteres s 1897-ben felfedezett földvárát szintén Drusus alkotásának tekinthetjük. A Neckar-Dunaközén, a Raue Alpon, *Waldmössingen* földvára képviseli ennek az első foglalású limesnek láncszemeit.

Faimingenből Augusta Vindelicorumba (Augsburg) s onnan fel az Altmühl torkolatához irányulván az összeköttetés, ezzel Augustus limesét Raetia felé befejezettnek tekinthetjük. Az itt talált gyér népességet Tacitus a germánokhoz sem számítja, *bizonytalan szerzeménynek* tekintvén a Rajnától a Dunáig terjedő hegyközt, Tacitus *decumates agros*-sal, melynek csak strategiai fontossága lebegett akkor a tervezők előtt, de a mely vidék csakhamar gyors virágzásnak indult a személy- és vagyonbiztonságot teremtő első limes védszárnyai alatt.[3]

A birodalom elkülönítésére tehát nem tettek az út- és táborhely építésénél egyebet. *Limite* acto *promotisque* praesidiis, sinus imperii et pars provinciae habentur, mondja Tacitus, épen az agri decumatesről szóltában. Ezzel iktatták az imperium és tartomány szerves részévé ezt az akkor még gyéren lakott, elvadult vidéket s a regio translimitanából a mennyit a fegyverük elérhetett, adófizetésre, földhasználatra a katonaságnak szabad vala mind igénybe venni.[4]

[1]) Itinerarium Antonini 231, 8: 241, 2.

[2]) Corpus Inscript. Latin. V. 938. Viam Claudiam Augustam quam *Drusus pater Alpibus* bello patefactus deveterat munit ab *Altino usque ad flumen Danuvium* m(ilia) p(assuum) CCCL.

[3]) Tacitus. Germania 29. Non numerarerim inter Germaniae populos quamquam trans Rhenum Danuviumque consederint, eos qui decumates agros exercerunt, levissimus quisque *Gallorum* et inopia audax dubiae possessionis solum occupavere: mox limite acto promotisque praesidiis sinus imperii et pars provinciae habentur.

[4]) Tacitus Annales 13, 54. agrosque vacuos et militum usui repositos.

A *limes* és *via* ilyeténkép rokonértelmű kifejezések; de a határon elvonuló *utat* tekintették mégis a közhasználatban tulajdonképeni limesnek, mert ennek rendeltetésébe kifejezetten belétartozott a *határvédelem* is. Olyan természetes határvonalakat, mint a messzire ellátszó *Taunus, Wetterau*, szinte fölösleges is lett volna még határjelző árkolással, sorompóval is elzárni s a rómaiak fensőbbségi érzülete, a táborhelyek bő kiszabásánál megnyilatkozó önbizalom mind a támadás szempontjait érvényesítvén, ez szinte kizárhatta a védelemnek mesterséges körülzárolásokra támaszkodó eszközeit s kiegészítésül beérte a hegyéleken, az ellenséges vidékre betekintést nyujtó, a vészjelzésre emelkedésénél fogva alkalmas magaslatok fából összeácsolt egyszerű őrtornyokkal.

Teljesen azonos vala a geographiai helyzet a Rajna középvölgyén Mainztól Strassburg—Offenburgig, hol a Schwarzwald erdős magaslataiban a természet rendező keze félreismerhetetlen biztos határjelzőt állított a hódító rómaiak első limesvonalának keleti oldalára.

A Neckar völgyének elzárolását a rottweili terjedelmes földvárban kellően biztosítva látván, a Dunától északra a *Száb Jura* felé szintén nem tartották időszerűnek erélyesebb határjelzésekhez folyamodni.

Az egész berendezkedés azt az impressiót ébreszti fel a kutatóban, hogy a hadvezénylet legfőbb czélja az ellenséges invasiók lehetőségének a *Rajnától* minél hátrább szorítása, vagyis egy könnyen tágítható biztonsági öv, katonailag szólva: *Hinterland* megteremtésében kulminált. S mert ezzel a taktikai nagy előnynyel együttesen a Duna—Rajna vonalán *Raetia* és *Germania*, illetőleg *Gallia* közvetlen kapcsolata is biztosítható vala s *Rottweilből Windonissába* (Windisch), valamint *Augusta Vindelicorumon* át délre *Brigantium* (Bregenz) és délkeletre *Pons Aenein* az *Inn*völgy s a *Brenner* világútjaiba is belekapcsolhatták limesvonalukat, mindez csak fokozhatá a munka gyorsítását s a hadvezetőség erélyét.

A mainz—offenburg—rottweil—fiaimingeni limesvonal fényesen be is váltotta a hozzá fűzött reménységeket. A határőrség jutalmául szánt agri decumatesek igen rövid idő alatt nagy vonzerőt kezdtek gyakorolni a birodalom földéhes vagy

szerencsevadászó elemeire, olyannyira, hogy Rottweil a Flaviusok alatt már oly hatalmas központtá izmosodhatott, a hová a csakis provinciális székhelyeken gondozott tartományi oltárokat is nyugodt lélekkel elhelyezhették. Új neve: *Arae Flaviae* is erre a nagy és Daciában például csakis Sarmizegetusában észlelhető ritka kitüntetésre mutat s minthogy Offenburg közelében *Vespsaianusnak* Zangemeister [1]) által Kr. u. *74-re* determinált mérföldmutatója szerint a csapatszállítás, élelmezés könnyítésére a mi *községi utaink kereknyomainál* egyébnek nehezen vehető primitiv katonai útat Vespasianus rendszeresen kikövezett, távolságmutatókkal fölszerelt *birodalmi utak* sorába emelvén, már ezzel félreismerhetetlenül dokumentálta a Schwartzwald aljának polgáriasodását. Az ipar, kereskedelem hatalmas circulatióját közvetité ezen útvonal a Rajna és Duna s következőleg nem csupán Felső-Germania és Raetia, de Gallia és az alpesi tartományok: Raetia, Noricum, Pannonia felé is. Azért a mérföldoszlop záradékán Zangemeister által még ab Argentorato in R(aetiam) magyarázott megoldást Domaszewsky [2]) Zangemeister kevésbbé ajánlott combinatiójával in R(ipam) Danuvi fogadta el. Ezt a meghatározást különösen a *Via Claudia Augusta* két mérföldkövének *ab Altino* usque ad Danuvium m. p. CCCL [4]) és a *flumine Pado* ad flumen Danuvium

[1]) *Zangemeister:* Westdeutsche Zeitschrift III. 247. Drei obergermanische Meilensteine aus dem ersten Jahrhundert. A Weissgerber által az offenburgi felső polgári iskola 1840/41. évi programmjában hibásan közölt, és Brambachnál XXXI. 1955. alatt ép ugy reprodukált követ igy adja:

CAESAR	NO
COS	//
CNCOR	TE
LEG	
ITERDE	ONORAE = iter de (Argent)orate
INR	in R(aetiam)
A	

kevésbé valószinűnek állította a helyesebb: iter de Argentorate in R(ipam) Danuviinél).

[2]) Zangemeister: Drei obergermanische Meilensteine aus dem ersten Jahrhundert. Westd. Zeitschrift III.

[3]) Alfred v. Domaschewsky: Die Beneficiarposten und die römischen Strassennetze. Westdeutsche Zeitschrift XXI. Heft II. 1902. p. 201.

[4]) Corpus Inskriptionum Latinarum V. 8002. viam Claudiam

per m. p. CC[C]L.[1]) támogatja. Hasonló, sőt egészen rokon terminatiót ismerünk Hispaniából is: *a Baeto et iano Augusto ad Oceanum*[2]) és Syriában »a finibus Syriae usque ad mare rubrum«.[3])

A katonai érdekek mellett tehát administrativ és közgazdasági, sőt politikai tekintetek halaszthatatlanná tevék a többé nem félpusztaság számba menő Schwartzwald-Rajna közén s a Neckar—Duna forrásvidékein az *agri decumatesek* világforgalmának a katonai őrvonal kijebb tolásával s az ellenséges támadások megnehezítésével leendő biztosítását. Ezt a feladatot Vespasianus már utódára, Domitianusra hagyta örökül. Lássuk, mikor, hogyan s minő czélzatokkal oldotta meg ezt a nevezetes vállalkozást Domitianus?

VI. Domitianus 120 római mérföldnyi (174 kilométer) új limes-telepítése a bellum Germanicum kapcsán. Castellum-építései a cubusok határain belül.

(Lásd térképmellékletemet és 13 alá foglalt vázlattal.)

A Rajna jobb partszegélyének bekebelezése Vespasianus birodalmi úthálózatával teljessé válván s a mai Strassburg (Argentoratum) felől a Duna felső völgyére a hadi és keres-

Augustam quam Drusus pater Alpibus bello patefacto devexerat munit ab Altino usque ad Danuvium m. p. CCCL.

[1]) U. o. 8003. Viam Claudiam quam Drusus pater Alpibus bello patefacto devexerat munit a flumine Pado ad flumen Danuvium m. p. CC[C]L.

[2]) Corpus Inscript. Latin. II. p. 626., 993.

[3]) Corpus Inscript. Latin. III. p. 2308. No. 14149[42]. *Vadi Modjeb* mille passibus in milliaris qui praecedunt Lapides eo ordine repraesentantur, qui olim steterunt ad viam Domasewsky Alfred megfejtése szerint a 14149[41], 14149[13], 14149[13], 14149[44], 14149[42] a legépebb s így végződik:

P · P RED actu im formam
PROVINCIAE Arabiae viam
NOVAM a finibus Syriae
VSQVE AD MARE RVBRVM
APERVIT ET STRAVIT

kedelmi forgalom biztosíttatván, az augustusi limesvidék rohamos felvirágozása s a rómaiak előhaladásával még hevesebb ellenszenvre hangolt szomszédos germán törzsek guerilla-csatározásai, rabló kalandozásai a szépen népesedő *agri decumates* biztonsága s a birodalom tekintélye érdekében is mellőzhetetlenné tevé a továbbterjeszkedést. Természetszerűleg rákerült a sor tehát a középső *Neckarral* a *Schwartzwald*, valamint az *Odenwald* megszállására is, hogy tovább fejleszszék a Rajna- és Dunamellék külső védő övét, azt a *Hinterlandot*, mely a provincia törzsével összeforrasztott s a polgáriasodás ösvényein nagy léptekkel emelkedő raetiai és felső-germániai végeket a barbárság zömétől elválaszsza.

Ezt a czélt Domitianus ujabb limesalapításával igyekezett biztosítani, a mire annál több oka vala, mert *Frontonius*[1]) a hadjárat részesének feljegyzéséből megtudhatólag a germánok »*szokásuk szerint*« *erdős magaslataikról és sötet rejtekeikből ki-kicsapván*, szorongattatásuk idején rengetegeikbe menekültek. A császár tehát *120* római *mértföldnyi limest* építvén, azzal lehetetleníté a további prédálást, hogy ezeket a biztos menedékeket útvonalával feltárta, leleplezte: »Imperator *Caesar* Domitianus Augustus sum Germani more suo a saltibus et obscuris latebris subinde impugnarent nostros tutumque regressum in profunda silvarum haberent, limitibus per centum viginti millia passum actis non mutavit tantum statum belli, sed et subiecit dicioni suae hostes, quorum refugia nudaverit.«

A limeskutatás egyik nagyfontosságu feladatát képezé ennek a históriailag megörökített, helyrajzilag azonban bizonytalan *limesnek* kiderítése. *Soldan* iskolatanácsos és Taunusról a *Wetteraun* át a Majnáig terjedő, de a fentiek szerint kétségtelenül Augustus idejéből származó 224 limesben jelölte meg Domitianus 120 római mértföldnyi, vagyis 174 kilométer limesét, minthogy a távolsági méret meg is felelne annak, s a mit Mommsen Tivadar[2]) is Cohausennel[3]) feltételeztek.

[1]) Frontonius Str. 1., 3., 10.

[2]) Römische Geschichte von Theodor Mommsen. Fünfter Band. Die Provinzen von Caesar bis Diocletian Berlin 1885. 140. lapján.

[3]) J. Cohausen: Die römische Grenzwall in Deutschland.

Másfelé kell tehát tekintenünk s szerencsére *Hirschfeld*, *Zangemeister* s legutóbb *Lachenmayer* localis vizsgálódásai pár felirati vonatkozás szabatosabb értelmezésével s a germán törzsek elhelyezkedésének felderítésével az u. n. *belső, vagyis a Neckarvölgy és Odenwaldon* haladó várserban a régóta hasztalanul találgatott Domitianus limes hollétének megalapítására is rásegítettek.

Domitianus kisérője *Frontonius* ugyanis feljegyezte, hogy a mikor a császár a germanicus titulusra az ellenség leverésével rászolgált,[1] *in finibus Cubiorum castella poneret, pro fructibus locorum quae vallo comprendebat, pretium salvi* iussit; at queita iusticiae fama omnium fidem adstrinxit.«

A cubiusok otthonát kell tehát meghatározni, mert onnan kiindulva magától rájutunk a kérdéses vonal nyitjára is. Hirschfeldnek Aquitaniáról[2] szóló tanulmányából tudjuk, hogy Caesar idejében a helvétek felkerekedve a *santonok* új otthonába vándoroltak át a *Garonne* mellé Zangemeister[3] e két néptörzsről szerencsésen kiderité azt is: hogy a római előnyomulás az *Odenwald* rengetegeiben *Miltenberg Walldürn* közén találta őket s *Deo Santio* szentelt oltáruk tanúsága szerint ők is a helvétokhoz számítottak, mivel ezen cultus csakis a helvétok határain belül uralkodott.

Ide járúl a *Neckar melléki Boeckingenből* egy idáig kizárólag a *helvétáknál*[4] jelentkező népies *Mars* istenség: a *Mars Caluri* cultusának felirati beigazolása. Az oltár históriai és ethnographiai jelentőségét fokozza az áldozó személy hivatalos minősége is. Mert *Jul(ius) Quietus beneficiarius consularis* római állami alkalmaztatása daczára hiven kitartott nemzeti cultusa mellett s a *beneficiarius* állás szervezettségével már legalább is a II-ik század közepére, vagyis *Antoninus*

---

[1]) Frontonius Str. 2., 11., 7. Imperator Caesar Augustus Germanicus eo bello quo victis hostibus cognomen *Germanici* meruit.

[2]) Hirschfeld: Aquitanien. Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften. 1896. 453. lapján.

[3]) Zangemeister fejtegetése Deo Santioról. Westdeutsche Zeitschrift I. 264. (Corpus.)

[4]) Inscriptiones Helvetiae *app. Kelleri* Nro 15., 16. és 18. oltárok tartoznak ide.

Pius, avagy *Marcus Aurelius* idejére utaló oltárkő[1] azt is világosan elárulja: hogy a gyorsan terjedő romanisalás és állami befolyás külső kifejezéséül Jupiternek, az állami főistenségnek hódolnak ugyan a helveták is, de számerejük még mindig elég tekintélyes vala arra nézve: hogy *faji egyediségüket* megvédhették a teljes beolvasztástól s ebbeli érzelmeiket honi istenségük tiszteletével is kifejezésre merték juttatni.

Ugyanezt a faji szívósságot és ethnicus folytonosságot illustrálják a szomszéd *Benningenből* az *Exploratores Triboci et Boi* saját idiomjuk szerint *Deanae* szóló áldozatukkal.[2] Ime ők is ráfanyarodnak a római szolgálatra, de azért nemzeti sajátságukból nem vetkőznek ki teljesen.

A *triboeik* is, itt a Neckar-Kinzig közén a Fekete erdő táján laktak végig s hogy erre vala különösen a *boiok*nak ősi otthona, azt *Caesar*-ból bizonyíthatjuk. Szerinte ugyanis a helvéták nem csupán a *rauraci*, *tulingi* és *latobrgi* szomszédos népeket erőszakolták magukkal, hanem a *boiokat* is »boiosque, qui trans Rhenum incolerunt et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnarant, receptos ad se socios sibi adsciscunt«. Lenn pedig Galliában a *bituriges cubi* valának a bituriges vivisci szomszédai, vagyis a biturigesek a *viviscus*ok és *cubus*ok közt oszlottak fel s mindkét népségre rányomták bélyegüket. Ezek a viviscusok azonban megelőzték a Garonne felé vándorlásukban

---

[1]) Brambach Corp. Ins. Rhenar. 1588:

·I·O·M·
E MARTI CA
cuutherus TVRIGI GEN culter
pateru IO · LOLI · C · securis.
IVL QVIETVS
B COS ·
V · S · L · L. M.

[2]) Brambach. 1600

EANAE E
ƆLORATƆI
TRIBOCI
ET BOI
L · L · M.

Olvasd: Djeanae explorator(es et) triboci et boi.

a helvetákat[1]), ép s úgy érkeztek a *biturigesek* a *cubusok*[2]) után s két elődjük közé fészkelvén be magukat, azokkal összekeveredtek. Minthogy pedig a Majna völgyszorosában *Obernburg*, a mint azt Zangemeister éles szeme észrevette, egy *Cubus*[3]) nevű romanizált germán sírkövét szolgáltatta, tehát kétségtelenül oda esett a fenti néptörzsek elrendezésével már amugyis arra mutatott *cubus* föld.

Ez a VISVCIVS s női alakjában SANCTA VISVCIA a Schwarzwald alján és a Neckar torkolatánál Mercur kedvelt helyi változataként általános tiszteletnek örvendett, ugy látszik, le a Rajnáig s Heidelberg vidékéről is két oltára ismeretes.

Köngen a *Hadrianus* által elsőrangú útvonallá emelt Neckarvonalán kiválóan forgalmas pont lehetett, mint alább látni fogjuk s a Duna felé rövidebb kapcsolatot nyujtó mellékvonal kiinduló pontjaként beneficiarius consularis lakta.[4])

Ily módon biztos fogantyúval rendelkezünk *Domitianus* limesének irányára és hollétére nézve és semmi kétség nem foroghat fenn többé arra nézve: hogy Rottweilból kiindulva a Schwarzwald keleti oldalát kerítette be limesével a Neckarvölgy megszállásával.

Minthogy az augustusi limes Strassburg felől Obernburgon keresztül Rottweil, Waldmössingen állomásaival érte el a Dunát s ezt a vonalat Vespasianus *74-ben* birodalmi úttá is alakította át: Domitianus eme transversalis útra merőlegesen építette meg Rottweilból kiindulva az ő dél-északi limesét egészen a Majnáig.

Rottweilból északra *Sulznál* 114 × 159 (152) méteres castellum képezhette a voltaképi kiindulást, hol szintén igen korai jellegű cseréptöredekre akadtak. Lennebb *Rottenburg* utóbb a *Hadrianus* útrendszerével megteremtett civitus *Sumelocensis* központja. Majd a Majna északkeleti hajlatában

[1]) Hirschfeld: Aquitanien. Sitzungsberichte der Berliner Akademie 1896.

[2]) Zangemeister: Neue Heidelberger Jahrbücher 3., 15.

[3]) Zangemeister: Westdeutsche Zeitschrift 9., 185.

[4]) Westdeutsches Korrespondenzblatt 1882. p. 69.

[I] O· M [D] O [liche] NO.

Köngen 151 × 161 méter castelluma utóbb egy újabb dunai útelágazás központjaként hatalmas fejlődésnek indult [1] s forgalmát *Deo Mercurio Visucio* [2] *et sanctae Visuciae* állított oltára is illusztrálja.

Mars *Caturix* egy szintén kizárólag helvétáknál jelentkező helyi *istenség* tiszteletetét [3] Marbachból a-Murr Neckár egyesülésénél az *Exploratores Triboci et Boi* [4] Dianának állított oltár, mely a II. századból őrizte meg az egy numerusba egyesített két törzs emlékezetét. Ezek helyi szolgálatra valának alkalmazva, mint exploratores, a mi magában is bizonyítja helyi illetőségüket, mert csak a születésüknél fogva alapos helyismerettel rendelkezők kémlelhették, figyelhették a vidéket. A *tribocik* mint *cives tribocorum* [5] 249/51, sőt 259—60 közt is feliratilag örökítik meg magukat Strass-

---

[1]) Lachenmayer: Westdeutsches Correspondenzblatt 1900. 33. Vesd össze Westdeutsche Zeitschrift 1905.. 5.

[2]) Brambach: Corpus Inscriptionum Rhenarum 1581.

DEO MERCVRIO VI
SVCIO. E SANCTE VISV
CIE P· QVARTONIVS
SECVNDINVS DECV
VI SVMAEX IV V· S· L· M.

[3]) Brambach Corpus Inscriptionum Rhenarum 1588. Bockingen ibi rep. 1712. in antiquario reg. Stutg.

I · O · M ·
E MARTI CA
TVRIGI GEN
IO LOCI C ·
IVL · QVIETVS
B. COS
V · S · L · L M

[4]) Brambach Corp. Inscr. Rhenarum 1600. periit.

[5]) Brambach XXIX. 1653. szep. 1859. longas c. duodecum Broco mago Salectionem versus. in bibl. Arg.

C VALENTI · H
OSTILIANO
MESSIO QVi
NTO NOBILI
SSIMO CAES
C · TRIB · AVRO
LI
131

burg környékéről, tehát a római uralom egész tartama alatt fentartották faji egyediségüket.[1])

A Neckar északnyugatra igazodván, *Stuttgart* alatt *Cannstadt* forgalmi góczpontként szerepelt, s utóbb 221-ben *Bivis Trivis Quadrivis* áldozását örökíti meg beneficiarius consularisától.[2]) Ez az elágazási út a Wurm völgyére, s azzal *Pforzheim*,[3]) Durlachon[4]) át a Rajnához irányultan kétségen kívül szorosabbra fűzte a kapcsolatot a tulsó biztosabb partvidékhez, honnan veszély idején a tartalékot, felszerelést és élelmet pótolták. Azért, a mint észrevehetjük, minden pontról fűződik is egy-egy keresztút s a lehető legsűrübb kapcsolattal fokozták a Domitianus korszakban még keleti, vagyis külső határőrvidéket. S ezek a tisztán katonai érdekből épített mellékvonalak apránkint a legélénkebb circulatio arteriáiává izmosodának. Caunstadt castelluma a tekintélyesebbek közé tartozó 217×175 méter méretet mutat.[5])

---

[1]) Brambach XXX. 1954.

IMP CAES · PVB
LIO LICINIO
VALERIANO PIO
FELICI INVICTO
AVGVSTO CIV
TRIBOCORVM

= Civ(es) Tribocorum.

[2]) Brambach Corpus Inscript. Rhen. 1577.

I IV · H · D · D ·
BIVIIS TRIVIS Qv
ADRIVIS SATTO
NIVS IVVENILis
BF COS PROSa
TE SVA ET SVOR
VM POSVIT V · S

[3]) Brambach Corp. In. Rhen. 1688.

I · O · M · DOLICENO L · VERAT PATERNVS M · LEG
VIII AVG S · L · M · = I · O · M · Doli(c)eno L · Verat.
Paternus mi(les) (l)eg(ionis) V(III.) Aug. Domaszewsky szerint egy immunis consularis lehet.

[4]) Westdeutsches Korrespondenzblatt 1898. p. 34 egy veteranus emlékköve.

[5]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Limes-Commission 1893/4. Archaeologischer Anzeiger 1895.

A Mur beszakadásával szemben, *Marbachnál* áldoztak az Exploratores Triboci et Boi Dianának és Benningennél merült fel a VICAN MVRRENSE [1]) Vulcannak szentelt áldozása. Úgy látszik a tábori futároknak is állomásául szolgált, mert CAMPESTIBUS [2]) is akadtak tisztelői.

Heilbronnal átellenben, *Boeckingennél* 148-ban a COH · I · HELVETORVM parancsnoka FORTVNAE RESPICIENTI [3]) szentélyt állított. Úgy látszik, Fortuna általában kegyelt istennője vala a határőrségnek s Fortuna respiciens specialiter az ő tiszteletük tárgyát képezheté. A helvéta katonaság Marsot is saját idiomája szerint formálta át. *Mars Caturixként* [4]) imádván. Egyébként a legénységben akadt *Mithrának* SOLI INVICTO MITHRAE [5]) Deus tarancu-

[1]) Brambach Corpus Inscriptionum Rhenarum 1595. Caput.

IN · H · D · D ·
VOLKAN
SACRVM
VICANI
MVRREN
SES · V · S · L · M

[2]) Brambach 1596. (a 1583.) in agro iuxta Beningen Gruter.

CAMPESTRBVS
SACRVM
P · QVINTVS · L · FL ·
QVIR · T · ERMINVS
DOMO SICCA
VENERIA TRIB
COH XIII VOL C · R

[3]) Ugyanott Nro 1583. in via publica inter Boeckingam et Nicrogurtaeum reparatione inventus 1712. Scifert (Stael) ara.

FORTVNAE
RESPICIENTI SACR
NASELLIVS C LEG
VIII · AVG · PRAE
POSITVS CHOR
I · HELVETORVM
TORQVATO ET
IVLIANO COS
V · S · L · L · M ·

[4]) Brambach 1588.

[5]) Brambach Corp. Insc. Rhenarum Nro 1584.

nusnak,[1]) Apollo pythiusnak[2]) és *Deus Mercur Cultornak*[3]) is tisztelője az állami főistenség: Jupiter[4]) mellett.

Kevéssel alább, a *Kocher* és *Jagst* közén a *Wimpfen* fontos hadászati pont lehetett, mely a kereskedelemnek is éltető forrásává vált,[5]) s a Domitianus által leleplezni óhajtott erdős rengetegekre utal *Diana*[6]) áldozásaival.

Neckarburkennél a Neckar északnyugatra fordulva, tulajdonképen Drusus *első* limesvonalába jut. *Domitianus* győzelmes csatájának, s a helvéta néptörzsek valódi otthonának terep nehézségei tulajdonképen a Neckartól a Majnáig, az Oden-

[1]) Ugyanott 1589.

[2]) Ugyanott 1590.

APOLLINI
PYTHIO SACR
NASELLIVS
PROCLIANVS
7 LEG VIII · AVG
TORQVATO
ET VVLIANO COS
V · S · L . L · M

Ugyanő áldozott SOLI INVITO MITRA.

[3]) Brambach 1591.

DEO MER
CVRIO CV
LTORI RIV
ANVS E
X IVSS E
L · L · M · R

[4]) Brambach 1587.

I · O · M
IVL VICr
7 LEG VII
AVG

[5]) Brambach 1388.

MERCVRIO ARAm EX · VOTO · SVO · SVsCEPTO
IVLIANVS · FIERI · M ·

[6]) Ugyanott 1387.

DIANAE
AEDEM CVM
SIGILLO · L · MEM
MIVS MATERNVS
V · S

waldon következtek. Ez erdős magaslatokon, a *Mümling* és *Mudau* közén *Oberscheidenthalban* a 134×137 méter quadraticus földvárral kezdődnek a már Conrady 1883-iki kutatási térképén elég hiven feltüntetett[1] limescastellumok, úgymint: *Schlossau*, *Hesselbach*, *Würzberg*, *Eulbach*, *Vielbrunn*, *Lützelbach*, *Domitianus* alkotásai. *Lützelbachtól*, Seckmauern és Arnheitserhof mellékcastellumokkal érkezünk in finibus cubiorum *Obernburghoz*, hol a fenn már említett *Cubus*[2] sírköve ez érdekes helvéta nemzetiség ősi fészkét igazolja. *Obernburg* a Majna utolsó könyökhajlatától, Miltenbergtől Grosskotzenburgig számító völgyszakaszának felső harmadát zárván el, semmi jelét nem látom annak, hogy Domitianus Miltenbergig, tehát a fordulópontig visszafelé is felhatolt volna. Az innen származó feliratok mind későbbiek, s egy újabb határigazítás eredményeiül tekintendők. Völgymentét követhette *Domitianus* a cubusok földjén, keresve a csatlakozást a *Wetteraual*, melyhez *Kesselstadtnál*, Grosskotzenburg alatt számíthatjuk az összekötő lánczszemet.

A Majna bal partján, *Niederbergnél* találjuk a 152×142 (131) méteres földvárat s a *Gersprenz* torkolatánál *Stockstadtban* még nagyobb 167×201 méteres castellum kétségtelenül első századbeli síremlékével tanuskodna a korai megszállás mellett. A COH·II·HISP(anorum) katonájának síriratában mutatkozó archaismus ugyanis az első század kezdő felére utal, s nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy már Augustus limese itt záródott s következőleg a Domitianus castellum-sorozata Niedenbergnél érte végét.[3]

A *Neckar* felső folyásától, vagyis Rottweiltól Neckarburkenen át az Odenwaldra kerülő s arról Obernburgnál a

[1]) Conrady: Zur Erforschung des römischen Limes abwärts von *Miltenberg*, Westdeutsche Zeitschrift III 1884. 20. Blatt.

[2]) Zangemeister Über den gegenwärtigen Stand der Limesforschung. Westdeutsche Zeitschrift IX. 1890. 185. lap.

[3]) Brambach Corpus Inscriptiorum Rhenarum 1759.

DIOM LD
MIL · COH · H
ISP · NATIONE
ISAVR · STIP · VI · PR
ION · ET MARCVS VE . . . V

Majnához ereszkedő limesvonal egészben dél-északi irányt követve, a kanyargásokkal *Niedernbergig* is megfelel a 120 római mértföld (174 kilométer) hosszúságnak, s erdős tájaival egészen rávall a sötét vadonjaival, a gyors eltünést, a váratlan meglepetést egyaránt lehetségesítő ellenséges területre, melynek ilyeténképen eszközölt megnyitása által Domitianus az ellenséget valóban leleplezte. A hosszú vonal kiküzdése akkora erőfeszítésbe és áldozatba kerülhetett, hogy Domitianus győzelmével *germanicus* titulusára igényt tarthatott. Minthogy Augustus limese *észak*, *nyugat* és *dél* felől, s a Domitianusé *keletről* fogják körül a *Schwatzwaldot*, s észrevehetőleg ez a *körülzárolás* képezé a két rendszer legfőbb czélját is.[1])

A Schwarzwaldnak a 13. szám alatt mellékelt térvázlatból világosan kidomboruló eme körülzárolása s az Odenwald nyugati erdős ágainak megszállása nagy területtel öregbíté Felső-Germániát (lásd tépképmellékleten) s jó messzire hátratolá a germán népek támadási tűzvonalát a Rajnától.

A germán győzelemről ugyan kicsinylőleg szólnak a historicusok s legfőbbképpen Tacitus, a kinél szintén felmerülhet e pontnál a részrehajlás gyanúja, a maga brittaniai diadalai elhomályosítását látván a nép ujjongásában, mely Rómában több napig örömmámorban úszott. A senatus is szokatlan előzékenységgel viseltetett Domitianus iránt, 28 lictort rendelvén melléje.[2]) A jelek tehát kedvezőbb szinben tüntetik fel *Domitianus* eme foglalásának és diadalának jelentőségét, s elég a mellékelt vázlatra pillantanunk, hogy a foglalás stratégiai és politikai horderejéről megbizonyosodjunk. Az augustusi limestől észak-nyugat és délről érintett *Schwarzwaldot* az új limes keleten oly gondosan körülkarolja: a germánság biztos rejtekei a Schwartzwald, valamint az Odenwald nyugati szárnyán teljesen megsemmisülnek, s a Rajna terétől oly messzire szorul az ellenséges zóna, hogy onnan az ősi szokásnak, vagyis a hirtelen betöréseknek, portyázó kirándulásoknak egyszerre vége szakad.

[1]) Suetonius: Domitianus 6 expeditio sponte suscepta. Zonaras: 11. 19: *λεηλατήσας τινὰ τῶν πέραν Ῥήνου τῶν ἐνσπόνδων.*

[2]) *Zangemeister Domitian* und Trajan in den Rheinländern. Bonner Jahrbücher LXIII. 1878.

A germánokat tehát Domitianus kiszorítá Rajna mellékéről, sőt a Majna torkolatához is áttörhetetlen várövet von. A Duna forrásvidéke azonban már Augustus korában befoglaltatván a két tartomány határmesgyéjébe, arra felé külön elsánczolás vagy palánkolás mellőzhető vala, miután az előörsök fatornyaival az Odenwald keleti ágai és a Sváb Jura felé tovább is beérhették.

S a rendezés eme módja egyelőre be is vált, mert, habár *Antoninus Saturninus* helytartó lázadása s a helyőrség fegyelmetlensége a mindig résen álló chattokat ismét fegyverre bátorítá, s 88/9. telén csak a Rajna jégzajlása mentette meg a bal partot rabló kalandozásaiktól, azért tartósabb nyomot ez a határvillongás sem hagyott, s az őrvidék békésen folytatá a rend helyreállítása után ismét hivatását.

13. ábra. Az első *(Drusus)*. és második *(Domitianus) limes* térvázlata a germanok buvóhelyéül használt *Schwarzwald* körülzárolásával s a cubiusok földjének megszállásával.

Domitianus érmein 84-ben kezd jelentkezni a *Germanicus*[1]) titulus, következőleg a germanokon kivívott diadal s a cubusok határaira telepített castellumok időpontja 83-nál későbbre nem helyezhető. Időrendileg egy bellum Dacicum előzhette meg, melyet Domitianus, épen a germánok segítségében bizakodva, indított. A segítség elmaradása vonhatá a germánokra a császár haragját, mert életírója szerint támadó volt ez a hadjárat, melynek szerencsés befejeztével a kitüntetésekből megállapíthatólag ismét bellum Dacicum következett.[3])

[1]) Eckhel: Doctrina numnorum VI. 378. 397.

[2]) Suetonius: Domitianus 6 Expeditio sponte suscepta.

[3]) Corpus Inscript. Latin. III. 7397. Donis donatus bello Dacico et bello Germanico. Hasonlót olvasunk Sirmiumból (a mi Mitroviczánk

A két hadjárat tehát időrendi egymásutánban állott egymással s Antoninus Saturninus 88-beli lázadásával a bellum germanicumot, mint azt Domaszewsky Alfréd [1]) megkisérti, még a lázadás leverője: L. *Appius Maximus Norbanus* özvegyének hitvesi hivalgásból használt confector belli Germanici [2]) tulzó titulatiója daczára sem azonosíthatjuk, miután *Mommsen Tivadar* [3]) meggyőzőleg bebizonyította, hogy egy ilyen helyi zavargás nem birhatott az özvegy érthető nagyítása daczára sem *a bellum Suebicum it(em) Sarmaticum* és a *bellum Germanicum* Sarmaticum [4]) jelentőségével.

Domitianus limese azonban épp oly kevéssé azonosult a tartományi határral, mint az Augustusé, mert, a mint már említettük, Tacitus [5]) szerint a helyőrség és a római alattvalók minél nagyobb területet igyekeztek a limesen tulról megmüvelni, kihasználni. Alább látni fogjuk, hogy Hadrianus idejében a Neckar menti *Rottenburgnál* összpontosult Sumelocenno [6]) környéke Cannstadtig számított. Minthogy a *regio translimitana* Mommsen [7]) szerint egy procurator administratiója

Alsó-Pannóniában) Corp. Inscript. Latin III. 10.224. Domitianus kitüntetettje sirkövén: *bello Dacico* torquibus armillis phaleris corona vallari s különösen Carthagóban Corp. Inscript. Latin VIII. 1026. Donis donatus a Domitiano ob bellum *Dacicum, item ob* eodem *ob bellum Germanicum, item torquib.* armillis *ob bellum Dacicum.*

[1]) Alfred v. Domaszewsky *Westdeutsches Korrespondenzblatt* 1892. 114. lapján.

[2]) Corpus Inscriptiorum Latinanum VI. 1347.

[3]) Theodor Mommsen Hermes 3., 117.

[4]) Corpus Inscript. Latin. X. 135. Potentiában a háboru egyik vitéze: Donis (mili)taribus bello Suebico it(em Sar)matico corona murali corona va)luri hastis puris duobus vex(illis ar)gentis duobus. Egy másik Traianustól decorált vitéz sirköve Corp. Inscript. Latin. XI. 5972. *Tifernum Metaurenséből* szintén *bellum Germ(anicum) et Sarmatic(um)*ot említ. Don. Donato ab imp. Traiani Aug. Germ. ob bellum Dacii torquibus armill. phaleris corona vallar. et a priorib. principibus (vagyis Domitianustól eisdem donis donato *ob bellum Germ*(anicum) et Sarmatic(um) Domitianus életirójánál. Suetoniusnál is említésbe jövő *expeditio* Sarmatica is idevonatkozik. (Vita Domitiani 6.).

[5]) *Tacitus Annales* 13. 54.

[6]) Haug-Sixt: Die römischen Inschriften und Bildwerke Würtembergs Nro 497.

[7]) Theodor Mommsen Staats-Recht III. 830.

alá tartozott, itt a *Vespasianus* birodalmi útjáig *Rottweiltől* északra a *saltus Sumelocennensis* mint regio translimitana legalább is odáig számíthatott.

Az új rend tehát nagy katonai előnyei mellett a polgáriasodás terjedését is hathatósan megkönnyítette, s alig egy emberöltő alatt már a rómaiasodás szembetünő jeleivel fogadnak a Neckar-völgy és Odenwald állomásainak még bennszülött helvéta · german ivadékai is s a *Schwarzwald* erdős vadonjaiból alaposan kipusztulnak a lázadások azelőtti kigyófészkei.

Lássuk tehát a továbbhaladás módjait és miként jét!

VII. Trajanus kiegészíti és betetőzi Domitianus limestelepítését. Hadrianus reformja. A sorompórendszer s a táborhelyek kitelepítése a limesvonalra.

Trajanus, mint a ki épen a Rajna mellől *Cölnből* lépett trónjára s 96-tól mint legatus közvetlen tapasztalásból ismerte a germán határvillongások veszélyeit, mindjárt a daciai hadjárattal egyidejűleg érezteté gondosságát a Rajna—Duna közének védvonalával is. Ő is, mint Vespasianus tevé a Strassburg—Rottweil limesvonallal, eljöttnek látta az időt arra, hogy Augustus limesének *Offenburg—Mainz* északi felét szintén beiktassa a birodalmi úthálózatba.

Egy Offenburg közelében Bühlnél jó idő előtt elékerült [1] és *Zangemeister* [2]) által szerencsésen megfejtett mérföldmutató (lásd térképmellékleten) tanúbizonysága szerint 100-ban már be is rendezték a Rajna mentén, a Schwarzwald alján megépített birodalmi útat.

Még hatékonyabban fejleszté a Rajna-jobbparti félbarbár vidékek erkölcsi és anyagi virágzását a béke ama műveivel, melyek itt pezsdülő városi életet teremtének.

A *Civitas Ulpia Sueborum Nicretum* központja: a Hei-

[1]) Corpus Inscriptionum Rhenarum 348. lap XXX[1]. 1955. az offenburgi Schwabenthornál befalazott töredék.

[2]) *Zangemeister:* Westdeutsche Zeitschrift 3. 246. Vesd össze Neue Heidelberger Jahrbücher 3. 1.

delberg alatti *Ladburgnál* nagy lendületnek indult *Lopodunum* vala, s polgári és katonai téren egyaránt háttérbe kezdé szorítni, az uj határvonaltól aránytalan távolságban elmaradó Vindonissát. Erre a *civitas*-ra bizonyít felfogásom szerint a *Heidelberga*-nál talált Visucius-oltár is. Brambach Corpusa 1704. száma alatt.

VISVCIO
AEDEM CVM SIGN
C CANDIDIVS
CALPVRNVS
DCCSNEM
C NENE FEC

Az 5-ik sor nézetem szerint D(ecurio) C(ivitatis) V(lpiae) S(ueborum) N(icretum)-ra értelmezhető, vagyis Heidelbergától a Neckar torkolatáig számíthatott a civitas, melynek központját Lopodonum képezte. Ez az új hadi út berendezése a forgalmat a Rajna jobb partjára terelé Offenburg Heidelberg (Lopodonum) felé *Mainznak* s ezzel Strassburg jelentőségét is hirtelen leszállítá, úgy hogy a VIII. legio törzskara ott maradása daczára, helyőrségi minimumra csökken s inkább administrativ szerepkört kezd betölteni a katonai helyett, mely annál fokozottabb mértékben Mainzra hárul át, mint Felső-Germániának mostantól egyetlen nagyobb helyőrséggel rendelkező kerített városára. (L. térképmellékletemet).

Az *agri decumates* ily módon Mainz felé is elsőrendű összeköttetést nyervén, eleven circulatio váltja fel a korábbi tespedést s itt a Rajna—Schwarzwald közének áldott terein olyan forgalom és élettevékenység fejlődik ki, hogy 181-ben a felső-germániai sürü úthálózatnál alkalmazott nagyszámú beneficiariusok békés harmóniájának és a fontos útkereszteződés geniusának Lopodonumban, mint a forgalom gyúpontján, C. Julius Adventus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) im(munis), a ki Felső-Germánia útinspectori tisztét (beneficiarius consularis Germaniae superioris) töltötte be, szentélyt is emel[1] a hely, az útcsomó és az összes állomások jóvoltáért 181-ben így áldozván:[2]

[1]) Westdeutsche Korrespondenzblatt 1884. évf. 132. lap.

[2]) *Brambach:* Corp. Inscript. Rhenarum 1791. Zangemeister

· IN H D D

(genius kép)

GENIO · B(ene) F(iciariorum) CO(n)S(ularis) G(ermaniae)
S(uperioris) ET
LOCI ET CONCORD(iae) VAR(iorum)
STAT(ionum) C · IVL ADVENTVS
B(ene) (F(iciarius) CO(n S(ularis) IM(munis)
. . . . AVGIII · BVRROCoS
V · S · L. L M.
TEMP . . L · REST

De Trajan a Rajna mellett a Felső-Duna védvonaláról sem feledkezett meg. Hadvezéri talentuma rögtön felismerte a *Duna* felső vidékének a Sváb Jurával párhuzamos mély hajlatából Raetia északabbra nyomuló keleti felére származható strategiai hátrányokat, s ezt a topographiai aránytalanságot félkör alakban északra tolt várlánczolattal sietett kiegyenlíteni. Ez ideig t. i. a Duna bal partján *Faimingen* képezte elődei limesútjának záródását s Raetia határát Ulmon illetőleg a *Brenz* patakán alul a Duna medre képezé. Trajanus az Altmühl torkolata közelében *Pförnig*-hez terjedelmes 201×194 méteres várat építvén, onnan északnyugatra irányítá új limesét s az *Altmühl* nyugat-keleti fordulatát *Pfünz*-nél megszállva a *Sváb Rezat*-nál Weissenburg 174×175 méteres castellumával a *Sváb Jurára* emelkedett s ott *Theilenhofen* 200×145 méter várával az Altmühl völgyfejét elzárta. Innen délnyugatra fordulva a *Neckar*-vidékhez Aalen 288×271 castellumával átmenetet biztosított. Ennek a limesbővítésnek Weissenburg már a *Mommsen* által ismert [1] documentumot szolgáltatta. Minthogy pedig a LEG VIII Strassburgból idáig teljesíté szolgálatát s itteni tevékenységét bélyeges téglái hirdetik, tehát *Felső-Germánia határát* is *idáig* számíthatjuk az első századdal. (Lásd a limesfejlődés térkép ábrázolását.)

Westdeutsche Zeitschrift 3. 246. és Neue Heidelberger Jahrbücher 3. 1. Zangemeister azt is megállapította, hogy Alta ripának Valentinianus császár építette várfalának nagy faragott kövei Lopodunumból valók.

[1]) Römische Geschichte von Theodor Mommsen V. Band 144. lapján 1. jegyzet.

Trajan új várövének elhelyezkedéséből az is kiderül, hogy a raetiai limes már ezzel felvette azt az arczulatát, melyet Trajan utódainak módosításai daczára nagyjában a rómaiak visszaszoríttatásáig megtartott. És *Felső-Germániá*-ban a Rajna vonalán a határ-váraknak a parti hegység tetejére történt helyezése szintén Trajan művének sejthető. A niederbieberi terjedelmes 265×198 méter [1]) castellum utal különösen az ő rendszerére.

Domitianus és Trajanus reformjainak üdvös gyümölcsei nem várattak a Neckár elzárt völgyén sem sokáig magukra s a római uralomnak meghódolt bennszülöttek itt is gyorsan alkalmazkodtak az új világhoz. A limeskutatások egyik szerencsés eredménye a *Köngennél* napfényre hozott mérföldoszlop [2]) is, mely nyilvánvalóvá teszi, hogy Domitianus limesvonalát Rottweiltől *(Arae Flaviae)* északra *Hadrianus* birodalmi útvonallá emelte s az egykori helvéta szállások *civitas-sokká* tömörülve, szép virágzásnak indultak. Hadrian mérföldmutatója Rottenburghoz jelöli a *civitas Sumelocena* fekvését ilyenformán: In h. d. d. I · O · M · platiaeda(uni) c(ivitatis) Sumelocene(n)s(is) vici Grinar(ionis) maceriem d(e) s(uo) p(osuerunt). [3])

Egy további felirat ugyanonnan a *Vicus Grinario* központján *Zangemeister* éleselméjű megfejtése szerint *Köngent* igazolja. Minthogy a Peutinger-tábla XXII római mérföldjét a köngeni mérföldjelző XXIX-je *Grinario* (Köngen) és civitas Sumelocena = Rottenburg tényleges távolságának is megfelel, tehát erre nézve kétség nem foroghat fenn. Sőt *Grinario* köre Cannstadt, a római *Clarenna* határáig terjedt, hol a III. század elején a Genius loci mellett *Grinario* kerület geniusát is befoglalta áldozatába a Legio XXII pr. p. f. Antoninianae b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) In h. d. d. Jovi et

[1]) *Hettner:* Bericht über die Thätigkeit der Reichlimes-Commission vom Ende November 1896 bis Ende Dezember 1897. Archaeologischer Anzeiger 1898. Nro 1.

[2]) *Lachenmayer:* Westdeutsches Korrespondenzblatt 1800. Sp. 33. Westdeutsche Zeitschrift 1901, 5.

[3]) *Haug-Sixt: Die römischen Inschriften* und Bildwerke Württembergs 383. lapján 497. szám, Zangemeister értelmezése és kiegészítése.

Junoni reg(inae) et Genio loci et G(erina)rionis Sep(timum) Verus mil(es) leg(ionis) XXII pr. p. f. Antoninianae b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis).[1] Ime tehát két helvéta nemzetség névből alakított a római kormányzat tapintata virágzó civitust s a lakosság faji jellegét annyira kiméli: hogy, a mint láttuk, Köngenben *Mercur Visucius et Sancta Visucia* germán istenségnek épen egy decurio áldozatot mutathatott utóbb be. Ez a Visucius Mercur[3] vagy csak egyszerüen *Visucius*[4] istenség a *Neckar* völgyén a torkolatig el vala terjedve, mert épen Speier átellenében Hockenheimnál és Heidelbergában szentélyei jelentkeztek.

Ez a gyors fejlődés és népesedés a Neckar-völgy municipialis telepeitől a határvonal eltávolítását tevé szükségessé s

[1]) *Brambach:* Corpus Inscript. Rhenarum 1576 periit

INH D D IOVI
ET IVNONI REG
ET GENIO LOCI
ET GERIONIS SEP
VERVS MIL LEG
XXII ANTONIAN
BF COS PRO SUA
ET SVOR DIV
ANTON

L. *Appian* Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae sed totius fere orbis summo studio ac maximis impensis Terra Mariqueconquisitae feliciter incipiunt. Ingolstadii (in aedibus P. Apiani) MDXXXXIII fol. 461. lapján.

[2]) *Brambach:* Corp. Inscript. Rhen. 1581 dem 11-ten Julius 1832 zwischen dem Dorf und den sogenannten Burgackern. Hockenheim

DEO MERCVRIO VI
SVCIO E SAC E VISV
CIE P · QVARTIONIVS
SECVNDINVS DECV
VI SVMA EX IVV · S · L · M.

[3]) *Brambach:* 1696 ungefähr eine Stunde von diesem Dorfe . . . Speier gerade gegenüber.

VISVCIO
MERCVRI
SENILIS
MAS· SE
· S · L · L · M

[4]) *Brambach:* 1704. Heidelberg. Fennebb közölve.

Hadrianus, a ki birodalma más részében is nagy tevékenységet fejtett ki ezen a téren, a ki a róla elnevezett vallumot telepíté Scotiában is, s olyan helyeken, hol a barbárokat nem folyók, hanem csak limesutak választják el egyebütt és sorompókat emel. Mint életírója feljegyezte: Locis in quibus barbari non fluminibus sed limitibus dividuntur, stiptibus magnis in modum muralis saepis funditus ïactis atque connexis.[1])

Minthogy pedig Dio[2]) szerint is egész birodalmában revideálta Hadrian a határvédelmet s Afrikában, Brittániában szintén fennmaradtak ilynemű alkotásai, ha mindjárt más bizonyítékkal nem rendelkezünk is a hivatolt passusnál, azért bizvást neki tulajdoníthatjuk a raetiai és germaniai oldalon egyaránt constatalt falszerű palánkolást. Hadrianus 121-ben Taraconában megfordulván, kevéssel utóbb 122/3-ra helyezhető ez a berendezkedés. A többsorosan levert vastag fahasábok hézagait kővel, földdel tömték ki annak idején s kívül is lesulykolták, kővel vértezhették. Mindez ma alaktalan korhadvány és hulladék alakjában mutatkozik; de a czölöpözésnek néhány nedves réten meglepően ép darabjai egykori kinézését is híven illustrálják, úgy a mint fennebb (9. ábra) részleteztük.

Brittániában a Vallum Hadrianum alapterve felel meg lényegileg ennek a systemának, habár ott is egy *északi* falkerítés a voltaképi határzár, mely előtt észak felé egy sáncolat halad. *Délre* a faltól 25—50, sőt 800 méterre váltakozó távolságban fut a 8—10 m. széles és 3 m. mély árok, melynek partjain jobbra-balra egyenlően felhalmozták a kilapátolt földet. Haverfield oxfordi tanár a német limesbizottság kiküldöttével, Sarvey tábornokkal tartott helyi szemlén ezt a sánczot nyilvánítá az eredeti limeshatárnak, a falépítményt pedig a betörések gátjának.

A *pallissad*-építést Raetia és Felső-Germania egész területén egyidejüleg vihették keresztül, nagyjában követvén a régibb őrvonalat, melynek rombadőlt fatornyai (l. 14. ábra) idézték fel a limes kutatóknak oly sok fejtörésébe került ú. n.

[1]) Vita Hadriani 12.

[2]) Dio 69, 9.

[3]) *Sarvey:* Die Abgränzung des Römerreiches. Westdeutsche Zeitschrift XIII. Heft II.

Begleitungshügel-eket. (10. ábra.) Különösen meglepő a raetiai oldalon Günzhausentől[1]) délnyugatra valami 15 kilométer hosszúságban a későbbi határfal daczára fecskefarkas keresztgerendáival feltűnő *garád* (9. ábra), melyhez hasonló részletek mutatkoznak az Odenwaldban Welzheimtól Walldürnig, a *Wetterau* és a *Taunus*-ban is, hol a hatalmas czölöpsor láttára jutott eszébe Jacobinak[2]) Hadrian határépítményeiről szóló életrajzi részlet.[3]

De a szigorúbb határzárral egyidejüleg a cohorsok és ala-k castellumait is közelebb helyezték a védvonalhoz s a háttérben már nagyon távolmaradt földvárak (15. ábra) helyett kőből építették meg, sőt a fa-őrházakat (14. ábra) is kőbástyákkal (11 és 12), apró burgusokkal kezdték kicserélni. Ily módon az őrséget is a határszélre telepítették ki s a Dunától a Rajnáig sorakozó apró várak őrtornyok sűrű lánczolatára bontották az eddigi erősebb, compactabb várőrséget.

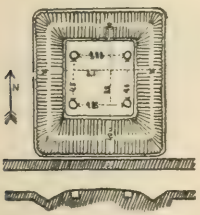

14. ábra. Sánczczal övezett első időszaki őstorony rendesen négy faoszlopra építve.

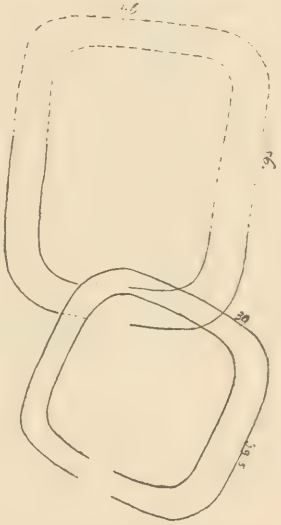

15. ábra. Első időszakbeli földvárak a Taunusból. (Kemel).

Ezt a tetszetős reformot azonban hadászatilag mégis gyengébbnek mutatták a következmények az előbbi rendszernél, mert a csekély népességű őrszemek még oly hosszú sorozata sem pótolhatta a nagyobb csapattömegeket összpontosító tábor-

[1]) *Kohl:* Limesblatt 322 és *Eidam* no 388.
[2]) *Jacobi:* Limesblatt 227.
[3]) *Spartian:* 12.

helyek előnyeit, s mert a tacticai egység széttagolásával nélkülözé a hadjáratok sorsára legtöbbször döntőleg irányuló támadó képesség biztonságában és fölényében rejlő nagy erkölcsi erőt.

Az 550 kilométernyi hosszú őrvonal így teljesen az offensivára vala utalva s a mint a következményekből ki is derült, hevesebb ellenséges támadás elhárítására époly képtelen vala, mint a fenyegető invasio megelőzésére s az elnyujtott őrvidéket

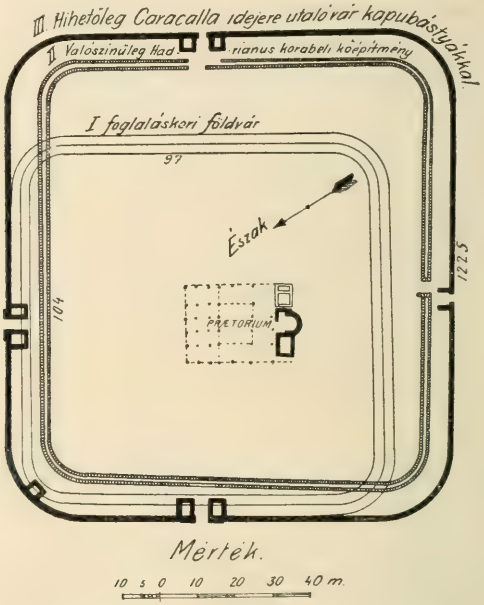

16. ábra. A Taunusban létező Capersburg várának három időszakos alaprajza.

lenge pókhálószálként szakítá szét nem egyszer a chattok és allamannok elszánt, bátor népsége, s míg a legiók törzsétől messzire eső segédcsapatok meglepetésükből felócsúdva ismét összeszedhették magukat, rendesen jó messzire kalandoztak a betörők s minden elérhetőt felprédálva, zsákmánynyal megrakodva ismét visszavágtattak hegyeikbe, vagy mocsaraik hozzáférhetetlen zugaiban vettek egérútat.

VIII. Antoninus Pius határvédelmi reformjai. A Numerusok szervezése s a kőbástyák rendszeresítésével a régi fatornyok kicserélése. Az Odenwald-vonal kiegészítése Walldürn—Miltenberg közt.

A Britanniában foganatosított határvédelmi munkálatokkal egyidejüleg a raetiai és germániai végeken megindított bővítések és átalakítások Antoninus Piussal érték el betetőzésüket. Őt is, mint *Hadrianust*, épen a brittonoknál szerzett tapasztalatok indíthaták a Duna és Rajna védvonalának reformálására. A 142-ben szerencsésen lecsendesített britanniai belvillongások után (summotis barbaris) tömegesebben kezdenek mutatkozni, eleinte a *Neckar* mentén Domitianus castellumainak átépítésénél, majd onnan keletre az *Odenwaldra* kihelyezett szélső határvonalon ezek a nemzeti jellegü kiváltságokkal szervezett s legtöbbször a közel folyóról elnevezett *numerusok*, melyek származásuknak megfelelőleg N(umerus) BRIT(onum) nevet viseltek, főleg eleinte: de már 145 6-ban BRITT(ones) TR(ipucienses)ekkel találkozunk a Neckar mellett, Wimpfen közelében, a herczeg Leiningen-család parkjában állott burgus romjaiban.[1])

A jelekből következtethetőleg Antoninus Piusnak tulajdoníthatjuk az *Odenwald* legkülső védvonalát. Különösen a Haghof Lorchtól Walldürnig 80 kilométer egyenesben haladó vallum castellumai mutatkoznak a *brittonok* alkotásainak s ha Walldürntől délre Haghofig Hadrianustól eredhet is az a meglepő egyenes vallum; de Walldürntől északra a Majnáig, vagyis *Miltenbergig* kétségtelenül Antonius Pius teremté meg az összeköttetést. A 70×75 méter numerus-castellumok azonban akárhányszor cohorcastellum szomszédságában tünnek fel, mintha

[1]) Hettner: Archeologischer Anzeiger 1897.
G. = I(mper. Tit. Ael. Hadr. Ant. Au)G (pio pont max trib.)
POT VIII. C POTVIII C(os IIII p. p.
BRITT. TR BRITT ones) TR ipucienses Cla
RO. II. ET S RO II ET S(evero cos)

a hűségükről, megbizhatóságukról még kevésbé ismeretes idegeneket némi ellenőrizés alá helyezték volna. Tacitussal szólva: non ut arcerunt, sed ut costudirentur. Így a nevével Marcus Aureliusra valló Oehringen az Odenwaldban bélyegeivel és oltáraival dokumentálja a bizalmatlanság eme látszatát. Az ott 1896-ban kiásott bélyegek szerint az őrség tagjai valának: [1])

1. NVM(erus) Brittonum M(urrenses)
S · V · C · V ·

2. N · BRT. CAL = N(umerus) Britt(onum) Cal(densis).

3. Majd társszolgálatot teljesített ugyancsak bélyegeiből megállapíthatólag a

COH · I · HEL(vetorum).

A két csapat együttes munkásságát azonban két oltártöredék [2]) is hirdeti a későbbi időkből:

pro salute d. n
(Liberorum) NQVE (et)
domus EIV (s
(ne) MESI P . CoR(nelio) N
O LEG · AG · PRP (pro praetore)
CoH · I · HeLV(etorun) ET BRIT(ones)
AVRE(lienses) SVB · CvR(a) C · V
TITI S LEG EX CoR

valószinüleg centurio Legionis XXII PR (?) s Coh(ors) I. Helv(etorum) et Brit(tones Aurelienses).[2])

A második töredék, fájdalom, még hiányosabb.[3])

C
MO · E · I
DE · P · CoRNE
O LEG · AVG · I
ELVE EBRI
CVRA C /
EX CoR

vagyis (Cohors I. H)elve(torun) et Britt(ones Aurelienses.)

[1]) Archaeologischer Anzeiger 1905. Heft 2. 109. lapjain.

[2]) Brambach: Corp. Inscr. Rhen. Nr. 1559. Mommsen az utolsó sor S betüjét Singuvalisnak olvasta.

[3]) U. o. Nr. 1560.

Majd a germaniai és raetiai összeszögellésben *Welzheimnál* a kettős uralkodók valamelyike alatt a *N(umerus) Brit(onnum) et exp(loratorum) parancsnokával (praepositus) Marcus Octavius Severus centurio leg(ionis) VIII Aug(ustae)* találkozunk. E katonailag oly nevezetes csapatosztály párja. 178-ban a Majna mentén *Aschaffenburgban Apollonak* és *Dianának* hozott áldozásával a N(umerus) Brit(tonum et explorat(orum) Naumaningensium[1]), melynek egy töredékes oltárköve[2]) Jupiternek szólt. A szintén többször említett BRITT(ones) TR(ipucienses) mindjárt Antoninus Pius idejében állomásozhatott itt s vagy magáról a helyről, vagy az odavaló néptörzsről kaphatta sajátos nevét.[3])

A Neckarvölgyi Boeckingben 148-ban FORTUNAE RESPICIENTI szentélyt (sacrum) épített Nasellius Proclianus centurio Leg(ionis) VIII Aug(ustae) praepositus C(o)hor(tis) Helvetorum.[4]) Ugyanő SOLI INVICTO MITRAE[5]), sőt APOL-

[1]) Brambach Corpus Inscript. Rhenarum 1751 a gymnasium tulajdonában levő szép oltár.

APPOLINI ET
DIANAE N. BRIT
ET EXPLORAT
tripos NEMANIMG. C. duo
AGENTAVREL cornua
FIRMINO. Z copiae.
LEG XXII · PR P F ·
V · S · L · L · L · M · IDIBVS
AVGVS ORFITo
ET RVFO COS

[2]) Ugyanott 1757.

I · O · M.
N BRIT .
NB M. ANG
OB LEXIIVS
BR Z S VS
EG XXII PR
V · S · L · L · M.

Az 1786-ban Heim által a város falából hibásan lemásolt kő. fájdalom. elveszvén, tovább nem hasonlítható össze. A 3-dik sor NEMAN(I) vehető. A 6-dik sorban LEG XXII PR · állhatott.

[3]) Hettner: Archaeologischer Anzeiger 1894.

[4]) Brambach: Corp. Ins. Rhenarum 1853.

[5]) U. o. 1584.

LIXI PYTHIO [1]) is áldozott. A limesásatással feltárt fürdőben a Cohors I Helvetorum bélyegei mellett, BRITT(oni) MVR(enses) s a LEG VIII és a LEG XXII bélyegei [2]) is képviseltették magukat. Ugyanott COMMILI FORTVN(ae) [3]) emelt szentélyt Cassianus Troianus centurio *Brittonum*. Minthogy a *COH(ors) I Helvetorum)* itt mutatkozik először, egészen valószínű, hogy ezt is a Numerus Brittonummal egyidejüleg szerveztette *Antoninus Pius.*[4])

Odább Benningennél *Vulcannak* állítottak templomot, a VICANI MVRREN(SES [5]) s a darmstadti muzeumban erről a vidékről (Numerus) CATTHAR(ensiumot) [6]) képviseli.

Lennebb Neckarburkennél a Numerus Brittonum Elantiensium castelluma következett s innen északra az Odenwald nyugati nyulványain át a Majnáig a Britt(ones) Tri(pucienses) szolgáltak. Így Neckarburkentól *Trienzig* a Numerus Br(ittonum) El(antensium) tartotta az őrséget, mert 44×45 m. burgusából egy töredékes feliratát bírjuk: [6])

AELIO
NMAX M(arti)
numerus BR(ittonum) EL(antensium)

s az 1842-ben kiásott burgus romjaiból egy oltártöredéken is

I
TRBI
BRTR = Brit(ones) Tr(ipucienses) [7])

---

[1]) U. o. 1590.
[2]) Hettner: Archaeologischer Anzeiger 1897.
[3]) Brambach: Corp. Inscript. Rhenarum 1592.
[4]) Brambach; Corp. Inscript. Rhen. 1596.

INH · D · D
VOLKAN
SACRVM
VICANI
MVRREN
SES V · S · L · M

[5]) Brambach: Nr. 2001.
[6]) Hettner: Archaeologischer Anzeiger 1898. Nr. 1.
[7]) Brambach: Corpus Inscript. Rhenarum 1745.

feltüntek. Schlossau numerus-castelluma (75×79 m.) is ezek oltárát szolgáltatta:[1])

FORTVNAE SA
BRITTONES TRIP
QVI SVNT SVB CVRA
T MANI TF POLLIA
MAGNI SENOPE
7. LEGXXIIPP EOR

Würzbergen *Eulbach* felé közvetlen az út mellől szintén elé került egy oltáruk:[2])

curTIO
nuM(erus) TRI(putiensium
eT IMP
aNT IIII Cos

És a Majnához lejtőleg Miltenbergtől délre Amorbachból ismerjük a Nympháknak szentelt oltárt.[3])

Hogy a *Cohors I Helvetorum* tényleg *Antonius Pius* alatt a numerusok feltünésével egyidejüleg szolgálta a limest, annak még több felirati bizonyítékát találjuk éppen innen. Így 148-ban NASELLIVS PROCLIANVS 7(centurio) LEG(ionis) VIII AVG. PRAEPOSITVS C(o)HOR(tis) HELVETORUM FORTUNAE RESPICIENTI SACR(um) állított.[4]) Ugyanazon esztendőben NASELIUS PROCCIANNUS 7(centurio) LEG VIII AUG APOLLINI PYTHIO

---

[1]) U. o. Nr. 1732.
[2]) U. o. 1392.
[3]) U. o. 1745.

NYMPHIS ☙ N ⁘
BRITTON
TRIPVTIEN
S ⁘ VB ⁘ CVRA
M· VLPI M ALC
HI ⁘ 7. LEG XXII
P ⁘ R ⁘ P ⁘ F ⁘

A szép oltár elveszett s Appiannak köszönhetjük másolatát.

[4]) Brambach: Corpus Inscript. Rhenarum 1583.

SAC(rum) épített szintén TORQVATO. ETIVLIANO CO(n)-S(ulibus).[1] Ugyanott DEO TARACVNO[2] german jellegü helyi istenségnek, I. O. M[3], valamint SOLI INVICTO MITRAE[4] szentélyeket állítottak. Ez a NASELLIVS PROCLIANNVS, a LEG VIII AVG centurioja az Apollo pythiink, valamint a FORTVNAE RESPICIENTInek szóló (1590 és 1583), szentélyeket is 148 körül építhette, mikoriban a Cohors I Helvetorum teljesíté akkoriban itt a szolgálatot. Ezzel a cohorssal SENO MATOnak is áldozatot hozott említett legio egyik centurioja.

A raetiai oldalon szintén sikerült a Britanniából toborzott őrség tevékenységét beigazolni; csakhogy sokkal későbbi időkre szól Theilenhofennél[5] a C(ohors) III BR(ittonum) szereplése. Ugyanezt a *Duna* mellett a kiindulási állomáson *Einignál* (Abusina)[6] említi utóbb a Notitia Dignitatum.[7]

Északon a Taunus alján Capersburgban a centurio verediariorum (Numeri (Niddentis) áldozati táblát állított a Genio locinak[8] s a limesvonal legutolsó feliratát is annak a Numerus Niddensisnek köszönhetjük 250-ből.[9]

A raetiai oldalon a *numerusokkal* párhuzamosan a COH.

[1]) U. o. 1590. rep. 1765.

[2]) U. o. 1589.

[3]) U. o. 1587. inter pagus Boechingen et Neekargartsch rep. IWL VICT E(centurio) LEG VII(i) AVG(ustae).

[4]) U. o. 1584. ad Heilbrunam vico Rechinga(sic) propter viam non edneta in quinque pedes lata unum et sesuissem Witth. a Gamansio anno MDCXV 26. Maji . . . Jaeger late Staelino.

[5]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimescommission von Ende November 1892 bis Ende November 1893. Archeologischer Anzeiger 1893 Nr. 4.

[6]) Corpus Inscriptionum Latinorum III. 11. 996 és pedig: a landshuti muzeumban Ohlenschläger Ausland 1883 p. 364. és Westd. Korrespondenzblatt. Römische Truppen 1883. p. 44. Schreiner Verhandlungen des historischen Vereins für Niederbayern XXII. 1882. p. 238. CHO III BR.

[7]) Az einigi muzeumban CHO II BR bélyeg Notitia Dignitatum occid XXXV. 25: tribunus cohortis Brittonum(sic) Abusina.

[8]) Limesblatt Nr. 27. 1893.

[9]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimesc. 1896/7. Archeol. Anzeiger 1898.

1. BREC(orum)ot foglalkoztatá Antonius Pius. Így Pfünzben a porta sinistránál még 1868-ban ráakadt a mostani ásatások buzgó vezetője Winkelmann az emléktáblára:[1]

IMP· CAES· TT
AEL· HADR.
ANTONINO
AVG· PIO
COH · I · BRCo

Ugyanonnan került elé még egy másik emléktáblatöredék:[2]

Imp. c(AES DIVI H(adriani)
(fil) T · AEL)io) HAD · A
(nto)NiNO AUG. (Pio)
(c)OH. I. BRE(u)Co(rum)
D V(aleria) V(ictoria) BISTO(r)
QUAT(o) OB V(irtutem)
APELLA(ta)

Ezek szintén a regibb földváraknak kőcastellumokká átépítésével és a kőbástyák. burgusok beiktatásával állnak összeköttetésben épen ugy, mint a Taunusban a Saalburg oltárköve, mely Antonius Piust dicsőíti:[3]

IMP CAes divi
HADRI Fil divi
TRAI PArthici
NEP DIVInervae
PRONEOTaelis
HADRIANo atoniano.

A numerusok általában kiváltságos tagjai valának a határőrségnek s a többi csapatoknál Hadrianus által beszüntetett saját nemzeti viselet és fegyverhasználat előjogával

[1]) Corpus Inscriptionem Latinorum III. 11.933. 0·69 magas. 0·7 széles emléktábla.

[2]) Corp. Inscript. Latin. III. 11.931 (= 5913 Ephemeris epigraphica II. u. 1063. Boissard közlésében Cod. Gratz F. 16. onnan vette át az Ephem epigraphica. Ohlenschläger a müncheni akadémia kiadványaiban 1887 p. 192. Mommsen Westdeutsches Korrespondenzblatt 1887. 161. lapján az 5 sor D-jét ∞ = milliarera értelmezvén. Ő fejtette meg az egészet. Ide tartozik még a 11.932. sz. töredék is.

[3]) Brambach: Cor. Inscr. Rhenarum 1425. a hamburgi muzeumban.

teljesíték a szolgálatot. Parancsnokuk azonban mindig legiobeli centurio.[1] Így Amorbachnál, Schlossauban például egy centurio legionis XX PR. P. F. a parancsnok épugy, mint a N(umerus) Brit(onum) et explorat(orum) Nemaning(esium)nak Aschaffenburgban, hol BRITT(ones[2]) TR(iputienses[3]) is állomásoztak. Stn . . . . et Brit(tones) gentiles (et) officiales Brit(tonum et dedictic(orum) Alexandrinorum élén Walldürnben 232-ben Titus Flavius Romanus centurio leg(ionis) XXII pr(emigenae) p(iae) fi(idelis) állott. *Welzheimban* a sokszor emlegetett germániai raetiai sarokponton Marcus Octavius Severus centurio legionis VIII Augustae vala praepositus a *N(umeri) Brit(tonum) et exp(loratorum)nak.*[4])

Ezekből a felirati emlékekből láthatólag rendes legiobeli parancsnok vezénylete alá helyezték az idegen vagy bennszülött elemekből szervezett numerusokat. A VIII. és XXII legiók centuriói teljesíték a parancsnokságot, habár maga a legénység is annyira beleélte magát új helyzetébe, hogy altiszti megbizatásokat kitüntetésszámba vette s Fortuna, Mars, Hercules, Diana, Mercur, Apollo kegyeiért csak ugy esengett, mint a tiszta római kartársak. Nemzeti hajlamait azonban nem dobta teljesen áldozatul ez a romanizált elem sem s kedvencz ősi isteneihez, a hol a vezénylet türelmessége lehetővé tette, hiven ragaszkodott, sőt a római isteneket is hazai vonásokkal tette magára hozzáférhetőbbekké.

S a római fővezénylet a lojális magatartás daczára még jó ideig bizalmatlanul viselkedett mégis a numerusok iránt. Ennek a bizalmatlanságnak megnyilatkozását látjuk a *parancsnokok* megválasztásában is. Antonius Piussal egészül ki tehát a limes körvonala arra az alakra, a miut azt nagyjában már Cohausen bemutatta s a mint közönségesen emlegetni szokták. Ezzel (lásd térkép-melléklet) éri el egyuttal legnagyobb kiterjedését is Felső-Germánia keletre és Raetia északra a germán népek felé. A korábbi rendszerek földvárait kőépítmények váltják fel, olykor tetemes bővüléssel, a mint azt a Capersburg több-

[1]) Brambach: Corpus Inscript. Rhen. 1732 és 1745.
[2]) Brambach: Corpus Inscript. Rhenarum 1751 és 1757.
[3]) Archeologischer Anzeiger 1847.
[4]) Hettner Archeologischer Anzeiger 1894.

szörös átépítésével illusztráljuk. (L. 16. ábr.) Az őrállomásokon több ízben a sziklaszálból kierőszakolt kőburgusok keletkeznek. (L. 10. és 11. á.) A Hadrianus által bevezetett palánképítmény (9. ábr.) is érvényben marad s a határzár a lehető legszigorubban érvényesül nemcsak katonailag, de kereskedelmi tekintetben is.

S ennek a reformnak egyik következményéül a védszemélyzet is kitelepszik a távol hagyott castellumokból is az őrvonalra s a népes támadásra képesítő alaptáborhelyeket kisebb várdák sűrű lánczolata váltja fel, mely a germán heves támadások erejét ritkán hivja ki s komoly veszedelmek idején minduntalan szétfoszladozik.

IX. Marcus Aurelius hadi rendje a marcoman háborúk tanúságai folytán. Commodus és Septimius Severus kiegészítő intézkedései. Caracalla 213-beli háborúja a raetiai limes vonaláról kiindulva. A raetiai 178 kilométer határ elfalazása. A limes végromlása.

Antoninus Pius határbővítése akármilyen szépen vala is tervezve, kőbástyái, táborhelyei bármilyen nagy erősségét képezék is a határvédelemnek, a germán szövetségesek mégis átszáguldoztak a megdönthetetlennek képzelt határgyepükön. A chattok Raetiában és Felső-Germaniában is megkisérlették a betörést s kétségenkívül részesei valának annak a germán invasiónak, mely az Alpokon túl hatolva, Italia kapuit kezdék a marcoman háborúk zürzavarai közepette döngetni.[1] Marcus Aurelius az alpesi hágók és útszorosok biztonságát 166—170-ben a LEG(io) II ITALica-nak a dunai limesvonal fejéhez Castra reginába (Regensburg) áthelyezésével s a tartománynak rendes parancsnoksággá szervezésével próbálta növelni.

A legiót mindjárt elfoglalják a marcoman támadás okozta rombolások nyomainak eltüntetésével, a felperzselt őrállomások újjáépítésével. A földvárak átépítését is siettetni kelle s ezt a munkát még Commodus idejében is javában folytatják.

[1]) Römische Geschichte von Theodor Mommsen V. Band 146. lapján.

Az Altmühl középső fordulójában. Pfünz közelében *Böhmengenné* 182-ben fejezik be a legio vexillariusai a 78×95 méteres szabványszerű castellumot a felavató emléktáblából láthatólag a Cohors I. Breucorum legénységével osztozván a munkában. Míg t. i. Julius Julianus centurio a legio kirendeltségével a védősánczokat állította elé, addig a Cohors I. Breucorum Aelius Fortussal a legio III Italica centuriojával a *két kaput* s annak négy védőbástyáját építteté meg. A kapukból t. i. a porta principalis sinistra és a porta princip. dextra készült el s a porta praetorira és p. decumana kimaradt. Ezt a rendszert követhették a pannoniai limes cartellumokon s Daciában, hol a kisebb castellumok alapterve is nagyon emlékeztet a böhmingenire. Épen azért nem lesz érdektelen az 1898-ban Winkelmann birtokos által kiásatott emléktábla egész szövegével megismerkednünk:

IMP · CAESAR LVC · AVR · ANTONIO
AVG · COMMODO ARMEN PARTH
GERMAN SARM · TRIB · PoT VI CO III PP
SPICIo CERIALE LEGAVG·PR PR EX
LEG III· ITAL · VALM FECE C A IVL sic 5
IVLIANO 7 LEGIIIITA ITEM PoRTaScM sic
TVRRB IIII PERFEC AB AEL FoRTE C
LEGIII· ITAL PRAEP CoH I · BR IMP III BVR

Zangemeister megfejtése szerint:

Imp. Caes Luc(io) Aur(elio) Antonino
Aug. Commodo Armen(iaco) Parth(ico)
German(ico) Sarm(atico) tri(bunicia) pot(estate) VI co(nsule) III p(atre) p(atriae)
Spicio (= Sulpicio) Ceriale leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) vex(illarii)
leg(ionis) III Ital(icae) vallum fece(runt) c(uram) a(gente) Iul(io) Iu(l?)liano (centurione) leg(ionis) III Ital(icae) item portas cum turrib(us) IIII perfec(tus) ab Ael(io) Forte c(enturione) leg(ionis) III Ital(icae) praep(osito) coh(ortis) I Br(eucorum imp(eratore) III Bur(rocos).[1])

[1]) *Winkelmann* és Zangemeister: Limesblatt 1899. n. 32. p. 879. Megemlítette Popp tábornok Monatsblatt des historischen Vereins für Oberbayern 7. 1898. p. 147. *Hettner* is közölte Bericht über die Thätig-

Spicius Cerialis Raetia legatus Augusti pro praetore itt mutatkozik feliratilag először be; de ennek segítségével egy már 1890-ben a pfünzi-castrum közepén szintén *Winkelmann* által kiásott s akkor kellően nem értelmezhető régibb feliratról is megállapítható, a hogy *Cohors I Breucorum* ugyancsak *Spicius Cerialis* legatus augusti pro praetore parancsnoksága alatt 183/4-ben a pfünzi régi castellumon dolgozott.[1]) nyilván a marcoman háborúk károsításait pótolgatván:

imp. caes. VI AVREL
commodo ANTO
nino pio (IVG · GERM
sarma (TIC · COS · IIII
coh I (BREVC ·
Spicio c | (ERIALE
leg (aug. p R PR

Commodus limes-szervezési actiojával állhat kapcsolatban a Kemptennél 1880-ban felmerült. de nehezen olvasható emlékkő is. De Commodusnak magán a limesvonalon, benn az Odenwaldban, Osternburken kapufelirata még közvetlenebb

keit der k. Reichlimescommiss. 1896. Archaeologischer Anzeiger 1899. évf. 89. lapján. Az Armenicus et Parthicus jelzők nem jönnek elő Commodusnál soha, itt tehát a lapidarius Marcus Aurelius ec Lucius titulusait keverte bele. Ép úgy példátlan a *Lucius* praenomen. mert Commodus trónralépése vagyis 180. márcziusa után atyja praenomenjeit vette fel és használta 190-ig. Commodus neve ki van vakarva s utólag festékkel helyreállítva.

[1]) *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. Supplementum. Fasciculus tertius. MDCCCLXXXXIII p. 1855. N. 11933. A 6 sort Fink M · PETALE Winkelmann FE/ALE. A nehezen olvasható feliratot Fink közölte a müncheni Akadémia kiadványaiban 1891. év 430. lap.

[2]) Corpus Inscriptionum Latinarum III. 110984.

RO
auREL ANTON(ino aug.
pio feP · M · TRIB · POT ·
PROCOS P · P · F(ortis
siMO ac fELICISsimo
INCrpi DOMIno
DVIgentISSImo
\E ///

Ohlenschläger a müncheni Akadémia 1887. kiadványa 174. lapján Commodusnak tulajdonítja. holott a 2. 3. sor Aug pio Fel(ici és nem

utalást tartalmaz. LEG(io) VIII AVg(usta) P(ia) F(elix) C(onstans) C(ommodo) A S(olo) F(ecit).[1])

Az *Odenwald* állomásain a markomann háborúk sem zavarták meg a gyors fejlődést. Jagsthausenben 179-ben, Gratinus miles leg(ionis) VIII Aug. b(ene)f(iciarius) co(n)-s(ularis), 186-ban a leg. XXII p. p. f. katonája, mint szintén beneficiarius consularis, tehát az ott ki- és bevezető keresztutak felügyelője Commodus császár jóvoltából áldozatokat mutatnak be Oehringennél, mely Aurelia nevével *Marcus Aurelius* hathatós intézkedéseire emlékeztet. Így Tede(us) Tacitus, a helyőrség medicusa 181. templomépítéssel illustrálja a nyugodt, békés fejlődés menetét.[2])

Septimius Severus építkezési buzgalma szintén érvényesült a felső-germániai limesnél. Emsnél egy felirattöredék a 198-tól vele augustuskodó két fiával 198—211 közt következőleg dicsőíti:

IN · H · D · D · . . .
PRO SALVTE impp. l. Septimi Severi
eT M. AVREL Antonini augg. et
p. SEPTIMI getae caesaris vexil
latIO VETERa . . . . .
O AVIO MONTE · I . . .
O · A SOLO FACIENdum curavit.[3])

A raetiai limes külső szárnyának megerősítésével párhuzamosan északi Germániában is erélyes intézkedésekkel tette magát emlékezetessé Commodus kormánya. Niederbiebernél a legutolsó évek ásatásai a numerusok számát a *N*(umerus) *Divitiensis* szaporítá. A katonai fürdő építői közt a bélyeges téglák szerint a LEG VIII a LEg XXII legénysége és a COH IIII VIN(delicorum)[4]) munkálkodtak. Itt is ellenőriző cohorsot nyert a *Numerus Divitiensis* a Cohors IIII Vindeli-

Pio Fel(ici) Aug. mint ő adja. Emlékeztet a Weissenburgban talált 11921 töredékre, melyet Mommsen így egészített ki: *Imp. Caes. M. Aur.* A(ntonini f. Commodo Aug.) Pio Feli(c)i divi P(ii nep. stb.

[1]) Limesblatt 667. lapján.

[2]) *Brambach*: Corp. Inscript. Rhenarum. 1558.

[3]) *Brambach*: Corp. Inscr. Rhen. 1543.

[4]) Archaeologischer Anzeiger 1898. Nro. 277—88. *Hettner.*

corumban. A castrin építését Ritterling 190-re állapítván meg, akkoriban fáradozhatott ez a Numerus is a határ biztosításán.

A Taunus-alji *Capesburgnál* Septinius Severus és két fia: *Caracalla* és *Geta* idejéből 208—11. közt először bemutatkozó Numerus Niddensis (a Niddatól) egészen 250-ig híven szolgálja a birodalom érdekeit és ilyeténkép hódol urainak.[1])

IMPPP(eratoribus) L(ucio) SEP(timio) SEVERO
P(io) PERT(inaci) ET M(arco) AVREL(io)
ANTONINO AVGGG (ustis) ET P(ublio)
SELT(imio) (GETAE) CAES(ari) HORREVM
N(umerus) N(iddensis) CVRA(m) AGENTE
AIACIO MODESTOLE G(ato).

Ugyanezen legatus Q. Aiacius (Mo)destus Crescentianus leg(atus) (au)g(ust)oru(m) Gross-Kotzenburgban is megörökíté nevét, nyilván egy határinspectio vagy localis támadás alkalmából.[2])

PRO SALVTE VICTORIA ET
REDITV IMPP · CAESS · L ·
SEPTIMII SEVERI PERTINAC
IS ET M · AVRELI · ANTONINI
Et P · SEPTIMII GETAE PIORVM
AVGGG ET IVLIAE DOMNAE
AVGVSTAE MATRIS · AVGG · ET
caSTRORVM Q · AIACIVS
moDESTVS CRESCENCIA
nusLEG... G... ORV... = leg(atus) (au)g(ust)oru(m).

. . . . . .

. . . . . .

Ime tehát Septimius Severus katonai organisatióját a raetia limes őrállomásai is megérezték s két fiának *Caracalla* és *Getanak* 208-ban megkezdett britanniai hadviselését ünnepelheté Gross-Kotzenburgban 209 11-ben ezzel a szép oltárkővel.

A britanniai hadjárat most is, mint Antoninus Pius idejében, fontos határvédelmi intézkedésekkel állhatott kapcsolatban. Lehetséges, hogy már azalatt mozgolódni kezdtek a

[1]) Archaeologischer Anzeiger 1898.

[2]) *Brambach*: Corpus Inscript. Rhenarum 1452.. találták 1835-ben egy ház pinczéjében.

mindig résen álló chattok, hasznukra kívánván fordítani a fővezénylet másfelé irányulását. Lehetséges, hogy a szigorúbb határzár s az őrvidék parancsnokainak kiméletlensége szította az elégületlenséget, mert a római katonauralom másutt is, például Pannoniában a megélhetési módok megszorításával, a határforgalom zaklatásaival akaratlanul szította a szomszédos és így rájuk utalt népekben lázadás tüzét.

Annyi bizonyos, hogy Caracallat mindjárt Britanniából visszajövet 212-ben[1]) Felső Germániába veszi útját, hol a *Saalburg* őrsége következőleg ünnepelte:

imP CAES. M aurel
ANTONINO PIO fe
LIC \ AVG PONTIf
MAX · BRITAN . MAx
PARTICO MAX
TRIBVNIC POTEs
TATIS XV COS · I · / /
P · P PROCOS COI
. . . . . ANTONINIA
. . . . de VOTANVM s ni
maiestatique eius?

Azonban a császár beavatkozása sem hiusíthatá meg az *allamannokkal* szövetkezett *chattok* támadását, s habár a historicusok túlzottnak tekintik is Caracalla *majnai* győzelmét, feliratainkból láthatólag a limesvonal egész hosszában nagy örömmel hódolt a császár megjelenésének és diadalának az ellenségtől szorongatott helyőrség. Így mindjárt a Taunus alji *Holzhausenben* a *Cohors Trevcrorum*, melyet *Caracalla Antoniniana* jelzővel tüntetett ki, ilyeténképen dicsőíti császárját.

[Im(eratori) CAES(ari) M(arco) AVR(elio) A(ntonino pio f(ELICI PARTH(ico) MAX(imo) BRIT(tannico) TRIB(unicia) POT(estate) XVI IMP(eratori) III CO(n)S(uli) IIII PRO-CO(n)S(uli) P(atri) P(atriae) INVICTISSIMO AVG(usto) CO(h)ORS A]NTON(in)IANA TR(everorum) D(e)V(o)TA ET DEDICAT(a) (m)AI(esta)TI EIVS.[2])

[1]) U. ott 1424. nahe an der Saalburg bei der römischen Heeresstrasse 1723 gefunden.

[2]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichlimescommis-

Hogy mily sokféle emlékjellel ünnepelte az érdekelt határőrség a *Caracalla* majnai győzelmét, arra szintén a *holzhauseni* ásatásból újabb és jellemző bizonyítékokat szereztünk. Így a 106×135 m. cohors-castellum kapuját *Mars* oltárával is feldiszítték. A csinos oltáron *Mars dombormüve* és jelvényei, ú. m.: paizs, lándzsa és kedvencz madara: a lúd után e sorok olvashatók:

I(n) H(onorem) D(omus) D(ivinae)
DEO MARTI
C(ohors) A(ntoniniana) TR(everorum)
SIG(num) M(a)RTI
DESVO INSTIT(uer)VNT
L(ibenter (Laeti) M(erito)
INST(ante) TI . . . C(enturione).[1])

A Cohors Antoniana Tr(everorum nak tehát nagy okai lehettek a győzelem istenének kegyeiért hálálkodva biztosítni a jövőbeli pártfogoltatást, mert még egy Minerva szoborfej s egy szintén harczi-isten szobortöredéke került elé a romokból[2]) a LEG XXIII. a COH(ors IIII VIN(delicorum) téglabélyegeivel együtt.[3])

Alig tiz esztendő mulva, 223-ban a Taunushoz még közelebb Zugmantel castellumának sánczait, falait frissíti fel ugyanez a cohors *Antoniniana Trecrorum*.[4])

---

sion vom Ende November 1896 bis Ende Dezember 1897. Archaeologischer Anzeiger 1898 Nr. 1.

[1]) Möller: Westdeutsche Zeitschrift V. 32. lapján.

[2]) *Hettner:* Bericht... vom Ende November 1896. bis Ende Dezember 1897. Archaeologischer Anzeiger 1898. Nr. 1.

[3]) Limesblatt 687.

[4]) Brambach Corpus Inscript. Rhenarum 1549.

IMP · CAES M Aurelio
Severo Alexandro PIO
FELICI AVG pONTIFICI MA
XIMO · TRIB · POT . . . .
COS P · P · PRO cos
TREVEROR um
. . . . . .
EODEVOTI
MVRVM ASO lo
MAXIMO ET a eliano coss.

M. Aurelius Severus Alexander neve kivakarva.

A Capersburg várában példáját láthatjuk eme várépítkezés fokozatos haladásának is. A Trajanusig számító (15. ábra) földvárrendszert Hadrianus kővárakkal (16. ábra) kezdi fölcserélni s Antoninus Pius Commoduson át Caracalláig foly a kicserélés gyakran, mint épen itt, ugyanazon vár területén. Ezt szemlélteti a 16. ábránk.

Egy neckarvidéki oltárkő 213/17. között *Heilborn* és *Beockingen* közeléből, Mainsheimból Caracallat és anyját szintén dicsőíti: [1])

IMP · CAES · MA
PIO FEL . . .
GERM . PON . MAXIM
ET IVLIAE AVG MATRI
CASTRORUM
OB VICTORIAM
GERMANICAM

A 213-ki háború jelentőségének sokatmondó tanujele egyébként a Raetia északi szélén 178 kilométer hosszuságban Einigtól, vagyis a Dunától a Sváb Jurán, a *Hadrianus murus caespitosusa* helyett egészen Württemberg határáig vont 2·5 méter magas, 1 méter vastag határfal is. (Lásd térkép-melléklet.) Onnan kezdve az Odenwaldon s igy tovább 320 kilométeren Felső-Germaniában 6 méter széles s 2·5 méter mély sánczot ásva (17. ábra) igyekeztek a most tapasztalt vehemens támadást meghiusítani. A határerősítés éle a chattok mellett az *allaman lovasság* [2]) ellen is irányult, melynek ügyességét, támadási erélyét ez a hadjárat tüntette ki a maga félelmességében. S hogy Raetiában a határ emez újabb reformálásánál különbséget tettek, azt nem bajos megérteni, ha a markomann háborúk alatt fölmerült germán kalandozásra s Italia közelségére gondolunk.

[1]) Brambach Corp. Inscript. Rhenar. 1573. an der Mainsheimer Kirche im Jahre 1838 entdeckt. Stacklin ib. muro lapis insertus est. A császár nevét utólag kivakarták.

[2]) Römische Geschichte von Theodor Mommsen. V. Band 143. lapján megemlékezik az allaman lovasság támadási ügyességéről, melyet az egykorú jelentések szintén magasztalólag kiemelnek.

A megrendült birodalmi tekintély tehát egy időre ismét helyreáll s a határőrség kötelos tisztelettel s megnövekedett önbizalommal bemutatja hódolatát a váltakozó császároknak. Jagsthausentől délre Ochringenből nyerjük érdekes példáit ennek a mi hadseregünk föleskövésére emlékeztető hódolásnak. Igy 222-ben az orgyilkosok áldozatául esett *Heliogabalus* utódát: *Septimius Severust* mindjárt trónraléptével üdvözlik.[1] Majd 237-ben *C. Julius Verus Maximinus* iránti

17. ábra. A Taunusban általam megvizsgált római sáncrészlet a külső oldalról nézve.

hódolatukat diszes emléktáblával örökítik meg.[2] A Neckar felső völgyén, *Köngenben*, 217-ből hoztak áldozatot Deae Virtutinak.[3]

[1]) Brambach Corp. Inscr. Rhenarum 1551. Im Jahre 1783. bei Erbauung der Carlsvorstadt ungefähr 300 Schritte *vor dem obern* Thore gegen das Feld zu beim Orendelstein gefunden IMP · SEVERVO ALEXANDRO AVG. COS.

[2]) Brambach Corpus Inscr. Rhen. 1552. Im Frühling des Jahres 1741. aus einem Acker ohngefär 600 Schritt vor dem obern Thor... ausgegraben *Hausselmann*. c. Julius Verus MAXIMINVS p. f. aug. pont. maX TRIB · POT III imp. V. cos. procOS · ET c. Julius Verus noB CAES.

[3]) Ugyanott 1582.:
INH · D · D · DEAE VIRTVTI rom v. s. l. m.
L AMICVS DONATVS PI
OSA SVA ET SVOrum v. s. l. m.
NON · NOVI SEXETE EXTRCATO CS.

Ilyen harczi emléknek vehetjük 221-ből Jagsthausenben, a limes egyik főállomásán, GRATO et se LEVC·COS idejében hozott áldozást is.[1])

I. o. M IVN·REG
MARTI ET I HERC·DI
IS PATRIIS DIS
DEABVSQ·OM
NIBVS IVNIVS
IVVENIS SIG
NI IN SVO
S·L·L·M·GRATO et se LEVC COS

Cannstadtnál, vagyis *Clavennaban* 223-ban Emeritus Sextus miles legfonis XXII. pr. p. f. Severianae b(ene)f(icianius) c(on)s(ularis) I·O·M GENIO LOCI ET FORTVNAE DIS DEABVSQVE áldozván, a helyi nemtő és Fortuna mellett az összes istenek és istennők kegyeit biztosítani igyekszik MAXIMO ET AELIANO CoS IDIBVS I·ANVARIS.[2])

225-ben Rotenburgban (Summelocena) *M. Mussius Fortiniatus* IIIIII. Vir. aug. negotiator. patriae Creta szentélyt épít, a mi foglalkozásából ítélve is békés viszonyokra és haladó jólétre mutat.[3])

Heddernheimban 229-ben[4]) és 230-ban[5]) In honorem D(omus) D(ivinae) Genio Platiae novi vici áldoznak.

Oehringenben 232-ben Faustius Faventinus quaestor signum Minervae suo impendio restituit.[6])

Hadtörténetileg is a legbecsesebb ásatási eredmények közé tartozik a *Walldürnből*, az Odenwald legelrejtettebb zugából kiásott oltárkő. Ennek értékes szövege nem csupán a fürdő korhadozó állapotának 232-ben történt helyreállítását örökíti meg; hanem egészen új, feliratilag idáig ismeretlen *fegyvernemeket* mutat be a limes őrségéből. Ilyenek:

---

[1]) U. ott: 1609. ohngefehr 200 Schritte von (dem) Wall. Hauss.

[2]) Brambach Corpus Inscriptionum Latinarum 1574. bei Cannstadt im Waiblinger Feld.

[3]) Brambach Corp. Inscr. Rhen. 1623. *Fusio et Dextro cos.*

[4]) Brambach Corp. Inscript. Rhenarum 1446.

[5]) Ugyanott 1445.

[6]) Brambach Corp. Inscript. Rhen.

1. *expl(oratores) Stu. . .* 2. *Brittones gentiles,* 3. *officiales Brit-(tonum)* és 4. *officiales deditic(iorum) Alexandrianorum.*[1])

A nagybecsű emlékkő teljes szövege imígyen hangzik: Deae Fortun(ae) sanctae balne(am) vetustate conl(absam) exploratores Stu . . . et Brit(tones) gentiles (et) officiales Brit(tonum) et deditic(iorum) Alexandrianorum de suo restituer(unt) cura(m) agente T(ito) Fl(avio) Romano c(enturione) leg(ionis) XXII p(rimigeniae) p(iae) f(idelis) id(ibus) Aug(ustis) Lupo et Maximo co(n)s(ulibus).

A nevezetes ereklye magyarázatára maga *Mommsen* Tivadar vállalkozott, annyira érdekesnek találta az emlékkő egyes technicus terminusait.

Alexander és *Maximinus* germán háborújára nem vonatkozhatik a walldürni érdekes felirat, mely csak *Alexandert* nevezi meg, mint az angolországi vallumnál talált oltár (Ephem. epigr. VII. 1040. 1041.) s békés fürdőépítkezést örökít meg. A germánok határvillongása 234 előttre nem helyezhető, tehát két évvel a fürdő helyreállítása után s az Alexander által keletről hozott könnyű csapatokhoz tartozhatik a Domaszewsky által a trieri Korrespondenzblatt 1889. 49. lapján e korból említett felirat *praepositus (sagittar)is Oerhenis* is; de a walldürni fürdő javításához mi köze sincs.

Ime tehát a walldürni castellumban 232-ben Titus Flavius Romanus a XXII. legio centuriójának vezénylete alatt *Fortunába* vetett teljes bizodalommal javítgatják a régiségtől megrongált fürdőjüket az exploratores Stu . . . et Brit(tones) gentiles [et] officiales Brit(tonum) et deditici(orum) Alexandrinorum s alig pár esztendő múlva, 234. táján a hirtelen felkerekedett germán törzsek oly vihart támasztanak a *Taunus* környékén, melynek riasztó vészhirei *Severus Alexander* császárt *Julia Mamaéval* a *Rajna* mellé szólítják. *A császár béketárgyalásokkal pénz-, föld kedvezésekkel* próbálta erélyes támadás helyett leszerelni a germánokat s a huza-vona miatt elkeseredett pannoniai legiók vad haragja 235 tavaszán Moguntiában mindkettőjük életét kioltá.

Az egyensúlyt jól-rosszul még sikerült a rómaiaknak

[1]) Th. Mommsen Limesblatt 661. lapján.

egy időre a Taunusban és Raetiában — hová a pusztítás a jelekből észrevehetőleg szintén kiterjedt — helyreállítani. De a hátralevő pár évtized már kétségbeesett halálvergődésnél egyébnek nem tekinthető s a catastropha napról napra feltartóztathatatlanul közeledett.

Heddernheimban 241-ben Gordiano aug(usto) et Pompiano cos idejében a betűroncsalékból ítélve Diana, Mars és Fortunának áldozott tán épen a helyőrség parancsnoka.[1])

Jagsthausenben Philippus Arabs idejében a Coh. I. Germanorum a castellum avult fürdőjét még nagy jövőbe vetett bizodalmában szorgalmasan javítgatja. Balneam Coh · I · Germa(norum) vetustate conlabsam restituerunt.[2])

A hatalmas birodalmi gyepű és sűrű őrség daczára a germánok harczi tüze nem hamvadt el s csak kedvező alkalomra várt, hogy a rómaiság térfoglalásaitól és a translimitanusokra is kiterjesztett hatalmaskodástól élesztett haragjukat kitölthessék. A 213-ik esztendő valamely ismeretlen bátorító eseménye pattanthatá ki a gyülölet lappangó tüzét, mint 88—9-ben a felső germániai helytartó Lucius Antoninus Saturninus hűtlensége, mert a chattok és allamano kszövetsége oly fenyegetőleg lép fel, hogy 213. augustusában az *Arvalactak* tanúsága szerint a császár »*per limitem Raetiae ad hostes exstirpandos*« épen magán a limesvonalán védelmi harczra kényszerül. Ugyanazon esztendő szeptemberében *Moguntiában* ünneplik *Caracalla* diadalát, tehát a döntő ütközet most is, mint Domitianus idejében a Majna miltenberg—obernburgi völgyszorosaiban, vagyis *in finibus cubiorum* következhetett be.

A *Majna* szorosában Miltenberg s Gross-Kotzenburg közt Trennfurtnál 212-ben a XXII. legió egyik vexillatiója még sejtelmével sem bír a rövid idő multán bekövetkezendő pusztulásnak s békésen végezve katonai megbizatását I · O · M SILVANO DOMES(tico) DIANAE AVG szánt áldozatával keresi az

[1]) Brambach Corp. Inscript. Rhen. 1469. erős sérültsége daczára valószinű

(DI)ANAE
[mar]TI

[2]) Brambach Corp. Inscr. Rhen. 1608. wurde 1790. in den Aeckern westlich am Dorfe ausgegraben.

égiek kegyét.[1]) Ugyanazon esztendőben hódol a *Saalburgból* egy Coh . . . Antoniniana Caracallának.[2]) A Gross-Kotzenburgban mindjárt 1893-ban napfényre került oltárok egyike is 212-ből származik.

I(n) H(onorem) D(omus) D(ivinae)
I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
FORTONIVS
DVBITATVS
PRO (se) ET·SVIS
DVOBUS ASPRIS COS = Co(n)s(ulibus)
V(otum) S(olvit) L(ibens) L(aetus) M(erito)[3])

Örökös háborúskodás izgalmai közt élhette a helyőrség az utolsó éveket, a mind hevesebb támadások zürzavarában állandóan *Fortuna* kegyet esengve. Így a limesvonal legutolsó felirata is ilyen segélykiáltásszerű áldozás 250-ben Capersburgban, a Numerus Nidensis részéről:[4])

In honorem D(omus) D(ivinae)
(Deae F)ORT(unae)
P(ro) (s)ALV
TE N(umerus) N(iddensis) DEC(i)
O G(rato) CO(n) S(ulibus)
CAL(endis se)PT(embris)

De hasztalan minden erőlködés, a helyőrség önfeláldozó buzgalma, mert a limes sorsa meg vala pecsételve, Valerianuson illetőleg Gallienuson innen alig tarthatá magát. A niederbieberi castellumban kiásott kincs és ékszerlelet, egy gazdálkodva élő takarékos római katona életkeresményét képező 192 ezüst érem s egy más ponton ilyeténkép elrejtett 389

[1]) Brambach: Corpus Inscriptionum Rhenarum 1746 gefunden in der Nähe des Dorfes und gegenwärtig neben der hiesigen Kirche aufgestellt, wo ich sie sah. Steiner.

[2]) Ugyanott 1724-ben talált emlékkő No 1424., most a homburgi vártoronyban.

[3]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichslimescommission 1892—1893. Archaeologischer Anzeiger 1893.

[4]) Hettner: Bericht über die Thätigkeit der Reichslimescommission vom Ende November 1896 bis Ende Dezember 1897. Archaeologischer Anzeiger 1898.

Antoninianus denárból álló kincslelet, mind a legborzasztóbb felprédáltatás, tűzben történt elhamvadás jeleit viselik magukon s a végromlás időpontját 259—60-ra jelzik. Tehát kevés különbséggel itt is Daciával egyidejűleg dől meg a római uralom, s a népvándorlás hatalmasodó fergetege a rómaiakat annyi vérbe, munkába került hatalmas védműveik feláldozásával ismét a két nagy határfolyó: t. i. a Duna és a Rajna mögé szorítá viszsza.

X. A német limesbuvárlat tanulságai. Az általam munkába vett hazai limesvonalak vázlata.

Ime, Tekintetes Akadémia, ezekben foglalhatjuk össze a német limes-bizottság tíz esztendei buvárlatainak főbb eredményeit. A kezdeményezők vérmesebb reményei ugyan nem mindenben valósultak meg s főleg a felirati eredmény alig áll arányban az óriás költségekkel. De a kutatások tudományos jelentősége előtt azért tisztelettel hajlik meg minden elfogulatlan buvárló, mert a limes *keletkezési* kora, fokozatos fejlődése és administratiója felől kellően tájékoztatnak a ásatások s biztosan megállapíthatóvá vált, hogy az *egységesnek képzelt határzár* hosszú idők lassú alkotásaként vette fel azt az arczulatot, melyben a nagy közönség emlegeti. *Az Augustus és Domitianus korbeli limes, valamint Trajan bővítése, Antoninus Pius reformja, a Caracalla által megépített raetiai fallal*, úgy a mint azt tanulmányom alapján a német limes-bizottságétól eltérő *saját térképvázlatom szemlélteti*, most valának megállapíthatók a mi részünkről annyival nagyobb figyelmet érdemelnek, mivel ezen különböző rendszerű limesmaradványok némelyike *morphologiailag valóban meglepő* hasonlóságot mutat még kellően nem osztályozott s keletkezésükben *bizonytalan származásu hazai sánczaink* legtöbbjével.

A mikor tehát az egész művelt világ érdeklődéssel kiséri a német limesvizsgálatokat, mennyivel több okunk van nekünk erre az érdeklődésre, mint a hová a *raetiai határfalról a Dunára átszálló határvédelem* folytatása Noricumon, *Felső-Pannonián* átvezet s a hol a *limes pannonicuson* kívül a *limes*

dacicus bonyolult vonalai még az előtanulmányozás stádiumáig is alig jutottak.

S ha a németek sokkal rövidebb vonalának földerítése *Vilmos császártól*, ki a *Saalburg* castellumának fejedelmi restauráltatásán felül is tetemes adományokkal támogatta a buvárlat egyes ágait, le az utolsó német munkásig mindenkiben büszke örömérzetet kelt: mennyivel jogosultabb ambitióval vehetjük fel a kutatások fonalát épen hazánkban mint, a hol csupán a *Dévénytől Belgrádig számító limes pannonicus 762 kilométerje harmadrésznyivel haladja túl Raetia és Felső-Germania 550 kilométer limesösszegét.* Pedig nálunk nem a felveendő *kilométerek sokasága* nehezíti meg vállalkozásunkat, hanem az *előtanulmányok gyér volta* és befejezetlensége, mely miatt azt a topographiai biztos áttekintést is nélkülözzük, melyet *Németországban* már a mult század elejétől hangyaszorgalommal megindított vidéki kutatások által összehordott gazdag irodalom s különösen *Bucher* és *Mayer Taufelsmauer*-je; *Hübner*, *Rossel*, *Conrady*, *Ohlenschläger* leírásai, a *hanaui*, *gieseni* régészegyesületek, a *baden*, *württembergi* országos müemléki *bizottság* felvételei s mind ezek összefoglalója: *Cohausen* ott a vállalkozók rendelkezésére szolgáltatott. És nélkülözzük e mellett különösen azokat a kiváló vidéki szaktársakat, a kik, mint *Conrady* bíró, *Jakobi* építész, *Oehlenschläger*, *Diffenbach*, *Zangemeister*, *Herzog*, *Wolff* tanárok, *Soldan* iskolatanácsos, *Kohl* gyógyszerész, dr. *Eidam* járási orvos, *Winkelmann* birtokos és az egész vonalon otthonos *Cohausen* ezredes már esztendők során át tanujelét adták szakavatottságuknak, ügyszeretetüknek és széleskörű tapasztalataiknak, s mély tudásukkal valódi vezérkart szolgáltattak a rendszeres és tudományos munkálatokhoz. Mindezt hazánkban sajnosan nélkülöznünk kell, mert valami sajátos fátum *Romer* Flóristól elkezdve *Henszlmann* Imre, *Torma* Károly, *Orbán* Balázs és legutóbb *Fröhlich* Róbert személyében mindazokat idő előtt kiragadá sorainkból, a kiktől egyes limesvonalaink előzetes ismertetését remélhettük volna. Igy tehát ez a nehéz topographiai felvétel is reánk maradt s épen ennek érdekében fáradoztam az utolsó évek nyári hónapjaiban. Csakhogy a külföldi példákból láthatólag a limesvonalak felkutatására és ismertetésére első sorban hivatott Müemléki

Bizottság és Muzeumi Főfelügyelőség nálunk egyszerüen eltekint a feltétlenül rájuk tartozó feladat támogatásától. A Műemléki Bizottságnak nem *műemlék;* a Muzeumi Főfelügyelőségnek nem *ásatási objectum.* Pedig *műemlék* és *muzeumi tárgy* egyaránt a limes; csakhogy a *mig nem ismerjük* egyes vonalainak biztos hollétét, elhelyezkedését, addig a *részletes felvételhez tartozó ásatásokkal* nem is vesztegethetjük rajta az időt. S tapasztalatom szerint ezzel az *elővizsgálattal* boldogulunk legnehezebben, mert az egyes vonalak megállapitásáig sem jutott elődeink munkája s *azt az 1800 kilométernyi* sáncztömeget, a miről már jelentésem készülőben van, óriás erőfeszítéssel, tömérdek lehangoló tévedés árán s esztendőkbe került ide-oda puhatolódzás alapján sikerült nagynehezen felderítenem. Ez a *helyrajzi* munka tehát *nálunk* nehezebb és költségesebb, mint az így kiderített részletek később meghatározandó pontjainak kutató ásatása, és behatóbb átvizsgálása leend majd.

S hogy intéző köreink mégis milyen felfogásban élnek az ilyen munka teendőiről, azt legeklatánsabbul bizonyítja éppen Akadémiánk 1864-ki határozata, a mikor a *Csörsz árkának* átvizsgálását *az illető vármegyék főispánjai, illetőleg hatóságai* útján képzelték megoldhatónak s *Romer* Flóris és *Henzelmann* Imre nehány *napra képzelt helyi tájékozódására* alig juttatának akkora összeget, a mennyiért egy ambiciózus fővárosi ügyvéd a pertárba sem tartaná érdemesnek elfáradni. Rómer Flóris és Henszlmann Imre aztán csakis a *magyar vendégszeretet* jóvoltából faluzhattak a Tiszaháton hetekig; de kellő nyugodtsággal és alapossággal nem nyomozhatván a Csörsz árkát, az, sok fáradozásuk daczára, tovább is bizonytalanságban maradt. S hogy ezt nem is lehet csak ugy röptiben kipuhatolni, a mint még ma is széltiben képzelik, kiderül saját kisérleteimből, a ki a mult év több hónapját fordíthatám csupán a *Csörsz* árok egyetlen vonalára, és az utamban ejtett földbirtokosok szíves támogatása, s a fél országra kiterjesztett levelezéseim daczára örülnék, ha a folyó esztendőben a további kiegészítéseket elvégezhetném. S akkor is ott dereng előttem még pár további vonal, melynek kezdete és befejeződése belevész az *Alföld* végtelenébe.

S a mikor ilyen nehézségekkel állunk szemben, lehetséges-e, szabad-e itt időhatárhoz kötni a megbizásokat, vagy hivatalos

napi díjakra alapítni olyan tudományos teendőket, melyekhez első sorban egyéni lelkesedés és buzgalom szükségesek?

A részletes tanúlmányozásra leginkább megértnek vehető pannóniai Duna vonal folytatásában, Belgrádon alul a Vaskapuig még 225 kilométeres aldunai limes következik, melynek legveszélyesebb zuhatag-szakaszáról ugyan 1893-ban beható monográfiát [1]) terjesztettem a tekintetes Akadémia elé; de a melynek felső és alsó folytatásában Kanitz Felix [2]) Balkánutazó elismerésre méltó vállalkozása daczára nagyon sok pótlandó várja munkásságunkat. Ime ez a 225 kilométer vonal egymagában majdnem megközelíti a bécsi Akadémia 280 kilométernyi *összes limesét*. Pedig a Vaskapun kívül le Galatzig terjedő 787 kilométeres román—bulgár Duna, a régi Dacia *határaként* szintén belevág az illető kormányok engedélyével és odavaló szaktársaink közreműködésével saját munkakörünkbe. Épen ezért a román tudományos Akadémia egyik szakbeli jelesével Akadémiánk néhai nagytudományu másodelnöke: dr. Kuun Géza gróf egész zajtalanul megállapodásra is jutott vala a minket közösen érdeklő limesrészletek tanulmányozási terveire nézve. Azonban a nemes grófnak a cultusminiszterhez az Akadémia meleg ajánlatával benyujtott emlékiratát betegeskedése idején a magyar tudományosság részéről elismerésre nehezen számítható kicsinyes befolyások háttérbe tudták szorítani s nagyon félő, hogy a mikor majd intézőink is *tudatára ébrednek emez elháríthatatlan tartozásunknak*, akkor majd a gróf Kuun Géza nemzetközi tekintélyének hiányát erősen megfogjuk sinleni.

De a míg erre a határainkon kívül és távolabb eső limes dacicusra kerülhetne a sor, addig közvetlen közelünkből is más tekintélyes *limes dacicus* részletek sürgetik előzetes felvételüket és publicatiójukat.

Tulajdonképen *három* komplexumba foglalhatók össze a

[1]) *Téglás Gábor:* Ujabb adalékok az aldunai zuhatagok sziklafeliratihoz s az aldunai határvédelem viszonya Dacia történetéhez Traianus felléptéig. 14 szövegrajzzal. Archaeologiai Közlemények 1894., 1—56. lap.

[2]) *Felix Kanitz: Römische Studien in Serbien.* Wien. Denkschriften des k. k. Akademie der Wissenschaften, 1892.

hazai határaink közé eső limes dacicus szakaszok. Mind a három csoporttal többen kisérleteztek előttem is, a nélkül azonban, hogy bár egy vonallal is tisztába jöhettek volna.

Legjobban ismerjük, mert legszakszerűbben is tárgyalta irodalmunk a Kolozs- és Szilágymegyék közti *Meszes* vallumát. Torma Károly érdeme ennek a sajátságosan elhelyezkedő sánczvonalnak a felfedezése; csakhogy őt törékeny egészsége megakadályozá a nehéz hegyvidék bejárásában, s pásztorok elbeszélései szerint a *Vallum Hadrianum*[1]) mintájára volt kénytelen kikombinálni a meg nem látogatott részleteket. Igy a valóság sem egyezhetik leirásaival, s mert azt a feliratot is tévesen olvasta, melyből tulajdonképen a *vallum* felfedezése kiindult: Domasewsky Alfréd, a felirati alap helyreigazítója, most az arra alapított sánczot is kereken tagadásba veszi.[2])

Én a Meszes vallumának *igazát* személyes tapasztalataimmal *támogathatom;* csakhogy épen Torma reputatiója érdekében a vonal tényleges fekvésének tisztázását mielőbbi teendőim közé is szántam.

A második *limes dacicus*[3]) csoport a Székelyföld keleti hegységeiben oszlik meg, s Orbán Balázs tette azok némelyikét a Székelyföld leirása czímű művében, legalább névleg, is-

---

[1]) *Torma Károly*: Római nyomok Erdély északi részében. Erdélyi Muzeumegylet Évkönyvei. Kolozsvár I. (1861. Ebben közli Deés mellől Kapjonból a báró Huszár-féle kastélyba falazott híres oltárt, melynek utolsó soraiban: *Samum cum regione Transvallumot* olvasott. A vallumot eme téves olvasás alapján kezdte kutatni és 1863-ban be is jelenti akadémiai székfoglalójában. Adatok északnyugat Dacia föld- és helyiratához. Akademia Évkönyve 1863. Majd tovább nyomozva, mikor Budapestre telepszik 1880-ban, részletesebben leirta a Limes dacicust északi részében. A déli részszel örökre adósunk maradt, minthogy az nem is létezik az általa feltételezett alakban.

[2]) Corpus Inscriptionum Latinarum III. Supplementum 7633 (= 827) Domasewsky rectificatiója V · L · M p = Torma legit VALLUM quam ob rem de vallo illo cuius vestigia Torma in summo monte (!) intra Kis-Sebes et Mojgrad deprehendisse sibi visus est, ut Romanus recte dubies.

[3]) *Téglás Gábor*: *A Limes dacicus* két Küküllő és Olt közötti részlete. Udvarhelymegye északi és keleti hegységeiben Oroszhegytől Alsó-Rákosig. Archaeologiai Közlemények XIX. kötete 1—54 lap, 35 rajzzal.

mertté. Ő azonban rajongó lelkesedésében beérte a mondai részletekkel, s így a részletes bejárást ott is elől kell kezdenünk. Valami 120 kilométerről már közzé is tettem tanulmányomat; de a nehéz terepviszonyok miatt lassan haladhatok előre, s most, hogy más elfoglaltatás nem osztja meg gondomat és időmet, azt hiszem, ezen szétszórt részleteket is összefűzhetem apránként.

E magukban is számot tevő limes dacicus maradványoknál sokkal tekintélyesebb sánczokat birunk a délkeleti felföld nyugati peremén és a Nagy Alföldön.

Így a *Rómer* Flóris, Henszlmann Imre által még 1864-ben kinyomazandónak határozott *Csörszárok* mellett az *Ördögárok*, a *Római Sánczok* végéremehetetlennek tetsző vonalai túlnyomólag ide tartoznak, s ezek többszörös ágainál oly *bonyolult* elhelyezkedést tapasztalok, annyiféle *irányváltozással, szakadozottsággal* nehezítik meg a nyomozást: hogy valóban nem csodálhatjuk, ha elődeim mind visszariadtak a bejárás izgalmaitól és fáradalmaitól. A tagosítás után intensivebbé vált gazdálkodás, *földforgatás, s főleg a szőlőtelepítés és a gőzeke barbarismusa kétségbeejtő rohamossággal tünteti el ezeket az érdekes sánczokat*, ugy hogy néhol napi járatnyira nem akadunk már folytatásukra. Még nagyobb hátrányunkra szolgál, hogy a nép emlékezetéből is kezd kiveszni ezek traditiója, s főleg a török kiűzetése után telepített községekben az intelligentia sem sokat tud róluk, s *Tompa* Mihály regéivel hozakodik elő rendesen. Az utolsó *másfél évtized alatt* minden rendelkezésemre maradt szabad *időmet ezekre a sánczokra* fordítva örömmel kijelenthetem: hogy *legutóbb nemcsak rendszerükről bizonyosodhattam meg, hanem megfejtésüket is lehetségesnek kezdem látni.* A lassanként kinyomozott 1800 kilométer sáncztömeg azonban rajzi felvételeket igényel s az általam nem végezhető, szükös jövedelmemből sem fedezhető illustratiók, térképezések érdekében a fedezetet erre hivatott testületeinktől kell várnom, miután az Alföld régészetileg legbecsesebb s a *Balaton* kutatással *legalább is egy sorba* helyezhető *sáncz*maradványainak* idáig legalább az óriás latifundiumok birtokosai közt *Mecenásа* nem akadt.

Most tehát, mikor már a biztos siker édes tuda-

távai kecsegtethetem magamat, eljött az ideje annak is: hogy Akadémiánk végre állást foglaljon ebben a külföld által szintén türelmetlenül várt búvárlati ügyben. Szint kell tehát vallanunk arra nézve: be akarjuk-e tölteni a limesbúvárlatnál reánk váró hivatást? vagy tovább is a magán vállalkozás esélyeire hagyva azt, esetleg felbátorítjuk az ilyenekre eszközzel és vállalkozókkal is bővebben rendelkező külföldi Akademiák és tudományos intézetek valmelyikét arra, hogy a magyar irodalom nem nagy dicsőségére *küldötteivel* fejeztesse be ezt a munkát?

Minthogy pedig alig tételezhetem fel, hogy ezt a világraszóló, s Akadémiánkra is dicsőséggel járó feladatot Akadémiánk könnyedén hajlandó volna feladni: legyen szabad a németországi és bécsi limesbizottságokra utalólag előadnom teendőink leggyakorlatibbnak és egyúttal leggazdaságosabbnak is képzelt megvalósítási módjait is.

XI. Teendőink miként je, tekintettel a német és osztrák limesbizottságok eljárásaira.

A fenn körvonalazott sokféle hazai- és velünk határos limes tervszerű átvizsgálására szolgáló limesbizottságot Akadémiánk ügyszerető tagjai mellett a Műemléki Bizottság és Muzeumi Főfelügyelőségnek szintén tagjaink közé számító elnökeinek bevonásával vélném megalkotandónak, a bizottság *megválasztandó előadójának tisztéül* szánván a munkatervek kidolgozása s a külső munkálatok vezetése és ellenőrizése mellett a helyi érdeklődés ébrentartására nélkülözhetetlen *Limesközlöny*, valamint az évi jelentések szerkesztését is. A német birodalom népes limesbizottságából is csupán *háromtagú* végrehajtó bizottság működött s a vezetés szálai *Hettner* Felix régészeti előadó kezeiben futottak össze. A bécsi Akadémia limesbizottsága Borman Emil tanár és Groller Miksa nyug. ezredessel intézteti a felvételeket és irodalmi publicatiókat. Tehát a külföldi példák is a mellett szólnak, hogy lehetőleg *sok külső munkás, de egységes* központi vezetés, irányítás és tervezés képezi a siker előfeltételét.

A bizottság megalakulásával a legsürgősebb teendőt a *munkatér előzetes bejáratása*, a *németországi jellemzőbb* sza-

kaszok, valamint a *Dobrudzsa és lehetőleg Bessarabia sáncainak összehasonlító tanulmányoztatása* képezné. Mindezt egy esztendő leforgása alatt elvégezhetné a bizottság előadója s az ő távolléte alatt lehetne elárasztani a sajtó utján és közvetlenül is az érdekelt vidéket a németországi *limesbizottsághoz* hasonló *kérdőivekkel*. Németországban nem érték be a postai szétküldéssel, hanem minden nyilvános helyiségben: vendéglő, kávéház, állomási épület, kaszárnya, iskola, sőt kórházak, vasuti kocsik és gőzhajók falán ott függtek emlékeztetőleg ezek a *kérdések*, melyekre tömérdek felesleges válasz között néhány hasznavehető útbaigazítás is érkezett. Ezt célozta Akadémiánk már 1864-ben a Csörszárka vonalán eső megyék főispánjaihoz intézett kérelmével is. Akkor udvarias szólamokat eredményezett a felhívás, most bizonyára akadna különösen ahhoz értő kezében értékesíthető felelet is bőviben s ha mindjárt nem szolgáltatnának is mind használható anyagot, jó eszközül bizonyulnának a közönség figyelme és érdeklődése felkeltésében. S erre a rendszeres munkálatoknál annyival nagyobb szükség van, mert a helyi körök bevonása nélkül megsemmisülnek a szőlőforgatás, építkezés, útmunka közben felmerülő ama leletek is, melyek a kormeghatározásnál és a históriai megfejtésnél kiindulási támpontúl szolgálhatnának.

Ezek az előmunkálatok nem igényelnének oly horribilis összeget, hogy az Akadémia valamelyik felszabadúló, vagy keletkező alapítványa el ne viselhetné s a magyar föld eme legsajátosabb buvárlati érdeke egy kis utánjárással csak úgy megtalálhatná a cultusministeriumnál, sőt a magyar föld egyik nagyhorderejű problemájának fejtegetése révén a földmivelésinél is a maga segélyforrásait, mint annak idején Hermann Ottó ethnographiai búvárlatai, s a *Balaton* bizottság szép sikerü vállalata. Hisz mi tán több joggal minősíthetjük *nemzeti történetünk* feladatává a *limes kutatást*, mint Németország teheté, s a hazai népvándorlás korának nagyobb fontosságú emlékeivel hazai földünk valóban nem dicsekedhetik ezeknél a figyelembe is alig vett, sőt idáig intelligentiánk és tudós köreink részéről szinte lenézett *sáncoknál*.

A cultusminister épenséggel alig kaphatna az iskolai oktatást közvetlenebbül érdekelhető utaztatási czímet ezeknél.

melyekről, ha *Angliában*, *Németországban* volnának, bizonyára még *elemi tanítóink is prédikálnának;* de mert sajátunkká tette a véletlen kedvezése, főiskolai *tanáraink is alig sejtenek* valamit. Hogy az ilyen hazai emlékek felderítése érdekében a külföldön összehasonlító tanulmányokat, itthon pedig beható búvárlatokat végeztessen a cultusminiszter, ez kellő informatio mellett tán nem is igényelne valami erős ostromot, hisz ez természetszerű folyománya tárczája ügykörének és legvitalisabb érdeke iskolai oktatásunknak is. Ha valami tehát csodálatot érdemel, úgy az a körülmény volna az: hogy a *nemzeti művelődésünknek eme kincsesbányája kiaknázhatlanúl maradhatott idáig.* Magától értedődik, hogy a Muzeumok felügyelősége is, ha kellő tudomást szerezne a külföld rokon testületeinek idevonatkozó felfogásáról és eljárásáról, bizonyára szintén kedvezőbb véleményre hangolódnék hazai limesügyünkkel szemben, s programmjából és segélyrovataiból alig zárhatná ki a limesvonalak topographiai tanulmányoztatását és szerkezeti vizsgálatát. Mert a követelt ásatások vajmi kevés lelettel kecsegtethetnek eddigi próbavételeim szerint ezeknél a sánczoknál s a németországiak pazarló példájának követetését jó lelkiismerettel ezután sem ajánlhatnám. Maradjunk egyelőre a részletes helyrajznál s a még ép, de napról napra szemlátomást pusztuló szakaszok minél nagyobb számú rajzi megörökítésénél; hisz ez magában is esztendőkre számítható nehéz feladatot képez. A topographiai kérdések tisztázása, a bejárások után vehetnők igénybe a vidéki muzeumokban és a nemzeti muzeumban kínálkozó s időközben még jobban felszaporodó kormeghatározó leleteket. Ezt a munkát egy esztendő alatt képes volnék kellő anyagi gyámolítás mellett a további teendők terveivel együtt elvégezni.

A második esztendő hozná meg a költségesebb munkaszakasz kezdetét. Ekkorra kellene kijelölni, hogy úgy a *limes pannonicus*, mint a *limes dacicus* szakaszain hol s kik által végeztethetnének az érdekelt vármegyék, városok, a *Műemléki és Múzeumi Bizottságok* a limeskutatás programmjának megfelelő munkálatokat? Németországban is így társították az erőket. Badenben, Württembergben, Bajorországban, de még a kis Hessenben is az illető cultusministerek, a Műemléki bizottságok, sőt uradalmak és egyesületek saját költségeiken foga-

natosíttaták a birodalmi limes-bizottság által megállapított munkatervnek nagy részét. Mi erre még inkább rá vagyunk utalva s miután a Müemléki és Muzeumi Felügyelőség hivatásába is beletartozik, legalább a művelt nyugati felfogás szerint, a limesbúvárlat; s miután az útbaeső helyi egyesületek érdekei szintén a mielőbbi átvizsgálást igénylik, azt hiszem, hogy e testületek jóakaratával az Akadémia *limesbizottsága* valóban üdvös s a régészeti irodalomra gazdagon gyümölcsöző munkásságot teremthetne igen rövid idő alatt az összes limesvonalakon.

A bécsi tudom. Akadémia értesülésem szerint a sopronmegyei Kismartonból odaszakadt *Treitel József* nevű hazánkfiának, a mi *Rökk Szilárd* és *Semsey Andor* alapjainkhoz hasonló fundatiójából végezteti a *Carnuntum-Verein* jövedelmei és *Mecaenásai* mellett a kutatások javarészét; de egyúttal igen tekintélyes *állami segítségben* is részesül.

Nálunk a limesbúvárlat az irodalmi publicatiók czéljaira s a bizottsági költségekre legalább 10—15 ezer korona költséget, vagyis állami segélyt igényelne évente, s a jövő fejleményei szabnák meg a dotatiónak további indokolt, de a németek tulzásaitól óvakodó változtatásait. A minden körülmények között ajánlatos irodalmi közléseket az évente legalább 4—5 kis füzetben, a németek *Limesblattjához* hasonló időszakos »*Limesközlemények*« és a bécsi Akadémia 10—12 íves gazdagon illusztrált »Der römische Limes in Oesterreich« évi jelentéseihez hasonló Évkönyvekben tartanám megindítandónak; de a munka előhaladása szabná meg itt is a továbbiakat.

Ime Tekintetes Akadémia, ezekben véltem összefoglalandónak a hazai limesügyből ránk váró sürgősebb teendők körvonalozását. A pannoniai és daciai limesvonalak az *egész világ legterjedelmesebb* ilynemű emléke gyanánt tünnek fel még mostani hézagos vázolásom szerint is s már terjedelmüknél fogva legalább is akkora világtörténelmi fontossággal birhatnak, mint a németek sok százezerbe került határvonalai. Mi nem álmodozhatunk százezerekről s még ha Mommsenünk ülne is a törvényhozásban, még akkor sem engedné meg az ország pénzügyi helyzetével számolni tudó józan hazafiság, hogy a németekéhez hasonló összegek kieszközlésével s túlságba vitt ásatási munkákkal és

utaztatásokkal terheljék meg az országot. Mi csak annyit óhajtunk, hogy legalább a *Balatonkutatással* egyenlő arányban karolják fel a cultus- és földmívelési ministerek hazai multunk eme nagyfontosságú ügyét s hogy Akadémiánk a tanuló ifjuság és a művelt közönség okulására végre-valahára méltóképen megtehesse kötelességét eme pusztuló emlékek felderítése és megfejtése körül is. Hogy a hazai föld urainál, nagybirtokosainál szintén nem maradhat visszhang nélkül az Akadémia kezdeményezése és felhívása, azt szinte bizonyosra veszszük; de a Mecaenások megérkezéséig akármilyen szerény mértékben el kell foglalnunk a régóta reánk váró munkatért, mert a külföld példái után ez már továbbra el nem odázható olyan nemzeti tartozást képez, melynek beváltását egyesek még olyan készséges vállalkozásával és túlfeszített áldozatkészségével sem biztosíthatjuk. Ám ha az Akadémia felszólalása a kormánynál és főurainknál siket fülekre találna, legalább a külföld előtt elhárul fejünkről az a lesujtó vélemény, *hogy a miért az egész civilizált világon államok és tudós társaságok versengnek, nálunk nem talált szószólójára épen a tudományok legilletékesebb fórumán, az Akadémiában.* Én a tőlem telhetőt továbbra is szent buzgalommal megteszem; de egyes ember véges ereje a hónapokra terjedő kutatások daczára a szédületesen óriás feladattal nem birkózhatik meg s oly rohamosan pusztul különben is kutatásom tárgya: hogyha nem sietünk, ma-holnap hirét-porát sem találhatjuk az általam nagy fáradsággal és sok esztendei utánjárással a feledés homályából lassankint napfényre derített sokféle limesmaradványnak. A tervezésem szerinti combinált munkássággal 8—10 esztendőn át évi 10—15 ezer korona költséggel elkészíthetnők az összes sánczvonalak helyrajzi monographiáját s ezzel biztos alapot nyujtanánk a netán tovább fejlesztendő részletesebb tanulmányokra is.

Ezt a csekély összeget *államsegély* vagy egyesek adománya után az Akadémia tekintélye kellő akarat mellett bizonyára előteremtheti s ezzel a parányi áldozattal megszerezheti azt a dicsőséget, mely a német birodalmi Limesbizottságnak oly sok százezerébe került.

TARTALOM.

Lap

A német birodalmi limesbizottság munkálkodásának főbb eredményei s azok tanúságai főleg saját hazai limesbúvárlataink szempontjából ... 3

I. A limesbúvárlat genesiséből ... 5

II. Raetia és Felső-Germánia legkülső védvonala, vagyis a tulajdonképeni limesvonal arczulata ... 10

III. A rendszeres limesvizsgálat megindítása. A német birodalmi limesbizottság szervezkedése és működésének rövid vázlata 13

IV. A határjelzők (signa), irányító mellékhalmok és határbelépők kérdése ... 30

V. A limesfejlődés kezdő stádiuma. Augustus első limes-alapítása a Taunus, Westerwald alján, valamint a Rajna mentén délre Offenburgig, s onnan át keletre a Dunáig ... 40

A) Augustus első foglaláskori limese a Taunus és Wetterau alján a Majna öblözetében ... 42

B) Augustus limesvonala a Schwartzwald közén s a Neckar fejénél kapcsolat az agri decumateseken a Felső-Dunához ... 45

VI. Domitianus 120 római mérföldnyi (174 kilométer) új limestelepítése a bellum Germanicum kapcsán. Castellum-építései a cubusok határain belül ... 52

VII. Trajanus kiegészíti és betetőzi Domitianus limestelepítését. Hadrianus reformja. A sorompórendszer s a táborhelyek kitelepítése a limesvonalra ... 65

VIII. Antonius Pius határvédelmi reformjai. A Numerusok szervezése s a kőbástyák *(burgus)* rendszeresítésével a régi fatornyok kicserélése. Az Odenwald-vonal kiegészítése Walldürn—Miltenberg közt ... 73

IX. Marcus Aurelius hadi rendje a marcoman háborúk tanúságai folytán. Commodus és Septimius Severus kiegészítő intézkedései. Caracalla 213. háborúja a raetiai limes vonalá-

Lap

ról kiindulva. A raetiai 178 kilométer határ elfalazása. A limes végromlása ... 81

X. A német limesbúvárlat tanulságai. Az általam munkába vett hazai limesvonalak vázlata ... 94

XI. Teendőink mikéntje, tekintettel a német és osztrák limesbizottságok eljárásaira ... 100

RAJZOK JEGYZÉKE.

1. Határjelzésnek nézett árok a vallum előtt ... 31
2. A határárok, a határjeleknek tekintett kődarabokkal a Taunusból a Wetteranból ... 31
3. A vallum alaprájza a Taunus hegység Saulborg castellumától 32
4. Az előbbiről vett keresztmetszetek ... 32
5. A Taunus valluma kőrakással ... 33
6. A kőtöltés és sövényárok keresztmetszetben ... 33
7. A vallum és védő árka ... 33
8. A római vallum Holzharentől ... 35
9. Hadrianus pallisad műve ... 35
10. A Taunus hegységben a Kitrhübelen látható limes sövénybarázdája, védő árka és töltése a »Begleitungshügel«-ekkel ... 37
11. Antoninus Pius kőbástyájának alaprajza ... 37
12. Antoninus Pius kőtornyainak keresztmetszete ... 37
13. Az első (Drusus), és második (Domitianus) limes térvázlata ... 63
14. Sánczczal övezet első időszaki őstorony ... 71
15. Első időszakbeli földvárak a Taunusból ... 71
16. A Taunusban létező Capersburg várának három időszakos alaprajza ... 72
17. A Taunusban általam megvizsgált római sánez részlet ... 89

Térkép a mű végén.

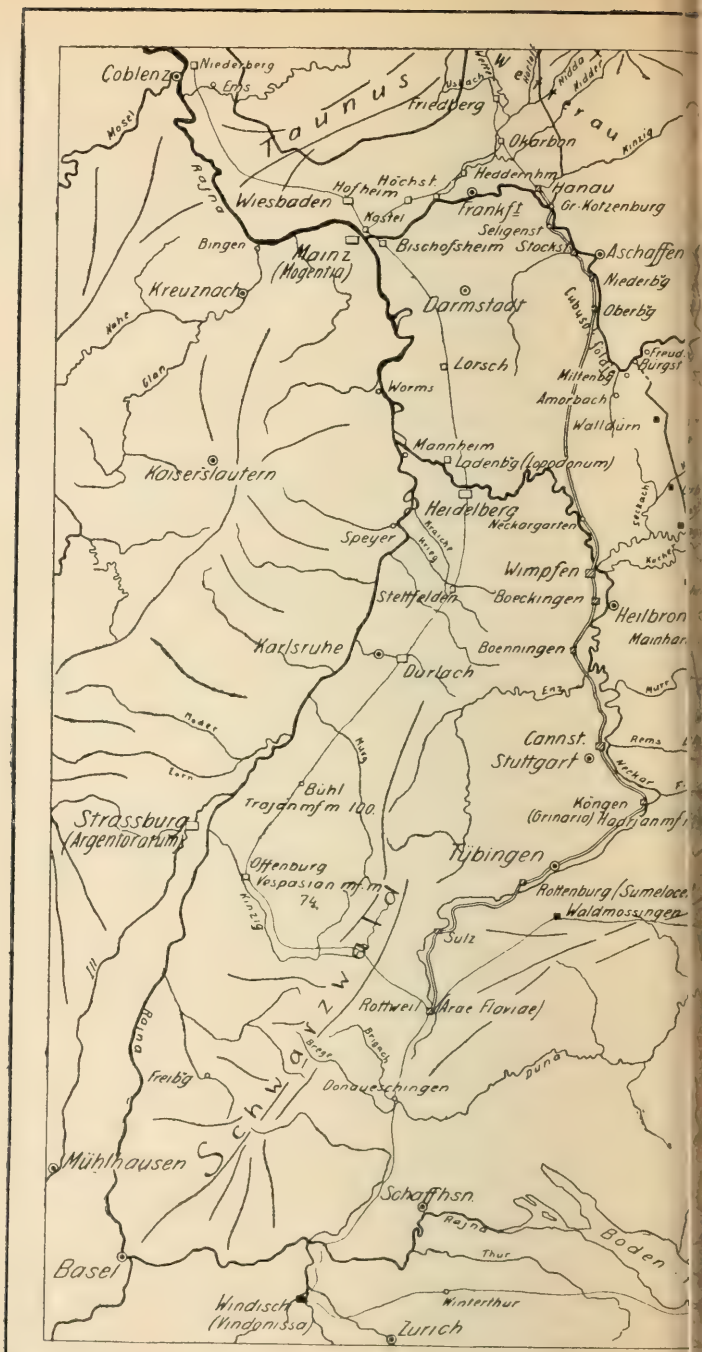
Coblenz
Niederberg
Ems
Taunus
Friedberg
Wetterau
Okarben
Hanau
Gr. Kotzenburg
Höchst
Hofheim
Wiesbaden
Kastel
Frankfurt
Seligenst
Stockst
Aschaffen
Niederbg
Oberbg
Bingen
Mainz
(Mogentia)
Bischofsheim
Kreuznach
Darmstadt
Lorsch
Worms
Mittenbg
Amorbach
Wallduern
Mannheim
Ladenbg (Lopodonum)
Kaiserslautern
Heidelberg
Neckargarten
Speyer
Wimpfen
Stettfelden
Boeckingen
Heilbron
Karlsruhe
Durlach
Boenningen
Cannst.
Stuttgart
Bühl
Trojan mfm 100.
Strassburg
(Argentoratum)
Offenburg
Vespasian mfm
74.
Kybingen
Rottenburg (Sumeloce.
Waldmossingen
Sulz
Rottweil
(Arae Flaviae)
Freibg
Donaueschingen
Mühlhausen
Schaffhsn.
Basel
Windisch
(Vindonissa)
Zurich
Winterthur
Thur
Boden
Rajna
Donau
Schwarzwald

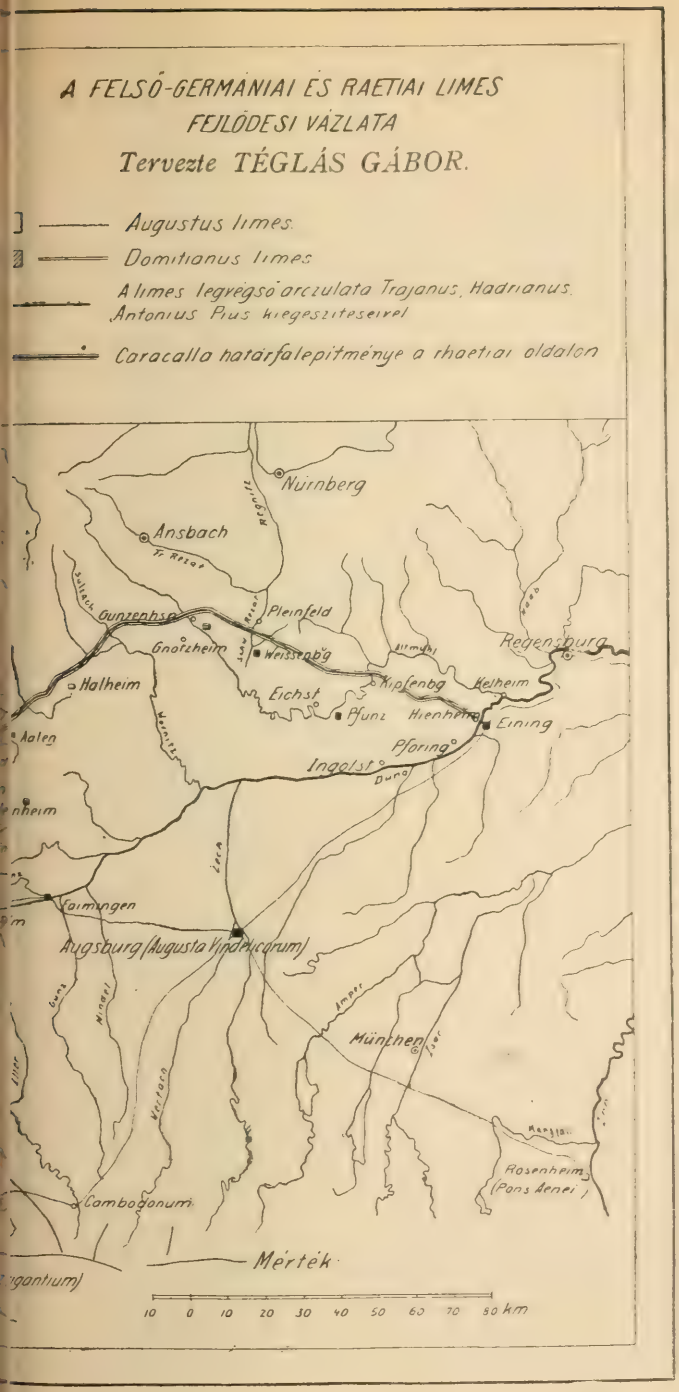
A FELSŐ-GERMÁNIAI ÉS RAETIAI LIMES
FEJLŐDÉSI VÁZLATA
Tervezte TÉGLÁS GÁBOR.
Augustus limes.
Domitianus limes
A limes legvégső arczulata Trajanus, Hadrianus, Antonius Pius kiegeszitéseivel
Caracalla határfalepitménye a rhaetiai oldalon
Nürnberg
Ansbach
Gunzenhsn
Gnotzheim
Pleinfeld
Weissenbg
Regensburg
Halheim
Eichst
Kipfenbg
Kelheim
Pfunz
Hienheim
Eining
Aalen
Pforing
Ingolst
Augsburg (Augusta Vindelicorum)
München
Rosenheim (Pons Aenei)
Cambodonum
Mérték
10 0 10 20 30 40 50 60 70 80 km

ISMERETEINK TIBETRŐL.

ALKALMI BESZÉD.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1900. ÉVI ÁPRILIS HÓ 30-DIKI KÖRÖSI CSOMA-ÜNNEPÉN

TARTOTTA

GRÓF KUUN GÉZA

T. TAG.

1860
-973

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1900.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ISMERETEINK TIBETRŐL.

Nemcsak Görögország dicsekedhetik oly hazafiakkal, kik bár távol s elszórva a világ minden részében, szorgalmuk gyümölcséből bőven részesitik az anyaországot, milyenek, hogy csak néhányt nevezzek, báró Sina Simon, az athéni tud. akadémia márványpalotájának bőkezű felépitője, Dumba Miklós, a ki hatvanezer drachmát ajándékozott az ottani egyetem homlokzatának gazdag feldiszitésére, mindketten Bécsben, Pankos János Macedoniában, ki az *Amalión* nevű athéni árvaháznak dúsgazdag alapitványt tett. Mavrogordatosné Odessában s néhányan még a távol Amerikában is, hanem saját hazánk is büszke lehet több külföldön élő fiára, kik szintén szivükön hordják az anyaország sorsát, felvirágzását, boldogulását, s készek erre gazdag ajándékokkal s alapitványokkal közreműködni, s ez a múlt időkben sem volt másképen. A hazai tudomány magasztos czéljaira tett alapitványok hosszú sorát dr. Duka Tivadar, az angol kir. bengaliai hadseregnek egyik főorvosa, több angol tudós társaság s a m. tud. Akadémia tagja s nagyobb alapitói egyike, csak imént azon czélból, hogy hazánk halhatatlan tudósának, Körösi Csoma Sándornak emléke az Akadémia körében ünnepélyes módon megörökittessék, egy oly alapitványnyal szaporitotta, melynek kamatjövedelmei minden harmadik év április havában (mint Körösi Csoma Sándor születésének és elhalálozásának hónapjában)* egy a körülmények szerint vagy a m. tud. Akadémia I. osztályának nyilt ülésén vagy egy összes ülésen Körösi Csoma Sándor emlékének tiszteletére tartandó, a keleti tanulmányok, első sorban az ázsiai kultura körébe tartozó tudományos értekezés szerzőjének jutalmazására fognak fordittatni. Duka Tivadarnak e nemeslelkű alapitványát őszinte hálaérzettel

* Született 1784 április 4-dikén, meghalt 1842 április 11-dikén.

szívből üdvözöljük s nagy és szép reményeket fűzünk hozzá keleti tanulmányaink nagyobb lendületére nézve, a mely tanulmányok eddig, Körösi Csoma Sándor idejétől egész mostanig, hogy régibb időkről ne is szóljak, valljuk be őszintén, az őszinte vallomás mindig hasznos, nálunk sokkal kevesebbé pártoltattak, mint a többi tudományszakok és sokkal kevesebbé, mint a mit ezen tanulmányok hazánkban az intéző köröktől s azoktól, kiknek a támogatás hatáskörükben állott volna, úgy földrajzi-, mint történelmi-, sőt politikai tekintetben is, eltekintve belértéküktől, kétségen kívül megérdemeltek volna. Innen van, hogy keleti nyelvészeink közül többen idegenben voltak kénytelenek keresni a megélhetés módját s csak vágyódhattak haza kioltha tlan s valósíthatlan vágyakozással. Uri János, kit Leydából Oxfordba hittak meg könyvtárnoknak s ki az ottani «Bodlejana» nevű könyvtár keleti kéziratainak pontos jegyzékét készítette el, ugyanott 1796-ban húnyt el élete 70-dik évében anélkül, hogy hazáját viszontláthatta volna, valamint Podhorszky Lajos sem jött vissza Párisból, hova nehány évtíz előtt ment ki s a XVI. évszáz elején élt Budai Simon épp úgy maradt élete végeig Sevillában, mint sokkal előtte Tadé mester Toledóban. És azok közül, a kik külföldi tanulmányútjaikról hazatértek, nem egy volt, a kiről a sírvers vagy a dicsőítő költemény ugyanúgy szólhatott, mint Szenczi Molnár Albertről vagy Tótfalusi Kis Miklósról. Mások megint haza térvén, nem találták meg a megélhetés és sikeres munkásság azon feltételeit, a melyek mellett keleti nyelvtanulmányaikat erősbült, nem lankadó kedvvel s hatályosúlt erélylyel folytathatták volna.

Büszkeséggel s örömmel tölt el az a gondolat, hogy a «Bodlejana»-könyvtár keleti kéziratait Oxfordban Uri János s az «Asiatic Society»-ét Calcuttában Körösi Csoma Sándor rendezte s őrködött a drága kincs felett, de szomorító arra gondolnunk, hogy egyik legbecsesebb keleti könyv- és kézirat gyűjteményünk, ú. m. a Szilágyi Dániel-féle, mind ez óráig rendezetlen s kellő névjegyzék nélkül szükölködik, pedig e becses gyűjtemény a miénk s volna, ki rendezni tudná. Ámde több jel oda mutat, hogy a keleti nyelvészetre hazánkban valahára egy jobb kor következik s vajha a tiszta viradat az egész láthatáron mindenütt föltűnnék! Figyelmezzünk a viradatnak immár látható jeleire.

Ime Duka Tivadar tett alapítványával nemcsak segítségére

jött a keleti tanulmányok ügyének hazánkban, hanem egyszersmind követésre méltó példát adott sokaknak. Hála érette! Vajha minél többen vagy legalább néhányan követnék a példát s valahára már subsidiumok forrása nyílnék meg a magyar orientalisták számára! Duka Tivadar, ki honfitársa Körösi Csoma Sándor életének teljes kiderítésére annyit tett s kinek róla írt mesteri műveit* nemcsak a nyelvészek s jelesen a tibeti nyelvvel foglalkozók fogják mindenkor olvasni, hanem mindazok, kik tudni óhajtják, hogy hazánknak minő része van az általános tudományosság eddig elért vívmányaiban s fiai minő téren kezdeményeztek, végeztek alapvető munkát, váltak be az egyetemes világirodalom kimagasló alakjaivá, hőseivé: a hazai keleti tanulmányok nagyobb lendületére tett alapitványát a Körösi Csoma Sándorra való megemlékezésnél szebb és dicsőbb czélzathoz nem fűzhette volna, kiről oly szépen s igazán mondja gróf Széchenyi István:

«Egy szegény árva magyar, pénz és taps nélkül, de elszánt, kitartó hazafiságtól lelkesítve Körösi Csoma Sándor bölcsőjét kereste a magyarnak és végre összeroskadt fáradalmai alatt. Távol a hazától aluszsza örök álmát: de él minden jobb magyarnak lelkében. Az itt ábrázolt sírkő** nyugszik hamvain. Britt társaság emelte tudományos érdemeiért. Nem magas helyzet, nem kincs a nemzetek védőre, hanem törhetetlen honszeretet, zarándoki önmegtagadás és vasakarat. Vegyetek példát hazánk nagyjai és gazdagjai ez árva fiún és legyetek hű magyarok tettel, nem puszta szóval, áldozati készséggel és nem olcsó fitogtatással.»

Browning, népünk s irodalmunk meleg barátja Csomának dardzsilingi sírjáról e szép verset írta:

«Im itt a legmagasabb csúcs, a sokaság ott alant
Él — mert ők ott tudnak élni!
De ez az ember nem élni akart — hanem tudni.
Ott lent fognátok-e eltemetni ezt az embert?

* Life and Works of Alexander Csoma de Körös (London, Trübner, 1885). — Körösi Csoma Sándor dolgozatai (Budapest, a m. tud. Akadémia kiadásában, 1885).

** A sírkő rajza, melyet gróf Széchenyi István szép rámába foglaltatott s a mely alá az itt idézett szavakat írta, a m. tud. Akadémia «Széchenyi múzeum»-ában őriztetik.

Nem, itt, itt az ő helye, a hol a meteorok lövelnek
És a villámok czikáznak s felhők támadnak,
A csillagok jönnek mennek; a zivatar után jön az öröm.
Békét küldjön neki a harmat.[1]

I.

Homer szerint a sorsistennő fonja az emberi élet fonalszálait[2] és sem Aeneas sem Achilleus végzetüket el nem kerülhetik. A sorsistennő vagy sorsistennők szövőszékén legtöbbnyire szinetlen vagy szürke fonalszálakból szövődik az emberi élet: a rózsaszín szálok összetalálkozása ritka, nem oly ritka már a fekete száloké. Néha a fonalok úgy szövődnek össze, hogy a szövet nemcsak a színek ragyogása, de rajza különössége által is feltünővé lesz, másszor megint nem a színek tüze, nem is az alakok különössége vagy összméretes, összehangzó teljessége, hanem a rajz mély értelme, az emberiségre nézve mindenkorra kihatólag érvényes jelfejtése, a benne rejlő jelkép az, mi nem szemvakító ugyan s a mit a tömeg talán észre sem vesz, de a mit a lelki míveltség magasabb fokán állók legott meglátnak, okulnak általa, gyönyörködnek benne, lelkesülnek érette, mintegy emelkednek látásán, mert a magasba emelkedő felemeli a szemlélőt s ellenállhatlanúl magához ragadja. Jóvá tehet a jónak folytonos látása, megszépitheti egész életünket a szépnek szemlélete, mert minden létezőről az elme nemcsak fogalmat alkot, hanem valamelyes olyan benyomást is nyer, mely a létezőt hozzá közelebb hozza vagy tőle eltávolitja. Rejtélyes befolyás, mely az egyik lényt a másikhoz áthasonlíthatja s ilyetén-képpen az emberiség erkölcsi értékét, eszményi kincsét nagyban és sokkal gyarapíthatja. A *Moira*-k ideje már rég lejárt, nem mondják többé: ὡς γὰρ θέσφατόν ἐστι (Il. VIII. v. 477), *sic fata tulerunt*; a mit végzetnek neveztek volt, azt mi keresztények Isten akaratjának mondjuk[3] s ezen megnyugodnunk hitbeli kötelességünk. Azon élettel szemben is, mely sötét szálakból szövődött,

[1] Budapesti Szemle 264. sz. a 454-dik lapon.

[2] Il. XX. v. 128, — XXXIV. v. 209.

[3] A mohamm. *ḳadr*, *ḳiszm*, *ḳiszmet* (oszm. *keszmét*) az embereknek *Allâh* által kimért osztályrésze.

ajkainkat nem nyitjuk panaszra és néha az ilyen élet, bár soha teljesen fel nem derül, szokatlan fényt áraszt maga körül s maga után a késő jövőbe végtelenül. Egy ilyen a sötétből átváltozott fényalak az évszázakon keresztül egyenlőképpen világít, mert a földi bajok és gondok elmúlnak a földi élettel, s állandó fénye az ilyennek magasra törő lelkéből sugárzik ki, a mely örökké való.

Körösi Csoma Sándor élete nehéz küzdelem volt, zarándoki önmegtagadás, s gondteljes útjain gyérek voltak a virágok és ha voltak is, hamar elvirítottak és számos és szúrós volt a tövis. Dicső hőse a tudománynak, a rögös pályát diadalmasan megfutottad s elnyerted a győzők pálmaágát. Körösi Csomának nem dicsőség, nem jutalom, hanem munka kellett, s ime példájából meglátszik, hogy a tudományok mivelése némely részben erkölcsi cselekedet, mint a hogy ezt helyesen jegyezte meg s Copernicra s Galileora vonatkoztatva szépen fejezte ki a jelenkori olasz irodalom nagy dísze Domenico Berti.* Méltán írhatta Duka Tivadar Csomáról: «Azonban tudományos érdemei bár mennyire magasodjanak is, sokkal nagyobb nyereség lesz reánk magyarokra nézve az, ha Csomának egyéni jelleme példányképp szolgálhat szülőhazánk nemesre törekvő ifjú sarjadékának: mivel kérkedés nélkül kérdezhetjük a világ bármely nemzetétől, hogy a panasz nélküli küzdelem és önzetlen cselekvés terén a tudomány érdekében felmutathatja-e párját Körösinek? s ha kérdenők a dicső halott geniuszát, hogy mi volt a bűvös talizmán, mely annyi szenvedést s fáradalmat neki élvezetté tudott varázsolni? válasza leend: hazám és nemzetem.»**

Körösi Csoma Sándorban már mint gyermekben megvolt a fáradhatlan tudvágy. Ha egy hegytetőre ért, mint unokatestvére mondja, nem elégedett meg azzal, hogy onnan a mögötte emelkedő hegyig a völgyet beláthatta, hanem arra a hegyre is felment, hogy lássa, mi van azontúl s ilyeténképen tett sétái közt rendkívül messzire jutott el. A mozgást nem a mozgásért tette, mert hiszen az élénk gyermek és az életerős ifjú amúgy is eleget mozog, hanem a vidékek megismeréséért. Fáradhatlanságát mindazok emli-

* Copernico e le vicende del Sistema Copernicano del deputato Domenico Berti (Roma, 1876), pag. 157.

** L. «Körösi Csoma Sándor dolgozatai» cz. művéhez írt előszavát.

tik s csodásnak mondják, kik valaha vele érintkeztek. Hegedüs Samuel tanár, mint Dukánál olvassuk, a fáradságokban való bámulatos kitartását nagy mértékletességének tulajdonítja. Csoma nem volt lángész, mint Duka is megjegyzi, hanem kitartó szorgalom jellemezte, s ez az ernyedetlen szorgalom a munkásság terén, nagyobb érdemnévre juttatta, mint nem egy magával eltelt, elbizakodott lángészt magasröptű szárnyalása. Ikaros mélyértelmű hitregéje szerint a magasra törekedő ifjú merész szárnyalásában oly közel jutott a naphoz, hogy annak heve szárnyainak viaszragaszát elolvasztván, a tengerbe zuhant. Egy másik erősen kitetsző jellemvonása K. Csomának: megmásíthatlan elhatározása, melyet sem ígéret, sem fenyegetés, sem baráti kérés meg nem változtathatott. Hegedüs Sámuel tanár hiába kérte, hogy túlmerésznek látszó útitervéről lemondjon, hiába biztatta azzal, hogy ha marad, annak idejében az enyedi professzorságra is biztos számíthat, hiába figyelmeztette az ilyen út veszedelmeire, mondva: «Innen Enyedről, ha kell, egy vesszőcskével elmegyek Londonig és senki sem bánt, de Közép-Ázsiát beutazni nem egyes embernek való feladat.»* Mind ez nem győzte meg s szándékában állhatatosnak maradt. Még egy kiváló jellemvonása nagy szerénysége volt, ritka tulajdonság mai nap.

II.

Tibet földrajzáról tibeti kútforrások nyomán Körösi Csoma Sándor a «Journal Asiatic Society of Bengal» I. kötetében értekezett (121. s a kk. ll.). De lássuk itt a merész utazók legújabb tudósításait: Ez a tartomány Közép-Ázsiában földtekénk legnagyobb fennsíkja, felettébb nagy terjedelmű hegyes vidék, az é. sz. 28 és 36° és a k. h. 79 és 99° közt, mely az észak-keletre fekvő Kukunor környékének befoglalásával Sven Hedin szerint mintegy 2,000.000 km² területet foglal el, tehát majdnem kétszer olyan nagy, mint a Németbirodalom Franciaországgal együtt. Földrajzi tanulmányaink nagy dísze Lóczy Lajos szerint Tibetnek egész földje 1,688.000 □ kilométerre terjed ki; tehát több mint

* Duka Tivadar «Körösi Csoma Sándor Dolgozatai» (Budapest, 1885) a 12—13. ll.

ötször mulja felül a magyar korona országainak területét. Középmagassága 4000 m., sőt északi részeiben 4600 m. Földrajzi tekintetben Tibet mai nap is földtekénk legismeretlenebb részeihez tartozik. Tibetet délen a Himalaja, nyugaton a Karakorum és Kuen-Lun alkotta szöglet, északon a Kuen-Lun-hegység határolja. Tibet nyugati határvonalát részben a pámiri fensík is alkotja: * délkeleten a határ bizonytalan. Ebben a nagyterjedelmű tartományban Kis-Tibettől (Ladak és Beltisztan) kezdve a khinai határig leginkább a tibeti nyelvet beszélik kisebb-nagyobb tájszólási változatokkal, a viselet és szokások sokban különbözők az egyes törzseknél, vallásuk nagyjában ugyanaz. A Kuen-Lun hegységtől északra, Kelet-Turkesztan (khin. *Tien-san-nan-lu*) terjeng, illet. a Tarim-medencze: a Karakorum hegységtől nyugatra Kasmir fekszik Sirinagur fővárossal; a Himalajatól délre Nepal s ettől nyugatra Észak-Indiának Pendsab nevű tartománya, illet. a síkkek területe, Lahore fővárossal, Kohistanig terjed. Az a szóhagyomány él a Tarim völgyében, hogy egykoron huszonhárom város virágzott volna a Khotan, Aksu és Lob-nor közti lapályon, s ennek következtében ott több helyen többé-kevésbé sikeres ásatásokat eszközöltek; az egyik sirban egy aranylemezzel befedett arczú leányt találtak, a másikban egy férfit lovastól, több sirban neffrit karpereczeket; a Sven Hedin által felfedezett két romvárosról alább lesz szó. A khinai hagyomány szerint az egykoron itt tanyázott embereknek feje feltünően hosszú, s a lóféhez hasonló lett volna: hogy ez a rejtélyes *usun* vagy más nép lett volna, nem tudjuk (az usunokat Tomaschek turk eredetű népnek tartja). A tibetieknek tehát észak felől részben oly népek voltak egykoron szomszédaik, a kik a míveltségnek egy bizonyos magasabb fokán állottak. Tibet tavai közt, Lassától északra a *Tengri-nor* említendő meg, melynek észak-nyugati partvidékéről még ez idő szerint alig tudunk valamit. Két legnagyobb folyója az *Indus* és a *Sampu*, előbbi ismeretes, utóbbi is az forrásától kezdve s tudatik, hogy Lassa közelében délkeletre fordúl, s majd aztán dél felé tart, de azon a rövid vonalon, melyet a *mismi* és *ahor* vad törzsek a kutatás elől elzárnak.

* L. «A khinai birodalom stb.» irta Lóczi Lóczy Lajos (Budapest, 1886.), a 754. l. Sven Hedin «Durch Asiens Wüsten» cz. művének II. köt., a 194-ik lapon.

nyomát veszítjük s ez okon nem tudjuk, hogy a Sampu alsó folyásában az-e, melyet *Brahmaputrá*nak vagy az, melyet *Irawadi*nak neveznek: Kreitner a Brahmaputrával azonosítja.*

Politikai szempontból Tibet három részre oszlik: a legtávolibb nyugatra eső rész britt birtok *Ladak* Leh fővárossal, a mely rövid időn át a kasmiri radsa birtoka volt, a keleti rész *Sze-tsuan* khinai tartomány Batang főhelylyel, középen *U* és *Tsang* Lassa és Zhikasse fővárosokkal (Kis-, Nagy- és Közép-Tibet). Körösi Csoma Sándor id. értekezésében Tibetnek hármas felosztása a következő:

1. Központi Tibet vagyis *U-tsang*;
2. *K'ham-yul* vagyis a keleti rész;
3. *Nari* vagyis az északnyugati rész.**

Batangról Csoma nem emlékezik. Az Indiával határos *Bhutan* tartomány lakóiról megjegyzi, hogy szokásaikban s viseletükben sokat sajátítottak el az indiaiaktól s általában sokkal tisztábbak, mint a többi tibeti. A gróf Széchenyi Béla keleti utazásáról szóló könyv előadása szerint Tibet királysága négy részre oszlik: ú. m. *Ari* (Csománál *Nari*, illet. *Ngari*), *Tsang*, *Kham (K'ham-yul)*, *U*, l. a magyar kiadás 872-ik lapján. A khinaiak *U* és *kham*-ot együtt *Tsien-tsang*-nak, *Tsang*-ot és *Ngari*-t *Hou-Tsang*-nak nevezik, l. Lóczy id. művében a 753. l. Ngari-Khorszum délnyugati részében, *Hundesz*-ben a *hunnia* néptörzs lakik, melyről az angol mérnökök azt közlik, hogy tatár, vagyis hihetőleg mongol eredetű, l. Lóczy id. m. 799. l.

Központi Tibet dél felé *Assam*-, *Bhutan* és *Nepal*lal határos. Lakosai, mint K. Csománál olvassuk, «valamennyi tibeti nép között a legszorgalmasabbak, ügyesebbek és udvariasabbak.» Lassa volt a VII. és X. évszáz között Tibet királyainak székhelye. «Mai nap első kereskedő hely, írja Csoma, a kormány székvárosa és a khinai minister *Amban* lakóhelye. Van itt több vallási épület. Lhassa mellett áll a Potala, a nagy Lámának *(Gyel-va-rin-po-ch'he)* palotája, ki a Gelupka sectának feje. Ezen *U* tartományban egyéb nevezetesb helyek (is vannak, így) *Yambu Lhagang*, egy várerősség, — — — — — — — — — Ez volt a régi királyok lakhelye, van benne több régiség s az ősi királyok szobrai.» «*Samye* királyi

* L. Gróf Széchenyi Béla keleti utazása illető helyét.

** Duka Tivadar «K. Csoma Sándor dolgozatai» a 327-ik lapon.

székhely egy nagy kolostorral, Lhassától egy napi távolságra, a VIII. században épült Itt vannak letéve az Indiából ide hozott könyvek.»*

A Kuku-nor-tól Lássába vezető útat, mely egykoron járt út volt, mint gróf Széchényi Béla «Keleti utazása»-ban olvassuk, most már ellepte a fű. «a síkokon a futó homok jó részben elfödte a nyomokat, s a nagyszerű karavánok és gazdag kereskedők a *Tsching-tu-fun* és *Batang* felé déli irányban vezető biztos utat választják.» Széchenyi Béla gróf s úti társai először *Ta-tsien-lu*-ban (tibeti nyelven *Tar-ze-do* «a két folyam egyesülése») látták meg «a tibeti typust vonzó tömegben» s el voltak ragadtatva a kép által. «Nemcsak impozáns alakjuk, hanem férfias komolyságuk és a köztük uralkodó példás rend által is kellemes ellentétet képeztek a lármás és tolongó városi lakossággal.»** «Képzelje ehez az olvasó, jegyzi meg Kreitner Gusztáv, a gr. Széchényi Béla expeditiójának tagja, a vörös-barna öltözetet, nagy hosszú, talár szabással, melyet a derékon egy sárga öv tart össze, azért, hogy rája akaszthassák a tüzszerszámot és dohányzó készletet vagy a római tóga modorában, vállra vetve, ugy hogy a mell és a jobb kar sötét bronz szine annál feltünőbb lett, s ehez a türkiszekkel ékitett fülbevalók aranyból vagy ezüstből készült óriási gyürüit, s végre a sárga börből készült magas csizmákat, s meg fogja engedni nekem, ha azt mondom, hogy az összbenyomás csak kedvező lehetett.» Kreitner folytatólag igy ir: «A férfiak mindenkor fegyveresen járnak. Nincsenek ugyan mint a chinai, kanóczos puskákkal ellátva, a tibetiek mindig térdeplő helyzetben és kisebb távolságból bámulatos ügyességgel lőnek, de mindeniknek oldalán ott van az egyenes tibeti kard, melynek készitése gyakran bamulatos ügyességről tanuskodik. A kard markolatát rendesen egy nagy korall, vagy több értékes türkisz disziti. A hüvely gyönyörű vésőmunkákat mutat fel. A legszebb kardokat Njarumban, a közép Ya-long-kiang mellett fekvő tibeti városban készitik. Majdnem minden tibeti egy arany, ezüst vagy réz nyakérmet visel keblén, különféle böles mondásokkal és szellemüző formulákkal, a gonosz szellemek hatalma

* L. Duka Tivadar «Körösi Csoma Sándor dolgozatai» az id. lapon.
** L. a magyar kiadás 830. l.

ellen oltalmul. A nők és leányok két ágra font holló fekete fürteikkel, egészségtől ragyogó piros pozsgás arczaikkal s a tömérdek ránczu, szines köntöseikkel, melyek szabásukat illetőleg nem sokat különböznek a férfiakétől, arany, ezüst, korállokkal vagy más drágakövekkel ékitett fülbevalóikkal, nyakékeikkel és karpereczeikkel, szintén határozott győzelmet aratnak szemeimben chinai szomszédnőik felett.»[1] A sze-tsueni (sze-tschueni v. sze-tschu-ani) tibetiek felett saját fejedelmük uralkodik, ki azonban nemcsak az ottani khinai viczekirálynak, hanem bizonyos tekintetben saját buddhista papjainak is alárendeltje. Ez a kormányzat csak *Batang*-ig tart, s e városon túl a teljes papi uralom kezdődik.

Tibet iráni névalaknak látszik: a perzsák *Tibbit*-nek vagy *Tibbet*-nek mondják azt az országot, illetve várost, honnan a legjobb pézsma jön,[2] maguk a benszülöttek országukat *Bod* vagy *Bodjul*-nak nevezik. Tibet valószinüleg a *tö-pö* szóból képződött, mely felvidéket, hegyi tartományt jelent; a khinaiak Tibetet *Tse-Tsang*-nak vagy *Si-fan*-nak, a *Kan-su* tartományban lakó santsuan-thudsen nép pedig *tébe*-nek mondja.[3] A tibetiek a khinai évkönyvekben *fa*-nak, a Thang dinastia idejében *tu-fan*-nak, s az ind iróktól *bhôṭa*-nak neveztetnek.[4] A nagy sivatag közelében, az északi lejtők lakosai, mint gr. Széchenyi Béla útleirásában olvassuk, Tibetet a népével rokon *tangut* népről, *Tangut*-nak mondják. A tibeti magát *bod-pa*-nak hívja, ill. *bod-po* «tibeti férfi», *bod-mo* «tibeti nő», mely név Schiefner szerint *phod* tib. igetőből «erős lenni», mások szerint *bod* «nevezni» tib. igetőből eredt volna l. ö. h. v. ind. *Bhôṭa*, Bhuṭia, Bhôṭanga: *Marinos* ezt az ind kiejtést hallotta. A mongolok előtt Tibet mint *Baran-tola*, azaz a jobbfelőli vidék ismeretes, ellentétben a balfelőlivel, *Dzegun-tola*-val, miként Dzungáriát nevezik». l. Lóczynál id. m. 753-dik l. A tibeti saját nevének legfőbb ellentétjét *mon*-ban látja, mely a Tibettől délre lakó, nem tibeti nyelven beszélő néptörzseknek összefoglaló elne-

[1] A 831-ik l.

[2] A *Tabbat* névalak is előfordúl, l. ö. h. v. a *Töböt* alakot.

[3] L. Rockhill «Tibet. A geographical, and historical sketch, stb.»

[4] L. Tomaschek V. alább idézendő művében.

vezése. A *mon* szót legelőször Körösi Csoma S. értelmezte *helyesen*, jegyzi meg Laufer Berthold: u. m. példákkal kimutatta, hogy Indiának hegylakói Tibet szomszédságában így neveztettek: tartományokat a tibetiek *Monjul*-nak, az azon törzsekből való férfit *mon-pa*-nak, az asszonyt *mon-mo*-nak nevezték.[1] Jäschke tibeti szótárában szintén Csoma értelmezéséhez csatlakozik, s a *mon* nevet mind azon népekre vonatkoztatja, a kik Tibet s az indiai lapály közt élnek, ez tehát az úgynevezett Himalaja-népeknek kollektiv neve, de nemcsak ezeket jelenti, hanem a hindúkat is, sőt elég sokszor az ind elnevezéssel egyértelmű. A *mon* szó Schlagintweit szerint a tibeti *mun* «sötét» szóval egyazon, mong. *khuranghai*, tehát eredetileg a sötét színűeket jelentette.[2]

A tibeti fennsikon az éghajlati viszonyok következtében szomorú a tájék, a növényzet szűk határok közé szorittatott. «Nincs itt sem fa, sem szántóföld, — irja Kreitner Gusztáv — sem virág sem gyümölcs, sőt nagyon kevés fáradsággal meg lehet számitni azokat az apró zöld foltokat is a kavics és görgeteggel födött tekenőkben, ahol az eltörpült levendula csak nagy kinnal tengeti szomorú életét.» «A tibetiek telepitvényei tulajdonkép csak a nagyobb vizek szélesebb völgysíkjain léteznek. Egyrészt az aránylag alacsonyabb fekvés, másrészt a levegőnek az elpárolgás folytán fokozott nedvessége, különösen pedig, a nagy szakismerettel keresztül vitt csatornázási rendszer folytán sokat nyernek e völgyek életképességükre vonatkozólag, sőt Tibet nagyobb folyóinak közelében még a termékenységnek bizonyos fokát sem lehet megtagadni Tibet földjétől.»[3] «Általában Tibet nyugati és északi része jóval szárazabb klimával bir, mint déli és különösen délkeleti szeglete» l. Lóczy id. m. 774. l. Prschewalski Tibet faunájáról szólva megjegyzi, hogy a tartomány északi részében a vadon élő emlősök 17 fajára talált, s ugyanott a házi állatok öt s a madarak 51 fajat állapitotta meg, még pedig az emlősök közül a *carnivora*-k öt fajat, a *glires*-ek hat, a *solidungula*-k két s a *ruminantia*-k kilencz fajat látta.

[1] L. Csomának egy még most is igen becses dolgozatát: «Geographical notice of Tibet from native sources» megj. a J. A. S. B. I. k.-ben.

[2] L. Laufer B. Klu Bum Bsdus Pai Sñiñ Po stb.» (Helsingsfors. 1898, a finn-ugor társaság kiadásában) czimű k. 100. l.

[3] L. «Gróf Széchényi Béla keleti utazása» id. kiadásának 844—845. lapjain.

Irja, hogy a tibeti állatvilág oly gazdag, hogy a mesével határos: a ki nem látta saját szemével, el se is hinné. Tibet északi részében nem az ember, hanem az állat az uralkodó s teljes szabadságát élvezi. A hiressé vált *yak* a lóval, juhval, kecskével és kutyával együtt a házi állatokhoz tartozik, a *yak* azonban nagy számmal vadon is előfordúl: a vadszamarak *(kulang*, asinus *kiang)* nagy csordákban a hegylejtőkön legelésznek.

Tibet legjellemzőbb madarai a következők: *Gypaëtus barbatus, Vultur monachus, Gyps himalayensis, Corvus corax, Fregilus graculus, Onychospiza Taczanowskii, Pyrgilauda ruficolis, Pyrgilauda barbata* n. sp., *Podoces humilis, Columba rupestris, Megaloperdix thibetanus, Syrrhaptes thibetanus.* Tibet ásványvilágát illetőleg szerző megjegyzi, hogy Sartol-ban és Tokdsalun-ban, nem messze az Indus forrásaitól s másutt is, így Lassa és Ladak közt aranyat bányásznak. Dél-Tibet érczekben még gazdagabb, mint Észak-Tibet. Az Indus forrás vidékét az ott talált aranyérczért az ind irók *Hâtaka-dèça*-nak «arany-országnak» nevezték, a melynek kincseit az ind néphit szerint barlanggnomok őrzik. A kincsek közelében lakó népek feltalálói s elterjesztői azon rémmeséknek, melyekkel a távolabb lakókat a rejtett kincshez való közeledéstől visszatartani igyekeznek. *Nain-Szing* indiai pundit a Lassa-tól Ladak-ra vezető út mentében néhány földmíveléssel foglalkozó telepítvényekre talált, a melyeknek népe Kelet-Tibet *Kham* nevű tartományából vándorolt ide.* Ugyanő megjegyzi, hogy csak szeptemberben látta érni a gabonát (a vetés ideje május), l. Lóczy id. m. 781. l. Kis-Tibetről sok érdekest jegyzett fel Drew «The Jummos and Kashmir territories» czimű művében,** így a többi közt irja, hogy Ladak lakói buddhisták, míg Kis-Tibeté (helyesebben Beltisztáné) mohammedan siiták; a Kis-Tibetben (illet. Beltisztánban) beszélt nyelv jelentékenyen különbözik a ladaki nyelvjárástól; a balti a ladakival nehezen tudja magát megértetni. A kis-tibetiek arczszíne rendesen világos, arczkifejezésükben a mongol és tatár typuson kívül a figyelmes szemlélő iráni és ind vonásokat is fog észrevenni. Nagher-

* L. N. von Prschewalski «Reisen in Tibet» (Jena 1884), a 113-dik lapon.

** London, 1875.

ben gazdag aranymosás van: női feltünően szépek. Baltisztán a Himalaja észak-nyugati tájának legvirágzóbb tartománya.[1] Az arab földrajzirók Tibet éghajlatát s termékenységét dicsérve részben talán az itt említett tájra vonatkoztatják szavaikat, mert más tibeti vidékek, még azok is, a melyek folyók mentén huzódnak, a magasztalást ily nagy mértékben meg nem érdemlik, szót sem téve a terméketlen, köves vidékek nagy területéről, a milyen sok van, s a lakatlan hegységekről. A tudós *Mušudi* Ibn Khordadhbeh nyomán nézetem szerint leginkább Tibet ezen részéről mondja: «Tibet egy éghajlatára, vizeire, talajára, lapályaira és hegyeire nézve áldott ország. Lakosai mindig mosolygók, vidámak és megelégedettek. Az ember elő sem számlálhatja e királyság gyümölcseinek s virágainak bámulatos sokféleségét, sem legelőinek s folyóvizeinek gazdagságát. Az ottani éghajlat minden élő lény véralkatát szerfelett élénkké teszi, úgy az embereknél, mint az állatvilágban: alig lehet rosszkedvű, zsémbes öregre találni a tibetiek közt; az érett korban s az öregeknél a jókedv csak úgy megvan, mint az ifjaknál s gyermekeknél. Természetük nyájassága, vidámságuk s élénkségük a zene és tánez szenvedélyes mivelésére s gyakorlására serkentik. A halál maga se szomoritja el annyira a családtagokat, mint az más népeknél van, ha egy szeretett családtag megszünik élni, pedig az egymáshoz tartozók nagyon szeretik egymást, és az árvák örökbe fogadása általános szokás.[2] Maguk az állatok is szelid természetűek.» Masudi ezen szöveg lényegét Ibn Khordadhbeh müvéből meritette, l. alább a függelékben;[3] Jakut Masudi szövegét vette át. A baltik Leitner véleménye szerint eredetileg dardu-k voltak, kiket a tibetiek még igen régi időkben hóditottak meg, s azok aztán idő múltával úgy nemzetiségüket, mint nyelvüket elveszitvén, a tibetiekhez hasonúltak.

A buddhista darduknál éppen úgy megvan a polyandria, mint ladaki hitsorsosaiknál, és ez a szokás, mint alább látni fogjuk, igen régi.

[1] L. Biddulph «Tribes of the Hindoo-Koosh» (Calcutta, 1880). Ch. de Ujfalvy» Les Ariens etc.» (Paris, 1896), l. a 314-dik lapon.

[2] A Jakutnál előforduló *lectio* helyesebbnek látszik.

[3] L. «Az arany legelők» XVI-dik fejezetében.

Gróf Széchenyi Béla útleirásában olvassuk, hogy a «tibetiek csak jelentékeny nagyságú vagy olyan völgyekben telepednek meg, melynek földje, bár sovány aratást szolgáltat, árpa, búza, köles, haricska és hüvelyes vetemények után. A rizs már nem érik meg a fensíkokon». - A tibeti ház, minthogy minden oldalról trágyadombokkal van övezve, inkább egy magas védelmi toronyhoz, mint lakházhoz hasonlit. Az egészet tört kövekből vakolat nélkül épitik, és az ablaknyilások, melyeket csak deszkatáblákkal lehet elzárni, a gyakran igen magas falnak egész területén szabálytalanul vannak alkalmazva. «Ha a ház nem emeletes, akkor a lakszobák az istállók közt vannak elhelyezve, s csak deszkafal által elválasztva ezektől. Ha a ház egy, vagy több emeletes, a lakosok legfelül vannak, szilárd lépcső azonban mindenütt hiányzik.» - A lakszobák komor és sötét helyiségek, repedezett falakkal, melyeken keresztül a friss lég szabadon jár ki és be. Az évek folyamán rétegenként felszaporodott piszok, gyakran a mészt és vakolatot helyettesiti. A kormos tetőzeten egy négyszögű nyilás van, a füst kibocsátására. A tűzhely gödröt képez a padozatban. Egy törékeny faalkotmány képezi a gazdagabbak ágyát, a szegények a puszta földön alusznak. Asztala és a tűzhely körül egy-két bőrmatrácza szintén csak a vagyonosabbaknak van. E matráczokon szeretnek ülni a nők, ha esténként a tűzhely körül gyülekezve társalognak. Székeket és padokat csak híréből ismernek a tibetiek.* Lássunk még egy és más jellemző vonást a tibeti nép erkölcseiből, szokásaiból, életmódjából a gróf Széchenyi Béla keleti utazásáról tett igen becses feljegyzések nyomán.** A tibeti háznak lapos fedele van, a melyen aratásuk eredményét szárítgatják, Buddhához áldásért ott imádkoznak, s télen leginkább ott sütkéreznek a nap sugaraiban. Az állattenyésztő tibetiek fekete sátrakban tanyáznak. A tibeti nép jóindulatú, s ha a vallási türelmetlenség el nem vakitaná, könnyen és kellemesen lehetne velük érintkezni, mert jellemük nyilt és őszinte, szivélyes és nagylelkű; vitézek, de bátorságuk nem fajul kegyetlenséggé. Kitünő lovasok és gyaloglók egyaránt, büszkeséget helyeznek abban, hogy minél

* L. az id. mű 858-dik lapján.

** A Tsung-tjen-i fennsíkon, a tibeti felvidék keleti részén, gr. Sz. oly tájokat is bentazott, hova európaiak előtte még soha sem jutottak el.

jobb lovaik legyenek: mint teherhordók bámulatos kitartást tanusítanak. Nagyon beszédesek s az unalmat gyakran szikrázó humorral űzik el. Csak az előbbkelő körök fogadták el a khinaiak semmit sem jelentő udvariasságát, és erőszakolt dagályos kifejezéseit. A tibetiek fő élelmiszere a *dsamba*, a melyet következőleg készitenek: nagy mennyiségű theaport órákig főznek egy kazánban, aztán egy vajas bödönbe öntik, egy nagy darab vajat dobnak reá, s egy bottal addig kavarják, mig a vaj és theapor egymással egyesül. A folyékony ételt a háziasszony osztja ki: mindenki magával hordja fakanalát és ivócsészéjét és soha másnak nem kölcsönzi azt. Most a gazda egy zsákot hoz be, a melyben pörkölt árpakorpa van. Minden marok a zsákba nyúl, és a korpát a theafindzsába dobják. Most mutatkozik a főzés művészete egész pompájában. Nemsokára az ügyes kezek között a legszebb gömbölyű gombóczok állnak elő, s aztán eltünik az egyik a másik után. Úgy látszik, hogy az illetők étvágya végtelen. Egyszer láttam egy tibetit, a ki egy óra lefolyása alatt 32 ilyen gombóczot készitett s fogyasztott el.* «A tibetiek szokásai és öltözete nagyon különböző az egyes törzseknél; és a szerint, a mint falvakban lakó vagy nomád néppel van dolgunk», irja Lóczy id. müve 824. l. Az igazi tibeti férfi inget, lábravalót nem visel: és felső lábszárai még kemény télen is meztelenek, u. o. «Az udvariaskodást és főnökök előtti alázatosságot, irja Lóczy Lajos, a tibeti nép is nagyon szigorúan követi: nem borúl ugyan fölebbvalója előtt senki térdre, hanem merev állásban, leeresztett karokkal hallgatja szavát és minduntalan *La-szo! La-szo! = Igen! Igen!* kifejezéssel kiséri a főnök beszédét. A köznép félre áll az útból és meghajlott állásban, fedetlen fővel és előre nyújtott tenyereit fölfelé fordítva üdvözli az elhaladó urat. Az üdvözlés módja az, hogy a nyelvöket kiöltik és a balfülüket ránczigálják. A hüvelykujj felmutatása annyit jelent, hogy «te kitünő, derék ember vagy». Az üdvözlést rendesen *Temo! Temo!* szóval kisérik, vagy *Aka-temo! Aka-temo!*-t mondanak. *Aka*, urat jelent a megszólitásban és a név elé szokás helyezni, például: *Aka-Pejma!* = Pejma úr!» U. o.

Tibetben a többférjüség (polyandria) van szokásban, mint a hogy ezt már Ladakról megjegyeztük, igy ha a legöregebb fiú a

* L. a 860-dik lapon.

családban megnősült, felesége egyszersmind a többi testvérnek is neje.[1] A *je-tha*-knál (ephthalita) is megvolt a polyandria, mint a hogy erről a khinai évkönyvek tanúskodnak.[2]

A halottak eltakarításának módja háromféle, u. m. 1. a szegények halottaikat vízbe dobják, miután tagjaikra nehéz köveket kötöttek; 2. a jobb módúak tetemeit nyakuknál fogva egy fára akasztják, és a ragadozó madarak emésztik fel azt; a csontvázat aztán szintén a vízbe dobják; 3. a nagyon gazdag családok halottjainak tagjait apró darabokra vagdalják és dsamba-gombóczokba gyurják, aztán magas hegyeken eledelül adják a ragadozó madaraknak. Ősrégi szokás ez, a mely a buddhismussal semmi összefüggésben nincs.[3]

Csak a VII. évszázban kezdett a buddhismus nagyobb mértékben elterjedni Tibetben: a bennszülöttek hagyománya szerint a harminczkettedik király *Srongtsan Gambo* két felesége[4] tett legtöbbet a térítés érdekében, ezek Buddha-képeket és vallásos könyveket hozattak Tibetbe, utóbb iskolákat építtettek. Azonban úgy látszik, a Buddha-hittérítők már azelőtti időkben is tettek kísérletet Tibetet tanaiknak meghódítani, s ezt látszik bizonyítani az a régi hagyomány, mely szerint a keresztény időszámítás III. évszázában élt *Lha Thothori* király[5] idejében egy értékes szekrény hullott alá az égből, s ebben egy erkölcsi tanokat magában foglaló értekezést találtak, melynek czíme ez volt: «az összeállított csésze». Talán az első indiai eredetű királylyal[6] már buddhista hittérítők is benyomultak Tibetbe 250 évvel Kr. e., ezt ugyan hagyomány nem bizonyítja, de tudjuk, hogy *Atsoka* király idejében, tehát a III. évszázban Kr. előtt, a buddhismus már úgyszólva egész Indiát meghódította, s azt is tudjuk, hogy a buddhista hittérítők korán megkezdték vándorútaikat mindenfelé, még Syriába is. Jóval távolabb Indiától, mint Tibet, *Khotan*-tól északra, a Gobi puszta délnyugati részében, közel a Kerija Darja-hoz, a nagyérdemű svéd

[1] L. az id. mű 861-dik lapján.

[2] Charles de Ujfalvy «Les Aryens au Nord et au sud de L'Hindou-Kouch» (Paris, 1896), a 215-dik lapon.

[3] «Gróf Széchenyi Béla keleti utazása», a 861—62. ll.

[4] Az egyik Nepalból, a másik khinai.

[5] Székhelyét *Jamba*ban építé.

[6] *Nyakhrítsanpo*.

utazó, *Sven Hedin*, két igen régi romvárost fedezett fel, melyek közül a délibb fekvésűt, Hedin számításai szerint, körülbelül már kétezer éve fedte be a pusztai homok s ezen város egyik házában, melyet Hedin kalauzai *bud-khane*-nak neveztek[1] (Buddha-templom), buddhist. falfestményekre talált, ú. m. felkontyozott, könynyű öltözetű, térdeplő nők mesterileg festett alakjaira, imára felemelt karokkal, hosszú, lecsüngő fülekkel, mint a hogy ezt mai nap is látjuk a buddhistikus világ istenképeinél; az egyik nő olvasót tart kezében s a diszitések közt legtöbb a lotosvirág. Egy másik házban két deciméter magas szobrocskák találtattak, ülő és álló Buddhaképek, az egyik kezet a mellre helyezve, a másikat kinyujtva, szintén felkontyozottan, hosszú, lecsüngő fülekkel, a szemek mandulaalakúak. A *bud-khane*-nak nevezett házban egy ismeretlen betűjegyekkel irt szövegre is talált Hedin, kinek kalauzai ezt a romvárost, s egész messze terjedő vidékét *Takla-makan*-nak[2] nevezék. Hedin úgy véli, hogy a *togda-rasid*, *nokta-rasid* nevü népről fennmaradt hagyomány egy itt ezen a tájon élt ősrégi népre vonatkozik.[3] A másik északibb fekvésü városban, melyet az attól egy napi járóföldre lakó pásztorok *Kara-dung*-nak neveznek («fekete-halom»), Hedin az előbbihez hasonló épitkezésre, buddhist. falfestvényekre, diszitésekre talált, s ezt a várost is oly réginek tartja, mint amazt.

«Az első tibeti tudósnak neve volt: Thumi Sembotha, olvassuk Körösi Csoma Sándor egyik dolgozatában, ő jól ismerte Indiának szanszkrit nyelvét és a kasmiri irásmód szerint a tibeti nagy és kis betűsorozatnak alakját ő tanitotta. A keresztény időszámitás 8-ik és 9-ik századában s Khri srong dehu tsan, a harminczonyolczadik tibeti király idejében, s aztán fiainak és unokáinak uralkodása alatt, az orthodox buddhista hit gyarapodott, mig a *bompo* vallás hanyatlott»: ugyan a IX. évszázban indiai panditok[4] (punditok) és tibeti magyarázók[5] feleslámú könyvet forditottak

[1] Perzsául بُت «bálvány», arabúl بَدّ: perzsa بُتخَانه «bálványtemplom».

[2] *Takla* talán a *tokhar* név khinai kiejtése.

[3] «Durch Asiens Wüsten» (Lipcse, 1899.), II. k., a 68—76. ll.

[4] Tanult bráhmánok.

[5] Lotsava.

le a szanszkritból a tibetibe. A tibeti irodalom felettébb gazdag irodalmi művekben, a legnevezetesebbek azonban a következők:

«I. *bKah-Gyur*, vagyis a törvények lefordítása, hét osztályban és száz kötetben. Tudniillik:

1. *Vinâya*, a fegyelem- és nevelésről, 13 kötet.

2. *Prajnâ Paramitâ*, transcendentalis bölcseség, 21 kötetben.

3. *Buddhavata Sangha*, a Buddhák egyesülete (egyháza) hat kötetben.

4. *Ratnakuta*, a drágakövek halmaza, hat kötetben.

5. *Sutrák*, értekezések 30 kötetben.

6. *Nirvanam*, a szenvedéstől való megszabadulás, 2 kötetben.

7. *Tantra*, Mysticismus, 22 kötetben.

II. A *bStan-Gyur*. Irodalmi gyűjtemény — szanszkritból 225 kötetben».*

Idők múltával a tibeti buddhismus is reformatióra szorult, mert, hogy mást ne említsek, papjai éppen úgy, mint a bráhmánok, az egyenjogúság elvét semmibe vették, s a többi hivővel szemben túlzó igényeket támasztottak; a kaszturalom kezdett újból érvényesülni. Ekkor lépett fel, a XIV. évszáz közepén, *Tsong-kaba*, a nagy reformátor. Mint szegény pásztor fia, a Kuku-nor partján született; ő tiltotta meg a papoknak a nősülést, a varázslást, a dohány élvezetét, a szeszes italokat. Reformja következtében a tibeti buddhismus két felekezetre szakadt, úgymint a sárga felekezetre, a mely az újítást elfogadta, és a vörösre, a mely a régi mellett maradt: ez az elnevezés a papi ruhák színétől veszi eredetét. «A vörös felekezet egyházi feje *Sakia-tschong*-ban lakik, Sikkim határához közel: számos hivei pedig a Himalaja hegylánczdéli fejedelemségeiben élnek. A sárga egyház hivei Tibetben határozott többségben vannak». A nagy reformator, Lassa mellett, a potolai zárdában halt meg, mely 1643 óta székhelye a Dalai lámának. «Egy másik reformator, *Gedon-tupa*, kinek tanai csupán a buddhista dogmák magyarázatára vonatkoznak, épitette 1445-ben a *Teschu-lumbo* nevezetű nagyszerű kolostort». E főpapok a kormányzást békés egyetértésben osztják meg egymás között. Egy harmadik buddhista főpap, a Tharanat-láma, kit *gegen khutuktu-*

* Dr. Duka Tivadar «Körösi Csoma Sándor dolgozatai» 318—319 ll.

nak «fényes tiszteletű»-nek neveznek. Urgaban székel, Mongoliában, de rangban alatta áll tibeti társainak.[1]

A kolostornak tibeti neve *gompa* vagy *gomba*, a lámák lakása *labrang*, és a templom *lakang* nevet visel: minden gomba élén a *kampo (kenghó)* láma áll. Az élő buddhák nem vesznek részt az igazgatásban, írja Lóczy, «ők valósággal a szentek élő ábrázolásai, kik a zarándokok hódolatát fogadják, megáldják a hozzájok járulókat és a vallási szertartásoknál a menyezettel fedett trónt foglalják el. Ha a zárda élő buddhája meghal, a környék újszülött figyermekei közül keresik fel azt, kibe lelke átszállott, s rendesen valamely előkelő család első szülöttében fedezik fel a papok azon biztos jeleket, melyek őket meggyőzik, hogy buddhájok szelleme lakik a gyermekben: stb.» l. az id. m. 811—12. ll. A lama nevet a tibetiek csak a kiválóan képzett szerzeteseknek adják. *Lama* irva *blama (bla-ma)*, tibeti szó «pap» jelentéssel (uigurul *tajin* l. Rasid ed-Dîn-nél); *dalai* mongol szó, a. m. «tenger», *dalai lama* (népies kiejtéssel *dalé lama*) tehát a. m. «tenger pap», illet. «igen nagy pap». A kolduló szerzetesek inkább a népvallás papjai, dobbal űzik a gonoszt, s abban, a mit mondanak és tesznek, sok közös vonás van a samánok babonáival, l. Lóczy id. m. 813. l.

A *bonpo* vallás Tibetben, mint fennebb mondók, már a VIII. évszázban erős hanyatlásnak indúlt, s lassan-lassan megszünt lenni, de azért még most is nem egy tibeti szokásban, elbeszélésben, mesében, énekben, vallásos müben és felesszámú babonában él, a buddhismustól megtürve. A *bonpo* vallás szent könyvei, jelesen a *Be-o bum* nevű gyűjtemény, előlünk még elzártak,[2] pedig ez volna azon forrás, melyből az ősrégi tibeti népvallásról legtöbbet lehetne megtudnunk; leginkább a buddhista írók tájékoztatnak felőle, de ezek ellenfelei a tibeti népvallásnak s elfogultan s egyoldalúlag ítélnek felette. A buddhismus előtti időből ezen vallásnak irott emlékei nem maradtak fenn, irodalmát a buddhismussal folytatott küzdelme fejtette ki, s az hatalmas ellenfelének befolyása alatt alakult. A Schiefner által németre lefordított *Bonpo-Sûtra* az egyedüli, a mit ez irodalomból ismerünk.[3]

[1] L. «Gróf Széchenyi Béla keleti utazása», a 863—864. lapokon.

[2] Jäschke, Dict. 370. b.

[3] Kiadta Grube Vilmos a sz.-pétervári akadémia évkönyvei XXVIII. évf. 1. számában.

s még ez sincs kellőképen méltányolva, ennek eredeti szövegét, illet. a szöveg egyik redaktióját újabban Laufer Berthold adta ki német fordítás kíséretében *Klu oBum Bsdus Pai Sñiñ Po* cím alatt.[1] Ez a munka a lámaszerzetekben is elterjedt s a buddhist. papok, nincs kétség benne, a népies elbeszélésekbe igyekeztek saját tanaik szellemét bevezetni, a miért az, ki ezek tartalmát, hogy úgy mondjam, vegyrészeikre nézve elemezni akarja, arra törekedjék, hogy az eredeti népiest a buddhismus mellékleteitől kellően megkülönböztesse; így a fejezetek szánszkrit kezdőszavai nem egyebek buddhistikus mellékletnél s arra valók, hogy az olvasó az illető munkát a szánszkrit irodalom termékének tartsa, ugyanez a czélja a népies szövegbe fűzött buddhist. interpolatióknak. A mesés elbeszélések sem egyszerre, sem apródonként a nép emlékéből kiirthatók nem voltak, ezért a lámák legalább úgy igyekeztek a gyűjteményt átdolgozni, a mint czéljaiknak legmegfelelőbb volt, s mint jól mondja Laufer id. munkája előszavában, mindenképpen arra törekedtek, hogy a heterodoxia ezen termányét, a láma sárga ruhájába öltöztessék.[2] A százezer *nága*-ról[3] való verses elbeszélésben, mely a Laufer által kiadott *Klu oBum* stb. könyv tartalmát alkotja, a *skad dmar-po*, illet. vörös fonallal való gyógyítás a samanismusnak egyik varázseszköze, melyet a jóslásoknál is felhasználtak, a betegség rosz szelleme mintegy a vörös fonal mentén távolíttatik el. A *Ti-se* vagy *Te-se* jéghegy kultusa összefügg a tibeti népnél létező hegykultussal, mely náluk még a buddhismus elterjedése előtt való időben már megvolt. A kövek is tisztelet tárgyai voltak, így a Schiefner fordította *Bon-po Sútra*-ban ismételten van szó arról a bűnről, melyet az követ el, ki a dæmonok által lakott köveket sérti meg.[4] A tibetiek a szentnek tartott *Gambu* hegységen vezető út hosszában, mindkétfelől, több helyen *obe*-nek nevezett kőrakásokat emelnek, s arra nagy gondjuk van, hogy az *obe* jobb oldalán haladjanak el, s ne a bal oldalon.[5] A fát a tibetiek, hasonlóan a khinaiakhoz, a létező dolgok egyik ele-

[1] Helsingfors, 1898.

[2] L. «Einleitung», a 20-dik l.

[3] A *nága*-k kigyódæmonok.

[4] Lásd Laufer kiadásában, a 83. lapon.

[5] «Gróf Széchenyi Béla keleti utazása», a 900. l.

mének tartják. A főistent *rGampo*-nak «öreg atyá»-nak nevezik (l. ö. v. altai *ahias* «ős atya»), s ez nem szanszkrit-fordítás, hanem eredeti elnevezés náluk. A *bon-po* vallás lényege az *animismus*, illetőleg samanismus, a mely a földi tünemények-ben nyilatkozó láthatlan erőket ruházza fel isteni attributumokkal. A *samana* szó, mely helyesen *szamana*-nak mondandó ki, a mandsu *szu-*, *szam-bi* «látok» igéből eredt. Az erők jótékonyak és kártékonyak lehetnek, a mint jó vagy rosz szellemek nyilatkoznak általok. A samanmak tudni kell, hogy hol, kiben, vagy miben van a bajt okozó szellem, melyet aztán el kell üzni vagy meg kell kérlelnie. Ez a vallás: a *szellemek kultusa* (animismus), s egyik válfaja az ősök tisztelete, kik szellem minőségükben nem szünnek meg maradékaik iránt érdeklődni s hatalmuk elég gyakran ezek megkárosítására érvényesül az ezen kultust valló népek balhiedelme szerint.[1] A mostani tibetiek is, mint fennebb mondók, egy arany, ezüst vagy réz nyakérmet viselnek, különféle bölcs mondásokkal és szellemüző formulákkal a gonosz szellemek hatalma ellen oltalmúl. A természet szellemét a tibetiek nyelvükön *dpon* «úr»-nak nevezik.

A tibeti nép, melynek nagyobb része pásztoréletet folytat, a mongol fajhoz tartozik, így a ladaki nép is, a mely a balti és dardu néptől jelentékenyen különbözik.[2] A tangut a tibetinek édes testvére, már külső megjelenésében is inkább hasonlít a tibetihez, mint a mongolhoz, nyelvük pedig már éppen igen közelről rokon. «A tangutok a *Nan-san* hegyes vidékein, *Kansu* tartomány lapályain, és a *Kuku-nor* vidékein, továbbá a Zaidam keleti oldalán laknak, de legszámosabban találhatók a *Hoangho* vagyis sárga folyam forrásainál. Ez utóbbiak *khara-tangut*-oknak nevezik magukat, és az előbbeniektől vadabb véralkatuk és izmosabb testalkatuk által különböznek».[3] A mongol fajnak bizonyos jellemvonásai közösök mindezen tibeti származású népekkel, de vannak mindegyiküknél eltérő vonások is, melyeket különböző okok hoztak létre, ú. m. geographiaiak, az életmód,

[1] L. «Adalékok az imádság történelméhez» cz. tanulmányomat (Kolozsvárt, 1889.), 7—8. ll.

[2] A mongol typus Ujfalvy K. s mások tanulmányai szerint eredetileg dolikokephal volt, l. «Les Aryens stb.» (Párizs, 1896.), a 406. l.

[3] «Gróf Széchenyi Béla keleti utazása, a 752. l.

más fajokkal való elegyedés. Közös tulajdon a pofacsontok előreállása, a dolikokephalia, a közép termet, a harántos szemek, a szakál gyér volta; a ladakinak feltűnőleg nagy szája van,[1] a tangutok ajkai szélesek s gyakran túlságosan duzzadtak, magasságuk átlag öt láb, szemük egyenes metszésű stb. A többi tibetinek is nagy szájuk, de keskeny ajkuk van, orruk lapos, szemük apró, füleik hosszúak és lecsüngők, alakjuk magasabb és erőteljesebb.[2] Több olyan nép is lakik Tibet körül, a melyek a tibeti és egy más népfaj elegyedéséből eredtek, így a *brokhpâs*-ok, a kik Leitner szerint a *darduk* és tibetiek elegyedéséből lettek: a *baltik*, kik a régi sakák, darduk és tibetiek vegyületéből eredtek. Északi-Tibetben a lakosság zöme a *hor-pa* és *szok-pa* néptörzs közt oszlik meg; amaz török, emez mongol eredetű, mind a kettő nomád életet folytat s a közéjük érkezőket, ha csak tehetik, kirabolják, l. Lóczy a khinai birodalomról írt nagy műve 799. lapját. A tangutok talán még a mongoloknál is tisztátalanabbak: «Buddhán kivül még egy védszentjük is van (:) a rablóisten, s minden rablóhadjárat előtt ennek oltalmát és közreműködését kérik ki».[3] A tangutok egy része mohammedán; úgy ezeknél, mint a buddhista tangutoknál a babona rendkívül felburjánzott. «Egy sajátságos szokás megengedi a tangutoknak, hogy más ember feleségét elrabolják, ha az asszony is beleegyezett elraboltatásába, később azonban köteles a nőrabló a váltságösszeget a megrabolt férjnek lefizetni.[4]

A tibeti nyelv egy szótagú, mint a khinai irodalmi nyelv s a mándárinak udvari s hivatali nyelve kiválóképpen az, s az egyszerű khinai synthesis (összerakosgatás) mellett a *b. d. g. k. l. m. p. r. s. t.* mássalhangzóknak előtéti szerepe oly ősrégi fejlemény, a milyennel a vele rokonnyelvek is birnak, p. o. a barmani, stb. Ezeknek az előtéteknek jeles nyelvészünk Bálint Gábor megfigyelései szerint eredetileg igeirányító szerepük volt s egyik hozzám intézett levelében megjegyzi, hogy ilyen igekötők a kabardban is vannak. Bálint nézetével szemben már itt meg kell jegyeznünk, hogy az előtételek nem mindig igeirányítók

[1] Ujfalvy Károly, «Les Aryens au Nord et au Sud de l' Hindou-Kouch», a 327. l.

[2] Gróf Széchenyi Béla keleti utazása, a 857. lapon.

[3] U. o., a 755. l.

[4] U. o.

A tibetiek eredetileg, úgy látszik, a többi velük rokon népekkel együtt a khinai birodalom délnyugati tartományaiból valók, s onnan vándoroltak későbbi hazájukba, mint a hogy erről az illető népek egyike s másika ősrégi hagyományaiban emlékezik, így p. o. az annami nép; még pedig a tibetiek őshazája Kuhn Ernő szerint a *Yünnan*-tól (khinai tartomány) északra feküdt, a fel-Hoánghó vidékén s a görök földrajzirók Βαῦτισος vize nem más, mint a Hoánghō tibeti neve, a Βαῦται név alatt pedig a *bod-pa* «tibeti» nép értendő.[1] l. Cl. Ptolemæus geogr. VI. k. 16., 3., 5. (az ill. szövegeket alább közölni fogjuk). A tibeti s a vele bizonyos fokú rokonságban levő nyelveket Kuhn Gangesentúliaknak nevezi, mások egyszótagúaknak s elkülönítőknek, mint Lepsius «Standard Alphabet»-jében,[2] megint mások egyszerűen turáni-aknak, így Müller Miksa Bunsenhez intézett «levelében»: a tibetit a vele közel rokon himalajai *broken tribes* «néptöredékek» nyelveivel együtt himalajai nyelveknek is nevezik. Müller Miksa és Logan voltak az elsők, a kik ezeket a nyelveket osztályozni megkísértették, előbbi «Letter to Chevalie Bunsen, on the Classification of the Turanien Languages» című értekezésében, utóbbi az általa szerkesztett «Journal of the Indian Archipelago and Eastern Asia» több évfolyamában megjelent értekezéseiben.[3] Az eddigi anyag felhasználásával írja Kuhn Ernő, már is hozzáfoghatunk azon nyelvek osztályozásához, melyek hangtani s grammatikai tekintetben ezek mindegyikével közös sajátságaik daczára is két egymástól merőben különböző főcsoportba oszlanak, u. m. 1. az *annam*, *kambodsa* és *pegu*. 2. egy ezeknél sokkal kiterjedtebb csoportra, melyhez a *khinai* és *tibetin* kívül a *siámi* és a *barman* vagy *birman* nyelv tartoznak. Ezen második csoport megint két főosztályra oszlik, u. m. egy keletire, melyet a *khinai* s *tai* vagy *siámi* nyelvek alkotnak s a nyugatira, melynek alkotó részei: a *tibeti* s a *barman*, a mely előbbinél régibbnek látszik. Ezen nyelvi csoportosulásnak megfelelőleg az első csoport népei a másik csoportot (siámi stb.) az ősi hazából való kivándorlásában megelőzte, s Hátsó-Indiába előbb telepedett

[1] Ernst Kuhn «Ueber Herkunft und Sprache der transgangetischen Völker» (München, 1883), az 5. lapon.

[2] London, 1863.

[3] L. Ernst Kuhn id. értekezése, 7. l.

le, mint a siámi és barmán nép,[1] midőn aztán ez a kettő is, a vizek folyását követve Hátsó-Indiába (Kelet-India) jutott, az előbbenieket részint a hegyek közé, részint a tengerpartra szorította. így látjuk az annamiakat a déli-khinai tenger partján Tongking alatt, a mely területnek déli részét a jelenlegi Kokhinkhina alkotja, a kambodsákot Siámtól délre, a franczia Kokhinkhina felett a siámi öböl felé. A Himalaja nyelvek, mint Kuhn E. megjegyzi, legközelebb állanak a tibetihez, a brit-India keleti határán beszélt nyelvek pedig *Asam*-ban, *Manipur*-ban, a barman[2] vagy birmanhoz csatlakoznak szorosabban. Az asami és barmani nép közt mintegy beékelve két tőlük merőben különböző népet találunk, u. m. a *khasi*-t és *palung*-ot, a kiket Kuhn E. hajlandó benszülötteknek tartani.[3]

Az itt érintett nyelvek közös sajátságai szavaik egytagúsága s az alakképzés hiánya; ilyen nyelveknél fejlődésük jelenlegi válfokán csak grammatikáról lehet szó, de nem annak morphologiai részéről, a melyet a szórend, szóhelyezés pótol. Ezen két igen jelentékeny közösség daczára is a két csoport ez idő szerint egymással nem egyesíthető, már csak a számnevek teljes különbözete miatt sem.[4] A számnevekre való tekintettel az egyik csoportba Kuhn Ernő a tibeti, barmani, siámi és khinai nyelvet, a másikba a pegui, kambodsai és annami nyelvet osztja be. Azonban az összehasonlítás még így is felesszámú nehézségbe ütközik, még pedig éppen a szavak egytagúsága miatt, melyeket a nyelvjárási különbségek hangzásilag sokkal inkább megváltoztatnak, mint a hogy az a többtagú szóknál történik s ehez hozzájárul némely szokatlan hangesere, így az *r* és *h* közt s az *l*-nek valamely sziszegő hangra elváltozása.[5] Ez utóbbi hangesere azonban elszórtan más nyelvvidéken is előfordul, így p. o. a köztörök *taš* «kő» ~ csuv. *šïl* stb. Mindezek daczára az északi csoport nyelvanyaga egy tekintélyes részének összetartozása felett már most sem lehet két-

[1] U. o. a 8. lapon.

[2] Barman Manipurtól délre terjed Siam felett s így azon nyelvvidékkel határos.

[3] U. o. a 9-dik lapon.

[4] A nyelvészet rég kimutatta, hogy a számnévnek mily fontos szerep jut a nyelvrokonság megállapítása körül.

[5] L. Kuhn E. id. tanulmánya 10-dik l.

ség s a syntaktikus alkotás, illetőleg a szórend ezen nyelvekben annyira megegyező, hogy azok egymással való rokoni viszonya szintén biztos alapon megállapitható. Az elkülönitő nyelveknél oly fontos szórend következetessége leginkább a khinai és *tai* avagy siámi nyelvekben van meg, kevésbbé a barmani és tibetiben, a melyek a magyarázó kötőszegédszócskáknak amazoknál sokkal nagyobb hasznát veszik, sőt a Himalaja-nyelvjárások ezeknek egész nyelvtani rendszerét fejtették ki. Maga a szórend sem ugyanaz a különböző nyelvekben, igy a khinaiban a következő elhelyezés van: alany, állitmány, közvetett tárgy, közvetlen tárgy. A meghatározó szó, ill. a genitivus (nomen rectum), a meghatározandó (nomen regens, nominativus) szó előtt áll, azt néha *ē* sajátito részszócska követi, mely a 3. személy névmásával egyazon, igy p. o. *fün ē tsi* «a szél eredete» szószerint *szél-é-eredet*, törökül *jel-ing* (v. ning) *gelme-si* (mongolban *in*, *un*, *u* mandsuban *i*, *ni* a genit. jele). A siámi szórend ugyanez, s a mondat végén az *eu*: állitó rag, mely a mondat végét jelenti, p. o. *kŏn nai hit li hang kow-khah eu* «ez az ember jót tesz nekem.» szószerint «ember ez tevő jó nekem van». A siámi genitivus sorrendje a khinainak ellenkezője, igy *meŭng tai*, «ország Tai» «Tai ország» helyett. A barmáni genitivus a khinaival egyezik, de a szórend nem ugyanaz, mert a tárgy az állitmány előtt áll s egy erősitő névmás fordul elő úgy az alany után, mint a mondat végén. A tibeti genitivus a barmáni s khinainak felel meg, p. o. *šiń gi sdoń* szószerint «fa-é törzs». Ez a tibeti mondat: *ña ni de mi šes so* «nem tudom», szó szerint ilyen rendben következik: «én (*ni* egy alanyt kiemelő részszócska) ezt nem tudó vagyok» (*so*: *s* után, különben *'o*, egy olyan állitórag, a milyen a siámi *eŭ*, a barmáni *saŭ*).* Teza Emilio jeles nyelvész következő tibeti mondatokra figyelmeztetett: *1. kho či lab pa de ha ğa ded pa ya* szószerint «ő a mit mondó, azt én hivő vagyok». *2. saĝs-rgyas kyi chos gčig so bden-pa yin* szószerint «Buddha-é vallás egyedül igaz van», l. «A manuel of tibetan ... prepared with the assistance of Yapa Ugyen Gyatsho ... by H. Lewin. (Calcutta 1879). Az agglutinatio névmási elemei tehát ezekben a nyelvekben is megvannak, u. m. személyes és birtokos névmások, csakhogy *elkülönzötten*, igy a tibetiben a *ni* mutato-

* L. Kuhn E. id. értekezése 10—12. lapjain.

névmás, a *gi* genitivus exponens (khinaiban *ćī*), a mondat végén álló *'o* állító részszócska, milyen a siámiban az *eù*, a barmáni *sañ* stb. A két csoport nyelveinek beható tanulmánya azon érdekes eredményre vezet, hogy az egytagúság a nyelvfejlődésnek csakis egy későbbi stadiuma, melyen a különböző hangejtés pótolja az eredeti szóból kiesett hangokat s ez okon az annami nyelv hangzásilag elfogyott szavai kiváltkép reászorultak erre a pótlékra. A tibeti nyelvnek igeirányító mássalhangzói, illet. *praefixa*-i, némely esetben igeidőt fejeznek ki, a jelent, multat vagy jövőt, s a tibeti számnév elé is járulnak ilyen előragok épp úgy, mint a Himalajanyelvek számneveihez, melyek számhatározók s eredetileg egy szótagot alkottak, p. o. tibeti *drug* «hat», a lushai nyelvben *pa-rùk*, a melyben az előrag egy teljes szótagból áll. Ezek az előragok egykoron mind különéletű szavak voltak éppen úgy, mint az indo-germán nyelvek alaki elemei, vagy az altai agglutinatió ragjai.* Körösi Csoma Sándor a klassicus tibeti nyelvvel, de nem a népies nyelvvel foglalkozott; ez a hiány most már pótolva van Jäschke H.-nek a tibeti nyelvre tartozó munkái által. *Ladak* vidékén tartotta fenn magát a legrégibb tibeti kiejtés. A tibeti irás a dēvanāgari, illet. szánszkrit irásból eredt s a jelenlegi kiejtéstől sokban különbözik, mert több olyan betű van a szók elején és végén, melyeket régebben kiejtettek s most ki nem mondják többé, ezért az átirás vagy olyan, mely a régi kimondásnak, illet. az irásnak megfelelő, vagy olyan, mely a jelenlegi kiejtést követi, de lehet egy olyan is,** mely a kettó közt közvetít. Észak-Tibetben turk és mongol pásztorok is tanyáznak, a nagyobb városokban, így Lassában, khinai hivatalnokokon s katonákon kívül az indiaiak, bhutaniak, nepaliok, kasmiri s turkesztani kereskedők a tibetiek által nemcsak megtüretnek, de ott addig maradhatnak, a míg nekik tetszik. Az iszlām jelenlegi előfordultáról Tibetben T. W. Arnold «The preaching of islam. A History of the Propagation of the Muslim Faith» (Westminster, 1896) cz. művében így ír: «Kashmir-tól északra Skārdū-ban vagy Kis-Tibetben, egy moslim lakosság élt háromszáz évnél tovább; az iszlamnak ide való beterjesztéséről szóló tudósítások igen zava-

* L. Kuhn Ernő id. értekezésében.

** Lepsius «Standard Alphabet», a 250-dik lapon.

rosok s egymással ellenkezők. Északkelet felől az iszlam a Buddhismuson át tört magának utat s nyugatról kasmiri kereskedők voltak azok, kik azt Tibetbe hozták. Minden nagyobb városban telepedtek meg kasmiri kereskedők. Lassaban számuk ezerre megy; gyakran házasodnak tibeti nőkkel, a kik elég sokszor térnek át férjeik vallására, hanem nagyobb mérvű hittérítést a moszlimok nem eszközölhetnek a tibeti hatóságoktól való félelem miatt. Az iszlam ezenfelül Khinából és Perzsiából is terjed Tibetbe.»* Az európaiakkal azonban másként áll a dolog, azokat az újabb időben Lassaba egyáltaljában be nem bocsátják s Tibetbe való behatolásukat is mindenképpen megnehezítik, így sem Prschewalski, sem gróf Széchenyi Béla, sem Henrik orleansi herczeg, sem Hedin nem tudtak eljutni Lassába. «Az első európai, a ki Lassát a XIV. század elején meglátogatta, Odorich missionarius volt, Pordenoneból». 1624-ben Andrade jezsuita Delhi felől érkezett Tibetbe: a tibeti király udvarába hitta Lassába, hol szives fogadtatásban részesült. 1661-ben Gruber és d'Orville jezsuita atyák Pekingből Kukunorhoz utaztak s onnan érkeztek Lasssába. Della Penna missionarius a XVIII. évszázban 22 évet tölthetett ugyancsak Lassában senkitől se háborgatva. Bizony más idők voltak azok, mint jelenleg! A mult évszázban Manning és George Bagle az angol kormány megbizásából járták meg Tibetet, l. «Narrative of the Mission of George Bagle to Tibet» (London, 1879). Marco Polo a XIII. évszázban (1295-ben tért haza Velenczébe huszonnégy évi távollét után) *Tsing-tu-fu* (Sindifu)-ból öt napi útat téve érte el Tibet keleti határát s csak is a mongolok által elpusztított keleti részében tett utat. Útleírása II. k. XXXVII. fejezetében szól Tibetről s említi, hogy Mangu-khan mongol seregével berontott Tibetbe.

* «To the north of Kashmir, in Skārdu, or Little Thibet, there has been a Mohammadan population for over three centuries, but the traditions regarding the first introduction of this faith here are very conflicting. Tho the north-east Islam 's encroaching upon Buddhism and has been carried by the Kashmiri merchants into Tibet Proper itself. In all the chief cities, settlements of Kashmiri marchants are to be found: in Lhasa they number about a thousend: they marry Tibeten wives who often adopt the religion of their husbands; but active efforts at conversion cannot be made from fear of the authorities. Islam moreover has made its way into Thibet from Yunnan in China and from Persia». l. a 241-dik lapon.

illet, annak keleti részébe s azt elpusztitotta; a lakosok elfogytak s a ragadozó állatok megszaporodtak, igy különösen a tigrisek. Az utazóknak élelmet kell vinni magokkal, mert különben éhen halnak s éjjeli szállásaikon a vadállatoktól úgy védekeznek, hogy az ott található még zöld bambust tekercsekbe kötik s a tekercseket aztan meggyujtják, a mi oly nagy robajjal történik, hogy két mértföldre elhallatszik s a vadállatok ettől megijedve, messze távolba elszéledtek. Így kell 20 napig utazni s csak ezután következik a lakott vidék. Ez a nép azt a vétkes szokást követi, hogy férfiai szűzeket nem vesznek nőül, mert azt hiszik, hogy az Istenek az ilyen házasságokat meg nem áldják; ezért az anyák leányaikat az átutazóknak felajánlják s kérik őket, hogy a mig tovább nem mennek, leányaikat maguknál tartsák. A távozó kereskedők a leányokat megajándékozzák s ezek ajándékaikat magukra öltik s igy aztán férjet kapnak. Ezen szokásban még megvan a régi polyandria nyoma. Ez a szokás még ma is több népnél meg van, igy a *jun-nan* törzsnél, l. P. Amiot Mem. concern. les Chin. XIV, 113. A tolvajság nagyban el van terjedve Tibetbe, itt bizonyára Marco Polo leginkább a tangutokra gondol, mert ez némi ellentétben áll azzal, a mit P. Georgi s az újabb s legújabb utazók a Közép Tibetben lakókról mondanak. Annyi a pézsma Tibetben, hogy ennek szaga betölti az egész országot. Pénz helyett klárist használnak. A vizekben sok az aranyfövény. A tibetiek jól értenek a varázslathoz, vihart tudnak felidézni czikázó villámokkal, menydörgéssel.

III.

Amometus Pliniusnál a *Tochari*-kat (*Τόχαροι*) a *Phuni*-kal és *Caspii*-kal együtt az Észak-Indiával határos népekhez csatolja.* Strabo (szül. a pontosi tartományban 66 évvel Kr. e.) a tokhar-okat következő népekkel együtt említi: «Ezektől (baktriaiak, soghdok és nomád skythák) balkézre skytha népek laknak, s a nomád törzsek betöltik az egész északi oldalt. Azok, kiknek lakóhelyei a Kaspi tenger partvidékén kezdődnek, *daha*-knak neveztetnek,

* Hist. Nat. V. 55. Plinius szül. 23 évvel Kr. u. Amometus az első Ptolemaeusok idejében élt, l. «Rer. natur. script. Gr. min.» I.

azokat pedig, kik ezeknél keletebbre laknak, *massagetá*-knak és *sakái*-knak hívják, a többieket közönségesen skythákuak nevezik, azonban külön neveik is vannak: valamennyien nomádok. Ezek közül azok a legismertebbek, a kik a hellénektől elvették a baktriai tartományt, u. m. az ási-k (*-parthi*), pasián-ok, *tokhar*-ok és sakaraul-ok, a kik a Jaxartesen túlról, a sákák és soghdok lakta terület mellől kerekedtek fel stb.»[1] Nemcsak Strabo és Plinius, de az arab földrajzirók is nem egyszer *tokhar*-oknak nevezik a tibetieket, illet. azon tibeti hódítók utódjait s kivándoroltakat, a kikről az a tartomány neveztetik, mely a Hindu-Kus-tól északra, Balkhtól délre, s abba béterjeszkedve s bizonyos ideig azt teljesen befoglalva északkeleti irányban terjedt Badakšan felé s a melynek fővárosát Isztakhri الطايقان-nak mondja, gyümölcs- és szőllőkertektől körülvéve.[2] A *tokhar* név, mint már fennebb megjegyzők, a Tarim folyótól délre eső *Takla-makan* összetett név első részével egyazonnak (*makan* talán az arab *makānūn* «hely» látszik, mely a *tokhar* név khinai kiejtését adja, a khinaiak ugyanis a *tokhar* nevet *ta-ho-lo*-nak mondják.

Tomaschek Vilmos a skytha északról[3] írt úttörő tanulmányában az issedonokban látja a tibeti nép északi ágát, illet. a *jüë-tsi* népet, a kik egykoron mint hódítók Transoxaniát, Kabulistant s Baktrát uralták. A tibeti nép, mint fennebb látók, a khinai birodalom délnyugati részéből származott, s 940-ben Kr. u. *Suu-tseu*-től nyugatra még említtetnek *jue-tsi*-k. Ptolemaeus a *bod-pa* (tibeti) népet *Baὖται*-nak nevezi, s a *Baὐτισος* alatt, mint fennebb látók, a *Hoāŋghō* folyam értendő. *Bautisos*-ról geographiájának «Serica»-

[1] L. az 511-dik fejezetet Strabo geographiájának, eredetiben: *Ἐν ἀριστερᾷ δὲ τούτοις ἀντιπαράκειται τὰ Σκυθικὰ ἔθνη καὶ τὰ νομαδικὰ ἅπασαν ἐκπληροῦντα τὴν βόρειον πλευράν. οἱ μὲν δὴ πλείους τῶν Σκυθῶν ἀπὸ τῆς Κασπίας θαλάττης ἀρξάμενοι Δᾶαι προσαγορεύονται, τοὺς δὲ πρασεφόνους τούτων μᾶλλον Μασσαγέτας καὶ Σάκας ὀνομάζουσι, τοὺς δ' ἄλλους κοινῶς μὲν Σκύθας ὀνομάζουσιν ἰδίᾳ δ' ὡς ἑκάστους ἔθνεσι δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ νομάδες, μάλιστα δὲ γνώριμοι γεγόνασι τῶν νομάδων οἱ τοὺς Ἕλληνας ἐξελόμενοι τὴν Βακτριανήν. Ἄσιοι καὶ Πασιανοὶ καὶ Τόχαροι καὶ Σακαράυλοι, ὁρμηθέντες ἀπὸ τῆς παραίας τοῦ Ἰαξάρτου τῆς κατὰ Σάκας καὶ Σογδιανούς, ἐν κατεῖχον Σάκαι.*

[2] ولها نهر كبير وبساتين وكروم l. a De Goeje kiadás 279. l.

[3] Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden, I. (Bécs, 1888.) l. a 34. l.

ról szóló fejezetében Pt. ezeket mondja: «Serikának (tehát a khinai birodalom északi részének) legnagyobb területét két folyam hasítja ketté, u. m. az *Oikhardēs* (r khinai szóban nincs, talán a *Wei-ho*), a melynek egyik forrása az auksaki, másik forrása az asmirai hegységben ered, stb. stb. s a *Bautisos (Hoāngh-hō)*, a melynek a kasi hegységben levő forrása stb. stb.» (VI. 16. 3.) A *Βαῦται* népről Cl. Ptolemaeus így ir: «A hasonnevű hegytől keletre az issedonok alatt az *aspakar* nép s ezek alatt a *bautok*, s a legdélibbek a Himālaja s khinai hegységnél az *ottorokorrok*» (VI. 26. 5). Az eredetiben az előbb id. szöveg a következő: *Διαρρέουσι δὲ δύο μάλιστα ποταμὸ τὸ πολὺ τῆς Σηρικῆς, ὅτε Οἰχάρδης, οὗ ἡ μὲν πρὸς τοῖς Αὐξακίοις πηγὴ ἐκτέθειται, ἡ δὲ πρὸς τοῖς Ἀσμιραίος ὄρεσιν ἐπέχει μοίρας ροδ μζ π*

ἡ δὲ ὡς ἐπὶ τὰ Κάσια ὄρη ἐκτροπὴ ρξ μθ ᾱ ἡ δὲ ἐν τούτοις πηγὴ ρξᾱ β̄ὸ δ'

καὶ ὁ καλούμενος Βαύτισος, οὗ καὶ αὐτοῦ ἡ μὲν πρὸς τοῖς Κασίοις ὄρεσι πηγὴ ἐπέχει μοίρας β̄ξ γ̄ζ

ἡ δὲ πρὸς τῷ Ὀττοροκόρρᾳ μοίρας ροε λθ ἡ δὲ ἐν τούτοις πηγὴ β̄ξ λζ.

Az utóbbi rövid szöveg: *ἀπὸ ἀνατολῶν τοῦ ὁμονύμου ὄρους, ὑπο τοὺς Ἰσσηδόνας Ἀσπακαραι, καὶ ἔτι ὑπὸ τούτους Βᾶται, καὶ μεσημβρινώτατοι παρὰ τὰ Ἡμωδὰ καὶ Σηρικὰ ὄρη Ὀττοροκόρραι* (A *batai* név variansai *bautai, baitai*). Ptolemaeus a *baut (-bot)* népet s a *Bautisos* folyót illetőleg a nagy hitelt érdemlő *Marinos* (II. évszázban élt) tudósitását használta fel, a mely szerint a baut-ok az issedonok (tehát saját népük északi ágától) és aspakaroktól délre laktak a Nan-san északi lejtőin egész az ottokorrokig. Az aspakarok Tomaschek szerint a *Tsai-dam* medenczét, az *uttara-kuru*-k pedig *Sse-tsuan*-t lakták. A *Nan-san* körül volt a tibetiek őshazája, honnan különböző irányokban ágaztak el. Tibetiek voltak az issedonokon kívül, mint Tomaschek írja, a *pialdai* és *dammai (pialdi* és *damm)* népek is a Thien-san-tól délre, a *tocharok* (szánszkr. *tukhāra*), a *Uhaurannok* az Indus forrásvidékén, a nomád *kiangok*, *jarlung*-ok (*gar-lung*). Eredeti hazájukból kiindulva a *Dzang-bo* folyamikot és az aranygazdag szánszk. *Strī-rādsja*-nak nevezett aranytartományt foglalták el egész Ladakig s Beltisztānig. — A Bautisos, a mint Ptolemaeus id. szövegéből magyarázza ki Tomaschek, három forrásból ered, u. m. nyugatról a *Kasi* hegységből (Kuen-lun

és Nan-san, az innen eredő víz a mai *Hoang-sui* vagy *Ta-tsang-ho*, délnyugatról a távoli *Enod* (Himálaja) hegységből, ez a *Ho* főforrása, a harmadik az *Olforokorras* hegységből jön délkeletről, l. Tomaschek ill. czikkét Pauly-Wissowa »Real-Encyclopädie stb.» cz. mű I. kötetében. A tibeti népnek jelenlegi hazájába való költözése nem egyszerre történt, s hogy mikor vette kezdetét, megközelitőleg se mondhatjuk meg. Az a mit Herodot az issedonok szokásairól mond, mint Tomaschek észrevette, részben jól illik a tibetiekre, így a hullaevés s a polyandria.[1] Ugyanerről a nekrophagiáról rövidebben szól egy későbbi iró *Zenobius* s csak annyit mond: «az issedonok atyáikat megeszik fejük kivételével, melyet megaranyoznak.»[2] Ugyanezt mondja Megasthenes[3] Strabonál a Himálaja törzsekről s Amometus Pliniusnál a tokharikról, a húnokról, illet. az ephthalitakról, s a tokharik nyugati szomszédairól, a kaspikról, a kik az Indus hajlásától Kasgar-ig, e nagy terület őslakói voltak. Thomaschek hasontartalmu khinai tudósításokat hoz fel a *kiang*-okról, a mely gyüjtő név alatt a tibetiek s azon velük közel rokon törzsek értendők, kik Kasgartól délkelet felé tanyáztak. A keresztény hittérítők ide tartozó tudósításaiból is sok érdekest tett közzé Tomaschek többször idézett értekezésében.[4] Ennek a régi issedon szokásnak a buddhismus befolyása következtében elváltozott maradványát, illet. nyomát látjuk a tibeti gazdagoknak azon temetkezési szokásában, mely szerint, mint fennebb látók, a halottaknak tagjait apró darabokra vagdalják és *dsamba* gombóczokba gyurják, aztán magas hegyeken eledelül adják azokat a madaraknak. Willelmus de Rubruk szerint a tibetiek már az ő ide-

[1] L. a IV. k. 26. fejezetét. Az eredeti szöveg így hangzik: *νόμοισι δὲ Ἰσσηδόνες τοισισίδε λέγονται χρᾶσθαι. ἐπεὰν ἀνδρὶ ἀποθάνῃ πατήρ, οἱ προσήκοντες πάντες προσάγουσι πρόβατα, καὶ ἔπειτεν ταῦτα θύσαντες καὶ κατατεμόντες τὰ κρέα κατατέμνουσι καὶ τὸν τοῦ δεκομένου τεθνεῶτα γονέα, ἀναμίξαντες δὲ πάντα τὰ κρέα δαῖτα προτιθέασι. τὴν δὲ κεφαλὴν αὐτοῦ ψιλώσαντες καὶ ἐκκαθήραντες κατεχρυσοῦσι καὶ ἔπειτεν ἔτι ἀγάλμασι χρέωνται, θυσίας μεγάλας ἐπετέους ἐπιτελέοντες, παῖς δὲ πατρὶ τοῦτο ποιεῖ, κατάπερ οἱ Ἕλληνες τὰ γενέσια.*

[2] V. 25.: *Ἰσσηδόνες τοὺς γονεῖς ἐσθίουσι χωρὶς τῆς κεφαλῆς· τὴν δὲ κεφαλὴν χρυσοῦσι.* l. Tomaschek fennemlített értekezése 35. lapján.

[3] Seleukos Syria királyának bizalmas barátja, kit egy indiai követséggel bizott meg.

[4] L. a 36. lapon.

jében (1253 körül) a nekrophagiát nem gyakorolták többé, de atyáik koponyáiból díszes kelyheket készítenek, melyekből aztán vigadalmaik közt s emlékünnepeiken nagyokat ittak emlékezve régiekről. A hullaevés az ősök kultusából ered, s azzal szorosan összefügg, a fiú atyja testével atyja erejét, ügyességét, szerencséjét gondolja sajátjává tenni. — Herodot folytatólag még azt is mondja az issedonokról, hogy «igazságosak, s a nőknek náluk a férfiakkal egyenlő jogaik vannak.[1] Ez a női uralom a polyandrián alapúl s ezt az intézményt Tomaschek helyes magyarázata szerint a tibeti köves fennsíkon s a gyepszigetek övében szükségessé tette az ottani házvitel s gazdálkodás módja, mely a munkabiró férfiak közreműködését s nagy takarékosságot igényelt. Ha a férfiak elszélednek, mind ez nem lehetett volna. Ezen férfi egyesület az egy nő körül csoportosult, s ilyeténképen a nőuralom önként fejlődött ki.[2] Ugyanígy volt a Weï- és Szuï-szu khinai források tudósításai szerint a Baktriába kivándorolt *Tu-hu-lo*-knál is, illet. a *tokhar*-oknak nevezett tibetieknél: «a testvéreknek együtt egy nejük van, s ez főkötőjén annyi szarvat visel vagy egy annyi ágú agancsot, a hány testvér van; ha a testvérek egyike szobájába lép, jeléül, hogy nála van, papucsát az ajtó előtt hagyja.»[3] Ugyanez a szokás volt meg az ephthalitáknál is (khin. *ye-tha*), így a badakhsāni ephthalitáknál («fehér húnok»). A fejdísz jelenleg is megvan, így Kafiristān-ban (Afghanistan-tól keletre) s Tsitralban.[4] Rousselet Lajos a nyugati Himālaja néptörzseinek ethnographiájáról irt művében megjegyzi, hogy a polyandria meg van mai nap is Ladakban, a *ruptsu*, *spiti* és *kulu* törzseknél. A kulu nő kezeli a vagyont, melyet férjei munkájokkal megszereznek, s a szerzeményt ő osztja ki felnőtt gyermekei közt, s ha előbb hal meg, mint férjei, idősebb leánya veszi át a házvitel kormányát. A férjek havonként váltják fel egymást s az, a ki nejénél van, papucsát künn hagyja az ajtó előtt.[5] mint a hogy az ephthaliták tettek ruháikkal, melyeket az

[1] *ἄλλως δὲ δίκαιοι καὶ οὗτοι λέγονται εἶναι, ἰσοκρατέες δὲ ὁμοίως αἱ γυναῖκες τοῖσι ἀνδράσι.*

[2] L. Tomaschek id. műve 37-dik lapján.

[3] Ugyanott.

[4] U. o. és Ujfalvy K. «Les Aryens au nord et au sud de l'Hindou Kouch» 315. l.

[5] Mint a hogy az id. khinai tudósításban mondatik.

ajtóra függesztettek: a kuluk ezt a szokást *dsulika-tabu*-nak nevezik. Ha gyermekek születnek, az első az idősb testvéré, a második az utána következőé s így tovább; ha a leányok száma igen felszaporodik, a későbbi szülötteket megölik.*

A hellén amazon-mythos bizonyára oly elemeket is tartalmaz, melyek Ladak tartományából eredtek, tehát tibeti elemeket, ilyeneknek tartom a griphekkel (γρύψ) való küzdelmeiket, a mely szörnyszülettek az ó-kori népek hiedelme szerint az aranyérczet őrizték. Máskülönben az arany nem szerepel az amazonokról való mondákban, ez a vonás tehát egy oly aranydús vidékre vezet, milyen Ladaké s az Indus forrásvidéke, melyet mint fennebb látók, az ott talált gazdag aranyérczért az ind irók «arany ország»-nak neveztek. Az amazon-mondákban felhalmozott anyag bizonyára nemcsak a kappadokiai amazonokra vonatkozik, a Thermodon folyó partján, hanem más hasonló nőuralmokra is, a mennyiben ezekről a görög logographok értesültek. Ibn Batutah, ki Indiából Khinába tett utazása közben Tibetbe is eljutott, Koromandelhez nem messze egy szigeten félmellű nőket látott, a kikről ezeket irja:

ذكر النسآء ذوات الثدى واحد وفى بعض تلك الجزائر رايت
امراة لها ثدى واحد فى صدرها ولها بنتان احداهما كمثلها
ذات ثدى واحد stb.

«Ezen szigetek egyikén láttam egy félmellű nőt, ennek két leánya volt, az egyik épp annyira félmellű mint ő.»** Ebben a szövegben szintén amazonokról van szó, kiknek nevét a görög népetymologia *ἀ-μαζός* összetételéből származtatja (*ἀ* fosztó értelemben, *μαζός* a. m. «mell») «melltelen,» ill. félmellű».

Ezenkivül még más népetymologiák is vannak, l. Keller Otto «Lat. Volksetymol.» 208. s kk. ll. A polyandria létezésének nyomait az arab őskorra nézve legelőször Goldziher Ignácz jeles tudósunk mutatta ki «Polyandry and Endogamy» cz. czikkében, megj. a londoni «Academy» cz. folyóirat 1880-ik évfolyamának

* Charles de Ujfalvy «Mémoire sur les Huns Blancs» (Paris. 1898.), a 27. lapon.

** L. Defrémery és Sanguinetti kiadása I. kot. 162. lapján. (Páris. MDCCCLXXIX.).

jul. 10-iki számában. Bővebben szólt aztán a dologról G. A. Wilken egy Amsterdamban 1884-ben megj. munkájában s W. Robertson Smith «Kinship and marriage in early Arabia» (Cambridge, 1885) cz. úttörő könyvében, mely a tárgyat a sémi népek egész körére nézve kimeríti. Ugyanő szól a *tibeti polyandriáról is* Mac Lennan munkája nyomán. Újabban *Edward Westermark* «The History of Human Marriage» (London, 1894) cz. könyvében szintén szól a tibeti polyandriáról.

Az issédónok főhelye, honnan a kereskedők árúikat továbbitották, Tomaschek jól indokolt véleménye szerint a mai *Kūtsā (Kūsa, Kūsān)* volt, (a sinai iróknál *Kuei-tse, Khiü-tsi*, az arab földrajziróknál *Kūsān*, a helléneknél Ἰσσηδῶν). Ez a város a Tarim völgyben a *Tien-san*-tól délre fekszik, a *Baba-köl* nevű tó felett.

IV.

Aristeas VI. évszázbeli eposiró Kr. e., kinek τὰ Ἀριμάσπεια című költeményéből csak töredékek maradtak fenn számunkra, hét éven át folytatott utazása alatt, ha nem is jutott el egész az issédónokig, legalább értesült felőlük, és e becses tudósítások egybevetésével sikerült Tomaschek Vilmos éles elméjének azok lakóhelyeit a Kr. előtti VI. évszázban a Thien-san déli lejtői alatt a *Tarïm* völgyben állapitani meg, a mint fennebb látók. A tibetiekről való tudásunk tehát voltaképpen itt kezdődik. Hogy a *Hoāng-Hō* mentéről mikor értek a Thien-san hegység alá, tudnunk nem lehet. A khinai birodalom délnyugati részében egy tibeti nép, mint előbb mondók, még sokkal később is említtetik, u. m. a *bautae*-k Ptolemaeusnál, a mely név jól egyezik a tibetiek *bod-pa* nevével: ugyanezen őshazában találjuk a khinai források nyomán e két tibeti törzset u. m. a *khiang-mu-y* és *miaotse* népet. A mint fennebb mondók, *Sa-tscu*-tól* nyugatra tibetiek még 940-ben is említtetnek *jue-tsi* név alatt. A Kr. u. való második évszázban *Si-fan* alatt a tibeti fennsík értendő és *Si-Khiang* alatt a Tarïm völgye Kasgarig, tehát azon terület, melyet nyugat felől a pamiri fennsík s a Kara-Korum hegység határolnak. Ez időben a *hiong-nu*-k biro-

* Az orleansi herczeg térképén *Sou-Tcheou*.

dalma a Thien-Santól északra fekvő területet már többé nem uralta. A *hiong-nu*-k (hunok) egyik része még 50 évvel Kr. e. az Altai völgyeibe s az Irtis folyó mellékére vonult, míg a másik rész, u. m. a keleti hiong-nuk, a Han-dynastia birodalmának vetették alá magukat. A VI. évszázban Tibet *(Tufan)* nagy hatalomra tesz szert, míg északon a *thukiu* nép (török) hódítja meg a török és nem török néptörzseket. De már sokkal előbb egész Transoxianáig jutnak el a tibeti hódítók. 165-ben Kr. e. *jue-tsi (gue-ti)* név alatt Sogdianából kiűzik a sákákat, de innen aztán a hiungnuktól veretnek ki. 120-ban Kr. e. Baktrianából is kiűzik a sákákat. Úgy látszik, hogy a hiung-nu hódítás hajtotta nyugat felé a Tarim-völgyi *jue-tsi*-ket, először 201-ben Kr. e., majd 165-ben. A khinai irók a Khotan körül maradtakat *siao-jue-tsi*-knek «kis jue-tsiknak», azokat pedig, kik Transoxianába hatoltak, *ta jue tsi*-knek «nagy jue-tsik-nak» mondják. A nagy jue-tsik királya 126-ban Kr. e. *Tsang-kian* khinai követet még Sogdianéban fogadta s a követ igyekezett reá venni, hogy császárjának segitségére legyen a hiungnuk ellen, de igyekezete hiában volt. A követ gazdagnak és termékenynek mondja a nagy *jue-tsi*k tartományát, állapotukat virágzónak látja s épp ezért nem óhajtottak országukból bizonytalan időre messze eltávozni, hogy a khinaiaknak segitségére legyenek; az itteni meghódított népet a khinai követ *ta-hia*-nak nevezi *(ta-hia* valószinüleg a *dahae*-kat, *Δάαι*, jelenti, a kik az Alsó-Oxus körül tanyáztak).* Kevéssel ezután a nagy jue-tsik a ta-hiák fővárosát *Lan-khi*-t *(Τὰ Βάκτρα*, zend. *Bâkhdhî*, persza Balkh) is elfoglalják s Baktrianéban hosszú időre megtelepednek. Egy évszázzal később *Kien-tsien-khio*, az öt *juetsi* törzs *Kusan* ágának fejedelme, kit a hellén irók *Kadphises*-nek neveztek, a többi törzseket is meghódítva átkelt a Hindukuson s Kabult és más városokat meghódítva egy nagy birodalmat alkotott. A khinai iróknál a *juetsi* név ezután is használatban volt, ők maguk azonban pénzeiken, az örmény iróknál s Tabarinál is az uralkodó törzs nevéről *kusan*-nak neveztetnek (az indek *turuska*-knak is hijják), mint a hogy régi emporiumok a Tarim völgyben neveztetett. l. fennebb. *Kadaphes* Kadphises fia Indiát is meghódította s biro-

* L. Abel Remusat «Nouveaux Mélanges Asiatiques» (Paris, 1822.) id. Ujfalvy Károlytól «Mémoires sur les Huns Blancs» cz. értekezésében, l. a különlenyomat 10. l.

dalma a Kr. u. való V. évszáz kezdetéig tartott.[1] A nagy juetsik Közép-Ázsiát s India észak-nyugati részét öt évszázon át uralták, 130-tól Kr. előtt 415-ig Kr. után.[2] *Ki-to-lo* nevű királyuk (a pénzeken *Kádara*) az ephthalita (khinaiúl *je-tha*) berohanások elől Gandharába, Kabul völgyébe s Pendsábba menekedik s ott a kis kusanok uralmát alapítja meg. Az ephthaliták 475 körül Kr. u. Gandharában is megjelennek, s a kusanok kénytelenek Tsitralba, Ghilgitbe s egész Kasmirig menekülni. A juetsik szokásaira, viseletükre, árúikra, pénzverésükre az arsakida miveltségnek nagy befolyása volt.[3] 648-ban Kr. u. *Hiuen-Tsang* khinai zarándok azon útjának leírásában, melyet a Thien-Sanon átkelve az *Issi-kul* tómentére s onnan a Jaxartes partvidékeire és Sogdiane s Baktriane tartományokba tett, Balkhot Tokharisztán virágzó fővárosának mondja, s az arab földrajzíróknál is gyakran van szó Tokharistánról, a melynek lakói részben *juetsi*, illetőleg tibeti eredetűek voltak. Az itteni lakosság egy része legalább az egykor hatalmas juetsik maradékaiból állott, mint a hogy erről már fennebb volt szó. A khinai történetirás egyik forrásművében 600 körül Kr. u. Baktrianeban a *ji-ta*-k, az egykori *jethák* utódai, a *tu-ho-lo*-kkal (tokhar) együtt említtetnek.[4]

A Kr. u. való VI. évszázban a tibeti népfaj történetében azon nagy változás esett, hogy a hatalmi kör középpontja nyugatról ismét áthelyeződött keletre *Si-fan* és *Si-khiang* tartományokba, tehát a tulajdonképeni Tibetbe s a Kūen-Lun és Tien-San közti területre. Baktrianéban s Pendsábban a juetsik, illet. kusanok szerencse-csillaga elhomályosodott, de az annál szebben gyúlt ki keleten a régi Tibetben s a tibeti fajnak, hogy úgy mondjam, régi árterületében Kasgar s a Thien-San déli lejtői felé.

A VI. évszázban Kr. u. a *tu-kiu*-k Közép-Ázsiában nagy hatalomra emelkedtek s a khinai birodalomnak a *Thang*-dynastia uralkodása idejében sok bajt szereztek; a byzanti birodalom is figyelmet fordított reájuk s követségük 568-ban kedvező fogadtatásban

[1] L. Ujfalvy K. idézett tanulmányát, a különlenyomat 10. l.

[2] U. o.

[3] L. ugyanott.

[4] E. Specht «Étude sur l'Asie centrale d'après les historiens chinois». (Journal asiatique, 8ᵉ série, t. II., p. 346.) L. Ujfalvy K.-nál a különlenyomat 26. l.

részesült Konstantinápolyban, s a következő évben egy görög követség jelent meg a török khagan székhelyén, melyet *Zemarch* vezetett; a khagan neve Dizabul volt.* A khinai irók *Tu-kin*-nak nevezik azt a hegyet, melyet a tukiuk királya székhelyéül választott s mely az altai hegységnek valamelyik kiágazását alkotta (*Ἔκτάγ* Menandernél, *χρυσοῦν ὄρος*); a *Tu-kin* összetételben *kin* a khinai nyelvben aranyat jelent, ezért van, hogy az altai hegységet kinaiúl *Kin-san*-nak mondják. A khinai források szerint a VI-ik évszáz közepén *Tu-mun* tukini fejedelem magát *khohan* illet. kagán-nak s *i-li-khan*-nak (ili khan «első khán») s nejét *kho-ho-tun* (*qatun* «nagyasszony») kezdette nevezni s a khinaiakkal élénk kereskedelmi összeköttetésbe lépett; *Tumen* 552-ben halt meg. *Kolo* nevű fia csak egy évig uralkodott, utána testvéröcscse *Sse-kin* vagy *Sse-tsu* következett, kit *Mo-han*-nak vagy *Mo-kan-khan*-nak is neveztek; ez az ephthalitákat s a tunguz eredetű *khi-tan*-okat legyőzte, s ő volt a Menander Protektornál említett *Dizabul*, kit Tabari *Sindzsibú*-nak nevez. Husz évi uralkodás után, utódjául testvéröcsését *To-po-khan*-t kijelölvén, meghalt, s öcscse khagannak kikiáltatván, tiz éven át gyarapította népe hatalmát, utána unokája *An-lo* következett, a ki azonban testvérbátyja *Se-thu* részére mondott le. A családtagok közül többen ez idő tájt maguknak különböző hatalomczimeket követeltek s a birodalmat a névszerinti uralom meghagyásával rövid idő alatt részfejedelemségekre osztották, mig végre 600-ban Kr. u. a keleti törökök megváltak a nyugatiaktól külön khánok alatt, a mely elszakadásnak a khinai birodalom nagy hasznát vette,** mert a tukin uralom vele szemben fenyegető állást foglalt, de még igy is elég baja volt a keleti törökökkel, mig 630-ban sikerült őket is legyőzni s alattvalóivá tenni. De ez az állapot nem tartott hosszú ideig, *Ko-to-lo* (*Ku-tu-lu*) vagyis törökösen *Kutluy* «boldog» nevű khanjuk ismét egy nagy hatalomra tudott szert tenni, magát 681-ben a turkok khánjának kiáltotta ki, s a khinai seregeket majdnem minden alkalommal legyőzte. Halála után *Me-tsuc* nevű testvéröcscse következett az uralkodásban, a ki gyakori hadjára-

* L. Menander Protektor töredékeit s Theophylactus Simocattát.

** A nyugati törökök khanjának czime *to-tun-khan* volt a byzant. iróknál *Τάρδου*.

taiban ellenségein nagy győzelmeket aratott, de uralkodása vége felé saját alattvalói közül sokan pártoltak el tőle, s szövetkeztek legnagyobb ellenségeivel, a khinaiakkal. Éppen egy reá nézve dicsőséges csata után, melyben a felkelőknek egy csapatját legyőzte, hazatérő útjában váratlanul megtámadtatott s megöletett 716 jul. 22-ikén. *Ko-to-lo (Kutlug)* fia *Kiue-te-kin (Kül tegin)* testvérét *Me-ki-lien*-t, ki a *Pi(t)-kia kho-han (Bilgä khagan)* dísznevet vette fel, trónra segítette, ez is hasonlóan atyjához nagy hatalommal s szerencsével uralkodott. *Külltegin* pedig nagy bölcseséggel támogatta testvérét s igyekezett közte s a khinai császár közt a jó viszonyt fenntartani. 727-ben a *tu-fan*-ok (tibetiek) levelet intéztek Me-ki-lien-hez s felszólították, hogy velük egyesülten támadjon a khinai határra; ő azonban ezt a levelet magának a császárnak küldte el, ki ezért dicséretekkel halmozta. 731-ben *Kiue-te-kin (Kül tegin)* meghalt, temetésére a khinai császár követséget küldött, s egy feliratot vésetett tiszteletére, szobrot is állíttatott neki, s emlékére egy oly templomot építtetett, a milyenben az ősöket szokták imádni. Utána nem sokára meghalt *Me-ki-lien* is 734-ben Kr. után; a császár ennek is nagy pompával adatta meg a végső tisztességet. Fia nyolcz évig uralkodott; halála után nagy zavarok támadtak a tukiuk birodalmában, melynek aztán a *hui-hu*-k (uigurok) vetnek véget, a kik ezeknek hatalmi örökükbe lépnek.[1] Ezen kök türk nép orkhoni feliratiban Tibetről s a tibeti népről több helyen van említés, hiszen éppen hatalmuk idejében a tibetiek is hatalmasok voltak, így az egyik feliratban Bilge khān azt mondja magáról, hogy «életének huszonhetedik évében a tangutokra támadt, országukat elpusztította, gyermekeiket, lovaikat, vagyonukat hatalmába ejtette?»[2] Ezek a tangutok akkor is a *Kuku-nor* tó körül tanyáztak. A felirások *tüpül*-nek nevezik a tibetieket, uigurúl *tübül*, s az egyik felirásban mondva van, hogy a *kök* turkok böles fejedelmeinek elhunytát a puszták hatalmas népei, a khinaiak, a tibetiek, az *apar*-ok (keleti avarok), az apurimok, a kirghizek, a három kurikan (uigur hordák), a harmincz tatár (*otuz tatar* harmincz tatár törzs), a kitajok, a tatabik[3] egyaránt gyá-

[1] L. Thomsen V. «Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées» czimű nagy művét (Helsingfors, 1896), az 57—79. ll.

[2] U. o. a 123. l.

[3] Talán egy tunghuz eredetű nép.

szolták.[1] A *türgäs*-ek (egy nyugati turk törzs) fejedelme *Sulu* három neje közül, mint a khinai iróknál olvassuk, az egyik egy khinai herczegnő volt, a másik a tibeti király leánya, a harmadik a keleti tukiuk khagánjáé.[2] A Bilge khán vigasztalására jött követségek közt a kök turk felirások a tibeti király követjét is említik *Bülen* néven (l. ö. h. v. *Bulan* khazar király nevét). Bilge khán azt nem mondja, hogy valaha Tibetet megtámadta volna, csak annyit mond, hogy közelébe jutott:

Tüpütkä kičig tägmädim stb.[3]

Az iszlam hódításairól Tibetben *Al-Beládzori* «Kitáb futúh al-boldán» czímü művében nincs említés,[4] ebben a műben csakis Tokharisztan-ról van szó, igy a többi közt arról, hogy *Maghallis* Tokharisztán tartományában reáütött az ellenségre.[5] Tibetről ugyan nyertek némely becses értesitést az arab földrajzirók, igy *Isztakhri*, *Ibn-Haukal* stb., de arról, hogy az arab khalifatus s Tibet közt közvetlen érintkezések fűződtek volna csak igen gyér tudomásunk van. Tibetet az arab irók részben Khina- s részben India birodalmához számitják; tudják, hogy északi szomszédjaik a *tagazgazok* illet. *tokuz uigur*-ok, mint a hogy őket *Abul-Ghazi* s *Rásid ed-din* nevezik, a kiknek az a *Kusan* volt székhelyük, melyben valamikor a tibeti issédonok kereskedelmének raktárai voltak, s a honnan a hódító juetsik egyik törzse a *kusan* nevet vette.[6] A tibeti és khinai nyelv Isztakhri szerint különböznek a turkok nyelvétől. A karlukokat is a tibetiek szomszédjainak mondják, kik a Jaxartestől kelet felé egész a khinai birodalom nyugati határáig barangoltak. Az említettem két arab földrajziró túlzó előadása szerint Tibet egész a Perzsa-öbölig terjedt volna, s midőn erről szólnak, valószinüleg a nyugati, illet. nagy juetsik hódításai tévesztették meg. *Ibn Khordádhbe* szerint a tibeti királyt *khakán*-nak nevezték volna. Ibn Khordádhbe Tibet régi történetéről szólva említi, hogy

[1] U. o. a 98. l.

[2] U. o. a 131. l.

[3] U. o. a 115. l.

[4] Kiadta M. I. De Goeje (Lugduni Batavorum, 1866.).

[5] L. a 444. l.

[6] Ezen tokuz uigurok («kilencz uigur») Jakubi szerint (891—892 Kr. u.) a kirgizek, kimakok s ghuzok (turkomanok) szomszédságában tanyáznak, l. De Goeje kiadását.

egyik régi királya Nagy Sándornak önként hódolt meg igazságosságának hírére s szövetségese kivánt lenni. Nagy Sándor elfogadta, úgy ajánlatát, mint ajándékait s felszólította, hogy Khina felé seregének előhadát vezesse. Ibn Rosteh nagyon kedvezőnek mondja a benyomást, mit Tibet az idegenre tesz, noha télen a hideg igen érezhető a hegyi vidékben: az Oxus szerinte a tibeti hegységből ered. *Jakubi* «Kitāb al Boldān» című művében mondja, hogy Bagdádban még tibeti árukat is kap az ember. Ugyan ő Tibet levegőjét kártékonynak mondja. *Maśudi* «Az arany mezők stb.» című nagy műve XVI. fejezetében ezeket írja Tibetről:

«Tibet nem része a khinai birodalomnak, hanem egy külön királyság. Lakossága nagyrészt himiaritákból áll (így), kikhez *Tobba* utódai (így) elegyedtek, mint a hogy erről alább lesz szó, a hol *Jemen* királyairól fogunk értekezni s mint a hogy a *tobbá*-k történetében olvasható.[1] A tibetiek közül vannak letelepedettek, a kik városokban élnek, s mások, kik sátrakban tanyáznak s nomád életet folytatnak. Az utóbbiak (eredetileg törökök) a számosabbak, hatalmasabbak s az ezen fajbeli nomád törzsek közt a legkiválóbbak, a kik egykoron a többiek felett is uralkodtak, a mely uralomnak majdani visszatértét hozzájuk a többi török törzs várja s reményli.» Itt következik az a hely, a melyet fennebb már idéztünk. «Ezt az országot Tibetnek nevezték, folytatja Masudī, még pedig a himjáriták betelepedése miatt, a *tsabat* igetörzs ugyanis telepednit jelent.[2] Ez a névmagyarázat még a legvalószínűbb azok közt, a melyeket felhoztak. Dibal, Ali el-Khozai fia ezt a tényt (így) dicsekedve említi meg egyik kasīde-jében, a melyben *El-Komait*-tal vitatkozik, s a *Kahtān*[3] törzset e szavakkal magasztalja s emeli a Nizār[4] utódok felé:

«Merv kapujára ők írtak könyvet,
S Khina kapújánál ők voltak írőink.

[1] Erről már Isztakhri is teszen említést.

[2] Az arab ثَبَتَ a. m. megállandósúlni, megállapodni.

[3] *Kahtan* a jemenbeliek mythikus őse, l. fennebb. Erről a költői versenyről l. Goldzieher Ignácz «Muhammedanische Studien» cz. műve I. k. (Halle, 1888.) 88. l.

[4] A nizariták Mekka körül telepedtek meg s a koreisiták egyik ágát alkották.

Szamarkandnak ők adták a *Simr*[1] nevet.
S a tibetieket ők telepítették.»

A Jemenről szóló fejezetben a Tibetben uralkodott fejedelmekről is lesz szó s azokról is meg fogunk emlékezni, a kik hosszabb utazásokra vállalkoztak. Tibet Khinával, Indiával, Khorāszānnal és a turk népek pusztáival határos; területén az utas sok népes, virágzó s jól megerősített városra talál. A régi időkben Tibet királyai a *tobba* nevet viselték úgy, Jemen egykori királya *Tobba* emlékére. Idők múltával a himjarita nyelv kiveszett Tibetben s a szomszéd népek nyelve váltotta fel, s királyaikat *khākān*-nak kezdték nevezni.» Erről a telepítésről a himjári kasside is szól. *Hā'id* délarab tobbā'-ról a következőkben tévén említést:

وَأَحَلَّ مِن يَمَنٍ بِتُبَّتَ مَعْشَرًا ✲ أَضْحَوْا بِها غُيَّا عَنِ النِّزَاحِ
وَالتُّرْكَ قَبْلَ الصِينَ كانَ لهم مَعًا[2] ✲ يومٌ بشيعٍ[3] الوَجهِ ذو كَلَاحِ[4]

64. Jemenből Tibetbe telepített egy néptömeget, a mely ott maradt, mert erőtelen volt eltávozni;

65. A turkkal s még előbb a khinaival volt bősz arczú csatája.[5]

«Azon terület, a melyen a tibeti pézsmakecske találtatik, úgy határos a khinai birodalomnak pézsmakecske tenyésztő területével, és mégis két okból a tibeti pézsma sokkal jobb mint a khinai.» Folytatólag M. terjedelmesen szól a pézsmáról, jelesen a tibeti pézsma előnyeiről s ezen előnyöknek okairól: a tibeti királyok a pézsmát nagy becsben tartják, s részint saját használatukra fordítják, részint ajándékba küldik a velük barátságos érintkezésben álló fejedelmeknek; a kereskedők nem sok pézsmát visznek ki úgy. Az, a mit Masudī a tibetiek himjárita eredetéről mond, a jemeni királyok *tubbā'* (تُبَّع többes számban تَبَابِعَة) disznevének a *Tubbat* (Tubbet) névvel való összehangzáson kívül semmi egyében nem alapul. o

[1] *Simr* arabúl bőkezűt, tisztest jelent.

[2] A berlini cod. Petermann nr. 184. variansa بِها.

[3] Az id. berlini codexben سُوم.

[4] U. o. اكلاح. Dr. Goldzieher I. ezt a három berlini variánst tartja a jobb lectiónak.

[5] Die Himjarische Kasideh, herausgegeben und übersetzt von Alfred v. Kremer (Lipcse, 1865.).

ugyan az arab *Isabal* igetörzszsel való hangegyezésben véli a kellő érvet feltalálhatni. A khalifatus, illet. az iszlámnak Tibetre való közvetlen hatásáról az egy *Al-Azraki*-nál találunk a fődologra nézve hitelesnek látszó tudósitást, a mely szerint egyike a tibeti királyoknak az iszlámot felvette s egy igen értékes emberalakú bálványát trónjával együtt a *ka'bá*-nak ajánlotta fel s az akkor Mervben időzött *Abd allâh el Mámún*-hoz küldte, a ki azt Mekkába szállitotta, l. erről a függelékben, Al-Ja'kúbī «Kitâb al-boldân» cz. könyvében szó van egy tibeti küldöttségről, a mely Omar ben 'Abel el-'Aziz khoraszâni helytartóját arra kérte, hogy Tibetbe egy moszlim hittanitót küldjön.

A tibeti királyokban, úgy látszik, éppen nem hiányzott a politikai tapintat, mert igen sokszor látjuk, hogy a hatalmasabbak pártján voltak, s azokkal nem szerettek kikezdeni, igy tett a Nagy Sándorral egyidejüleg élt tibeti király, ha az id. elbeszélésnek valami históriai magva van. Arra, hogy a mythikus *Oghuz khân*-nal a tibetiek harczoltak s általa leverettek volna, súlyt nem fektetünk, mert tudjuk, hogy különböző turk törzsek győzelmei Oghuz khân-nak tulajdonittatnak s hogy ő még azok felett is győzött, a kikkel nem is hadakozott. De azt már tudjuk a kök turk felirásokból, hogy azon követségek közt, melyek Bilge khân vigasztalására Orkhon vidékére érkeztek, ott volt a tibeti király *Büten* nevü követje is. A khinai birodalommal se igen kötekedtek, legalább akkor nem, a mikor hatalmas császárai voltak, mint a hogy többi szomszédja tette, a különböző tunguz-, mongol-, kelet-turkesztâni törzsek. Igy olvassuk Masudinál, hogy a hatalmas szasszanida fejedelem *Anúsirván* (uralkodott 530-tól 580-ig Kr. u.) a tibeti királytól egy következően czimzett levelet kapott: «Khakân, Tibet és mind azon keleti tartományok királya, melyek Khinával s Indiával határosak, testvérének, a ki épen olyan nagy erényei mint hatalma által s ura a középbirodalomnak és a hét éghajlatnak.» Ezen levelét különböző ajándékai kisérték, csodálatot gerjesztő árúk, minőket Tibetből a külföldre kivisznek, igy száz tibeti vért, száz fegyverzet, száz aranyozott paizs, négyezer manu* tibeti pézsma. Anúsirván ekkor éppen az ephthalitákat győzte le.

* Arabúl *mannûn*, héberül *maneh*, szyrül *manjo*, assyr *mina*, szumir *ma-na* «súlymérték».

El-Mamūn Khalifa uralkodása alatt Tibet királya felvette az iszlamot s nagy értékű bálványát trónjával együtt a ka'bá-nak ajándékozta. Dsinghiz-khān ellen is csak akkor lázadtak fel a tibetiek, mikor megtudták, hogy hires hadvezére *Mukhali* meghalt, testvére Dsudsi ellene fellázadt s hogy a *song*-okkal és a mandsu eredetü *kin*-ekkel Khinában meggyült a baja (a songok Khinának déli részében uralkodtak); ekkor ugyanis *Srong* nevü királyuk Kasgar táján (Alti-Seher, Hexapolis, khinaiúl *Nan-lu* «a déli út»)* a hatalmat magához ragadta, valamint *Kan-su*-ban is, s csapatokat küldött egész a Hoānghhō könyökéig. Dsinghiz-Khan tekintettel arra, hogy a buddhismusnak mintegy erős várává lett a tibeti fennsík, darab ideig tartózkodó állást foglalt el Sronggal szemben s úgy látszik, hogy azon reményben volt, hogy a tibeti lázadók majd lecsendesednek, ha újabb győzelmeiről fognak hallani Khinában, reményében azonban csalódott. Srong, kit a mongolok *Sidurkū*-nak neveztek, 1227-ben a tibeti sereg élén, szembe száll Dsinghiz-Khān seregével, de ettől legyőzetik, s futásában meg sem áll, a míg egyik erős várát el nem eri, a melyben aztán bezárkózik. A mongol khán országában nagy pusztitásokat téve, győztesként visszatér táborhelyére. Kevéssel ezután Srong egy követséget küld Dsinghiz-khānhoz, mely által neki tudtul adta meghódolási szándékát, s hogy személyesen óhajt lábaihoz borulni, ha esküt tesz arra, hogy neki megbocsát s fiának fogadja. Dsinghiz-khān elfogadta a feltételt, s a követet gazdag ajándékokkal bocsátotta el, de a követ alig távozott, máris a mongol világhódító nagy betegségbe esett. Épen a mikor tibeti hadjáratához fogott, egy rémes álmot látott, a melyből megtudta, hogy immár közel van utolsó órája s a mikor betegsége súlyossá kezdett lenni, gyermekeit maga körül hivatta s arra intette, hogy egyetértők legyenek s *Okedai*-t tekintsék fejedelmüknek. Azt is meghagyta nekik, hogy halálát titokban tartsák mindaddig, míg Srong meg nem jön, s a mint megérkezett, azonnal öljék meg, s ekkor halálát is nyilvánithatják. Végakaratát ilyen módon kinyilatkoztatván, lelkének madara kirepült, a test kalitkájából.** Dsinghiz-khan fiai atyjuk rendeletehez

* A Tien-San-tól északra *Pe-lu* «az északi út» fekudt, tehát *Dsungarin*, Pentapolis.

** L. Abulghazi szövegét báró Desmaisons kiadásában a 132—134. ll.

képest az ezután kevéssel megérkezett Srongot és embereit kivégeztették s csak ezután tették nyilvánossá atyjuk halálát.» Hogy mi volt az álom, azt Abulghazi-khān nem mondja, de arról szó van *Sanang Setsen* mongol történetében, a melyben, mert nem volna illő, hogy egy buddhista fejedelem a dicső Dsinghiz-khān ellen harczra keljen, Srong varázslóvá változik el, s a nagy mongol khānnal folytatott küzdelmében más-más állatalakokat vesznek fel, s végül Srong egy gyermekké lesz, a kit aztán hatalmas ellenfele legyőz.*

1717-ben a régi Pentapolisból egy dsungar sereg nyomult be Tibetbe, és úgy Lassat, mint az egész országot meghódította. Az akkori királyt saját országának papjai ölték meg s ragadták kezükbe a hatalmat.

«Néhány év múlva lázadás ütött ki. Egy fiatal herczeg elkergette a láma kormányt, királylyá kiáltotta ki és önként Khina hűbéresének jelentette ki magát. Igy keletkezett a függő állapot a mennyei birodalommal szemben. Ez idő óta a khinai császárok mindenkor meleg pártolásban részesítették a khinai buddhistákat, s hatalmuk és tekintélyük évről-évre növekedett, annyira, hogy a császár végre a Dalai-lámára Lobsang Kalsangra bizta az ország kormányzását (1750).»**

V.

Körösi Csoma Sándor azon közleményében, melyben Tibetországnak földleirását adja tibeti kútforrások nyomán megemlíti a tibetiek eredetéről szóló mythust, mely szerint ez a nép egy him majom s egy nődaemon között történt nemi közösülésből eredt volna. Valószinűnek tartja Csoma, hogy azon királyi ház, mely Közép-Tibetország felett uralkodott Krisztus születése előtt a 250-ik évtől fogva évszámításunk X. évszázáig, Indiából került Tibetbe, még pedig a shakiák *litshabii* nemzetségéből, «és az is bizonyos, hogy a tibeti népnek vallása ugy mint irodalma indiai eredetű. A nép saját eredete felől mit sem tud. Jelenleg öt külön nemzetséget emlitenek, tudniillik:

* L. Léon Cahun «Introduction à l'histoire de l'Asie» (Paris, 1896.), a 318. lapon.

** Gróf Széchenyi Béla Keleti utazása (Budapest, 1882.) a 851. lapon.

a) K'ham-ba — Khamyúl lakói,
b) Pot-pa — Utsang lakói.
c) Brok-pa vagy Horpa északnyugati puszták lakói.
d) Nári-pa — Nári, Ladak és Beltistán lakói.
e) Lho-pa — Bhután lakói.

Mindezek ismét külön alosztályokra szakadnak. Nagy különbséget tüntetnek fel, ha tekintetbe vétetik a testalkat, a jellem, a viselet és a tájszólás: de mindnyájan képesek egymást megérteni. A Ladak- és Beltistánban lakó mohamedánok kivételével mindnyájan megegyeznek vallásuk egységében, melynek irodalma egy közös nyelvben és irásmódban van foglalva.»*

Körösi Csoma Sándornak az a reménye, melyet betegágyán utolsó beszélgetéseiben is kifejezett, hogyha tibeti útját folytathatja, talán felfedezheti a jugur nép tartományát, nem volt olyan kivihetetlen, mint a minőnek sokan tartják, mert hiszen Potanin orosz utazó a *Nan-San* hegység északi völgyeiben egy oly népfajra talált, mely magát *jugur*nak nevezte:** erről a népfajról talán Csoma a tibeti klastromokban hallott, s talán valamely tibeti kéziratban olvasott is felőlük, s ezzel a tudósítással aztán összefüzte Blumenbach egykori göttingai tanárának azon sejtelmét, mely szerint a magyarok talán a khinai évkönyvekben említett iuguroktól (chin. *khoi-khu, gao-güi*, mong. *oikhor* v. *khoi-khor*) eredtek volna s mindazt, a mit görög és arab íróknál az *ugur*okról és *uigur*okról olvasott.

Akár legyen Tibet nyelvéről grammatikai vagy lexicographiai tekintetben szó, akár fordúljon a vizsgálat az északi buddhismus eredetének s fejlődésének történetére, akár a tibeti geographiára s régészetre tartozó kérdések kerüljenek szóba, még most is 58 évvel halála után a nagy kezdeményezőnek, a ki a tibeti tanulmányok terén a részletkérdésekhez vezető útakat járhatókká tette, irányaikat megjelölte, elágazásaikat kimutatta, mondom, most is a tibeti tanulmányok jelenlegi művelői Körösi Csoma Sándorban nemcsak a kezdeményezőt tisztelik, nemcsak az általa lerakott alapon s az általa gyüjtött anyaggal építenek tovább, de az egyes

* Dr. Duka Tivadar «Körösi Csoma Sándor Dolgozatai» (Budapest, 1885.), a 231—32. ll.

** «Földrajzi Közlemények» XIV. kötet (1886.), a 617-ik lapon.

kérdéseknél is minduntalan reá hivatkoznak s a legkitűnőbb ismerői Tibet népének s nyelvének a vitás kérdések eldöntésénél sokszor Körösi Csoma Sándor nézetéhez csatlakoznak, mint olyanéhoz, melyet eddig senki meg nem czáfolt. Így Emilio Teza, a jeles nyelvész, akadémiánk kültagja, úgy nyilakozott előttem, hogyha valamit keres a tibeti nyelv köréből, most is K. Csoma Sándor nyelvtanához és szótárához folyamodik, mert nála találja meg az illető tárgy legvilágosabb előadását. Laufer Berthold nyilván mondja, hogy «az első, a ki a *mon* szavat megfejtette Csoma volt, l. még jelenleg is igen becses következő czímű értekezését Csomának *Geographical notice of Tibet from native sources*, megj. a J. A. S. B. I. a 122. l. (= Duka 177.) stb.»[1] E. Kuhn pedig így ír Csomáról: «Egy nagy dolgokra vállalkozó magyar, Körösi Csoma Sándor Erdélyből, a kinek eredeti terve az volt, hogy népének rokonait kutassa fel Ázsiában, a harminczas években a tibeti nyelvtanulmánynak tulajdonképeni megalapitójává lett («der eigentliche Begründer des tibetischen Sprachstudiums»), míg 1828 óta az angol Hodgson a Himalaja nyelvjárások tanulmányán fáradozott.»[2] Barthelémy St. Hilaire ugyanígy nyilatkozik egy Duka Tivadarhoz intézett levelében:[3] «Hodgson már 1821-től szorgalmasan foglalkozott szanszkrit irodalmi művek gyüjtésével, melyeket a buddhaista zárdákban őriztek, tartalmazván Szakya Muni összes tanait. Nyolcz évi folytonos kutatás után Hodgson összegyüjtött tetemes számú, kiváló becses irományt s elosztatta a calcuttai, párizsi és londoni Ázsiai Társulatok között. Maga is több igen érdekes munkálatot készitett belőlük. Eugène Bournouf, a Hodgsontól szerzett kéziratok nyomán állithatta össze bámulatos bevezetését az indiai buddhismus történetéhez. De ez esemény nem vesz el semmit Csoma munkáinak belbecséből, mert azok teljesen függetlenül állanak a Hodgsonétól, és ha Csoma munkásságának eredményei meg nem előzhették a Hodgsonét, mind a két tudós ugyanazon időszakban dolgozott és egymást a legszerencsésebben és váratlanúl egészitette ki. Tanulságúl szolgál erre a két nyelvtudós levelezése.»[4] Sir William Wilson Hunter «Life of Brian Houghton Hodgson» czímű becses mű-

[1] «Klu Bum stb.» (Helsingfors, 1898.), a 94-ik lapon.

[2] «Ueber Herkunft und Sprache der transgangetischen Völker, 1883.), 7.

[3] L. «Budapesti Szemle» 1898. deczember, a 462. l.

[4] U. o. a 460–461. ll.

vében méltán mondhatta Csomát Hodgson egyedüli vetélytársának a Himalaja-tanulmányok terén («the sole rival of Hodgson in the field of Himalayan research»).*

A magyar tudományos Akadémia K. Csoma Sándor emlékét eddig is hiven ápolta, gondosan összeszedte mindazon irományokat és tárgyakat, melyek egykor jelesünk birtokában voltak, a felolvasások rendjén dicső neve gyakran hangoztatott s ime mostantól fogva, mint a hogy tennebb mondók, a dr. Duka Tivadar által tett nagylelkű alapitvány rendelkezése szerint minden harmadik évben az április hó egyik gyülésén emlékének tiszteletére felolvasás fog tartatni. Nemcsak a hazaszeretet, de az emberiség ügyének is szolgálunk, ha nagyjaink emlékéhez nem csupán a kegyelet koszorúival járulunk, de az emléket mindenkor ébren tartjuk nemes példányképen a jelennek s jövőnek s ki méltóbb erre, mint Körösi Csoma Sándor, a jelesek jelese, martyr és győző, a hazai tudománynak dísze s örök büszkesége.

* London, 1896. a 278-ik lapon.

FÜGGELÉK

MELYBEN IDŐREND SZERINT *ABU-L-GHAZI* S AZ ARAB IRÓK

TIBETRŐL SZÓLÓ TUDÓSITÁSAI FOGLALTATNAK.

I. *Ibn Khordādhbeh*, a IX-dik évszáz második felében írt.

II. *Al-Belādzorī*, meghalt 892-ben.

III. *Al-Ja'kūbī*, munkáját 880-ban írta.

IV. *Ibn Roszteh*, a X-dik évszáz elején írt, mindenesetre 913 előtt.

V. *Al-Azraḳī*, könyvét 853 körül írta ugyan, de az jelen alakját 925 körül *Abu-l-Haszen Mohammed el-Khazā'ī* által nyerte; tehát a sorrendnek csak ezen helyére tartozik.

VI. *Al-Masz'ūdī*, megh. 957-ben.

VII. *Abû Dolef*, Bokharából 941-ben indult útnak.

VIII. *Al-Isztakhrī*, 951 körül írt.

IX. *Ibn Haukal*, könyvét, melyet nagy részt Isztakhrī művéből írt át, 977-ben írta, l. az illető helyen.

X. *Al-Idrīszī*, született 1100 körül, elhalálozása évéről nincsen adat.

XI. *Jāḳūt*, meghalt 1229-ben.

XII. *Ibn Baṭûṭa*, meghalt 1377-ben.

Abu-l-Ghāzī, meghalt 1644-ben.

واما التُّبَّت وبلاد الترك والصين والمنصورة فخلف وسط المشرق بثمانية اجزاء لقرب قبلتهم من الحجر الاسود ،

«A mi Tibetet, a turkok tartományait, Khinát s (Indiának) *Al-mansūre* nevű területét illeti, ezek fekvése kelet közepe mögött nyolcz fokkal van a *ḳiblá*-nak a *ka'ba*-tól való közelsége miatt».

L. De Goeje kiadásának 52-dik lapján,

ملوك الترك والتُّبَّت والخزر كلُّهم خاقان خلا ملك الخَرْلُخ فانّهم يسمّونهم جَبْغُويه

«A turkok, tibetiek, khazarok királyait a kharlukh király kivételével a *khāḳān* czím illeti: a kharlukhok királyukat *dsabghūja*-nak* nevezik.»

L. a 16-dik lapon.

ثم الى نُوشَجَان الاعلى مسيرة ستّة ايّام لا قرى فيها واطباش هذه مدينة على عقبة مرتفعة بين التُّبَّت وفرغانة، ونوشجان الاعلى والتُّبَّت وسط المشرق ☼

«(A Zāmnból Ferghānaba vezető úton hat napig menve az ember eljut) a felső Nūsadsānba: itten város nem található. Aṭbās egy magas dombon fekvő város Tibet és Ferghāna közt. A magas Nūsadsán és Tibbet alkotják keletnek középét.»**

* Kusān városa három hónapi járó föld ide, ez a toghozghor-ok fővárosa, a kik Tibet szomszédságában élnek. A toghozghorok a *zendik* hitfelekezethez tartoznak, illet. manikheusok.

** Ibn Khordādhbehnak Barbier de Meynard eszközölte kiadásában: خنغويه s ez lesz a helyes. Thúry József levélben arra figyelmeztet, hogy ha a و tollhiba ر helyett, a besenyő *kangar* alakkal azonos volna ez a czím.

A 30-dik l.

«A taghazghaz vagy toghozghor («kilencz ugor») igen kiterjedt turk területet Khina, Tibet és a kharlukhok határolják».

A 31-dik l.

Khina határtartományai közt Tibetet is említik.

A 69-dik l.

ان من دخل التُّبَّت لم يزل ضاحكا مسرورا من غير سبب يعرفه حتّى يخرج منها ؛

«A ki Tibetbe jut, nem szünik meg örvendezve nevetni, a nélkül, hogy tudná miért, mind addig, míg e tartományt elhagyja.»

A 170-dik l.

مخرج جَيحُون نهر بلخ من جبال التُّبَّت ويمرّ ببلخ والتِّرمِذ ⋆

«A Geihūn folyó a tibeti hegyekből ered s Belkh és Tirmiz mellett folyik el.»

A 173-dik l.

Tibet még egy más szövegben említtetik, melyben Aṭbaš városáról mondva van, hogy Ferghāna és Tibet közt fekszik.

A 208-dik l.

واما التبت منهم فانه يمنة بلاد التغزغز فى جهة الجنوب ذو القرنين لمّا ظفر بفور ملك الهند وقتله اقام ببلد الهند سبعة اشهر وبعث منه جيوشا الى تبت والصين فوفد عليه بعض من انفذه فاعلمه ان سائر ملوك المشرق قد اجمعوا على الدخول فى الطاعة وان يؤدّوا اليه الاتاوة لمّا عرفوا ظفره بدارا وفور ملكى الفرس والهند وعدله وحسن سيرته فخلف على ارض الهند من وثق به فى ثلثين الفا وسار حتى اتى بلاد التبت فخرج اليه ملكهم فى طراختته ⋆⋆ مسلّما اليه وقال له بلغنى عنك ايّها الملك من العدل والوفاء مع الظفر بمن ناواك ما علمت به ان امرك كلّه من الله واحببت ان اجعل يدى فى يدك ولا اروم مدافعتك

⋆ Beömlik a *Kordar* tóba (= Aral tó) Kordar városról így nevezve.

⋆⋆ Szánszkrit szó, *khanda* ugyanis részt, csapatot jelent, *tara* a. m. «csillagok».

عن شيء تريد ولا قتالك فان الذى يقاتلك ويغالبك انما يغالب امر الله ومغالب امر الله مغلوب فانا وقومى والملك الذى فى يدى لك فمُر فى جميع ذلك بما شئت فردَّ الاسكندر جميلا وقال له من عرف حقَّ الله فقد وجب علينا حقُّه وارجو ان تجد عندنا من العدل والوفاء ما ترضى به واسترشده الى ترك البرارىّ لانّ ترك المدن قد كانوا دخلوا فى طاعته وسار بين يديه وعرض عليه هدايا فاباها ولم يزل يُعاوده حتى اجاب الى قبوله فحمل اليه اربعة آلاف وقر حمار ذهبا ومثلها مسكا فاعطى عشر المسك لروشنك بنت دارا ملك الفرس امرأته وقسم سايرَه على اصحابه وجعل الذهب فى بيت ماله فقال له ملك التبت فى ان يقدّمه فى جيوشه الى الصين فامره الملك باستخلاف ابنه على مملكته فاستخلف مدابيك ابنه فى ارضه بعده وضمَّ اليه الاسكندر صاحبا له فى عشرة آلاف وسار الى الصين فى مقدّمته والاسكندر فى عظم المعسكر فى اثره

«A mi Tibetet illeti, mely a toghuzghuzok tartományától délre fekszik, a két szarvú* miután Porost India királyát legyőzte s megolte, hét hónapig tartózkodott Indiában, s innen egy sereget Tibetbe s Khinába küldött s azok közül a kiket elküldött, az egyik a (tibeti király) elé lépett s értésére hozta, hogy kelet összes királyai (Nagy Sándornak) meghódoltak s adófizetőivé lettek, miután megtudták, hogy Dariost és Porost Perzsia s India királyait legyőzte, s értesültek igazságszeretetéről s viselkedése helyességéről. Nagy Sándor Indiában egyik biztos emberét hagyta hátra 30000 emberrel s maga Tibetbe ment. Tibet királya elébe jött herczegeitől kisérve őt üdvözlendő s így szólt hozzá: értésemre esett, oh király! igazságszereteted s szótartásod azok iránt is, kik ellened támadtak, de a kiken győzelmet vettél, mind ezekből látom, hogy a te dolgod Istentől van elrendelve: azért óhajtanék veled kezet fogni. Semmi olyanban, a mit akarsz, nem kívánlak hátráltatni, veled háborúba nem bocsátkozom, mert a ki reád tör s veled háborút folytat, minden bizonynyal Isten dolgát ellenzi s a ki Isten ellen harczol, legyőzetik. Én magam népemmel s királyságommal együtt tiéd vagyok, parancsolj velem mindenekben a miket kívánsz. Nagy Sándor kegyesen így felelt: annak jogát, ki Iste-

* Nagy Sándor.

törvényét tiszteli, érvényben tartani kötelességünk; reménylem, hogy nálam méltányosságom és szótartásom kielégíteni fog. (Így szólván) megkérte, hogy a pusztai turkok ellen vezesse, mert a városiak már engedelmességre tértek. (A tibeti király ezután) tiszteletteljesen elébe lépett s gazdag ajándékokat ajánlott fel, a melyeket Nagy Sándor elsőben nem akart elfogadni, de a tibeti király ismételt kérésére végre mégis elfogadott. Az ajándék 4000 szamártehernyi aranyból állott, és ugyanannyi pézsmából, a melynek tized részét feleségének Roxanénak Darios perzsa király leányának ajándékozta, a többit pedig kiosztatta hívei közt: az aranyat kincstárába helyeztette el. A tibeti király arra kérte, hogy serege élén Khina felé vezethesse, mire Nagy Sándor megparancsolta neki, hogy fiját királyságában maga helyett hagyja, a mit az meg is tett *Madábyk* nevű fiát országában hagyván. Nagy Sándor a tibeti királyt társúl magához vette tízezer emberrel, s Khina felé indúltak. Tibet királya vezette az előcsapatot s nagy Sándor a sereg zömével nyomába lépett.*

A 263—264-dik lapokon.

AL BELĀDZORĪ.

ووجّه عبد الله بن عامر الاحنف بن قيس نحو طُخَارِسْتان

«ʿAbd Allah ben ʿÂmir al-Aḥnaf ben Keisz-t Tokhárisztānba küldötte.

A De Goeje kiadás 406-dik lapján.

ثم سار الاحنف الى بلخ وهى مدينة طخارا فصالحهم اهلها على اربعمائة الف وذلك اثبت فاستعمل على بلخ أَسيد ابن المُتَشَمِّس

«(ʿAbd Allah ben ʿÂmīr küldöttje) al-Aḥnaf Belkhbe ment és ez Tokhārā városa s az ottani néppel, azon kötelezettség mellett, hogy négyszázezer darab pénzt fizessenek, békeszerződést kötött (ez a legbiztosabb tudósítás), s Belkh városa felé Asīd ibn el-Motasamaszt helyezte (helytartóul)».

A 408-dik l.

فولّى بُكَير بن وشاح طخارستان

«(ʿAbd el-Melik) Bokeir ben Visáḥot bízta meg Tokharisztān kormányzatával.»

A 416-dik l.

* Ibn Khordādhbeh hivatalos minőségében felesszámú hivatalos adatot használhatott fel.

قال واوقع قتيبة بالسغد وقتل نيزك بطخارستان وصلبه

«Mondja, hogy Kuteiba Soghdba rontott s megölte Nizakot Tokharisztānban s felakasztatta.»

A 420-dik l.

وولّى طخارستان نصر بن سيّار

«(Hišām) Naṣr ben Sajjārt Tokhāristān helytartójának nevezte ki.»

A 428-dik l.

وقال ابو عبيدة معمر بن المثنّى التاثت نواح من طخارستان فتتحها الجنيد بن عبد الرحمان وردّها الى صلحها ومقاطعتها

«Így szól Abu 'Ubeida Ma'mar ben el-Muthannā: El-Tātsitnak hívják Tokharisztān egy vidékét, melyet Dsuneid ben 'Abd er-Rahmān vett be s benne a béket s a régi birtokviszonyt helyreállította.»

A 429-dik l.

ولّى ابو مسلم عبد الرحمٰن ابن مسلم مُغَلِسَا العبدىّ ثغر السند واخذ على طخارستان

«Abu Moslim 'Abd er-Rahmán ibn Moslim: Mughallisz el-'Abdijj-t a Szind határvidék őrizetével bízta meg; innen Tokharisztānt is keze alá vette.»*

A 444-dik lapon.

AL-JA'ḲUBĪ.

فانّه يحمل اليها (Bagdādba) من الهند والسند والصين والتُبّت والترك

«Bagdādba Hind, Szind, Khina, Tibet és a turkok tartományaiból érkeznek az árúk.»

L. De Goeje kiadásának 234. lapján.

ولا كالتُبّت التى بفساد هوائها تغيّرت الوان اهلها وصغرت ابدانهم وتجعّدت شعورهم،

«(Bagdādnak levegője) nem olyan mint Tibeté, mely annyira romlott, hogy a tibetiek arczbőre megváltozik, testük kicsinynek marad s hajuk bodrossá válik.»

A 237-dik l.

* Al Belādzorī az arab katonai hagyománynak kitünö ismerője.

Mondatik, hogy Tibet és Turkesztān a keleti «quadrans» (ربع)-hoz tartoznak.

A 269-dik l.

ومدينة يقال لها جِرم وهى آخر المدن المشرقيَّة مما يلى الى ناحية بلد التبَّت ،

«Dsirm város kelet felől az utolsó város, mely Tibet tartományával határos.»

A 280-dik l.

وولّى عمر بن عبد العزيز الجَرّاح بن عبد الله الحَكَمىّ خراسان وامره ان يأخذ مخلَّد بن يزيد بن المهلَّب فيستوثق منه وقدمت وفود التُّبَّت عليه يسألونه ان يبعث اليهم من يبصّرهم دين الاسلام

«'Omar b 'Abd el-'Azíz Khoraszān helytartójának nevezte ki El-Dsarrāh ben 'Abd Allah el-Hakamijj-t s megparancsolta neki, hogy Mukhallad ben Jazíd ben el-Muhallabot magához vegye, hogy (ez által) ártalmatlanná tegye magának. Majd egy tibeti küldöttség jelent meg előtte őt arra kérve, hogy olyan férfit küldjön hozzájuk, a ki az iszlam hitczikkelyei felől a tibetieket felvilágosítsa.»

A 301-dik l.

Ja'kūbī valamelyik művének egyik töredékében a tibeti pézsmáról szól.*

A 364, 365. ll.

واما اصله (السنبل الهندىّ) فهو حشيشة تنبت بارض الهند وببلد التبَّت ايضا

«A mi a nardust illeti, ez egy fű, a mely India országában terem és Tibetben is.»

A 368-dik l.**

* Mas'ūdi talán részben innen vette, a mit a tibeti pézsmáról mond.

** Ja'kūbi nagy ismerője volt az illatszereknek, melyeket indiai tartózkodása alatt behatóan tanulmányozott. Midőn Örményországban volt, a byzanti birodalomról egy könyvet írt.

IBN ROSTEH.

ان من دخل التُبَّت لم يزل ضاحكا مسرورا من غير سبب يعرفه حتّى يخرج منها ؛

«A ki Tibetbe jut, nem szünik meg oromében nevetni, a nélkül, hogy tudná miért, mind addig, míg a tartományt elhagyja.»*

فبلاد التُبَّت وكابُل وغيرهما من البلدان ومواضع هناك من البوادى والصحارى والخرابات الموصوفة بالطول والعرض عند مسكونه فهولاء لا يمطرون فى الصيف وكلُّهم يثلجون فى الشتاء لبرد هوائهم ؛

A De Goeje kiadás 82-dik lapján.

«Tibet tartománya, Kābul s más tartományok és helyek ottan, úgy pusztahelyek, mint városok és romok, melyeknek úgy népesedési viszonyaik, mint hosszúságok és szélességük meg vannak határozva, nyáron eső nélkül szükölködnek s télen valamennyien behavazódnak a levegő nagy hidegsége miatt.»

A 88-dik l.

ومخرج جَيْحُون من بلاد التُبَّت يُقبل من المشرق مع الصبا

«Az Oxus folyó Tibet tartományából ered s kelet felől folyik a dél szél irányában.»

A 92-dik l.

واعلى بلاد الخُتَّل وعلى النهر المسمّى وخّاب الذى يخرج من بلاد التُبَّت وهو اصل جيحون مكانس الذهب وهو موضع يخرج منه الذهب قطع صغار مثل رؤوس الابر ☆

«Az *El-Khottal* tartományok felső részén, a Vakhkhāb nevü folyó mentén, a mely Tibetből folyik ki s a Dseihūni eredetét alkotja, aranygyüjtőhelyek vannak; ez az a hely, a melyből az aranyat kiviszik, oly apró darabokban, mint a tő feje.»

A 93-dik lapon.

الاقليم الرابع يبتدئ من المشرق فيمرُّ ببلاد التُبَّت

* Ibn Rosteh az id. szöveget szószerint írta ki Ibn Khordādhbeh könyvéből.

«A negyedik klima keleten kezdődik s Tibet tartománya mellett halad el.»*

A 97-dik lapon.

AL-AZRAKĪ.

حدّثنى سعيد بن يحيى البلخىّ قال أسلم ملك من ملوك التُّبت وكان له صنم من ذهب يعبده فى صورة انسان وكان على رأس الصنم تاج من الذهب مكلّل بخرز الجوهر والياقوت الاحمر والاخضر والزبرجد وكان على سرير مربّع مرتفع من الارض على قوائم والسرير من فضّة وكان على السرير فرشة الديباج وعلى اطراف الفرش أزرار من ذهب وفضة مرخاة والازرار على قدر الكِرين فى وجه السرير فلمّا اسلم ذلك الملك اهدى السرير والصنم الى الكعبة فبعث به الى امير المؤمنين عبد الله المامون هدية للكعبة والمامون يومئذ بمرو من خراسان فبعث به المامون الى الحسن بن سهل بواسط وامره ان يبعث به الى الكعبة فبعث به مع نصير بن ابراهيم الاعجمى رجل من اهل بلخ من القوّاد فقدم به مكة فى سنة احدى ومائتين وحجّ بالناس تلك السنة اسحاق بن موسى بن عيسى بن موسى فلما صدر الناس من منىً نصب نصير بن ابراهيم السرير وما عليه من الفرشة والصنم فى وسط رحبة عمر بن الخطاب بين الصفا والمروة فمكث ثلاثة ايّام منصوبا ومعهم لوح من فضّة مكتوب فيه بسم الله الرحمان الرحفيم هنا سرير وفلان بن فلان ملك التّبت اسلم فبعث بهذا السرير هدية الى الكعبة فاحمدوا الله الذى هداه للاسلام فكان يقف على السرير محمّد بن سعيد ابن أخت نصير الاعجمى فيقرأه على الناس

* Ibn Rosteh a szamanida vezir *Dseihānī* elveszett művéből s a mint fennebb láttuk, Ibn Khordādhbehből merített.

بكرة وعشية ويحمد الله الذى هدى ملك التبت الى الاسلام
ثم دفعه الى الحجبة واشهد عليهم بقبضه فجعلوه فى خزانة
الكعبة فى دار شيبة بن عثمان حتى استخلف حمدون بن
على بن عيسى بن ماهان يزيد بن محمد بن حنظلة المخزومى
على مكة وخرج الى اليمن فخالفه ابراهيم بن موسى ابن جعفر
بن محمّد البلوى الى مكّة مقبلا من اليمن فسمع به يزيد بن
محمّد فخندق على مكّة وسكّها بالبنيات من انقابها وارسل الى
الحجبة فاخذ السرير وما عليه منهم فاستعان به على حربه
وقال امير المومنين يخلفه لها وضربه دنانير ودراهم وذلك فى
سنة اثنتين ومأتين وبقى التاج واللوح فى الكعبة الى اليوم ؛

«(Így) értesített engem Sa'íd ben Jaḥjá al-Balkhí: a tibeti királyok egyike az iszlámot vette fel. Volt neki egy bálványa, melyet imádott: a bálványnak emberi alakja volt, fején arany korona ékesítve drágakövüzérrel, vörös és zöld hyakynthosból és smaragdból. (A bálvány) koczkaalakú trónra volt helyezve, mely a földszínről lábakon emelkedett: a trón ezüstből volt, selyem abroszszal volt betakarva, melynek szélein körös-körül széles arany és ezüst rojtok csüngtek, e rojtok körülbelől olyan nagyságúak voltak, mint a trón felületén levő gömbök. Midőn a fennemlített király az iszlámot fölvette, a trónt és a bálványt a ka'bának ajánlotta fel, s ajándékát 'Abd Alláh el-Ma'mún khalifának küldte, ki akkortájt Mervben volt Khoraszán tartományában. Mamún e tárgyakat átkuldte Haszan ben Szahlnak, a ki Vászitban tartózkodott, és azt rendelte neki, hogy azokat a Ka'bába szállítsa. (Haszan) Noṣeir ben Ibrahím al-A'dsami-t, egy balkhi származású főtisztet, bízott meg az elszállítással, a ki Mekka felé indúlt 201-ben. Ez évben a zarándokokat Iszhák ben Músza ben 'Isza ben Músza vezérelte. Midőn a zarándokok Minából* visszatérni készültek (Mekkaba), Noṣeir ben Ibrahim a trónt a rajta levő abroszszal s a bálványt az 'Omar ben al-Khaṭṭáb-ról nevezett térség közepén Ṣafá és Merva között** felállította s három napig maradtak ott felállítva; (ezen tárgyakkal együtt) egy ezüstből készult táblát is kiállított következő felirással: «Alláh nevében, az irgalmasnak és könyörületesnek! Ime ez N. N. Tibet királyának trónja; az iszlámra tért és ezt a trónt a ka'bának ajándékozta.» Az egész nép hálát mondott Allāhnak, hogy Tibet királyát az iszlámra vezette. — Mohammed ben

* Abból a völgyből, a hol az áldozati állatokat levik.
** Két halom neve.

Szaʿíd, Noseir al-Aʿdsamí nővérének fia, a trónra ülve minden reggel és estve felolvasta (a táblán levő írást) a népnek és hálát mondott Allāhnak, a miért a tibeti királyt az iszlāmra vezette. Aztán (az ajándékot) átadta a kaʿba ajtóőrének és tanúk jelenlétében bizonylatot vett tőle az átvételről. Ezután a kaʿba kincstárába tették Scība ben Othmān házában. (Ott is maradt), míg Hamdun ben ʿAli ben ʿIsza ben Māhān helyett Jezīd ben Mohammed ben Ḥanṭala al-Makhzūmī lett Mekka parancsnoka, ő maga pedig (Hamdūn) Jemenbe indult. Ibrāhīm ben Mūsza ben Dsaʿfar ben Mohammed al-Balavi (ugyanekkor) Jemenből Mekka felé tartott, (hogy Hamdunt feltartóztassa). Jezīd ben Mohammed e mozdulatról értesülvén, Mekkát körülárkolta s réseit erődítmények építése által megerősítette, Ekkor a kapuőrökhöz küldött és elvette tőlük a trónt mindenestől, a mi rajta volt, s a háború költségeinek fedezésére fordította (az ezek eladásából befolyt pénzt). Azt mondta, hogy az igazhitűek emirje (a khalifa) őt ezen háború folytatására nevezte ki (Mekka) helytartójának. A trónból dénárokat és dirhemeket veretett. Ez történt a 202-dik évben. A korona és a tábla egész a mai napig a kaʿbában van.»*

Al-Azrakī Kitāb akhbār Mekka ed. Wüstenfeld, I. «Die Chroniken der Stadt Mekka» (Lipcse, 1858) I. köt. 157—158. lapjait.

AL-MASʿŪDI.

I. «Az arany mezők stb.» című műből.

ولمدينة بلخ رباط يقال الاخشبان على نحو من عشرين
يوما وهو آخر اعمالها وبازائهم انواع من الكفار يقال لهم
اوخان وتُبَت وعلى اليمين من هاؤلا جنس آخر يقال لهم ايغان
يخرج من هنالك نهر عظيم يعرف بنهر ايغان وزعم قوم من
اهل الخبرة انه مبدأ نهر جيهون وهو نهر بلخ

«Balkh városának egy Akhsban nevű határerődje van húsz napi járóföldre, és ez tartományainak legvégsője, vele szemben *ukhān* és *tūbet* nevű bálványimádó népek laknak, s ezektől délre egy más népfaj lakik, melyet *ighān*-nak neveznek. Innen egy nagy folyam veszi eredetét, a melyet Ighān folyamnak mondanak s a történészek közül többen úgy vélekednek, hogy ez a Dseihun kezdete, a mely Balkh-folyója.»

* Goldziher Ignácz jeles tudósunk szíves volt engem ezen szövegre figyelmeztetni, a miért itt neki nyilvánosan fejezem ki köszönetemet.

L. a كتاب مروج الذهب stb. czímű nagy mű IX. fejezetében a Barbier de Meynard és Pavet de Courteille kiadásának I. kot. 213-dik lapján.

ولحق فريق من ولد عامور* بتخوم الهند فاثرت فيهم تلك البقاع فصارت الوانهم بخلاف الوان الترك ولحقوا بالوان الهند ولهم حضر وبوادى وسكن فريق منهم بلاد التُبّت وملّكوا عليهم ملكا وكان منقادا الى ملك خاقان فلما زال ملك خاقان على ما قدّمنا وسمّى اهل تبّت ملوكهم بخاقان تشبيها بمن تقدم من ملوك الترك وهو خاقان الخواقين

«'Amur utódai közül többen India határához értek s ez a tartomány nem kis befolyással volt reájuk, testszínük különbözővé lett a turkok testszínétől s az ind nép színét kapták meg: tartományukban vannak városok s pusztaságok. Egy részük Tibet tartományát lakta, királyt választottak, ki a khākan-nak hódolt meg, s a midőn megszűnt a khākān uralma, mint a hogy erről előbb volt szó, Tibet népe saját királyait ép úgy nevezte khākannak, mint a hogy azt előbb a turkok tették, s ez a khakanok khakanja.»

A XV-dik fejezetben, az id. franczia kiadás I. kötetének 289-dik lapján.

وبلاد التبت مملكة متميزة من بلاد الصين والغالب عليهم حمير وفيهم بعض التبابعة على حسب ما ذكرنا من اخبار ملوك اليمن فيما يرد فى هذا الكتاب وذلك موجود فى كتاب اخبار التبابعة ولهم حضر وبدو وبواديهم ترك لا تُدرك كثرة ولا يقوم لها احد من بوادى الاتراك وهم معظّمون فى سائر اجناس الترك لان كان فيهم* الملك فى قديم الزمان وعند سائر اجناس الترك ان الملك سيعود اليهم ولبلاد التبت خواص عجيبة فى هوائه ومائه وارضه وسهله وجبله ولا يزال الانسان بها ضاحكا ابدا فرحا

* 'Āmūr a törökök mythikus őse, Subil (سوبيل) fia, a ki Jafet fia volt, ennek atyja Noe (نوح). Amūr talán az *Amur*-folyónévvel függ össze. Vajjon nem-e a délarab *Saba* dynastia *Amru* nevű királyára való visszaemlékezés vezetett *Amur* genealogiájára? Kahṭān-t, Amru ősét, 'Ābd semsnek is nevezték («nap-imádó»).

مسرورا ولا تعرض له الاحزان ولا الغموم ولا الافكار ولا تحصى عجائب انواع ثماره وزهره ومروجه وانهاره وهو بلد تقوى به طبيعة الدم على الحيوان الناطق وغيره من الحيوان ولا يكاد ترى فى هذه البلاد شيخا حزينا ولا عجوزا بل الطرب فى الشيوخ والكهول والشبّان والاحداث عامّ وفى اهله رقّة طبع وبشاشة واريحيّة تنبعث على كثرة استعمال الملاهى والمعاقرة وانواع ايقاع الرقص حتى ان الميت اذا مات لا يكاد يدخل اهله عليه كثيرة من الحزن مما يلحق غيرهم من سائر الناس عند فقد محبوب او فوت مطلوب ولهم تحنّن بعضهم على بعض والتيتم* فيهم عامّ وكذلك يظهر من بهائمهم وهذا البلد سمى بمن ثبت فيه ورتب به من رجال حمير فقيل ثبت لثبوتهم فيه وقيل لمعان غير ذلك والاشهر ما وصفنا وقد افتخر دعبل بن على الخُزاعى بذلك فى قصيدته التى يناقض فيها الكُميت ويفخر بقحطان ** على نزار فقال

وهم كتبوا الكتاب بباب مرو ✡ وباب الصين كانوا الكاتبينا
وهم سمّوا سمرقندا بِشَمْر ✡ وهم غرسوا هناك التُبّتينا

وسنذكر فى باب اخبار ملوك اليمن طرفا من اخبار ملوكهم ومن طاف منهم البلاد فيما يرد من هذا الكتاب وبلاد التبت متاخم لبلاد الصين وارضها من احد جهاته ولارض الهند وخراسان ولمفازة الترك ولهم مدن وعمائر كثيرة ذوات منعة وقوّة وقد كانوا فى قديم الزمان يسمّون ملوكهم تبّعا اتباعا الاسم تُبّع ملك اليمن ثم ان الدهر ضرب ضرباته فتغيّرت لغاتهم عن الحميرية وحالت الى لغات تلك البلاد بمن جاورهم من الامم حتى قد سموا ملوكهم بخاقان والارض التى فيها ظباء المسك من التبتى (így)

* Hibás pontozásnak látszik, l. ö. h. v. Jakutnál a megfelelő helyen.
** *Kahtan* a jemeniták mithikus öse, héberül יָקְטָן.

والصينى قارض واحدة متصلة وانما فضل المسك الثبتى على الصينى لجهتين احديهما ان ظباء الثبت ترعى سنبل الطيب وانواع الافاوية وظباء الصين ترعى الحشيش دون ما ذكرنا من انواع حشيش الطيب التى ترعاها الثبتية الجهة الاخرى ان اهل الثبت لا يعرضون لاخراج المسك من نوافجه ويتركونه على ما هو به واهل الصين يخرجونه من النوافج ويلحقونه الغشّ بالدم وغيره من انواع الغش والثبت ذو مدن كثيرة (l. a folytatást Jakutnál) فيضاف مسك كلّ ناحية اليها

«Tibet tartománya egy a sinai birodalomtól különálló királyság, lakosságának legnagyobb része himjáritákból áll; ez országban ugyanis (valamikor) egy tobba' (jemeni király) járt, azon (tudósítások) szerint, melyeket a jemeni királyok történetéről előadtam munkámnak egy alább következő részében, abban a fejezetben, melyben a tobba királyokról szólunk. A tibetiek városi lakosokra és kóbor csapatokra oszolnak s utóbbiak turk nemzetiségűek. A turkok felettébb nagy számmal vannak s egy nomád turk törzs sem állhat meg ellenükben. Nagy tiszteletben állnak az összes turk törzsek előtt, mert a régi időkben az uralom náluk volt s a turk törzsek most is reménylik, hogy az uralom vissza fog szállni reájuk. Tibet tartományának felesszámú sajátságai vannak úgy levegőjét, mint vizeit, szárazföldjét, lapályát, hegységét illetőleg. A Tibetben lakók mindig mosolygók (s itt következik a fennebb idézett szöveg egész addig, a hol az állatok szelidségéről van szó). Ez a tartomány a himjarita telepítvényekről kapta *Tsubbat* nevét, mert az arab *tsabata* ige a. m. «letelepedni», «megállandósúlni»:* van más etymologiája is e névnek, de a legvalószínűbb az, a melyet előadtunk. (A szöveg folytatásának fordítását a tibeti pézsma dicséretének befejezéséig l. fennebb.) Tibetnek több városa van, melyek mindegyikéről egy-egy pézsmafaj neveztetik.»

A XVI-dik fejezetben, l. az id. franczia fordítás I. kötetének 350—356-dik lapjain.

وورد عليه وهو فى معسكره محاربا لبعض اعدائه كتاب ملك النبت من خاقان ملك تبت ومشارق الارض المتاخمة للصين والهند الى اخيه المحمود فى السيرة والقدر ملك المملكة المتوسطة

* Ezért írja egynéhányszor Tibetet Mas'ūdī ثبت-nek.

والاقاليم السبعة واهدى له انواعا من العجائب مما يكمل من ارض تبت منها مائة جوشن تبتيّة ومائة قطعة تجافيف ومائة ترس تبتيّة مذهبة واربعة الاف منا من المسك

«Levél érkezett hozzá (u. m. Anūširvānhoz), a ki éppen akkor valamely ellensége ellen háborúra készült. A levél a tibeti királytól volt (s így kezdődött): Khakān, Tibet és mind azon keleti tartományok királya, melyek Khinával s Indiával határosak, testvérének, a ki éppen olyan nagy erényei mint hatalma által s ura a középbirodalomnak és a hét éghajlatnak. Ajándékokat küldött neki Tibet azon csodadolgaiból, melyeket onnan kivisznek, u. m. száz tibeti vértet, száz fegyverzetet, száz aranyozott paizsot, négyezer *mann* tibeti pézsmát, még pedig az úgynevezett királyiból, mely még a hólyagban van.»

A XXIV-dik fejezetben, a franczia kiadás II. kötetének 202—203-dik lapjain.

والمعظّم فى احياء الترك هم التبت وهم من حمير على حسب ما ذكرنا ان بعض التبابعة رتبهم هنالك

«A turk törzsek közt a legtekintélyesebbek a tibetiek, a kik, a mint mondók, a himjár népből valók s oda (Tibetbe) a Tobbā dynastia valamelyik fejedelme által telepíttettek.»

A XLVI-dik fejezetben, a franczia kiadás III. k.-nek 253-dik l.

عمل تبت خمسمائة فرسخ فى مائتين وثلثين فرسخا

«Tibet kiterjedése hosszában 500 parasanga, szélességében 230.)

A LXII-dik fejezetben, a franczia kiadás IV. k.-nek 38-dik lapján.

II. A «Figyelmeztetés» czimű műből.

ومنها نهر الهند العظيم المعروف بجَنْجَس وهو اعظم من مهران وعليه مساكن كثيرة من الامم من اصناف الهند وغيرهم ومخرجه من جبل بناحية التبّت لا عمارة بينه وبين التبّت الى ان يصبّ فى هذا البحر مما يلى الجزيرة المعروفة بجزيرة العُرَاة من جزُر الهند

«Innen ered India tazon nagy folyója, melynek Ganges a neve s a mely nagyobb mint a Mahrán s ennek partjain többféle nép lakik, indiaiak és nem indiaiak. A Ganges egy tibeti hegyből ered, közte s Tibet közt lakott helyek nincsenek egész addig, hol azon tengerbe folyik, a mely *Al-ʿurāt* (a. m. «a mezítlenek» szigete) nevű indiai szigetet övedzi.

L. a كتاب التنبيه czímű könyv De Goeje által eszközölt kiadásának 56-dik lapján.

ومنها نهر كالف وهو جيحون نهار بلخ والترمذ وخوارزم مبدأه من عيون فى الاقليم الخامس وراء الرباط المعروف ببَدَخْشان وهو على نحو عشرين يوما من مدينة بلخ وآخر اعمالها من ذلك الوجه وهذا الرباط ثغر بازاء اجناس من الترك يقال لهم اوخان* وتبّت وأيغان حضر وبدو ويعرف هذا النهر هناك بهذا الجنس ايغان

«Innen folyik a Kālaf s ez a Dseihun. Belkh, Tarmidz és Khvārezm folyója: eredete az ötödik égalj forrásaiban található a badakhsani határerődítmény mögött s ez húsz napi járó földre van Belkh városától s ezen földrész tartományainak véghelye. Ez az erődítmény határhely a turkok ukhān, tibbet és aighān nevű törzseivel szemben, részben megtelepedettek, részben kóbor törzsek, s ez a folyó az *aighan* törzsről ott *Aighan*-nak neveztetik.»**

A 64-dik lapon.

ABÙ DOLEF.

ثم صرنا الى قبيلة تعرف بتبت سرنا فيها اربعين يوما فى امن وسعة يتغدى بالبر والشعير والباقلى وساير الملحوم والقيول والاعناب والفواكه ويلبسون جميع اللبس ولهم مدينة من القصب كبيرة فيها بيت عبادة من جلود البقر المدهونه فيه

* T. i. وخّان.

** A hírneves arab tudós *Masʿudi*, a mint látjuk, Tibetről szóló ismereteit Ibn Khordādhbeh s al-Jaʿkūbī könyvéből merítette.

اصنام من قرون غزالن المسك وبها قوم من المسلمين واليهود والنصارى والمجوس والهند ويودون الاداوة الى العلوى البغراجى ولا يملكون عليهم احدا الا بالقرعة ولهم مجلس جرايم وخبايات وصلاتهم الى قبلتنا

«(Baghrads területéről) a tibeti törzs által lakott vidékre érkeztünk, a melyen negyven napig bizton és bátran utaztunk. A tibetiek búzával, árpával, babbal, különböző húsfélékkel, tejjel, szőllővel és almával táplálkoznak. Különböző ruhanemüeket viselnek. Egy nagy városuk van nádból épült házakkal, s ebben egy szurkolt ökörbőrökből alkotott templomuk díszlik, a templomban pézsmaökörszarvakból készült bálványaik láthatók. Mohammedanusok, zsidók, keresztények, magusok és indiaiak lakják Tibetet. Baghrads fejedelmének adót fizetnek, és sorssal választott királyaik vannak. Igazságszolgáltatásuk kiterjed a különböző bünügyekre.»*

L. «De Itinere Asiatico stb.», kiadta Schlœzer Kurd (Berlin, 1845.)

AL-ISZTAKHRĪ.

ومملكة الصين تدخل فيها سائر بلدان الاتراك وبعض التُبَّت ومن دان بدين اهل الاوثان منهم ومملكة الهند تدخل فيها السند وقشمير وطرف من التُبَّت ومن دان بدينهم

«A khinai birodalomba vannak foglalva a többi turk tartományok és Tibetnek is egy része, oda tartoznak azok továbbá, a kik közülök bálványimádók. India királyságának részét alkotja Szind, Kasmīr, Tibetnek egyik területe, s azok, kik ezek vallásában hisznek.»

A De Goeje kiadás 4-dik lapján.

فامّا ارض الصين والتُبَّت فلهم لسان مخالف لهذا الألسنة

«A khinai s tibeti nyelv különbözik ezektől a (turk) nyelvektől.»

A 9-dik lapon.

* Útleirásának egyik jelentékeny részét Jakut geor. szótárának الصين cz. fejezetében közli; Kazvīnī is sokat merített innen.

A toghuzghuzok (تغزغز) és khinaiak Tibettel szomszédosok.

A 10-dik l.

واما التُبّت فانّها بين ارض الصين والهند وارض الخزلجيّة والتغزغز وبحر فارس وبعضها فى مملكة الهند وبعضها فى مملكة الصين ولهم ملك قائم بنفسه يقال انّ اصله من التبابعة والله اعلم ☆

«A mi Tibetet illeti, ez (a tartomány) Khina, India, a kharludsok földje, a toghuzghuzok és a perzsa tenger közt fekszik, egyik része Indiába, másik része Khinába ékelődik. Önálló királyuk van, a kinek nemzetségéről azt mondják, hogy a Tobba dynastiából venné eredetét. Tudja Isten.»

A 11-dik lapon.

ثمّ ينتهى الى سواحل الهند حتّى ينتهى الى سواحل التُبّت فيقطعها الى ارض الصين

«India partjához jut, a míg végre Tibet partjára ér s ezen áthalad Khinába.»

A 29-dik l.

A ساحل تُبّت a 35-dik lapon is előjön.

A 280. és 288-dik lapon szó van a tibeti pézsmáról (مسك).☆☆

IBN HAUḲAL.

ومملكة الصين يدخل فيها سائر بلدان الاتراك وبعض التُبّت ومن دان بدينهم

«A mi a khinai birodalmat illeti, ehhez hozzátartoznak az összes turk tartományok, Tibetnek egy része s azok, kik vallásukat követik.»

L. a De Goeje kiadás 9-dik lapján.

Ugyanezen a lapon van Tibetnek azon részéről szó, mely Indiába ékelődik.

وامّا التغزغز فقبيل ما بين التُبّت وارض الخزلجيّة (így) وخرخيز ومملكة الصين

☆ Ezt az adatot talán közvetve Mas'ūdiból vette.

☆☆ Isztakhrī *Abu Zeid Balkhi* munkáját irta ki, mint a hogy ezt De Goeje kimutatta, ugyanezt tette Ibn Hauḳal vele.

«A mi a toghuzghuzokat illeti, ezek egy törzset alkotnak Tibet, a kharlukhok földje, a khirkhizek és a khinai birodalom közt.»

A 14-dik lapon.

واما التُبَّت فانّها بين ارض الصين والهند وارض الخزلجيّة[1] والتغزغز وبحر فارس وبعضها فى مملكة الهند وبعضها فى مملكة الصين ولهم ملك قائم بنفسه يقال ان اصله من التبابعة والله اعلم ☆[2]

A 15-dik lapon.

واما ارض الهند فانّ طولها من عمل مكران فى ارض المنصورة والبُدّهة وسائر بلد السند الى ان تنتهى الى قنّوج ثم تجوز الى ارض التُبَّت نحو من اربعة اشهر وعرضها من بحر فارس على ارض قنّوج نحو من ثلاثة اشهر ☆

«A mi Indiát illeti, földrajzi hosszúsága Mokran tartománytól fogva Mansure[3] területén, úgy szintén Al-Budha és a többi szind tartományoktól fogva odáig, hol a Kannaudsba visz s azt áthaladva Tibetbe, körülbelül négy hónapi járóföldet teszen ki. Szélessége a Perzsa-tengertől Kannauds földjén át három hónapi járásföld.»

A 16-dik l.

ثم يعبر جيحون الى فراتكين وياخذ فى بلاد الخزلجيّة وبعض التُبَّت الى بلد الصين والبحر المحيط فى جهة المشرق

«Aztán (az utas) a Dseihunon átkelvén, s a kharlukhok tartományának tartva s Tibet egy részén áthatolva a sinai birodalomban keleten egész a földet körülövedző tengerig jut el.»

A 30-dik l.

A 36-dik lapon éppen csak említve van Tibet az Indiából Khinába vezető szárazföldi úton.

A 40-dik lapon szintén csak említve van Tibet India és Khina közt.

A 104-dik lapon, a hol a homokpusztákon tett utakról van szó, hasonló említés van.

وهو جبل على ظهر الارض اوّله بالمشرق من بلد الصين

[1] Hibásan pontozva خرلخيّة helyett.

[2] Isztakhrből kiírva, a miért is a szöveg fordítását nem ismétlem.

[3] Mansure-ről l. fennebb Ibn Khordādhbeh-nél.

خارجا من البحر المحيط على وخان فيقطع بلاد التُبّت لا فى وسطها بل على مغاربها ومشارق بلاد الخَرْلُخيَّة[1]

«A föld hátán létező hegyek kezdete keleten van a Khinai birodalomban, s a földet körülvevő tengerből emelkedik ki s Vakhkhān-nak tart. Tibetet áthasítja, de nem középén, hanem nyugati oldalán s a Kharlukhok tartományának keleti részén (át vonul).»

A 109-dik l.

ويقع اليها مسك من طريق وخان من التُبّت ☆

«A pézsmát (Khottal-ba) Tibetből Vakhkhān-on át viszik.»

A 327-dik l.

A 337-dik lapon szintén a tibeti pézsmáról van szó, mely a többit, éppen úgy, mint a khirgiz pézsma, értékében s jóságára nézve felülmulja.

والذى يتاخم الوخش والختّل وخان[2] والسفينة وهما دار كفر ويقع منهما المسك والرقيق وبوخان معادن من الفضّة غزيرة وفى اودية الختّل ذهب يجمع فى السيول تجرى من بلاد وخان وبين وخان والتُبت قريب[3]

«Al-Vakhes és Al-Khottal-lal szomszédos Vekhān és Asz-Szefīna, a mely két utóbbi tartományt bálványimádók lakják: innen pézsmát és rabszolgát visznek ki. Vakhanban igen értékes ezüstbányák vannak s Khottal völgyeiben aranyat gyüjtenek a vakhāni hegységből eredő patakokban. Vakhan már közel van Tibethez.»

A 349-dik .

IDRISZĪ.

Idriszi I, 492. mondja, hogy a tibetiek Ferghanē-val, al-Botem-mel és a Khakan alattvalóival kereskedést folytattak. Vasat, ezüstöt, drágaköveket, párduczbőröket és pézsmát hoznak. Fővárosuk egy magaslaton épült, a melynek alján egy a نيرون nevu tóba omló folyó folyik, a mely

[1] Itt is ugyanaz a helytelen pontozás mint fennebb. Isztakhrīnál De Goeje kiadásában الخَرْلُخيَّة áll.

[2] Vakhān a pamiri fennsikon.

[3] Mint fennebb megjegyeztük, Ibn Haukal nagy részt Isztakhri művét írta ki.

tó a várostól keletre fekszik. A fejedelemnek egy egész hadserege és sok lovasa van. Ott selyem ruhák készülnek, melyek igen drágák, onnan pézsmát s rabszolgákat visznek (a vásárokra). Ezután szó van Buthinkhról (بثينخ), a honnan jön a vas és a pézsma s a pézsmaállatokról, majd Berwān (برڤان) tóról szól és Berwān s Oudj (اوج) városokról. A Buthinkh melletti folyót Sermākh (شرماخ)-nak nevezik, a város a Berwān-tótól 5 napi járóföld. A tó 40 parasanga hosszú, 72 mértföld széles és édes vize van.

JĀḲUT.

تُبَّت بالضم وكان الزمخشري * يقوله بكسر ثانيه وبعض يقوله بفتح ثانيه ورواه ابو بكر محمد بن موسى بفتح اوله وضم ثانيه مشدد فى الروايات كلّها وهو بلد بارض الترك قيل هى فى الاقليم الرابع المتاخم لبلاد الهند طولها من جهة المغرب مائة وثلاثون درجة وعرضها سبع وثلاثون درجة وقرأت فى بعض الكتب ان تُبَّت مملكة متاخمة لمملكة الصين ومتاخم من احدى جهاته لارض الهند ومن جهة المشرق لبلاد الهياطلة ومن جهة المغرب لبلاد الترك ولهم مُدُن وعمائر كثيرة ذوات سعة وقُوَّة ولاَهْلها حضر وبدو وبداويهم ترك لا تُدْرَكُ كثيرة (var. كثرة) ولا يقوم لهم احد من بوادى الاتراك وهم معظّمون فى اجناس الترك لان الملك كان فيهم قديما وعند احبارهم ان الملك سيَعُود اليهم، وفى بلاد التبَّت خواصّ فى هواءها وماءها وسهلها وجبلها ولا يزال الانسان بها ضاحكًا مستبشرًا لا تعرض له الاحزان والاخطار والهموم والغموم يَتَسَاوى فى ذلك شيوخهم وكهولهم وشُبَّانُهم ولا تحْصَى عجايب ثمارها وزهرها ومروجها وانهارها وهو بلد تقوى طبيعة الدم على الحيوان الناطق وغيره وفى اهله رِقّة طبع وبشاشة وأريحية تبعث

* Hirneves koránmagyarázó, Tibetről csak alkalmilag szól.

على كثرة استعمال المَلاهى وانواع الرَّقص حتى ان الميّت اذا مات لا يداخل اهله كثير الحزن كما يلحق غيرهم ولهم تَكَتُّن بعضهم على بعض والتَّبَسُّم[1] فيهم عامٌّ حتى انه ليظهر فى وجوه بهائمهم؛ وانّما سُمّيت تبّت ممن ثُبّتَ فيه ورُبّتَ (olv. ورُتّب) من رجال حِمْيَر ثم بدلت الثاء تاء لان الثاء ليست فى لغة العجم[2] وكان من حديث ذلك ان تُبَّعَ الأقرَنَ سار من اليمن حتى عبر نهر جَيْحُون وطَوَى مدينة بُخارا واتى سمرقند وهى خراب فبناها واقام عليها ثم سار نحو الصين فى بلاد الترك شهرًا حتى اتى بلادا واسعة كثيرة المياه والكَلأ فابتَنَى هناك مدينة عظيمة واسكن فيها ثلاثين الفا من اصحابه ممن لم يستطع السير معه الى الصين[3] وسمّاها تُبّت وقد افتخر دعبل بن على الخُزاعى بذلك فى قصيدته التى عارض بها الكُمَيت فقال

وهم كتبوا الكتاب بباب مرو ... وباب الصين كانوا الكاتبينا
وهم سمّوا قديمًا سَمَرْقَنْدا ... وهم غرسوا هناك التُّبَّتينا

واهلها فيما زعم بعضهم على زىّ العرب الى هذه الغاية ولهم فروسية وبَأْسٌ شديد وقهروا جميع من حولهم من اصناف الترك وكانوا قديما يسمّون كل من ملك عليهم تُبَّعًا اقتداءً بأوّلهم ثم ضرب الدهر ضربه فتغيرت هيئتهم ولُغتهم الى ما تجاورهم من الترك فسمّوا ملوكهم بخاقان والارض التى بها ظباء المسك التُّبَّتى والصينى واحدة متّصلة انما فضل التُّبَّتى على الصينى لامرَيْن احدهما ان ظباء التُّبَّت ترعى سنبل الطيب وانواع الأغاوية والأغاويه (olv. الأغاويه) وظباء الصين ترعى الحشيش والامر الآخر ان اهل

[1] Mas'udī is valószínüleg التَّبَسُّم-t írt.
[2] Ez a megjegyzés Mas'udīnál nem fordúl elo.
[3] Erről a khinai hadjáratról - Samarkandnak romjaiból való felujitásáról Mas'udi nem szól.

التُّبت لا يعرضون لاخراج المسك من نوافجه واهل الصين يخرجونه من النوافج فيتطرق عليه الغشّ بالدم وغيره والصيني يقطع به مسافة طويلة فى البحر فتصل اليه الانداء البحرية فتُفسده وان سلم المسك التبتى من الغشّ واودع فى البَرانى الزجاج واحكم عفاصها ورد الى بلاد الاسلام من فارس وعُمان وهو جيّد بالغ ، وللمسك حال ينقض خاصّيته فلذلك يتفاضل بعضه على بعض وذلك انه لا فرق بين غزلاننا وبين غزلان المسك فى الصورة ولا الشكل ولا اللون ولا القرون وانما الفارق بينهما بأنياب لها كانياب الفيلة فان لكلّ ظبى نابان خارجان من الفكّين منتصبان نحو الشبر او اقلّ او اكثر فينصب لها فى بلاد الصين وتُبّت الحبائل والشُّرك والشباك فيصطادونها وربّما رموها بالسهام فيصرعونها ثم يقطعون عنها نوافجها والدم فى سررها خام لم يبلغ الانضاج فيكون لرائحته زهوكة تبقى زمانا حتى تزول وسبيل ذلك سبيل الثمار اذا قطعت قبل النضج فانها تكون ناقصة الطعم والرائحة واجودُ المسك واخلصه ما القاه الغزال من تلقاء نفسه وذلك ان الطبيعة تدفع سواد الدم الى سُرّته فاذا استحكم لون الدم فيها ونضج آذاه ذلك وحدث له فى سُرّته حِكّة فيندفع الى احد الصخور الحادّة فيحتكّ بها فيلتذّ بذلك فينفجر ويسيل على تلك الاحجار كانفجار الجراح والدماميل اذا نضجت فيجد الغزال بخروج ذلك لذّة اذا فرغ ما فى نافجته وهى سُرّته وهى لطفة فارسيّة اندمل وعادت فدفعت مَوادًّا من الدم فتجتمع ثانية كما كانت اولا فتخرج رجال التُّبّت فيتبعون مراعيها بين تلك الاحجار والجبال فيجدون الدم قد جفّ على تلك الصخور وقد امكن الانضاج فياخذونه ويودعونه نوافج معهم فذلك افضل المسك وافخره فذلك الذى تستعمله ملوكهم ويتهادونه بينهم وتحمله

التجار فى النادر من بلادهم، والتُّبَّت مُدُن كثيرة وينسبون مسك
كل مدينة اليها ويقال ان وادى النمل [1] الذى مرّ به سليمان بن
داوود عم خلف بلاد التُّبَّت وبه معدن الكبريت الاحمر قالوا
وبالتُّبَّت جبل يقال له جبل السَّمّ اذا مرّ به احد تضيق نفسه
فمنهم من يموت ومنهم من يثقل لسانه،

«A Tbt (tartománynevet) *dhamm*-mal kell kimondani (Tubbat). Zamakhsari a második szótagot *kesr*-rel ejti (Tübbit), mások ugyanezt *fath*-hal ejtik. Abu Behr Mohammed ben Musza hagyománya szerint az első szótag *fath*-hal, a másik *dhamm*-mal volna kimondandó (Tabbut); abban azonban valamennyi hagyomány megegyezik, hogy a *th* mássalhangzó kiejtése megkétszerezendő. (Tibet) a turkok földjén egy tartomány neve, mondják, hogy ez a negyedik égöv alatt fekszik s Indiával határos; hosszúsága a nyugati irányban harminez fokot teszen ki, szélessége harminezhét fok. Valamelyik könyvben olvastam, hogy Tibet úgy Khinával határos, mint egyik felől Indiával, kelet felől az ephthaliták (fehér hünok) tartományával, és nyugot felől a turkok lakta területtel. A tibetieknek városaik és számos mívelet alatt álló lakó helyeik vannak, melyek kiterjedtek s megerősítettek; népe városiakra s kóborlókra oszlik, utóbbiak turkok, melyeknek sokasága temérdek és a turk nomádok közül egy törzs sem mérkőzhetik velük. A tibetiek nagy tiszteletben vannak a turkok törzseinél, mert az uralom a régi időkben náluk volt s papjaik most is reménylik, hogy az egyszer hozzájuk vissza fog térni.[2] Tibet tartományának van sok nevezetes különössége, úgy levegője, mint vize, lapálya s hegyei tekintetében: az ember ott mosolygó s vidám, szomorúság, izgatottság, gond és bánat nem nyugtalanítanak; az öregek, felnőttek, ifjak és gyermekek e tekintetben egyenlők. Felszámíthatlanok a gyümölcsök, virágok, rétek és folyók csodálatra méltó jelességei. Ebben az országban a vérmérséklet egyörmán élénk az embernél s az értelmetlen állatban, s az embert a (nagyobb) fogékonyság, vidámság, jó kedv mindenféle mulatságok gyakorlására s a táncz különböző nemeire késztetik. Ha valaki meghal közöttök, nem annyira búsúlnak érette, mint másutt. Nagyon könyörületesek egymás iránt; a vidámság náluk annyira általányos, hogy az még az állatoknál is észrevehető. Tibet nevét onnan kapta, hogy ott[3] himjáriták telepíttettek meg. (thbt) s az illető szó első betűje *th*, a mely nem fordúl elő a barbár népek

[1] A hangyavölgyről l. Bêth ha-Midrâš-t, kiadta Jellinek. — Dr. G. Weil «Biblische Legenden der Muselmänner» (Frankfurt a. M., 1845.) a 237—239-dik ll.

[2] Attól kezdve, hogy a tibetiek városiakra s nomádokra oszolnak, Jâkût Mas'ûdit írta ki; a tibeti papokra való hivatkozás azonban Mas'ûdinál nem fordúl elő.

[3] *Thabata* a. m. «megtelepedni».

nyelveiben, utóbb *t*-vé változott át. Ez az esemény abból áll, hogy *Tobba al-akran* Jemenből jőve átkelt az Oxuson s Bokhára városát útba ejtve Samarkandba jutott, a mely akkortájt egy romváros volt, ezt felépítette s több ideig ott megállapodott: majd Khinába ment a turkok tartományában s ott egy hónapi út után egy nagy kiterjedésű, vízgazdag és rétdús tartományba jutott s ott egy nagy várost épített s abban 30000 embert telepített meg azon társai közül, kik nem győzték az utat tovább Khinába s ezt a várost Tibetnek nevezte.* Dí'bil (költő) Ali fia ezzel dicsekedik egyik költeményében, melyben Kumait (költőtársát) czáfolgatja. A vers így hangzik:

«Ők (a himjáriták) Merv kapujára írták történetüket,
s Khina kapujánál ők voltak az ősök,
Ők nevezték el régen Samarkandot
s ők telepitették ide a tibetieket.»

A tibeti nép (egyik tudósító szerint) arab mód szerint viselkedett; vitézek és bátrak voltak és meghódították a körülöttük tanyázó turk törzseket. Régebben királyaikat *tobbá*'-knak nevezték utánozva első alapítójuk czímét, majd időmúltával megváltozott viseletük s nyelvük s szomszédjaik módjára törökös kezdett lenni; királyukat is (nem többé *tobba*-nak), hanem *khākan*-nak nevezték. Az a terület úgy Tibetben, mint Khinában, melyen a pézsmamacska tenyészik, voltaképpen folytatólagos és egyazon, mindazonáltal a tibeti pézsma két oknál fogva jobb a khinainál, u. m. először azért, mert a jó nárdust s más illatozó füveket legel, míg a khinai közönséges füvekből táplálkozik; másodszor azért, mert Tibet népe a kecske hólyagából nem erőszakosan vágja ki a pézsmát, a míg a khinaiak ezt teszik s ilyeténképen vérrel és egyéb idegen elemekkel elegyül. A khinai pézsma egy hosszú tengeri utat teszen s ki van téve a tengeri párák kártékony behatásának. Azért is, hogy a tibeti pézsma ment minden elegyedéstől s oly üvegedényekbe tétetik, melyek jól bedugaszoltatnak s így érkezik az az Iszlam tartományaiba, ugyanis Perzsiába s 'Umānba, s ez a tökéletes jó pézsma. A pézsmának van egy oly állapotja, melyben jó sajátságai apadnak, és ez okon jobb az egyik pézsma a másiknál (nem pedig más okból), mert a mi ghazeláink s a pézsmaghazelák közt nincs különbség sem alakban, kinézésben, sem a színben vagy a szervek alkotásában. Az egyedüli különbség a fogakban rejlik, mert a (pézsma-ghazela) fogai a nőstény elephantéhoz hasonlítanak: minden pézsma-kecskének állkapcsából ugyanis két, körülbelől arasznyi hosszú fog nyúlik ki, néha hosszabb, néha rövidebb. Úgy Khinában, mint Tibetben köteleket, tőröket, hálókat feszítenek ki a pézsmakecske megfogására, s ily módon vadászszák, néha nyíllal terítik le, aztán kivágják belőle a hólyagot; ezalatt köldökében a friss vér még nem jött forrásba. Ezáltal (eleinte) hosszabb ideig kellemetlen szaga van, mely azonban később elmúlik. Ugyanezt a

* Az itt elmondottakról Mas'ūdi-nál nincs szó.

jelenséget látjuk a gyümölcseltevésnél, leszakítják mielőtt nedvei forrásba jönnének s emélfogva (ily állapotban) kevésbé ízletes és illatos. A legjobb s legtisztább pézsma az, melyet a ghazela magától választ ki, s ez így történik: maga a természet a vérnek fekete részét a köldökbe hajtja, s a mikor a vérnek a színe megállandósúl és a forrás kezdetét veszi, ez rosszúl esik neki: ezáltal a köldökben csiklandós érzete támad, ekkor az állat valamely éles sziklához dörzsölődik s ebben élvezetet talál. Ezáltal (a hólyag) felpattan és (folyadéka) a kövekre ömlik épen úgy mint a sebek és a testen levő fakadékok felpattannak, hogyha megértek. A ghazela élvezetet ér ez által, hogy a pézsmahólyag felfakad és tartalmától megszabadul. (Ez állat [pézsmatartó] köldökét nafidsá-nak nevezik, ez perzsa szó.) Csakhamar ismét beheged a (vakarás okozta) seb: ismét vérrel telik meg a hólyag, a mint annak előtte volt. A tibeti férfiak nyomába mennek legelőiknek a sziklák és hegyek közt, végre a megszáradt vérre reá találnak, leszedik a kövekről és hólyagokba teszik, melyeket e czélra magukkal visznek. Ez a legkitünőbb pézsma, melyet királyaik használnak s egymást vele megajándékozzák[1] s a kereskedők csak ritka esetben viszik ki országukból. Tibetnek számos városai vannak, melyek mindegyikéről egy-egy pézsmafaj neveztetik. Mondják,[2] hogy az a hangyavölgy, a melyen át Salamon király Dávid fia elhaladt, Tibet mögött van. Úgy szintén Tibetben van a vörös kén bányája, továbbá egy mérget tartalmazó hegy is van. Azoknak, a kik e mellett elhaladnak, vagy lélekzetük elszorul, vagy mindjárt szörnyet halna, másoknak nyelve megnehezedik.»

L. Wüstenfeld F. kiadásának I. kötetét (Lipcse, 1866.) a 817—820-dik lapokon.

IBN BAṬÛṬA.

وسافرت من سدكاوان بقصد جبال كامرو وهى بفتح الكاف والميم وضمّ الرآء وبينها بين سدكاوان مسيرة شهر وهى جبال متّسعة متّصله بالصين وتتصل ايضًا ببلاد التّبّت[3] حيث غِزلان المسك واهل هذا الجبل يشبهون الترك ولهم قوّة على الخدمة

[1] A héber és arab hagyomány szerint Sába királynéja is Salamonnak Jemenből a többi drága ajándék közt pézsmát is küldött. L. G. Weil id. könyvének 260-dik lapján.

[2] A mi innen túl következik, Mas'ūdī-nál nem fordúl elő.

[3] Ezt a névalakot, valamint a pézsma-ghazeláról való tudósítást Ibn Baṭûṭa Mas'ūdīnál találta.

والغلام منهم يساوى اضعاف ما يساويه الغلام من غيرهم وهم مشهورون بمعاناة السحر والاشتغال به

«Sudkavān-ból a Kāmaru hegység[1] felé utaztam. A *kāmaru* név két első szótagában *a* magányhangzó ejtendő, s az *r*-et követő magányhangzó *u*. Ezen hegység s Sudkavān közt egy hónapi járóföld van; a hegység nagy kiterjedésű s a khinai birodalommal s Tibettel kapcsolatos, hol a pézsmaghazelák tenyésznek. A hegység lakói a turkokhoz hasonlítanak s nagy testi erővel bírnak (mindennemű szolgálattételre, olyannyira, hogy közülök való szolgák kétszer annyit érnek, mint más fajból valók s a bűvészetben nagy jártasságuk van.»[2]

L. Defrémery és Sanguinetti kiadásának IV. kötetét (Párizs, MDCCCLXXIX.) a 215—216-dik lapon.

ABU-L-GHĀZĪ.

آندين سونك يوروب خطاينى آلدى وچورحتنى آلدى وتقى تانكقوت‌نى آلدى تانكقوتنى تاجيك‌لار تبت ديرلار

«Ezek után (Oghuz khān) Khaṭāi-,[3] majd Corčat-ot s Tangkŭt-ot is elfoglalta; Tangkūt-ot a tāǵik[4] Tibetnek nevezik.»

L. a شجرهٔ ترك cz. mű báró Desmaisons által eszközölt kiadásának I. kötetét (Sz. Pétervárt, 1871) a 18-dik lapon.

سنكون تبت يورتينه باردى بير نيچه يبلار آندا بوردى تبت خلقى آنى توتوب اولترالى تيديلار آنى ايشيتب قاچتى تقى ختن ولايتينه باردى ختن نينك حاكمى قال آچ اورقندين قبلج قا

[1] Ez a hegység *Assam* tartományában van.

[2] Ibn Baṭūṭa messze keleten hosszú utat tett, míg Khansā (خنسا)-ba (Hang-tsen-fu) ért, honnan aztán *Khan Bālik*-ba (Peking) ment. A Badakhsan hegységet, Afghanisztánt, Kabult megjárta, eljutott az Indus folyóhoz, majd Indiából északfelé Sudkārān-ba s onnan, mint látók, Tibethe is eljutott. *Mas'ūdi* »Arany mezők stb.» című művét ismerte s felhasználta. Koromandelbe tett útjáról fennebb volt szó.

[3] Oghuz khan az északi turkok mythikus őse, Kara-khan fia, kinek a turkok fajuknak való s vélt győzelmeit tulajdonitják.

[4] Iráni eredetű lakosok a turkok lakta területen.

آنلی آتی وتوب اولتوردی تققی خاتونی نی واولان اوشاقینی سکون نینك باشینی چنکز خانغه یبباردی

«(A keraitok királyának Ong-Khān-nak fia) Sangun Tibet tartományába menekült s ott néhány évig elt. A mikor ülébe ment, hogy a tibeti nép meg akarja fogni, hogy megöljék, Khotan tartományába menekult Khotan fejedelme, a Kal Aé törzsből való *Kūiy Kara*, elfogatta s megölette nejével s kicsi gyermekeivel együtt s fejét Gingiz khān-nak küldötte.»

Az id. kiadás 80-dik l.

اولوقتدا خبر کیلدی تنکقوت حاکمی شیدرقو یاو بولدی تیب خان اولوغ چریك بیرلان آتلانیب شیدرقو نینك اوستیکا باردی شیدرقو هم لشکر بی نهایت بیرلان کلیب خانغه روبروی بولدی اولوغ اوروش بولدی آخر ألامر شیدرقو قاچتی تقی بیر مضبوط قلعهدا قیالدی چنکز خان ولایتینی تالاب خراب قیلیب نصرت بیرلان قایتب اوردوسیغه توشدی اولوقتدا شیدرقو نینك ایلچیسی کلدی آیتب یبباریب تورور کیم کناهمنی اوتسالار من باریب کورار ایردم ولی بو شرط بیرلان منی اوزلاریکا قوزند قیلعای لار آنت وشرط قیلسالار چنکز خان بو سوزلار نینك باری سین قبول قیلیب کوب عنایت لار ایتب ایلچی نی قایتاریب یبباردی ایلچی خان اشیکندین آتلانیب کیتکاچ خانغه بیر خسته‌لیف عارض بولوب بیغلدی

چنکز خان ختای اوستیکا یورو کاندا بیر واقعه کوروب آندین عجایب قورقوب ایردی اوزی نینك یقیندا اولارین جزم قیلیب ایردی نا کاه خان خسته بولدی اوزی نینك حالندین خبردار بولوب اوغلانلارینی وامراالارینی آلدیغه کلتوروب وجوجی خان اولوقتدا اولوب ایردی آنینك هم اوغلانلارینی کلتوردی تقی نصیحتلار قیلدی

* Dsingiz khān született 1161-ben Kr. u., meghalt 1227-ben.

من اولسام كشيكا بيلدورمانك تا شيدرقو خلقى بيرلان كلكونچه شيدرقو كيلكاچ خلقى بيرلان اولتوروونك آندين سونك منينك اولكانمنى ظاهر قيلنك تيدى وروحى نينك قوشى تنى نينك قفسى دين اوچوب كيتدى شاه زادەلار آتاسى نينك وصيّتى كا عمل قيليب خان نينك اولكانينى كشيكا بيلدور مادلار بير نيچه وقتدين سونك شيدرقو لشكر بيرلان كلدى شاه زادەلار شيدرقونى لشكرى بيرلان توتوب اوتوردىلار تقى چنكز خان نينك اولكانينى ظاهر قيلديلار

«Ekkor híre érkezik annak, hogy Sidurku mint ellenség lépett fel. A nagy khān (Dsengiz khan) a hír hallatára) seregével együtt ellene indúlt s vele egy nagy csatát vívott (a melyben legyőzte). Sidurkū a (győző ellenség elől) megfutamodott s egyik erős várában zárkózott. Dsengiz khan ellenségének tartományát kifosztva s elpusztítva, a gazdag zsákmánynyal hordájába visszatért. Ekkortájt Sidurkū követe érkezett a nagy khān székhelyére s urának nevében így szólt: «ha (iráutad elkövetett) vétkemet elfelejted, látásodra megjelenek (magas színed előtt), hanem azon föltétel mellett, ha esküt teszel arra, hogy engem fiadnak fogadsz. Dsingiz khān a föltételt elfogadta s a követet kegyességének jeleivel elárasztva küldte haza. Alig távozott el a követ, a nagy khán súlyos betegségbe esett.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Dsingiz khān khinai hadjáratából visszatérőleg egy álmot látott, a mely igen nagyon megrémítette, s a melyből életének végét immár közel lenni gyanította. E közben váratlanúl beteg lett, s hírnökök tudtára adták gyermekeinek s vezéreinek állapotát s azokat meghítták hozzá, úgyszintén meghalt fia Gudsi fiait is. (A mikor betegágyánál összegyültek, intelmeket s rendeleteket adott a megjelenteknek.)

— — — — — — — — — — — — — — — —

(Ekként szólott): ha meghalok, azt senkinek tudtára ne adjátok, mind addig, míg Sidurku népével együtt ide jön, ha népe élén eljött, öljétek meg s ezután halálomat nyilvánossá tegyétek. Ezt mondva lelkének madara test kalitkájából kirepült.* A herczegek atyjuk rendeletéhez képest cselekedtek s atyjuk halálát senkivel sem tudatták. Néhány nap múlva megérkezett Sidarkū seregével, a herczegek reá törnek, elfogják és embereivel együtt megölik. Úgy aztán Dsingiz khān halálát nyilvánossá teszik.»**

L. az id. kiadás 132—134. ll.

* Szószerint fordítva.

** Abu-l-Ghazi Bahadur khān munkáját nagy részben Resid ed-dīn-ből merítette.

MERCY KORMÁNYZATA
A
TEMESI BÁNSÁGBAN

ÚJABB RÉSZLETEK
DÉLMAGYARORSZÁG XVIII. SZÁZADI
TÖRTÉNETÉHEZ

ÍRTA
SZENTKLÁRAY JENŐ
LEV. TAG

1961
2773

(Olvastatott a Magyar Tudományos Akadémia 1908. deczember 7-ikén tartott ülésén.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1909

Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

I.

Nem lehet mondani, hogy a XVII. század második felében a félhold uralma alól fölszabadult vármegyék valami nagyon megelőzték volna a még ozmán kézen maradt délmagyarországi részek kultúrális fejlődését. Mindamellett a magyar megyék *sok tekintetben* mégis előnyben valának. A vasvári béke fölszabadítá az északi megyéket egész Érsekújvárig és Nagyváradig, sőt 22 évvel utóbb Budát, Eszéket és Pétervárad is visszakapta az ország. E vívmányokkal a fölszabadult megyékben mindenütt meg lehetett kezdeni a béke műveit. A szatmári egyesség alapján, bár elvesztettük általa állami önállóságunk lényegesebb kellékeit, a magyarság visszahódítá lassanként nemcsak az ország elidegenedett részeit, de a gyarapodó polgárosodás színhelyévé varázsolt át sok száz mértföldnyi puszta területet is és a német kényuralom daczára meg tudta tartani magyarnak a magyar nemzet hazáját.

Ellenben a délvidéki hódoltságban továbbra is tétlenül vesztegelt a művelődés ösztöne. Igaz ugyan, hogy Magyarország fölött még folyvást ott lebegett a törökök megtorló háborújának réme és a németek zsarnokoskodása; hogy továbbá a földesúri korlátozások, a köznép gazdasági kizsákmányolása, a jobbágyság elnyomása szintén hatással voltak a műveltség folyamatának késleltetésére; de másrészt vitathatatlan, hogy a fölszabadult megyékben — miként a vármegyei karok és rendek gyűléseinek jegyzőkönyvei bizonyítják — misem korlátozá többé a lelkek természetes fejlődési vágyának kielégítését és a magyarság jellegzetes sajátságainak szabad nyilvánulását.

Ez a körülmény nagy előnyt biztosított a fölszabadult

vidékek művelődésének a hódolt részek fölött, kivált azokban a megyékben, a hol voltak rátermett vezetőemberek, kik a helyzet előnyeit ama vidék javára és a nép haladására értékesíteni tudták.

A délvidéki hódoltságban lehetetlen volt a kulturális haladás. Megakasztotta azt nemcsak a lakosság leigázott állapota, de még inkább a mohamedán felsőbbségeknek a művelődés iránt való teljes közömbössége.

Délmagyarország kulturája tehát csak e részeknek a török járomtól teljes fölszabadulásával kezdődik, majdnem félszázaddal később, mint a többi magyar földé. Temesvár visszafoglalása adta meg a délkeleti végeknek a kulturális fejlődés alapföltételeit. De ugyanakkor ez a nagyjelentőségű esemény a régebben szabaddá lett megyékben is föllobbantá a kedvet és bátorságot friss erővel hozzálátni a munkához és kibontakozni teljesen az elmaradottság állapotából.

A párhuzam tehát, mely Temesvár visszavétele után Dél-Magyarország művelődése és a felső megyék művelődése közt fölállítható, sehogy sem dől el Délmagyarország előnyére.

Kulturális előmenetel dolgában a korábban szabaddá lett vidékek vannak előnyben nemcsak azért, mert előbb kezdték a munkát és többet végezhettek belőle, hanem azért is, mert magyar munkát végeztek.

És én éppen ezt akarom ez igénytelen dolgozatomban kimutatni.

Bizonyítani akarom ezt a délmagyarországi történetíróknak hazánk egyetemes történetébe is becsempészett amaz állításával szemben, mintha Délmagyarország azon 13 év alatt, mikor mint szt. István koronájától elidegenített terület Mercy által kormányoztatott, műveltség dolgában nemcsak utólérte volna a magyar megyéket, de jóval túl is szárnyalta volna azokat.

Hát ez történeti valótlanság!

Egykorú hiteles adatok az ellenkezőről győznek meg bennünket.

A mellett az a sokat magasztalt Mercy-féle kultura nem volt magyar. Távol állt nemzeti hagyományainktól, távol a magyar nép szellemétől és szívétől. *Az a kultura idegen volt, német volt és teljesen Ausztria érdekeit szolgálta.*

Ezt előrebocsátva, tekintsük a történeti fejleményeket, a mint azok Temesvár visszafoglalásánál kezdődnek és *Mercy* gróf kormányzatához bevezetésül szolgálnak.

*

Tudvalevő dolog, hogy Délmagyarország középponti városa és legfőbb erőssége ősidők óta Temesvár volt. Temesvár sorsától függött az egész déli vidék sorsa. Mikor *Ahmed* 1552-ben július 27-én elfoglalta Temesvárt, vele esett el egész Délmagyarország. A temesvidéki vármegyék megszűntek létezni, határaik eltörültettek és helyükön török ejálet keletkezett. Az ekképen alakult tartománynak élére *Kászon* basa beglerbég lépett, mint Délmagyarország első mohamedán helytartója.

Kászon a nép kényszermunkára hajtásával csakhamar helyreállítá Temesvár összelőtt bástyáit és gyorsan berendezkedett a városban. Utána még 34 török helytartó következett, míg végre *1716-ik évi okt. 12-én újra keresztény kézre jutott Temesvár.* Török uralom alatt volt összesen 164 évig, 3 hónapig, és 16 napig.

A fontos erősséget, melyet 1696-ban *Frigyes Ágost* császári hadvezér hasztalan kísérlett meg elvenni a törököktől, az 1697-ben fővezérré kinevezett *Savoyai Jenő* herczeg foglalta vissza a mondott évben, 48 napi megszállás [1]) és többször ismételt heves ostromok után. Savoyai Jenő már 1698-ban kifejtette egy emlékiratban Temesvár visszafoglalásának szükségét. Végre most elérkezettnek látta az időt a nagyfontosságú vár visszavételére.[2])

---

[1]) *Böhm Lénárd* 44 napot számít. Ugyanő a hódoltság időtartamát kerek 164 esztendőre teszi.

[2]) Savoyai Jenő hadai Pálffy János gróf vezetésével aug. 14-én hajnali 3 órakor indultak el *Pétervárad*ról. Szándékuk volt *Ó-Becsénél* átkelni a Tiszán. A lovasság már el is ment előre, hogy az átkelés helyén hidat verjen. Azonban a folyó mindkét partján elterülő mocsarak miatt kénytelen volt az egész sereg *Zentáig* fölmenni. Ott az aug. 18-ról 19-ére virradó éjjel haladt át a Tiszán. Az egykorú menetelési lapok szerint itt egy napig kellett vesztegelniök, mert a *Csóka* felé vezető híd ingadozó állapotban volt. Aug. 21-én *Mokrinba* (Gyukosin vagy Oroszin), 22-én *Heténybe* vonult a sereg. Aug. 23-án pihenő nap volt. Aug. 24-én egész *Csenéig* haladtak. 25-én ismét pihenő napot tartottak. Aug. 26-án érkeztek

A győzelem kivívásában *Pálffy János* gróf tábornagyot és az ő magyar huszárezredeinek önfeláldozó vitézségét illeti meg az érdem pálmája.[1])

Jenő herczeg 1716-ik évi okt. 13-án vette át *Mehmed* basától, az utolsó temesi beglerbégtől, a capitulált várat. Még 12.000 főnyi harczképes török helyőrséget talált benne. Megengedte nekik, hogy fegyveresen és lobogó zászlókkal vonuljanak el Pancsovára. Az ágyúütegeket, a lőkészletet és élelmiszert Temesvárott kellett hagyniok. A városban talált szláv, görög, oláh, örmény és zsidó lakosságnak szabad tetszésére hagyatott maradni, vagy elköltözni. Házaik — mintegy 2000 lakóház — okt. 1-én, mikor a keresztény hadak a Nagy- és Kispalánk külvárosokat bombázták, mind leégtek.[2]) A városban talált néhány száz magyar kurucz vitéznek, kik a Rákóczy-szabadságharczok szomorú kimenetele után a temesvári törököknél kerestek menedéket, azt mondá Jenő herczeg: »La canaglia puo andare, dove vuole.«[3])

Temesvárra s tábort ütöttek a mezőn, az északnyugati várbástyák irányában. A Begától délre helyezkedett el a lovasság, a Begától északnak az összes gyalogság némi lovassággal, mert innen kellett az ostromszerű támadásnak történnie. Szept. 1-től kezdve a jelenvolt ezredek legénységéből naponta 2000—3000 ember foglalkozott az árkok ásatásával. Szept. 6-án kezdődött a bástyák bombázása. Szept. 23-án a lovasság visszaverte a törököknek Denta felől előrenyomúlt egy fölmentő csapatát. Okt. 1-én kora reggel kezdődött Nagy-Palánk ostroma az aradi kaputól északkeleti irányban. A győzelmes császári had 2000 embert veszített ennél az ostromnál. Ezután a belső várat kezdte Jenő herczeg szakadatlanúl lövetni. A török várparancsnok végre okt. 12-én fölajánlta Temesvár capitulátióját. (*Hödl Rudolf:* Geschichte des k. u. k. Infanterieregiments Loudon.) Temesvár visszafoglalásának érdemében része van nemcsak Délmagyarország lakosságának, de osztoztak a terhek viselésében némely felsővidéki megyék is. Sok baj volt a sereg élelmezésével és az ostromágyúk odavontatásával. Az utóbbi nagy munkát a magyar megyéknek kellett végezniök. A kirovás szerint Pest-, Fejér-, Heves- és Nógrádmegyéknek ezer hatökrös szekeret kellett előállítaniok, más 11 megyének pedig 1200 szekeret és 13.200 ökröt. (*Marczaly:* Magyarország tört. III. Károlytól a bécsi congressusig.)

[1]) Pálffy János, mint fiatal vérteskapitány, már Buda bevételénél is kitüntette magát. (*Károlyi Árpád:* Buda és Pest visszavívása 1686-ban 179. l.)

[2]) *Kematmüller:* Bilder aus Temesvárs Vergangenheit, 22. l.

[3]) *Arneth:* Prinz Eugen v. Savoyen, II. 406. l.

Négy nap telt el a török helyőrség útikészületeivel és a szükséges málhaszekerek előállításával. Ezalatt a két ellenséges tábor katonasága, a kik kevéssel előbb még elkeseredetten harczoltak egymás ellen, barátságosan közlekedett egymással.[1] Csak okt. 17-én hagyták el a mohamedánok Temesvárt végképen.[2] Velük vonultak el a kurucz honfiak is, szanaszét oszolván az országban, Moldva, Erdély, Havasalföld és a török tartományok különböző irányaiban, ki merre látott.

A törökök elvonulása temesvári otthonukból megható képet tárt a vidék lakossága elé. Elől lépdelt a 12.000 főnyi helyőrség, körülvéve 500 fegyveres császári lovastól. Követte őket beláthatatlan sorban 1000 parasztszekér, melyeken az aggokat, betegeket, nőket és gyermekeket helyezték el. Jöttek a tevehajcsárok csilingelő tevéikkel és a podgyászrakománnyal. Végezetül következtek a kaftányos gyalogcsoportok, a szarvasjószág és a kecskecsordák. A színpompás festői menet a várkastély előtti *belgrádi kapun* vonult ki a várból a mai Józsefváros felé és az akkori *Temesvár-pancsovai országúton* délnyugati irányban haladva, a császári csapatokkal megrakott vidéken át Ságh, Zsebely, Vojtek, Detta és Denta, Kis- és Nagy-Gáj, Margita és Alibunár érintésével érkezett Pancsovára.[3] Útközben mindenütt a vidék menekülő mohamedán lakossága csatlakozott hozzájuk. Ennél érdekesebb és nagyobbszerű látványosságot aligha nézhetett valaha Délmagyarország.

Másnap, okt. 18-án, Jenő herczeg a keresztény hadak élén, ágyúdörgéstől és lelkes üdvrivalgástól kísérve, bevonult a várba és a várost a *császár birtokába* vette. A régi lakosság túlnyomó számmal helyben maradt, meghúzódva elhamvadt házainak romjai közt. Magyar nem volt már köztük egy sem.

Maga Temesvár és a leégett külvárosok az iszonyat képét mutatták. Rettentően össze volt lőve minden tárgy, minden

---

[1] *Arneth* id. m. 524. l. — Jenő herczeg levele a császárhoz 1716 okt. 21-én: ». . . . gleichwie die Christen frey mit denen Türken in der Stadt, also seynd auch die Türken in dem Lager ohngehindert herumbgegangen, und ist uns nicht die allermindeste Beleidigung geschehen.«

[2] *Arneth* szerint már 16-án. (U. o.)

[3] Lásd ezt az útat a Mercy-féle térképen. (*Szentkláray*: Száz év Délmagyarország újabb történetéből.)

épület. Még a több ölnyi magasságú várfalakon és a palánkos földsánczokon is kapu nagyságú öblös résekt átongtak. A kanyargós utczák hosszában udvaron épült török házak, rácsos ablakú tornáczos lakások, alacsony árkádok mentén sötét bazárok és füstös kávécsarnokok, istállók és pajták sorakoztak rendetlenül egymás mellé. Temesvár egykori fényének rommá lőtt monumentális emléke, a váron és városon uralkodó Hunyadi-kastély, a török helytartók residentiája, szintén szánalmasan nézett ki. Fönnállt még az anjoukori szt. György-templom, meg a bosnyák barátoknak a Hunyadiak korából való temploma; de e szentélyek is siralmas állapotban valának. Más nevezetesebb épület nem létezett a várban.[1]) A Losonczy-korabeli »Vizitorony«, mely egykoron a Hunyadi-kastély oltalmára épült és a kastély nyugati frontja előtt vízzel telt sánczárkok fölött emelkedett, már Losonczy kora óta annyira meg volt rongálva, hogy Jenő herczeg ostrománál egyáltalában nem szerepelt többé. A nagy-palánki minoriták temploma és monostora, ugyancsak anjoukori emlékek, annyira össze voltak lőve, hogy a falakat gerendákkal kellett alátámasztani. A hepehupás, szemetes utczákat és tereket csapadék tócsák borították. Gyalulatlan magas deszkapalánkok kerítették körül a török házak kertjeit s a vár nyugati és déli oldalán nádas mocsarak és ingoványok bűzlöttek, melyeket megközelíteni nem lehetett.

Igy nézett ki Temesvár, egykorú leírások és ábrázolatok tanúsága szerint, a törökök távozása után.

Elhomályosult a város, mely ötszáz esztendővel előbb egy világlátott, művelt fejedelemnek, Anjou Károlynak ízlésében épült föl és oly díszre emelkedett, hogy méltó vala nyolcz éven át Magyarország királyi székvárosa lenni. Nyomorulttá lőn Temesvár, melyet Zsigmond király és Hunyadi János újjáépítettek, a hol egykoron királyok és királynék fényes udvart tartottak s az ország nagyjai, főpapjai és előkelő nemessége tanácskozásokra gyülekezének egybe.

Savoyai Jenő 43-ik születésnapját ünnepelte éppen, mikor Temesvárt és annak birodalmát »Károly császár számára«

---

[1]) *Delineatio der estung Temeswar 1716.* (Egykorú térkép a temesvári hadtestparancsnokság levéltárában.)

birtokba vette. A vár bevételéről okt. 16-án jelentést küldött az udvari főhaditanácsnak. Okt. 21-én magának a császárnak írt (an den Kaiser) az ostrom körülményeiről és a megszálló csapatok fegyelmezett viselkedéséről. Legfőbb gondja volt, hogy Temesvárt és a temesi tartományt, melyet ez időben kezdtek minden alap nélkül *Temesi Bánság*-nak (Temeswarer Banat) nevezni, »a császár számára oly hasznossá tegye, a mennyire csak lehetséges«.[1]) E végből már a bevonulás napján egy férfiút keresett tábornokai közül, kire az »új foglalású területen« nemcsak az őrizetül kirendelt hadtest főparancsnokságát, de a tartomány politikai és polgári kormányzatát is bízni lehetett s kiben meg volt a képesség, hogy az uralkodóház érdekeit és a lakosság jólétét egyaránt előmozdítani tudja.[2])

Választása *Mercy Claudius Florimund* lovassági tábornokra esett. Mercy kiváló kegyben állt mind a császárnál, mind magánál a herczegnél.[3]) Ötven éves, rövidlátó, köszvényes ember volt,

---

[1]) ». . . . für den Kaiser so nutzbringend als möglich zu gestalten.« *(Arneth,* id. m. II., 407. l.)

[2]) ». . . gleichmässig zum Nutzen des Kaiserhauses, wie zum Wohle der Regierten.« *(Arneth,* id. m. 408. l.)

[3]) *Mercy Claudius Florimund* családja Lotharingia herczegségből, a Metzhez közel fekvő *Mercy* nevű helységből ered. Onnan költözött a XVI. században a szintén lotharingiai *Longwy* nevű erődített városba. Florimund ősapja a XVII. század elején kormányzó volt Longwyban és tulajdonosa egy Longyparknak nevezett birtoknak. Mercy nagyapja szintén nagybirtokos volt a majnai Collenbergben. A Mercy-család fisarjadéka leginkább a katonai pályán szolgálta hazáját, de váltak belőle jeles egyházi férfiak is. Florimund nagyatyja tábornagy volt s 1645 aug. 3-án az allerheimi ütközetben esett el. Ugyanez a sors érte Florimund fivérét Freiburgnál, ki bajor tábornok volt. *Atyja, Mercy Péter Ernő, császári őrnagy, 1686-ban Buda visszavívásánál esett el.* Florimund tehát hősök családjának ivadéka. Született atyja jószágán 1666-ban, a lotharingiai *Martin-Fontaineben.* A császári hadseregbe már 16 éves korában. 1682-ben lépett be önkéntesnek. 17 éves korában a törökök ellen harczolt s Bécs fölmentésénél hadnagyi rangot nyert. Hét esztendeig a magyarországi hadjáratokban vett részt és akkor történt, hogy a lovát kilőtték alóla s ő az egyik szemén súlyos sérülést szenvedett. 1694—1696. években az olaszországi háborúkban tünteté ki magát. 1697-ben visszahívatván Magyarországba, a zentai csatában mint őrnagy harczolt. Vitézsége jutalmául csakhamar alezredessé lépett elő és ismét Olaszországba küldetvén, Borgofortenál 300 lovasával 6 ellenséges zászlóaljat szalasztott meg s

mikor Savoyai Jenőtől a felelősségterhes, nagyfontosságú kormányzói megbízást elfogadta.

A temesvári táborban értesült a herczeg a ritka kitüntetésről is, melyben őt XI. Kelemen pápa az egész kereszténység hálája fejében részesíté. A pápa Rasponi cavaliere követtel magasztaló brevét küldött neki, megbízván egyszersmind a követet, hogy az egyház fejének megtisztelő ajándékait kézbesítse a herczegnek: egy drága gyöngyökkel és a Szentlélek képével hímzett hermelines hadvezéri piros kalapot és egy ezüstmarkolatú díszkardot, melyen a pápai czímer reliefvésete ékeskedett. Ezt küldé a pápa Savoyai Jenőnek a hitetleneken aratott halhatatlan érdemű győzelmekért. Ilyen kitüntetésben addig csak uralkodók részesültek.

Jenő herczeg, ki már aug. 25-én érkezett a temesvári táborba, még okt. 26-án is Temesvárott időzött. Tehát teljes két hónapig foglalta le őt itt szigorú kötelességtudása. Okt. 26-án köszönte meg »ex castris ad Temesvarini *(így)* positis« Kelemen pápának a küldött ajándékot.[1]) Temesvárról csak aznap, vagy okt. 27-én utazhatott el, mert nov. 6-án már Budán volt. Onnan Győrré

---

egy ágyúüteget foglalt el az ellenségtől. 1702-ben Cremonánál harczolt, mint lovassági parancsnok. De ismételten olasz fogságba esett, a honnan mindannyiszor kicserélték. Olaszországból ezredesi ranggal a Rajna mellé ment egy vértes ezred élén. Az 1702. évi okt. 14-én vívott friedlingeni csatában kiválóan kitünteté magát. 1704-ben már tábornok volt és Strassburgnál viaskodott a francziákkal. A következő években szintén győzelmi babérokat aratván, 1706-ban altábornaggyá lépett elő. 1709-ben fölszabadítá Mantuát, mire ismét visszatért a Rajnához, hogy folytassa küzdelmét a francziák ellen. Savoyai Jenő az 1716-ik évi török háború kitörésekor vette őt maga mellé lovassági tábornoki ranggal és úgy Péterváradnál, mint Temesvár alatt nagy hasznát látta ügyességének és vitézségének. Mint bánsági kormányzót Szicziliába küldték a spanyolok ellen, a honnan grófi méltósággal tért vissza Temesvárra. A Temesi Bánságban 1733-ig vezette a kormányzói hivatalt. Ekkor tábornaggyá nevezte ki a császár és újra az olasz csatatérre küldé. Párma közelében a Crocetta nevű várkastély ostrománál 1734-ben jún. 29-én súlyosan megsebesülvén, 68 éves korában hősi halállal múlt ki. Eltemettetett a reggioi székesegyház sírboltjában. *(Mittheilungen des k. u. k. Kriegsarchivs* 1891, V. évf. — *Schweigerd:* Oesterr. Helden und Heerführer, II. 894. l. — *Wettel:* Biographische Skizzen. 17—40. ll.)

[1]) *Bécsi cs. és kir. hadügyminiszt. levtr.*

indult, hogy megfelelő hadi ünnepségek közepette, esetleg a visszafoglalt Temesvár kath. főpásztorának, Nádasdy László gróf csanádi püspöknek kezeiből vehesse át a pápai jelvényeket.[1] Azonban Nádasdy püspök, az »udvarias, kellemes, jókedvű öreg úr — a mint őt Lady Montagne nevezi, — ki mindig magyar ruhában járt s kinek övig ért az ősz szakálla«,[2] nem fogadta el a megbízást, mert Győr nem az ő megyéjéhez tartozott. És így az ünnepélyes átadásnál, a mi nov. 7-én a herczeget Győrré kísérő számos magyar bandérium jelenlétében ment végbe. Kondor apát működött közre.[3]

Mialatt ez történt, Mercy a herczeg utasításához képest, levezette csapatait az Aldunára s rövid néhány hét alatt kiűzte a törököt Pancsova, Kubin és Palánka váraiból is. Orsovánál azonban erős ellentállásra találván, minthogy az évszak már nagyon előrehaladott, megelégedett azzal, hogy Mehádia mellett jól elsánczolja és téli szállásokba helyezze el katonáit. A következő évben Belgrád bevételével Orsova is megtisztult a töröktől.

Mercy csak november végén térhetett vissza Temesvárra. Mialatt Mehádián a csapatok téli elszállásolásával és a Dunavicza-csatornánál Belgrád ostromának előkészítésével fáradozott, Savoyai Jenő *hivatalos forma szerint is* kinevezte őt a Temesi Bánság katonai és polgári kormányzójává. Az 1716. évi nov. 1-én kelt kinevezési okiratban azt mondja a herczeg, hogy a kinevezés »in Ansehung der bekannten guten Aufführung, erwiesenen valeur und erworbenen langen Erfahrenheit, auch besonderen desinteressement«, azaz Mercy kiváló tulajdonságaira és érdemeire való tekintettel történt.[4] Kijelenté továbbá a herczeg, hogy Mercy működési hatásköre egyelőre nem terjedhet tovább, mint hogy a rábízott tartományban a jogviszonyokat rendezze és a fegyelem szigorú fentartásával a lakosság bizalmát megnyerje. Minden más intézkedés, vonatkozzék bár az egyházi dolgokra, vagy a polgári hatóságok beállítására, akár pedig a katonai és pénzügyi teendőkre, a császár külön rendelkezésére

[1] *Arneth* id. m. II. 409—410. ll.

[2] Letters of Lady Montagne, Pétervárad, 1717 jan. 30.

[3] *Marczali:* Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig.

[4] *Arneth* id. m. 524. l.

és arra az időre tartatik fönn, mikor a tartomány belső viszonyai tüzetesen ismerve lesznek. Külön figyelmezteté a herczeg Mercyt, hogy legyen óvatos és *Temesvár várát ne fogadjon be más lakosságot, hanem csak róm. kath. németeket.* Teljes bizalomra — úgymond — egyedül csak a németek érdemesek (!). Görögök, szerbek és mások csak a külvárosokban tűressenek meg.[1])

Wallis Ferencz gróf vezérőrnagy, kit a herczeg ugyanakkor nevezett ki temesvári várparancsnokká, hasonló útasítást kapott.

A herczeg a kinevezési íratokban bizonyára a katonai érdekeket tartá szem előtt és a bécsi udvar fölfogásának adott kifejezést, midőn Temesvár várát a megbízható érzelmű német lakosság részére tartotta fönn s Temesvár visszavívását akkép értelmezte, hogy e ténnyel mind maga a város, mind az egész temesi tartomány az osztrák uralkodóház jogara alá került.[2])

A Belgrád ostromát előkészítő hadjáratkor, 1717. évi május hóban, újra megjelent Savoyai Jenő a Temesi Bánságban. Mercyvel néhány napi körútat tett a tartományban, hogy annak belsejét személyesen megismerje. Hadi terveihez képest az aldunai partvidéket vizsgálta meg leggondosabban. A merre csak járt, mindenütt a pusztulás tüneteit látta maga előtt. Látott fölégetett falvakat, alig lézengő, keresetnélküli, szegény és csenevész alattvalókat, nyomorult viskókból álló szanaszét szórt közsé-

---

[1]) *Arneth* i. h. — A magyar lakosságnak a visszafoglalt városokból kirekesztésére vonatkozólag írja *Takács Sándor* a XVII. századvégi állapotokról a következőket: »A magyart városi lakónak nem tűrték, nem akarták. Ezért a töröktől visszahódított területek városaiba jóérzésű, pápista németeket telepítettek. Mivel azonban a török háború folyton dúlt, a jóérzésű németség, a vagyonos polgárság hazánkba ekkor még nem igen kívánkozott. Tehát kik jöttek? Jöttek vala olyanok, a kik fátyolt borítván multjukra, új életet nálunk akartak kezdeni. Majdnem mindannyija üres zsebbel jött, de ha nem is hozott magával semmit, annál több volt, a mit otthon hagyott. Ki adósságát, ki megúnt feleségét, ki meg tisztességét hagyta otthon. Akárhányan még a nevüket is régi hazájukban felejtették, nehogy a törvénybírák oktalan kíváncsiságukkal az ő családi ügyeikbe avatkozzanak s még új hazájukban is háborgassák. Az ilyes dolgot rossz néven venni tőlük nem is lehetett, mert hát mi természetesebb, mint hogy a farkavágott róka láthatatlan akart lenni.« (*Polgármesterválasztás Budán 1694.* — Budapesti Hirlap 1905. márcz. 9.)

[2]) »unter das Scepter des Hauses Oesterreich fiel«. (*Arneth*, II. 407. l.

geket, kórgyötörte apátlan-anyátlan árva gyermekeket, medrükből kilépett folyókat és patakokat, útonálló szegénylegényeket s a hegyszorosokban és az erdők mélyein szervezett rablóbandákat, beláthatatlan terjedelmű pusztákat és szabadon csavargó vadállatokat.[1])

Valóban a török hódoltság sehol sem lehetett nyomasztóbb, mint Délmagyarország szélső határvonalán, hol a félhold első támadásai óta három évszázadon át örökös rettegésben élt a lakosság és a betóduló ellenségtől szakadatlanul sanyargatva, mitsem tehetett a maga javára. Megdöbbentő az összehasonlítás, ha ez országrész hódoltság előtti kulturális képét odaállítjuk azon inséges állapot mellé, melyet a Temesi Bánság átvételekor a kiküldött császári biztosok találtak.

A XV. századtól Temesvár elestéig volt: *Temesmegyében* 30 vár, 22 város és 990 helység, összesen 1042 lakott hely és 390 birtokos; *Csanádmegye Maros-balparti területén* 4 várkastély és város, 67 község, összesen 71 lakott hely, mintegy 60 nemes birtokossal; *Torontálban* 2 vár, 4 város és 52 helység, összesen 58 lakott hely, mintegy 45 nemesi kúriával; *Kevében* volt 3 vár, 3 város és 66 helység, összesen 72 lakott hely 30 birtokossal; *Krassómegyében* volt 13 vár, 10 város és 290 helység, összesen 313 lakott hely, 84 birtokossal; végre *Szörénymegyében* volt 6 vár, 3 város és 262 helység, összesen 271 lakott hely, mintegy 50—60 birtokossal. Legjobb történeti forrásainknak a valóságot megközelítő adatai szerint volt tehát a Tisza-Duna-Maros- és Erdélyköz egész területén a XV. századtól 1552-ig összesen 56 vár, 44 város, 1727 helység, 1827 lakott hely, mintegy 659 birtokossal.[2])

Ellenben találtatott ugyanezen a területen a törökök távo-

---

[1]) 1717-ben jelenti Wachter kapitány és orsovai kerületi tiszttartó a tartományi szabályozó-bizottságnak: »durch die schmerzliche Ansicht in Steinklumpen verschütteter Ortschaften und durch den Anblick ganzer Strecken verbrannter Saatfelder.« (*Baróti*: Adattár Délmagyarország XVIII. sz. történetéhez.)

[2]) *Csánki Dezső*: Magyarország történ. földrajza, I—II. kk. — *Borovszky Samu*: Csanád vármegye története, I—II. kk. — *Pesty Frigyes*: Krassó várm. története és A Szörényi Bánság és Szörény várm. történ., II k.

zása után, egy 1717-ben készült hivatalos jegyzék [1]) és a Savoyai Jenő herczeg rendeletére ugyanakkor fölvett térkép [2]) tanusága szerint, mindössze csak 663 hitvány község 21,289 lakóházzal.

Egyetlen ép magyar helység sem volt már ezen a hajdan oly dúsan lakott és virágzó magyar vidéken!

Helyesen mondja a török hódoltság jeles történetírója: »Nem nőtt többé fű a földön, melyre egyszer török mén tette a lábát. Töröklakta városaink pusztulásával együtt járt a falvak pusztulása is, hol a török adótörvények és számtalan visszaélések fojták el az emberi igyekezet műveit, tették parlaggá a földet és pusztákká vagy törpékké egykor népes helységeinket.«[3]) Egy 1669-iki kézirat panaszos hangon említi, hogy addig már mintegy 900 helység lett pusztává a magyar alföldön, mely hullámtörő part volt az óriási török hatalommal szemben. Csak 1625-től 1627-ig, azaz két esztendő alatt, a törökök itt a határszéleken behódítottak 45 falut, fölégettek egészen vagy részben 102 helységet s 488 egyes házat és pajtát, elhajtottak 152.000 barmot. Egy másik, 1642-iki országos kimutatás szerint a török 1627-től kezdve 14 év alatt behódított 326 falut, gyilkolt 1194 embert, elhajtott 13.664 darab marhát, 2190 juhot s évenként mintegy 35.000 forinttal emelte az adót, nem számítva a gabona és élelembeli adó fölverését.[4]) Beláthatatlan prédiumok haszna-vétlenül, parlagon hevertek. 1724-ben találtatott a temesvári distriktusban 15 pusztán heverő prédium, a lippai distriktusban 26, a facsétiban 71, az orsovaiban 1, az almásiban 14, a versecziben 5, a csákovaiban 3, a pancsovaiban 20, a nagybecskerekiben 16, a csanádiban 10. Százezernyi hold legjobb minőségű szántóföld — egykoron a hazáért elvérzett magyar nemesi családok tulajdona — üresen, gazdátlanul és parlagon hevert.[5])

[1]) *Bécsi cs. és kir. udv. titkos levtr.* Temesvárer Einrichtungs-Sachen de Anno 1717. »Designation deren in dem Temesvarer Banat samentlichen Dörffern und darinnen befündlichen Häussern.«

[2]) *Szentkláray J.*: Száz év Délmagyarország újabb történetéből *A)* melléklet.

[3]) *Salamon Ferencz*: Magyarország a török hódítás korában. 193. 194. ll.

[4]) *Graramina Comitatuum.*

[5]) *Vaníček Ferencz*: Specialgeschichte der Militärgrenze, I. 193., 194. ll.

Látva ezt a szörnyű pusztaságot, találóan jegyzi meg *Bél Mátyás :* »Receperat ergo imperator totam provinciam, sed in desertum triste propemodum conversam. Coloni admodum pauci ibi relicti, vici incinerati, arces et oppida desolata, adeoque vix umbra pristini floris observabatur.« [1]) »A Temesi Bánság — írja *Bárány Ágoston* — képét adá az enyészetnek. Népes régi falvai elpusztultak és a lakatlan táj mocsárrá változék.« [2]) Valósággal lesujtók a leirások, melyeket hazánk romlásáról és a török hódoltság okozta károkról a Magyarországon akkoron átútazó *Schweiger Salamon, Leslie* nagykövet, *Gerlach István, Bocatius* és *Busbek* hagytak reánk. Az enyészet képét, melyet a Temesi Bánság a törökök kitakarodása után föltüntetett, első kézből vett levéltári adatok, de nem egészen hiteles hagyományok közlései alapján írta le *Griselini,* ki e tartományt 1774—1777-ben többször beutazta s a török hódoltságnak még számos nyomát saját szemeivel is látta.[3]) *Czoernig* hivatalos közleményekkel bizonyítja a félhold délmagyarországi uralmának gyászos hatását.[4]) és legújabban *Borovszky Samu* a török defterek segélyével rajzolta meg a délvidék hódoltságkori nyomorult közviszonyait. »Nem volt — úgymond — egész Délmagyarországon község, mely legalább egyszer, némelyik többször is, ne esett volna mohamedán zsarolásnak és pusztításnak áldozatául.«[5])

Ezt a kietlen, elgyötört országot bízta III. Károly király *Mercy Claudius Florimund* tábornokra, hogy katonai megszállással a külső ellenségtől megvédje s a törökök ellen viselt hadjáratban az Aldunán való uralmat a keresztény hadak számára biztosítsa, az egész tartományt államhű német alattvalókkal benépesítse, új rendtartás és új intézmények életbeléptetésével a monarchia javára és a kincstár minél nagyobb hasznára értékesítse.

Miképen és milyen arányokban, milyen eszközökkel oldotta meg Mercy a rendelkezésére állott *13 év alatt* a reábízott föladatot s hogyan felelt meg *különösen kulturális tekintetben* a közművelő-

---

[1]) *Compend. Hungariae geographicum,* 257. l.

[2]) *Torontál vármegye hajdana,* 33. l.

[3]) *Versuch einer natürl. u. polit. Geschichte d. Temeswarer Banats.*

[4]) *Ethnographie d. oesterreich. Monarchie.*

[5]) *Csanád vármegye története.*

dés czéljainak: ennek a kérdésnek a történeti igazság világosságába helyezése képezi dolgozatom tárgyát.

Német történeti munkák s különösen Griselini nagy forrásműve, mely a Temesi Bánság adminisztrációjának dicsőítésére Brigido és Soro bánsági tartományelnökök szellemében készült, szinte istenítik Mercyt. *Új Cincinnatusnak nevezik s kormányzatát oly nagyszabásúnak és oly magas tökélyűnek mondják, mely messze föllülmúlta Magyarország elavult törvényeken alapúló igazgatását.* Az ő véleményük szerint, *ha a Temesi Bánság azonnal Magyarországhoz kapcsoltatott és megyékre osztatott volna, oly fényes haladást bizonyára nem tett volna, mint a milyent tett Mercy kormányzata idején az osztrák abszolutizmus hatása alatt.*

Sürgetett hát engem a történeti igazság megismerésének vágya, hogy immár tisztán lássuk Mercy bánáti kormányzatának mibenlétét; hogy elvégre a való tények alapján ítéljük meg annak a kulturális munkának értékét, melyet hazánk délkeleti határán a XVIII. század második és harmadik évtizedében az idegen uralom végzett.

Hazánk művelődéstörténetének óhajtok tehát szolgálni, midőn az alábbiakban *eddigelé ismeretlen, vagy még föl nem dolgozott levéltári adatokból* mutatom be a közviszonyokat, melyek Délmagyarországon közvetetlenül a török hódoltság után, Mercy kormányzata alatt állottak elő s a Temesi Bánság kulturális alakulásának kezdő mozzanatait képezik.

Ezeket a bizonyítékokat két rendkívül gazdag forrás tartalmazza. Az egyik *a temesvári adminisztrázió levéltára,* melyet hosszas kutatás után történetirodalmunk nagyérdemű művelője, *Baróti Lajos* fedezett föl Temesvárott a pénzügyi igazgatóság irattárában s mely az ő figyelmeztetésére kebeleztetett be 1889-ben *Pauler Gyula* által a magyar országos levéltárba. Az adminisztráczió irataiból 177 rotulus maradt fönn 1716-tól 1760-ig. Baróti páratlan szorgalommal és lelkiismeretességgel jegyezte le e rotulusoknak 45.725 számot kitevő tételeit. A *Délmagyarországi Történelmi és Régiségtudományi Múzeum-Társulat* érdeme, hogy szerény anyagi viszonyai mellett is kiadta Barótinak e rendkívül becses adatgyűjteményét, mely 1893-tól 1907-ig *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* címmel két hatalmas kötetben és egy pótfüzetben jelent meg s valóságos kincsesbányája

Délmagyarország politikai, helyrajzi és művelődési történetének. A másik forrás, melyből merítettem, a csanádi püspöki levéltár legértékesebb emléke, *a temesvári jezsuiták XVIII. századi naplója.* Az egykori rendtagok nemcsak a temesvári és egyházi eseményeket jegyezték föl e naplóba, hanem írnak benne mindenről, a mit Délmagyarországon följegyzésre méltónak találtak. A latin szövegű kézirat 1719 jan. 1-én kezdődik s 1753-ig terjed. Külső címe: *Protocollum Historiae Domus RR. PP. Societatis Jesu.* Belső címe: *Ephemerides Missionis Temesiensis Soc. Jesu 1719—1753.*[1]) Egy-két délvidéki író a saját különleges czéljai szerint egynémit már aknázott e kútfőből; de egészben véve történetirásunk nem ismeri még ezt a nagybecsű kéziratot, mely érdemes volna arra, hogy teljes szövege szerint közreadassék. Úgy látszik, *Pesty Frigyes* sem tudott hozzáférni. 1877-ben megjelent »Míveltségi állapotok Temesváron a XVIII. században« czímű dolgozatában [2]) csak a városi »*Polgár-könyv*«-ről tesz említést, holott a jezsuiták naplója 13 esztendővel hosszabb időszakról szól és a mellett sokkal tartalmasabb is, mint a Pesty által használt töredékes kútfő.

Nézzük most e kútfők tanuságtétele szerint Mercy működését a Temesi Bánságban.

II.

Az 1716-ról 1717-re forduló télen keserves lehetett a vár megszállása alatt végső inségre jutott temesvári lakosság sorsa. Maga Mercy nov. 18-án még az Aldunán volt s a Dunavicza medrének ásatási munkálatait vezette; de a telet és tavaszt egész május közepéig Temesvárott tölté, temérdek munkával

---

[1]) A naplójegyzetek 459 fóliolapot töltenek be. A 37-ik lapig négyen irták, onnan túl harminczöten. Hézag mutatkozik a följegyzésekben 1725 nov. 22-től 1726 okt. 31-éig. A kézirat vörösbarna préselt bőrbe van kötve s elég jól van conserválva. *Kassics Károly* hasznavehető index-et készített hozzá.

[2]) *Századok,* 1877. évf. I. f.

elfoglalva.[1]) A katonatisztekkel és a helyőrséggel rendkívül egyszerűen, tábori módra rendezkedett be a várban. Kaszárnyák híján egy-két épségben maradt török házban, néhány pajtában, meg a vár kazamátáiban kvártélyozták el magukat. A várbeli lakosság számára csak az aradi kaputól a belgrádi kapuig terjedő »Nagy-utczán« maradt kevés hely. Ebben az utczában 7 török ház állt, melyeket Mercy a polgárok használatára engedett át.[2]) A helyben maradt lakosság róm. kath. vallású dalmatákból és örményekből, görög k. n. e. vallású szerbekből, macedón görögökből, oláhokból s néhány zsidó családból állott. Ezek már a török hódoltság alatt a *Nagy-* és *Kis-Palánk* külvárosokban laktak s önállóan szervezett városi községet alkottak, barátságos jó viszonyt tartván fönn a várbeli törökökkel és a mohamedán hatóságokkal. Minthogy a két külvárosban a szláv nép volt többségben, helyi igazgatásuk *rácz község*-nek neveztetett. Temesvár visszafoglalásakor *Muncsia Miklós* volt a rácz község bírája. Muncsia a megszálló német katonaságnál tekintélynek örvendő ember volt, mert a vár ostromzárlata alatt *Vladiszávlyevics Joannicius* szerb püspökkel éjszakának évadján többször kilopódzott a német táborba s Jenő herczeget pontosan értesíté a vár állapotáról és az ozmán hadvezérlet terveiről.[3])

Mercy első teendője volt a Temesi Bánságban valamely tartományi kormányt fölállítani, hogy annak fönhatósága alatt szervezhesse Temesvár városa új polgári igazgatását is.

---

[1]) Jenő herczeg 1717 júl. 12-én írja a császárnak: »... und seyndt die aufrechthaltung der vorgewesten beschwürnusvollen Postirung in dem Temeswarer Banat, wie nicht weniger die davon vorläufig gemachte einrichtung sowohl des Provincialis, als Cameralis und Militaris, dann die vorsichtige zubereitung zu den angegangenen operationen des gegenwertigen Feldzuges (Belgrád ostromát érti) sattsame Kenndzeichen seines (Mercy) ohnermideten Eyfers und besonderlichen activität.« *(Arneth:* II., 527. l.)

[2]) *Preyer János:* Monographie der kön. Freistadt Temesvár, 55—57. ll.

[3]) *Vladiszávlyevics* az ipeki patriarcha-érsek által püspöki joghatósággal fölruházott temesvári szerb püspök volt, kit III. Károly király a Temesvár visszavételénél szerzett érdemeiért 1722-ben erősített meg ezen állásában. Korhű arczképe megvan a temesvári szerb püspök residentiájában. A temesvári *rácz község* pecsétje is megvan a városháza régiséggyűjteményében. Czímerlapján szt. György képe látható. Körírata: *Sigillum... Gentis Rascianorum Graeci Ritus.*

Mind a két irányban az 1716-ik év telén készíté el munkálatát, melynek címe: »*Haubt-Einrichtungs-Werck.*« Fejezetei: »Camerale«, »Oeconomicum militare«, »Provinciale« és »Politicum«. A javaslatban foglalt elvek alapján és annak szabályzatai szerint kívánta Mercy a Temesi Bánság kormányzatát vezetni. Azzal a kérelemmel terjeszté azt föl Savoyai Jenő herczeghez, ki az udvarnál a Temesi Bánság ügyeinek leghathatósabb szószólója volt, hogy ő felsége jóváhagyását eszközölje ki és egy állandó tartományi kormány életbeléptetésére az udvari kamara és a haditanács beleegyezését nyerje meg. Míg ez megtörténhetett, ő maga nevezett ki néhány alkalmas férfiút a tartomány kerületi főhelyeire, hogy a fegyelmet fentartsák és a kincstár érdekeit megvédelmezzék. Nevezetes, hogy Mercy gróf ezekre az állásokra a népet és a helyi viszonyokat jól ismerő *magyar embereket* küldött és *alispánoknak* nevezte őket. Karánsebesre *Hunyadi Sándort*, Csákovára *Rácz Istvánt*, Pancsovára *Dimitrovics Izsákot*, Márgára *Hunyadi Albertet* nevezte ki »alispánnak«. Valószínű, hogy ezek a délvidéken csakugyan a török uralom alatt alispánok voltak, mert tudvalevőleg a magyar vármegyék virtuális élete nem szűnt meg a hódoltságban sem, hanem csak szunnyadott. Mihelyt a bécsi udvari kamara nevezett alispánok alkalmazásáról értesült, már 1716. évi decz. 1-én utasitást küldött »für die *Vicegespäne* zu Caransebes und in dem Csakovaer, dann in dem Pancsovaer District, zur genauen Benehmung und pünktlichen Darnachachtung«. Ebben az utasításban a különféle adónemek és kamarai jövedelmek szigorú behajtására és beszolgáltatására szorította őket.[1])

Ez volt az állapot 1717 elején, mikor Mercy gróf az említett »Haupt-Einrichtungs-Werk«-jét jóváhagyás végett az udvarhoz fölterjesztette.

Közbejöttek azonban a nagyméretű hadi készületek Belgrád visszavételére. E munkálatok Mercy tervezetének elbírálását és megerősítését egyelőre háttérbe szorították Bécsben. Állandó kormányzatról most annál kevésbé lehetett beszélni, mert jóformán Belgrád visszafoglalásától függött a Temesi Bánságnak további megtartása. A bécsi udvari főhatóságok ezúttal csak arra szorít-

[1]) *Baróti*: »Adattár«.

koztak, hogy a Temesi Bánság közdolgainak intézésére *Mercy* elnöklésével egy ideiglenes kormánytanács állíttassék föl. Ez létre is jött és »*tartomány-szabályozó-bizottság*« (Landes Einrichtungs-Commission) néven végezte a különböző közigazgatási, katonai és pénzügyi ágazatok dolgait. *Wallis* gróf, temesvári várparancsnok volt a szabályozó-bizottság alelnöke. Ugyancsak 1717-ben nevezték ki kamarai szabályozó biztossá (Kameral-Einrichtungs-Commissarius) *Kallanek Sándor János* eddigi szlavóniai kamarai fölügyelőt, a ráczok királyi biztosát (Judex regius Rascianorum). Erre bízták a bánáti kincstári jószágok és jövedelmek fölügyeletét. Kallanek mellé neveztetett ki, szintén már 1717-ben, *Rebentisch Sámuel Ferencz* eszéki főharminczados, továbbá *Häntschl Antal* a bécsi udvari főkamarától és *Gössinger Ferencz Ernő* a budai kamarától, ez utóbbi a szabályozó-bizottság titkárává.

Másfél esztendeig tartott ez a *provizórium*. Ez idő alatt Mercy a melléje rendelt emberekkel *az ország alkotmányos törvényei és szokásai szerint* (nach der daselbstigen Landes-Constitution) igazgatta a gondviselésére bízott tartományt. Ekkor tehát még nem volt véglegesen eldöntve, hogy Délmagyarország elszakíttassék az anyahazától és külön tartományképen osztrák módon kormányoztassék. Ezt csak Belgrád elfoglalása után, Mercy »Haupt-Einrichtungs-Werk«-jének tárgyalásakor határozták el Bécsben. Eladdig Mercy a magyar vármegyék alkotmányos törvényei és az élő régi hagyományok szerint kormányozta a Temesi Bánátot. A legtöbb esetben a józan belátás és a gyakorlati érzék döntött. Embrionális állapotban volt még minden. Nemcsak a szabályozó-bizottság volt még tájékozatlan a tartomány szükségletei és az udvari főhatóságok kívánalmai iránt, de maga az udvari kamara és a főhaditanács is mindegyre habozott s ide-oda ingadozott. Nem tudták, mikép kellene legczélszerűbben beilleszteni a hódoltsági állapotból való hirtelen átmenetet az új viszonyok keretébe. Nem tudták, milyen legyen a tartomány igazgatásának az a vázlata, melyen egy állandó és az osztrák politikának megfelelő kormányzati rendszert föl lehessen építeni.

A Temesi Bánság rendezési ügyét végre Belgrád bevétele után, 1717-ben ősszel napirendre tűzték Bécsben. Az udvar beható tanácskozások tárgyává tette a Mercy-féle »Haupt-Ein-

richtungs-Werk«-et. A Temesi Bánság ügyeivel foglalkozó bizottság előadói valának a főhaditanács részéről *Ottl* haditanácsos és titkos referendárius, a főkamara részéről *Mikosch* udvari tanácsos, a bankalitás részéről *Hillebrand* udvari kamarai tanácsos. Most már kedvezett a politikai helyzet, hogy Mercy tervezete győzelmet arasson. Megszűnvén az újabb török támadások közeli veszélye, Savoyai Jenő ajánlatára mind a kamara, mind a főhaditanács általánosságban elfogadta ugyan Mercy munkálatát a Temesi Bánság igazgatásának alapjául, de a tartomány fölosztására nézve mind a két udvari kormányszék eltérő álláspontra helyezkedett. Mercy Délmagyarország történeti traditióit tartva szemei előtt javasolta, hogy a Bánság *négy kerületre* (districtusra) osztassék föl (dass die Ab- und Eintheilung dieses Temeswarer Banats hauptsächlichen in vier Theile beschehe) és minden kerületben legyen egy főnök vagy *alispán* (Vice-Gespan). Úgy látszik, a török hódoltságbeli legutolsó fölosztást tartotta szemei előtt, mely szerint a temesvári ejálet négy magyar vármegyét ölelt föl: Torontált, Csanádot, Temest és Krassót. Ezt a fölosztást ismerte a benszülött lakosság és régi idők óta ragaszkodott hozzá. Mercy úgy akarta, hogy a magyar közjog szerint minden kerületben, vagy járásban legyen egy *szolgabíró* (Stuhlrichter), ki a községek bírái vagy *kenézei* fölött álljon, a közpénzeket beszedje és a központi főpénztárba beszolgáltassa, a felsőbb parancsolatokat végrehajtsa és mindenre ügyeljen. Javasolta továbbá, hogy 1717-ben egyáltalában ne szedessék a háború által keményen sujtott néptől terménytized. A sószükséglet Vizaknáról födöztessék, mert a tartomány ahhoz van szokva. A só lerakása Márgán, Lippán, Facséten, Aradon, Palánkán, Orsován és Temesvárott történjék, hogy továbbá a tartomány különböző vidékein sörházak és pálinkafőzők állíttassanak. A javaslat további fejezeteiben szó volt még a malmok és vámok kezeléséről, az erdők jókarban tartásáról, erdészeti hivatalok fölállításáról, a halászatnak a kincstár javára értékesítéséről, a postaútakról, a telepítési ügyről, téglaégetési telepek és fűrészmalmok berendezéséről, végre az új-palánkai kerületben levő rézbányák üzembetételéről.[1])

[1]) *Bécsi udv. titk. levtr.* »Temesv. Einrichtungs-Sachen de Ao. 1717.«

A tartomány kerületi fölosztásával sokáig bíbelődtek. Míg ez a munkálat el nem készült, a török szandsáksági fölosztás maradt érvényben. A tartománynak az új kerületek kikerekítésére alapul szolgáló fölmérését Mercy fölügyelete alatt s közreműködésével *Neipperg* báró ezredes végezte a hadmérnöki karral. Csak mikor ez a munkálat is elkészült, határoztak Bécsben Mercy négyes fölosztásának sorsa fölött. 1718 szept. 12-én kelt e tárgyban a császár döntése. E szerint a négyes fölosztás elvetetett és az osztrák örökös tartományok kerületi beosztásának mintájára a Temesi Bánság *13 kerületre* (distriktusra), *6 katonai századvidékre* és a *klisszúrai hegyvidékre* osztatott föl. Utasították a temesvári tartomány-szabályozó-bizottságot, hogy ehhez a legfelsőbb rendelethez alkalmazkodjék.[1])

Ennek megfelelően a következő *kerületek* jöttek létre: a mai Torontálmegye területén a *csanádi, becskereki* és *pancsovai*; a mostani temesmegyei területen a *temesvári, csákovai, verseczi* és *új-palánkai*; Krassó-Szörényben a *lippai, facseti, lugosi, karánsebesi, almási* és *orsovai* kerületek, meg a *Klisszúra*. A tartomány védelmére, különösen a Tisza, Duna és Maros födözésére, úgyszintén a közlekedés föntartására kelekeztek a *mokrini, kikindai, frányovai, melenczei, bótosi* és *idvori* katonai *századvidékek* (Compagnien).[2]) A *Klisszúra*, meg a *lugosi* és *almási* kerületek soha sem juthattak önállóságra. *Valósággal tehát mindig csak 11 kerület állt fönn a Temesi Bánságban.* Az almási (mehádiai) kerület, meg a Klisszúra beolvadtak az orsovai kerületbe, a lugosi kerület pedig a karánsebesibe.

1717-ik évi novemberben udvari küldöttség érkezett Bécsből Temesvárra. Magával hozta a »Haupt Einrichtungs-Werk«-nek legfelsőbb szentesítését és a Temesvár városa közigazgatási tanácsának megalakításáról szóló udvari rendeletet. *Ezzel megszűnt a »tartomány-szabályozó-bizottság«.* Csak a neve szerepelt még néhány hónapig az átmeneti idő alatt, míg a Mercy-féle új rendszabályzatot, mely *alaptörvénye* lett a Temesi Bánság kormányzatának, tartományszerte és községenként ki nem hirdették. 1718-ban

[1]) *Baróti:* »Adattár« I., 3. l. »Normal-Instruction von höchsten Orten an Cameral-Administration über die *Eintheilung* und in 4 Theile angetragene Bestellung *Banats*, deren *Provisoren* und *Oberknezen.*«

[2]) Lásd ezeket a *Mercy-féle térképen.*

szept. 23-án értesíté Mercy az összes kerületek tisztviselőit és azok lakosságát, hogy az eddigi »Einrichtungs-Commission« helyébe ő felsége a »*Temesi Adminisztrácziót*« (Landes Administration des Temeser Banats) nevezte ki, mely katonai és kamarai tisztviselőkből áll s melynek mindenki engedelmeskedni tartozik.[1])

Az adminisztrácziő hivatalos szolgálati ügyrendjét egy 1717-ik évi decz. 6-án kiadott részletes utasítással szabályozta Mercy. A szabályzat czíme : »Instruction und Normal-Vorschrift für die hierländige Administration, wie die Sessionen abgehalten werden sollen und was zu beobachten seie.« A tanácsülések rendtartásának előírása abban birja megokolását, hogy az adminisztrácziő eleinte nem volt a tartomány fővárosában állandóan tartózkodó központi testület. A szenátus tagjai künn működtek a kerületekben, azokon a pontokon, a hová őket szakbeli teendőik kötötték. Csak a tanácsülésekre jöttek össze Temesvárott az elnökségben, hogy időközönként beszámoljanak munkájukról és az elnök további rendeleteit meghallgassák. Akadályoztatásuk esetén levélileg is megtehették előterjesztéseiket. Az adminisztrácziő tanácsosi állása csak évek multán emelkedett központi tiszti rangra, midőn a külső teendők ellátására megfelelő számmal más szakképzett egyéneket is lehetett már alkalmazni és a tanácsosok valamennyien Temesvárott, a kormányszék szakosztályi hivatalaiban foglalhatták el helyeiket.

Az adminisztrácziő tanácsosait — olykor Mercy tudtával, máskor annélkül — az udvari kamara és a főhaditanács fölterjesztésére s Savoyai Jenő herczeg ajánlatára a császár nevezte ki. Az első kormányzóság tanácsosai azok lettek, a kik már a provizórium alatt a berendező-bizottságnak is tagjai valának. *Mercy* gróf tábornagy elnöklése mellett helyettes elnök lett *Wallis Ferencz Pál* gróf táborszernagy, temesvári várparancsnok. Ennek oldalán működött *Haan* hadügyi főbiztos, utóbb szintén adm. tanácsos. A polgári és kamarai szakosztályok tanácsosai lettek : a már említett *Kallanek Sándor János* és *Rebentisch Ferencz*

[1]) A kormányszék elnevezésére nézve két vélemény közt ingadozott az udvar. Az egyik szerint *Gubernium Banale*-nak akarták nevezni, a másik szerint — miként a bajor tartományok birtokbavételénél történt — *Adminisztrácziő*-nak. A császár az utóbbi elnevezést választá.

Sámuel. 1717—1719-ben neveztettek ki: *Häntschel Antal,* volt főharminczados és sótárnok; *Mayerhoffer* kapitány, és az adminisztrácziő titkára, *Gössinger Ferencz Ernő József Antal,* azelőtt Bécsben udvari kamarai fogalmazó. A húszas és harminczas évekből valók: *De Jean János Antal,* a Montecuccoli-ezred volt kapitánya és kvártélymestere, majd harminczados, főharminczados, sótárnok és kamarai főinspektor; *Steinville* gróf táborszernagy, az oláh kerületek főigazgatója; *Engelshofen* báró ezredes, temesvári várparancsnok; *Posch Konrád* főhadbiztos, *Wibmer* főhadbiztos, *Engermann Vilmos* temesvári hadbiztos, *Sprung János* ezredes, temesvári várparancsnok, *Neffzern Farkas Konrád* udvari kamarai tanácsos és *Neffzern Jakab Benedek,* volt udvari kamarai fogalmazó.[1])

Az adminisztrácziő tagjainak fizetése s más egyéb javadalmazása Mercy idejében még nem volt rendszeresítve. Úgy látszik, egészen az udvari kamara és a főhaditanács tetszésétől függött. Tekintetbe vették a kinevezettek képességeit és a reájuk bízott föladatok fontosságát. Döntött olykor a rokonszenv, a rangbeli származás és a protekczió. Mercy grófnak, az adminisztrácziő elnökének óriási fizetése és javadalmazása volt. Alapfizetésül kapott a kamarától évi 12.000 frtot és 6000 frt adjutumot, a mit anticipando szokott fölvenni. 1726-ban okt. 30-án az »Universal-Bankalität« utasítá az adminisztrácziót, hogy ő felsége rendelete értelmében Mercy gróf részére 58.000 frt tábornagyi fizetést is folyósítson. Még 1722 ápr. 8-án impetrálta a csákovai kerületben *Bánlak* és *Keresztúr* [2]) községeket, *Fény* és *Boly* prédiumokat, a temesvári kerületben *Kárány* községet [3]) élethossziglani birlalásra, 1725 márcz. 12-én pedig kapta vadászati élvezetekre (zu Jagdergötzlichkeiten) a Káránynyal szomszédos *Kokodát* [4]) és a Csákovával szomszédos *Giládot.* Mindezen jószágokra adómentes-

---

[1]) Az adminisztrácziő tanácsosainak ez a névsora most először lát napvilágot. Mercy kormányzatának idejéből több adm. tanácsost nem sikerült fölfedeznem.

[2]) Elpusztult.

[3]) A hajdani magyar *Kárány* elpusztult. Mercy gróf olasz, spanyol és német lakosokat telepített a helyére. Azóta *Mercyfalvának* (Mercydorf) nevezik.

[4]) Most *Orczyfalva.*

séget is nyert. Járt neki továbbá a Temesi Bánság összes adófizető lakosságától nagyobb összegű ajándékpénz (Duceur) és a tábornoki szolgálati járulék (Servicegeld).[1] *Rebentisch* első tanácsos kezdő évi fizetése 1800 frt és 600 frt járulék (zulag). *De Jean* 1500 frtot és 400 frt járulékot kapott. *Nefzern Jakabot* 1500 frt fizetéssel és 900 frt járulékkal nevezték ki. *Engelshoffen* 2832 frt fizetést, az adók behajtásáért pedig 3000 frt járulékot húzott. *Sprung* megtartotta az ezredesi fizetését s kapott havonként 128 frt felpénzt.[2] Hasonló különbségek fordulnak elő a többi tanácsosok javadalmazásánál is. A temesvári várfalakon kívül a belgrádi kapunál minden adm. tanácsosnak 2000 négyszögölnyi kertje és nyaralója volt.[3]

A kerületekben közvetetlenül a törökök távozása után mindenütt ugyanazt a vegyes nemzetiségű lakosságot találjuk, mely Délmagyarországot a mohamedán világban lakta. Szántottak, vetettek, marhát tenyésztettek, halásztak és pásztorkodtak most is, mint azelőtt. Békés időkben a félhold uralma alatt nem volt bántódása a behódolt alattvalóknak. Engedelmeskedtek a török hatóságoknak és fizették a harácsot; szolgáltak muzulmán földesuraiknak s megosztották velük marháikat és a földjük terményeit. Az a csekély számú *magyar nép*, a ki a félhold uralma alatt és a visszahódító hadjáratokban még életben maradt, a Tisza és a Maros balparti vidékén, a hajdani Torontál-, Csanád- és Aradmegyékben húzódott meg kisded falvaiban. Mercy kormányzata alatt alig számbavehető magyar lakosságot találunk a Tisza mentén: *Becsén, Somogyon, Akacson, Morotván, Faluhelyen, Csókán, Szanádon, Gyálán, Kanizsán* és *Szent-Iványon*; a Maros vonalán: *Szőreghen, Deszken, Százházán, Rábén, Pordányban, Zomborban, Sajtiban, Egresen, Csanádon* és *Figeden*, továbbá *Lippán, Báthán, Bulcson, Czellán, Birkisen, Kápolnáson* és *Szlatinán*. De ez utóbbi helyek lakossága már csak magyar családi nevét és róm. kath. vallását tartotta meg, magyar nyelvét azonban egészen elfeledé és az oláhhal cserélte föl. Voltak tehát a Temesi Bánsággá átalakult területen túlnyomó számmal szlávok

[1] *Bécsi cs. és kir. udv. titk. levtr.* »Extractus einiger aus dem Temesvarer Banat eingelaufenen Nachrichten.« — *Baróti*: »Adattár«.

[2] U. o.

[3] *Preyer*: id. m. és *Baróti*: id. m.

és oláhok s volt azonkívül a fajtiszta, színmagyar ősi magyarságnak egy kis töredéke. *Német egyáltalában még nem volt itt sehol, kivéve a császári hadsereget és a császári hivatalnokokat.*

A katonaság fölött a »forum militare«, vagyis az adminisztrációnak katonatagjai gyakorolták az igazságszolgáltatást; ellenben a polgári bíráskodás főbenjáró s fontosabb ügyei, valamint a másodfokú föllebbezésekben való ítélkezés az adminisztráczió polgári osztályához tartoztak. A köznapi ügyekben »in rebus minoribus et magis ordinariis, quasi in prima instantia« a kerületi tiszttartók és községi kenézek bíráskodtak (Landjustiz). Súlyosabb vétségek és bűntények esetei elsőfokúlag a járási hadbíró (Land-Auditor) által tárgyaltattak az adminisztráczió megbízottja előtt. Ezek a hozott ítéleteket fölülvizsgálva s esetleg jóváhagyva, a végrehajtást az első bíróságra bízták. »In casibus vero aut delictis gravioribus, singulariter statum publicum concernentibus, als in crimine laesae Majestatis, die sach jedesmahl hiehero mit gutachten zu berichten, und Euer Kays. und Cathol. Mayest. zu Dero allerhöchsten entschliessung in unterthänigkeit nach erforderniss vorgetragen seyn wird.[1])

A kerületek lakosságának igazgatására, a jogszolgáltatásra, a közrend és béke föntartására, valamint a contributiók, vámok és harminczadok kezelésére, a bányászati, erdészeti, sószállítási, közlekedési, halászati, vadászati, haszonbérleti és összes gazdasági ügyek fölügyeletére, nemkülönben a közmunka, katonaelszállásolás és fuvarozás terheinek szétosztására első sorban a kerületi *tiszttartók*, *altiszttartók*, *vámszedők* és *harminczadosok*, *sótárnokok*, *ellenőrök* (contrascribák) és *írnokok* voltak kirendelve. A Temesi Bánság egész területén *4 főtiszttartó* is nyert alkalmazást, körülbelül a régi magyar vármegyék complexumára terjedő hatáskörrel. Ezek azonban gyakorlatilag nem igen érvényesültek s inkább csak puszta czímekké lettek, majd aztán csakhamar meg is szűntek. *Maradt tehát a kerületek élén állandóan 11 tiszttartó a hozzájuk tartozó személyzettel.* A kerületi tiszttartókat és a tiszttartóságok hivatalnokait rendszerint az adminisztráczió elnöke, egyes esetekben maga az udvari kamara nevezte ki.

---

[1]) *Bécsi cs. és kir. titk. levtr.* »Acta die Einricht. des Temeser Banats betreffend.«

Az udvari kamarának egy 1719. nov. 3-án kelt rendelete szerint a ker. tisztviselők alkalmazásánál a katholikusok birtak előnynyel. A tiszttartóságok minden tekintetben az adminisztrációnak voltak alárendelve, de egymással semmi szerves összefüggésben sem álltak. Szolgálati utasításaikat 1717. decz. 6-án adta ki az adminisztráczió: »Instruction für die diesländigen Districts-Provisoren, wie sich dieselben in vorkommenden Dienstesgeschäften zu benehmen haben«.[1]) A tiszttartók pénzbeli fizetése eleinte 300—400 frt volt, a mi azokban az időkben, főkép Délmagyarországon, tekintélyes összeget képviselt. Elhalálozás esetében a kerületi tiszttartók és tisztviselők özvegyeit 3 havi kegydíjban (Gnadenmonate) részesíté a kincstár. Azonkívül a tiszttartóknak a kerület központi községeiben úri lakóház állt rendelkezésükre nagy kerttel, hivatalos helyiségekkel, istállókkal, fogházzal és kincstári magtárral. Dúsan voltak ellátva a házi szükségletekre való különféle terményekkel, sőt négyes díszfogatot és kiszolgáló hajdúkat is tarthattak. Mivel pedig óvhatatlan volt e részben elkerülni a túlkapásokat és némely kerületekben csakugyan találtattak is főnhéjázó tisztviselők, kik a nyilvánosság előtt feszengeni szerettek: az adminisztráczió 1724-ben külön rendeletet bocsátott ki, melyben előírja, hogy a főtiszttartó 6 lovat, a tiszttartó 4-et, a contrascriba és altisztartó csak 2 lovat tarthat (zu halten passiret) kincstári költségen. Minthogy ez a rendelet keveset használt, 1729 aug. 27-én újra rendelte az adminisztráczió, hogy az altiszttartók és contrascribák ne kocsikázzanak franczia módon (auf französische Art) négylovas fogatokon és ne tartsanak maguknak túlságosan sok marhát. E szerint a tiszttartók nemcsak széleskörű nagy hatalommal voltak fölruházva, a mennyiben *az összes községek kenézei és esküdtjei a kerület összes lakosságával együtt politikai, közigazgatási, jogszolgáltatási és bűnfenyítő ügyekben* első sorban és közvetetlenül az ő hatalmuknak voltak kiszolgáltatva, de állásuk anyagi tekintetben is oly fényes állás volt, melyhez foghatót Délmagyarországon az akkori vidéki polgári társadalomban nem mutathatunk föl. Nem szenved kétséget, hogy a tiszttartók előkelő uri háza és a műveltség bizonyos színvonalán

[1]) *Baróti:* »Adattár.«

álló családi köre hathatósan befolyt a kerületek kulturális fejlesztésére is.

A kerületek élén álló tiszttartók túlnyomó részben németek, csehek, sziléziaiak és morvák voltak. Olykor akadt köztük egy-egy olasz, franczia, lengyel s egy-két magyar is. Többnyire Mercy gróf kombattánsai valának. A tartomány kormányzata minden irányban német lábra állíttatott és ekkor vergődött Délmagyarországon túlsúlyra a német nyelv és a német szokások divatja. A kormányrendszer kérlelhetetlenül megtette a magáét, hogy a németesítés mindinkább tért foglaljon s a közintézmények legbensőbb alapjaiba, a társadalom összes rétegeibe mélyen behatoljon. Bekövetkezett az egykoron magyar déli végeknek ama levetkezése, a melyik megteremtette itt az elnemzetietlenedés folyamatát. Eljött Délmagyarország hajdani magyarságának végső alkonya.

Mercy kormányzata idejéből *33 kerületi tiszttartó* nevét őrizték meg az adminisztrácziő aktái. Közlöm ezeket is, nem ugyan kerületek szerint, melyeknek élén álltak (mert mindúntalan áthelyezgették őket), hanem a neveik sorrendje szerint, a mint itt következnek: *Bezler, Bunitz, Consili, Crausen, Diller, Frey, Gürtler, Gundeg, Harsányi, Harter, Hoffmann, Jurko, Králik, Neander, Oderberg, Pasetzky, Peyer, Prenessl, Puchleitner, Rácz, Rössler, Schindler, Schubert, Slavitz, Spitzer, Szlusztky, Steinmann, Stremberg, Taschner, Tornya, Volgarth, Wachter, Wassy.* —

Egyidejűleg az adminisztrácziő kinevezésével ment végbe *Temesvár városa közigazgatásának szervezése.* Erre vonatkozólag utasította az udvar az adminisztrácziót: »damit lauter Teütsche und Cathol. Bürger in ermeldte Stadt Temeswar eingenohmen werden, denen auch zu desto mehrerer populirung 6 frey jahre nebst deren gewöhnlichen immuniteten, freyheiten und Privilegien, wie es in anderen derley Städten gewöhnlich, bewilliget werden.« [1]) Mercy tehát úgy intézkedett, hogy a már fönnálló *rácz községen* s illetőleg *rácz magistrátuson* kívül a német polgárság közdolgainak kezelésére külön *német magistrátust* alakított. E végből 1717-ben előbb »német polgári társaságot« szervezett és ennek kebeléből alakítá aztán a német magistrátust,

[1]) *Bécsi cs. és kir. udv. levtr.* »Einrichtungs-Sachen etc.«

melynek tagjai csak róm. kath. vallású német lakosok lehettek. Minthogy pedig 1717-ben a már ismert háborús idők és bizonytalan állapotok lehetetlenné tették, hogy a Temesi Bánságba s különösen Temesvárra német telepesek, kivált külföldi németek bevándoroljanak, a mint hogy az egykorú emlékekben nincs is nyoma egy ilyen településnek: kétségtelennek látszik előttem, hogy *Mercy az első temesvári német lakosságot a Temesi Bánságban táborozó katonákból, nyugdíjas tisztekből és a hadi szolgálatra alkalmatlan fegyveres népből válogatta össze*, a kik közt bizonyára tanult emberek, értelmes kereskedők és iparosok is valának.[1])

Az első német magistrátus, a polgári testület tagjainak *szabad választása* mellett, Wallis gróf várparancsnok lakásán egy évi időtartamra alakult meg. Városbíró lett *Hold Tóbiás Boldizsár*, egy Frankenhausenből származó tábori sebész. Városi tanácsosok lettek: *Böckhl János* Weydenből, *Hammer János* bajorországi Holzkirchenből, *Cram Frigyes* braunschweigi Lössából és *Thonner János* bajorországi Egenfeldből.[2]) Első temesvári választók valának a német polgári társaság tagjai, névszerint: Arnoldt János, Adams János, Baum János, Carl Jakab, Danauer Miksa, Dániel Miksa (örmény), Dorfmayer Kristóf, Diepoldt Sebestyén, Fröhlich Márton, Feiertag Jakab, Frantzing Jakab, Glasz Lőrincz, Grueber Jakab, Gugevitz Pongrácz, Hammer János, Hirn János, Jung János, Lipert Pongrácz, Loder János, Mach János, Müllner János, Maister Benedek, Plamb Flórián, Pispek Gáspár (magyar), Paul Menyhért, Prenner János György, Polack György, Pauer János, Pilsz Lipót, Ploberger János, Pottermann Mátyás, Prembsner Kelemen, Prumer János, Ramleithner Máté, Reybrecht György, Raind Ferencz, Solderer Péter, Scherer Henrik, Senning Hans, Schön János, Schlosser Illés, Schörghofer János, Topp János, Twarschak György, Tomb Venczel.[3]) Neveik után ítélve, kivévén egy örményt és egy

[1]) Tévednek Délmagyarország történetírói, midőn ez időtájon német telepesekről »deutsche Ansiedler« beszélnek.

[2]) Mercy kormányzata alatt még három városbíró állt a temesvári német magistrátus élén: 1719-ben *Blam Flórián*, 1720—1722-ben másodízben *Hold Tóbiás Boldizsár* és 1722-től 1742-ig *Solderer Péter*.

[3]) *Preyer:* Monogr. d. kön. Freistadt Temesvár, 55. l.

magyart, valamennyien németek és csehek valának, a milyen volt a megszállo katonaság is, melyből vétettek.

Ez volt Temesvár és Délmagyarország első német lakossága a telepítéseket megelőző 1716—1717-ik évekből.

Nem lehetett valami nagyon jámbor, szelíd és jó nevelésű népség. Az adminisztráczió nem tűrhetvén különféle kihágásaikat, 1720-ban rendeleti úton kényszeríté őket tisztességesebb életmódra (zu einem anständigen Lebenswandel). Otthonukat elhanyagolták, sőt még a szemetet sem tisztították el lakásaikból; házaikat nem tatarozták, kerteket ültetni nem akartak, noha a hozzávaló telket ingyen kínálta az adminisztráczió. Városbírájuktól minduntalan megtagadták az engedelmességet, úgy hogy külön kellett azt rájuk parancsolni. Az élvezett adómentes évek után adót fizetni egyáltalában vonakodtak, noha a várbeli polgárság összes évi adózása nem volt több 1200 frtnál és fejenként 1 aranynál. A bíróválasztásoknál is oly garázda magaviseletet tanusítottak, hogy kénytelen volt az adminisztráczió szigoruan rendreutasítani őket: »da es sehr missfällig zu vernehmen gewesen, dass sich gesammte Bürgerschaft bei der fürgewesten Wahl so ungebürlich betragen habe, welches Betragen ihnen schärfestens zu untersagen seie.« [1])

A városi német magistrátus megerősítése 1717 végén érkezett le Bécsből. Erre 1718. jan. 1-én megfelelő egyházi és polgári ünnepségek közt történt a magistrátus hivatalos beiktatása. Ez nevezetes történeti napja volt az újjáalakuló Temesvárnak! *Ettől a naptól kezdve lépett Temesvár a polgári önkormányzat jogainak birtokába, egyelőre azonban csak feudális értelemben, mint a Temesi Bánság absolut kormányának szoros korlátok közé szorított vazallusa.*

A bécsi főhadvezetőség a passzaroviczi béke után is megszállva tartotta a Temesi Bánságot. A szerbiai partok megfigyelésére s az elfoglalt temesi tartománynak ellenséges meglepetésektől biztosítására, valamint a török uralom alól csak az imént szabadult félvad, fegyelemhez és rendhez nem szokott alattvalók fékentartására nagytömegű katonaságot összpontosítottak a tartomány stratégiai és közigazgatási hálózatának

[1]) *Baróti:* »Adattár.«

összes vonalain. Mercy kormányzatának egész ideje alatt fölváltva állandóan négy ezred tanyázott a Bánság kerületeiben. Ezek közül ismeretesek a *Mercy*-vértesezred, az *Eck*-féle gyalogezred, az *Alt-Würtemberg*, *Schönborn*, *Lothringen*, *D'Ollo*, *Harrach* és *Ahrenberg* ezredek, a *Batta* és *Bayraith* dragonyosezredek. A Dunán pedig matrózokkal ellátott 6 vitorlás hajóból álló hadi flotilla czirkált éjjel-nappal a révek őrizetére. A mint a portával létrejött a béke, Savoyai Jenő herczeg oly munkálatot készíttetett Mercyvel, mely szerint a kerületekben a *katonai szállások* és *őrhelyek* bizonyos fix pontokhoz köttettek és a lehetőségnek megfelelően *állandó katonai állomások* szerveztettek, hogy ezáltal az alattvalók megóvassanak a katonaság kalandozásaitól. Azonkívül fölállította Mercy a közbiztonság föntartására a Tisza, Maros, Aranka és Alsó-Temes rengeteg pusztaságain az ú. n. *nemzeti őrséget, a hajdúságokat* és *pandúrságokat* (National-Miliz). Minden kerület számára külön *hadbiztosokat* nevezett ki, hogy a tiszttartóknak és kenézeknek az átvonuló hadcsapatok élelmezésénél és elkvártélyozásánál segítségére legyenek.

Az előadott részletek alapvető kezdeményei valának annak a kultúrális akcziónak, melyből Mercy tartományrendezésében a további folyományok kiindultak.

III.

Azonban a legszélesebb alapokra fektetett kezdés is hiú erőlködés lett volna, ha a Temesi Bánság olyan néptelen marad, a minőnek Mercy a törökök elvonulása után találta. 25.930 négyszögkilométernyi területen csak hetedfélszáz falu állt épségben, mintegy 40—50 ezer lakossal.[1]) Tekintve, hogy Délmagyarország a többi megyékhez képest most sincs még eléggé benépesítve, holott a mai Torontál, Temes és Krassó-Szörény megyékben 1,528.615 ember lakik: legott megérthetővé lesz, hogy az uralkodó hatalom, első sorban az udvari kamara, semmiféle irányban sem értékesíthette volna az elfoglalt tartományt, ha a

[1]) Mások szerint csak 25 ezer lakossal. Harmincz évvel ezelőtt magam is ezt a számítást fogadtam el. (Száz év Délm. u. tört. 27. l.) Az újabb levéltári bizonyítékokból kitűnik, hogy a régi számítás túlságosan alacsony volt.

kétszáz év előtti népességi állapotokat meghagyja és haladéktalanul hozzá nem lát a telepítés munkájához. Csalódnak, kik azt hiszik és állítják, hogy a bánsági puszta vidékek benépesítése Mercynek köszönhető s hogy a telepítések az ő kezdeményezésére történtek volna. A telepítések dolgában Mercy csak végrehajtó eszköz volt s minden kezdeményezésnek Bécsben volt a kiindulási pontja. A császári udvar politikája és a kamara telhetetlen haszonvágya csak úgy nyerhetett a Temesi Bánságban kielégítést, ha az occupált tartomány üresen álló pusztái mielőbb megelevenednek engedelmes adófizető alattvalókkal s ha mentől nagyobb hasznot hajtó munkásnép foglalja el a parlag területeket.

Már 1716-ban és a következő esztendőben jöttek a táborozó csapatok nyomában szomszédmegyei iparos családok és görög kereskedők, hogy a Temesi Bánság némely középponti helységeiben szerencsét próbáljanak. A katonai rokkantaknak és a szabadságolt katonáknak *Nagy-Becskereken, Lippán, Fehértemplomban, Orsován, Karánsebesen* és *Lugoson* jelölt Mercy alkalmas lakóhelyeket. De a rendezetlen tartományi viszonyok mellett s a passaroviczi béke megkötéséig szó sem lehetett még valamely rendszerről és szabályszerűségről ezeknél a népesítési kísérleteknél. *Minden az ideiglenesség jellegét viselte magán.* A véletlen, vagy a gondviselés vezérlé a kereset után járó embereket egyik-másik helyre, különösen a vidékek ipari, kereskedelmi, gazdasági és kormányzati főpontjaira, a hol aztán le is telepedtek, ha a kenyerüket és boldogulásukat megtalálták. Jelentékeny számot képviselnek az olyan települők, kik a múlt háborúkban Törökországba menekültek, de az ottomán sereg vereségei után visszakívánkoztak régi lakóhelyeikre. 1717 szept. 19-én jelenté Wachter kapitány az orsovai kerületből, mennyire igyekszik különféle csalogatásokkal (mit mannigfältigen Lockungen) ad patrios lares visszatéríteni azokat az alattvalókat, kik a múlt háborúk alatt a monarchia tartományaiból a félhold oltalma alá menekültek. Közvetetlenül Temesvár és az aldunai erősségek fölszabadulása után gyakran ismétlődnek a kóbor csapatok látogatásai is. Ezek titokban jönnek át a szomszéd vármegyékből és elvegyülnek a Temesi Bánság határszéli községeiben a benszülöttek közt. Lehetetlen e *primitiv népesedés* mozzanatait ellenőrizni, minthogy az egykorú adatok nem nyuj-

tanak tájékozást ezekről a vegyes nemzetiségű legelső településekről, melyek a Temesi Bánságban 1716—1717-ben észrevétlenül, hivatalos följegyzés és rendszer nélkül mentek végbe.

A *rendes telepítések* Mercy kormánya alatt tulajdonképen 1718-ban kezdődtek. Ekkor indult meg a Temesi Bánságban a külföldi németek betelepítése és folytatódott egyenlő menetben egész 1724-ig. Ez a hat év képezi a külföldi német telepeseknek a Temesi Bánságba szállítása *első időszakát*. A telepítést maga az udvari kamara kezdeményezte. A követett eljárás ugyanaz maradt, a mi volt a XVIII. század elején, mikor a kamara Buda és Pest környékét, Pilist, Promontort és a Csepelszigetet, Szatmár-, Bereg- és Baranyamegyéket német kolonistákkal benépesíté. Már a tizenhatéves háborúban osztrák államelv volt németekkel benépesíteni a törököktől visszafoglalt területeket, nehogy magyar lakosság ülje meg azokat. A Temesi Bánságnak is kath. németekkel való benépesítését azonos politikai érdek követelte. A telepítés gyors keresztülvitelét pedig elsősorban az okból sietteté az udvari kamara, hogy az occupált tartományban a sok állami munka végzésére és a kamarai jövedelmek fokozására minél előbb jó példát mutató, engedelmes alattvalókat nyerjen. Az a bécsi udvari küldöttség, mely 1717-ik évi novemberben lenn járt Temesvárott az adminisztráczió ügyeinek rendezésére, többi közt arról is értesíté Mercy grófot, hogy az udvari kamara fölhívására legközelebb német birodalmi bevándorlók érkeznek Bécsbe, kik a Temesi Bánságban óhajtanak letelepedni. A telepes csapat karácsony előtt érkezett Bécsbe és a télnek egy részét, míg a dunai hajózás meg nem nyílt, államköltségen a császári fővárosban töltė. Csak tavasz felé szálltak alá a Temesi Bánságba és Pancsován mentek partra, a honnan az adminisztráczió biztosai lakóhelyeikre kísérték őket. Az udvari kamara 1718-ik évi febr. 28-án utasítá a temesvári adminisztrácziót, hogy a leküldött német telepesek számára a kijelölt községekben szállásokat készítsen.

Ez volt a Temesi Bánságban a külföldi német telepesek első szállítmánya.

Az adatokból nem tűnik ki, hányan voltak és mely községekben lakoltatták el őket.

A passaroviczi békét — mint említém — 1718 nyarán hirdette ki Mercy. Ettől kezdve már valamivel szélesebb mederben indult meg nemcsak a külföldiek telepítése, de azzal kapcsolatosan a benszülött régi lakosságnak is állandó lakóhelyekhez szoktatása.

Ez temérdek bajt, sok kellemetlenséget okozott az adminisztrácziónak.

A benszülöttek sérelmesnek tartották, hogy az idegenből származó kolonistáknak több esztendei adómentességet engedélyez a kormány, míg őket, kik a török jármot viselték és a fölszabadítási harczokban életüket s vagyonukat áldozták, terhes adózásokkal és közmunkákkal nyomják. Ez az elégedetlenség okozta, hogy nnalatt az adminisztráczió 1718-ban Karánsebesen újabb külföldi német kolonistákat és iparosokat telepített, sőt a városi terület kibővítését is engedélyezte az új telepesek számára, az összes mehádiai oláh lakosság minden ingóságával és lábasjószágával együtt megszökött, »wegen überspannter Contributionslast«. Ugyancsak 1718-ban kénytelen Mercy marhakereskedést engedélyezni és két adómentes szabad évet is hirdet a benszülött nemzetiségiek és azon alattvalók számára, kik a Bánságból Oláhországba és a török tartományokba szöktek.

Forrongó nyugtalansággal és a zendülés tüneteivel állott szemben az adminisztráczió. Kitűnik ez abból, hogy az 1718-ik év folyamán ismételten fontolgatta: »Wie dieses Banat und die nöthige Ruhe im Lande einzuführen und auf welche Art das Camerale sowohl, als Militare unterstützet werden könne?« Ugyanazon évi ápr. 6-án instructiót ad *Kastner* alezredesnek és *Charle* kapitánynak: »was hinsichtlich der Eintreibung der Contribution zu beobachten sei, und wie sich zu verhalten haben?« Az elégedetlenség lecsillapítására *Mayerhoffer József Antal* adm. tisztviselőt küldték ki, hogy az egész tartományt beutazván, tapasztalatairól május 5-éig kimerítő jelentést tegyen az adminisztrácziónak.

A hivatalos körökben okozott ez a zavar csakhamar elsímult. A pillanatnyi megdöbbenés daczára ugyanaz maradt az állapot továbbra is. Csak a kerületi tiszttartók kíméletlensége és a katonaság brutális szigora fokozódott még jobban. A hatás

szintén ugyanaz volt. A lippai kerület Labasincz nevű falujának összes lakossága, Passoga (?), Kapriora és Kápolnás falvaknak pedig több családja Erdélybe futamodott a bánáti közviszonyok elől. Számosan szöktek át Aradra Tökölyhez, a marosi rácz őrség ezredeséhez, ki különféle szabadságokkal kecsegteté a szökevényeket, ha a rácz milicziához csatlakoznak.

Jellemző a bánásmód, melyet a Tisza és Maros vonalán inségesen élősködő *magyarsággal* szemben tanusítottak az adminisztrácziő emberei. A magyarral senki sem törődött abban az időben. Gondviselés nélkül lézengtek, ide-oda zaklatták őket, településüket akadályozták, nyomták és zsarolták szegényeket, a hol csak lehetett. 1718 júl. 1-én kezdtek ugyan a magyarok visszaszállingózni a Maros-jobbparti falvakból az innenső parton fekvő régi községeikbe, és a csanádi tiszttartóság hivatalosan is hírül adta Temesvárra, hogy a török háborúkban elpusztult néhány község népe visszatért előbbeni lakóhelyeire, sőt a földjeit is kezdi már őszi vetésekkel bevetni; de mit használt mindez akkor, midőn a tűrhetetlen közviszonyok miatt csakhamar kénytelenek valának elkeseredésükben ismét elhagyni otthonukat. Álljon itt egy-két példa a bosszantásokról, melyekkel a magyarságot a német tisztviselők keserítették.

1718-ban okt. 4-én jelenté Temesvárra a csanádi tiszttartó, hogy Figed magyar népe a vízáradások miatt átköltözött Szent-Péterre. Minthogy azonban Szent-Pétert a német telepeseknek szánta az adminisztrácziő, a magyarok átköltözését rossz néven vette és visszaparancsolta őket a lakhatatlan vízárba. Ugyanakkor egy magyar parasztember engedélyt kért, hogy Pestmegyéből 20 magyar kath. családot telepíthessen Kis-Zomborba. Nem engedték meg! 1718 nov. 6-án jelenté a csanádi tiszttartó, hogy Csanád, Nagylak és Sajtény községekből több magyar család beköltözött a Bánátba. Ezek a szegények is pórul jártak. Faggatták, conscribálták őket, míg végre sok huzavona után bizonyítaniok kellett, hogy annakelőtte is már itt laktak és csak a háború miatt voltak kénytelenek a Marosontúlra menekülni. Új-Aradon erdélyi magyar családok akartak települni, sőt Borosjenő vidékéről 4—500 rácz család is csatlakozott e magyarokhoz, de az adminisztrácziő elutasította őket. Egy 1718. évi nov. 19-iki hivatalos iratból megtudjuk, hogy még

a Maros-jobbparti rácz határőrség is mozgósítva lőn a magyarság átjövetelének meggátlására. A marosi rácz határőrök kapitányai fegyveres erővel terelték vissza a csanádmegyei magyar családokat, kik a Bánátban letelepedni kívántak.

Ellenben kissé utóbb, 1720-ban, szívesen fogadták be azt a 300 ráczot, kiket a marosi határőrség kimustrált és elbocsátott. Kedvezően fogadták ugyanakkor a Bihar- és Aradmegyékből, jelesül Nagyvárad és Arad városokból átköltözött ráczokat és oláhokat is, kik a magyar földesúri hatalomtól kerestek oltalmat a bánáti német kormánynál s itt valóban nemcsak oltalomban, de adómentes, szabad években is részesültek.

Mennyire más eljárásban részesíté az adminisztráczió a *német telepeseket.* Mercy külön elnöki meghívásokkal édesgeté őket a Temesi Bánság megszállására s az udvar pátensek és külön meghatalmazott ügyvivők által értesíté Németországban a népet, hogy kilátásuk lehet mindenféle szabadságok és tehermentességek elnyerésére, ha vállalkoznak a leköltözésre. Terjedelmes földek használatát és dús kereseti forrásokat helyeztek kilátásba a német bevándorlóknak.

A legfelsőbb helyről is buzgón támogatott e kecsegtetéseknek megvolt a kellő foganatjuk, kivált az ide-oda vándorlást megszokott *német iparosság* köreiben. Már 1718 elején jött le Bécsből egy csapat »császári iparos«, kiket a tartomány *kerületi középpontjain* helyeztek el, még pedig az illető kerületek költségén, a mit nagykeservesen hajtottak be a nyomorult községektől. Egymaga a csanádi kerület 350 frtot fizetett a német iparosok útiköltségeire és élelmezésére. Úgy látszik, a kerületekre kivetett e pénzekből födözte az adminisztráczió a Bánátba küldött iparosok adóját is, melyet a kamara szigoruan bekövetelt tőlük. 1718-ban *Lugosra* és *Facsetre* szintén érkezett Bécsből egy iparosszállítmány. Azon évi jún. 25-én pedig utasítja az udv. kamara a temesvári adminisztrácziót, forduljon sürgősen a szepesi kam. adminisztrácziához, hogy Szomolnokról bányászokat küldjön Temesvárra. Egy 1718 okt. 19-iki rendelettel meghagyatott az új-palánkai ker. tiszttartónak, hogy az oraviczai bányához csatolt 4 falut kímélje meg a katona-beszállásolásoktól. 1719 április hóban Laibachból kőmívesek jöttek Oraviczára, szeptemberben Tirolból küldött az udv. kamara 13 bányászt (Bergknappen).

Járt nekik 17 kr. napidíj és Bécsből lefelé utaztukban 3 heti utazásuk alatt fejenként 6 frt.

Ezentúl már gyorsabb tempóban és nagyobb számmal folyt a külföldi németség beköltözése. Az adminisztrácziő most már *önmaga* intézte a külföldi telepesek toborzását és elhelyezésüknél a saját belátása szerint járt el. 1720-ban bizonyos *Lechbruck Tamást* küldé ki az adminisztrácziő pénzzel települők gyűjtésére, különösen a felső Rajna vidékén. A vállalkozás kielégítő eredménnyel járt. Lechbruck 1721-ben értesíté az adminisztrácziót, hogy a német birodalomból számos beköltöző család gyülekezett Neuburg fölött Marxheimnál és készen állnak az indulásra. Ugyanazon évi szept. 18-án *Lechthaller* erdész kísért le Tirolból bányászokat; november 15-én pedig a tiroli kamara értesíté az adminisztrácziót, hogy a jövő évben ismét küldeni fog bányamunkásokat. S hogy azok valóban meg is érkeztek, tanusítja az udv. kamarának az adminisztrácziőhoz intézett 1722 jún. 22-én kelt levele, melyben tudatja, hogy a bánáti bányák üzemére Tirolból küldött 247 csapat bányamunkásnak Bécsben 1500 frt útielőleget fizetett ki. A bányászokat nyomban követték kerékgyártó- és kovácslegények, majd júl. 15-én újra bányászok és más különféle iparosok, kiket két hajón szállítottak Bécsből Pancsovára. Az előírt eljárás abból állt, hogy a mint a bevándorlók Bécsbe megérkeztek, jelentkezniök kellett *Bruckenthais* hadi ügynöknél, kitől fölvették az útipénzt és meghallgatták a továbbításukra vonatkozó utasításait. Temesvárról mindannyiszor egy »express-tiszt« ment a jövevények átvételére, ki aztán rendeltetésük helyére kísérte őket. Bruckenthais a Bánátba igyekező németek leszállítására egy tiroli hajótulajdonossal szerződött. Ennek több hajója járt a Dunán s megbízható ember is volt a vállalt kötelesség teljesítésére. Nevezetes, hogy 1722-ben még török családok is kértek és kaptak telephelyeket a dunai végek azon helységeiben, hol a lakosság leginkább kereskedéssel foglalkozott.

Minthogy az udvari kamara már 1718-ban és azóta is ismételten kerületenként összeíratta a bánáti népességet és az egész tartományra hozzávetőleges számítással bizonyos meghatározott adómennyiséget praeliminált, ellenben az idegenből jött telepeseket néhány esztendőre az adózástól fölmenté: ennek következtében

kezdetben az az igazságtalan és fonák helyzet állott elő, hogy a tiszttartók a kerületeikre kivetett egész adóösszeget egyedül a benszülött régi lakosoktól követelték be, sőt a kerületet terhelő minden közmunka végzésére is egyedül őket szorították. Nem csoda, ha az ekképen sanyargatott benszülöttek zúgolódni kezdtek s méltó fölháborodásukban helyenként zendülést szitottak. Ilyen zendülések voltak 1719-ben és 1724—25-ben az aldunai és karánsebesi kerületekben, különösen Moldován és környékén, hol az oláh nép a nagy adók miatt lázadt föl előljárói ellen s Szerbiába és Törökországba menekült a terrorisztikus uralom miatt, mely folytonos rettegésben tartotta a nem-német lakosságot. Azonképen történt a nagybecskereki kerületben, hol Taschner tiszttartónak 1719. évi május 24-iki jelentése szerint a falusi kenézek megtagadták a további szolgálatot és a Temes folyó mentén egész községek hagyták el házaikat s világgá szöktek, nemcsak a nagy adó- és a munkaterhek miatt, de még inkább a katonai beszállásolásoktól menekülendők. Egy 1720. évi május 5-én kelt tiszttartói jelentés szerint Hegyesen, Szécsányban és Módoson az összes házak üresen álltak, Aracs községe pedig mindenkorra végképen elhagyta otthonát.

Az 1722—1723-iki pozsonyi országgyűlésen szóvá tették a rendek: mennyire elhanyagoltatott a harczok zaja s gondjai közt az ország anyagi jóléte. Könnyíteni akarván az elpusztult vidékek benépesítésének munkáján, a bevándorlóknak 15 évi adómentességet és más kedvezéseket ígértek. Különösen az 1723. évi 103. t.-czikk volt az,[1]) mely nemcsak birodalomszerte, hanem a külföldi szomszéd tartományokban is kihirdettetett s erős lökést adott a német fajnak az eddiginél még nagyobb mértékben való bevándorlására.

Volt a temesvári adminisztrácziónak egy nagyon fontoskodó, szájhős hivatalnoka, *Crausen Ferencz.*[2]) Kapitány és kerületi tiszttartó volt s oly varázslatos egyéniségnek tünteté föl magát, hogy egyetlen szavára legott megmozdul majd az egész művelt nyugat és a német nép tömegesen fog bevándorolni a Temesi

---

[1]) De impopulatione regni.

[2]) Baróti *Crausen János Albrecht* néven nevezi. *(A németek első betelepítése a Bánságba gr. Mercy alatt.)*

Bánságba. Mercy fölült e nagyképüsködő germánnak. Tekintélyes összeggel küldötte őt ki Wormsba és Darmstadtba, hogy a felsőrajnai kerületekben telepeseket gyűjtsön. A német népet már előzetesen szétküldött császári pátensek készítették elő a kivándorlásra s a vállalkozóknak földbirtokot, házhelyet, több évi adómentességet stb. helyeztek kilátásba. A rajnai fejedelmeket a császár levélben kérte, hogy a kivándorlók elé ne gördítsenek akadályokat. Crausen tehát biztosra ment, midőn 1722—1723-ban megkezdé a külföldi telepítvényesek toborzását, melyekből Mercy az ő Tolna-, Fehér- és Baranyamegyében fekvő jószágaira is akart juttatni munkásnépet. 1722-ben levél jött Crausentől. Tudatta benne az adminisztrációval, hogy 600 telepes családnál jóval többet szállít a Temesi Bánságba és gondja lesz rá, hogy mindenekelőtt Mercy gróf uradalmi falvait benépesítse. Jelenté továbbá, hogy az ő személyes közbenjárására a mainzi és trieri választófejedelmek, a hessen-darmstadti herczeg és a würzburgi püspök menten beleegyeztek alattvaló népeik elbocsátásába. Igéri tehát az adminisztrációnak, hogy e kedvező auspiciumok mellett szt. Mihály napjáig 1000 német családot fog leküldeni a Bánátba. Küldött ugyan, de a jövevények száma távolról sem közelíté meg az igért mennyiséget, azok is csak kisebb csapatokban jöttek. Ezekből 1723-ban kora tavasszal 18 család Verseczen s mintegy 25—30 család Fehértemplomban telepedett le a már ottlévő atyafiságuk mellé. Követte őket, ugyancsak Crausen megbízásából, *Bunkert János Ernő*, *Jordán Péter* és *Philler János* szállítmánya, mintegy 300 család, a kik *Brenner Pál* és *Mülner József* kormányosok és hajótulajdonosok hajóin utaztak le Donauwörthből a Bánátba.

Ugyanazon évi április hótól kezdve nap-nap után jelentkeztek Bécsben Bruckentheis ágensnél német telepesek. Még augusztusban is folyt a szállítás, de a telepesek száma nagyon hátramaradt a Crausen túlzott igéretei mögött. Crausen hitegette ugyan az adminisztrációt, hogy a toborzott népet négy csapatban küldi majd le: az elsőt szt. János napján (jún. 26.), a másodikat Jakab napján (júl. 25.), a harmadikat Bertalan napján (aug. 24.) s végül a negyediket szt. Mihály napján (szept. 29.). Azonban sem a terminusok be nem tartattak, sem a bevándorlók száma és minősége nem felelt meg Crausen

igéreteinek. Crausen Mercyhez intézett egyik levelében azzal menté magát, hogy egy álbarátja lebeszélte embereit a kivándorlásról, de ő annak daczára meglehetős számú családot birt rá a kivándorlásra és azokat szolgájával útnak is indította.

A kik tehát ezekből júniusban és októberben lejöttek, leginkább az *új-palánkai* kerületben, valószínűleg *Új-Palánkán, Moldován, Fehértemplomban* és *Verseczen* kaptak lakóhelyeket; de oly szegények voltak, hogy nemcsak tavaszi vetőmagért, hanem a telelésre való napi élelemért is könyörögniök kellett az adminisztrácziónál. Vetőmagot nem kaptak, élelemre is csak kenyeret és sót, a mennyi éppen az életük föntartására elkerülhetetlenül szükséges volt. (»Was zu ihrer Subsistenz unumgänglich erforderlich ist.«)

Crausen 1724 januárban már Posezsenán volt, a hol lakott. Az adminisztráczió nem volt vele megelégedve. Hanyagnak, szédelgőnek mondotta s nagyon kedvetlenül fogadta. Mercy egy 1724-iki levelében fölpanaszolja Rebentisch báró adm. tanácsosnak, hogy noha Crausen részére minden leköltöző család után 1 louisdort ajánlott föl, ő mindazonáltal »meistens *Bettler* herabgeführt hat«. Mercy ezért nagyon megneheztelt Crausenre, sőt a hivatalából is elbocsátotta. Crausen mégis kieszközlé az udvarnál, hogy a császár a Bécs melletti Nussdorfba nevezte ki őt bánsági telepesszállító biztosnak. Kötelessége volt az időről-időre odaérkező német családok tovaszállításáról gondoskodni.

Helyette 1724-től kezdve *Falkh János Ferencz,* worms-herczegségi kormánytanácsos és törvényszéki ügyész vállalkozott a birodalmi kolonisták toborzására s e hivatalát 1727-ig teljesíté. *Rebentisch* báró fölügyelete alatt *Wassy* főtiszttartó, *Salhausen* és *Feigel* alezredesek bízattak meg a jövevények fogadásával és elhelyezésével. Rebentisch számára külön instructiót dolgozott ki Mercy: miképen kell ezentúl az érkező telepeseket fogadni, elhelyezni és miképen kell velük bánni?

Ekkor kezdődött a Temesi Bánságban a német telepítések *második időszaka.* Ez az időszak mind a jelentkező bevándorlók nagy mennyisége, mind a követett rend és szabályszerűség tekintetében jelentékenyen fölülmúlta az előbbeni német telepítéseket. Csak éppen egy dologban volt teljesen azonos az elsővel: most is szerencsét próbáló, vagyontalan kalandor nép, vagy mint őket Mercy nevezé, *gazdátlanul kóborló csőcselék* vándorolt le a

Temesi Bánságba. Ez a bevándorlás levezető csatornája volt a külföldi békétlen, dologkerülő és garázda népelemnek, mely nyűge volt odakünn az államnak, a kiktől a tartományi fejedelmek mielőbb szabadulni akartak. Még 1723 végén, vagy 1724 elején szállt meg ezek közül 14 német család *Verseczen* és 4 család *Fehértemplomban*, a már előbb odatelepült rokonság közé. *Freidorf* is ebben az időben kaphatta első német lakosait, minthogy 1723-ban már kath. plébániája volt. Ugyszintén *Új-Arad*, *Lippa* és *Német Szt.-Péter* is 1724-ben febr. elején már mint új német helységek említtetnek.

Falkh megfelelt az adminisztráczió várakozásának. Néhány év alatt igazán megfeszített munkát végzett. Ügyes ágenseket tartott Lotharingiában, Elsassban, Hessenben, Frankóniában, Bádenben, a Pfalzban és Felső-Bajorországban, kik bejárva a városokat és falvakat, dobszóval maguk köré gyűjtötték a köznépet s lelkesítő beszédeket intézve hozzá, részint pénzbeli előlegekkel, részint a legképtelenebb igéretekkel és a jövendő jólétnek s boldogságnak varázslatos kiszínezésével vették rá az embereket hazájuk elhagyására. Az a vidék ugyanis a XVII. század végén nagyon sokat szenvedett a francziák dúlásaitól. A köznép félelemmel volt eltelve, hogy az ellenség részéről újabb támadások érhetik. Azért tehát mindenfelé egy egész sereg német alattvaló iratkozott föl bánáti kolonistának. Elősegíté a tömegek mozgósítását maga a temesi adminisztráczió az által, hogy a már lenn levő telepesek közül többeket kiküldött előbbeni hazájukba »zur Hereinbringung ihrer im Römischen Reich seienden Freunde«. 1724-ben jún. 28-án a Langenfelden települt németek közül *Tümler Mihály* utazott Németországba »zur Abholung seiner Befreunden«. Ugyanakkor küldetett ki Fehértemplomból *Hartmann János* és *Sittig Herman*, Szakalováczról *Kraus Péter*, Új-Palánkáról *Meckl Rudolf*, *Marky János*, *Nicolanes János*, *Fridrich János* és *Pechtl János*.

A bevándorlás 1724. májusban kezdődött és folyt szakadatlanul két évig. A telepesek külön csoportokban érkeztek egymás után. Bécsben bemutatják irományaikat s a 15 évnél idősebbek 1 frt 30 kr. útiköltséget kapnak. Aztán a Dunán vitorlás hajókon szállnak alá Pancsovára »als den gewöhnlichen Aussteigort«. Elsőnek érkezik *Wagner János* csapata, ki Marx-

heimból jelenti az adminisztrációnak, hogy 111 német birodalmi családot küldött a Temesi Bánságba, a mainzi választófejedelem egy nyugalmazott hivatalnokának, *Römer Jánosnak* kíséretében. *Nagy-Becskereken* azonnal 100 házhelyet jelöltek ki a számukra. Ezeket nem viszik egész Pancsováig, hanem behajózzák őket Szlankamennél a Tiszába, mit a pétervárad parancsnok eszközöl. Ezeknek Bécsbe érkezéséről emlékezik meg a »Wienerisches Diarium« 1724 jún. 24-iki száma, írván e következőket: »Ansonsten seynd mehrmalen dieser Tagen einige Schife mit Schwäbisch und Fränckischen Familien dahier angekommen, welche ihren Weg ferners nacher Hungarn zu Wasser fortgesetzet, um gleich wie die anderen, die schon im gedachten Königreich sich häuslich niedergelassen, ein gleiches thun.« [1]) Utánuk jött egy csapat, melyet *Rudna-Gláván* szállásoltak el. Júl. 8-án jelenti az újpalánkai tiszttartóság, hogy kerülete »bereits mit namhaften deutschen Familien bevölkert sei«. Júl. 17-én *Hirschhauer* hadnagy tudatja Mercyvel, hogy mihelyt a koblenzi *Krämer* által küldött néhány száz család Marxheimba érkezik, gondoskodni fog a tovább szállításukról. A megérkezőket leginkább a *csákovai*, *becskereki* és *temesvári* kerületekben helyezték el. Ugyanakkor ülték meg birodalmi németek *Pancsovát*, a hol Engelshofen báró ezredes parancsnok telepíté le őket. *Hidegkúton* és *Rebenbergen* szintén településnek németbirodalmi családok. *Új-Aradon* ismét 40 német család kapott lakóhelyeket. *Orsován* és az orsovai kerület több községében sok német nyert szállásokat. *Orsován* már annyian vannak, hogy »polgári egyesületté« alakulhatnak (Deutsche Bürgerschaft). Az adminisztráczió egy-egy községben nagyobb számmal telepíté le a német családokat, mert ha kevesen voltak, féltek a rajtuk törő oláhoktól. Az Alibunári-mocsár keleti partvidékén, Margita és Versecz közt, Rebentisch »General-Oberinspector« utasításai szerint új német falu épül (Colonirung), melyet »Jean«-nak neveznek el De-Jean adm. tanácsos tiszteletére. Míg a házak épültek, az új telepeseket a szomszéd rácz és oláh községekbe kvártélyozták. 1725-ben népesíti be az adminisztráczió német lakossággal *Fönlakot*, *Zádorlakot*, *Heténytt* és a Mercy gróf tiszteletére elnevezett »*Mercydorf*« (Kárán) új falut,

[1]) *Baróti*: A németek első betelepít. a Bánságba, 6. l.

melyet Mercy a saját költségén népesített be ezúttal német, később olasz és spanyol családokkal. Ezek az újabb telepesek most már maguk bérlik Bécsben a hajókat, de a szállítás költségeit (Schiffmieths-Kösten) megtérítik nekik. A kik saját költségükön utaztak 4 évi, a kik pedig kincstári költségen jöttek 3 évi adómentességben részesültek. A kiket a hajókról távolabb eső kerületekbe szállítottak, kenyeret és lisztet is kaptak a ker. magtárakból. Ez utóbbiak közé tartoztak a Salhausen ezredes parancsnoksága alá helyezett birodalmi jövevények, a kikből Mercy 130 családot *Új-Palánkán* tétetett partra, 50 családot *Sahaja* nevű faluban.[1]) 30-at a Rakasdia melletti *Majdánban*, 50-et *Cservenka* prédiumon. 6 családot pedig Zsebely közelében a *Berekucza* pusztán helyezett el. Valamennyinek szőlőket mértek ki a gattájai halmon. Ugyanakkor népesült be, vagy szaporodott külföldi németekkel: *Szent-Péter*, *Zádorlak*, *Freidorf*, *Rékas*, *Kudricz*, *Új-Pécs*, *Detta*, *Denta*, *Kis-Becskerek*, *Bruckenau*, *Gyarmatha*, *Giroda*, *Buziás*, *Csákova*, *Lugos*, *Facset*, *Karánsebes*, *Freudenthal*, *Guttenbrunn*, *Häuerdorf*, *Langenfeld*, *Lupkova*, *Monrath* (Munár), *Perjámos*, *Rebenberg*, *Salhausen*, *Suchenthal*, *Szakalovecz*, *Deliblat*, *Lagerdorf*, *Makovicza*, *Neudorf*, *Petrilova*, *Russova* és *Vojtek*.

1726-tól kezdve nagyon megcsappant a németek bevándorlása. A birodalmi tartományok elnéptelenedése gondolkodóba ejté a rajnai fejedelmeket. S minthogy alattvalóiknak kelletlen rétegei jobbára már úgy is eltávoztak, korlátozni, sőt szigoruan tiltani kezdték országukban a telepesek gyüjtését és a kivándorlást. Előfordultak ugyan egyes kivándorlási esetek ezentúl is, de a külföldi nép már nagyon érezte felsőbbségeinek ellenző nyomását, kik a költözés elé akadályokat gördítettek. 1726 jan. 30-án pátenst és meghatalmazó levelet küldött Rebentisch adm. tanácsos a Nellenburg grófságban levő »Landmiliz« hadnagyának, *Giroth Miksának*, hogy a toborzás mellőzésével legalább az önkéntesen jelentkező családokat küldje le. De már 1726-ban hasztalan utaztatá az adminisztrácziő *Blessingen Ádám* új-aradi telepest Ober-Merlenbe, a mainzi választófejedelemségbe, hogy a rokonait és szomszédjait magával hozza; alig akadt

[1]) A hódoltságban török falu. Ma már nem létezik. Egykori fekvése ismeretlen.

néhány család, a kik vállalkoztak követni őt a Temesi Bánságba. Ugyanazon évi május 6-án *Wolf János* pancsovai biró is tudatja az adminisztráczióval, hogy már többször írt előbbeni hazájába rokonainak és ismerőseinek kolonistákért, de az ottani választófejedelem megtiltotta az alattvalók kivándorlását »unter Androhung einer Ruthenzüchtigung«. Maga a bécsi kamara szintén megsokalta már a kolonisták toborzására és szállítására fordított költségeket, melyeknek czélszerű hasznosítása felől tulajdonképen még tájékozva sem volt. Miért is 1726 nov. 19-én ráparancsolt az adminisztráczióra, hogy Bruckentheis telepítési ügynökét és Feigel kormánytanácsost szorítsa valahára számadásaiknak bemutatására: vajjon mennyit költöttek és mire, a rájuk bízott összegekből? 1727-ben sem járt sikerrel a német telepítés. A külföldiek bevándorlására és a »Reich«-ból érkezett különféle családok útiköltségeire mindössze csak 4843 frtot fordított a kamara. Ez azt mutatja, hogy a bevándorlás már szűnőfélben volt. Mercy kormányzata alatt tömegesebb német telepítés, mikor a jövevények mintegy zárt sorokban vonultak föl, még csak néhány ment végbe: 1728-ban *Oraviczán* és *Dognácskán*, és a temesvári kerületben Petromán mellett, hol az adminisztráczió az elpusztult Új-Pécs helyén egy kis német községet telepített, melyet *Neu-Wien*-nek (!) nevezett el. — 1729-ben *Nagy-Becskereken* szintén nehány újabb külföldi családdal szaporodott a város német lakossága. Ugyancsak 1729-ben a délvidéki hegyek közé Tirolból érkezett egy szállítmány bányamunkás. Ennyi német telepítés volt mindössze az 1726—1729-ik években.

Az úti és élelmezési költségeken kívül kaptak a bevándorlók, kik Mercy kormányzata alatt települtek a Bánátban, házhelyet, szántóföldet, olykor vetőmagra gabonaelőleget, a lehetőség szerint szőlőt, legelőt és a házépítéshez való fát. Házaikat maguknak kellett építeniök. Vert földből, vagy vályogból építették, nagyon ritkán téglából; a födél zsupszalmából, nádból, gyékényből, ritkábban zsindelyből készült. *Egészen új német község kevés épült Mercy alatt a Temesi Bánságban. Leginkább a meglevő régi falvakba, a rácz és oláh lakosságtól lehetőleg elkülönítve, telepítették a német bevándorlókat.* Följegyzésre méltó, hogy Mercy alatt a külföldiek telepítése túlnyomó részben az aldunai kerületekre szorítkozott. *A Temesi Bánság tehát a török*

hódoltság után legelőször az Alduna vidékén népesült be német kolonistákkal.

Rendkívül sok dolgot adtak az adminisztrácziónak a német telepesek belső ügyei, úgyszintén a más magyarországi vidékekről áttelepülők elhelyezése és a szökevényekkel való bajlódás.

1724-ben az új-palánkai kerületből sok német család, kik a hangzatos igéretek után sokkal többet vártak, de fölcsigázott reménységeikben erősen csalatkoztak, vissza akart menni Németországba. Az adminisztráczió karhatalommal kényszeríté őket a maradásra. Sikerült azonban egy éjjelen az újonan telepített temesi kerületi *Sárád* (Scharrat) falu népének a bíróval együtt megszöknie. Igen gyakoriak a veszekedések a németek és a benszülöttek közt, csaknem mindig a földek miatt. 1726-ban az új-aradi németek nem tudnak megférni az ottani rácz lakosokkal. A temesvári gör.-kel. püspök bevádolta őket az adminisztrácziónál, hogy egyetértve a plébánosukkal és bírájukkal, az Új-Aradon épült szerb templom harangjait erőszakkal leszedték a toronyból és azzal fenyegetőznek, hogy az egész templomot lehordatják. Ravasz alattomossággal conspiráltak a tartományi kormány ellen is, sőt ő felségénél különféle panaszokkal becsmérelték az adminisztrácziót. Ugyanazon évben a moldovai tiszttartó is följelentést tesz a német telepesek ellen, »deren Maliz bereits hinlänglich erprobt ist«, hogy minduntalan fölzendülnek ellene és a papjukkal együtt nagyon durván viselkednek vele szemben. 1728-ban a »Neu-Wien« sváb telepesei nincsenek megelégedve a részükre kimért földekkel. Minthogy pedig Neu-Wienben a lakosság folyton szaporodott, a temesvári adminisztráczió egyszerüen elvette a szomszédos Petromán község oláh lakossága szántóföldjeinek egy részét és átadta a neu-wieni svábоknak. De ez a kedves nép még most sem volt megelégedve zsákmányával. Még többet követelt. S mivel többet már nem kaphatott, cserben hagyta Neu-Wient minden dicsőségével s kereket oldva eltűnt a láthatárról. Igy múlt ki Délmagyarországon »Neu-Wien« községe! Ugyanazon évben a gyarmathai svábok elégedetlenkednek szintén a határuk miatt. Kicsinylik és gazosnak találják azt. Az adminisztráczió intézkedik, hogy a Gyarmatha és Bruckenau közt fekvő azt a területet, melyen *Sárád* község állott s melyet a bruckenaui svábok

önhatalmulag magukhoz ragadtak, ezentúl Bruckenau és Gyarmatha közösen használja, annál inkább, mert a gyarmathaiak nem fogadtak el bozóttal benőtt földeket, a hol még irtási munkával is kellett volna foglalkozniok. 1728-ban az új-palánkai kerület német kolonistái följelentették Schubert főtiszttartót. Ez válaszolja: »dass alle Klagen und Schwatzhaftigkeiten der deutschen Familien blos von ihren halsstarrigen, dicken und unbeugsamen Köpfen herrühren, und an der Sache gar nichts sei, als dass er sie nach Gebühr zu ihrer Pflicht anhaltet.«

A magyar megyékből és Erdélyből 1724-ben a csákovai, pancsovai, becskereki és csanádi kerületekben szálltak meg csekélyebb számú *magyar* és *rácz* lakosok. A kamara ugyanis már 1722 május 2-án elrendelte, hogy mindazok a bánáti alattvalók, kik a török háborúban a Temesi Bánságból elszöktek, visszaterelendők, s hogy az adminisztráczió az illetékes főhadparancsnokokkal egyetértően járjon el a bánáti szökevények visszatérítése dolgában. Létezett Erdélylyel és a magyar vármegyékkel közös megállapodás is, mely szerint a szökevény alattvalókat kölcsönösen ki kellett cserélniök. Épp az alattvalók ide-oda költözésének megakadályozása czéljából jöttek létre 1726-ban az Aranka és Maros vidékén az ú. n. *hajdú-* vagy *pandurközségek* (National-Hayduken). Az adminisztráczió sűrű levelezést folytatott ugyan az erdélyi guberniummal, Arad-, Csanád-, Hunyad- és Bácsmegyékkel a szökevény alattvalók kicserélése tárgyában, mire nézve különben királyi rendeletek is utasították a törvényhatóságokat, de a magyar szabadelvű fölfogás nem hajolt meg a bánáti német kormányszék rideg követelései előtt s védelmébe vette a jobbágyság szabad költözését. Csanád vármegye és Makó város tanácsa mindenkor oltalmába fogadta a Maros jobbpartjára menekült bánáti alattvalókat és vajmi ritkán történt, hogy magyar hatóságok a bánáti alattvalókat akár a Tisza mellől, akár az erdélyi határokról az adminisztráczió kényuralmának kiszolgáltatták volna.

Az adminisztráczió követelte ugyan a magyar felsőbbségektől a bánáti alattvalók kiadását, de ő maga nem cselekedte ugyanezt a magyar hatóságokkal szemben. Mutatják ezt a már említett 1724-ik évi eseten kívül a következő példák. Még azon év őszén, nov. 8-án, Aradmegyéből nagyszámú *rácz*

és *oláh* alattvaló szökik át a Bánátba. Az adminisztráczió nemcsak nem ellenzi a bejövetelüket, de sőt lakóhelyeket jelöl ki nekik a temesvári, csanádi, lippai és új-palánkai kerületekben. 1726 aug. 26-án Nógrádmegyéből szöknek le *német családok* a Temesi Bánságba. Az aulikus szellemű Nógrád ráír az adminisztráczióra, hogy a szökevényeket titkon föl kell kutatni és kellő őrizet mellett bilincsekben vissza kell őket küldeni. Ugyancsak 1726-ban Szramniczból 26 *török család* költözik a Bánátba. Azonban az adminisztráczió szemet húny és nem teljesíti sem Nógrád óhajtását, sem a török kajmakám sürgős követelését, mert neki is szüksége van adófizető alattvalókra. 1727-ben Bácsmegyéből jönnek szökevény *rácz* jobbágyok a Temesi Bánságba. Ezeket az adminisztráczió egész csendben az alsódunai Kubinban (Keve) telepíti le. 1729-ben az erdélyi fejedelemségből, Gyulay gróf birtokáról szökött át sok *oláh* jobbágy a Temesi Bánságba. Bár a gróf reklamálta őket, még sem kaptak engedélyt a visszatérésre. A ki egyszer benn volt a Bánságban, nem igen mozdulhatott ki többé az adminisztráczió karmaiból, ha mindjárt német volt is. 1728-ban szept. 25-én rendeli az adminisztráczió, hogy a lugosi és karánsebesi kerületekből Erdélybe szökni készülő *német* telepes családokat ne engedjék át a határon ; szökésüket szükség esetén katonasággal is akadályozzák meg. Mikor pedig 1730-ban Rekaschel egész községe fölszedi a sátorfáját és megszökik, az adminisztráczió tisztviselői úgy torolják meg az alattvalóknak ezt a hűtlenségét, hogy hátrahagyott földjeiket, marháikat és egyéb ingóságaikat elkobozzák — a maguk számára. Még Wallis gróf tábornoknak sem engedte meg az udv. kamara, hogy német alattvalóit kivezesse a Temesi Bánságból. Wallist 1730 táján Erdélybe helyezték át. Két faluja volt Temesvár közelében, melyeket ő a saját költségén telepített be németekkel : *Freidorf* és *Neudorf*. Neudorfból erdélyi birtokára akarta szállítani alattvalóit. A kamara nem engedte meg. Inkább átvette Wallistól Neudorfot a lakosokkal együtt, a tábornoknak pedig aránylagos jövedelmű más kincstári jószágot adott Erdélyben.

Végezetül fölemlítem még, hogy 1727-ben a Temesvárott letelepült gazdag marhakereskedő *örmény* családfők arra kérték az adminisztrácziót : engedné meg, hogy fajbeli rokonaik és

cselédjeik, számra nézve mintegy 200 férfi (zwei Compagnien), a Temesi Bánságban új otthont választhassanak maguknak. Az adminisztráczió a nagybecskereki kerület helységeiben telepíté le őket oly rendeltetéssel, hogy ott a nagyterjedelmű prédiumokat béreljék és kultiválják. Ezek az ősei a későbbi torontáli és temesi örmény náboboknak.

Az előadottakból kitűnik, hogy Griselinitől kezdve Délmagyarország összes történetírói tévedésben voltak, midőn a Mercy-féle telepítésekről azt hitték, hogy a német birodalmi jövevények mindössze csak 10 — 12 bánáti községet népesítettek be. *Ime egykorú hiteles adatok bizonyítják, hogy Mercy gróf kormányzata alatt* a valóságot megközelítő számítással *57 bánáti községben települtek német birodalmi kolonisták.*

Mindazokat a német telepeket, melyek Mercy gróf kormányzata alatt a Temesi Bánságban keletkeztek, némi csekély hézaggal fölsorolva találjuk a bécsi udv. kamarai levéltárban őrzött egy 1734-ik évi jegyzékben, melynek czíme: »*Specification der de facto in dem Temeswarer Banat befündlichen teutschen Ortschaften.*« [1])

Baróti Lajos az ő jeles forrásművében, e hivatalos jegyzék és a saját adatai alapján, ekképen állítá össze a Mercy korából való bánáti német telepeket: a *csanádi* kerületben: Perjámos; a *temesváriban:* Német-Szt-Péter, Bruckenau, Gyarmatha, Temesvár, Német-Rékas, Freidorf, Új-Pécs, Kis-Becskerek, Munár, Neudorf; a *csákovaiban:* Detta, Denta, Berekucza, Vojtek, Csákova; a *versecziben:* Német-Versecz, Cservenka, Kudricz, Lagerdorf, Bogsán, Dognácska; a *pancsovaiban:* Új v. Német-Pancsova, Ploschicza, Deliblat; az *új-palánkaiban:* Új-Palánka, Diebicz, Radimna, Posezsena, Matkovitz, Moldova, Szakalovecz, Langenfeld, Rebenberg, Jassovnik, Petrilova, Potok, Makovicz, (Makovistye), Freudenthal, Häuerdorf, Russova, Salhausen, Weisskirchen (Fehértemplom), Oravicza, Lupkova, Majdán, Sahaja, Suchenthal; a *becskerekiben:* Nagy-Becskerek; a *lugosiban:* Lugos; az *orsovaiban:* Mühlenbach, Német-Orsova, Schabendorf; a *lippaiban:* Új-Arad, Lippa, Guttenbrunn (Hidegkút); a *karán-*

[1]) E jegyzéknek a M. Tudom. Akadémia birtokában lévő másolata *Pesty Frigyes* hátrahagyott iratai közt van.

sebesiben : Német-Karánsebes.[1]) — E szerint az új-palánkai kerületben 23, a temesváriban 10, a versecziben 6, a csákovaiban 5, a pancsovaiban 3, a lippaiban és orsovaiban ugyanannyi, a csanádiban, becskerekiben, lugosiban és karánsebesiben egy-egy helység népesedett be külföldi németekkel Mercy alatt.

Az itt fölsorolt községek közül némelyek legott keletkezésük után elenyésztek és egykori holfekvésük egészen ismeretlen előttünk; mások évek folytán észrevétlenül megváltoztatták a nevüket és fölismerhetetlenekké lettek. De azért e néhány ismeretlen község mitsem változtat a történeti tények valódiságán.

Ismétlem, ez a számítás nem teljesen pontos; mert az adatok nem jelölik meg minden egyes esetben a bevándorolt csapatok települési helyét. A telepesek száma sem állapítható meg biztossággal; mert az adminisztrácziő regesztáiban csak ritkán van föltüntetve, hány telepes jött le a Bánátba egyikmásik csapattal. Mindazonáltal a fölsorolt telepes községek mennyiségéből azt lehet következtetni, hogy *Mercy alatt* — ha községenként átlag csak 50 családos férfi szállásoltatott is el négy-négy családtaggal — *legalább 10—12 ezer lélek vándorolt be a Temesi Bánságba a német birodalomból.*

Mercy gróf kormányzásának két utolsó esztendejére esnek a bánáti *olasz* és *spanyol* telepítések. Ezeket Mercy részint a selyemhernyó tenyésztésére s a selyem-, posztó- és papirgyárak kiszolgálására, részint rizstermelésre és a kerti kultura művelésére használta.

Már 1719—1722. években jöttek a Temesi Bánságba *olasz* építőmunkások s résztvettek a temesvári, az új-palánkai és orsovai építkezéseknél. Mikor a németek bevándorlása elfogyott, Mercy 1729—1733-ban, főkép a selyemgyártás és rizstermelés czélszerűbb foganatbavételére, ismét az olasz és spanyol munkásokra gondolt, kik legjobban értettek e munkákhoz. Az említett évek során számos olasz család jelentkezett a betelepítésükkel megbízott *De Jean* adm. tanácsosnál, ki a *Temesvárott* (Palánk) keletkezett új gyártelepen, *Freidorfon, Csákován, Jaszenován* és

[1]) *Baróti :* A németek első betelepítése a Bánságba. 9—10. ll.

Mercyfalván jelölt ki számukra szállásokat. Midőn 1733-ban az osztrák uralkodóház és Francziaország s a vele szövetséges Spanyolország közt újra kitört a háború és Mercy a Würtembergi Lajos herczeg hadosztályának parancsnokságával megbizva Olaszországba távozott, meghagyta helyettesének, Engelshofen bárónak, hogy a bánáti olasz telepesek gondozására, a saját nemzetükből, selyem- és rizstermeléshez értő igazgatót nevezzen ki. Mercy intézkedését Engelshofen 1733-ban hajtotta végre, midőn *Rossi Kelemen* mantuai apátot, apostoli protonotáriust (utóbb 1758—1771. csanádi nagyprépost) hívta meg az igazgatói állásra, ki több olasz család kiséretében jött Temesvárra. Ezalatt *Dall' Avo József* is összegyűjtött Trientben több olasz munkáscsaládot, a kik újabb csatlakozókkal tetemesen fölszaporodva, a Bánság különböző helyein nyertek alkalmazást. 1734—1736. években magában Mercyfalván már 119 olasz család és 21 olasz magánszemély lakott, a kiknek tulajdon olasz papjuk is volt.

Az első *spanyolokat* Mercy Barcellona és Biscaya tájairól hívta be s Becskereken a Bega balpartján telepíté le. Azért *Új-Barcellonának* nevezte el a spanyol gyarmatosok e lakóhelyét. A spanyol jövevények közül sokan kihaltak, nem tudván elviselni a posványoktól fertőzött levegőt. 1733 körül Nápoly vidékéről is számos spanyol család költözött az osztrák örökös tartományokba. Bécsből, császári nyugdíjjal ellátva, kilencz hajón a Temesi Bánságba küldték le őket. Mercy bőséges kereseti forrásokkal látta el e spanyolokat és jó hasznukat vette, különösen a temesvári és becskereki selyemgyárakban. Legtöbben telepedtek le Temesvárott, de egyes rajaik eljutottak Mercyfalvára és Verseczre is.[1])

Az ősi Csanádmegye Tisza-marosvidéki magyar községeibe visszaköltözött a szomszéd vármegyékből mintegy 3000 lélek. Az alsódunai és marosi részeken 1724—1726-ban szétosztott polgárhad 4200 családfőből állott, a mit mintegy 16.000 lélekre tehetünk, beleszámítva a szomszéd megyékből és a Balkánról

[1]) *Miletz János:* »Adatok a délmagyarorsz. spanyol telepek történetéhez.« (Tört. és rég. Értesítő, IV. h. 75—86. ll. — V. ö. még *Pesty:* »Századok« 1877. évf. I., 49., 54. l.; *Szentkláray:* »Nagy-Becskerek« 15—16. ll.

hazatért régi délmagyarországi rácz és oláh alattvalókat, a kik többnyire a temesvári, csákovai, hodjáki és mutniki kapitányságok ú. n. sánczaiban helyezkedtek el.[1]) A bányászatnál, erdészetnél, a hámorokban és hutákban alkalmazott egyéneket körülbelül 5000 lélekre véve, *Mercy kormányzata alatt a települt összes lakosság száma mintegy 30—35 ezer lélekre tehető.* Kijelenthetjük tehát, hogy Mercy kormányzata alatt a Temesi Bánság lakossága csaknem megkétszereződött — sajnos csupa idegen néppel.

IV.

A Temesi Bánság közviszonyainak további alakulására kétségkívül az *egyház* és *iskola* volt legmélyebbre ható befolyással. Ezek az elsőrendű kulturális tényezők irányították a nép valláserkölcsi életét és mozdították elő elsősorban a lakosság értelmi haladását.

A szigoruan vallásos életfölfogás, mely a XVIII. században az európai társadalmat, főkép a bécsi udvart áthatotta, a Temesi Bánság művelődését is a valláserkölcsi elvek szilárd talapzatára kívánta fektetni. A Temesi Bánság főprotektora s minden ügyeinek főintézője, Savoyai Jenő herczeg, a vallásosságot legszorosabb kapcsolatban levőnek tartotta az erkölcsiséggel és a nemes polgári erényekkel, az uralkodó iránti hűséggel és az államnak tartozó kötelességek pontos teljesítésével. Az ő őszintén áhitatos lelkülete nagy elismeréssel találkozott az udvari körökben és erős hatással volt azokra a főhatóságokra, melyektől a visszafoglalt tartomány jövője függött. A herczeg ajánlatára történt III. Károly király intézkedése, mellyel 1717. évi október 7-én kelt alapítólevelében Temesvárott a *Jézus-társaság* számára négy áldozópapból és egy laikus testvérből álló *missió-házat* állított,[2]) átengedvén a rendtagoknak

[1]) *Szentkláray:* Száz év Délmagyarorsz. u. tört. 260. l.

[2]) A temesvári hadtestparancsnokság építészeti hivatalának levéltárában levő helyrajzi térkép: »*Plan, darauf vorgestölt wird, was vor gebäu im Jahre 1727 in Temeswar erbauet worden.*« Ezen a mappán kivehető a jezsuiták *missió-háza*, a templommal és a környező épületekkel együtt.

templomul a törökök által mecsetté alakított XIV. századi *szt-György-egyházat,* lakóhelyül pedig a templom melletti telken három török házat, a hozzájuk tartozó udvarral együtt. *A jezsuita-rendet bízta meg az uralkodó a lelkipásztorság vezetésével nemcsak Temesvárott, de a Temesi Bánság egész területén.*[1])

Ugyanis a bécsi kormány, mely ezt az országrészt szt. István koronája területéből kiszakította és osztrák törvények szerint igazgatta, egyházi tekintetben sem engedé, hogy a magyar megyékkel egyenlően, régi történeti alapon igazgattassék. *Nádasdy László* grófot, pálos szerzetest, a pálosrend magyarországi vicáriusát és győri kanonokot, Fogarasföld örökös főispánját, hit- és bölcsészettudort [2]) I. József király 1710-ben júl. 15-én nevezte ki csanádi püspökké. Nádasdy ugyanakkor Szegeden foglalta el főpásztori székét, de a Maros-Tisza-Duna-közre valósággal nem terjeszthető ki joghatóságát. A csanádi egyházmegyének ez a része tudvalevőleg 1716-ig török hódoltság volt, a török uralom után pedig osztrák tartománnyá alakíttatván, a csanádi püspök számára csak a Maroson és Tiszán túl fekvő részek maradtak meg.

Temesvár visszavételekor Nádasdy ezt a körülményt még nem ismerte. 1716 nov. 12-én jóhiszeműleg írta Wallis gróf generálisnak, hogy mint csanádi püspök és e minőségében Csanád vármegyének örökös főispánja, Wallisnak temesvári várparancsnokká történendő beiktatásán személyesen jelenlenni óhajt, miért

---

[1]) *Nádasdy László* gróf 1710-től 1730-ig volt a csanádi püspöki egyházmegye törvényes főpásztora. Szegeden lakott és a palánki szt. Demeter-plébániának plébánosa volt. Ebben a hivatalában segédkeztek neki a magával hozott jezsuiták és pálosok. Minthogy a Temesi Bánság — mint fönnebb említém — 1716-ig a félhold uralma alatt állott, Nádasdy csak a Maroson túl fekvő részeken gyakorolhatta püspöki joghatóságát. Igy maradt ez a Temesi Bánság megalakulása után is. A Savoyai Jenő elnöklésével 1719 júl. 7-én tartott udvari tanácskozás elvileg a Temesi Bánságot is a csanádi püspök joghatósága alá tartozónak mondotta ugyan ki, de valósággal a Temesi Bánságot csak az 1723 augusztus 7-én kelt udv. rendelettel csatolták a csanádi püspökséghez. 1724 márcz. 5-én vonult be először Nádasdy Temesvárra, de állandó lakóhelye mindhaláláig Szeged maradt, hol a káptalana is székelt.

[2]) Atyja *Nádasdy Ferencz* gróf, anyja *Esterházy Anna Julianna* grófnő. Nádasdy László püspök arczképe megvan Temesvárott a püspöki székházban. Bajusszal és szakálasan tünteti föl őt a pálosok szokása szerint.

is kéri annak a háznak a kijavítását, a hol megszállni szándékozik. Minthogy azonban akadályozva volt a megjelenésben, 1716 decz. 20-án ismét levelet küld Wallisnak és gratulál neki a karácsonyi ünnepekre, értesítvén őt, hogy székhelyét Csanádra készül áttenni és igyekezni fog, hogy az ottani vidéket benépesítse. Mikor aztán megtudta, hogy egyházmegyéjét a bánáti részek elvételével megcsonkították, felfolyamodással élt a felséghez s kérte a történeti jogoknak, püspöki jurisdictiójának a bánsági részekre is kiterjesztését.

1719-ben júl. 7-én a Savoyai Jenő herczeg elnöklésével tartott udvari tanács és aug. 22-én a kir. kanczellária csakugyan kiterjeszté Nádasdy főpásztori joghatóságát a Maros-Tisza-Duna közére is, valósággal azonban ez az intézkedés csak kimondott elv és írott malaszt maradt. Ugyanis, mikor Nádasdy kánoni látogatásra Temesvárra akart menni, a jezsuita-missió tiltakozott a missió jogkörének megsértése ellen s az adminisztráczió is tudatta a püspökkel »a császár nevében«, hogy vendégnek és magyar mágnásnak szívesen látják őt Temesvárott, de az újszerzeményű Temesi Bánság püspökének el nem ismerhetik es nem is fogadhatják. Minthogy továbbá I. József király 1711. évi jan. 5-én kelt és a szegedi várparancsnokhoz intézett leiratában Nádasdyt mindazon jogokkal fölruházta, melyeket egykoron előde, Dolny István püspök élvezett: kérte Nádasdy ő felségétől a kamara útján, hogy királyi határozat értelmében Makó püspöki várossal együtt Csomorkány, Mágocs, Batida, Sámson és Kutas falvak, továbbá a Makó határában fekvő Lele, Tömpös, Szent-Lőrincz, Dál, Rákos, Kopáncs, Csókás és Igacs prédiumok neki átadassanak. Azonban távol állt az udv. kamarától, hogy a püspöknek ezt a jogos kérelmét a császár elé vigye. Végre 1718 okt. 20-án kérdezi az udv. kamara Mercy gróftól: milyen aequivalens kárpótlást lehetne adni készpénzben Nádasdy csanádi püspöknek, a nevezett jószágok elvonása következtében szenvedett tizedveszteség fejében? Éveken át húzták-halogatták Bécsben ennek a kérdésnek megoldását. Nádasdy mindig reménykedett és igyekezett barátságos viszonyt föntartani a temesvári adminisztráczióval, melynek kedvező informácziójától várta az udvari főhatóságok jó hajlandóságát. 1721 szept. 21-én írja Győrből a távollevő Mercyt helyettesítő

Wallis grófnak: »Miután a télen Szeged városát jelenlétemmel megörvendeztetni kívánom, tegye kötelességévé Makó püspöki falu lakosságának, hogy részemre 4 hajószállítmány tűzifát készítsenek«. Egyenes magyar lélekkel a nagyhatalmú gróf barátságát akarván magának biztosítani, ugyanakkor egy másik levélben tudatja vele, hogy az idei szüretet Temesvárott fogja tölteni. Azonban ez sem mehetett teljesedésbe, noha folytonosan készült Temesvárt meglátogatni. 1722 decz. 27-én már arra kérte az olasz hadjáratból hazaérkezett Mercy gróf kormányzót, hozassa rendbe a Szegedről Temesvárra vezető országutat és engedjen át neki temesvári tartózkodása idejére legalább egy munkáslakást. Szíve alázatosságában és egyházmegyéje érdekében minden lehetőt elkövetett, hogy egy tűrhető modus vivendit kieszközölhessen. Hallgatagon viselte el az adminisztrációnak egyenesen a főpásztori jurisdictióba ütköző azt a hatalmaskodását is, midőn kevéssel előbb, 1722. évi júl. 13-án tudtára adatott, hogy az adminisztráczió rosszalja, a miért Zomborra és Csanádra plébánosokat nevezett ki és ő felségének a jogait bitorolta. Nádasdynak többrendbeli panaszos fölterjesztéseire az udv. tanács 1723 aug. 7-én újra érvényesnek jelenté ki ugyan a csanádi püspök bánáti joghatóságát, de ez ismét csak látszatra hozott határozat volt, melyet nem vettek komolyan sem a temesvári jezsuiták, sem a Temesi Bánság kormányszéke. Éz a méltatlan bánásmód végtelenül sértette a jólelkű főpap érzékenységét. Ez az oka, hogy Temesvár visszafoglalása után teljes nyolcz évig nem ment Temesvárra, hanem Komáromi Ferencz nevű káplánja által közvetíté a jezsuitáknál az egyházmegye hivatalos ügyeit. De a missió-ház nem tekinté Komáromit a csanádi megyéspüspök megbízott követének, hanem egyszerüen csak közönséges vendégnek. 1723 júl. 20-án írja a jezsuiták naplója: »Hodie *hospes* venit, D. Franciscus Comaromi, capellanus D. Episcopi de Nádasd.« [1])

Végre sikerült Nádasdynak 1724-ben január 27-én III. Károly királytól újabb decretumot kieszközölnie. Abban maga az uralkodó elismerte őt a Temesi Bánság törvényes főpásztorának. Mint *elismert püspök* már azon évi márcz. 4-én Temesvárra jött Nádasdy és a következő napon a jezsuiták templomában installálta magát.

---

[1]) *Baróti:* »Adattár«.

Másfél század óta ez volt az első alkalom, hogy róm. kath. püspök jelent meg a temesvári várban! Habár az adminisztráczió előzetesen értesíté is Nádasdyt, hogy az installácziójára minden előkészület megtörtént, bevonulása Temesvárra mindazonáltal rendkívül egyszerű, fogadása rendkívül hűvös volt. Nem a városban, hanem a bástyákon kívül, szabad ég alatt, künn a temetőben kellett magára öltenie pontifikális ruháit. A magyar főpapot, a rebellis családból származó magyar mágnást nem látta szívesen sem az adminisztráczió, sem Temesvár német lakossága. A jezsuiták naplója csak néhány rideg szóval emlékezik meg Nádasdynak ezen első temesvári főpásztori látogatásról.[1]) És úgy rendelte a Gondviselés, hogy ez a derék magyar főpap megkíméltessék székhelyének a magyargyűlölő Temesvárra áthelyezésétől. Nádasdy továbbra is Szegeden maradt, az akkor még csak 4 tagból álló káptalanával együtt. Temesvárott a látszat szerint folytonosan kerestek neki lakást, minduntalan intézkedtek a püspöki residentia előállításáról, de az eredmény mindig csak tagadó volt. Szándékosan tartották őt távol Temesvártól. Nádasdy élte fogytáig plébánosa maradt a szegedi szt. Demeter egyház hitközségének és csak ritkán, nagyobb ünnepeken, vagy a bérmálás kiosztására látogatott el Temesvárra.[2]) Távollétében a jezsuiták

---

[1]) »Post nonam (1724 márcz. 4.) venit epistola de adventu Episcopi Schanadiensis, qua accepta P. Superior (Perger Antal) illi obviam ivit in Varias et vesperi reversus est. — Dominica I. Quadragesimae (márcz. 5.) post horam 8-am datum signum, ut appareant cives ad processionem ad excipiendum Episcopum. Induit is se habitu pontificali in caemeterio ante portam Aradiensem. Inde exceptus et deductus processionaliter ad Ecclesiam, ubi per sequentes dies administravit Sacramentum Confirmationis.« — Nádasdy ez alkalommal a jezsuiták vendége volt és a missióházban lakott. Márcz. 11-én Belgrádba utazott, melynek kath. lakossága, úgy látszik, egyelőre szintén az ő joghatósága alá volt rendelve. Márcz. 18-án tért vissza Belgrádból és a következő napon befejezte Temesvárott a bérmálást. Márcz. 20-án halotti misét énekelt az elhúnyt I. József császárért, 23-án pedig hazautazott Szegedre.

[2]) Nádasdynak 1727. évi temesvári látogatásáról írja a jezsuiták naplója: A püspök júl. 21-én reggel érkezett Szegedről Temesvárra. Püspöki székház hiányában Rebentisch báró adm. tanácsos külvárosi kertjében szállt meg. Városszerte kihirdették dobszóval, hogy a püspök megérkezett és bérmálni fog. Szt. Magdolna napján megjelent Nádasdy a jezsuitatemplomban. A főajtóban a jezsuiták superiorja egyszerű karingben fogadta

kormányozták ezentúl is a Temesi Bánság kath. egyházait. A kánonjog követelményeinek eleget téve, a jezsuiták főnökét vicáriussá nevezte ki Nádasdy. A jezsuiták főnöke járt ki az egyházmegyébe a plébániák megvizsgálására és a püspököt megillető minden joghatósági functiók és szertartások végzésére.

Sok bajt okozott Nádasdynak a püspöki javadalom kérdése és készpénzbeli fizetésének rendetlen s bizonytalan kiutalványozása. 1724 decz. 26-án hasztalan kérelmezte az adminisztrácziót támogatását arra nézve, hogy Csanád helysége, melytől a csanádi püspökség nevét nyerte s mely szt. István öröklött tulajdonából való adományképen évszázadokon át püspöki birtok volt, visszaadassék a csanádi püspöknek. Az udv. kamara csak 1725-ben állapodott meg véglegesen az iránt is, hogy Nádasdyt csak 2000 frt évi salarium illeti meg. 1725-ik évi szept. 1-én utasította a kamara az adminisztrácziót, hogy fizesse ki ugyan a püspöknek a részére megállapított ezt az aequivalenst, de ügyeljen rá, hogy a templomok és kanonoki házak építésére a püspök kezéhez kiutalt többi összeget ne használja föl másra, hanem csak a meghatározott czélokra. Nádasdy még azon év nyarán ismét fölkészült Temesvárra, hogy talán ott majd személyes közbenjárásával többet eszközölhet ki. De ezt az utitervét késlelteté Sachsenzeit bíbornoknak közbejött halála. Bécsből írja Mercynek 1726 febr. 15-én, hogy vegyen föl számára Temesvárott szállást és istállót, nehogy mindig terhére legyen a jezsuita atyáknak. Kéri magának és utódainak örök tulajdonul átengedni Rebentisch adm. tanácsos kerti házát. De Mercy megelőzi a püspököt Rebentisch adm. tanácsoshoz intézett e következő utasításával: ». . . soll dem H. Bischofen Graf Nádasdy bei seiner Ankunft mehr nicht, dann 2000 fl. erfolgt werden.« A kerti házról szó sem esett többé. Nádasdy ezek után követelte a fizetését a megelőző évekre is. Kérte az adminisztrácziót, hogy a kamaránál levő 17.000 frt hátralékos járandóságát küldje meg, mert a

szenteltvízzel. A nagyoltár evangéliumi oldalán mennyezet volt fölállítva, mely alatt a püspök meghallgatta az énekes misét és a prédikácziót. A predikátort, ki egyenesen a szószék felé tartott, megállította és megintette, hogy előbb püspöki áldást és főpásztori engedélyt kérjen. Adott ugyan neki áldást, de a stólát nem tette a vállaira. Ezek után a »vendég« (hospes) eltávozott a templomból, kiséretével együtt.

szegedi kanonoki házak fölépítéséhez szüksége van erre a pénzre. A részére átengedett szegedi katonai élelmezési házat szintén helyre akarja állítani s káptalani otthonná óhajtja tenni (in ein Capitulum). Azonban az adminisztráczió csak 2583 frtot utalványozott ki a püspöknek. Nádasdy újra könyörög, most közvetetlenül Mercynél, mert különben egyházi épitkezései fennakadnának. Küldjön a 17.000 frtból legalább 4000-et — írja Mercynek. De Mercy sokáig nem válaszol s betegségével menti magát. Végre aztán nagysokára megint csak 2000 frtot küldött a püspöknek.[1])

Igy folyt ez tovább. Míg Nádasdy élt, sem lakást nem rendeztek be a püspök számára Temesvárott, sem a püspök megfelelő ellátásáról nem gondoskodtak, holott az 1723-ik évi aug. 7-én kelt császári diploma rendelte, hogy a csanádi püspök számára Temesvárott a várban tulajdon ház jelöltessék ki lakásul. Nádasdy örömében megírta akkor az adm. elnökének, hogy miután residentiát biztosítottak a számára, legközelebb Temesvárra teendi át székhelyét. Szándéka — mint láttuk — hajótörést szenvedett az adminisztráczió ellenszegülésén és a járandóságainak bizonytalan kiszolgáltatásán. Szüntelen nélkülözésekkel küzdve, a szegedi plébánia jövedelméből és magánvagyonából tartotta fönn magát s egyházi személyzetét. 1728 júl. 14-én újra könyörgött Mercy grófnak, hogy legalább néhány ezer forint előleget küldjön, minthogy kiadásai a pozsonyi országgyűlésen igen nagyok. Ennek az újabb megalázkodásnak tulajdonítandó talán, hogy 1729-ben 5000 frt fizetést engedélyezett Nádasdynak az udv. kamara. Ezt az alamizsnát azonban már nem élvezheté. Még abban az évben érte utól a halál.

Helyzetét leginkább az adminisztrácziónak a püspöki joghatóságokba való beavatkozása nehezíté meg. Még a lelkészek kinevezési, áthelyezési és megerősítési jogát is megtagadták tőle. A legtöbb esetben nem is kérdezték meg. Az általa behelyezett plébánosokat egyszerüen elűzték állomásaikról. Elmondok nehány esetet. 1721 ápr. 10-én kérdezte Nádasdy az adminisztráczió elnökétől, hogy milyen egyének és miféle nyelvtudással alkalmazhatók a plébániák betöltésénél? Önmaga nem mert intéz-

[1]) *Baróti:* »Adattár«.

kedni. — 1722-ben az adminisztráczió minden előzetes egyházi intézkedés mellőzésével megfosztja állásától *Haidiger* oraviczai plébánost, állítólag fajtalan életmódja miatt. — Midőn *Baky Nándor*, makai plébános, a püspök megbízásából a püspök által kinevezett zombori plébánost 1722-ben a kerületi tiszttartó engedelme nélkül hivatalába beiktatta, az adminisztráczió a plébánost szigorú rendelettel kitiltotta Zombor községéből. S mikor ezen eljárás ellen a község magyar lakossága egy szál emberig tiltakozott s a plébános távozni nem akart: karhatalommal távolították el helyéről, a templomot pedig bezárták s a községben kihirdették, hogy bárki a netán visszatérő plébánost befogadná a házába, érzékenyen fogna meglakolni érte. — Nádasdy 1724-ben egy káplánt küldött a csanádi parochia ellátására. Az adminisztráczió megtudja ezt s legott felelősségre vonja a főpásztort: hogy vajjon alkalmas egyéniség-e az a káplán? — A püspök beleegyezése nélkül helyezi be az adminisztráczió a bosnyák franczis kánusokat Karánsebesre, és az ottani zárdafőnök 1725-ben köszönő levelet küld Mercynek, hogy Karánsebest a győzelmes visszafoglalás után ismét reájuk bízta. — A német birodalomból jelentkező papok 1727-ben nem a püspöktől, hanem az adminisztrácziótól kérnek és kapnak engedélyt a Bánátban való lelkészkedésre. — Nádasdy megkérdezni kénytelen: vajjon a kanonokokat az adminisztráczió fogja-e kinevezni, vagy pedig neki engedi át a káptalani tagok kinevezését? — 1729 jan. 5-én: »Administration genehmigt die Installation des Pfarrers Kayser zu Russova.« — S midőn 1733-ban Moldován meghalt *Stoll* plébános, helyére az adminisztráczió nevezte ki *Ulrich* tábori lelkészt, sőt installáltatta is őt.[1]) Számtalan hasonló példa bizonyítja a bánsági kormányszéknek illetéktelen beavatkozását az egyházi igazgatás jogkörébe. Fölemlítendő, hogy a Temesi Bánság visszavételétől, Nádasdy püspökségének ideje alatt, ezek voltak a csanádi kanonokok: *Schambach Ferencz*, 1719-ben püspöki helynök; *Kovács Pál* 1729-ben püspöki helynök; *Makay Ferencz* szerzetes atya és *Lechi Zaccaria József Lőrincz*.[2]) Mind a négy kanonokot

[1]) *Baróti:* »Adattár«.

[2]) Ennek arczképe a család egyik leszármazottjának, *Lechi Zaccaria Ádám* m. kir. honvédszázadosnak birtokában van.

Nádasdy püspök nevezte ki. Schambach és Kovács kanonokokra nézve nem forog fön kétség, az utóbbiak püspöki kinevezése pedig kitűnik abból, hogy közvetetlenül Nádasdy halála után, 1730 febr. 14-én, kérdőre vonja az udv. kamara az adminisztrácziót: kinek a rendeletére neveztetett ki a temesvári prépost (Lechi Zaccaria) és a másik kanonok (Makay), és ki utalványozta részükre a járandóságokat? A kamara egyelőre beszüntette a két kanonok fizetését és csak 1731 május 30-án folyósította azt újra 400—400 frttal, mikor Zaccaria és Makay kinevezéséhez a felség is hozzájárult. Csak később, egy 1744. évi császári decretummal szabályoztatott a kanonokok kinevezési joga. E szabály szerint fölváltva egyszer a felség, másszor a püspök gyakorolta a kinevezés jogát.

Teljesen megváltozott ez a fonák egyházi állapot, midőn Nádasdy halála után idegenből hozott *német papokkal* töltötték be szt. Gellért székét. Semmi sem feszélyezte többé a bécsi kormányt, hogy a csanádi püspökség dolgában is teljes mérték szerint érvényesítse politikáját, mely Délmagyarországnak szt. István koronájától örök időkre való elidegenítését tervezte. *Ezentúl 1777-ig nem neveztek ki többé magyar születésű honpolgárokat a csanádi főpásztori székre.* Az idegen főpapokat kizárólag csak a Temesi Bánság püspökeinek tekintették, kik a csanádi egyházmegyéhez történeti jogon tartozó Maroson-túli részeken csupán mint Csanádmegye főispánjai végezték functióikat.[1])

A mint megjött a gyászhír Győrből, hogy a vendégképen ott időző Nádasdy László örök álomra lehúnyta szemeit, Mercy gróf legott készen volt tervével a megürült püspökség betöltésére nézve. Egy paprokonára és földijére, *Falkenstein Albert* báróra esett a

---

[1]) »Episcopus *Adalbertus L. Baro a Falkenstein* pro exercenda episcopali iurisdictione authoritate caesareoregia illa sub declaratione constitutus est, ut iurisdictio illius ultra limites Banatus Temesiensis, ad partes nempe Comitatus Csanádiensis et Csongrádiensis, quae ad Hungariam spectabant, nequaquam extendatur; verum talis per limites Banatus, Tibiscum nempe, Marusium et alpes Transsylvaniae terminata habeatur. Jurisdictionem in partibus Trans-Marusianis exercebant Episcopi tempore isto illegali sub tutela tantum et vigore traditionis antiquae, iuriumque episcopalium avitarum, quae eis, qua Comitatus Csanádiensis supremis comitibus competebant.« *(Schematismus cleri dioecesis Csanádiensis pro anno 1900.)*

választása, ki Svábországban grönebachi prépost és Kemptenben (Campidona, Campodunum) az ugyanottani Nagy Károly korabeli benczés apátság társaskáptalanának kanonokja volt. Mercy a francziák ellen vívott harczok idején gyakrabban megfordulván a Falkenstein báróék kastélyában, mint bánáti kormányzó is föntartotta e családdal a rokoni összeköttetést. Savoyai Jenőhöz fordult tehát Mercy, hogy ajánlaná Falkensteint a császár kegyeibe kinevezés végett. A herczeg készséggel terjeszté föl Mercy jelöltjét. Falkenstein már 1730 júl. 1-én írja Mercynek, hogy audientián volt Savoyai Jenő herczegnél, kitől értesült, hogy ügye kedvezően referáltatott ő felségének. Rövid időn megtörtént aztán a kinevezés is. Falkenstein 1730 decz. 6-án értesíté Mercyt, hogy magán kihallgatáson volt a császárnál, megköszönve neki az adományozott csanádi püspökséget. 1731 febr. 2-án pedig hálás elragadtatással írja Mercynek, hogy a tudat, Mercy oldalán élhetni, el fogja felejtetni vele a csanádi püspökség csekély jövedelmezőségét. Mialatt a kánoni eljárást Rómában lefolytatták, a káptl. helynök, *Kapucsy György,* 1730 jan. 28-án kéri az adminisztrácziót, intse nagyobb jámborságra Szegedy plébánost, ki a szerzetes atyák közt fondorlatokat kohol és nyugtalanságot idéz elő. 1731 ápr. 14-én panaszkodik Falkenstein Mercy grófhoz intézett levelében: mennyi kellemetlenséggel kell megküzdenie, mielőtt hivatalát elfoglalhatná. Ellenségei áskálódnak ellene és nem akarják engedni, hogy mint csanádi püspök tovább is élvezhesse a grönbachi prépostság jövedelmeit. Aztán fölvilágosítást kér Mercytől: vajjon Szegeden, vagy Temesvárott fog-e lakni? Mercy válaszolja, hogy még nem történt döntés a püspöki székhely kérdésében s bizonytalan, hogy Szegeden, vagy Temesvárott lesz-e a csanádi püspök residentiája. Ellenben a püspöki fizetés tárgyában 1731 május 30-án döntött ő felsége. E szerint a csanádi püspök évi fizetése 5000 frtban állapíttatott meg, mely összegből 2000 frt jár a négy kanonoknak, 1000 frt a székesegyházi zenekar föntartására szolgál, 2000 frt pedig a püspöki asztal ellátására van adva. (Duo autem millia pro mensa episcopali assignata sunt.)[1])

1731-ben megtörtént a szentszéknél Falkenstein praeconi-

[1]) *Baróti:* »Adattár«.

satiója. Az új püspök jún. 27-én örömmel tudatja Mercyvel, hogy legközelebb Temesvárra érkezik. Az adminisztrácziő csak most értesíté a jezsuiták superiorját, hogy a császár a csanádi püspökséget Falkenstein bárónak, »Dechant zu Kempf« *(sic)* adományozta.

Falkenstein Albert báró 1732 jan. 7-én vonult be Temesvárra, a Temesi Bánság új püspöki székvárosába. I. Lipót király Szegedet rendelte ugyan a csanádi püspökök székhelyének és Szeged volt is püspöki székhely 20 esztendeig, azonban az adminisztrácziő önkényesen megváltoztatta ezt a királyi rendelkezést és Temesvárott kívánta látni az új főpásztort, mint kifejezetten »a Temesi Bánság püspökét«. A Bécsben betegen fekvő Mercy nem vehetett ugyan részt a beiktatás szertartásán, de az adminisztrácziő tanácsosai oly fényes fogadásban részesítették a német főpapot, a milyent Temesvár azelőtt még soha sem látott. A jezsuiták főnöke a megelőző vasárnapi napon délután kiment a püspök elébe egész Szent-Andrásig. Január 7-én »cives in Majori-Palanka tum germani, tum rasciani *jussi* ex utraque *paradam facere*.« A menet előtt katonatisztek lovagoltak. Követte őket díszfogaton Falkenstein. A püspök után haladtak szintén fogatokon az adm. tanácsosai és a többi urak nagy számmal, »longo et eleganti ordine«. A várbeli katonaság a főtéren volt fölállítva s tisztelgett a főpap előtt. Falkenstein a kormányzó elnök új palotájában szállt meg, a hol néhány évig lakott is. Itt pazar lakomával várták. Másnap, jan. 8-án, kellett volna a beiktatásnak történni, de a nagy havazás miatt jan. 9-ére halasztották. Ekkor aztán fényes egyházi látványossággal kísérték Falkenstein bárót a jezsuiták templomába, mely innentúl 1754-ig, mikor a jelenlegi cathedrális fölépült, püspöki székesegyház volt. Reggel 9 órakor indult el a menet lobogó zászlókkal és zenekísérettel Mercy palotájából. Elől lépdelt a katonaság, utánuk szabályos sorrendben a városi polgárság, aztán a tanulóifjúság, ezek után saját keresztjük alatt a szerzetesrendek. Következett a zenészek és énekesek kara, mely az »Ecce sacerdos magnus«-t hangoztatta. Jött aztán párosan az egyházmegyei papság karingben, végre a püspök mennyezet alatt, melyet négy városi senator emelt. A püspök után sorakoztak a város és vidék előkelőségei s külön zászló alatt

az ájtatos nőnem (devotus foemineus sexus). A festői felvonulást katonaság rekesztette be.[1])

A szertartások befejeztével, jan. 11-én, körülményesen megírta Falkenstein Mercy grófnak Bécsbe, mily nagyszerű ünnepségekkel fogadták őt Temesvárott. Jan. 30-án arról értesíté a kormányzó elnököt, hogy beadta kérvényét az adminisztrációhoz a püspöki residentiának Temesvárott leendő építése tárgyában. Elpanaszolta továbbá azt is, milyen csekély jövedelem fölött rendelkezhetik. 1732 márcz. 8-án arra kéri Falkenstein a még mindig Bécsben tartózkodó Mercyt: eszközölné ki ő felségénél, — kihez mint egyszersmind belgrádi püspök ellátásának följavításáért folyamodott, — hogy kérvénye kedvezően intéztessék el. Ez meg is történt. III. Károly a 2000 frt rendes püspöki fizetésen (bischöfliches Gehalt) fölül még Makó mezővárost adományozta a csanádi püspökségnek, az udv. kamara pedig 225 frtra javította föl az egyházmegyei lelkészek járandóságát, melyhez még a tizenhatod, a párbér és a stólajövedelem járult.

A mint kitavaszodott, Falkenstein 1732. évi április hóban megtartotta egyházmegyéjében az első canonica visitatio-t, hogy megismerje az egyházmegyét, »cujus antea nullam habui notitiam.« Útjában a jezsuita superior kísérte. Először Lippára mentek és onnan meglátogatták a Maroson innen a néhány környékbeli ujonnan keletkezett kath. parochiát, a Maroson túl pedig Radnát, Aradot, Borosjenőt, Makót, Földeákot és Nagylakot, a hol már régibb idő óta restauráltattak a kath. lelkészségek. Tapasztalatairól Falkenstein két jelentést terjesztett föl Bécsbe Savoyai Jenő herczeghez, mint a helytartóság elnökéhez: az egyiket 1732 decz. 24-én, a másikat 1733 márcz. 25-én.[2]) Püspökségének (1730—1739) kiemelkedő mozzanata, hogy 1732 aug. 2-án ő tette az első lépést az udv. kamaránál a temesvári székesegyház építése érdekében, a hely megválasztását az adminisztráczió bölcs belátására bizván. Az ő megrendelésére készített *Distel* kapitány és hadmérnök a székesegyház és a püspöki residentia építéséhez háromféle tervet. Ugyancsak Falkenstein tette le 1736 aug. 8-án a székesegyház alapkövét azon a

[1]) *Ephemerides Soc. Jesu.*

[2]) Közreadta *Ortvay, Szentkláray*: »Csanád-egyházmegyei Történ. Adattár«, II. 38—42.

helyen, melyet az adminisztráczió akkori elnöke, Engelshofen báró jelölt ki. A püspöki lak építését azonban Falkenstein báró sem volt képes keresztülvinni. Az adminisztráczió azzal okolta meg az építkezés abbanmaradását, hogy az építkezési alap teljesen kimerült. Falkenstein hívta föl a már említett 1733. évi fölterjesztésében Savoyai Jenő herczegnek és a helytartótanácsnak figyelmét a népoktatási ügy fölkarolására és a községekben tanítói állások szervezésére, írván: »Ut autem et juventutis instruendae cura habeatur, necessarium quoque esse apparet, ludimagistros instituere et cuilibet saltem 40, aut 50 fl. per annum assignare.«[1]) —

Ezek után térjünk vissza a jezsuita atyák lelkipásztori munkálkodására.

A Jézus-társaság egyes rendtagjai már száz esztendővel előbb teljesítettek missionáriusi teendőket Délmagyarország hódoltsági területén, jelesül *Temesvárott* és *Karánsebesen.*[2]) Midőn tehát királyi rendelettel Temesvárra visszatelepítették őket, ezt ők olybá vették, mintha régi jogos örököket foglalták volna el Délmagyarországon. Az első jezsuita atya *Pez Lőrincz* személyében 1718-ik évi február hó 3-án érkezett Temesvárra egy rendtag kiséretében. Azonnal megkezdték lelkipásztori hivatalukat. Honnan jött Pez atya és társa Temesvárra?: nem tűnik ki az adatokból. Valószínűleg Bécsből küldték őket Savoyai Jenő útasítására. Minthogy a részükre kijelölt régi szt.-György-templomot a vár visszavétele óta élelmezési rak-

---

[1]) »Csanád-egyhm. Tört. Adattár«, II. 40. l.

[2]) Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1613-ban két jezsuitát vitt magával *Temesvárról* Gyulafehérvárra: *Vásárhelyi Gergelyt* és *Szini Istvánt.* Ott templomot és házat építtetett nekik. Temesvárott *Gorián Gáspár* atya maradt vissza egyedül. Öt évig alamizsnából élt és álruhában kereste föl híveit. 1618-ban *Tugelinus Jakab* jezsuita atya működött Temesvárott az illyr és magyar kath. hívők körében. *Karánsebesen* is volt a jezsuitáknak misszió-házuk. Bethlen Gábor küldé oda őket Erdélyből, Károlyi Mihály és Kornis Zsigmond kérelmére. Bethlen építteté a karánsebesi residentiájukat is a híres bibliafordító, *Káldy György* kérelmére. *Bujtul György* és *Makó István* voltak az első jezsuiták, a kik Erdélyből Karánsebesre származtak. 1687-ben is működtek jezsuiták Karánsebesen. Magyar emberek voltak és magyar híveknek prédikáltak. Temesvár, Karánsebes és e városok vidéke a török hódoltság végszakában még magyar volt. (V. ö. *Lányi:* »Magyar egyháztört. II. 342. és Magyar clerus érdemei« II. 13.)

tárnak használta a katonaság, a plébániai istentiszteletet ideiglenesen a bosnyák-ferenczrendiek templomában(a mai piaristatemplom) kellett végezniök. Csak 1718 ápr. 7-én vehette át Pez atya a régi szt.-György-egyházat, mely ettőlfogva hosszú időre plébánia-temploma lett Temesvár városának. A templom fölszentelése nagy ünnepélyességgel ment végbe. Megjelentek az összes tartományi és városi hatóságok, a katonaság és nagyszámú közönség. A jezsuiták szt. György helyett a Boldogságos-Szűzet választották védőszentül s a templomot »ad Mariam Serenam« czímezték, mert a vár megszállásának napjaiban szép derült idővel kedveskedett az ég az ostromló hadaknak, mi az ostrom sikeres eredményére döntő befolyással volt.

A katonai és világi hatalmasságok támogatása jelentékenyen megkönnyíté a jezsuita atyák föladatát, kik különben saját benső hivatásuk érzetéből is mindjárt kezdettől fogva ernyedetlen tevékenységet fejtettek ki mind az ige hirdetésében, mind az istentisztelet áhitatának és fényének helyreállításában és az egyházi tekintély fölújítása körül. Nemcsak vasár- és ünnepnapokon, de a böjti időszakban is naponként prédikáltak, délután hitoktatást és exhortátiót tartottak s erkölcsös keresztény életre és egyházi énekekre tanították a híveket. Sajnos, hogy többnyire német származásuak lévén, buzgó egyházi szolgálatukkal kapcsolatosan leghathatósabb eszközeivé lettek Temesvár és Délmagyar-

[1]) A Jézus-társaságnak már a XVII. században számos collégiuma és missiótelepe volt Magyarországban. A közoktatás terén ők vezettek és 1671 óta nagyon megszaporodtak hazánkban. 1674-ben 27 telepük volt. A tulajdonképeni királyi területen 25 és a hódoltságban 2: Gyöngyösön és Pécsett. Pécs vidékén ők hozták be 1671-ben a Gergely-féle naptárt. Összesen 352 tagjuk működött akkor az országban. Középpontjuk a magyar Róma, Nagyszombat volt 64 taggal. Jezsuita-házak álltak fönn továbbá: Pozsonyban, Budán, Esztergomban, Székesfehérváron, Komáromban, Sárospatakon, Eperjesen, Kassán, Sopronban, Kőszegen, Gyöngyösön, Nagybányán, Beszterczebányán, Bazinban, Túróczon, Rozsnyón, Nagyváradon, Selmeczbányán, Trencsénben, Győrött, Lőcsén, Eszéken, Péterváradon, Kolozsvárott, Gyulafehérvárott, Nagyszebenben, Pozsegán és 1718 óta Temesvárott és Belgrádban. Rendesen a német őrséggel vonultak be telepeikre, vagy legalább nyomon követték a német katonaságot. A magyarországi, erdélyi és horvátországi jezsuita-házak, úgyszintén a temesvári és a belgrádi, összeköttetésben álltak a bécsi, kremsi, passaui és prágai rendházakkal.

ország szellemi és érzelmi elnémetesítésének. Egyházi szónoklataikat és a hitoktatást közönségesen német és illyr nyelven tartották s a híveket katonazene (chorus musicus) kiséretével kizárólag német és szláv egyházi énekekre tanították.[1])

A missióház föntidézett naplója 1719. évi újév napján, mely vasárnapra esett, Temesvár kath. lakosságának gyors szaporodását tanusító följegyzést közöl. E szerint a 9 órai énekes misén oly nagy volt a gyónók száma, hogy három jezsuita alig győzte a gyónókat kihallgatni. Wallis gróf tábornok s várparancsnok rendeléséből az összes helyőrség, kapitányaik vezetése alatt, évenként többször járult a gyónás és áldozás szentségéhez. A polgároktól a jezsuiták szedték össze a gyónóczédulákat, házról-házra járva. A katonaság köteles volt azokat föllebbvaló tisztjeinek bemutatni. Karácsony ünnepén még az éjféli misén is gyóntak a hívek s éjfél után 2 órakor áldoztak. Vízkereszt ünnepén a nagymise és prédikáczió után házszentelést végzett a pater superior (ivit thurificatum). Először Wallis grófnál, mint a vár parancsnokánál szentelt és csak aztán Mercy »tábornok úr ő kegyelmességénél,« harmadsorban Rebentisch tanácsosnál, végezetül Haan kamarai biztosnál. »Post prandium divisimus nos in tres partes, nec tamen potuimus omnia absolvere.« Ennyire megszaporodott a lakosság Temesvárott a várban alig egy esztendőre a törökök kivonulása után! Megszentelték és

[1]) A temesvári jezsuita missióház *főnökei* mind németek és szlávok valának. Neveik, melyek itt következnek, elárulják származásukat: *Pez Lőrincz* 1718—1719. — *Pfeiffersperg Ferencz* helyettes 1719—1719. — *Gastayer Mihály* helyettes 1719—1719. — *Perger Antal* 1719—1726. — *Stummer Ignácz* 1726—1729. — *Bartmann Dávid* 1729—1729. — *Kuschlan Zsigmond* helyettes 1729—1729. — *Folck Pál* 1729—1732. — *Pámer Gottfried* 1732—1734. — *Halbrucker Antal* 1734—1738. — *Perger Ferencz* 1738—1738. — *Gruber Ignácz* 1738—1743. — *Schalk Ferencz* 1743—1745. — *Ertl Tamás* 1745—1748. — *Mayr Ferencz* 1748—1751. — *Kallanek József* 1751—1753. — A hitszónokok és hittanárok közt előfordul néhány magyar név is: *Sztropkay N., Beznák Pál, Erdélyi Zsigmond, Zakariás Miklós, Vajay Imre, Hunyadi N., Szendrey N., Szádeczky János, Gyurkovics János, Zichy László, Jónás András, Tornay József, Ámon Ferencz* és *Benyovszky János.* — Élt a temesvári missióházban 1718—1753. évig összesen 163 jezsuita. Ennyi rendtag közül 35 év alatt csak 14 volt magyar származású, 149 pedig idegen. *(Ephemerides Missionis Temesiensis Soc. Jesu.)*

megtömjénezték aztán a jezsuita atyák az összes katonatisztek és császári hivatalnokok lakásait, sőt a várban létező egyetlen zsidó ház is részesült a vízkereszti szentelésben. »Pecuniam tamen hoc anno, quam in Palanka apud officiales accepimus, ex certis rationibus PP. Franciscanis Salvatorianis cessi sumus, per modum purae eleemosynae, non justitiae.«

Harang még nem volt a városban. A temesvári templomok harangjai mind eltüntek a török világban. Az istentiszteletre dobbal hívták össze a híveket. Az első harangozást egy dobbal, a másodikat kettővel, a beharangozást három dobbal jelezték. »Datum est primum signum cum uno tympano, secundum cum duobus tympanis etc.« 1719-ben, szt. Mihály előestéjén, a Bécsből küldött új harangokkal harangozták már az »Ave Maria«-t. A jezsuita templomtorony csúcsára már előbb, szept. 12-én tűzték föl a keresztet, melyet »procuravit inclyta gens rasciana catholica«. Nagy örvendezés vala e napon Temesvár összes keresztény lakossága körében, hogy másfél század után újra ott tündöklött a szt. kereszt jelvénye, hol kevéssel előbb »stabat abominatio turcica«. 1719 május 14-én, vagyis husvét után való 5-ik vasárnapon, szólalt meg a nagymisén először a szintén Bécsből küldött orgona, melyet zeneinstrumentumokkal kísértek.

Az akkori egyházi szertartások sok érdekes szokásról és helytörténeti mozzanatról tájékoztatnak bennünket. Megtudjuk a jezsuiták naplójából, hogy karácsony éjszakáján művészi vésetű diszítésekkel ékesített jászolt állítottak föl a templomban, a született Megváltó szobrocskájával. Jézus névünnepén a Megváltó szobrát az oltáron állították föl. Őrangyalok vasárnapján angyalnak öltözött diák jelent meg a nagymisén és egy kisdedet vezetett az oltár elé. Ker. szt. János vigiliáján és ünnepén egy szt. Jánosnak öltözött fiut és hat pásztornak öltözött gyermeket állítottak az oltár elé, hogy ekképen a vallás misztériumait megérzékítsék az ájtatoskodók szemei előtt. Az első keresztjáró napon 1720-tól kezdve közönségesen a *Kis-Palánk* külvárosba vezették a körmenetet, hol azt a minorita atyák fogadták.[1])

[1]) A Hunyadi-kastély mögött és az állami főgimnázium előtt, hol most a katonaság lovaglóiskolája van, terült el a »Kis-Palánk« városrész. A talaj még most is tele van ott téglákkal, törmelékkel, termés-

Második napon a várbeli bosnyák franciskánusoknak a hódoltságban szintén mecsetté alakított ősrégi templomába [1]) vonult a körmenet. Harmadik napon kimentek a lugosi kapun a Nagy-Palánk külváros szt. Katalin-templomába, hol a XIV. században a Károly Róbert király által betelepített minoriták anyazárdája állott.[2])

A nagycsütörtöki olajszentelést és lábmosást 1741-ben *Stanislavich Miklós* püspök tartotta meg Temesvárott először, a jezsuiták templomában. Eltérőleg a mostani szokástól, az egyházi szabályok helyes alkalmazásával 13 szegénynek mosta meg a lábát. Ugyanakkor, ápr. 3-án, a püspök bérmált is, előbb azonban »canonica visitatiót« végzett a templomban, mint parochiális egyházban. Ez nagyon bántotta a jezsuita atyákat. Nagyon megütköztek a püspök eljárásán és följegyezték a naplójukba: »quod hactenus a nullo hic factum est«. 1743-ban délután 4 órakor végezte Stanislavich a lábmosást. A szertartáshoz berendelte a zárdák és parochiák papságát is, kik a délelőtti olajszentelésnél szintén assistáltak neki. A jezsuiták közül csak két assistens jelent meg a szertartáson. 1750 márcz. 26-án a jezsuiták már egyáltalában nem segédkeztek a püspöknek a lábmosásnál. Az olajszentelésnél is csak azért tették, mert az a parochiális templomukban ment végbe; de akkor is csak egy pater jelent meg közülök, mit a naplóban szintén kiemeltek. Úgy látszik, hogy a jezsuiták külön önálló jurisdictiója ekkor már nagyon terhére volt a püspöknek s viszont terhére volt a püspök is a jezsuitáknak.

Nagypénteken, a sírbatétel szertartásánál, Mercy kormányzó és Wallis várparancsnok követték a szentséget égő fáklyákkal. A nagyszombati mise után a pater superior »felix alleluja«-t ment kívánni a város főembereihez. Este 8 órakor tartották meg

---

kövekkel, melyek fölé a kies »Ferencz József-városliget« tölgyfái borúlnak.

[1]) Ennek a helyén, az alápilótázott régi fundamentumon, épült föl a jelenlegi remek piarista-templom. A hajdani templomból ma már csak a campanile alsó része látható.

[2]) A templom és zárda miniatur tervrajzát föltünteti a már említett »Plan, darauf vorgestölt wird, was vor gebäu im Jahre 1727 in Temesvar erbauet wurden.«

a föltámadási ünnepélyt, de csak a templom körül. A kormányzó generális, a várparancsnok, a világi hivatalnokok és az összes katonatisztek égő fáklyákkal lépdeltek a szentség után.

Úrnapján galyakat és füvet hoztak az oltárok diszítésére. Az egyik oltár Wallis várparancsnok lakásánál,[1]) a második a bosnyák ferenczieк temploma előtt, a harmadik Rebentisch adm. tanácsos lakása előtt, a negyedik Mercy kormányzó generális lakásánál [2]) volt fölállítva. A körmenet alatt a jezsuiták temploma előtti tágas piacztéren, mely a mai megyeházig terjedt, 6 ágyú dörgött és 100 gránátos adta az üdvlövéseket. A baldachint 4 zászlótartó katona emelte. A város bírája és tanácsa fáklyákkal követték a szentséget.[3]) Úrnapja oktávájút hasonló körmenettel ünnepelték, de valamivel csendesebben. Ekkor az első oltár a térparancsnok háza előtti terebélyes fa alatt, a második a főhadbiztos udvarán, a harmadik Tetz biztosnál, a város által emelt negyedik pedig a jezsuita-templom előtti térségen volt fölállítva.

Szt. Márk napján a búzaszentelést »extra portam Belgradensem« tartották [4]) zenekísérettel, mindenkor a kormányzó, a vár-

---

[1]) A mostani katona-kaszinó helyén.

[2]) 1720-ban Mercynek még nem volt Temesvárott állandó lakása. Később épült föl a kormányzó palotája, a mostani büntető-törvényszéki épület (kis megyeháza), hol Mercy gróf lakott és Falkenstein püspököt vendégül látta.

[3]) A *napló* 1720. évi május 30-iki följegyzésében érdekes és festői leírását találjuk az úrnapi körmenetnek: »Hora 8-a S. Cantatum coram exposito Venerabili et deinde processio cum levitis. Processio instituebatur sic: 1-mo loco ivit miles corporalis, qui eam duxit, deinde duo minora vexilla. Haec sequebantur pueri triviales, deinde laboratores caesarei, deinde vexillum rubrum majus, quod portabat civis. Sequebantur deinde cives, post cives portabatur crux ante clerum. Sacerdotes omnes induti erant casulis. Musici, angeli, Venerabile, quod stipabant 12 decuriones. Faces portabant senatores, quas suis sumptibus procurarunt. Baldachinum tulerunt 4 vexilliferi. Post Venerabile sequebatur nobilitas et plebs utriusque sexus. Totam processionem clauserunt milites, terni et terni in ordine ambulantes. Ad quodlibet altare explodebantur 12 tormenta ad salve militum.«

[4]) A régi Temesvárnak négy kapuja volt. A *belgrádi kapu* a várból a Hunyadi-kastélyba nyílott; az *aradi kapu* (mortorosi) a Nagy-Palánkba vezetett, körülbelül a mai Ferdinand-kaszárnya és a katonai élelmezési

parancsnok és az összes polgárság jelenlétében. A körmeneteknél német s illír nyelven imádkoztak és énekeltek. Mikor az administráczió elnöke, vagy annak helyettese az istentiszteleten megjelent, mint a császári és királyi felség képviselőjét fogadta a papság a templomajtóban stólával és szenteltvízzel. Ilyenkor a katonai főméltóságok, a tábornokok és ezredesek megelőzték az administráczió világi tanácsosait. Nevezetes, mily kietlen, mocsaras vidék környezte Temesvárt még 1727-ben is. Az akkori szt. Márk körmenet a belgrádi kapun kívül nem közelítheté meg a búzavetéseket a rengeteg víztömeg miatt, mely erről az oldalról körülvevé a várost. A kapun kiérve, megállt a pap és a búzaföldek felé fordulván, nagy távolból szentelte meg a vetéseket.

A temetési szertartást mindig késő este, esthomályban tartották, a nyugati latin népek szokása szerint. Még deczember hónapban is, mikor a napok rövidek, este 6 órakor végezték a temetéseket sötétben, fáklyák elővitele mellett. A husvéti föltámadás szertartását este 8 órakor kezdték és 10 óra felé fejezték be, szüntelen ágyúdörgés kíséretében.

Különös szokás volt a tűzveszély ellen való szentségáldás. 1723-ban okt. 14-iki éjszakán leégett Wallis tábornok háza. »Fuit horrendum incendium et data a nostro superiore contra ignem cum Venerabili benedictio.«

Szt. Flórián napja polgári ünnep volt Temesvárott, melyet a Kis-Palánkba vezetett processióval s különféle mulatságokkal ünnepelt meg a város. Nevezetes, hogy évenként jún. 27-én szt. László és nov. 5-én szt. Imre magyar szentek ünnepét nagymisével, de prédikáczió nélkül ülték meg a jezsuiták.[1])

Évenként okt. 12-én gyász-istentiszteletet tartottak a Temesvár ostrománál elesett hősök lelkiüdveért, »kik a keresztény

---

raktár közt; a *Jenő herczeg kapuja* (forforosi) Mehala felé nyílott, a mai katonai kórház közepe táján; a *lugosi kapu*, az aradinak közelében volt, körülbelül ott, hol az erdélyi kaszárnyának a Gyárváros felé tekintő tűzfala áll. Ez a kapu szintén a Nagy- és Kis-Palánkba vezetett.

[1]) »Juxta assertum patris concionatoris germanici neque in hoc, neque in aliis festis, quae solum Ungaria regnum ut festa fori celebrat, ex institutione R. P. Maximiliani Galler, praesidis provinciae, concio ordinaria dicitur.«

hitért áldozták föl életüket«. (Qua die hostes exposuerunt album vexillum.) 1719 okt. 18-án először ünnepelték Temesvár visszavételének évfordulóját. »Te Deum« volt a jezsuitáknál, melyen az összes polgárság és katonaság résztvett. Csak a gör.-kel. n. e. rácz és oláh lakosság tartotta távol magát. Miért is 1721-ben a kormányzó generális — nehogy kénytelen legyen a gör.-keletieket megrendszabályozni — udvariasan meghívta az ünnepségre a temesvári gör.-kel. püspököt is.

Túlságosan sok volt az ünnep. Az 52 vasárnapon, az Úr és a Boldogságos Szűz, az angyalok és apostolok ünnepein kívül nyilvános munkaszünettel és ünnepélyes istentisztelettel ünnepelték Ker. szt. János, szt. Adalbert, szt. György, Szerafi-, Borgia- és Xaveri szt. Ferencz napjait, továbbá szt. Katalin, Czeczilia, Kosztka Szaniszló, szt. Márton, szt. Miklós, Flórián, Magdolna, Portiuncula, szt. Lőrincz és szt. László ünnepeit. Az esztendőnek csaknem fele »festum fori« volt. Szt. Balázs napján az a különös szokás dívott, hogy a polgárság almát vitt a templomba szenteltetni. (Benedictio pomorum.) Évenként gyakrabban, különösen Nagy-Boldogasszony napján, mely a jezsuita-templom búcsúünnepe volt, tömegesen érkeztek búcsúsok zászlaik alatt azokból a falvakból, a hol már parochiák álltak, nevezetesen Rékasról, Új-Pécsről, Gyarmatháról és Neudorfból.

A jézustársasági és ferenczrendi atyák vezetése mellett 1720—1724-ben három vallásos egyesület alakult Temesvárott. Az egyik volt a *Szeplőtelen szt. Szűzről nevezett egyesület.* (Congregatio Immaculatae Conceptionis.) Ennek hármas czélja volt: a jó hírnév védelme rágalmazók becsmérlései ellen; a keresztény erények gyakorlása; a szegények és fogságban szenvedők segítése. A másik egyesület volt a *Nepomuki szt. János egyesülete.* Ezt a temesvári bosnyák ferenczrendiek, máskép illír barátok, vagy salvatoriánusok alapították 1721-ben, az adminisztrácziő cseh hivatalnokainak sürgetésére. Nyolcz napig ünnepelték Nep. szt. Jánost búcsúkkal, misékkel, litániákkal, processiókkal és szónoklatokkal. A beszédek tartására meghívták a jezsuitákat, az orsovai és aradi franciskánusokat és a jelesebb világi papokat. Kezdetben az ünnepet márczius 16-án tartották és csak 1727-ben tették át május 16-ára. A szentnek tiszteletére homokkőből faragott szobrot állítottak a templomuk előtti dísztéren (forum militare), hol

1852 óta az osztrák győzelmi obeliszk áll, azelőtt pedig, miután szt. János szobrát kivitték a nagypalánki szt. Katalin-templomhoz,[1]) a Szeplőtlen Szűz remek kivitelű szobra állt.[2]) 1724-ben az adminisztrácziő fölterjesztést tett a felséghez, hogy a cseh-országi szent, ki akkor még nem is volt canonisálva, a Temesi Bánság védőszentjévé nyilváníttassék. Kérelmüket III. Károly 1726-ban teljesíté és Nádasdy László gróf, csanádi püspök is hozzájárult. Erre vonatkozólag írja a napló : »Festum S. Joannis de Nepomuc, festum fori per totum Banatum, quia ex consensu Augssmi Imperatoris ac Illmi et Rdssimi Dni Episcopi Csanadiensis, ordinarii nostri, hic Sanctus anno lapso (1726) pro speciali patrono et protectore totius Banatus electus et assumptus est.« Harmadik egyesület volt a *Krisztus keserves kínszenvedésének egyesülete*, melynek túlságokba vitt rajongásaiból sarjadzott ki a *nyilvános vezeklők*, *önsanyargatók*, vagy *ostorozók* társulata. (Congregatio Agoniae.) Ájtatosságukat nagypénteken d. u. 2 órakor a jezsuita-templomban szentségkitétellel és litániával kezdték, a honnan más templomokba mentek úrkoporsót látogatni. Fekete vezeklőruhát viseltek, melyből csak a szemük látszott ki és a meztelen hátuk. Nagy néptömeg kísérte őket, midőn az utczákon processióval végigvonultak s a Megváltó példájára nehéz fakeresztet hordoztak vállaikon. Sokszor 10—12 ilyen vezeklő lépdelt egymásután, korbácscsal, kötéllel csapdosván mezítelen testüket. Suhancz gyerekek meleg vizet hordtak utánuk edényekben, hogy lemossák róluk a megaludt vért.[3]) A nevezett két congregatio közt később szenvedelmes háborúság tört ki az elsőbbségi jog miatt, úgy hogy magának a püspöknek kellett a perpatvart elintéznie. Az elsőbbséget a jezsuiták vezetése alatt álló agónia-társulat nyerte el, mely 1732-ben beszünteté a véres utczai látványosságokat és azok nem is ismétlődtek többé.

A jezsuita-missió atyái az egyházigazgatási teendőkön kivül

---

[1]) A szobor, mely talán a legrégibb kőfaragvány Délmagyarországon, 1908 ig a várból a Gyárvárosba vezető fasoros gyalogjáró mellett állt, most pedig a Ferencz József-ligettel szemközt elterülő városi ültetvényes kertben van elhelyezve, a Bega folyó balparti oldalán.

[2]) Jelenleg a belvárosi dísztelen Balás-téren, a Gyárváros felé nyíló (erdélyi) várkapunál.

[3]) Ezt a barbár ízléstelenséget *Preyer* is említi és utána mások.

lelkipásztori hivatást is teljesítettek nemcsak Temesvárott, de a terjedelmes csanádi egyházmegye vidéki helységeiben is. Szünet nélkül utaztak s eljártak minden községbe, a hol még nem volt tulajdon lelkész. Rengeteg a feláldozó pásztori munka, a mit végeztek. Olvassuk, hogy »excurrálnak« Oraviczára, Csanádra, Lippára, Radnára, Szent-Andrásra, Lugosra, Varjasra, Új-Pécsre, Becskerekre, Majdánpekre, Rékasra, Karánsebesre, Csákovára, Zsebelyre, Paráczra, Krassóra, Új-Aradra, Gyarmathára.[1])

A missió-ház minden tagja köteles volt időközönként alamizsnát koldulni a városban s künn a falvakon. Az alázatosság e gyakorlatától csak a tartományfőnök adhatott fölmentést. Az ekképen gyűjtött alamizsnát a temesvári, karánsebesi s krassói missió-házak és templomok szükségleteire fordították.

A temesvári missió-templomban 1720 okt. 20-án *Streit Károly* újmisés jezsuita tartotta az első »primitia«-misét. 1722 ápr. 9-én vitték először a szentséget nyilvánosan a beteghez. Ősrégi templomukat, mely a vár ostroma alkalmával sokat szenvedett, lehetőség szerint restaurálták s belső berendezését is fölújították a jezsuita atyák. Három oltár volt benne: Nagy-Boldogasszony főoltára; Xav. szt. Ferencz oltára és szt. Mihály oltára. Ezenkívül volt még két olajfestésü kép: a Segítő-Boldogasszony képe és szt. Anna képe. 1727 május 3-án a Megváltó szt. keresztjének kristályüvegbe zárt s római bullával hitelesített egy részecskéjét ajándékozta a templomnak *Soro* tábornok. Később az ereklyét az

---

[1]) »Excurrit P. Joannes in Betzkeret, provisurus graviter aegrotanti Dno. Praefecto.« — »Hodie excurrit P. Superior Aradinum ad PP. Franciscanos, dicturus cras concionem.« — »Hodie excurrit P. Superior Lippam et Radnam.« — »Hodie excurrit P. Jurko Aradinum, collaturus quaedam cum Episcopo unito.« — »P. Superior excurrit in Schebel, ut provideat de ultimis Sacramentis uxori D. Praefecti postae.« — 1731. szept. 23. P. Superior a meridie ivit Neo-Aradinum ad collocandum ibidem pro nova Ecclesia lapidem primum.« — »Hodie excurrit P. Superior in Variasch, ad baptisandam prolem postarii.« — 1723. apr. 27. excurrit P. Superior Caranschebesinum ad ponendum primum lapidem pro Ecclesia ibidem erigenda.« — 1723 oct. 22-én Mercy gróf lakásán megbetegszik egy franczia vendég. Karánsebesről szólítják hozzá a francziául beszélő jezsuita lelkészt, hogy ellássa a szentségekkel. Szóval a jezsuiták fölélesztették a vallásos életet a Temesi Bánság minden irányaiban a kath. hívek közt.

evangélium oldali mellékoltáron helyezték el. A templom alatt 1731 ápr. 22-én tágas kriptát kezdtek építeni, melyet azon évi nov. 1-én nyitottak meg. E kriptába nemcsak a jezsuiták, de a város előkelőségei is temetkeztek. Azelőtt is már régebben temetkeztek a templom talajába, de csak egyszerű ásott sírokba. Az első halottat 1720 ápr. 22-én, az utolsót 1753 nov. 29-én temették el a jezsuiták templomában. Összesen 70 halott alussza itt az örök élet álmát. Köztük van Falkenstein Albert püspök és Solderer Péter városbíró.

1727 febr. 3-án, szt. Balázs napján történik először, hogy »aliquibus in nomine et honorem hujus sancti benedictae sunt candelae.« 1728 márcz. 27-én, nagyszombaton ment végbe Temesvárott az első zsidókeresztelés. Egy nagypalánki zsidóleányt kereszteltek meg, kinek Rebentisch adm. tanácsos volt a keresztatyja.

Szt. Hubertus napján nagy vadászatra gyülekezék Temesvárott a Bánság összes úri közönsége. Mercy gróf volt a házigazda. Fölkérte a jezsuiták főnökét, hogy a vadászok miséjét az ő palotájában tartsa meg. Mise alatt három zsemlyét szentelt a pap, melyből indulás előtt minden vadász egy-egy szeletkét evett.

1730-ban márcz. 5-én hangzott föl újra Temesvárott az első magyar prédikáczió. Hunyadi jezsuita atya szónokolt »ad nationem hungaricam«.

A temesvári jezsuita főnök egyházhatósági felsőbbségét elismerik a Bánságban telepedett többi szerzetesrendek is. Új-Palánkáról 1724-ben meghívják a kapuczinusok a jezsuita főnököt, hogy a Borom. szt. Károly tiszteletére épülő templomuk alapkövét tegye le. Volt a kapuczinusoknak Új-Palánkán a török időkből maradt egy roskadozó zárdájuk. Helyébe új zárdát építettek, melybe 1727 aug. 2-án Rebentisch tanácsos jelenlétében a jézustársasági főnök vezette be őket. Minthogy a templomuk még nem készült el, a misét ez alkalommal a makai plébános a refectoriumban celebrálta. S midőn 1731-ben Aradon fölállítják Nep. szt. János első szobrát, az ottani minoriták szintén a jezsuita superiort kérik a szobor fölavatására.

1730 nov. 4-én nagy fénnyel ünneplé Temesvár III. Károly névnapját. A templom előtti üres térre katonaság vonult föl s ágyúkból adta az üdvlövéseket.

1727-ben említést tesz a jezsuiták naplója egy régi omladozó kápolnáról. Ez a kápolna a Kis-Palánkon kívül állt és Szűz-Máriának tiszteletére szentelt búcsújáró hely volt. (Ad sanctam Mariam Auxiliatricem). Fekvését a napló a császári fuvartelep és a vesztőhely közelébe teszi s »Capella Ungarica«-nak nevezi. A kápolna fekvéséből ítélve valószínűnek látszik, hogy ott volt a Dózsa György kivégzésének helye. 1752-ben még fönnállt ez a rozoga épület, de aztán nyoma vész. A nép kegyelete azonban századról-századra föntartotta emlékét s most is ragaszkodik a helyhez, hol egykoron állott. A hagyomány szerint a kurucz vezér halálának helyét kereszttel és fogadalmi Mária-képpel jelölték meg, kérve a magyarok segítő Nagyasszonyát, óvja hazánkat olyan csapásoktól, a milyen a Dózsa-forradalom volt.[1]) 1727 május 19-én történt először és utoljára, hogy az első keresztjáró napon e düledező szentélyhez (sacellum) vezette a körmenetet a jezsuiták főnöke s misét is mondott benne. Akkor az épület már annyira pusztulóban volt, hogy ablakai hiányozván, az ablaknyílásokat a nagy légvonat miatt pokróczokkal kellett befüggönyözni, nehogy az oltáron a gyertyák elaludjanak. Utóbb nehányszor még javítgatták e kápolnát, míg végre egészen eltünt a föld színéről.

1730-ban jún. 18-án csaknem áldozatul esett a missió-ház és templom egy véletlen balesetnek. A jezsuiták szomszédságában lakott egy zsidó szatócs, kinek gondatlanságából a boltban levő lőpor fölrobbant és veszedelmes tüzet támasztott a városban.

A temesvári jezsuiták egyházkormányzati működését nevezetessé teszi még az *Almás* (Halmos) völgyére terjedő ősrégi *krassói* (krassófői) *missiónak* újjáalakítása. A krassói lelkipásztorság multja beleszövődik hazánk XIV. századi történetébe. 1365-ben, midőn Nagy Lajos királyunk Viddint és vele Bolgárországot meghódítá, V. Orbán pápa Peregrinus bosnyák püspök ösztönzésére a Megváltóról (Salvator) nevezett ferenczrendi szerzetes atyákat küldé a magyar uralom alá jutott keleti görögh itű bolgárokhoz, hogy őket a nyugati egyház számára

[1]) Temesvár sz. kir. városa adományából, a Miasszonyunkról nevezett temesvári iskolanővérek s a közönség és a kath. nőegylet hozzájárulásával, 1906-ban fehér karrarai márványból készült szobor állíttatott föl ezen a helyen.

megnyerjék. Hagyomány szerint e szerzetes barátok térítése oly eredményes volt, hogy 30 nap alatt 200.000 bolgár fogadta el a római egyház hitvallását. Mielőtt ez történt, mindjárt Viddin bevétele után, nagyszámú bolgár nép költözött Délmagyarországra, kiknek Nagy Lajos Krassó és Keve megyékben, meg a Szörényi Bánság sebesi kerületében lakóhelyeket engedett át, a háború lefolyása alatt a magyar seregnek teljesített szolgálatokért. A bevándorolt bolgárok azonban annyira görögkeletiek és oly műveletlenek valának, hogy a király 1366-ban kötelezte papjaikat feleségeikkel, gyermekeikkel és minden cselédjükkel együtt megjelenni Himfi Benedek krassói és kevei főispán előtt, hogy Himfi személyesen lássa és figyelmeztesse őket honpolgári kötelességeikre, intézkedvén egyszersmind megfelelő elhelyezésükről is.[1]) Ennek daczára a bolgár elem annyira elhatalmasodott új lakásaiban, hogy veszélyeztetni kezdé az ország végein a közrendet és közbiztonságot. Ennek következtében Nagy Lajos megengedte az említett salvatoriánus vagyis bosnyák ferenczrendi szerzeteseknek, hogy *Cseri* városában, *Sebesen, Haczakon* és *Orsován* rendházakat állítsanak és igyekezzenek a bolgár népet a kath. egyház szellemében oktatni, nevelni és az ország érdekeinek megnyerni. Ez annál kevésbbé ütközött nehézségbe, mert évek során szakadatlanul szivárogtak be Bulgáriából a már ittlevő bolgároknak immár katholikus hitre tért fajrokonai, kiknek befolyása megkönnyíté a szerzetes atyák térítési munkáját. 1393 táján a félhold uralma alól menekülő bolgár nép, ferenczrendi lelkipásztoraival együtt, újabb rajokban telepedett le Délmagyarországon. Ezek Zsigmond király engedélyével *Lippát, Rékast, Lugost, Orsovát, Sztatinát, Krassót* és *Karánsebest* ülték meg, a hol határőri szolgálatokat kellett teljesíteniök. Hunyadi Mátyás király *Krassón* és e helység környékén saját kenézeik alatt *hét faluban* összpontosítá őket, a mely falvak különálló kiváltságos kerületet képeztek. A mohácsi vész után e bolgár nép közül számosan részint a törökök kegyetlenségének estek áldozatul, részint szétszóródtak az ország felső megyéibe és idők folytán beolvadtak az ottani fajokba, nagyobb részük azonban elolálıosodott. Csak kevesen maradtak meg eredeti lakhelyeiken :

[1]) *Fejér :* Cod. dipl. IX. 3, 543.

Rékason, Szlatinán, Karánsebesen, Krassón és a *környékbeli helységekben,* hol mindmáig beszélik szláv anyanyelvüket és vallják róm. kath. vallásukat. Lelki gondviselésben egész 1600-ig szakadatlanul a salvatoriánus ferenczek részesíték őket.[1]) Falvaik akkor még nem voltak rendezve. Házaik szerteszét feküdtek a hegyek magaslatain és lenn a völgyekben. Ez a körülmény a lelkipásztorok hivatását módfölött fáradságossá tevé.

1600-ban váratlan fordulat állt be. *Lugosi Borbála* Lugoson és Karánsebesen gazdag alapítványokat tett a *Jézus-társaság* számára. Ennek következtében a jezsuiták legott missió-házakat nyitottak e két városban s kiterjesztették onnan lelki kormányzatukat az egész Almásvölgyre. A ferenczek látva, hogy további működésük Krassón szükségtelenné vált, eltávoztak évszázados otthonukból, melyet nyomban a jezsuiták foglaltak el.

A háborús viszonyok, de még inkább *Pázmány Péter* hathatós gyámolítása és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem pártfogása annyira megerősíté a jezsuiták helyzetét e bolgár, szláv és oláh vidéken, hogy Bethlen ennek hatása alatt új kolostort építtetett számukra Karánsebesen, sőt pénztárát is fölajálta a Jézus-társaság érdekeinek előmozdítására. Bethlen Gábor halála után a hitújítás buzgó harczosa, I. Rákóczy György szerezte meg magának a fejedelemséget. Első gondja volt elűzni a jezsuitákat Erdélyből, a hová akkor Lugos és Karánsebes is tartozott. Ennek következtében mind a két helyre visszatértek a ferenczrendiek s megkísérlették visszafoglalni régi otthonukat. Azonban a jezsuiták egyszerüen kikergették Krassóból az ott megjelent *Tramplovich Ferencz* franczikánus atyát. Erről az esetről a krassói elüljárók Moltek báró kapitány előtt bizonyítványt állítottak ki.[2])

---

[1]) A krassovai ferenczrendi atyák nevei 1600-ig a következők: *Antal* atya Visegrádról, *Márk* Gradiskáról, *Miklós* Dusnóról (mind a három Krassón eltemetve), *Fülöp* (megölték a föllázadt oláhok), *János* Maglajból, *István* (a Plumbo), *Lajos* Raguzából, *Natalis* (a Colore), *Ferencz* Diakovárról, *Ferencz* Kapilovaczról, *Péter* Vrsicsről, *Mihály* Budáról, *Gáspár* Gyavarinból és *Templovich Ferencz* (a Saraeno), ki kénytelen volt a krassói plébániát a jezsuitáknak átengedni. *(Historia Parochiae Krassoviensis.* Egykorú kézirat a krassói plébánia levéltárában).

[2]) *Pávich Imre:* »Paraphrastica et topographica descriptio Provinciae olim Bosniae Argentinae, nunc Joannis a Capistrano nuncupatae.« Budae.

A jezsuiták kezdetben a temesvári missió-házból kezelték a krassói lelkészséget az almásival együtt. Attól tartván, hogy a franciskánusok ősi jogon elvitatják tőlük ezt az állomást, már 1720-ban *Feigl Venczel Bálint* atyát, ki a szláv nyelvet beszélte, Krassóra helyezték be lelkésznek. Minthogy a régi franciskánus zárda az 1716. évi visszafoglalási háborúban elpusztult, Feigl atya számára házat és kápolnácskát építettek fából, melynek fatornyában két jóhangú harangocska szólítá imára a hivőket.[1]) Még Feigl életében Krassóra vetődött *Lovinich Mihály* vándor jezsuita (missionarius vagus), ki bejárva az egész hegyvidéket, alamizsnát szedett egy új templom és rendház építésére. 1726-ban a temesvári superior elismerte őt rendtársnak s Feigl holta után megbízta a krassói missió vezetésével, ahová akkor az összes krassován községek tartoztak.

Noha túlmegy Mercy gróf kormányzatának időszakán, az előadottak kiegészítésére mégis hozzáadom, hogy a jezsuita missionáriusok 1739-ig tartották meg krassói és almásvölgyi állomásukat. Ekkor már folyt a második török háború, melyben Königseck és Wallis császári tábornokok nemcsak Belgrádot, Szerb-, Bosnya- és Oláhországot vesztették el, de a Temesi Bánság aldunai vidékét is a törököknek kellett átengedniök. A csatangoló mohamedán hordák ismét tönkretették ama csekély kulturális vívmányokat, melyek Délmagyarország ezen alsó részein Mercy igazgatása alatt keletkeztek. Lovinich halála után még csak három jezsuita következett a krassói missió vezetésében: *Miksa István* 1730—1731, *Locatelli József* 1731—1738 és *Fabianchich József* 1738—1739. években.

Az aldunai harczok alatt fölbomlott itt minden rend és fegyelem. Az elhalt Rákóczy Ferencz idősb fiát, *József* herczeget a szultán erdélyi fejedelemmé nevezvén ki, a herczeg, ki akkor Viddinben tartózkodott, 1738 elején bujtogató leveleket bocsátott szét Erdélyben és Magyarországban,

---

[1]) »Turricula est ex lignis supra chorum, in qua 2 optime sonantes campanulae. Penes templum est unum coemeterium, in quo honoratiores sepeliuntur, alterum est magis inferius. Habitatio valde exigua ex lignis aedificata, in qua duo tractus: in longiori 4 cubicula et una camera ac lucidum celarium, — in breviori refectorium et supra refectorium iterum unum cubiculum.« *(Historia Paroch. Krassoviensis.)*

minek következtében az aldunai oláhság föllázadt és zsivány bandák módjára kíméletlenül pusztított s rabolt mindent, a mi katholikus és császári volt. Fabianchich és az ő krassován hívei szorongatott helyzetbe jutottak s midőn a lázadó csapatok közeledéséről értesültek, félelmükben a krassói *nagybarlangban* rejtőzködtek el, hol több hónapon keresztül mondhatatlan szenvedések közt kellett tartózkodniok. A sok nyomortól és rettegéstől agyongyötört Fabinchichot s néhány segítőtársát félholtan szállították Temesvárra, a honnan a jezsuiták nem tértek többé vissza a krassói missió-házba.

Az ekkép megüresedett lelkészi állomást a temesvári adminisztrácziő 1739-ben visszaadta a bosnyák ferenczrendi szerzetesatyáknak, kik a lefolyt török háborúban elüzetvén orsovai és oláhországi conventjeikből, a krassói és almásvölgyi lelkészi állomás elnyerésével némi kárpótlásban részesültek. Az adminisztrácziónak 1740 jan. 9-én kiállított okirata szerint a krassói convent évi 300 frt stipendiumot élvezett a kincstártól a parochiális teendők teljesítéséért, az Almás ellátása fejében pedig rendelte az adminisztrácziő, »fruatur stola et reliquis juribus ecclesiasticis«.[1])

---

[1]) A krassói plébánia átvételénél szerényen kijelentik a ferenczrendiek e következőket: »Provincia nostra parochiam hanc non petiit, sed A. R. P. *Georgius Frankovits* dedit ad I. Administrationem instantiam per Patrem aliquem, Guardianum Dévensem, sperans, se aliquot subsidium pecuniarum obtenturum. — Ast illi *Carassovam* nobis obtulerunt. Interim resolutio ad Frankovits venit sequentis tenoris: »Gleich wie wir beÿ aller Gelegenheit zu zeugen verlangen, wie sehr wir zu ihrem Besten etwas beÿzutragen besorget seÿn, also ist auch entschlossen worden, die Verwaltung geistlicher Seelsorge zu *Carassova* Ihnen angedeichen zu lassen. Zu welchem Ende sie also nächstens ein taugliches Subjectum allhier zu praesentiren nicht entstehen werden. Temesvar, den 26-ten November 1739. Wegen Unpässlichkeit des Landes-Commandirenden Hrn. Generals unterschrieben L. B. *Engelshofen.*« — Két nappal később maga Engelshofen tartományi aligazgató tábornok írja nevezett ferenczrendiek provinciálisának: »Reverendissime D. P. Provincialis! Occasione praesentium volebam de perdita inter alios Conventus ab Incl. *Provincia Orsova* et damno per fata temporis moderni perpesso mea ex parte condolere, ac cum melioris remedii modo jam non plus superest, auderem cum reliquis pluribus patientiam svadere, nisi scirem Paternitatem Vestram modum adhortandae dictae patientiae Ipsam et me melius possideret et asvetam esse. Interim

A ferenczrendi provinciális *Franics Angelust* rendelte ki Krassóra lelkipásztornak. A csanádi püspök vicáriusa fölruházta őt ugyan »ad interim« a plébánosi jogokkal, oly fentartással mégis, hogy »nullum ceteroquin jus in praedictam parochiam provinciae tuae tribuentes.« [1])

1740-től 1785-ig 12 ferenczrendi szerzetes szolgálta a krassói plébániát,[2]) melyet ez utóbbi évben, a kir. kamara javadalmazása alapján, csanád-egyházmegyei *világi papok* vettek át.

Krassó egyháztörténeti multjára főkép az okból terjeszkedtem ki bővebben, hogy Délmagyarország néprajzi vegyülékében bemutassam olvasóimnak a hazánkban sehol másutt föl nem található *krassovánok* valláserkölcsi művelődésének első kezdeteit.

Mercy gróf kormányzata és a Jézus-társaság lelkipásztorkodása alatt mindössze csak *39 róm. kath. plébánia* keletkezett a Temesi Bánság nagy kiterjedésű területén. Időrend szerint a következők : *Temesvár* 1716-ban az argentina-bosnyák ferenczrendieknek, 1719-ben pedig a jezsuitáknak és arg. bosnyák ferenczrendieknek vezetésével ; *Orsova* és *Orsova-sziget* 1717-ben a ferenczrendiek

---

autem hic loci non praetermittitur omnem assistentiam adhibere, ut a Claustro Caransebesino per Rdos Patres Incl. Provinciae possessio de novo et quidem statim reassumi possit, super quod etiam nomine hujatis Administrationis hic proponendum duxi : an non parochiam Carassoviensem, priori tempore a R. Patribus Jesuitis possessam, cum haec societas subjectis egeat, per aliquem illius linguae expertum, validum Patrem administrare jubere liberet. Quali modo deinde etiam *Districtus Almasch*, quamprimum nempe infirmitas in illo grassans aliquantulum cessaverit, a quodam Patre Incl. Provinciae provideri posset. Temesvarini die 28. Nov. *Engelshofen* General. V. Praeses.« *(Extractus Protocolli Provinciae Bulgariae et Valachiae* és *Historia Parochiae Krassoviensis.* Ez utóbbinak 1-ső lapján ez a megjegyzés olvasható : »Si quis successorum Dévam diverteret, posset ibi et plura haurire, et quod plurimum interest, de gente nostra scire.«)

[1]) *Csanád-egyházm. püsp. levtr.*

[2]) *Franics Angelus* (1740), *Lenich Bonaventura* (1741), *Radulov Tamás* (1742), *Franics Angelus* (1743), *Zatich Mihály* (1744), *Brigin Antal* (1745), *Zatich Mihály* (1746), *Lenich Bonaventura* (1748), *Merczin András* (1748), *Zatich Mihály* (1749), *Rogacskin Máté* (1751), *Zatich Mihály* (1753), *Ledina Konrád* (1755), *Reiff Fülöp* (1758), *Peczojkin Kapisztrán* (1759), *Scheibál Kristóf* (1766), *Hovlik Zsigmond* (1777—1785).

vezetésével; 1717-ben *Lippa* a ferenczrendiek, majd 1723-ban világi pap vezetésével; 1718-ban *Lugos* és *Pancsova* minor. szerz. vezetésével; 1719—1720 *Karánsebes* jezsuiták vezetésével; 1720. *Oravicza* benczés szerzetes, majd világi papok vezetésével; 1718 *Temesvár Nagy- és Kis-Palánk külváros* minoriták vezetésével; 1719 *Krassova* jezs., majd ferenczr. v.; 1720 *Versecz* ferenczrendi, majd v. p. v.; 1721 *Rékas* ferenczr., majd v. p. v.; 1722 *Kis-Zombor* vil. papok vez.; 1722 *Új-Palánka* kapuczinus szerz. v.; 1722 *Nagy-Becskerek* v. p. v.; 1723 *Új-Arad* minorita, majd v. p. v.; 1723 *Freidorf* v. p. v.; 1723 *Bogsán* v. p. v.; 1724 *Perjámos* v. p. v.; 1723 *Fehértemplom* v. p. v.; 1724 *Csákova* v. p. v.; 1724 *Új-Pécs* v. p. v.; 1724 *Freudenthal* (Häuerdorf, Salhausen) v. p. v.; 1724 *Denta* v. p. v.; 1724 *Moldova* v. p. v.; 1724 *Szent-Péter* v. p. v.; 1725 *Bruckenau* v. p. v.; 1726 *Deliblat* v. p. v.; 1726 *Temesvár-Gyárváros* ferenczrendi, majd v. p. v.; 1726 *Detta* v. p. v.; 1726 *Szlatina* v. p. v.; 1726 *Rebenberg* v. p. v.; 1727 *Gutenbrunn* v. p. v.; 1729 *Russova* v. p. v.; 1730 *Gyarmatha* v. p. v.; 1731 *Nagy-Szt.-Miklós* v. p. v.; 1733 *Czella* v. p. v.; 1733 *Facset* v. p. v.; 1733 *Mercyfalva* v. p. v; 1733 *Cservenka* v. p. v.[1])

A temesvári jezsuiták temploma és háza menedékhelyi kiváltsággal (jus asyli) volt fölruházva. Az atyák befogadták a menedéket keresőket és elrejtették őket hol a házukban, hol a templomban. Az első eset 1719 decz. 17-én fordul elő. »Vesperi ad nos, tamquam ad asylum, confugit leutinantius quidam, qui capitaneum suum occidit.« Öt napig maradt a jezsuiták oltalma alatt, kik aztán álruhába öltöztették és titkon útnak bocsátották. Alig távozott ez, decz. 22-én a Lothringeni-ezred egy katonája, ki a társát megsebesíté, futott a zárdába. A jezsuiták kiadták ugyan, de oly kikötéssel, »ut iterum nobis reddatur, si periculum grave subesset«. 1721 aug. 28-án Sein zászlótartó katona megölte társát, Scharker zászlótartót. Sein a jezsuitákhoz menekült. A fegyveres őrség kutatta a tettest, de nem találta. A jezsuiták a templom padlásán rejtették el, a honnan másnap önként

[1]) Ez a jegyzék egykorú okiratos bizonyítékokból van merítve s némileg eltér a csanád-egyházm. schematismus adataitól.

távozott. 1722 május 5-én este a Wallis-ezred chirurgusa keresett menedéket a jezsuitáknál, mert kioltotta egy hoboistának az életét. Katonaság vette körül a missiót és templomot, de nem hatoltak be hatalmasul. Másnap Wallis megkegyelmezett az asylánsnak. 1722 jún. 18-án a Lotharingi-ezred egy szökevény katonáját rejtik el a jezsuiták. 1722 jún. 22-én ismét egy Wallis-ezredbeli katona rejtőzik el a büntetéstől való félelmében, mert a társát súlyosan megsebesítette. A jezsuiták két hétig tartották maguknál, míg a védenczük nem értesült, hogy büntetése el van engedve. 1722 decz. 11-én Metrovszki báró, Daun-ezredbeli kapitány kért fölvételt az asylumba, »qui Belgradi aut graviter vulneravit, aut occidit dominum L. B. de Neipperg«. A jezsuiták teljes hónapon keresztül tartották őt maguknál, míg csak salvus conductussal vissza nem mehetett Belgrádba. 1724 jan. 9-én este Mercy tábornoknak valami gróf rokona menekült a jezsuitákhoz. Összetűzött egy Dermon nevű haeretikus kapitánnyal s párviadalban megölte. A jezsuiták sötét éjszakán szöktették ki a várból, hol már fölnyergelt lovak vártak rá és elragadták üldözői elől.[1])

Temesvár városa és a környék társaséletében élénk rész jutott a jezsuita atyáknak. Missziójuk középpontja volt az úri társaságnak, azaz tulajdonképen ingyenes szálló-vendéglője, étkezője és szórakozási helye volt nemcsak a város világi és katonai notabilitásainak, a helybeli és vidéki papságnak, de a Temesi Bánság kerületeiből kocsival, lóval, és cselédséggel berándulo tisztviselőknek és külföldi kereskedőknek is. A jezsuita atyák megragadtak minden kínálkozó alkalmat vendégszeretetük tanusítására. Jó úri asztalt, ízletes konyhát tartottak. A fűszert és az értékesebb fűszerszámot Budán, a zöldségfélét a környékbeli falvakban, Szent-Andráson, Freidorfon és Gyarmathán vásárolták. Pinczéjük dúsan volt ellátva pozsonyi és budai borokkal, melyek évente hajón érkeztek Pancsovára, onnan pedig tengelyen szállította be egy frater Temesvárra. Két kertjük és két nyaralójuk volt: az egyik a Majorokban (ma Erzsébetváros), a másik a Basakútnál. Ez utóbbi volt a díszkert. Kívül esett

[1]) *Ephemerides.*

az ú. n. *forforosi* (Jenő herczeg) kapun. Tágas, szellős területen, mintegy félóránnyira feküdt a várostól, hol egykoron a török basák nyárilaka (Basabrunn) állott. Volt ott halastó s berendezett villa lombos, árnyékos fákkal s középütt egy régi kúttal, melynek friss vize páratlan volt egész Temesvárott. Kora tavasztól késő őszig ezekbe a kertekbe jártak ki a jezsuiták üdülni. Ott fogadták vendégeiket, ott tartották majális mulatságaikat, játszták »piramidli« tekejátékaikat és galambos szórakozásaikat (cum columba), melyekre hivatalos volt a város színe-java. A napló följegyzései rövidségük ellenére is érdekes képét rajzolják meg a jezsuiták előkelő háztartásának és annak a testvéries barátkozásnak, mely Temesvár közéletét a XVIII. század elején jellemzé. A jezsuitáknak már a letelepedésük esztendejében a Wallis-ezred főtisztjei voltak vendégeik és különösen vacsorára szerettek ellátogatni a missió-házba. 1719 decz. 3-án Xav. szt. Ferenczet ünnepelték a szükes török házban. »In mensa habuimus hospites: Excell. Dnum Generalem Platzmajor cum sua Domina Rebentischiana, supremum belli Comissarium dom. Miller et regiminis Auditorem.« 1720 újév napján: »In prandio hospites habuimus.« Azon évi jan. 14-én elkészült az új ebédlőtermük. »Hodie prima vice pransi sumus in novo refectorio, ubi quosdam hospites habuimus.« Febr. 2-án: »In mensa habuimus fere omnes proceres praesidii.« Május 7-én a városbíró és a városi tanács viszonozták a vendégséget: »Magistratus civicus hodie nos tractavit in domo judicis.« Május 30-án, úrnapján, a franczikánusok voltak hivatalosak a jezsuitáknál, kik közül többen a városi főuraknál ebédeltek. Júl. 31-én, szt. Ignácz napján, meg vannak híva a jezsuiták asztalához Temesvár összes intéző urai. Aug. 2-án, Portiuncula ünnepén, a várbeli franczikánusok adnak nagy ebédet a jezsuiták és a városi urak tiszteletére. Okt. 18-án, Temesvár visszavételének emléknapján, Mercy tábornoknál ebédelnek a jezsuiták. Ellenben decz. 3-án: »Hospites habuimus proceres praesidii.« 1723 május 10-én: »Hodie coenavimus in horto.« 1722 jún. 7.: »A meridie in coena fuit in horto suburbano Excellmus dom. generalis Wallis, aliique proceres praesidii, cum officialibus pluribus non expectatis.« A kerületi tiszttartók és más egyéb hivatalnokok rendszerint nem várták a meghívást. Önmagukat hívták meg: »ad prandium

nostrum se ipsos invitarunt.« 1723 jún. 29-én : »Pransi sumus plerique ad Fontem Bassae,« mely alkalommal a superior fölszentelte az ujonnan épült nyaralót (benedixit cubicula ad Fontem Bassae). 1723 szept. 19-én : »In prandio habuimus hospites senatores praesidii cum judice.«

E néhány följegyzés a sok száz közül a távol perspektívájából hűen tükrözi vissza a Temesi Bánság fejlődő fővárosa úri társadalmának szivélyes összetartását és azt az eleven, mozgalmas képet, melynek középpontja a jezsuiták háza volt. A többi szerzetek ezt nem gyakorolhatták oly bővelkedő mértékben. Ők szegények valának a jezsuitákhoz képest, a kiknek nyájas otthonát a közönség valóságos hotelnek tekinté, melybe egész éven át, éjjel-nappal ki- és bejártak a vendégek.

Különösen népszerüek valának farsangi estélyeik. Ilyenkor a tanulóifjak színielőadásokat mutattak be és tréfás szavalatokkal versenyeztek egymással. Előadás után a társasjátékok különféle szórakozásai következtek. A majális mulatságot gyakorta rendezték a »császári élelmezési malomnál«, mely jó távolra eshetett a várostól, minthogy a meghívott urak és polgárok családjai kocsikon tették meg ezt a kirándulást.

Az alábbiakban lesz még alkalmunk találkozni a jézustársasági atyákkal. Látni fogjuk érdemes munkálkodásukat a délmagyarországi közoktatás mezején. Forduljunk most a többi hitfelekezetek felé s tekintsük : *milyen sorsa volt Mercy kormányzata alatt a nem katholikus felekezeteknek ?*

*

Mercy korában a róm. kath. vallás *uralkodó államvallás* volt birodalomszerte. A bécsi kormány magyar törvényeink és intézményeink mellőzésével a Temesi Bánságban, melyet az udvarnál hódított osztrák tartománynak tekintettek, a kath. egyház felsőbbségét emelte uralomra. Nemcsak az udvari kamara, mint az adminisztráczió legfőbb fóruma követelte mindjárt kezdetben a Temesi Bánság kath. jellegének decretálását, de beleavatkozott a vallásügybe az udv. főhaditanács is. 1726 ápr. 12-én rendeletet bocsátott ki, hogy a temesi adminisztráczió ne vegyen föl más lakosságot az elfoglalt tartományba, hanem csak róm. kath. vallásuakat. Innen magya-

rázható az adminisztráczió magatartása a más felekezetű lakossággal szemben.

Mercy kormányzata alatt a Temesi Bánság területén három gör.-kel. n. e. püspökség létezett: a *temesvári*, *verseczi* és a *karánsebesi*. Mind a három *szerb* püspökség volt. Oláh püspökség akkor még egyáltalában nem állt fönn sem a Temesi Bánságban, sem sehol másutt Magyarország területén. Szerb püspökök voltak: *Temesvárott* a már említett *Vladiszávlyevics Joannicius*, ki 1710 táján szenteltetett föl és úgy látszik még a török hódoltság korában került Temesvárra Szerbiából. Állásában III. Károly király erősíté meg 1722 ápr. 18-án. Meghalt 1726-ban vagy 1727-ben. Utóda lett *Nesztorovics Maxim* 1728 ápr. 21-éig. Követte ezt 1728 ápr. 21-től *Dimitrievics Miklós*. Meghalt Temesvárott 1744 jún. 27-én. — *Verseczen* Mercy alatt *Stanojevics Mózes* volt a gör. k. szerb püspök. Püspök volt már a török hódoltságban is. Fölszenteltetett 1713 decz. 21-én, királyi megerősítést nyert 1722 ápr. 18-án, meghalt 1724-ben. Utóda lett 1725 decz. 4-én *Dimitrievics Miklós*, ki 1726 szeptemberben Karánsebesre helyeztetett át (zum Caransebescher raitzischen Bischofen). Onnan 1728-ban Temesvárra jött. Ezt követé a verseczi főpásztori széken az említett *Nesztorovics Maxim* 1728-ban. Meghalt 1738-ban. — *Karánsebesen* 1724-ig egy ismeretlen volt a gör. keletiek püspöke. 1726-ban a már említett *Dimitrievics Miklós* kormányozta a karánsebesi egyházmegyét.[1] — Az *aradi szerb püspökségnek* Maroson-inneni részeit a jenei püspök (Bischof von Genu) kormányozta. De csak rövid ideig. 1718 jún. 6-án Kallanek adm. tanácsos értesíti a Bécsben tartózkodó Mercyt, hogy ő felségének az a rendelete, melynél fogva a jenei püspöknek megtiltatott, hogy a Temesi Bánság területén továbbra is egyházi functiókat végezhessen, a nemzetiségek körében (unter der Nation) forrongást (Gährung) idézhet elő.[2] E szerint a Temesi Bánságban Mercy alatt csak a temesvári, verseczi és karánsebesi szerb püspököknek volt egyházi joghatóságuk.

Föl kell még említenem *Petrovics Mózes*, belgrádi szerb metropolita-érseknek sajátszerű esetét. Evvel a bécsi politika nyilván-

---

[1]) *Ruváracz Demeter:* Sematizam mitropolije Karlovacske, 1900.

[2]) *Baróti:* »Adattár.«

valóan ismét azt akarta Magyarország s különösen a nemzetiségek előtt demonstrálni, hogy a Temesi Bánságot osztrák provinciának tekinti s annak gör.-kel. vallású lakosságát és püspökségeit, függetlenül a karlóczai metropolita-érsektől, *egy különálló Temes-bánsági metropolita-érsek* főhatóságának rendeli alá.[1]) Tudvalevőleg az 1718 júl. 10-én létrejött passzaroviczi béke követ-

[1]) Megértjük ezt a helyzetet a magyarországi szerb patriarchátus történeti multjából. *Csernoevics Arzén*, szerbországi ipeki patriarcha és metropolita-érsek, 1690-ben népével, püspökeivel és papságával együtt hazánkban keresett menedéket a törökök üldözéseitől. Még mielőtt beköltözött volna, a magyar földön élő összes gör.-kel. püspökök már az ő suffraganeusai valának. Igy a temesvári, a verseczi, lippai, csanádi, jenei, gyulai, budai, pozsegai, pécsi, mohácsi, nagyváradi, egri, szegedi és oppovai szerb püspökök valamennyien az ipeki patriarchátushoz tartoztak. Az átköltözés után Csernoevics nem Karlóczát, hanem a szerémi Krusedolt választá székhelyéül. Tulajdonképen nem is volt neki állandó székhelye; mert minduntalan Bécsben tartózkodott a szerb nép és egyháza ügyeinek rendezésével elfoglalva, majd aztán folytonosan úton volt, egyházmegyei látogatásokat végezve. 1694-ben kérte I. Lipót királyt, hogy azokat a püspököket, kiket ő nevezett ki, erősítse meg állásaikban. Ezek voltak: *Diákovics Izaiás* temesvári, *Metohijácz István* szerémi, *Drobnyák Jeftimiusz* szegedi és egri, *Popovics Jeftimiusz* székesfehérvári és budai, *Tetovácz Jevrem* mohácsi, *Stibicza Spiridion* verseczi és karánsebesi püspökök. A király Csernoevics kérelmét az 1695 márcz. 4-én közreadott kiváltságlevélben teljesíté. Ugyanakkor átengedte Csernoevicsnek és utódainak javadalmazásul s hogy Orahoviczán vagy Verdniken residentiát építtessen magának, az egész pozsegai és szerémi distriktusokat. Csernoevics halála után a Krusedol monostorban tartott 1708-iki szerb nemzeti gyülés továbbra is az ipeki patriarchát ismerte el a magyarországi szerbek patriarchájának. Nem akart patriarchát választani, hanem megválasztotta metropolita-érseknek *Diákovics* temesvári püspököt, esküvel kötelezvén őt, hogy a magyarországi szerbek és szerb egyházak fejéül az ipeki patriarchát fogja elismerni. E szerint a Csernoevics után következett öt metropolita-érsek nem volt egyszersmind patriarcha is. Midőn az 1739-iki belgrádi béke véget vetett Szerbiában az osztrák uralomnak, a császári hadakkal együtt az akkor már nem Ipeken, hanem Belgrádban székelő szerb patriarcha és metropolita-érsek, *Sakabent Jovánovics Arzén* elhagyta Szerbiát és Karlóczán telepedett le, hol a metropolitai szék Jovánovics Vincze halálával 1737 óta üresedésben állott. Mária Terézia 1741 okt 21-én nemcsak megerősítette Sakabentet karlóczai metropolita-érseknek, hanem kinevezte őt a monarchiában élő összes szerbek patriarchájává is. Sakabent utódai azonban nem éltek a patriarcha czímmel. 1848-ig egyszerüen csak karlóczai metropolita-

keztében nemcsak a Szerémség és a Temesi Bánság, hanem Szerbia is a Morava folyóig és Kis-Oláhország az Alutáig III. Károly jogara alá került. Petrovics Mózes belgrádi metropolita ennek következtében kiterjesztette érseki joghatóságát a bánáti szerb püspökségekre is, noha a magyarországi szerbeknek választott érsek-metropolitája a Krusedolban székelő *Popovics Haczilovics Vincze* volt (1713—1725). Mindazonáltal Petrovics 1719 okt. 11-én passzust kért és kapott az adminisztrációtól, hogy a bánáti szerb egyházmegyéket (Dioecesen) hivatalosan meglátogathassa. Canonica visitatiót tartott Temesvárt, Verseczen, Karánsebesen, Aradon és Szegeden; sőt arra is följogosították, hogy a Temesi Bánság összes kenézségeitől egy-egy arany egyházi adót (Kenezenducaten) szedhessen a maga részére. Egy év mulva Petrovics elhagyta Belgrádot. A passzaroviczi béke kihirdetése után ugyanis már 1718 óta nagy számmal jöttek be hozzánk rácz pópák Törökországból, különösen az oláh kerületeken keresztül. Petrovics Mózes is a biztosabb helyre való költözésre határozta el magát. Engedélyért folyamodott Bécsbe a felséghez, hogy székhelyét a Temesi Bánságba áttehesse. A császár meghallgatta kérését. 1721 ápr. 11-én már értesíté az adminisztráczió az összes tiszttartóságokat, úgyszintén a temesvári és verseczi szerb püspököket is, hogy ő felsége Petrovics Mózest Temesvárra helyezte át *Temes-bánsági szerb metropolita-érseknek*. Temesvárott ekkor Vladiszávlyevics Joannicius volt a szerb egyházmegye püspöke. Petrovicsot az adminisztráczió azon évi ápr. 22-én fényes ünnepségek közepette iktatta be érseki székébe. Köteleztettek a temesvári és verseczi püspökök néhány pópa kíséretében, úgyszintén a kerületi tiszttartók és a falusi kenézek »in persona« megjelenni a beiktatáson.[1]) *Ez időtől*

érsekeknek czímezték magukat. Az 1848 május 1-én tartott karlóczai nemzetgyűlés *Rajacsics József* akkori karlóczai metropolitát kikiáltotta *szerb pairiarchává* s e választást 1848 decz. 3-án Ferencz József király megerősíté. Az 1861-iki szerb nemzetgyűlés határozta, hogy a patriarchai méltóság örök időkre elválaszthatatlan legyen a karlóczai metropolita-érsekségtől. Ezt a határozatot a magyar országgyűlés az 1868-ik évi IX. t.-czikk 5. §-ában megerősítette. Igy lett a magyarországi gör.-kel. szerb egyház teljesen függetlenné a szerbiai patriarchátustól.

[1]) *Baróti:* »Adattár«.

kezdve tehát, teljes öt esztendőn át, két gör.-kel. szerb egyházfőnek székhelye volt Temesvár városa. Mind a kettő valószínüleg a szerb lakosság körében a Nagy-Palánk külvárosban lakott, hol a gör.-keletiek temploma állott. Az 1718-ik évi temesvári »Feuerordnung«-ból tudjuk, hogy a szerb lakosságnak igen magas toronnyal ékeskedő régi temploma volt Temesvárott a Nagy-Palánk külvárosban. A törökök valószínüleg azért hagyták e templomot bántatlanul, mert a szerbekkel, a kiknek nyelvét beszélték, békés években barátságos viszonyt tartottak fönn.[1])

A két szerb egyházfőnek együttes benlakása Temesvárott úgy látszik nem sokat lendített Temesvár és a Temesi Bánság szerb népének erkölcsein. 1721-ben annyira elharapódzott Temesvárott, nevezetesen Nagy-Palánkban a bigamia, hogy kénytelen volt az adminisztráczió a legszigorúbb büntetések alkalmazásával korlátokat vetni a családi életet bomlasztó ezen erkölcstelenség terjedése ellen. A »schismatikusok megrendszabályozására« az adminisztráczió 1721 ápr. 25-én külön tanácsülést tartott, melyre a jezsuita superiort és egy rendtagot is meghívták. Ugyanezen ügyben másnap consistorium volt a vladika házában, hol a két jezsuita atya együtt ülésezett a vladikával és a szerb pópákkal. Mennyire beavatkozott az adminisztráczió a vallás-erkölcsi dolgokba, mutatja egy 1723. évi eset, midőn halálos fenyítékkel tiltja a gör.-keletieknek a proselitáskodást. A török hódoltságban egy »ráczczá lett magyarnak«, Kurucz Miklós nagypalánki lakosnak, ki utolsóban levő róm. kath. feleségét erőszakosan akarta megfosztani a végső szentségek vigaszától, meghagyta az adminisztráczió a szerb magistrátus bírája által, hogy ne merészelje a beteg asszonyt vallásának gyakorlatában akadályozni, s ha netán felgyógyulna, óvakodjék őt e miatt bántalmazni, vagy magától eltaszítani, mert ha arra vetemednék, életével fogna meglakolni.

A gör.-kel. papság magaviselete ellen is temérdek panasz érkezett az adminisztrációhoz. 1724 május 3-án rendelet ment

[1]) A temesvári szerb püspökök jelenleg fönnálló belvárosi kathedrálisa a Nagy-Palánk külváros megszüntével s az ottani szerb lakosság áthelyezésével 1754—1757-ben épült a bécsi udv. haditanács engedelméből. Az építés költségeit részben a temesvári szerb lakosság, részben az akkori püspök, *Popovics György* födözte.

a kerületekbe, hogy a rácz pópák (raitzische Popen) által sűrün elkövetett különféle kihágások megszüntetése czéljából tartsák szemmel a tiszttartók az összes bánáti gör.-kel. papokat, írják össze marháikat és egész vagyonukat, az összeírást pedig terjesszék föl Temesvárra további intézkedés végett.

Petrovics metropolitának sok baja akadt a híveivel. Nem akartak neki adót fizetni. Még a pópák sem fizették a metropolita taksáit, melyeket a végzett misékért és egyéb szertartásokért követelt rajtuk. 1721 óta föl lévén mentve a papi robottól, kiváltságos helyzetükben nem akarták többé elismerni egyházi föllebbvalóik követeléseit, míg ellenben ők maguk annál kegyetlenebbül bántak el híveikkel a lelkészi illetmények beszedésénél. 1725-ben decz. 28-án panaszos följelentést tesz Petrovics temesvári metropolita az adminisztrácziónál, hogy nem kapja a községektől a kenézaranyakat. Viszont 1725 febr. 18-án a temesvári kerület gör.-kel. alattvalói vádolják meg a szerb püspököt és a pópákat, hogy nemcsak pénzt, de terményeket is zsarolnak a néptől, s ha nem képesek nyomban kielégíteni követelésüket, elhurczolják az emberektől a legnélkülözhetetlenebb holmit is, sőt elzárják előlük a templomot és megtagadják a szentségek kiszolgáltatását. A karánsebesi rácz püspök szorosabb pórázra fogta híveit. Nekibőszült és 1724-ben egyházi átokkal sujtotta az adósokat. Excommunikálta egész Rakita községét, minthogy nem volt képes megfizetni a püspöki annátákat. Ugyanez a sors érte 1725-ben Babsa, 1729-ben Gruina falvakat.[1])

Időközben meghalt Karlóczán a metropolita. A szerb nemzetgyűlés 1726 febr. 7-én, tekintettel az osztrák uralom alá került Szerbiára, Petrovics Mózest belgrád-karlóczai metropolita-érsekké választotta. Ennek következtében Petrovics Temesvárról Karlóczára távozott. Távozása előtt, minthogy alattvalói nem szolgáltatták be járandóságait, adjutumért folyamodott az uralkodóhoz. Adjutumot nem kapott, de a felség megengedte neki, hogy a bánáti szerbek fölött továbbra is gyakorolhassa javadalmi jogait. Ezt azonban már csak rövid ideig tehette. 1730 júl. 27-én meghalt és a krusedoli monostoregyházban temettetett el.

---

[1]) *Baróti:* »Adattár.«

Nem tévedünk, ha a gör.-kel. lakosságnak egyházától és vallásától elidegenedését és tömeges hitehagyását, a szerb és oláh lakosság hivatalos elnyomatásán kívül, annak a megterheltetésnek és bánásmódnak tulajdonítjuk, melyben ezt a nagy inségben vergődő népet a saját főpásztorai és lelkészei részesítették. Látva azt, milyen más bánásmódban részesülnek az idegenből jött német telepesek és mennyire üldözi az adminisztráczió a schismát: papjaikkal együtt egész községek kérték fölvételüket a róm. kath. egyház kebelébe. Falkenstein csanádi püspök nem győzte fogadni az áttérőket s 1736 márcz. 10-én az áttért gör.-kel. szerb papok egész lajstromát terjeszté föl az adminisztrácziához. Eltartásukra évi stipendiumot kért, kimutatván: hány protopópa, pópa és diákonus pártolt át a schismáról. Az adminisztráczió igérte, hogy a térítés munkájában segíteni fogja a püspököt s emissáriusokat küldött szét a kerületekbe, hogy a gör.-kel. lakosságot áttérésre sarkalják. Pár napra rá, márcz. 30-án, újabb jelentést küld Falkenstein, mely szerint a bánáti schismatikus klérus buzgón törekszik egyesülni a kath. egyházzal.

Milyen messzeható hasznát látta volna ennek az egyesülésnek a közerkölcsök megnemesítése s a vallásos alapon fölépülő közművelődés, mutatja a kort jellemző értelmi elfogultság és a mélyen sülyedt állapot, melyben a délvidéken nemcsak a nemzetiségek sinlődtek, de maga a kormányzó hatóság is leledzett.

Beszéljenek erről a hivatalosan följegyzett példák. Igy többi közt széltében el volt terjedve a bánáti gör.-kel. lakosság közt *a babona, boszorkányvarázslat, rontás és jövendőmondás, a lélekvándorlásban, a javasasszonyok gyógyítóerejében és az ördöngösség hatalmában való hit.* Milyen alacsonyan állhatott az adminisztráczió tanácsosainak, különösen az oláh kerületi tisztartóknak lelki műveltsége és kulturális fölvilágosultsága s milyen hathatós rúgója volt a babona az embertelen bűntevéseknek, ezt oly gyászos példák bizonyítják, melyekre csak iszonyattal lehet gondolni. 1725-ben jelenté az adminisztrácziónak a lippai kerület tiszttartója, hogy a városban egy vén boszorkány halt meg, a ki vérszopó volt. Harmincz ifjunak vérét szívta el a községben, kikről a lakosság általában azt beszéli, hogy nem haltak meg természetes halállal. A boszorkányt a keresztúton földelték el, de a tiszttartó kiásatta. S hogy a lelke vissza ne

járjon többé megrontani az embereket és állatokat, átszúratta a szívét, tetemét pedig katonával őrizteté. Kérdezi az adminisztrációtól: mi történjék már most e förtelmes boszorkány testével? Ugyanazon évben Babsán égettek el egy vérszopót (Blutsauger). Elevenen dobták a lángoló máglyára. Ugyancsak 1725-ben márcz. 31-én utasítja az adminisztráczió Rácz tiszttartót, hogy vétesse ki sírjából a boszorkány hirében elhalt bűvésznőt s vizsgáltassa meg testét nagyon gondosan. Rácz ápr. 3-án válaszolja, hogy a sírjából kiásott bűvésznő csakugyan vérszopó boszorkány volt. Rendeletet kér tehát Temesvárról, hogy a halottal mi történjék. 1726-ban Lugoson szintén sok haláleset fordult elő. Egy öreg asszonyt gyanusítottak boszorkánysággal. Mikor meghalt, a tiszttartó kiásatta s fejét ásóval lemetszette, hogy vissza ne járhasson a városba és ne folytathassa bosszúból ördögi munkáját. A máglyán való elhamvasztása iránt intézkedést vár az adminisztrációtól, mert — ugymond — a tetemen fölfedezett jelekből teljes bizonyossággal be lett igazolva, hogy az illető vérszopó boszorkány volt, ki a sok halálesetet okozta. 1729-ben Susanoveczen fordult elő hasonló eset és az adminisztráczió hivatalosan intézkedett, mit kell a »Blutsauger«-ral tenni.[1])

Látni való, hogy nemcsak a neveletlen köznép, de még a legfőbb bánáti hatóság s annak közigazgatási közegei is teljes meggyőződéssel illeszkedtek bele a kor sötét superstitiójába.

Javulás e tekintetben csak a következő két évtizedben tapasztalható. A kormányzó hatóság akkor már elfogdosta, számon kérte és büntette is a babonás bűncselekményeket, meg a boszorkányság borzalmas műveleteit; de önmaga még nem tudott teljesen szabadulni a démoni vakhit béklyóiból. Helyénlevőnek találta bírói komolysággal foglalkozni a boszorkányokkal, kikről egy fölvilágosodott magyar király már évszázadok előtt nem akart törvénykezni, mert nem léteznek. 1733 május 30-án jelenti a verseczi tiszttartóság, hogy egy ottani vén czigányasszony, meg egy rácz asszony az országút keresztezésénél boszorkányságot űzött. A náluk talált varázseszközöket elégette, a két boszorkányt pedig áristomba zárta. 1737 jún.

[1]) *Baróti:* »Adattár.«

18-án értesíti a temesvári tiszttartóság az adminisztrácziót, hogy valami nőszemély ismeretlen okból megbabonázott a börtönben egy rabot. 1741 szept. 20-án parancsolja az adminisztráczió a csanádi tiszttartónak, hogy a bűvészettel vádolt három ráczszentpéteri asszonyt erős födözet mellett és egymástól elkülönítve küldje be Temesvárra, az orvossal és a tanukkal együtt. A gonosztevők hozzák magukkal a fazekat is, meg a boszorkányseprőt, mellyel ördöngős művészetüket elkövették.[1])

Kitűnik e példákból, hogy a művelt osztály lelkének fenekén még mindig ott kavargott a boszorkányhit s hogy csak a hatóságoknak a varázslókkal való bűnszövetkezése szünt meg. A hatóság már üldözi és fenyítékkel sujtja a bűntevőket. Ez is egy lépés volt a czivilizáczió állomása felé.

*

Luther tanát Délmagyarország területén tudvalevőleg *Perényi Péter* és *Petrovics Péter* temesi grófok vették be legelsőknek 1526 táján. Utóduk, *Török Bálint* pedig buzgó terjesztője volt a protestantismus eszméinek. Temesvárott, Lippán és a lugos-karánsebesi bánságban a XVI. század derekán már szilárd talajra helyezkedett a temesi főuraktól támogatott reformáczió. *Lippai Kristóf*, egy *Gergely* nevű hitszónokkal, Petrovics pártfogása mellett még 1548 előtt számos követőket szerzett a protestáns felekezetnek Délmagyarországon. Lippán protestáns gimnázium, Temesvárott protestáns tanoda keletkezett, mely utóbbinak 1550 táján *Szegedi Kis István* volt az igazgatója.[2]) Sőt két zsinatot is tartottak Luther követői a temesi részeken, az egyiket 1549-ben, a másikat 1550-ben. *Losonczy István*, temesi gróf, 1551-ben elűzte Temesvárról Gergelyt és Szegedit. Temesvárnak a következő évben történt elestével a délvidéki protestánsok már csak Erdélyből nyerték hitbeli ápolásukat. 1570-ben *Kárádi Pál* az unitáriusok felekezetének készített fészket Temesvárott, hol mintegy 10 évig működött az ozmánok

[1]) *Baróti:* »Adattár.«

[2]) »Szegedi Kis István a külföldi egyetemekről hazatérvén, 1546-ban Czeglédre commendáltatott és meg is fogadtatott mind a prédikálásra.

tűrése mellett, kik vajmi keveset törődtek alattvalóik hitvallásával. 1582-ben újra elszaporodhatott a protestantismus Temesvárott, mert a város kath. hívei márcz. 8-án kérvényt intéztek XIII. Gergely pápához, melyben ő szentségétől legalább egy tanítót kértek, »hogy az sok lutherségeknek végek lehetne.« A portának Erdélyhez való véduraságából származó háborúk alatt, melyeket Rudolf császár hadvezérei Délmagyarország területén küzdöttek végig, nagyon kipusztult a délvidéki lakosság. A bécsi, nikolsburgi és linczi békekötések után a protestánsoknak is teljesen nyomuk veszett e tájakon.[1]) Az 1681—87-iki törvények engedményeit különben is vagy eltörülte, vagy legalább megnyirbálta Lipót az 1691-ik évi *Explanatio*-val, melynek értelmében a protestánsoknak csak titokban, a katholikusok lelki üdvének veszélyeztetése nélkül lehetett istentiszteletet tartaniok.

Temesvár visszavétele után — mint fönnebb említém — Mercy gróf kormányzó azt az utasítást kapta, hogy csak kath. vallású németeket fogadjon be a Temesi Bánságba. A Temesvárott 1718 jan. 1-én megalakult német tanács is parancsot kapott Bécsből: »dass zuförderst alle und jede Ungläubige, als da seyend Heydten, Juden, Türkhen, Lutheraner und Calvinisten, ja sofort alle andere Ketzer, was Orts und Nahmens dieselbe seyn mögen, von der Stadt gleich abzuschaffen und auf keine Weys gedulden«. Egy Erdélyből jött tímárnak, Prey Mihály Jánosnak, ki evangelikus volt, megengedtetett ugyan, hogy a Kis-Palánk külvárosban bőrcserzést rendezhessen be, de köteleznie kellett magát, hogy üzletét a becsár megtérítése mellett azonnal átengedi, mihelyt kath. tímár jönne Temesvárra. Ez két év mulva csakugyan meg is történt. Aradról jött egy kath. tímár és Preynak távoznia kellett Temesvárról.[2])

Az 1723-iki országgyűlési határozat biztosítá ugyan Magyarországon a protestánsok polgári és vallási szabadságát, de ez a törvény az ellenreformáczió hatása alatt alig tudott érvényre

---

mind a tanításra. Czeglédről a temesvári iskolába vitetett, *a mely iskola leghíresebb volt akkor az egész részen.« (Protest. népiskolai közl.* 1866. III. f.)

[1]) *Kernúch K. Adolf:* »A bánáti ágost. hitv. evang. esperesség monographiája«.

[2]) *Böhm:* »Délmagyarország« II. 445.

emelkedni, annál kevésbé érvényesült a Temesi Bánságban, hol a magyar törvényeket semmibe se vették.

A szigorú ellenőrzés daczára a német telepítések kezdetén Württembergből, Hessenből és Nassauból magával sodort a népáradat néhány lutheránust is a Temesi Bánságba. Csakhamar fölfedezték és följelentették őket. 1724 júl. 21-én már rendelet jött az udv kamarától, hogy több lutheránus család semmi szín alatt se vétessék föl a Bánátba, a kik pedig már benn vannak, azonnal utasíttassanak ki. Ki kell utasítani a *Keller* bányaigazgatónál tartózkodó prédikátort is (Prädicant), ki az alatt az ürügy alatt van ott, mintha Kellernek a titkára lenne. 1725 ápr. 21-én Verseczen fogtak el egy kálvinista prédikátort. Zár mögé tették s aztán kitolonczolták a községből. Dentán több protestáns család lakott és lelkészt is tartottak maguknak. 1726-ban bevádolták a lelkészt törvényellenes szabad vallásgyakorlat miatt. A panaszok megvizsgálására az adminisztráczió a temesvári jezsuita főnököt küldte ki karhatalommal. Ugyancsak 1726-ban Petrilován födöztek föl egy *Lamath* nevű ágost. evang. tanítót (lutherischer Schulmeister). Minthogy e községben a lutheránusok terjeszkedni kezdtek és nyilvános istentiszteletet is tartottak, az adminisztráczió erősen zaklatta őket, »wegen ihnen bereits untersagten öffentlichen Ausübung ihrer ketzerischen Religion«. Ez egyszer legyen ugyan elnézve a kihágásuk, de jövőre »sei ihnen bei Leib- und Lebensstrafe die Ausübung derselben untersagt«. 1726—1727-ben az aldunai részeken egy nő, bizonyos *Unrein* altiszttartóné, volt a lutheránusok főtámasza. A férje maga prédikált a gyülekezetben. Mikor a ker. tiszttartó erről tudomást szerzett, elkobozta Unrein beszédeit és bemutatta azokat az adminisztrácziónak. Menten távoznia kellett állomásáról. Az Unrein-családdal együtt több lutheránus család is elköltözött a Bánságból.[1])

Csak az 1734 okt. 20-án kelt »Resolutio Carolina secunda« megjelenése után kezdtek evangelikus lakosok a Temesi Bánságban szórványosan letelepedni. Ez azonban már kívül esik Mercy kormányzatának keretein.

*

[1]) *Baróti:* »Adattár.«

A *zsidó* pária volt a Temesi Bánságban. De a pénzére és ügyes élelmességére szüksége volt az adminisztrácziónak. Ki is használta őket minden alkalommal színültig. A XVIII. század első felében a zsidóság elnyomása Európa-szerte tételes törvényeken alapult. Igy volt ez Magyarországon is.[1]) Hogy csak a Temesi Bánság visszafoglalását közvetetlenül megelőzött 1715-iki országgyűlés intézkedését említsem, mely az 1630-iki XV. és 1647-iki XCI. törvényczikkek folyománya volt, a zsidóknak, mint hűtleneknek és lelkiismeretleneknek meg volt tiltva résztvenni a bérletekben és vámokban. 1670-ben kiűzték őket Alsó-Ausztriából és Sopron krónikása szerint Magyarországból is.[2]) S minthogy — úgy látszik — a hazai zsidóság ki tudott bújni a törvények alól, vagy hogy azok végre nem hajtattak, az 1729. évi XIX. törvényczikk ujra kiutasította őket nemcsak Magyarországból, hanem a társországokból is, a miért a rendek örök hálát mondottak a királynak.

Temesvárott a hódoltságban épp úgy meghúzódtak a zsidók, mint Magyarországon a földesurak jószágain. Temesvári benlakásukról tanuskodik az 1716-iki török capitulatio 7-ik pontja, melyben Savoyai Jenő herczeg a zsidók szabad elvonulását biztosítja. A vár átadásakor *12 török-*, vagy *spanyolzsidó család* találtatott Temesvárott. Sokkal régibb temesvári zsidó telepnek fönnállását bizonyítja a temesvári zsidó temetőben talált egy sírkő, mely fölírása szerint a Szalonikiből származott és 1636-ban Temesvárott elhalt *Asriel*, vagy *Assael* hamvait őrzi. Az 1718 jún. 1-én megalakult temesvári német-tanács szabályzata szintén említést tesz a zsidókról, mikor is az összeírás lajstroma szerint 7 család találtatott a város területén. A zsidó temetőben levő két sírkő 1729-ből német nevű zsidókról emlékezik, mi azt bizonyítja, hogy két zsidó felekezet létezett Temesvárott: a már említett *spanyol* és egy *német* zsidó felekezet. Az első zsidó imaház a Jenő herczeg-várkapu alatt állott. Ezt a kaput

[1]) *Szt. László* I. törv. 10. fejezet; *Kálmán* kir. I. könyv. 74—75. szak. II. k. 1—3. szak.; *II. András* 24. cz.; 1578. II. t.-cz. 3. §.; 1595. 10. t.-cz.; 1630. 15. és 1647. 91. t.-cz.; 1649. 79. és 1655. 29. t.-cz.; 1715. 2. és 4. §§.; 1729. 19. t.-cz.; 1741. 29. t.-cz.; 1790/1. 38. t.-cz. *Verbőczy*: Tripart. III. 36. fej.

[2]) *Szilágyi S.*: A magy. nemz. tört. VII. 394.

az új vár építésénél nem bontották le, hanem meghagyták Savoyai Jenő herczeg emlékére, ki 1716-ban ezen a kapun vonult be Temesvárra. Fönnállott e kapu és annak boltozott csarnokában a zsidó templom 1817-ig, mikor aztán végképen eltávolították.[1])

Arra törekedett az udv. kamara és a neki alárendelt adminisztráczió, hogy a Temesi Bánságban mentül jövedelmezőbb üzleteket csináljon a zsidóság benlakásából. Első dolga volt evidentiában tartani a létszámukat. Már 1719 szept. 26-án rendelte a kamara, hogy a Temesi Bánságban található összes zsidóság összeirassék s javaslatot kért az adminisztrácziótól: mennyi türelmiadót lehetne tőlük beszedni? Német közjogi fölfogás szerint ugyanis a zsidók a királyi kamara szolgáinak tekintettek és a király oltalmát megfizetni tartoztak. Ezt nevezték tolerantia-taxának; mert azért fizették, hogy a király megtűrte őket az országban. Mint törvényen kívül álló, földönfutó emberekkel bántak el velük. Ha parancsra le nem fizették a sarczot, kenyerüktől fosztották meg, vagy világgá űzték őket. 1724 jan. 11-én új zsidószámlálást rendelt el az adminisztráczió. Valamennyinek személyesen kellett Temesvárott megjelenni és egy-egy aranyat lefizetni a főpénztárba. Addig a szatócsüzleteik (Kramladen) zárva maradtak. Valami följelentés következtében 1725-ben hónapokon keresztül az egész tartományban becsukatta a hatóság az összes zsidó boltokat és kereset nélkül hagyta bolyongni a zsidókat, míg meg nem váltották magukat. Az újpalánkai tiszttartó virtust csinált ebből és örömmel jelenté Temesvárra, hogy a kerületben levő két zsidó boltot »zwei jüdische Buden verpetschiren liess«. A zsidóság megadóztatásában szinte versengtek egymással az udv. kamara, az adminisztráczió, a katonaság, a kerületi tiszttartók és Temesvár városa. Tartoztak (ohne Ausnahm) 2 frt fejadót fizetni, fizettek családonként 100 frt türelmi taksát (Toleranz-Taxe), meg kellett vásárolniok a tisztartók és kenézek jóindulatát is, a hadikincstár pedig családonként legalább 100 frt »Extraordinaire Beitrag«-nak, »Kriegsauflag«-nak készpénzben való fizetésére kötelezte őket, »und wenn nicht,

[1]) *Löwy Móritz*: Skizzen zur Gesch. d. Juden in Temesvár. A temesvári spanyol-zsidókról, kissé elhibázott évszámítással, *Zemlinsky* is megemlékezett: Gesch. d. türkisch-israelitischen Gemeinde zu Wien.

so sollen selbe Judenfamilien keineswegs geduldet werden«. Temesvár városa a város kikövezésére és tisztítására 954 frt külön adót vetett ki a zsidó családokra és be is hajtotta rajtuk. A külföldi német családokkal zsidó családok is bevándoroltak a Temesi Bánságba. Ezeket *német-zsidóknak* (deutsche Juden) nevezték. De míg a német telepesek bizonyos évekre adómentesek valának, a velük jött zsidókat kötelezte az adminisztráczió a türelmi és egyéb adók fizetésére. A zsidóság másik felekezete, mely már régebben, a hódoltságban is benlakott, *spanyol- és lengyel-zsidóknak* neveztetett és állami szempontból a német-zsidókkal ugyanazon törvények alá esett.

A Temesi Bánságban tartózkodó zsidóságnak Mercy idejében tulajdon bírájuk volt Temesvárott: *Politzer Ábrahám*. Köteles volt minden zsidó személyesen bemutatkozni neki. Ő állott egy-két rabbinussal a zsidó hitélet élén. A temesvári spanyol-zsidóknak *Mayer Ábrahám Lévi* volt a rabbijuk. Egyházi előljáróik voltak: *Mayer Amigo, Menachim Salamon* és *Marcus*. Ők viselték a felelősséget a türelmi és egyéb adók pontos beszolgáltatásáért. De már 1728-tól kezdve az adminisztráczió *Menczer Farkas* temesvári serfőzőnek adta haszonbérbe a türelmi adót évi 700 frtért, értésére adván Menczernek, »dass die Anzahl der Juden eher vermindert, als vermehret werde«. Ugyanakkor rendelet ment ki a kerületekbe, hogy az adminisztráczió engedélye nélkül egyetlen zsidót se bocsássanak át a vámsorompókon és a kerületekbe zsidót be ne fogadjanak.

Mercy kormányzata alatt kevés zsidó lakott a Temesi Bánságban. Temesvárott, a spanyol- és lengyel-zsidókkal együtt, mindössze 80 családot irtak össze, künn a kerületekben pedig alig néhányat. A legnépesebb kerületek tiszttartóinak jelentéseiből kitűnik, hogy a kerületükben egy zsidó sem lakott. A pancsovaiban volt egy, a karánsebesiben kettő, a csanádiban egy. *Mercy idejében tehát a Temesi Bánság területén mindössze 84 zsidó család iratott össze.* Számuk csak ezentúl kezdett szaporodni. 1736-ban decz. 2-án írja Bécsből *Hamilton* gróf tábornok, az adminisztráczió akkori elnöke *Neffzern* adm. tanácsosnak, hogy álmélkodással értesül (mit Verwunderung) a zsidóságnak a Temesi Bánságban oly nagy számmal való letelepedéséről,

Minthogy ezek elvonják a keresztény kereskedők keresetét, rendeli, hogy csak a Mercy gróf által megtűrt zsidó családok maradjanak meg, a számfölöttieket pedig azonnal el kell távolítani. Azonban a zsidóság kérelmére és a bekövetkezett török háború miatt ez nem történt meg.[1])

V.

A tanítás attributuma és életföltétele a keresztény egyháznak. Elválaszthatatlan tőle. Az egyház küldetéséből és szellemében folyik, hogy nemcsak a felnőttek, de az ifjuság tanítását is legnemesebb föladatának tekintse. Számtalan tételes törvény egyenesen kötelességévé teszi a lelkipásztoroknak, hogy községeikben iskolai tanítást tartsanak. »Presbyteri per villas et vicos scholas habeant.«[2]) Ennélfogva kétségtelennek tartom, hogy Délmagyarországon, jelesül *Temesvárott*, *Lippán*, *Lugoson*, *Karánsebesen*, *Csanádon* és mindenütt, hol keresztény egyházak és hitközségek fönnállottak, azok kebelében iskolák is léteztek, melyekben a hódoltság korában sem szakadt meg teljesen a tanítás. Sajnos, a viszonyok mostohasága csak nagyon gyéren származtatta reánk a bizonyítékokat, melyekből a délvidéki hódoltságkorabeli iskolázás állapotát minden tekintetben világosságba helyezhetnők.

Ezen a helyen csak Délmagyarország központi városának, *Temesvárnak* oktatásügyével foglalkozhatunk. Innen áradt szét az egész délvidékre a kulturális fejlődés folyamata.

Temesvárott a ferenczrendi szerzetesek az ozmán uralom alatt sem távoztak monostoraikból, a meddig csak megtűrték őket. Sorsuk a mindenkori török kormányzó kegyétől, vagy szeszélyétől függött. Templomaikból mecsetek lettek ugyan, de otthonukban gyakorta huzamosabb ideig sem háborgatták őket. A várbeli bosnyák salvatoriánusokról egykorú okirat bizonyítja, hogy a hódoltságban a lelkipásztorkodáson kívül gyermekoktatással is foglalkoztak, nem ugyan magyar, de a nekik sajátos

---

[1]) *Baróti :* »Adattár«.

[2]) Canon Conc. Constanopol. III. — Conc. Trident. stb.

szláv nyelven. *Herczeg István,* Temesvár főbírája, a már említett 1582-iki márcz. 8-án kelt levelében panaszosan írja XIII. Gergely pápának a kath. vallású hívek nevében, hogy papjuk, *Dobroniczky Domonkos,* semmit sem tud magyarul, »mindazonáltal mégis egynéhány gyermeket tanít; kiért kérjük szentségedet, hogy a mi nyelvünkön is küldjön szentséged tanítókat«.[1])

Fönnállt a bosnyák salvatoriánus ferenczrendiek iskolája Temesvár visszavétele után is, a meddig ez a rend a városban az elemi tanítást győzte. Kitűnik ez két körülményből. A jezsuiták naplója leírván az 1720. évi úrnapi körmenetet mondja: a kereszt és lobogók után »sequebantur *pueri triviales*«. Az 1727. évi körmenetekről szólva mondja a napló, hogy a jezsuiták latin iskolájának deákjai a *triviális iskola* tanulói után sorakoztak. Közvetetlenül a visszafoglalás után volt tehát Temesvárott a belvárosban triviális, azaz elemi iskola. A jezsuiták naplójából megtudjuk továbbá, hogy ez az elemi iskola a bosnyák franciskánusok zárdájában volt elhelyezve. Ugyanis 1724-ben a keresztet hordozó flagellánsok nagypénteki körmenete megállapodik a bosnyák barátok temploma előtt s ott egy ideig várakozik. Ezalatt a flagellánsok betérnek pihenőre az *ottani iskolába*, a hol fűtött szoba várt reájuk. Kétségtelen tehát, hogy *a temesvári elemi iskola a bosnyák franciskánusok zárdájában volt és ennek a szerzetnek vezetése alatt állott.*

Ebben rejlik magyarázata annak, miért nem foglalkoztak a temesvári jezsuiták elemi oktatással is, holott azt másutt föladatuknak tekintették. A jezsuiták azért nem nyitottak elemi iskolát, mert mikor ők Temesvárra jöttek, az elemi iskola már megvolt a bosnyák salvatoriánus ferenczrendiek vezetése alatt, kik nemes hivatásukat, melyre az egyház törvénye kötelezte őket, lehetőség szerint bizonyára a török elnyomatás korában is teljesítették.

Nyolcz esztendőre a visszafoglalás után a jezsuiták *három osztályú gimnáziumot* (schola latina) nyitottak Temesvárott. Kezükbe vették a délvidéki ifjuság továbbképzésének nagyfontosságú ügyét. 164 éves szellemi sötétség után ők gyujtották meg Délmagyarországon a tudományos műveltség alapismeretei-

[1]) *Preyer:* Monogr. d. kön. Freistadt Temesvár, 160. l.

nek fáklyáját. Gimnáziumuk, vagy mint akkor nevezték latin iskolájuk, 1725-ben nov. 6-án nyílt meg ünnepélyes »Veni Sancte«-val. Az első évben csak az első osztály nyílt meg, melynek helyettesi minőségben maga a házfőnök, *Perger Antal* volt a tanára. Ő volt az első gimnáziumi tanár Temesvárott.

Zavaró hatással volt az első tanévben Perger balesete. 1725 karácsony táján Karánsebesre utazott és kifordult a szekérből. Egyik lábát kificzamította, a másikat eltörte. Kénytelen volt az iskolában beszüntetni a tanítást. Mint munkaképtelen rokkantat Kremsbe vitték nyugalomba. Ekkor *Stummer Ignácz* kezdte folytatni az előadásokat. De őt is végzetes szerencsétlenség érte: elmebeteg lett s Budára szállították. A második tanév kezdetén jött Temesvárra a latin iskola első rendes tanára, *Misseni Pál*. 1726 nov. 7-én kezdte előadásait. A napló ezt »instauratio studiorum«-nak mondja, jeléül annak, hogy a latin iskola 1725-ben vette ugyan kezdetét, de közbejött akadályok miatt a tanítást csak 1726-ban lehetett újra folytatni.[1])

A tanév mindig november 5—10-én kezdődött és szeptember elején végződött. Három nappal a megnyitás előtt kifüggesztették a tanrendet a jezsuita-ház kapujára, fölhíván az ifjuságot, jelentkezzék a beiratásra. A megnyitás napján a superior, mint az iskola praefectusa, fölolvasta a beirottak nevét s ünnepélyesen beiktatta székébe a tanítással megbízott tanárt. 1727-ben együtt volt már mind a három osztály; de a tanítás az első években fölváltva ugyanazon tanteremben tartatott, míg a jezsuiták új residentiája föl nem épült. Előadás mindig csak délelőtt volt 8-tól 10-ig. A délutánokat házi feladványok készítésére, nyáron pedig a szabad levegőn való testgyakorlatokra és vidám játékokra fordították. Kiválóbb szünnapokon az egész tanulóifjuság lóháton kivonult a játszótérre, gyakran a jezsuiták kertjébe, vagy a Temesvárt körülfogó erdőségekbe. 1727 márcz. 12-én írja a napló: »Anniversarium canonisationis s. patriarcharum

---

[1]) A »Geschichte der Pest im Temesvárer Banate« cz. munka szintén 1725-re teszi a latin iskola megnyitását. *Preyer János* »Monographie d. kön. Freistadt Temesvár« cz. művében tévesen teszi a megnyitást 1726-ra. A jezsuiták naplója világosan írja: »1725 nov. 6. solemne Veni S. Spiritus pro initio Scholarum latinarum.«

Ignatii et Francisci Xaverii. Pater professor cum omnibus tribus scholis celebravit hoc festum. Mane omnes sacram mensam adiverunt, post prandium omnes ad recreationem *equites* exiverunt.« A diákság nyerges kirándulása többször is előfordult a tanév folyamán, kivált tavaszi napsugaras, illatos szép napokon.

A fölmenetel az alsóbb osztályból a felsőbbe akkép történt, hogy a superior, »ut scholarum praefectus«, a tanév első napján reggel mind a három osztálynak tételeket adott föl írásbeli kidolgozásra. Délután szóbeli vizsgálat alá vonta őket az összes világi tantárgyakból, azután a Canisiusból (hittani könyvből) is. Csak az léphetett a felsőbb osztályba, ki az írásbeli és szóbeli vizsgálaton jól megfelelt. A tanév végén nem tartottak semmiféle vizsgálatot.

Aradon a minorita szerzeteseknek szintén voltak latin iskoláik. A temesvári és aradi gimnáziumok versenyeztek egymással. A minorita professzorok nem akartak tanultság és hírnév dolgában a jezsuiták mögött maradni. Miért is 1727-től kezdve több éven át nyilvános vitatkozásokat rendeztek a különféle tudományszakokból. A tételek megvitatása czéljából páros versenyre szólították föl a temesvári jezsuita tanárokat, kik a kihivást mindenkor készséggel elfogadták. Elmentek Aradra s nagyszámú előkelő közönség jelenlétében nyilt disputába bocsátkoztak a minoritákkal. 1727 júl. 13-án *Mechtler Ferdinánd* jézustársasági tanárt hívták a minoriták Aradra, egy kis bölcseleti vitatkozásra. A szellemi tusán a jezsuita pater győzedelmeskedett a minorita fölött. 1729 jan. 3-án *Vajay Imre* és *Heinzmann József* mentek át Aradra »theses theologicas oppugnaturi«. Kacziáner gróf, aradi hadparancsnok, annyira érdeklődött e tudományos versengések iránt, hogy mindig a saját fogatát küldé Temesvárra a vitatkozásra vállalkozó jezsuita atyákért.

Egyáltalában a három osztályú temesvári latin iskola annyira megfelelt a várakozásoknak, hogy a helybeli és vidéki előkelő családok, fölbuzdulva az ifjuság tanulmányi sikerein, az iskola kibővítését szorgalmazták az adminisztrácziónál. Ez annál inkább megtörténhetett, mert időközben fölépült a jezsuiták új rendháza és 1733-ban az iskola kiköltözött régi szűk helyiségéből az új épületbe, hol megfelelő tágabb tantermeket kapott Ennél-

fogva az adminisztrácziò hivatalosan fölszólítá a rendet, hogy három osztályú iskoláját *hat osztályú gimnáziummá* bővítse ki.

E kívánságnak a rend csak fokozatos fejlesztéssel felelhetett meg, a mennyiben 1736-ban megnyitotta a gimnázium negyedik, 1741-ben és hosszabb szünetelés után 1763-ban az ötödik osztályát. Felölelte tehát a tanintézet — innentúl már két tanárral — a grammatica elementarist, az infimát, mediát, supremát és a rhetorikát. Voltak az intézetben — amint akkor osztályok szerint a deákságot nevezték — parvisták, principisták, grammatisták, syntaxisták és rhetorok. A tanulók száma évről-évre szaporodott ugyan, de 30—40 tanulónál több sohasem volt beiratkozva. Ez a szám megfelelt a Temesi Bánság akkori kulturális viszonyainak. A felsőbb osztálybelieket gondosan gyakorolták tanáraik a művelt társadalmi modorban és a fesztelen, bátor, nyilvános föllépésben. A jelesebb tanulókat azzal tűntették ki, hogy az évközben többször rendezett ünnepélyek alkalmával, mikor Temesvár úri közönsége is hivatalos volt, beszédek elmondásával, költemények szavalásával bízták meg. 1740 óta színdarabokat is adtak elő. Volt rendes színpadjuk, mely Bécsből érkezett le hajón Pétervárадon át. A hatodik osztályt, az ú. n. poésist, már nem nyithatá meg a rend. Elkésett vele, mert 1773-ban föloszlatták a jezsuita-rendet. Tagjait országszerte azokban az egyházmegyékben, a hol éppen tartózkodtak, lelkipásztori szolgálatokra alkalmazták. A temesvári jezsuita gimnázium 45 évi fönnállása után megszűnt létezni.

Hibája volt a máskülönben kora magaslatán állott ezen iskolának, hogy a tanítással megbízott rendtagokat szüntelenül változtatták. Az áthelyezés eshetőségének kitett tanár soha sem tudott megnyugodni abban a tudatban, hogy a maga elé tűzött czélt kellő igyekezettel el fogja érni. A kéznél levő naplóból nem lehetett ugyan teljes pontossággal összeállítanom a temesvári jezsuita professzorok névlajstromát, de az alább közölt jegyzékből is látjuk,[1]) hogy 1725-től 1753-ig (a nagy pestis alatt

[1]) Tanárok a temesvári latin iskolában 1725-től 1753-ig: *Perger Antal* házfőnök, ideigl. 1725—1725. — *Stummer Ignácz* ideigl. 1725—1725. — *Misseni Pál* 1726—1727. — *Popovics Antal* 1727—1727. — *Mechtler Ferdinand* 1727—1728. — *Grueber József* 1728—1731. — *Perg N.* 1731—1732. — *Fest N.* 1732—1734. — *Falck Pál* 1732—1733. — *Troll Ferencz*

1738—1741. szünetelt az iskola), azaz 24 tanév alatt 23 tanár működött a temesvári latin iskolában, noha — a hittanáron kívül — 19 éven keresztül mindig csak egy, azontúl két tanár tanította mind az öt (simultan) osztályt. A tanárok tehát csaknem évről-évre változtak, olykor évközben is, a mi bizonyára nem válhatott az oktatás előnyére.

A vidéken is voltak róm. kath. elemi iskolák, de csak azokban a községekben, a hol már parochiális egyházak fönnállottak. Az iskola elválaszthatatlan volt a templomtól s teljesen az egyház szolgálatában állott. Mercy idejében maga a plébános tanította a jelentkező gyermekeket vallástanra, német írásra, olvasásra és egy kis számvetésre. Hihetőleg így volt ez a többi felekezeteknél is. Iskolaépületekről ez időben még nem történik említés. Az első világi tanítót (Schulmeister), ki természetesen az egyház alkalmazottja volt, 1728-ban Csákován találjuk. 1734—1735-ben Lippán is volt már világi iskolamester. 1736-ban a karánsebesi franciskánusok kérik az adminisztrációt, hogy az általuk alkalmazott tanítót, ki az ifjuságot iskolai oktatásban részesíti, valamely díjazással lássa el és erősítse meg állásában. 1740-ben, mikor a jezsuiták elhagyták krassói missió-házukat, Krassován szintén világi tanító (ludimagister) vette át az elemi iskola vezetését. 1741-ben Temesvárott a belvárosban már világi tanítók kezén volt az elemi iskolázás, vagy azért, mert a ferenczrendiek iskolája a közelebb mult török háborúban megszűnt, vagy hogy a ferenczrendiek ekkor már elégtelenek valának lelkipásztori teendőik mellett a fölszaporodott városi lakosság összes gyermekeit tanítani. A jezsuiták naplója említést tesz ugyanis a jelzett évben a várbeli tanulóifjuság egy fölvonulásáról, a hol jelen voltak »scholastici nostri« és »externorum ludimagistrorum pueri«. Ugyanekkor világi tanítók oktatják a gyer-

---

1733—1735. — *Rest József* 1735—1737. — *Kormann József* 1737—1737. — *Wefily József* 1737—1738. — A pestis idején 1738—1741. szünetelt az iskola. — *Weiss Ferencz* 1741—1742. — *Jorio Tádé* 1742—1743. — *Wittmer József* 1743—1746. — *Forster Antal* 1746—1749. — *Schindler Antal* 1749—1751. — *Rhier Tivadar* 1751—1751. — *Wittmann Ádám* 1751—1751. — *Háror Ignácz* 1751—1752. — *Prohászka József* 1752—1753. — *Gruber Károly* 1751—1753.

mekeket Bruckenau és Bresztovácz községekben. Az 1737-ben Vingára bevándorolt bolgároknak 1744-ben már négy osztályú elemi iskolájuk volt latin és bolgár tannyelvvel.[1])

Habozás nélkül kijelenthetjük tehát, hogy Mercy kormányzata alatt a Temesi Bánságban a parochiális egyházakkal egyidejüleg kezdődik az elemi iskolai tanítás. Ha nem volt is mindenütt világi tanítók vezetése alatt, mégis annyi helyen részesültek a gyerekek elemi oktatásban, a hány plébánia a tartomány területén fönnállott. A világi tanítók műveltségéről fogalmat képezhetünk magunknak, ha meggondoljuk, hogy Mercy idejében még az előhaladott nyugati országokban is, a honnan a német telepeseket kaptuk, inkább voltak a tanitók sekrestyések és kántorok, mint valóságos tanítók. Jövedelmük javarészét is nem a tanítás, hanem az egyházi szolgálatok után kapták. Igy volt ez Ausztriában és a birodalom többi tartományaiban. Jellemző az akkori állapotokra egy 1722-ik évi németországi kir. rendelet, mely ekkép szól: »Zu Dorfschullehrern nur Schneider, Leinweber, Schmiede, Rademacher und Zimmerleute dürfen genommen werden.«

VI.

Nagyobb arányú tevékenységet tapasztalunk Mercy kormányzata alatt a *gazdasági berendezkedés* terén. Az anyagi javak előállítása sokkal fölülhaladta azt, mi Mercy alatt a szellemi kultúra ápolása körül történt. De gazdasági téren is nem a lakosság jólétének előmozdítása volt a főczél — ez csak másodsorban jött tekintetbe, — hanem a bécsi kormány telhetetlen fináncz politikájának kielégítése. Az uralkodóház a meghódított tartományt tulajdonának tekintvén, a maga javára igyekezett azt kizsákmányolni, részint a meglevő, részint új források megnyitásával. Az udvari kamara lázas mohósággal s legfurfangosabb számítással sietett új intézmények s alkotások révén új pénzforrásokat nyitni. Megragadott minden eszközt, mellyel a Temesi Bánság termelő-

[1]) A *bolgárok* bevándorlását bőven tárgyaltam más munkáimban. A bolgárok települése a Temesi Bánságban különben sem tartozik a Mercy kormányzatának keretébe. Már Mercy halála után történt.

képességét és jövedelmeit emelni lehetett. A bécsi udvarnak mindenekfölött pénzre, sok pénzre volt szüksége! Nemcsak az államkincstár lépett föl horribilis követelésekkel, de a főhaditanács is sürgette megtérítését ama több száz milliónyi összegnek, melyet Ausztria a Magyarország fölszabadításáért vívott háborúkban állítólag a »saját pénztárából« költött.[1]) 1700-ban az udvari hadipénztár valami 140 millió, mai értékben legalább egy milliárd forintot fizetett ki [2]) és ennek az óriási bécsi számlának milliós tételeit Magyarország s jelentékeny részletben a Temesi Bánság jövedelmeiből remélték födözhetni. Erre a czélra szolgáltak a *különféle adónemek, a tizedek, vámok és haszonbérjövedelmek, a só-, mész-, viasz-, dohány-, méz- és szeszmonopólium, az erdők, a halászat és vadászat hozománya.* Azt persze nem vették figyelembe, hogy az az adómennyiség, melyet Magyarországtól és a Temesi Bánságtól kivántak, nemcsak a nép fizetőképességével, de az örökös tartományok adójával sem állt arányban.

Az első *adót,* nyomban az 1718-ik évi népösszeírás után, minden rendszer nélkül, egészen önkényes taksálással vetette ki Mercy gróf a Temesi Bánság lakosságára. A népesség akkor még kevés volt s tudvalevőleg túlnyomó részben ráczokból és oláhokból állott, kik a visszafoglalási háborúban elpusztult szegényes vagyonuk helyreigazításával valának még elfoglalva. Ennek daczára egy-egy distriktusra 40, 50 és 60 ezer frt egyenes adót repartiált az adminisztráczió. Ennyit a száraz kenyéren tengődő népen lehetetlen volt megvenni. A csanádi kerületnek például 1719-ben csupán két hónapra, január és februárra, 5444 frt 26 ½ kr. egyenes adót kellett fizetnie. De az adminisztráczió, minthogy a folyó kiadásokra és a megszálló katonaság zsoldjának kiutalására pénz kellett, meg aztán az udv. kamara is folytonosan pénzt követelt, semmibe se vette a behajtás nehézségeit. 1719 szept. 6-án ráírt a kerületekre, hogyha hat nap alatt pontosan be nem szolgáltatják a nagyösszegű adóhátralékokat, maguk a tiszttartók 16 dragonyosból álló executiót fognak kapni a lakásukba. A buza-, árpa- és zabtizedet szintén azonnal szállítsák be a temesvári mag-

[1]) Lásd e felfogást *Friedel Jánosnál:* »Historisch phil. u. statist. Fragmente.« Lipcse, 1786.

[2]) *Szilágyi S.:* A magy. nemz. tört. VII. 522. l.

tárba. A tengeri-, köles- és bortized szállítása iránt később történik intézkedés. Néhány kenéz 1719 okt. 25-én kérvénnyel járult a császárhoz e zsarnoki kíméletlenség miatt. Keservesen panaszolták, hogy az adók, a katonai beszállásolások, a folytonos előfogatok és robotok terheit nem képesek tovább viselni. Az uralkodó az udv. kamarára bízta az ügy megvizsgálását, a kamara pedig leküldte az adminisztrációnak: adjon tanácsot, mikép lehetne e bajon segíteni? Az adminisztráczió azt felelte, hogy egyáltalában sehogy sem lehet segíteni. És az adózók sorsa innentúl még sokkal rosszabbra fordult. 1722 márcz. 7-én ugyanis körlevél ment ki a kerületi tiszttartókhoz, hogy ha a kivetett adómennyiséget (Contributionsquantum) e hó utolsó napjáig be nem szállítják, akkor a tiszttartó és ellenőr (Gegenschreiber) fog Temesvárra szállíttatni, még pedig vasban és bilincsekben (in Eisen und Band). 1722-ben május 12-én parancsolja a bécsi »Universal-Bankalität«, melynek a kormány a Temesi Bánság pénzügyeit alárendelte,[1]) hogy a kerületektől 300.000 frt adót kell behajtani; mert ennyi szükséges a tisztviselők és katonák díjazására és más egyéb költségekre. Azon évi júl. 29-én közli az adminisztráczió a kerületek elöljáróival, mennyire szükséges föllebb emelni a bánáti adókat. Ennélfogva készítsenek individuális subrepartitiót s igyekezzenek az alattvalókat kapaczitálni a fizetésre, azzal a megnyugtatással, hogy most már nem lesz többé adóemelés. De alig mult el egy-két hónap, az adminisztráczió már nemcsak a fölemelt adókat szorgalmazta, hanem sürgősen követelt a kerületektől adóelőleget is (Contributions-Anticipation). Decz. 14-én kemény hangon értesíté a tiszttartókat, hogy *Lee* bárót, gránátos főhadnagyot, azzal az utasítással küldötte ki, hogy azokat a kerületi tisztviselőket, kik az adóelőleget még be nem hajtották, nyakon csipje (beim Schopf zu nehmen) és Temesvárra szállítsa.

Minthogy pedig mindennek daczára nemcsak az adók, de a robotmegváltási díjak is csak hiányosan folytak be, 1723 júl. 12-én tudtára adta az adminisztráczió a kerületeknek, hogy katonai executiót rendelt ki a tiszttartóságokba. Minden tiszt-

[1]) A kamarai jövedelmek és koronajáradékok a bécsi *giro-banknak*, majd a *városi banknak* alapul szolgáltak. (L. erről bővebben *Szentkláray*: Száz év Délm. u. tört.)

tartó köteles az illető katonatisztnek szabad asztalon kívül (nebst freier Tafel) naponta 1 frt 30 krt fizetni. Ha ez sem vezetne eredményre, a tiszttartó el lesz az bocsátva állásából. Azonban még ez sem volt elég. Három hétre rá, aug. 3-án, újabb rendeletet kaptak a tiszttartók. A katonaság élelmezési költségeinek födözésére még 50.000 frt pótadót is vetett ki az adminisztrácziö. »Ez az összeg aug. hó végéig okvetetlenül beszedendő. Az alattvalókkal ezt okos módon (mit Klugheit) kell közölni«. Egyébaránt a pénz minden ellenmondás nélkül az adminisztrácziö pénztárába beszállítandó. De a zaklatásnak még most sem volt vége. Szept. 12-én tudatja az adminisztrácziö, hogy télire szekerész (Fuhrwesen) katonaság érkezik a Bánságba s a kerületekben fog elszállásoltatni. Embert és állatot jól lássanak el a tiszttartók, »weil sonst jedes allenfals crepirt werdende Viech die Beamten ersetzen müssten«. Ha az adók és robotok készpénzben be nem folynának, *Wassy* kapitány és de *Lee* hadnagy pénz helyett zsírt és viaszt fognak szedni az alattvalóktól.

1726-tól kezdve sokkal ijesztőbb mértéket öltött a contributió fölcsigázása. A bevándorolt német telepeseknek néhány adómentes esztendőt igértek ugyan, de ezek az esztendők 1724-ben már leteltek. Az újabb telepesekkel szemben pedig, úgy látszik, tetemesen leszállították az igéretet. A jelzett évben ugyanis az »Universal Bankalität« oly adókimutatást küldött le az adminisztrácziónak, melyben a Temesi Bánság adója 436.852 frtban volt megállapítva. Ez óriási összeget jelentett abban az időben, kivált a délvidéken, a hol minden embernek a kezdet nehézségeivel és az új állapotok megszokásával kellett küzködnie.

Ám azonban a túlfeszített húr végre is szétpattant. Immár senki sem akart többé adót fizetni! 1730-ban a legújabb német telepesek adómentes évei is letelvén, a furfangos svábok éjjelenként áthurczolkodtak oly községekbe, a hol még fönnállott az adómentesség. Az oláhok, ráczok szökdöstek egyik faluból a másikba, hogy a gyűlöletes executio utól ne érje őket. A tiszttartók képtelenek lévén pénzt hajszolni föl, szorultságukban megelégedtek pénz helyett egy kevés tojással, vagy néhány pár baromfival. Az újpalánkai kerületből jelenti

Prenessl tiszttartó, hogy *Sáfrány* (Saffran) contrascriba, ki az adó beszedésére volt kirendelve, pénz helyett tojást küldött: »400 Stück eingesammelte Eierln, sammt der darin befündlichen Würmb anher expedirte, und er hofft noch mehr dergleichen Eierl und Würmbl hierher zu schicken.«[1])

Ezt a csúf paródiát mégis csak megsokalta a szigornak semmiféle eszközével sem boldoguló adminisztráczió. Fölterjesztésére az udv. kamara kieszközölte, hogy ő felsége 1730-ban *Rebentisch* udv. és admin. tanácsosnak s két társának, *Conrad Farkas* és *Neffzern Jakab Benedek* tanácsosoknak évi 192.000 forintért négy esztendőre haszonbérbe adta a Temesi Bánságban, Erdélyben, Oláhországban, Szerbiában, Szlavóniában és a Szerémségben létező, eladdig kincstárilag kezelt összes jövedelmeket és cs. kir. haszonvételeket (kivéve a bányákat, a sót, marhatenyésztést és a német telepesektől remélt adókat), a hozzájuk tartozó gazdaságokkal, jogokkal és szabadalmakkal együtt.[2]) Az alkunál egyedül a Temesi Bánság jövedelmét csak 90.000 forintra taksálták, a mi szemlátomást rendkívül alacsonyan volt taksálva. De az adminisztráczió igyekezett a legtöbb munkával és nem kevesebb ódiummal járó pénzbeszedésnek terhétől minden áron szabadulni. Gondolta magában: bánjanak el ezentúl a bérlők az adófizető alattvalókkal, a hogy tudnak. A kamara meg volt elégedve az üzlettel, az adminisztráczió fölszabadult a felelősség alól, a tiszttartók megszabadultak a sok zaklatástól.

Tizedet nemcsak a különféle gabonanemüektől szedtek, de volt bor-, borjú-, bárány-, méz- és viasztized is, sertéselléskor pedig a malaczokat is tized alá fogták. Mindezt beszállították a kerületi magazinokból (Schüttkasten) a szegedi és temesvári kincstári raktárakba, a hol időszakonként árverést tartottak és a legtöbbet igérőktől befolyt összegeket »ad cassam cameralem« vételezték be. A kamarális kasszának évenként mintegy 100.000 frt jövedelme volt a különféle tizedek elárusításából. A tizedszedés 1719-ben vette kezdetét s mindaddig az adminisztráczió kezelése alatt állott, míg bérbe nem adatott. Eleinte ötletszerüen, később

[1]) *Baróti:* »Adattár«.
[2]) U. o.

osztrák szisztéma szerint, összeírás alapján végezték a tizedszedést. Minthogy azonban a tizedelés munkája sok kellemetlenséggel járt s némely tizedeket nem is lehetett kellőképen ellenőrizni, az adminisztráczió csakhamar beleúnt ebbe a foglalkozásba s 1721-ben a méz- és viasztizedet *Boinitzky* és *Bulgárovics* temesvári kereskedőknek, a bortizedet a Nagy-Palánk külvárosi rácz kereskedőknek adta haszonbérbe. A bárány-, borjú- és sertéstizedet készpénzen kellett megváltani. Utóbb ezt a falusi kenézek bérelték. A tengeri tizedről 1722-ben úgy szól a rendelet, hogy »termény helyett adhatnak az alattvalók igás ökröt is«. A bérlőket szemmel kell tartani, nehogy az alattvalóktól pénzt zsaroljanak naturáliák helyett.

Vám- és harminczadhivatalok voltak 1718-tól kezdve Új-Aradon, Lippán és Csanádon a Maros partján; Szegeden, Kanizsán, Csókán, Török-Becsén és Perlaszon a Tisza partján; Kubinban, Új-Palánkán, Moldován és Orsován a Duna-part hosszában. A fő vám- és harminczadhivatal Temesvárott volt *De Jean* főtárnok vezetése alatt. A vámolásnál és a harminczadszedésnél egy 1718 nov. 7-iki udv. kamarai rendelet értelmében a török tarifát, annak nemlétében az osztrák »General-Vorschrift«-et használták. 1719-ben a kamara projectumot kért az adminisztrácziótól: mikép lehetne a vámolást és harminczadolást állandóan rendezni? Mercy föl is terjesztett egy javaslatot s annak alapján 1720 okt. 4-én új vámrend lépett életbe. E szerint a vám- és harminczad-czédulákat már nem maguk a vámhivatalok kezelték, hanem *Rebentisch* adm. tanácsos adta ki nekik elszámolás mellett. A hol vámhivatal volt, ott a folyón kincstári komp is közlekedett. Tilos volt bárkinek önkényesen kompot, vagy hidat állítani a folyókra. 1720-ban körözteti az adminisztráczió az udv. haditanács megkeresésére, hogy a *Cosa* báró, aradi várparancsnok által Radnánál állított komp beszüntetendő és ezentúl nem szabad a katonaságnak sem az adminisztráczió engedelme nélkül átjáró utakat, vagy réveket nyitni a folyókon. Csak az kelhetett át a réveken, rendes vámfizetés mellett, a ki az adminisztráczió útlevelével volt ellátva. Az ilyen akadálytalanul szállítható portékáját még Törökországba is, holott a közönséges közlekedés Törökországgal nagyon meg volt nehezítve. A kívülről behozott idegen bort és pálinkát, 1723-tól

kezdve pedig már a dohányt is, külön vámokkal terhelték. Azon évben *Salamon* zsidó Orsován 169 oka török dohányt akart becsempészni ; de elfogták, a dohányt pedig lefoglalták és okáját 9 krajczáron árusították. Kivált a szarvasmarha bevitele volt nagy mértékben megvámolva. Míg a három bolgár kereskedelmi társulat, a krajovai, rimniki és bradicsai 1728-ban más egyéb áruk után 5 százalék vámot fizetett, a szarvasmarhától már 30 százalékot kellett fizetnie. 1730-tól kezdve a határokon levő vámállomásokon alkalmazott hivatalnokoknak föl kellett jegyezniök a vámbárczákra a megvámolt felek minősítvényét, nevét foglalkozását és az illetőségük helyét. Ha e tekintetben aggályok merültek föl, a feleket vesztegzár alá fogták, mely rendszerint 40 napig, epidémiák idején még tovább is eltartott.

Jelentékeny hasznot biztosított magának a kamara a *bánsági bérletek* által. Haszonbérbe adtak minden lehető jövedelmes dolgot, a honnan sok pénzt lehetett előteremteni. A bérlők aztán a lakosságon vették meg befektetett tőkéjüket s annak önkényszerű kamataiból derekasan meggazdagodtak. Legott a visszafoglalás után bérbe adták a mészárszékeket és korcsmákat. 1717-ben az orsovai község följajdult ez intézkedés ellen s hallani sem akart a vágószékek fölállításáról s a korcsmák bérbeadásáról, »mert még a törökök sem nyomorgatták igy az alattvalókat.« A bérlők rendszerint rangot viselő katonák, nyugalmazott főtisztek és idegenből jött kalmárok valának, kik a haszon érdekében oly garázda módon bántak el a néppel, hogy még az adminisztráczió tisztviselői is megbotránkoztak rajta. A bérleteknél jó volt a pénzes zsidó is, kit máskülönben üldöztek. 1717-ben *Kepesch* Ábrahám pozsonyi zsidónak árendába adta az adminisztráczió a temesvári sör- és pálinkafőzést, és Kepesch rendezte be Temesvárott az egész tartományban hírnevessé lett első sörházat a N.-Palánk külvárosban. A harminczas években, mikor már a kerületek egyes népesebb központjain is fönnálltak kincstári sörházak és pálinkafőzők, a temesvárival együtt a tartományban található valamennyi sörházat haszonbérbe adta az adminisztráczió. 1733-ban *Solderer Péter*, temesvári városbíró és *Widmesser Miklós*, temesvári polgár vették haszonbérbe a bánáti sörházakat és szeszüstöket évi 20.000 frtért. *Kepesch* zsidó kapta haszonbérbe évi 300 frtért a Begán álló 3 járatú vízimalmot is, kezébe kerítvén ekkép

a Temesi Bánság középpontján a szeszt és a kenyeret. 1726-tól *Menczer Farkas* és *Schlesinger Lévi* zsidók bérelték a sör- és pálinkafőzést. Lippán *Zober* ezredes kezén voltak a kincstári bérletek. 1717 decz. 25-én jelenti a lippai kerület tiszttartója, hogy a bérlő hallatlan nyomást gyakorol az alattvalókra. Már akkor elvették a szegénységgel küzködő néptől a szabad halászat jogát és szerződésileg egyeseknek adták haszonbérbe (Fischfangsarenda Contract). Az orsovai község 500 frtért maga haszonbérelte a halászatot, hogy az idegenektől való függéstől meneküljön. Minthogy 1719-ben a szabad halászat elkobzása miatt tartományszerte zúgolódás tört ki, az aldunaparti községeknek megengedte a kamara az adminisztrácziő kérelmére, hogy a saját területükön halászhassanak. Ellenben vizát nem volt szabad halászniok. A vizahalászatot az adminisztrácziő egy *Grainár* nevezetű furvézernek adta bérbe 4000 frtért. A tiszai halászatot Kanizsától Szegedig *Pejácsevics* báró vette árendába s a haltenyésztés czéljából több helyen halastavakat ásatott. 1722-ben Lippán, 1728-ban Oraviczán is készültek halastavak, természetesen mindenütt robotmunkával. Egy-egy halastó ásatási munkálataihoz két-három kerület alattvalóit hajtották föl karhatalommal, a hasznot pedig a bérlők zsebelték be. 1720-ban tudatja az adminisztrácziő, hogy a makkoltatási jogot, mit eddigelé a községek szabadon űzhettek, *Woniczky* és társai czégnek adta haszonbérbe s ezentúl a czég taksákat fog szedni a makkoltatásért. 1721-ben a szabad pálinkafőzést szorították meg. Egy-egy községnek csak csekély, korlátolt mennyiségben engedélyezték azt. Ez szintén nagy fölháborodást okozott a köznépnél. Az engedélyért befolyó összegekről a tisztartók havonként tartoztak számolni. Ugyanazon évi márcz. 21-én rendelte az adminisztrácziő, hogy a kanálmalmoktól 6 frt béradó, a magasjáratú malmoktól (hochgängige fiscalische Mühlen) 50 frt szedendő be. 1722-ben kívánja az adminisztrácziő a tisztartóktól: tudassák vele, hol található a legtöbb teknősbéka? *Wassy* főtiszttartó tegyen javaslatot: miképen lehetne a teknősbéka kereskedéssel (Commerce mit Schildkröten) valamely kincstári hasznot (Aerarial-Nutzen) elérni? 1727 nov. 1-én végre a vadászatot is tilalom alá helyezte az adminisztrácziő, s aztán kerületenként bérbe adta a kincstár javára. A vadász-

kutyákat az egész tartományban agyon kellett lőni, mert — mondja a rendelet — a köznépnek inkább földműveléssel kell foglalkoznia, mint vadászattal.

Milyen siralmas sorsra jutottak a haza fönmaradásáért hősi küzdelmekben elhalt, vagy a behódolt szélekről másfelé költözött régi magyar nemességnek dominiumai, mutatják a haszonbérletek, melyekkel Mercy gróf Délmagyarország java földbirtokait, képtelen árakon, többnyire idegen emberek kezére juttatá. Elutasítva az ősi birtokait reclamáló magyar családokat, szántatlanvetetlen földjeiket a régi hagyományos mesgyék szerint összeiratta s mint *kincstári praediumokat* osztrák katonatiszteknek, örmény, görög, rácz és oláh marhakereskedőknek adta haszonbérbe, hogy azokon gulyáikat, méneseiket és nyájaikat legeltessék. Temesvárott »Praedien Societät« néven társaság alakult, mely részint a maga számára bérelte a parlagon heverő területeket, részint mások számára közvetíté azok bérbeadását az adminisztrácziónál. Összeállítottam Mercy kormányzata idejéből e praediumoknak bérleti kimutatását a csanádi, csákovai, becskereki és temesvári kerületekben, amint következik.

A csanádi kerületben : Deszk, Klárafalva, Palota, Szőregh, Szt.-Iván, Sajtos (Sajtény) és Rábé praediumokat (mintegy 20—30 ezer holdat) bérelte 1719—1733-ban *Veliki Vászó*, a szegedi rácz miliczia kapitánya, majd őrnagya, 631 frt 40 kr. évi haszonbérért. Szeged városa is kérte e földet, de nem adták neki. Ezeket a praediumokat »National-Miliz-Praedien«-nek nevezték el. A *szegedi rácz kereskedők* 1720-ban 25 frtért Teremiát kapták haszonbérbe. Bogárost bérelte 1723-ban *Katta Péter*, csákovai lakos, szintén 25 frtért. Szőllőst 1723-ban *Suba és Laczko* nagypalánki lakosok árendálták évi 40 frtért.

A nagy-becskereki kerületben : Akacsot és Zsombolyt 1722—1733-ig *Pejácsevics Mátyás*, temesvári lakos kapta 60 frtért; Czernyát és Tószeget 1722-ben *Kokaz Márko* 45—50 frtért, a *Meha* testvérek Maczedóniából 1723-ban ugyanezeket a prédiumokat 80 frtért kapták; Aracsot és Devetákot 1727-ben *Zsiván* rácz kapitány kapta 40 frtért; Szt.-Györgyöt, melyet 1727-ig *oláhországi marhakereskedők* béreltek, az említett év letelte után *Raczko* és *Nedelyov* rácz marhakereskedők kapták évi 20 frtért.

A temesvári kerületben: Csatádot 1725-ig *Pordok Jákó* 20 frtért, majd *Csurcsia Péter,* nagy-palánki lakos 40 frtért, 1725-ben *Bibich Jován* praedium-társasága 40 frtért árendálta; Kécsát 50, Rebeátot 15, Bobdát 20 frtért haszonbérelte 1722-ben *Ribizovics Iván.* Jécsát 1722-ben temesvári palánki rácz lakosok vették ki évi 40 frtért. Ugyanők kapták Kécsát 135 frtért. Zádorlakot 1723-ban a bodroghi *rácz monostor* 50 frtért bérelte. Baraczházát 1723-ban *Mag János,* temesvári mészáros 40 frtért vette ki. Új-Bessenyőt 1723-ban *Doringer hadnagy* 50 frtért haszonbérelte. Bilyédet 1723-ban *Jura* és *Toma* palánki lakosok 70 frtért, Pakáczot 1723-ban a *varjasi ráczok* 45 frtért kapták haszonbérbe.

A csákovai kerületben Peterdát 1722-ben *István Márton* és *Pál,* csákovai magyar lakosok 26 frtért bérelték.[1])

A *só* elsőrendű és legbiztosabb jövedelmi forrása volt a bánáti kincstárnak. Azért Mercy a sóelárusítás jogát sohasem adta haszonbérbe. Arra rendelt hivatalnokok által kezelteté, mint a kincstár saját monopóliumát. Temesvárott volt a fő-sóhivatal. Mindjárt kezdetben *Mayerhoffer,* utána *Häntschl,* majd *De Jean* inspectorok álltak az élén. Ezenkívül volt kilencz tartományi sóraktár (Salzstadl): Szegeden, Lippán, Lugoson, Karánsebesen, Orsován, Módoson, Nagy-Becskereken, Pancsován és Verseczen. E hivatalok élén sótárnokok (Salzeinnehmer) működtek több tisztviselővel. Valamennyi sóhivatalnok *Rebentisch* adm. tanácsosnak volt alárendelve. A sót Erdélyből Vízaknáról szállították eleinte bérelt, később kincstári hajókon s Lippán, meg Szegeden raktározták el. Onnan a sószállítási biztos (Salztransports-Commissär) rendelkezései szerint robotos fuvarokkal hordták szét a kerületi állomásokra, aztán pedig a községekbe, a mennyit egy-egy község számára a temesvári fő-sóhivatal adrepartiált. Szerbia elfoglalása után ott is sómonopóliumot léptetett életbe az osztrák kamara; mert megjött annak a szüksége, hogy kellő sómennyiség tekintetében a szerbországi alattvalókról is gondoskodva legyen. 1721 ápr. 19-én rendelte az udv. kamara, hogy a szerbiai sószükséglet Oláhországból szerzendő be és a só Pristolból a Dunán Orsovára, Fetislanba és Belgrádba

[1]) *Baróti:* »Adattár«.

szállítandó. Megpróbálták a tengelyen való szállítást is Oknáról Kladovára és Orsovára ; de ez csekélyebb haszonnal járt. A Temesi Bánság évi sószükséglete 54.000—160.000 mázsára ment. Egy kimutatás szerint kapott az adminisztráczió a Bánát részére 1720-tól 1729-ig 540.319 mázsa 46 $^1/_4$ font erdélyi sót, a többi szükségletet Orsován át oláhországi sóval pótolta, mely azonban minőségre nézve silányabb volt az erdélyi sónál. A só ára 1716-ban mázsánként 2 frt 30 kr.-ban állapíttatott meg, 1720-ban 2 frt 15 kr., 1731-től kezdve ismét 2 frt 30 kr. volt a só mázsája.[1])

A *kincstári erdőségek* jövedelme, rengeteg kiterjedésükhöz képest, nem érte el a minimális mértéket még ama primitív korban sem, melyről szólunk, noha a faizást robotmunkával végeztette az adminisztráczió. A bánáti erdészetet 1717-ben szervezték. Élére a temesvári főerdészt nevezték ki. Neki voltak alárendelve a kerületek állomásaira kiküldött erdészek és az erdei munkafölügyelők. 1719 júl. 12-én engedélyezte a bankalitás, hogy az örökös tartományokból szakértő erdei munkásnép szállíttassék a Temesi Bánságba. A következő években jött is be mintegy 100—150 tiroli és schwarzwaldi család, kik az újpalánkai, karánsebesi és lugosi distriktusokban szállásoltattak el. Az erdőirtást határtalan pazarlással űzte az adminisztráczió, bár szorgosan és szigorú büntetések alkalmazásával fölügyelt arra, hogy az alattvaló nép ne károsítsa az erdőket. Temérdek tűzifát fogyasztottak a hivatalok és a katonaság ; de ennél is több kellett az egész tartományban folyamatban levő építkezésekre, úgyszintén a gyári és bányászati iparvállalatok szükségleteire, minthogy kőszén nemlétében minden üzemnél csak fával és faszénnel tüzeltek.

VII.

Nemcsak gazdasági és pénzügyi tekintetből, de még inkább kulturális értékénél fogva elismerésre méltó cselekedete Mercy gróf kormányának a *földmívelés, ipar* és *kereskedelem* fölélesztése,

[1]) *Baróti :* «Adattár.«

különösen az iparnak és kereskedésnek szélesebb alapokon fejlesztése. Nem úgy értem ezt, mintha mindezek a kulturális munkák a Temesi Bánságban utolérték volna az ország magyar vármegyéinek földmívelését, iparát és kereskedelmi szorgalmát; hanem úgy értem, hogy Mercy kormánya ezen a téren még leginkább mutathatott föl eredményeket. Nem is annyira a kisipart és a detail-kereskedést veszem figyelembe, mint inkább a *gyártelepek* életbeléptetését, a *bányaművelés* megindítását és a bánsági kereskedésnek *külföldi piaczokkal* és *pénzintézetekkel* való összekapcsolását.

Mercy gróf Temesvár visszavételekor a bánáti *földmívelést* kivált az aldunai vidéken teljesen tönkretéve találta. Vetések és takarmánykészletek föl voltak perzselve, a legelők összetaposva, a lakosság minden élelméből és jószágából kifosztva. A kiűzött törökök bosszújának s a hadakozó császári seregek fölvonulásának nyomait viselte magán az egész vidék. A pusztulásnak ezt a gyászos képét az utóbbi háború okozta. A török hódoltság idején Délmagyarországon is csakúgy, mint másutt, mezei munkájával szerezte a lakosság mindennapi kenyerét, sőt adózott a föld terményeiből török urainak is és kereskedett fölös gabonájával, hogy valamit megtakarítson magának. Német történetírók, *Griselini művéből merítve*, ki 60 évvel Temesvár megvétele után írta munkáját, tévesen állítják tehát, hogy »a Temesi Bánságban a rómaiak kora óta eke sohasem hasítá a földet«. Ez nem igaz. Ezt a világgá kürtölt történeti valótlanságot irányzatosan csempészték be az európai irodalomba egy másik történeti valótlanságnak a bizonyítására, mintha a meghódított »provinczíában« a bevándorolt németek nyitották volna meg a földmívelés és ipari szorgalom kulturális korszakát. Pedig ezek a jámbor svábok, egykorú adatok tanusága szerint, olyannyira nem értettek a mezőgazdasághoz és annyira idegenkedtek a nehéz munkától, hogy büntető kényszereszközökkel kellett őket rászorítani és bele kellett őket oktatni a földmívelés és gazdálkodás teendőibe.[1])

Mercy gróf tartományi elnök eleinte maga is azt hitte, sőt

[1]) A bécsi levéltárak erre vonatkozó adatai közölve: »Száz év Délm. u. tört.« és »Csanád-egyházm. plébániák történ.« cz. műveimben.

czélul tűzte magának, hogy a külföldi német telepesekkel, kivált a bánáti földmívelés terén fog számottevő eredményeket fölmutathatni. Mercy azonban nagyon erősen csalódott. Nagyon kijózanodott, mikor látta, hogy az örökös tartományokból a mezei gazdálkodáshoz mitsem értő, munkakerülő, vagyontalan csőcselék — ő maga nevezte így — került le a Temesi Bánságba. Alig helyezkedett el 1718. februárban a külföldi német bevándorlók első csapata, Mercy már júniusban kiadta rendeletét, hogy a kerületi tiszttartók komolyan szorítsák őket a földmívelésre. S 1725-ben, mikor a Temesi Bánság szerteszét, kivált a déli distriktusokban meg volt már szállva német telepesektől, szigorú parancsban rendelte Mercy: »dass die Unterthanen zur Besorgung des Ackerbaues angehalten und angeeifert, auch ihnen hierzu die gehörige Einleitung gegeben, und zur Ziehung der Viehzucht angehalten werden«. Minthogy 1718-ban a tiszttartók jelentéseiből az tűnt ki, hogy mindenfelé kevés a szántás és vetés, mert az alattvalóknak nincs hozzávaló vetőmagjuk és igásmarhájuk s a földet kapákkal munkálják: nehogy a szükségesekben szűkölködjenek, az adminisztráczió igás jószágot osztatott szét köztük és Mercy megkeresésére 1719 febr. 18-án leírt a bankalitás, hogy megbízta *Spitzer Lipót Károly* stockeraui lakost 10.000 mérő búza, 10.000 mérő árpa és 6000 mérő zab szállítására a bánáti alattvalók számára. Márcziusban pótolták ezt a szállítmányt és *Schuller Ernő Lajost* küldték Bécsből Pancsovára aerariális gabonával. Más alkalommal küldött a kamara az őszi és tavaszi vetésekre és a nép élelmezésére *Mayerhoffer József* fölügyelete mellett 13.000 mérő búzát, 15.000 mérő árpát és 6000 mérő zabot. Ezenkívül *Schlesinger Farkas* által is küldött 3000 mérő búzát és 5000 mérő árpát vetőmagnak.

Vetőmagban, igás munkaerőben és élelemben tehát nem lett volna hiány. De a fáradságos munkához nem szokott svábóknak sehogy sem volt ínyükre a fárasztó földmívelés. Sokan eladták marhájukat és elélték a kapott gabonát, a földjeiket pedig parlagon hagyták és visszaszöktek hazájukba. Csak 1728 táján, mikor a szökéseket katonai karhatalommal akadályozta meg az adminisztráczió és a külföldieknek nagyobb arányú beözönlése a Temesi Bánságba itt is életszükségletté tette a

kenyérkereseti munkát, kezdett a bánáti mezőgazdálkodás föllendülni és gyümölcsözőbbé lenni. Mercy kormányzata alatt mindazonáltal és az ő törekvései daczára, csak bölcsőkorát élte a mezőgazdaság a Temesi Bánságban. —

A *szőlőtermelést* ugyanott művelték Mercy alatt is, a hol ez a kultúra ma már dús virágzásnak örvend: Verseczen, Orsován, Gattaján, Fehértemplomban és a Maros vidékén. A bánáti szőlőművelés nem szakadt meg soha, csak éppen az ellenséges támadások éveiben. A bentermelt borok dicséretét hirdeti az adminisztrácziónak egy 1722 aug. 30-án kelt körrendelete, melyben figyelmezteti a kerületek előljáróit, hogy a Bánságban nagyon drágák a külföldi borok, miért is ajánlja a bánáti borok fogyasztását. A bánáti borok — úgymond — nagyon jók, ha jól kezeltetnek. Méltányos, hogy a tartománybeli termelés értéke fokoztassék és az alattvalóknak alkalom adassék helyesebb szőlőkultúra kezdeményezésére. Azért az adminisztráczió megtiltotta a külföldi bornak és pálinkának behozatalát. 1723-ban meginti az adminisztráczió a lippai kerület tiszttartóját, hogy ne akadályozza vállalkozásukban a hidegkuti és a többi kerületi alattvalókat, a kik Paulison és Ménesen szőlőket ültetnek. Milyen kiváló erős vörösbor termett a napsütötte orsovai halmokon is, tanusítja *Rebentisch* adm. tanácsosnak 1719 júl. 17-én kelt levele, melyben fölkéri barátját, az orsovai tiszttartót, *Consilit*, hogy kölcsönözzön valakitől egy pinczetokot, töltse meg azt vörösborral és küldje mielőbb Temesvárra »zum Genusse meiner Gattin, welche dem weissen Rebensaft unhold ist, weil die Frau Platzmajorin von Temesvár, welche bei uns auf Visite ist, vom Durste fürchterlich gequält wird«. —

Zöldségtermelő *kertészettel* régi idők óta foglalkoztak a tiszai és marosi magyarok. Ezt a közszükségleti kultúrát a Temesi Bánságban az utóbbi háború szüntette meg, mikor a kertészkedéssel foglalkozó lakosság a Maros túlsó partjára menekült át. A béke megkötése után lassanként visszatért a kertésznép elhagyott földjeire és újra kezdé munkáját. Kertészetük volt már 1720-ban a becsei, akacsi, csókai, kanizsai, szanádi, deszki, szt.-iványi és kis-zombori magyar lakosoknak, a honnan a vidéki népesebb vásárokra, különösen Szegedre, Becskerekre és Aradra szállították a főzelékzöldséget. *Kendert* a folyók, tavak és mocsarak mentén főképen ruházkodási czélokra termelt

a nép. Fönnállott ezenkívül 1722 óta három nagyobb szabású császári kertgazdaság is (Kaiserl. Maierhof), a központi tisztviselők és a katonaság konyhaszükségleteinek ellátására. Egy ilyen kincstári kertgazdaság volt Temesvárott, egy volt Vingán és egy Módoson. Kincstárilag kezelt kendertermelést Nagy-Becskereken rendeztek be, a hol 1723-ban 5934 köteg kendert termesztettek és dolgoztak föl. 1723-ban összeiratta az adminisztráczió a tartománybeli összes kendertermelőket s kincstári monopólium alá vette a bánáti kendertermelést is. Magánosoknak nem volt szabad kendert termelniök a saját használatukra. Az egész termést a kincstár vette meg mázsánként 5 frtjával. —

A mezőgazdaság előmozdítására Mercy 1721-ben császári *marhatenyésztő* telepeket létesített Vingán, Hetényben, Csákován és Módoson. Erre a czélra a kerületi községeknek 4000 darab tehenet és 4000 szopós borjut kellett ingyen beszolgáltatniok. A bányaközségek számára külön 400 darab szarvasmarhát szerzett az adminisztráczió a rónavidékről, darabonként 5 frtjával. Bánsági marhatenyésztési tiszttartóvá *Kienle János Ádám* neveztetett ki. A marhát egyik praediumból a másikra hajtották, a hol kövérebb volt a legelő és ihatóbb a víz. Az igavonó marha kivitele Törökországba el volt tiltva. *De Jean* adm. tanácsosnak nagy érdeme, hogy a községekben több gond fordíttatott a gulyára és a községek köteleztettek rendes pásztorokat tartani a legelőjószág őrizetére. —

Különösen a *juhtenyésztést* ajánlta Mercy az alattvalóknak, »hogy a tartományban élénküljön a pénzforgalom és gyarapodjék a jólét«. 1722-ben a gyapju ára okánként 4 garas volt. Egy-egy kerületben akkor még csak 50—400 mázsa gyapjut termeltek. A gyapjufonó- és szövőgyárak fölállítása után a gyapjukereslet is rendkívül fokozódott. —

Méneseket csak a lovas katonaság vezető tisztjei, a praediumbérlő társulatok és a kerületekben fölállított tartományi fuvarintézők (Landfuhrwerks-Beförderer) tartottak. Ez magántulajdon volt. Kincstári lótenyésztésről ez időben még nem fordul elő említés. A lókivitel szintén korlátozva volt. Ugyancsak *De Jean* tanácsos érdeme, hogy a bánáti marhavásárok már Mercy kormányzata alatt jó hírnévre emelkedtek. —

A *kéziipar, kézművesség,* a különféle *mesterségek,* vagy mint mostanában nevezik a *kisipar,* melynek a visszafoglaláskor Temesvárott és e város környékén a régi időkből semmi nyoma sem maradt fönn, Mercy kormányzata alatt elég gyorsan támadt új életre. Mintha a földből nőtt volna ki, oly ismeretlen utakon jelent meg a Temesi Bánságban, csaknem egyszerre és észrevétlenül. Alig vannak adataink néhány olyan mesterségről, a melyekről bizonyos, hogy Mercy honosította volna meg bécsi és egyéb külföldi iparosoknak a behívásával. Elkísérhette ugyan a német telepeseket is egy-két mesterember, de a többi valószínűleg mint vándorlólegény érkezett és nyitott magának műhelyt a Bánság városaiban és kerületeiben, a hol épen jövőt teremthetett magának. Hihető, hogy a legtöbb iparos Csehországból, Ausztriából, Magyar- és Erdélyországból vándorolt be, azokra az ismételt és sokatigérő fölhívásokra, melyekkel az udv. kamara a külföldieket a bánáti eldorádóba csalogatá. Mercy korában a köznépnél honos nemzeti háziiparon kívül mintegy 30 különböző mesterségnek képviselőivel találkozunk a Bánság területén. Képviselve volt már minden iparág, mely a köznapi életszükségletek kielégítésére szolgál. A megfelelő mesteremberek találhatók valának eleinte csak az egyes központi helyeken, azután már minden valamireváló községben. Voltak *mészárosok, pékek, molnárok, szabók, csizmadiák, czipészek, kőmívesek, kőfaragók, mészégetők, ácsok, asztalosok, kovácsok, lakatosok, cserző tímárok, vargák, kerékgyártók, kötélverők, rézművesek, kéményseprők, szappanyosok, takácsok, harisnyakötők, köszörűsök* és *hajósok, salétromfőzők és vitriolforralók, mézeskalácsosok, gyapjuszövők, viasz- és faggyuöntők, posztónyírók, szíjgyártók* és *göröncsérek.*

Nevezetes, hogy Mercy kormánya nem tűrte meg a Bánságban az *iparosczéheket.* Pedig a czéhek emelték föl Magyar- és Erdélyországban a magyar ipart oly magas színvonalra, midőn önrendelkezési jogaik és testületi szabadságaik keretében fönntartották az iparosok társadalmi tekintélyét s valláserkölcsi szellemtől vezérelt fegyelmezettségükkel oly hűen ápolták a munkásszorgalom, a megbízható becsületesség és honszeretet erényeit. Autonóm szabadságokról hallani sem akart a bánáti absolut kormányzat. Midőn a czéhügy egy alkalommal 1727-ben szóvá tétetett, Mercy levette azt az adminisztráczió tanácsülési napirendjéről,

»damit im Banat keine Zunft von Handwerksleuten eingeführt werde«. —

A fölsorolt bánáti kézművességek néhány fontosabb ágának fejlődési menetét időrendi egymásutánban tüntetik föl a következő adatok.

1716-ban nov. 13-án, tehát már egy hónapra Temesvár visszavétele után, molnárok dolgoznak a Bega folyón álló négy városi malomban. E malmok azelőtt a törökök tulajdonában voltak. Mercy bér nélkül engedte át azokat egy évre a nagypalánki rácz polgároknak, hogy kijavítsák s egy év leteltével 25 frt árendát fizessenek az aeráriumnak. — *1718*-ban Lugosra és Facsetre Bécsből érkeznek iparosok s a facseti kerület alattvalói zsindely- és talicskakészítéssel foglalkoznak. A csanádi kerület tiszttartója jelenti, hogy a kerület összes községeiből 350 frt folyt be a »császári iparosok« számára. Karánsebesen *Abrudia Mihály* aranymosó (Goldwäscher Profession treibende) helyet kapott, hogy Karánsebesen aranymosó-műhelyt állíthasson, de az aranyat be kell szolgáltatnia az adminisztrácziónak. Ugyanakkor utazta be *Mayerhoffer* adm. tanácsos a kerületeket, kijelölvén azokat a helyeket, a hol fürészmalmokat lehetett berendezni. Néhány fűrész a következő évben már működésben is volt. — *1719*-ben Vaáron a mészégetők, Márgán, Koliczon és Jablaniczán a fürészmalmosok álltak munkában. Azon évben szövetkeztek a temesvári polgári szabók, czipészek és mészárosok s privilégiumért folyamodtak az udv. kamarához. A bánáti hajósok kérik az adminisztrácziót: mentse föl őket a katonai elszállásolás terheitől. Áprilisban leírt a kamara az adminisztráczióhoz: vajjon a Laibachból küldött négy kőmíveslegénynek, a kik Oraviczán dolgoztak, van-e még valami bérkövetelésük? — *1720*-ban Lippán 3 aeraríális mészégető-kemenczénél meszes iparosok és téglavetők dolgoznak, a Maroson pedig egyre-másra építik a vízimalmokat. — *1721*-ben Temesvárott egy *Nicordel* nevű kéményseprő mestert fogad föl az adminisztráczió, ki több legénnyel dolgozik a tartomány kerületeiben levő úri házaknál. Ekkor még kevés lehetett a Temesi Bánságban a szabó, kötélverő és kerékgyártó; mert az adminisztráczió a fortificatiónál alkalmazott fuvarosok mundurját *Drigler* bécsi szabónál rendelte meg 2000 frtért. Pozsonyból *Herzog Györgytől* 7500 darab ökörkötelet, 600 kötőféket és

100 darab másféle kötelet hozatott. Budáról *Geiszler* kerékgyártótól hozatta a kocsikerekeket s *Magis* és *Ferney* budai vasárusoktól a kocsikenőcsöt.

Ezentúl már sűrübben tűnnek föl az iparosok. *1722*-ben az udv. kamara kerékgyártó- és kovácslegényeket szállított a Bánátba s fürészmalmot állít Fadimákon. Bécsből több szeg- és szerszámkovács jelentkezik, hogy ők készek lennének heti 3 frt bérért a Bánátban munkát vállalni. — *1723*-ban az adminisztráczió szerződésre lépett az összes bánáti köteles mesterekkel a kincstári szükségletek szállítására. Lugoson nagyobbszabású kincstári malom (Elisabetha-Mühle), Facseten hengermalom készült. A karánsebesi kerületben szép számmal vannak viaszöntők, a kik ez évben 300 mázsa viaszárut termeltek, okáját 1 frtjával. — *1724*-ben megengedte az adminisztráczió a bánáti tímároknak, hogy az általuk készített török bőrt s a fekete, piros és sárgaszínű bőröket eladhatják, de más bőrt nem szabad készíteniök. — *1725*-ben a német telepes községekben sok harisnyakötő- és gyapjuszövő mester dolgozott. Ugyanakkor engedélyezi az adminisztráczió a rebenbergi német telepeseknek, hogy a Néra folyón kétjáratú malmot építsenek »auf deutsche Manier«. Temesvárott *Obermayer Péter* és *Weigl János* pékmesterek új sütőműhelyeket nyitottak, magukra vonván ezzel *Fleischacker Antal* és *Senig György* régibb pékmesterek nehezteléséit. Az adminisztráczió 1727-ben akkép döntött a peres ügyben, hogy Temesvárott csak 3 péknek szabad dolgozni, miért is Obermayernak távoznia kellett a városból. — *1726*-ban vannak már mindenfelé szappanyosok is. Ők öntik a Temesvárott közhasználatú faggyugyertyát. *Nedelko Sztoján* és *Zsiván* szappanyosoknak volt a legnagyobb műhelyük. Ők szállították a bánáti katonaságnak is a gyertyaszükségletet, fontját 6 krajczárjával. Ekkor telepedett le Temesvárott *Schindler Károly*, az első géplakatos mester (Kunstmeister), kiről azt jelentik Wallis grófnak, hogy műhelyében vízigépeket és mérnöki eszközöket is készít. Mivel a német telepesek közül, kivált az újpalánkai és orsovai kerületekben, számosan foglalkoztak bőriparral és ez az »Aerarial-Ledererzeugungs-Arendation«-nak kárára volt, az adminisztráczió szigorúan parancsolta, hogy a bőrcserzéssel magánosok ne foglalkozzanak. Ezentúl a bőrt csak a »Kaiserl. Lederhaus«-

ban volt szabad vásárolni. — *1727*-ben Temesvárott a Nagy-Palánkban *Hoffmann Antal Andrásnak* keresett asztalosműhelye volt. Pénzes ember lévén, a palánki kincstári nagyvendéglőt is ő tartotta árendában. Ugyanakkor egy német köszörűs telepedett le Temesvárott. — *1728*-ban fölszólítja az adminisztráczió az összes bánáti kerékgyártókat, hogy szegődjenek el megállapítandó pausális díjért a várépítési munkálatokhoz. Ez évben Karánsebesre, Új-Palánkára, és Dettára szegkovácsok telepedtek át Bogsánból. Ugyanakkor rendelte az adminisztráczió a csákovai kerületi mészárosoknak, hogy a marhahúst fontonként nem szabad egy polturánál (Poltraken = 1½ krajczár) drágábban árusítaniok. A mészárosok ellenszegültek és bezárták székeiket. Majdánpeken egy *Fikert Ádám* nevű iparos havi 15 frt fizetés mellett salétromfőzéssel és vitriólforralással foglalkozott az adminisztráczió szolgálatában. Ruszkán és Orsován malomácsok fürészmalmot építettek. Paráczon *Candit Jakab*, temesvári palánki lakos, négy kőre járó vízimalmot épített a Temes folyón. Ugyanezen évben a fehértemplomi németeknek már saját mészégető iparuk és téglaégető telepük volt, a mi után adózniok kellett. — *1733*-ban összeiratta az adminisztráczió a bánáti rézműveseket.[1])

Voltak iparágak, melyeket ez időtájt, elegendő polgári iparos hiányában, a katonáknál alkalmazott mesteremberek űztek. Igy például nagyon keresett iparosok voltak a katonai szabók, különösen a katonai szíjgyártók. —

Az *építőipar* Mercy idejében úgyszólván egészen a várak, kaszárnyák, kincstári épületek és néhány templom építésével merité ki magát. Monumentális építkezés a XVIII. század második és harmadik tizedéből csak egyetlenegy maradt ránk : *a temesvári bolgár-argentinai ferenczrendi barátok* (jelenleg a kegyesrendiek) *temploma* a belváros díszterén. De erről alább szólok. Új várak épültek Temesvárott és Orsován, nagyobb arányú várerődítéseket végeztek Lugoson, Karánsebesen, Pancsován és Új-Palánkán. 1716 és 1717-ből nincs adatunk arra, hogy a Temesi Bánságban jelentősebb építkezések történtek volna. Belgrád elfoglalása előtt még gondolni sem lehetett ilyesmire. A bánáti építőipar tulajdonképen csak 1718-ban vette kezdetét, mikor az adminisztráczió decz.

---

[1]) *Baróti :* Adattár.

3-án meghagyta a lippai, temesvári, csákovai, verseczi és csanádi tiszttartóságoknak, hogy az építendő kerületi kaszárnyákhoz szükséges építő-faanyagot a tél folyamán készítsék elő a kincstári erdőségekben. 1719 tavaszán épültek mindenfelé a téglaégető-kemenczék. Temesvárott a belgrádi, lugosi és aradi várkapuk előtti térségen rengeteg téglavető és téglaégető telepeket rendezett be *Blam Flórián* városbíró. A várépítési és erődítési munkálatok ugyanazon évben mindenütt egyszerre kezdődtek. Az adminisztráczió talpra állítá az összes bánáti robotos munkaerőt. A fuvarokat és kézimunkásokat a tiszttartóságok conscribálták s katonai assistentiával állították elő az építkezések helyén. Ki lett adva a parancs, hogy a szükséges munkaerő hétről-hétre annál inkább jelentkezzék a helyszínén, mert a kik elmaradnak, minden mulasztott napért 12 krt tartoznak fizetni és azonkívül még meg is fognak csapatni. A legtávolabb vidékekről fölhajtották az embereket, tekintet nélkül házi gazdaságukra és mezei munkáikra. Éveken át mozgott, nyüzsgött az egész tartomány ide-oda járó robotosok seregeitől, fuvarozó szekerektől, igavonó állatok sokaságától. A fortificationális munkálatok ölügyeletére különféle hivatalnokokat nevezett ki az adminisztráczió. Voltak »Bauschreiber«-ek, »Kalkaufseher«-rek, »Schanzschreiber«-ek és »Ziegelschreiber«-ek. Az összes építkezési munkálatok *Reiszenbüchler Márk* »Bauverwalter« kezében összpontosultak. Ezek az építészeti tisztviselők előkelő állást foglaltak el a polgári társaságban, úgy hogy mikor egy *Conti* nevű temesvári »Züglmeister« meghalt, nagy pompával temették el a jezsuiták templomába.

A temesvári vár építése 1719-ben a most is fönnálló ú. n. erdélyi kaszárnya építésével vette kezdetét olyképen, hogy a régi Hunyadi-vár bástyái meghagyatván, azok tetejébe rakták föl a város egész délkeleti oldalát átfogó hatalmas építményt, melynek emeletes középfrontján a távol környékre kilátást nyujtó magas őrtorony díszlett. Ugyanakkor épült a katonai élelmezési raktár is (Proviant-Haus), folytatólag szintén a régi bástyafalakon. E két épület bolthajtásos folyosóin még ma is jól kivehetők az eltűnt régi várnak lőréses bástyái, a Hunyadiak korának tiszteletreméltó emlékei. Egyidejüleg folytak a Károly Róbert király hajdani palotája helyén álló és azonképen kaszárnyává

alakított Hunyadi-kastélynak helyreállítási munkálatai, valamint az új tervek szerint jelentékenyen kibővített mostani várnak építése. Ez a szt. Ignáczról nevezett északi bástyánál vette kezdetét és oly gyorsan haladt, hogy 1723-ban április 5-én már az alapkőletétel ünnepét is megtarthatták.[1]) A jezsuiták templomát kívülbelül 1721—1723-ban javították ki, mert az ostrom alatt annyira megrepesztették az ágyúgolyók, hogy 1719-ben gyertyaszentelőkor a hóvihar lefújta az ostyát az oltárról. Helyreállíttatott továbbá a nagypalánki minoriták szt. Katalin-temploma, melyben 1723 január 17-én kezdődött újra az istentisztelet. A jezsuiták naplója följegyzi e dátumot: »Hodie p. superior reconciliavit Ecclesiam penes casarmas pro patribus Franciscanis.« 1721 júl. 10-én engedélyezte az udv. kamara, hogy a pancsovai helyőrség számára, mely ott és Új-Palánkán az erődítmények építésénél megkívántató téglaégetéssel foglalkozik, a hozzávaló tűzifa a szerbiai erdőségekből vétessék. 1722 ápr. 19-én tudatja a kamara, hogy a bánáti építkezések számára 20.000 szál fenyőfa áll készen Szolnokon a Tiszán. Évről-évre úsztatták le a marmarosi kincstári erdőkből a fenyőlápok rengeteg tömegét. 1725-ben a lugosi kaszárnya építésére 1300 darab fenyőt, az orsovai vár építésére 6000 darabot, 1728-ban Pestről 30.000 darabot szállítottak, darabját 34 és 45 krajczárjával. A kerületekben mindenütt tiszttartói lakóházak és magtárak épültek.

A temesvári várépítés folytatása 1725-ben szükségessé tette a Kis-Palánk külvárosnak, mely — mint már a fönnebbiekben mondva volt — a Hunyadi-kastély mögötti térségen és a mai Bega-csatorna helyén a Majorok felé terült el, úgyszintén a minoriták ottani filiális templomának és hospitiumának végleges lebontását. A lakosság átköltözött részint a belvárosba, részint a Nagy-Palánkba, vagy a Majorokba és az akkor már településfélben levő Mehala faluba. A belvárosban a mostani Szt.-György-téren kezdődött az építkezés. Itt egy egész új házsor keletkezett (nova

[1]) A vár alapkövét *Gastayer Mihály* jezsuita superior helyezte el, czinnlemezre vésett e következő emléksorokkal: »Imperante Carolo VI., Duce Eugenio Sabaudiae Principe, per cladem Petro-Varadini MDCCXVI a Turcis recuperata Provincia, sub praesidio Claudii Comitis a Mercy, anno a partu Virginis MDCCXXIII, die XXV mensis Aprilis, Temesvarini moenia fundabantur.«

platea) azon a terjedelmes térségen, melyen a jezsuiták templomától a mai Losonczy- és Balázs-térig üres telkek voltak. Ezt a nagy területet a török uralom alatt fából készült török házak, kertek és udvarok foglalták el. Ide tervezték az akkor még csak egyemeletes kormányszéki épületet (Temesmegye mai székháza), melynek alapozása részben még Mercy kormányzata alatt kezdődött. Egyidejüleg épült a temesvári várparancsnok háza (das Commandanten Haus) a belvárosi salvatoriánusok szomszédságában (a mai katona-kaszinó); a tábornoki lak (Generalathaus), a mai gyárvárosi kapunál, az erdélyi kaszárnya déli végében, a Balázs-téren (ma már nem létezik). Ugyanott épült a katonai iroda (Canzlei), mely a Balázs-téren a Mária-szobor helyén állott. Az alsó-kaszárnya (untere Caserne) a katonai fölszerelési műhelyekkel együtt a mai Ferencz József-liget közepén épült. A felsőkaszárnya (obere Caserne) a nagy-palánki minorita-zárda mögött emelkedett. A nagy lőportorony, mely védőfalakkal volt körülvéve, a mai erdélyi kaszárnya keleti végének udvarán épült, szemközt a mai ipariskolával. A gyógyszertár körülbelül a mai Jenő herczegtér közepén épült. A kincstári palota (Cameralhaus), Mercy gróf, kormányszéki elnök lakása (a mai ügyészségi épület, kismegyeháza) a mai Balázs-téren, a tábornoki lakkal szemközt emeltetett. A későbbi elnökök alatt többször alakíttatott át.[1])

A jezsuiták új misszió-háza számára 1729 nov. 30-án tűzte ki Mercy a telket a régi residentia helyén. »Hodie — sint laudes Deo — írja a napló — designatum nobis est ab Excellentissimo spatium pro aedificanda nova residentia.« 1730-ban május 4-én, egy csütörtöki napon, kezdték meg az építkezést. »Haec dies memorabilis est — mondja a napló — cum primos pro nova missionis fabrica caepimus labores, quos faciat Deus optimus laetissimis continuari successibus et absolvi celerrime ad majorem nominis sui gloriam, patrum nostrorum commoditatem, ac praesidii hujus majus decus et ornamentum.« Május 30-án tették le ünnepélyes mise után az épület alapkövét. A superior processióval vonult a fundamentumokhoz, hol Mercy nevében *Wallis* gróf várparancsnok helyezte el az alapkövet. Szertartás után a városbíró, *Solderer Péter*, vendégül látta az összes városi

[1]) Plan, darauf vorgestölt wird, was vor Gebäu im Jahre 1727 in Temesvar erbauet worden.

urakat, a jezsuitákat és franciskánusokat. 1731-ik évi őszön már elkészült az emeletes új misszió-ház, de fönnállott az udvaron még a régi is. Ezentúl az új épületben folyt az iskolai tanítás. 1732-ben kezdik építeni a várban az új városházát egy tágas török fürdő helyén. Az építőanyagot az adminisztráczió ingyen engedte át a várépítési készletből. A belváros tereinek és utczáinak kövezése már 1722-ben vette kezdetét és folytatódott az egész időszak alatt. A követ a lugosi kerületből, Hetmányról szállították Temesvárra robotos fuvarokkal.

A kincstári építkezések különféle munkálatait vállalkozóknak adta ki az adminisztráczió. A temesvári várépítésnél 1728-ban a mészszállítást *Kauth Miklós* kapta, az asztalosmunkákat *Friedrich Hans Ádám*, a kovácsmunkákat *Seitz Gáspár*, a bognármunkát *Scherf Pál* kerékgyártó, a lakatosmunkát *Messer Miklós* lakatosmester, az ácsmunkát *Wittmesser Miklós* (Fortifications-Zimmerpallier), ki a várépítésnél különösen kitüntette magát. A kőfaragómunkát *Barth Sebestyén* külföldinek adták, mert a bánáti lakosok közt nem találtak kőfaragót. A kádármunkát *Fröhlich*, a téglaszállítást *Kandit Jakab* kapta. Az ablaküveget és a hozzávaló czinnt, úgyszintén a kályhákat még 1721-ben Stájerországból hozatták; de utóbb már ezt a szükségletet is bánáti gyárterményekből födözték. Az építőmunkák terveit katonamérnökök készítették; de igénybe vették olykor a műépítészetben jártas jezsuita szakférfiak közreműködését is. 1726-ban fölkéri az adminisztráczió a jezsuita superiort, rendelje Temesvárra az Egerben lakó *Kerschensteiner Konrád* jezsuita frátert, ki a vízépítészeti szakban kiváló ismeretekkel bir.[1] 1729-ben Nagybányáról hivták meg Temesvárra *Salinger József* laicus testvért, a műszaki tudományokban szintén jeleskedő jezsuitát, kit nemcsak a temesvári, de a belgrádi építkezéseknél is használtak. »1730 nov. 30. Frater Josephus ivit Belgradum, ut faciat delineationem pro futuro ibidem collegio.« Templomok, kápolnák és zárdák épültek különböző helyeken. Verseczen épült a kálváriakápolna 1720-ban, Nagy-Becskereken egy kápolna 1723-ban, Új-Palánkán a kapuczinusok temploma és zárdája 1727-ben, Oraviczán a kath. templom 1727-ben, az orsovai szigeten

[1] Meghalt forrólázban Temesvárott 1728 aug. 18-án. Eltemettetett a jezsuiták temploma kriptájában.

templom és franciskánus zárda 1727-ben, Karánsebesen a jezsuiták temploma és zárdája 1723—1733-ban, Lippán a kath. templom és paplak 1723-ban, Lugoson a kath. templom és a ferenczrendi zárda 1733-ban, Krassován a jezsuiták temploma és zárdája 1726—1728-ban, Rebenbergen a kath. templom 1735-ben. Imaházak épültek mindenütt, a hol parochiák és önálló lelkészségek keletkeztek, de még nem volt parochiális templom. 1733-ban rendeletet bocsátott ki az adminisztrázió a kerületekhez, hogy az ujonnan épült és restaurált összes bánáti templomok s lelkészlakok költségeit írják össze és tudassák, hol kell még templomokat, zárdákat, vagy papi lakásokat építeni.

Mercy távozása után épült föl ugyan, de még az ő kormánya idején lett tervbe véve a csanádi püspök temesvári székesegyháza és a temesvári bolgár-argentinai vagyis salvatoriánus ferenczrendiek temploma és zárdája.

A temesvári *székesegyház* III. Károly király ünnepélyes fogadalma folytán épült. 1716-ban fogadta a császár a Mindenhatónak: ha győzelmet arat a kereszténység ellenségein, hálaadásul templomot építend Temesvárott. Közbejött akadályok miatt az időközben készült építészeti tervek kivitele haladékot szenvedett egész 1736-ig. Ekkor tették le a székesegyház alapkövét. *Kostka Tivadar János*, temesvári kincstári építész és társa, *Steinlein* vezették az építkezést, mely a templom külsején 1754-ig tartott. Barokk-stílben concipiált keresztalakú és kéttornyú templom ez, melynek terméskőből készült boltozata és díszes stukkója, oltárainak decorátiója és oszlopzatának szintén kőből faragott capitéljei egyformán dícsérik a kor művészi architectúráját és az uralkodó család fejedelmi bőkezűségét.

A bolgár salvatoriánus barátok templomának építése már több nehézséggel járt. Az áldozat, melyet ez a szegény szerzet hozott, örök emléke vallásbuzgóságának és emelkedett műízlésének. Már 1724-ben folyamodott a szerzet a császárhoz, hogy a lefolyt háborúban a vár ostroma alkalmával tönkretett, de romjaiban még fönnálló (und annoch vorhandenen Rudera der ingehabten Kirche) templomuk, zárdájuk és telkük helyreállíttassanak. Mercy gróf nem támogatta valami nagy buzgósággal a rendfőnök kérelmét s a kamara függőben tartotta a segélynyujtást, tekintettel a sok milliónyi költségre, mit a bánáti kincstári építkezések az

aeráriumnak okoznak. Az elutasító válaszra a szerzetesek országos gyűjtés megindítását határozták el. 1725 jan. 5-én Mercy útlevelet állított ki számukra, hogy az újonnan építendő templomra mindenfelé (aller Orten) kegyes adományokat gyűjthessenek. Bejárták koldulva az egész országot, Erdélyt, a Balkánt és a tengerpartot. Fáradságos útjukról már az első év végén oly kecsegtető eredménnyel tértek vissza, hogy főnökük a templomépítést a következő 1726-ik év tavaszán megkezdheté. A főnök kérte az adminisztrációt, hogy legalább a szükséges építőanyagot adná meg a templomhoz. Ezt a kérelmet Mercy készséggel teljesítette. Igy jutottak a barátok építőfához és téglaanyaghoz. Az utóbbit részben a régi vár lebontott bástyáiból és a régi templom falazatából nyerték. A régi templom pilótázott szilárd alapzatát és a szentély epistola-oldalán emelkedő campanile alsó részét meghagyván, százados alapokon oly művésziesen megfogalmazott új templomot építettek a saját erejükből, hogy az, mint a XVIII. század építőművészetének monumentális emléke, páratlanul áll Délmagyarországon. Az építés 12 esztendeig tartott. 1736 febr. 18-án jelentést tett Falkenstein püspök az adminisztrációnak, hogy a belvárosi bolgár tartománybeli ferenczieknek már nagyon előhaladtak a templomuk építésével. A munkát szerencsére még a török háború előtt fejezték be, sőt elkészültek a remek belső berendezéssel is. A templom építőmesterét még nem ismerjük ugyan, de művének olasz karaktere, a sanctuárium structurája, a boltívezet és a kórus ritka szép compositiója, a gyönyörű virágfüzéres stukkó és a remek capitélek első tekintetre elárulják, hogy a mester olasz volt, ki a művészi szépnek tökéletes ismeretével dolgozott művén. A pompás templomot, mely Temesvár városának s a csanádi egyházmegyének legszebb műépítészeti emléke, 1736. évi decz. 8-án szentelte föl Falkenstein püspök.

A temesvári nagypalánki ú. n. *minorita ferenczrendiek templomát és zárdáját* 1736-ban restauráltatta a szerzet. Az előző év szept. 4-én *Jak Chrisostom* zárdafőnök 100.000 téglát és 300 mérő meszet kért e czélra az adminisztrációtól, abból az anyagból, mely a várépítés után fönmaradt. A minoriták új templomot és zárdát szándékoztak építeni, de erre az előhaladott várépítési munkálatok miatt, melyek a bástyákat a Nagy-Palánk felé terjesztették ki, nem kaptak engedélyt. Miért is csak a

restaurátióra kellett szorítkozniok. De csak 15 évig használhatták a nagyjából helyreállított templomot, melynek talajában Károly Róbert király 1317-ben elhalt Mária nevű hitvesének hamvai nyugodtak. A Gyárváros keletkezése és az erődítményi munkálatok folytatása nem tűrték tovább régi helyükön ezeket az ősi építményeket. A minoriták templomát 1750 táján szétbontatta a hadi kormány. Mária Terézia 1754-ben a belvárosban építtetett e szerzetnek új templomot és zárdát, a töröktől átvett két háztelek és egy kincstári malom helyén.

Ha elgondoljuk, hogy Mercy kormányzata idején épültek, vagy bővültek a Temesi Bánság területén mindazok a falvak is, melyek a bevándorolt német telepesek csapatainak lakóhelyül rendeltettek: akkor az építő munkásságnak és az ipari szorgalomnak olyan arányu méretei bontakoznak ki szemeink előtt, hogy hozzá foghatót ez időben hazánk más vidékein csak keveset találunk.

A *gyáripar* lépést tartott a kisiparral s a tartomány középpontján, Temesvárott érte el fejlődésének tetőpontját. Kétségtelen, hogy Mercy virágzó, vagyonos és népes várossá akarta tenni Temesvárt s e végből igyekezett ott a polgárosodás eszközeit meghonosítani. Ezt az érdemét senki sem vitathatja el tőle. A Nagy-Palánkon túlnan elterülő mezőségen, melyet a Bega folyó hasított ketté, külön *gyártelepet* méretett ki a fölállítandó különféle gyárak számára. 1725-ben egy külföldi szakembert hívott Temesvárra, *Framrich Henriket*, s kinevezte őt gyárépítő felügyelőnek (Factor), azzal a megbízással, hogy a Temesi Bánság alkalmas helyein *posztó-* és más egyéb *gyárakat* építsen.

A gyárak létrejöttének idejét természetesen az élet szükségletei határozták meg. A fönnebbiekből tudjuk, hogy például a *sör-* és *pálinkagyártás*, mely a köznép mindennapi szükségletének kielégítésére szolgált, a Temesi Bánság legelső ipari berendezkedései közt említtetik. 1718-ban már működésben volt a *temesvári sörgyár,* ugyanazon a gyártelepen, hol a többi gyáripari vállalatok keletkeztek. 1722-ben megindult a kerületekben is a sörgyártás. Ekkor engedélyezte az adminisztrácziő *Kepesch* zsidónak, hogy *Pancsován, Karánsebesen* és *Új-Palánkán,* valamint a *többi kerületekben* is, hol szükségét látja, sör- és pálinkafőző gyárakat állíthasson s a sör akóját 3 frt 30 krjával, a pálinka akóját 9 frtjával üthesse csapra. Kepesch

után *Menczer* zsidó állott a bánáti szeszgyárak élén. Később *Bauer Fülöp* évi 20.000 frt haszonbérért vette át a bánáti sör- és szeszgyártást. Bauert magyar sörfőzőnek (ungarischer Bräumeister) nevezi egy udvari leirat, melyből megtudjuk, hogy tetemesen megjavította a bánáti sörgyártást. Ennek következtében rendelte az udv. kamara, hogy a sörgyárak ne adassanak ezentúl zsidók kezelésébe. Minthogy pedig a német telepesek közül sokan foglalkoztak sör- és pálinkafőzéssel: ezt szigorúan megtiltotta az adminisztrácziő s elkobozta tőlük az anyagot és eszközöket, nehogy a kincstári szeszgyárakat megkárosítsák. Az idegen gyártmányok bevitelét szintén elkobzással, sőt testi fenyítékkel is büntette a hatóság.

A fölmerülő életszükségletek szerint gyors egymásutánban kerültek sorra a gyári iparnak egyéb nemei. *Framrich* 1725-ben fölépítette és vízierőre berendezte *Temesvárott*, a Bega folyó egy kis szigetén, a *posztógyárat*. Ugyancsak *posztó-* és *abagyárakat*[1]) állított *Karánsebesen* és *Borlován* is, hol a kanálmalmokat gyári üzemre alakította át. Mind a három helyen 1726-ban kezdték meg működésüket az új kincstári gyárak. A temesvári posztógyár volt Délmagyarországon a legnagyobb gyár. Körülötte csakhamar más gyárak keletkeztek, a Mercy által megjelölt területen. 1733-ig létrejött Temesvárott a *bőrgyár* (Aerarial Lederhaus), a *darócz-gyár* (Aba-Fabrik), *harisnyagyár*, *selyemgyár*, az *arany- és ezüst-paszomántgyár*, a *kelmefestőgyár*, *papirgyár* vagyis *papirmalom*, a *szappangyár*, egy *szeggyártó hámor*, a *lőpor-* és *salétromgyár*, *kalapgyár* és egy *olajsajtó*. *Facseten*, *Lugoson* és *Borlován abagyárakat*, *Bogsánban vashámort*, *Kallinán üveghutát* állított az adminisztrácziő. A facseti abagyár volt az első a Temesi Bánságban s már Framrich előtt 1722-ben működésben állott. A gyapjuszükségletet a kerületi tiszttartók által az alattvalóktól vásárolta az adminisztrácziő.

Mind e gyárak működéséről a következő adatok tanuskodnak.

1722-ben *Rácz János* kerületi tiszttartót Erdélybe küldé

[1]) Aba, abat-közönséges darócz, a milyent a paraszt nép számára ma is gyártanak. A székelyek most is *aba*-nak nevezik. Egy német meghatározás szerint: »grobes, ungefärbtes Wollenzeug zur Kleidung für den gemeinen Orientalen«. (*Pierer*: Universal Lexikon. I. 14. l.).

az adminisztráczió, hogy a Bánság s különösen a bánsági lovas katonaság szükségleteire 3000 darab pokróczot vásároljon. Hozzon magával pokróczszövő mestert is (Kotzenmeister), »um sonach auch hierlandes derlei Fabriken aufrichten zu können«. A facseti pokróczgyártás ekkor még nagyon kezdetleges volt és távolról sem tudta kielégíteni a bánsági aba- és pokróczkeresletet. Ez a télen-nyáron egyaránt használható gyártmány a Temesi Bánság minden vidékén igen nagy kelendőségnek örvendett. Az udv. kamara 1725 márcz. 19-én helyesléssel vette tehát tudomásul Mercy grófnak megfelelőbb aba- és pokróczgyárak tárgyában tett javaslatát s megbízta őt, tudakolná a bánáti kereskedelmi társaságnál: mily módon és hol kellene ilyen nagyobbszerű gyárakat fölállítani? — 1725-ben a bogsáni vashámor már oly tökéletes munkát végzett, hogy gyártmányait Triesztbe szállították hadihajók építésére. — A temesvári posztógyárban a gyapjumosásnál nagypalánki szerb nőket alkalmazták, miáltal a köznép számára új keresetforrás nyílt meg. A földolgozásra szükséges gyapju beszerzését 1725-ben *Enoch* zsidóra bizta az adminisztráczió. Most már több gyapju állt a posztógyárak rendelkezésére, mint mikor a gyapju bevásárlása a tiszttartókra volt bízva. Egy pokrócz ára 28 garas volt. 1725 okt. 16-án rendelet jött az udv. kamarától, hogy jövőre a bánáti posztó-, aba- és pokróczgyárak számára Oláhországban vásárolt gyapjutól csak 3 százaléknyi vámot szedjenek. — Az idegen bőrnemüek behozatalát eltiltották, kivéve a saffiant. — 1726-ban ápr. 13-án Mercy Budára utazott, hogy onnan jó gyári munkásokat szerezzen »in Ansehung der Vervollkommnung der banatischen Manufacturen und der hierzu erforderlichen Gebäude«. Minthogy azonban czéhbeli magyar mesterember nem igen akadt, a ki hajlandó lett volna a Temesi Bánságban munkát vállalni, Mercy a következő évben Frankfurtból hozatott posztónyíró mestereket és vasgyári munkásokat, kik a gyárvárosi telepen legott munkába álltak. Az üzlet olyan jól ment, hogy a takarékos adminisztráczió 1728-ban 36.712 frtot ruházhatott be csupán a temesvári posztógyárba. — Az üveggyártáshoz megkívántató salétromot, mert ez évben még nem gyártották azt a Bánságban, szintén külföldről rendelte meg Mercy, a honnan salétromfőző iparosok is jöttek, mikor a salétrom- és lőporgyártás meg-

kezdődött. — 1728 júl. 21-én körrendeletet bocsátott ki Mercy a vámhivatalokhoz, hogy idegen posztót nem szabad behozni a Temesi Bánságba, »wegen besseren Absatz der zu Temesvár in der Fabrik erzeugten Waaren«. Tudatta egyszersmind a kerületekkel, hogy a temesvári gyárban a Bánság szükségleteire elegendő másodrendű posztót gyártanak. A kerületekre bizonyos posztómennyiséget a szükséglet mértéke szerint s kötelezte a szabókat, hogy a temesvári gyárban vásárolják a posztót. hat havi utólagos fizetés mellett. A kerületi huszárok öltözékére szintén innen kellett a posztót beszerezni. Egyébként is annyira megnőtt e gyártmányok kelendősége, hogy 1730-ban újabb külföldi szállítmánnyal kellett a posztókészítők, mángorlók és nyírók személyzetét szaporítani. Ekkor már nemcsak fekete, piros és szürke, de fehér és kék posztónemüeket is készített a gyár s végenként 17 frtjával bocsátotta áruba. — A gyapjuszükséglet is annyira megnövekedett, hogy 1744-ben egyetlen kerületből 29.324 frt áru gyapjut fuvaroztak be a temesvári posztógyárba. A gyári iparnak ezt a fokát kétségkívül Mercy buzgalmának és bátor vállalkozási szellemének kell tulajdonítanunk.

Mercy távozása után a gyári ipar terén hanyatlás állott be. 1747-ben már azon gondolkodott az adminisztrácziő, hogy a bánáti posztó-, aba- és pokróczgyárakat kiadja iparos embereknek haszonbérbe. Fölmerült olyan terv is, hogy a temesvári posztógyár tágas épületei katonai czélokra fordíttassanak. E szándéknak kivitelét meghiusította egy 1753 júl. 14-én kelt udv. rendelet, mely szerint a temesvári Gyárvárosban fönnálló posztógyárat semmi esetre sem szabad lovassági kaszárnyává átalakítani, hanem továbbra is fönn kell tartani a kincstár számára.

A *papirmalmot* 1732-ben állítá föl Mercy. 1733-ban már üzemben volt. Mi lett sorsa Mercy utódai alatt, nem derül ki az adatokból.

A temesvári gyáriparnak minden más egyébnél előkelőbb, és a munkások értelmi készsége s ízlése tekintetéből is magasabb rendű termelése volt a *selyem*. A selyemipar meghonosításával mintegy betetőzni akarta Mercy az ipari kultúra megalapozása és fejlesztése körül szerzett érdemeit. Sokat fáradozott, hogy ennek a Temesi Bánságban még teljesen ismeretlen iparágnak megfelelő talajt készítsen elő. 1733-ban

összeiratta a Bánátban található csekélyszámú eperfákat és megbízta *Salhausen* czredest, hogy a külföldön nagyobb mennyiségű eperfa-csemetéket vásároljon s ültesse el Temesvárott, Csákován, Becskereken, Pancsován, Verseczen, Fehértemplomban, Dettán és Guttenbrunnban, hol a föld és éghajlat leginkább kedvezett az eperfának. Kihirdetteté egyszersmind az összes kerületekben, hogy az eperfák megcsonkítóit és pusztítóit *halálbüntetéssel* fogja sujtani. A tiszttartóknak és községi előljáróknak meghagyta, hogy az eperfa-ültetvényekre legnagyobb gonddal és lelkiismeretességgel ügyeljenek.

Az első kísérletek Temesvárott a Kis-Palánk táján sikertelenek maradtak, ellenben a várból a vadászerdőbe vivő út mentén ültetett eperfák megfogamzottak és felnőttek. Minthogy azonban az egész tartományban nem volt egyetlen ember, ki a selyembogár ápolásához értett volna, Mercy Milano és Mantua vidékéről hívott be hozzáértő olasz családokat, kiket részint a saját falvaiban, u. m. Mercyfalván, Girodán és Gyarmathán, részint Dettán, Verseczen és Fehértemplomban telepített le, rájuk bízván a selyemhernyó gondozását s a selyemszövés gyári művelését.

E családok kíséretében jött Temesvárra *Rossy Kelemen* mantuai apát, kit Mercy a bánáti selyemkultúra vezető fölügyelőjévé (Werkführender Inspector) nevezett ki 500 frt évi kezdő fizetéssel.[1]) *Rossy a selyemipar valóságos apostolává lőn a Temesi Bánságban.* Beutazta többször az egész tartományt, oktatta és buzdította a népet a selyemhernyó tenyésztésére. A mint hivatalát átvette 143.000 darab eperfát ültetett el Temesvár környékén, a falvakban pedig ingyen osztogatá a selyembogár petéjét a vállalkozó népnek. Rossy oldalán műkö-

[1]) 1736-ban »Seidencultur-Director«, majd »Seidencultur-Oberdirector«, folyton emelkedő fizetési ranggal. Mercy Falkenstein csanádi püspök igéretét vette, hogy kinevezteti Rossyt a káptalanba kanonoknak. Többször ismételte ezt az igéretet Stanislovich püspök is. Az érdemes pap reménye azonban sehogy sem akart teljesedésbe menni. Végre sikerült Engl Antal püspöknek 1749 végén »supernumerarius«, azaz czímzetes kanonokká, 1752-ben pedig valóságos kanonokká kineveztetni Rossit. A csanádi káptalanban a nagyprépostságig emelkedett. Meghalt Temesvárott 1771-ben. Jeltelen sírja a székesegyház kriptájában van.

dött a selyemgyárban, mint munkavezető, *Poly Antal*. Az adminisztráczió gyakrabban küldé ki őt Olaszországba szakértő munkásokért és a selyemgyártásnál szükséges szerszámokért. Szóval az olaszok kezén csakhamar virágzásnak indult a temesvári selyemgyár. A selyemgyár első termékét Istennek áldozta Rossy. Gyönyörű miseruhát készíttetett a temesvári székesegyház számára. Az uralkodó hitvesének, Krisztina császárnénak egy öltözet selyemruhát küldött. De a temesvári selyemgyár gyors föllendülését már nem érheté meg Mercy.

A *bányaművelést* a rómaiak és a későbbi századok bányakultúrájának nyomain újítá föl az udv. kamara Mercy fölterjesztésére. A törökök is folytattak a délmagyarországi aldunai hegyvidék egyes helyein bányászatot és e nehéz munkára leginkább a hadifoglyokat és rabságra ítélt más alattvalóikat használták föl. Délmagyarország visszahódításakor ezeket az elhagyatott bányákat a Temesi Bánság kormánya az osztrák államkincstár birtokába vette. Az udv. kamara már 1718-ban intézkedett, hogy *Majdánpeken, Karánsebesen (?), Oraviczán, Csiklován* és *Bogsánban* a már meglevő régi bányák, mint kiváló jövedelmi források, újra üzembe vétessenek s a munkálatok megkezdésére alkalmas bányamunkások fogadtassanak föl. 1719 elején 13 bányász érkezett Tirolból a bányamunkák betanítására. A karánsebesi, lugosi és facseti kerületek tisztartói jelentették a temesvári kormányzóságnak, hogy a bányászati szerszámokat már beszerezték Erdélyből. Azon évi április hó 26-án az udv. kamara *Kropf* bányafelügyelőt küldé le Bécsből a Temesi Bánság bányaművelésének berendezésére. Tavasz végével már javában aknázták a rézérczet az említett bányákban. Ekkor még csak rézre dolgoztak. Július 1-én rendelte a kamara, hogy mustrák küldessenek Bécsbe az Oraviczán bányászott rézérczből. Nov. 2-án értesítést kért a kamara: vajjon üzemben van-e már a majdánpeki bánya s mennyi érczet termel? Értesíti egyszersmind Mercyt, hogy az Oraviczán készen fekvő rezet, a felküldött mustra értékelése szerint, bécsi mázsánként 44 frtjával adta el Bécsben.

Kitűnik ebből, hogy 1719-ben az oraviczai és csiklovai bányákban már nemcsak a nyers réztermelés volt folyamatban, de üzemben voltak a fából készült zúzógépek is. Ezeket tur-

binával táplálta a patakok vize. A zúzógépek aprózták föl a kohók számára az aknákból talán lóháton, vagy ökrösszekereken összehordott tellérmasszákat. 1720-ban a keleti kereskedők társasága (Orientalische Compagnie) már nem a szemcsés rézérczet, hanem az olvasztott rezet vásárolta a bánáti bányákban, mázsánként 45 frtjával. Irott emlékek bizonyítják, hogy 1720-ban már Majdánpeken is folyt a bányamunka, sőt üzemben volt ott egy új rézhámor is; mert az elűzött törökök, kiktől e bányatelep nevét örökölte, csak magát a bányát hagyták az osztrák győzőknek. 1720 előtt ugyanis a majdánpeki réztermelést olvasztás és földolgozás végett az oraviczai hutába és hámorba kellett szállítani. S minthogy ez költséges és fölöttébb fárasztó volt, a kamara megengedte Mercynek, hogy Majdánpeken két rézhutát és hámort állítson. Az egyik »Károly császár,« a másik »Erzsébet« névre kereszteltetett és mindkettőt 1726-ban tették üzembe.

Az udv. kamarának egy 1721 jan. 26-án kelt leiratából megtudjuk, hogy az oraviczai rezet Bécsben még nagyon tisztátalannak találták, úgy hogy Beszterczebányára kellett azt küldeni újból való átolvasztás végett. Azért rendelte a kamara, hogy az adminisztrácziő ügyes rézműves mestereket állítson a hutákba, kik a réztisztításban jártassággal birnak, nehogy a török feleknek (türkische Parteien) kifogásuk legyen a szállítandó rézáru ellen. A kamara beleegyezését adta továbbá, hogy Mercy javaslata szerint egy rézzúzó és hámor állíttassék Temesvárott is. A zúzógép segíté a bányák nyers ércz-terményeit megtisztítani a tellérsalaktól. — Júniusban tudatta a bankalitás, hogy Selmeczről egy *Kirchner* nevű felőrt (Bergüberreiter) küldött le a bánáti bányák megvizsgálására s egy pontos bányatérkép készítésére. Augusztusban a bankalitás *Schmid Antal* hámormestert szerződteté a bánáti réz földolgozására, s midőn Kirchner nem volt képes megrajzolni a bányamappát, helyére *Perger* szomolnoki bányaigazgató és bányamérnök jött le elkészíteni a mappát. Hihető, hogy Perger javaslatára küldték le Tirolból 1722-ben azt a 247 bányász családot, és Csehországból azokat az olvasztó munkásokat és hámorkovácsokat, kikről már fönnebb említést tettem. E munkásoknak a fölügyeletére és vezetésére két bányatisztnek a kinevezését engedélyezte a kamara: egyet Oraviczán, a másikat Majdánpeken.

1722-ben kiterjeszté Mercy a bánáti bányaművelést a vasércz termelésére is. Ezáltal milliókkal gyarapította a császári kincstár tőkéit. A vasbányászat azévi márcziusban Karánsebesen (?), Csiklován és Bogsánban kezdődött egyszerre. Szükségét érezte a vastermelésnek az egész vidék; mert nemcsak a temérdek építkezés, de a katonaság is, kivált a szekerészet fogyasztotta a vasat nagy mennyiségben. A vasszükségletet 1722-ig úgy födözte a kamara, hogy az összes vasanyagot egy bécsi vaskereskedő, *Kaufmann János* által szállíttatá le a Bánátba. Törvény volt, hogy a bánáti vas- és aczélszükséglet kizárólag csak Ausztriából szerzendő be. Az életbeléptetett vasbányák tehát általánosan érzett hiányt pótoltak s jelentékenyen megkönnyítették, jutányossá tették a vasanyag bevásárlását. De Mercy igyekezete még messzebb terjedt. Nemcsak a tartomány vasszükségletét akarta kielégíteni, hanem versenyre kelt a külföldi bányák vastermékeivel is; mert a bánáti vasat jóság tekintetében még a stájerországi vason is fölülállónak tartották a hozzáértő emberek. Szaporítani kellett tehát a vastermelést, hogy a külföldnek is jusson belőle. 1723-ban üzembe véteté *Dognácskán* a bedőlt régi tárnákat, hol a dús rézkőzet közt, gazdag vasfém- és ólomerek nyúltak el messze távolságokra. Mercy legott két vasolvasztó kohót és a már meglevő rézhámoron kívül egy vashámort is rendeztetett be Dognácskán, bár a kamara nem jó szemmel nézte e bányának újabb beruházásokkal való megterhelését. Az összes bányák vezetését *Hartung* szász bányatanácsosra bízván, Beszterczebányáról és Szomolnokról ismét számos bányamunkást hozatott Mercy, kik *Schubert* bányamester, *Koller György* kohóvezető és *Fulda Marco* üzemfőnök vezetése mellett ezernyi tonna réz- és vasérczet dolgoztak föl naponta, a miről *Erlacher János* tiroli bányakönyvelő számolt be az adminisztrácziónak. A bánáti rézszükséglet évenként 8—10 ezer mázsa volt, a vasszükséglet meghaladta a 20—30 ezer mázsát. Legproduktivabb volt a bogsáni vasbánya. 1728 május 26-án tudatta az adminisztráczió a tiszttartókkal, hogy a bogsáni vashámor már oly termőképességre emelkedett, hogy egymaga is képes vassal ellátni az egész Temesi Bánságot. Azért ezentúl nem szabad a Bánátba vasat behozni sem Magyarországból, sem Erdélyből, sem Stíriából. Ekkor már munkásokban sem volt hiány, sőt kénytelen volt a bányaigazgatóság a

bogsáni vashámorból elbocsátani a fölösszámú kovácsokat, kik aztán Karánsebesen, Új-Palánkán és Dettán rendeztek be maguknak műhelyeket. A kamara hirdetmények útján fölhívást intézett a német telepesekhez: jelentsék be 16—20 éves fiaikat, kik a bányászi pályára hivatást éreznek, hogy kinstári költségen képeztesse ki és a bánáti bányákban alkalmazhassa őket. Ezentúl már számos vezetőmunkás, üzemfőnök, felőr és bányamester került ki a bánáti hegyvidéki családok köréből.

Az *arany- és ezüstkutatás* Csiklován, Oraviczán és Dognácskán eredményezett kedvező termelési jövedéket. Különösen Csiklován bukkantak vastag aranyerekre és az onnan nyert természaranyat aránylag kevés költséggel és csekélyebb fáradsággal állították elő. Az ezüstöt bővebb mennyiségben Dognácskán és a bogsáni vasbányákban fejtették. Ott az ezüstszemcse a vaskővel és rézzel vegyest fordult elő. Arról is meggyőződött a bányaigazgatóság, hogy az elhagyatott régi bányák környékén halomszámra fekvő hányókban még sok arany és ezüst található a használatlan salak és szegényércz közt. A bányaigazgatóság fölásatta és földolgoztatta a hányókban parlagon heverő e kincseket, úgy hogy a Temesi Bánság arany- és ezüsttermelése meghaladta a várakozásokat és szépen jövedelmezett. 1731-ben rendelte az udv. kamara, hogy a bánáti lakosság jobb ellátása végett életbe kell léptetni az aranymosást (Goldwäscherei). Ennek fölügyeletével *Kempf* kincstári inspektor lett megbízva, ki az aranytartalmú vizek mentén kioktatta a lakosságot az arany kiiszapolásának technikájára. Az ekképen nyert aranyat, pisetáját 2 frt 33 krjával számítva, be kellett szolgáltatni a temesvári főszámvevőségi hivatalba. Onnan mind a bányaaranyat és ezüstöt, mind az iszapolt aranyat évenként külön futár szállította Bécsbe a kamarához értékesítés végett.

A bányák fölszerelését — kivéve a bányászszerszámokat, szellőztető gépeket, aknamécseket és a betoduló víz eltávolítására szolgáló szivattyúkat, mit a kamara rendszerint Bécsből küldött — a saját anyagából és a saját alkalmazottjaival készítteté az adminisztráczió. Minthogy kőszénre akkor még nem bányásztak, a hutákat, olvasztókemenczéket és kovácsoló hámorokat faszénnel kellett fűteni. A faszenet óriási mennyiségben az erdőmesterek fölügyelete mellett a kerületek robotosainak

kellett készíteniök a kincstári erdők fatermeléséből. Az adminisztráczió üzleti alapon kezelte a szénanyag beszerzését, a menynyiben kedvező föltételekkel a szénégetés jogát *Lechthaler* erdésznek adta ki haszonbérbe. A haszonbérleti szerződés értelmében a faszén előállítása különösen a verseczi, karánsebesi, újpalánkai, almás-klissurai és orsovai alattvalókat terhelte. A bányakőzet robbantására a temesvári »Zeughaus«-ból szintén saját készítésű lőport használtak, melyet a temesvári lőpor- és salétromgyárban egy *Weis János* nevű hesszeni tüzérkapitány gyártott. Mindamellett a bányabefektetések költségei évenként mintegy 180—200 ezer frtra rugtak.

Minthogy a bányaművelés évről-évre terjedelmesebb lőn és folyton tökéletesbült, olyannyira, hogy az adminisztráczió a mindinkább fokozódó közigazgatási teendők mellett alig győzte tovább a bányakezelés sokféle dolgait: Mercy 1727-ben javaslatot terjesztett föl az udv. kamarához, hogy a bányák főfelügyelete és igazgatása különíttessék el az adminisztráczió hivatalos körétől s önálló »*montanisticum*« állíttassék föl, melynek az összes bányaügyek alárendelve legyenek. A kamara elfogadta e javaslatot s már 1727. évi decz. 15-én megkezdte működését az adminisztráczió mellé rendelt külön bányászati osztály, melynek elnökévé *Rebentisch* báró adm. tanácsos, ennek távozása után pedig *De Jean* adm. tanácsos neveztetett ki. Mercy maradt ugyan továbbra is az összes bánáti ügyek élén, de az adminisztrácziótól elválasztott montanisticum külön bányaszabályzatot (Bergwerks-Instruction) kapott a kamarától. E szabályzat szerint a bánáti bányaügyeket most már a saját felelőssége mellett kezelte a montanisticum, a hozzá beosztott bányamérnökökkel és bányatisztekkel. Ezzel a Temesi Bánságban a bányakultúra új korszakba lépett. —

A bánáti termények értékesítését a *kereskedelem* eszközölte. Temesvár visszavételének első éveiben a kereskedés a vásárokon, piaczokon és a házalók kezén bonyolódott le. Mint minden primitív állapotban, itt is nagy szerepe volt akkor a cserekereskedésnek, mely hitvány külföldi csecsebecsékért a tartomány ipari és gazdasági termékeit ragadta magához s voltaképen nem volt egyéb, mint az együgyű nép becsapása. Mercy legott észrevette ezt s 1720-ban rendeletet adott ki, hogy a kóbor görög,

zsidó és rácz házalókat le kell csukni, a mint rájuk akadnak a falvakban. Az úri családok hajón hozatták maguknak Bécsből a különféle kereskedelmi czikkeket; a mi pedig a köznép mindennapi szükségleteire kellett, annak árát Mercy 1721-ben szabályozta. Egy mérő búza 36 krajczár volt, egy mérő árpa 24 kr., egy font hús 3 kr., egy mázsa só 2 frt 15 kr. és egy mázsa mész 1 frt 8 kr. Ezt az ártarifát botbüntetés terhe alatt nem volt szabad túllépni. Tilos volt a piaczon és a vásáron szárnyas jószágot, vagy közönséges eleséget árusítani, mert azt minden család maga termelte magának. A kofáknak elkobzás büntetésével tiltatott a piaczi, vagy vásári elővétel. Kiterjedt Mercy figyelme a forgalomban levő pénznemüekre és Temesvár érdekeire is. 1724 jún. 30-án rendeli, hogy a louisdort minden kamarális pénztár 7 frt 30 krjával köteles beváltani. A tiszttartók tegyék ezt közhírré a kerületekben, nehogy a Németországból bevándorló telepesek, a kik ilyen pénzzel vannak ellátva, a kereskedők csalfaságának áldozatul essenek. Temesvár városának megengedte, hogy a hétfői és pénteki napokon tartatni szokott piaczokon 3 kr. helypénzt szedhessen minden egyes kocsitól.

Nagyobb szabású kereskedés csak 1723-ban kezdődött, mikor Temesvárott Wallis gróf elnöklésével a *német kereskedelmi társaság* (Commercien Societät) megalakult. *A szándék az volt, hogy a Temesi Bánságban teljesen német legyen a kereskedés.* 1724 jan. 22-én egy rácz kereskedő akart üzletet nyitni a temesvári kerületben. Az adminisztrácziő tudni óhajtá: vajjon az illető már azelőtt is a kerületben lakott-e, »weil man deutsche Kaufleute untergebracht wissen will«. A német kereskedelmi társaság vette át mind a tartományban termelt, mind a transito kereskedelmi czikkeket s továbbítá azokat a külföldi árupiaczokra. A szállítást *Forstmayer* bécsi hajósmester eszközlé a Dunán, Tiszán és a Száván. Azonban a német társaság alig uralkodott két évig a helyzeten. *Bibics Ján*, temesvári előkelő lakos elnöklésével csakhamar megalakult a *görög kereskedelmi társaság* s a bánáti görög és rácz kereskedők szembeszálltak a németekkel. Kieszközölték az udvarnál, hogy a kereskedés nekik is engedélyeztessék a Temesi Bánságban, kik mindenkor hűen szolgálták ő felsége érdekeit. 1725-ben okt. 8-án már közöztetté az adminisztrácziő, hogy a bánáti kereskedés a

Temesvárott alakult 76 főből álló keleti görög kereskedelmi társaságnak (Orientalische Compagnie) meg van engedve.[1]) Ez gazdagabb volt s jobban győzte pénzzel. Ügyessége és vagyona által lassanként hatalmába kerité az egész bánáti termény- és marhakereskedést, sőt Temesvárott még más két szövetséget is létesített, megalakítván a *Viehhandlungs-Societät*-et és a *Praedien Societät*-et. A zsidó üzletemberek a német kereskedelmi társasághoz szegődtek, miért is »német zsidók«-nak nevezték el őket. A német és görög kereskedelmi társaságok Mercy egész kormánya alatt folyton versengtek egymással, úgy hogy az udvari kamara 1725-ben egy »Norma regulativa«-t volt kénytelen kiadni a kölcsönös károsítások meggátlására. Az adminisztráczió azonban mindig a német kereskedőket pártolta, nekik juttatván minden megbízást és kezükre játszván minden jövedelmező üzletet. A görög, vagyis keleti kereskedelmi társaságnak az adminisztráczió még a saját érdekeinek sérelmével is, a hol csak lehetett, útjában állott. Igy 1729-ben megtiltotta, hogy ez a társaság a bánáti vashámorokból Törökországba kaszákat, sarlókat s egyéb gazdasági czikkeket szállítson. Ellenben még 1724-ben megbízta a német kereskedők társaságát, hogy *Enoch* zsidóval az összes bosnyák rézszükségletre szállítási szerződést kössön. Megbízta továbbá a német társaságot, hogy 2000 mázsa viaszt, 1000 mázsa dohányt, 12.000 mérő különféle gabonát, 4000 akó bort, 2000 akó pálinkát és 1000 mázsa viza-ikrát szállítson a tengeri kikötőkbe s onnan tovább. Megbízta végre, hogy 140—150 mázsa bánáti rezet vigyen ki próbaképen Velenczébe s Buccariba. Ugyancsak a német társaság szállítá az alattvalók adózásából összegyüjtött több ezer mázsányi viaszt is Velenczébe. 1725-ben Porto-Ree, Új-Palánka és Orsova közt állandó és rendes hajóközlekedést

[1]) Bécsben már 1670 táján alakult egy *keleti kereskedelmi társaság*, mely évek multán több magyar városban is, így Pozsonyban fiókot nyitott s kezében összpontositotta a Magyarországból Bécsbe menő marha- és terménykereskedést. Erdélyben a társaság teljes kereskedelmi egyedáruságot szerzett s Magyarországban szintén élvezett előjogokat, melyek azonban a magyar kincstári bevételeknek kárára voltak, úgy hogy 1681-ben a rendek a társaság megszüntetését sürgették. (*Acsády:* Magyarorsz. tört. 392. l.)

létesített a német kereskedelmi társaság, hogy a bánáti bányatermékek és egyéb áruczikkek szabott időre érkezhessenek az európai kereskedelmi piaczokra.

Élénk kereskedést űzött a német társaság az adminisztrácziótól időközönként elárusítás czéljából átvett bánáti bányatermékekkel, különösen a rézzel. Igy 1725 nov. 12-én kamarai rendelet szerint a fekete, rózsa, és hengerelt rezet mázsánként 36 frtjával árulta a társaság és oly jó vásárt csinált vele, hogy a következő évben még több rezet kért az adminisztrácziótól, minthogy Triesztben, Fiumében és Regensburgban nagyon keresett czikk volt a bánáti réz. 1726 júl. 6-án tudatja az udv. kamara az adminisztráczióval, hogy ő felsége a Boroszlóban elraktározott 11.000 mázsa bánáti rezet *Hirschl* lengyel factor örököseinek adta el 50.000 frtért. Néhány hétre rá, aug. 14-én, a bankalitás utasította az adminisztrácziót, hogy a Triesztben, Bukarestben és Regensburgban eladott bánáti rézért 30.171 frt 12 krt vételezzen be a főpénztárba. Okt. 12-én az adminisztráczió ismét 1500 mázsa rezet adott át a német kereskedelmi társaságnak, hogy azt Triesztbe, Buccariba és Regensburgba szállítsa.

De nemcsak a temesvári német kereskedelmi társaság, hanem magánosok és külföldiek is kereskedtek a bánáti rézzel. *Ibrahim Musztafa*, bosnyák basa, 1726-ban igen sok rezet szállított el a bánáti bányákból Boszniába, Konstantinápolyba és Adrianopolba. *Hirschl Miksa*, zsidó kereskedő Győr vidékén, *Flitsch* rézműves Erdélyben és Moldvában, a Krajnában és Oláhországban kereskedtek bánáti rézzel. A velenczei piaczon *Hagli Damján* török kereskedő, *Dámon József* és *Athiás Ráfael* zsidó üzérek képviselték a bánáti rézkereskedést. Konstantinápolyban *Sabach Izsák* ozmán kereskedő is többször kötött szerződést az adminisztráczióval bánáti rézre, sőt a Bosporus partján bánáti rézáruházat is állított. Minthogy azonban 1728-ban 1000 mázsányi réznek az árát nem fizette le pontosan, az adminisztráczió csak 3—400 mázsát engedett neki készletben tarthatni. *Szakmár József* zsidó kereskedő Lengyelországban és Litvániában hordozta meg a bánáti rezet. De a bánáti fémáruk legkiválóbb szállítója *Schreivogel* volt, ki 1725, 1726 és 1727-ben Németországba és más északeurópai államokba egymaga annyi bánáti rézárut szállított, mint a temes-

vári német kereskedők egész társulata. Ő létesíté az állandó üzleti összeköttetést a temesvári kereskedelmi társulat és a trieszti s fiumei kereskedők szövetkezete közt, a minek a bánáti kereskedelemre oly jó hatása volt, hogy az udv. kamara külön leirattal is utasította az adminisztrácziót, hogy a fiumeiekkel és triesztiekkel tartsa fönn szorosan az üzleti összeköttetést, annál inkább, mert a fiumei és trieszti keresk. szövetkezet hajói sokkal jutányosabban szállíthatják a Temesi Bánság számára kelet fűszereit s egyébb kincseit, mint a dunai és szávai hajók.

A kallinai üveghuta öntvényei számára Új-Palánkán és Orsován volt a raktár. Onnan látta el az adminisztráczió üvegáruval Szerbiát, Oláhországot, Bulgáriát és Maczedóniát. Különösen keresett áruczikk volt az ablaküveg. Orsován 1728-ban számos keleti üvegkereskedő telepedett le, kiket az adminisztráczió szívesen fogadott be a tartományba. Épp ily keresett kikötője volt Új-Palánka is nemcsak a bánáti ólom-, réz- és vaskivitelnek, de a belföldi üvegipar kifelé való értékesítésének is. Az adminisztráczió egyik kedvelt kereskedőczége volt Új-Palánkán a *Theodorovics Nicola* czég. Ez volt főbizományosa a kallinai üveghuta elárusító raktárának. Az újpalánkai vaskereskedést 1724 óta bizonyos *Humbel János*, németországi vasárus tartotta a kezében.

A gabonakereskedés túlnyomó részben görög, örmény és szerb üzletembereké volt, a kikkel 1728 táján csak a gazdag temesvári *Wolf* és *Schwartz*-féle zsidó terménykereskedők versenyezhettek.

Nagyarányú kereskedést űztek bánáti mézzel, viasszal, szappannal és faggyuval a temesvári *Stoján* és *Nedelko Zsiván* czégek. Ők szállították a bányák és a bánáti katonaság számára a gép- és mécsolajat, a gyertyát, szappant stb. Ugyanők érdemeket szereztek a délvidéki méhtenyésztés körül is. Egyedül csak a temesvári kerületben 12.193 méhkast tartottak árendában a köznéptől, melyet az adminisztráczió rákényszerített a méhtenyésztésre.

1727-ben egy *Kristóf Gáspár* nevű vászonkereskedőt emlegetnek az adatok, irván róla, hogy a bánáti katonaság részére 10.910 frtért 70.470 rőf vásznat és 10.024 rőf zsákszövetet szállított.

Az apró detailkereskedés, mint már érintém, részint a vásárokon és piaczokon, részint az úgynevezett mozgó kereskedelem ölén bonyolódott le, a portékáikkal faluzó és házaló török és görög szatócsok közvetítésével.

Áruczikkek adásvételénél 1725-ig a török hossz- és súlymérték, az okka, arasz és láb volt használatban. 1725-ben léptette életbe az adminisztrácziò a bécsi nehezéket és a bécsi rőföt. A gabonakereskedésnél 1726-ban a hivatalosan megpecsételt pozsonyi-mérő (Pressburger Landmetzen) lépett érvénybe.

A forgalmi pénzek nemét és értékét kezdetben a bevett szokás szabályozta. Forgalomban voltak vegyesen német, lengyel, franczia, olasz, görög és török pénzek. 1726-ig maga az udv. kamara sem volt tisztában vele, hogy milyen váltópénz járja a Temesi Bánságban. Ekkor hívta föl a kamara az adminisztrácziót jelentéstételre: vajjon a 17 krajczáros és 7 krajczáros pénzeken kívül miféle más pénznemek léteznek a Temesi Bánságban? Aprópénz egyáltalában kevés volt. Leginkább a török aprópénz forgott közkézen s az adminisztrácziò is ezt részesíté előnyben. 1728-ban *Králik* tiszttartót küldé az adminisztrácziò Konstantinápolyba pénzt váltani. Králik 13.482 frt 9 kr. török aprópénzt hozott magával a temesvári főpénztár számára. Érdekes, hogy 1727-ben az újpalánkai kerületben azért folyt be kevés contributio, mert a Rákóczi-féle váltópénzt (Ragotzysche Scheidemünzen), mely ott forgalomban volt, nem fogadta el a kerületi tiszttartói hivatal. Ellenben más kerületek elfogadták. Igy a karánsebesi tiszttartó ugyancsak 1727-ben jelenté az adminisztrácziónak, hogy a kerületi pénztárba befizetett pénzek közt 1414 frt 33 kr. Rákóczi-féle poltura találtatott. Erre az adminisztrácziò meghagyta az összes kerületeknek, hogy a Temesi Bánságban forgalomban levő Rákóczi-pénzt 1 krajczár értékben mindenütt el kell fogadni. 1728-ban a Rákóczi-polturáknak (Poltracken) rossz hírük kerekedvén, helyettük a bankalitás intézkedése folytán a cseh-garast (Böhmische Gröscheln) hozták forgalomba a Temesi Bánságban. Ugyanakkor rendelte a kamara, hogy a Rákóczi- és lengyel pénznemeket ne fogadják el továbbra a bánáti pénztárak, a zechini-dukátok értéke egyenlő legyen a körmöczi aranyokéval, a louisdor értéke pedig 6 frt 48 krban állapíttassék meg.

VIII.

A kulturális fejlettség fokmérői mindig azok a *közállapotok*, melyek közt valamely nép él. Mercy gubernátori korának kultúráját s az ő kormányának értékét kitetszően tüntetik föl a közviszonyok, melyek közt a Temesi Bánság lakossága élt. Az akkori közállapotok hamisítatlan képét mutatják az adminisztráczió hivatalos iratai. Ezek szerint Mercy katonai önkényű idegen igazgatása nélkülözte azokat a föltételeket, melyek az alattvalót megbékéltetik helyzetével és megnyugvásra, sorsával való megelégedésre hangolják.

A szegény népet nemcsak elviselhetetlen terhek nyomorgatták, de azonfölül egyik oldalról a közigazgatás zsarnoksága, másikról a katonai brutalitások szorították présbe.

A följegyzett tények mindennél hitelesebben beszélnek a Temesi Bánság közállapotairól Mercy kormányzatának idejében.

Különösen a hatalmaskodó katonaság és némely kerületi tisztviselők tették súlyossá és szomorúvá az alattvalók helyzetét.

1718 febr. 28-án jelenti a becskereki kerület tiszttartója, hogy *Sartory* adjutáns katonái agyonütötték a szécsányi kenézt, más katonák pedig halálosan megsebesítették a becskereki főkenézt. Megütközik ezen maga az adminisztráczió is, írván a hadtest-parancsnoksághoz: »Derlei Behandlungen werden die sich von den Türken geflüchteten Banater Insassen von der Rückkehr ins Banat abschrecken.« Ugyanaz a tiszttartó jelenti május 1-én, hogy *Oehlslegl* becsei harminczados, valamint a csanádi harminczados is, nemcsak tisztességtelenül viselkednek az alattvalókkal szemben, de tettleg is bántalmazzák őket. *Döppe* komisszárius pedig oly gőgös és szemérmetlen, hogy negyedik személynek tartja magát a Bánátban. A verseczi tiszttartó panaszolja, hogy a Bayrait-dragonyosezred katonái teljesen föletették (ganz ausfouragieret) a környékbeli községeket, sőt a kerületi pénztárt is ellopták. A bogsáni lakosság ugyanakkor azért jajdul föl, mert *Grady* báró, gránátos kapitány, rettentő módon sanyargatja a lakosságot és azt kívánja, hogy éjente négy férfi és egy nőszemély álljon mellette őrt. Okt. 4-éről a csanádi tiszttartótól van jelentés, mely szerint a szegedi híd

őrizetére kirendelt temesvári katonaság nemcsak üti-veri a szaravolai és szentmiklósi lakosokat, de szüntelen lopdossa is őket. Ugyanő jelenti okt. 25-én, hogy a rácz-csanádi komphoz kirendelt káplár agyonlőtte az ottani pópa feleségét, a helység lakóit botozza, bántalmazza és a mellett minden családfőtől két darab tizenhetes pénzt (Siebzehner) zsarol a maga számára. A zsablyai révnél valami *Zsiván* nevű kapitány önhatalmulag vámhivatalt állított föl és a saját erszénye javára vámolta az utazó közönséget. A Schönborn-ezred katonáitól egyáltalában nem tud a lakosság maradni. Annyira zsarolják és lopják a népet, hogy a becskereki kerületben számos községből már teljesen elköltözött a lakosság.

1719-ben két rendeletet is bocsátott ki az adminisztráczió a katonaság visszaélései ellen. Ápr. 29-én meghagyta a kerületeknek, hogy a katonának semmit se adjanak a szabályszerű illetményein kívül és ne engedjék, hogy bármit is csikarjon a paraszt néptől. Decz. 17-én rendeli az adminisztráczió a főhaditanács leirata értelmében, hogy a parasztság ne adjon semmit a beszállásolt katonának a kenyéren, húson és són kívül, a miről kéthavonként kell leszámolni. Pénzt semmi esetre se adjanak nekik az alattvalók.

Csakhogy mindez írott malaszt maradt. 1720-ban és a következő években nemcsak ismétlődtek a panaszok, de sőt rosszabbra fordult az állapot. 1721-ben a Párdányban szállásoló katonaság lopja, veri a lakosságot, a tisztjük eleség kiszolgáltatására kényszeríti a népet, a kenézekkel pedig bizonyítványokat irat alá, hogy a katonaság kifogástalanul viseli magát. A fosztogatás, sarczolás annyira elvetemült, hogy a tiszttartók jelentése szerint számos községben semmiféle adót sem lehetett már behajtani a lakosság leírhatatlan nyomora miatt. Ugyanazon évben a csákovai kerületben bizonyos *Parna* (talán Barna) főkenéz hatalmasul elfoglalja a valyepáji lakosok földjeit, sőt pénzadózásra is kényszeríti őket, mert — úgymond — azelőtt is 15 darab oroszlán-tallért (Löwenthaler) fizettek a török uraknak. A szelcsovai vámszedő elveszi az alattvalók lovait és szarvasmarháját s őt meg nem illető tekintélyt arrogál magának (übermässige und sträfliche Auctorität), a néppel pedig leírhatatlan brutális módon bánik (und behandelt die an der Gränze liegenden Dörfer mit unbeschreiblicher Härte). 1722-ben *Bunitz*, kerü-

leti mérnök, följelenti *Sonnenberg* altiszttartót, mert csaknem zsarnoki módon »fast tyrannisch« bánik el az alattvalókkal. 1723-ban Becse községe panaszolja, hogy *Hermann*, ottani harminczados, még az élelmiszereket is elszedi a lakosoktól. A Lugoson állomásozó *Piccolomini* gróf kapitánynak pedig az a szokása, hogy az alattvalók szárnyasjószágát vadászkutyákkal fogdossa és lövöldözi össze az utczán, a mi miatt a lakosság hasztalan kért orvoslatot a parancsnoktól. 1724-ben a katonaság elszállásolása miatt zúgolódik a közönség. A tisztek kiszemelik maguknak a jobb házakat a községekben és egyszerüen elfoglalják azokat. A háztulajdonost és családját kidobják a saját otthonukból, úgy hogy kénytelenek másoknál lakást bérelni. 1725-ben *Kern József* altiszttartó az adóbehajtásnál 28 botot méretett egy vermesi lakosra, oly kegyetlenül, hogy a szánandó ember belehalt a sebeibe. 1726-ban maga *De Jean* kormánytanácsos jelenti Rebentisch adm. elnökhelyettesnek, hogy a temesvári katonai fővárta börtönébe, nem tudni kinek a parancsára, elcsuktak néhány temesvári polgárt és ott »auf den Hintern« 50—60 botütéssel büntették.

Ilyen esetek után, melyeknek bizonyára híre ment az egész tartományban, szökdösni kezdett a nép magyarországi, vagy erdélyi területre, különösen azokból a községekből, a honnan könnyen érhette el a határt.

1724-ben okt. 26-án és nov. 24-én jelentések érkeztek Temesvárra, hogy Kis-Zombor község átszökött a Maroson Csanádmegyébe. Házaikat széthányták, földjeiket munkálatlan hagyták. Szanádról és Kanizsáról a Tisza bácskai oldalára szöktek a magyarok; nem tudták elviselni a német katonaság kegyetlenkedését és az emberfölötti közterheket. Hivogatták, csalogatták a többi népet is. A ki pedig nem ment utánuk, megfenyegették, hogy fölgyujtják feje fölött a házat. A német telepesek sorsa sem volt külömb. Még a legbujább termékenységü vidékeken sem tudott a nép megélni, annál kevésbé fizethette az adóját, megtakarításról pedig éppen szó sem lehetett. 1726-ban a délvidék legtermékenyebb kerületének, a csanádinak tiszttartója hivatalosan bizonyítja, hogy a kerületben telepített német falvak egyike sem adóképes (kein contributionsfähiger Ort im Districte

sich befindet). S mikor a Montecuccoli-ezred bevonult a Bánátba, ugyancsak a csanádi kerület lakossága jajdult föl legelőbb, hogy honnan teremtsen szekeret és lovat a katonák szállítására, mikor annyi szekér és ló nincs az egész kerületben. 1729-ben Giroda falu kivándorolni készült, mert az ottani garnizon temérdek kárt tett a vetésekben és a legelőn. A katonaság föleszi az emberek éléstárát és fölemészti a házi jószág takarmányát, úgy hogy egész vidékek az éhinség kárhozatának vannak kitéve és a lakosság szanaszét szökik, a merre lát. Az adminisztrációnak az alattvalók kóborlása ellen kiadott tilalma, valamint az a rendelete, hogy mindenki a saját falujába terelendő vissza, a vagabundokat pedig föl kell akasztani, teljesen hatás nélkül maradt.

Növelte a nép elkeseredését a végletekig fölcsigázott töménten robotmunka és a velejáró embertelen bánásmód, mellyel a külső tisztviselők a köztehervíselést kezelték. Igy például fölhajszolták az alattvalókat a temesvári, karánsebesi és orsovai várak építéséhez robotmunka teljesítésére egész Szeged, Becskerek vagy Pancsova alól. A csanádi és becskereki kerületekből egész Lippára parancsolták az embereket, hogy a Maros medrét és partjait tisztogassák. A Bega folyó tisztítására évente a temesvári, lippai, lugosi és csákovai kerületek egész lakosságát rendelték ki. A munkásnép a nehéz munka után nem kapott egyebet, mint egy kevés kenyeret és 3 kr. napidíjat, a mellett némán kellett tűrnie a hajduk és pandurok bárdolatlan durvaságait. 1718 júl. 18-án parancsolja az adminisztráczió a lugosi és facseti kerületek alattvalóinak, hogy Bertalan napjáig a kincstári erdőkben 1000 öl tűzifát vágjanak, 100.000 zsindelyt készítsenek és nagymennyiségű talicskát faragjanak. Babsán 600 fatörzset kellett levágni és Temesvárra szállítani a robotos munkásoknak. 1723-ban 10.000 darab fatörzs vágása volt kiosztva a facseti és lugosi kerületek alattvalóinak. Mindezt hídépítési czélokra ki is kellett ácsolniok és a megjelölt folyókhoz szállítaniok. Köteleztettek továbbá az alattvalók a katonaság számára is roppant mennyiségű tűzifát vágni és befuvarozni. Igy a csákovai kerületből évenként 4000, a temesváriból 2000, a lippaiból szintén 2000 öl tűzifát szállítottak robotosok az erdőkből. A lippai kerületnek szénát kellett termelni és szállítani a Vingán elhelyezett kincstári tenyészmarha számára. Mesébe illő dolog,

mennyi szénát kellett évről-évre más kerületeknek is a katonaság számára szállítani. Egymaga a csanádi kerület 1600 boglya széna előállítására volt kötelezve. Azontúl még a visszaélések is annyira elszaporodtak, hogy 1729-ben kénytelen volt az adminisztráczió az összes tiszttartóságokhoz körrendeletet kiadni, hogy a kerületi tisztviselők ne használják föl a közmunkákat saját maguk javára és ne átkozzák, ne szidalmazzák és ne ütlegeljék az alattvalókat. Még 1731-ben is, mikor pedig a közviszonyok már bizonyos megállapodásra jutottak, a központi igazgatásnak közvetetlen közeléből, a temesvári kerületből hangzik föl a hivatalos panasz, hogy az alattvalók »wegen den ihnen unüberschwinglichen Lasten stark entweichen.« [1] —

Egy másik munkámban ismertettem már a *polgári* és *bűnfenyítő bíráskodást* a Temesi Bánságban.[2] A tiszttartók és kenézek bíráskodása (Landjustiz) épp oly gyarló volt, mint a tartományi hadbíróságé (Land-Auditoriat). Különösen abban látott sérelmet az igazságkereső köznép, hogy a hadbíróságoknál módfölött megtaksálták a szegény embert, »so dass wir die Justiz zu suchen uns schier nicht mehr getrauen«.[3] Ezt a közállapotokkal elégedetlen bánáti alattvalók írják a császárnak 1718-ban.

A falvakban arról lehetett fölismerni a kenéz házát, hogy előtte állt a kaloda, a deres, meg a hegedü, az ajtófélfán pedig ott lógott a bilincs, meg a bot. 1719 május 24-én rendelte az adminisztráczió, hogy a criminális bűntettek elkövetőit a kerületi tiszttartók tartóztassák le s előzetes kihallgatásuk után küldjék Temesvárra összes irományaikkal és a bűnlajstrommal együtt. Temesvárott a várbeli porkoláb vette át a gonosztevőket és elbánt velük az udvari haditanácsnak egy 1719-iki utasítása szerint, melynek már a puszta czíme is félelmetes : »Instruction vom Hofkriegsrath für den Stabsprofosen der Festung Temesvar, vermög welcher sich derselbe in seinen Dienstobliegenheiten mit Eisen und Banden zu versehen habe.« Leggyakrabban előforduló bűncselekmények a csalás, lopás rablás, gyújtogatás, útonállás, orgazdaság, verekedés, gyilkosság, kétnejüség, házasságtörés és a vérfertőzés.

---

[1]) *Baróti :* »Adattár«.

[2]) Száz év Délm. u. történ. 143. l.

[3]) *Bécsi titk. levtr.* Acta die Einrichtung des Tem. Banats betreffend.

A büntetések túlszigoruak és kegyetlenek. Előfordul a büntetések közt az »oldalborda-bökés« (Rippenstoss). 1719-ben egy karánsebesi hadnagy lecsukatta a tiszttartó irnokát és bírói ítélet után oldalborda-bökésekkel kinoztatta meg. 1724-ben Radojevácz on pénzlopás történt a vámhivatalnál. Két olasz nő volt a tolvaj. *Garbarossa Juditot*, ki résztvett ugyan a lopásban, de a maga részét visszatéríté, két napon át két-két órára nyakgallérba szorították s a helységben körülhordozták. A másik nőt, *Firondát*, minthogy már nem volt képes megtéríteni a lopott összeget, hóhér által megkorbácsoltatta a bíróság és örök időkre száműzte a Temesi Bánságból. Halálos ítéleteket oly könnyen mondott ki az adminisztráczió, mintha csak lakodalomra hívta volna a delinquenseket. Halállal büntetik még a faültetvények rongálóit is, a házasságtörőket és bigamusokat. A kivégzések megdöbbentően gyakoriak ; minden hónapra jutott néhány eset. De előfordult akárhányszor, hogy 8—10-et végeztek ki egyszerre. 1718-ban csak magában Temesváron 14 kivégzés történt. Minden városban, sőt a nagyobb helységekben is hóhért tartott az adminisztráczió s a halálos ítéletek végrehajtási költségeiből, meg a büntetéspénzekből fizette. A halálos ítéleteket különböző módon hajtották végre. Szokásban volt a kerékbetörés, karóbahúzás, nyakazás, az agyonlövés és az akasztás. Egy alkalommal egy betörőt, ki a templomból apró devotionálékat lopott, máglyahalálra ítélték. A boszorkányokat szintén elégették. Közönségesen azonban a halálbüntetéseket kötél által, vagyis akasztással hajtották végre, rendszerint a bűncselekmény színhelyén, olykor a kerület központján. Minden kivégzéshez több kormányszéki tisztviselő ment ki Temesvárról, hogy annál fényesebb legyen a látványosság. 1722-ben két olasz munkást, *Magdelini Györgyöt* és *Pétert* ítélt halálra a temesvári auditoriátus. Minthogy lugosiak valának, oda viteté őket az adminisztráczió, meghagyván a lugosi kerület tiszttartójának, hogy a delinquensek és a hivatalos személyzet odaszállítására hat fogatot küldjön Temesvárra s Lugoson akasztófát állíttasson. Ugyanakkor Pávó rablógyilkost és nőbecstelenítőt hatlovas szekéren Verseczre szállítják Lugosról és ott akasztják föl. 1727-ben Nagy-Gájon justifikáltak egy *Ivkó* nevű embert, mert a rablóknak búvóhelyet adott a házában. Hét kocsira való tisztviselő úr ment ki az executióhoz. Ugyanígy történt

kevéssel utóbb Dentán, hol azért kötöttek föl egy megtévedt embert, mert parázszsal égetett egy suhanczot, hogy pénzt csikarjon tőle. Nevezetes azonban, hogy a kivégzendők lelki vigasztalására, bármily vallásuak voltak is, mindig jezsuitákat rendeltek ki. A görög-keletiek vallásuk elnyomását látták ebben az eljárásban és panaszt tettek Bécsben a császárnál. Ennek következtében 1732-ben az a változás történt, hogy a nem katholikus delinquenseket »cum permissione Illustr. Eppi Csanadiensis« a saját papjuk látta el ugyan a végső szentségekkel, de a vesztőhelyre ekkor is kath. pap, többnyire temesvári jezsuita kísérte. A temesvári vesztőhely évszázadok óta a Hunyadi-kastély mögött, vagyis a belgrádi kapun kívül eső mezőségen volt, a hol Dózsát is elégették. Már fönnebb mondottam, hogy emlékezetet meghaladó idők óta kápolna állt azon a helyen, melynek közelében terült el a császári szekerészek telepe (Capella prope vecturas caesareas).

1729 jan. 1-én hirdeté ki az adminisztráczió, hogy a polgári és büntető igazságszolgáltatás javítása czéljából (zur besseren Beförderung der Justiz) Temesvárott katonákból és kamarális tisztviselőkből álló *törvénykezési bizottságot* nevezett ki a császár. Ez a vegyes törvényszék a temesvári térparancsnok elnöklésével hetenként egyszer ülésezett s mondott ítéletet az eléje terjesztett polgári és criminális perekben. A bizottság kinevezése kétségkívül haladást jelent a Temesi Bánság judicaturájában; mert nemcsak gyorsítá a polgári perek letárgyalását, de enyhítette és humánusabbá tette a bűnfenyítő eljárást is. Már azon évi márcz. 25-én utasítja a bizottság a kerületek tiszttartóit, hogy a bűnvallatásnál szelíden és emberségesen járjanak el, a torturának és más egyéb kényszereszközöknek alkalmazását pedig mellőzzék.

Ügyvédet az egész korszakban csak kettőt neveznek meg adataink. Egyik a tartományi ügyész (Landes-Advocat), *Prunauer Sebestyén;* a másik egy *Falck* nevű temesvári gyakorló ügyvéd, kiről a központi kerület tiszttartója azt jelenti az adminisztrácziónak, hogy módfölött el van adósodva.

Azonban sem a katonai s polgári tisztviselők önkénye és hatalmaskodása, sem a büntető bíróságok túlságosan kemény szigora nem volt képes megszüntetni különösen a szerb és oláh

lakosságnak azt az elvadulását, mely becsületérzés és törvénytisztelet híján az élet- és vagyonbiztonság veszélyeztetésében, az útonállásban, rablásban és gyujtogatásban bizonyos hetyke életczélt látott s a betyárvilág rémületes kalandjainak dicsősége után vágyakozott. Már Griselini megjegyezte, hogy a tüzes harapófogóval való szaggatás, a kerékbetörés és akasztás oly kevéssé hatott a gonosz indulatú emberekre, hogy minduntalan rablógyilkosságokról, szegénylegények támadásáról és zsiványbandák fosztogatásairól lehetett hallani. A neveletlen köznép lelkéből hiányzott az erkölcsi alap, nem volt meg bennük az evangéliumi tanok pallérozó és irányító hatása, a mi nélkül békés társadalmi életet s állami közrendet létrehozni és föntartani lehetetlenségnek bizonyult.

A Temesi Bánság kormányának *közbiztonsági* intézkedései arról tanuskodnak, hogy Mercy puszta fenyegetéssel és erős büntetések alkalmazásával gondolta a rendet a tartományban föntarthatni. 1719 május 5-iki végzésében maga vallja, hogy sok rablás történik a vidéken, sőt a minap Temesvár közvetetlen közelében is megraboltak útonállók egy katonadobost (Tambur). Az efféle eseteknek úgy akarta az adminisztráczió jövőre elejét venni, hogy elfogdostatta a vagabundusokat és letartóztatta azokat az idegeneket, a kiknek nem volt útlevelük. De 1722-ben kiderült, hogy ez mitsem használ, mert a leggarázdább zsiványok a Szerémségből jártak át a Temesi Bánságba és *Stója* vezérlete alatt testületileg voltak szervezve, miért is nem egykönnyen lehetett őket elfogni, passzust pedig nem voltak hajlandók fölmutatni. A Klisszura hemzsegett a sok rablóbandától. Különösen a *Maxim* és *Rista* nevű harambasák garázdálkodtak az aldunai vidéken, meg Temesvár és Becskerek környékén. Ezeknek a fejére 200 frtot tűzött ki az adminisztráczió. Itebőn és Becsén, a Szentkirály pusztán, szintén népes rablóbandák tanyáztak és senki sem mert hozzájuk közeledni. *Hermann* becsei vámszedő 1722 április havában viasszal megrakott 17 szekeret küldött Temesvárra; de már néhány órányi utazás után a czernyai országúton rajtuk ütöttek a zsiványok, kifogták és elhajtották a lovakat, magukkal vitték a viasszal terhelt kocsikat és eltűntek nyomtalanul. Ilyen útonállási esetekben az adminisztráczió altisztek veze-

tésével katonaságot szokott kiküldeni a rablóbandák üldözésére (Räubertrieb), a mi azonban vajmi ritkán járt némi eredménnyel. 1726-ban szept. 3-án *Markovits Péter* útonálló zsivány megszökik a temesvári tömlöczből (aus der Demnicz) és Hegyesre (Idiosch) fut. Az adminisztrácziò kiadja a parancsot, hogy el kell őt fogni és keresztbe vasalva, vissza kell küldeni. Markovits azonban nem került többé vissza, mert nem voltak képesek őt elfogni. S ekkor adta ki az adminisztrácziò az akkori közbiztonsági állapotokat jellemző e következő rendeletet: »Minthogy az alattvalók a futóbetyárokat nemcsak nem üldözik, de sőt el is rejtik: az olyan község, a hol efféle orgazdaság előfordul, köteles lesz nemcsak a zsiványoktól okozott károkat megtéríteni, de a kenézt is tüstént el kell fogni és arra ítélni, hogy nehéz vasban sánczmunkákat végezzen. Minden zsivány kézrekerítéséért 12 aranyat fizet az adminisztrácziò, a szökevény harambasák fejére pedig 25 arany tagliát tűz ki.«

Alig hogy ez a rendelet megjelent, máris újabb és sokkal kegyetlenebb rablótámadások híre verte föl Temesvár lakosságát. 1727-ben betörő zsiványok támadják meg, halálra verik és kifosztják a mehádiai csaplárost, *Knoflicsek* vámszedőt pedig halálos fenyegetésekkel rémületbe ejtik. Betörnek Vojtek faluba, kirabolják az egész községet, tüzesvassal égetik az embereket és négy családapát irgalmatlanul lemészárolnak. Egy sötét éjszakán megtámadják Knéz községet, elrabolnak a meglepett lakosoktól 600 forintot és eltűnnek. Máskor Monostor falut támadják meg, betörnek *Kruppner* kapitány lakásába, elviszik összes vagyonát, aztán a felesége szemeláttára gyilkolják le a kapitányt, a szerencsétlen nőt pedig nyomorékká verik. Az adminisztrácziò rendőri hatalma tehetetlen volt ennyi gonoszsággal szemben. Kénytelen volt igénybevenni a katonaság segítségét. 1727-ben a tartomány veszélyeztetett vidékein számos helységbe huszárokat szállásoltatott el, hogy a rablóknak nyomában legyenek s halálbüntetés terhe alatt ne engedjék a zsiványoknak a lakosoknál való rejtőzködést. 1728-ban *Württembergi Ferdinand* herczeget bizta meg Mercy a rablóbandák kiirtásával. De mert ez a föladat neki sem sikerült, 1731-ben maga az udv. főhaditanács vette kezébe a bánáti közbiztonság ügyét. Mozgósította a betyárvilág megszüntetésére az összes temesvári hadcsapa-

tokat. *Sprung* temesvári várparancsnok meghatalmazást kapott és utasíttatott, hogy csapataival a rablók ellen vonuljon, azokat búvófészkeikben kutassa föl, fogassa össze őket és rögtönítéletileg kímélet nélkül irtsa ki valamennyit, az ítélet végrehajtását pedig mutassa be a főhaditanácsnak.

Ez volt a puszták rémes romantikájának alkonya a Temesi Bánságban. Támadtak ugyan még ezentúl is időnként vakmerő rablóvezérek a hegyvidék erdőségeiben és a mocsarak nádas sűrűségében, de ezek már csak szórványosan s ritkaság gyanánt jelentkeztek. Ezek eltörpülnek a 20—30 tagból álló lovas bandák mellett, melyek Mercy kormánya alatt az olasz brigantik és a kurd rablók módjára rettegésben tartották nemcsak az egész nagy tartomány köznépét, de a népes városok lakosságát is, sőt nyugtalanították magát a katonaságot is.

Tévedés azt hinni, hogy a haramiák szövetkezetében *czigányok* is résztvettek volna. Mercy korában a czigány nagyon megbecsült ember volt a Temesi Bánságban. E tekintetben Mercy a magyar földesurakat utánozta, kik azonkép ki tudták használni a czigányok munkaerejét. Ezért aztán a vajdáiknak kiváltságlevelet szoktak adni. Ellenben a magyar vármegyék nem igen tűrték meg a czigány népet. Heves 1679-ben nemcsak kiűzte területéről »a czigányok istentelen fajzatát«, hanem fölhatalmazott mindenkit, hogy elfoghatja s javaiktól megfoszthatja őket.[1]) De a Temesi Bánságban rózsákra volt ágyalva a czigányság élete. Itt csak fizetniök kellett és jó pénzen minden szabadságot megvásárolhattak. Három hónapra Temesvár bevétele után, 1717-ik évi jan. 30-án, leírt az udv. kamara Mercy elnöknek, hogy az összes bánáti czigánynépet (Zigeunerschaft), mely *Püspöky Gáspár* fővajda, *Géczy Oluj* vajda és *Kovács Zsivko* vicevajda parancsnoksága alatt áll, császári oltalomba fogadja. Ezért a kegyért kötelesek a czigányok — igéretük szerint — 1717 jan. 1-től decz. végéig 500 frtot a kamarai pénztárba befizetni. A következő évben már emelkedett a czigányadó. 1718 decz. 14-én jelent meg az adminisztrácziónak egy rendelete, mely szerint a czigányokat újra kellett összeírni. Az összeírás alapján fizettek a czigányok a rendes évi kamarai

[1]) *Szederkényi:* Heves vm. tört. III. 369. l.

taksán kívül fejenként még 5 frt harácsot is. A bánáti czigányharácsot, mely 1728-ban 3600 frtot tett ki, *Muczul* nevű czigánynak adta a kamara haszonbérbe, oly kikötéssel, hogy ez az összeg ezentúl ne a hadi, hanem a kamarai pénztárnál számoltassék el. 1727-ben közlé Mercy Bécsből az udv. főhaditanácsnak azt a határozatát, hogy az adminisztráczió 23 czigány családot fogadhat be Temesvár városába. Mercy a Nagy-Palánkban telepíté le őket és örült nekik, mert a bogsáni bányákban nagyon jól lehetett őket használni. Nem volt szabad őket ütni és ha valami kihágást elkövettek, előbb a czigányharács bérlőjénél kellett őket följelenteni. A bérlő aztán megtaksálta a kihágást s volt annyi esze, hogy neki is jutott belőle egy kis haszon, meg a kamarai pénztárnak is. —

A közlekedés eszközeinek, az *országutaknak* és *folyóknak* rendezése, jókarba helyezése, az adminisztráczió első intézkedései közt fordul elő. 1719-ben júl. 2-án jelent meg az erre vonatkozó első rendelet. Ez a rendelet sürgősen utasítja a kerületek előljáróit, hogy az utakat és a folyók réveit hozzák rendbe, »um denen Trafficanten die erforderlichen Wägen und Pferde beischaffen zu können«. Az utak ugyanis oly járhatatlanok voltak, hogy a kereskedelmi ügynökök, kalmárok és vándorszatócsok számára nem lehetett kocsit, lovat kapni. Kocsisokat és az ökrösszekerek mellé való hajcsárokat szintén gyéren lehetett találni. 1719 nov. 2-án maga az udv. kamara gondoskodott e szükségletek kielégítéséről, utasítva az adminisztrácziót, hogy nyílt hirdetmények által és toborzás útján szerezze meg a megkívántató embereket. A személy-, podgyász- és teherszállítás eleinte kincstári kezelésben volt. A postaszállítók, kik többnyire kiszolgált német katonák valának, alá voltak rendelve a kerületek tiszttartóinak. Azok előterjesztésére helyezte át őket az adminisztráczió egyik helyről a másikra. A közlekedés az országutak hosszában egyik császári postaállomásról a másikra lovas- és ökrösszekerekkel történt. Közlekedési főútvonalak voltak Mercy idejében: 1. Szeged, Szt.-Miklós, Varjas, Szt.-András, Temesvár. — 2. Török-Kanizsa, Komlós, Jécsa, Temesvár. — 3. Becse, Basahíd, Tószeg, Kécsa, Csenej, Beregszó, Temesvár. — 4. Becskerek, Párdány, Dinnyés, Utvin, Temesvár. — 5. Arad, Vinga, Kokota, Zsadány, Szt.-András, Temesvár. — 6. Lippa, Hidegkút, Máslak, Sárád,

Gyarmatha, Temesvár.—7. Szeged, Szőregh, Pordány, Szt.-Miklós, Szaravola, Perjámos, Nagyfalu, Fenlak, Zádorlak, Új-Arad, Kis-Szt.-Miklós, Hidegkút, Lippa. — 8. Lugos, Kapriora, Valyemare, Bakamező, Faag, Dobrovz, Kostély, Köveres, Rékas, Remete, Giroda, Temesvár. — 9. Páncsova, Alibunár, Margita, Denta, Detta, Vojtek, Zsebely, Ságh, Temesvár. — 10. Új-Palánka, Szakalovecz, Vöröstemplom, Jaszenova, Paulis, Versecz, Denta, Detta, Vojtek, Zsebely, Ságh, Temesvár.[1]) — 1724-ben rendelte az udv. kamara, hogy Erdélyből Lugoson, Facseten és Dobrán keresztül új postaút készüljön. Szegeden, Kanizsán, Becsén és Perlaszon a Tiszán; Csanádon, Új-Aradon és Lippán a Maroson; Pancsován, Kubinban, Új-Palánkán, Moldován és Orsován a Dunán dereglyékkel vagy kompokkal közvetítsék a forgalmat. 1722-ben Becsén és Kanizsán hajóhidak építését javasolta az adminisztráczió; de a terv sohasem valósulhatott meg, mert a kamara nem folyósította a szükséges költségeket. A főútvonalakon fekvő postaállomásokon vendégfogadó-korcsmákba szálltak az utasok. A Klisszurában, a karánsebesi, lugosi és orsovai kerületekben, a hol ilyen vendéglők még nem léteztek, az adminisztráczió rendelkezése folytán maguk az alkalmazott német postaszállítók tartoztak olcsó áron szállást és élelmet adni az utasoknak. Minden állomáson 4 lovas személyszállító és 6 ökrös teherszállító kocsi állt készenlétben. Erre a czélra a »Banatisches Fuhrwesen« nagyszámú személyzetet, lovakat, kocsikat és 80 ökrösszekeret tartott a kerületi tiszttartók ellenőrizete mellett. 1727-ben a kamara engedelmével új fuvarozási vállalat, az ú. n. »Landkutschen«-vállalat lépett életbe, mely Temesvár és Bécs közt állandó összeköttetést tartott fönn, hetenként egyszeri indulással. A kincstár nem segíté ugyan e vállalatot pénzzel, de fölmenté a vámok és harminczadok alól.

A *postajáratokról* 1719 ápr. 1-én intézkedett az adminisztráczió. A török időkből maradt postaállomásokat részint megváltoztatta, részint új állomásokat létesített. A kerületi postaszállítókat maguk az illető kerületek fizették. Az ú. n. »stáczió-díjakat« alku szerint havonként, vagy évi szolgálatuk után

[1]) Lásd ezeket az útvonalakat a Mercy-féle térképen. (Száz év Délm. u. tört.)

vehették föl a szállítók a kerületi pénztárból. Nagyobb helyeken egyes magánosok birták a postát s 1722-ig tetszésszerinti portókat fizettettek maguknak a szállítmányokért. *Noelli* lippai postamestert 1721 febr. 7-én meg is feddette az adminisztráczió, hogy túlságosan sok portót számít föl a feleknek. 1722 júl. 26-án lépett életbe a Temesi Bánságban az új »Postordnung«. Ez eltörülte a kiváltságos emberek postaszabadságát. Ezentúl csak az állami hivatalok levelezését szállította a posta portomentesen. A levelekre rá kellett írni az »ex officio« jelzést. Ez időtől kezdve már rendes menete van a postának, úgy hogy 1728-ig minden egyes kerület központján és az országutakon fekvő népesebb helységekben postaállomás volt berendezve. —

A *vízrendezés* mindössze a Maros- és a Béga medreinek tisztítására, a hajóközlekedést akadályozó homok- és iszapzátonyok, úgyszintén a partokon fölburjánzott bokrok és egyéb vadhajtások eltávolítására szorítkozott. De gépek hiányában ez is fölöttébb nehéz munkával járt abban az időben. Már 1718-ban szept. 10-én sürgeté az udv. kamara a Maros tisztítását, minthogy a partokat elborító cserjék és fák megnehezítették a sószállító hajóknak fölfelé való vontatását. A fákat, bokrokat ki kellett vagdosni, a beiszapolt medret fölásni és a zátonyképződést sarkantyúk építésével megakadályozni. Évről-évre meg kellett ezt a rendeletet ismételni nemcsak a Marosra vonatkozólag, de a Bega folyóra nézve is. Ez utóbbinak szabályozása 1722-ben kezdődött, nagymértékű robotmunka igénybevételével. A hajózáshoz értő és a vizek sodrát ismerő emberek vezették a munkát, katonamérnökök és katonai karhatalom alkalmazása mellett. A hajósnép abban a kedvezményben részesült, hogy fölmentették a katonai elszállásolás terhétől s enyhítették az adóját. Hogy a temesvári várban friss víz legyen, a Gyárváros felől csatornát építettek, fölhasználva e czélra azt a 10.000 frtot, a mi a német telepítésre szánt összegből fönmaradt. 1726-tól 1733-ig a Bánság minden vidékéről rengeteg számú robotosnép dolgozott a Maros és Bega szabályozási munkálatainál. A temesvári és lippai tiszttartóságok naponként 50 robotost állítottak munkába. A lugosi, csákovai és verseczi tiszttartók kerületenként naponta 100—100 munkást tartoztak küldeni. 1729-ben rendeletet adott ki Mercy, hogy a tiszttartók áristommal fognak

büntettetni, ha a Bega-csatorna szabályozásához elegendő munkást nem küldenek. —

A törökök kivonulása után 1719 júl. 21-én találkozunk az első *közegészségügyi intézkedéssel*. Erdélyben ugyanis ragályos betegség lépett föl. Ennek a hírére Temesvárott meghagyta az adminisztráczió a lippai, lugosi és facseti tiszttartóságoknak, hogy Erdélylyel szüntessenek be minden kereskedelmi és közlekedési érintkezést, a határokat huszárok őrizzék és az átutazók 10 napi vesztegzárlatra szoríttassanak. Ugyanakkor marhavész dühöngött a Temesi Bánságban. S minthogy a szegény alattvalók az elhullott marhát eledelül használták, az adminisztráczió halálos büntetés terhe alatt parancsolta, hogy minden dögjószág a bőrével együtt elföldeltessék, a falvakban csavargó török házalók pedig, kik a ragályban elhullott dögnek bőrét vásárolni szokták, kiűzendők a tartományból. Orvos-doctorokban nagy hiány volt a Temesi Bánságban. Ha a falusi ember megbetegedett, Szegedről vagy Temesvárról kellett orvost hozatnia. 1722-ben *Wachter*, csákovai tiszttartó, engedélyt kér az adminisztrácziótól, hogy Szegedre mehessen a doctorhoz magát gyógyíttatni, mert beteg. Többször előfordult, hogy maga az adminisztráczió rendelt ki Temesvárról orvost a kerületekben jelentkező betegekhez. Az első bánáti orvos említése 1720-ban fordul elő. Azon évi okt. 23-án rendelte az udv. kamara, hogy az orsovai orvosnak (Orsovaer Medicus) a sziget mindennapi vizsgálatáért havonként 50 frt adassék a rendes fizetésén fölül. Valószínű, hogy az első években tábori orvosok és katonai felcserek szolgálták az egészségügyet a polgári házakban is. Felcser kettő volt Temesvárott: *Hainz* polgári és *Heudlinger Ignácz* katonai sebész. Be kell vallanunk, hogy egészségügyi tekintetben a bánsági kormányszék az akkori viszonyokhoz képest becsületesen teljesíté kötelességét. Kivált a törökországi határok őrizete okozott neki nagy gondot; mert onnan a pestis behurczolása szakadatlanul fenyegette a Temesi Bánság lakosságát. Őrházakat kellett tehát állítani a déli és keleti határok egész vonalán. 1726-tól alig múlott esztendő, hogy az alsódunai és erdélyi széleken emberek, vagy állatok zárlat alá ne kerültek volna. A pestisjárvány terjedése ellen Krajován megfigyelő orvosi állomást szervezett a kormány s *Guttenberger János Györgyöt* nevezte ki az állomás

»pestisorvosává« (Pestmedicus). A határszéli contumácházakba egészségi fölügyelőket (Contumazmeister) állított be az adminisztráczió 300 frt évi fizetéssel, s gondoskodott a vidéken könnyen megközelíthető gyógyszertárakról. 1729-ben nov. 19-én az összes bánáti egészségügyi dolgokat a bécsi *udv. egészségügyi tanácsnak* (Hofcommission in Sanitäts-Sachen) rendelték alá. Ennek a hatáskörébe tartozott ezentúl az orvosok és gyógyszerészek kinevezése, a kórházak főfelügyelete és új kórházak állítása, valamint az akkor már sűrün látogatott mehádiai gyógyfürdőnek főgondozása. Most már egymásután neveztettek ki a Bánság részére egyetemi szakképzettségű »medicinae doctorok«. Temesvárra — minthogy az egyik temesvári medicus, *Dease Ferencz,* Konstantinápolyba ment háziorvosnak a hollandi követhez, a másik temesvári doctort pedig, *Hochberget,* Szegedre nevezték ki orvossá — 1729 nov. 19-én *Gloser János József* neveztetett ki kormányszéki physicusnak. Hochberg helyére *Gutenberg György* doctor jött Temesvárra. Mindkettőnek évi fizetése 400 frt volt és 18 öl tűzifa. 1732 nov. 22-én nevezték ki Temesvárra katonai törzsorvosnak 1200 frt fizetéssel *Schick* doctort és ennek halála után 1733-ban *Dolfin Miklós* orsovai helyőrségi orvost. Ugyancsak 1733-ban *Sitter János* medicinae doctor neveztetett ki Temesvárra második kormányszéki physicusnak. A vár visszafoglalása óta még egy *Deimbl* nevű öreg orvosdoctor is tartózkodott Temesvárott, mint polgári orvos. Halála után 1733 febr. 14-én *Barneval Jakab* doctor jött a helyére, szintén 400 frt évi fizetéssel. Mercy gróf elnöknek saját háziorvosa volt, egy *Boccino* nevű olasz, a ki állandóan mellette tartózkodott és utazásain is kísérte. Polgári orvosok voltak még Karánsebesen, Lugoson, Becskereken és Orsován. Fehértemplomban egy felcser szolgálta az egészségügyet. A többi helyeken katonai orvosok látták el a betegeket.

Kórházak Temesváron kívül 1724 óta már több helyen voltak. Valamennyi kórház kincstári volt s a »Kaiserl. Spital« czímet viselte. Temesvárott volt egy nagy tábori kórház, a hová a vidéki állomásokról is beszállították a súlyosabb katonabetegeket.

Gyógyszertár kettő volt Temesvárott : katonai és polgári. Azonkívül volt egy polgári gyógyszertár Orsován, mely a majdánpeki

bányamunkásokat és a szigeti katonaságot is ellátta gyógyszerekkel. Jellemző egy 1724-ben kiadott adminisztr. rendelet, mellyel a kerületek lakosságának megparancsolták, hogy a gyümölcsfákról lehullott száraz gyümölcsöt szedjék össze s küldjék Temesvárra a tábori kórházba, a beteg harczosok számára csemegének.

IX.

Mercy a császári hadsereg egyik legvitézebb hadvezére volt. Számos győzelmi koszorú díszíté homlokát. Szellemi tehetségével, műveltségével, katonai és államférfiúi képzettségével kimagaslott kortársai közül. Kedvelt, bizalmas embere lévén a nagyhatalmú s az udvarnál nélkülözhetetlen Savoyai Jenő herczegnek, érthető, hogy III. Károly uralkodása alatt épp úgy figyelembe vették, mint I. Lipót és I. József korában. Voltak ugyan ellenségei mind a főhaditanácsban, mind az udvari kamaránál, de útjába állni s ártani nem tudtak neki, mert a tekintélyét Jenő herczeg pártfogása támogatta. Mindenképen nagy úr volt: az udvarnál is, bánáti kormányzói minőségében is. Mint katona a saját erejéből emelkedett a ranglétra legmagasabb fokára, mint kormányzó jóformán fejedelmi állást foglalt el és uralkodói hatalmat gyakorolt.

Eszes udvaroncz volt s öntudatos képviselője az udvar szellemének. Gyakran eljárt Bécsbe, hogy az udvari körök jóindulatát biztosítsa a saját személyének és a kormányzata ügyeinek. Számottevő eredményeket, melyek az udvari főhatóságok s különösen az udvari kamara megelégedését kivivhatták, csak szétágazó magas összeköttetései révén remélhetett, minthogy a temesi adminisztrácziónak voltaképen expositurája volt a főhaditanácsnak és az udvari kamarának. Végső czélja szerint az összbirodalmi érdekek szolgálatában állott. A politikai, közgazdasági és civilisatórius munka tehát, melyet Bécsben az adminisztrácziónak föladatul tűztek, elválaszthatatlan érdekszálakkal kötötte össze a Temesi Bánságot a monarchia centrumával olyannyira, hogy az egész temesi adminisztrácziót tulajdonképen a bécsi udvar tartotta kezében. Mercy nagyon világosan átlátta és átérezte, hogy ő a Temesi Bánságban egyszerűen

az uralkodó s illetve Savoyai Jenő herczeg s az udvari főhatóságok akaratának végrehajtója és semmi egyéb. De éppen ebben a helyzetében gyökerezett bánáti kormányzói hatalmának nagy súlya és egyéniségének nagy tekintélye, mely előtt mindenki meghajolt. Nem lehet tehát neki rossz néven venni, hogy az udvari absolutismus ama merev korában bánáti kormányzata tizenhárom esztendejének csaknem a felét Bécsben tölté, az udvari hatalmasságok és befolyásos főuri pártfogók közelében.[1])

Gyakran ismétlődő hosszas távolmaradása a székhelyétől mitsem változtatott az adminisztrácziő ügymenetén. Távollétében épp oly kevéssé álltak be zavarok, mint ahogy jelenléte nem változtatta meg a közdolgok vezetésének irányát és nem lendített semmit azok jobbrafordulásán. Disciplinától áthatott félénk hivatalnoksereg állott Mercy rendelkezésére. Ez a személyzet az önkényuralom dicasteriális nyüge alatt nevelkedve, őszinteség és melegebb ragaszkodás nélkül ugyan, de teljes készséggel, a személyi cultusnak egész hódolatával igyekezett urának kedvében járni. Mercy egyéniségének s az ő hatalmi állásának igézete alatt föltétlenül és minden körülmények közt teljesité a parancsokat, s a főnök távollétében is épp oly gyárszerű pedantériával végezte máról-holnapra előírt teendőit, mintha maga a kormányzat látható feje fölügyelte és ellenőrizte volna.

Mint katona és diplomata Mercy legfőképen *Savoyai Jenő* herczeget és *Montecuccoli Rajmondot*, I. Lipót politikai tanácsadóját és hadvezérét, tekinté mintaképének. Követte példaadásukat erényeikben és tévedéseikben egyaránt. Mint tartományfőnök és kormányzó Kollonics érseket tartá szemei előtt. Kollonics igazgatási elveit iparkodott érvényre emelni a Temesi Bánságban mindenütt, a hol saját akarata szerint lehetett eljárnia. Eredetiséget, magasabb szempontú megítélést, vagy az udvari fölfogástól eltérő független és szilárd véleményt, új csapá-

---

[1]) 1718-ban az egész telet — egy félévet — Bécsben tölté betegen. 1722 jan. 22-én reggeli 7 órakor utazott Bécsbe s csak aug. 12-én tért vissza Temesvárra, 1723-ban május 3-án ment föl Bécsbe és visszajött onnan aug. 29-én. Leghosszabban volt távol az 1724-iki franczia háború alatt. 1726-ban ősszel utazott Bécsbe s egész 1727 novemberig maradt fönn nagybetegen. 1730-ban ápr. 3-án ment Bécsbe s csak hónapok múlva jött ismét Temesvárra.

sokon haladó alkotásokat és nagy czélok után törő lelkes becs vágyat hasztalan keresnénk Mercy kormányzói politikájában. Bánáti igazgatásának a német történetírók által leginkább földicsért emléke, a »*Haupt Einrichtungs-Werk*«, ez az egyetlen rendszeres közigazgatási mű, mely tőle fönmaradt, közönséges plágiumnak bizonyult. E dolgozat tartalma, szelleme, politikai elvei, közigazgatási rendszere, egész irányzata, sőt még a czíme is Kollonics érsek elméjének a szüleménye.

Ismeretes ugyanis, hogy Kollonics 1689-ben I. Lipót király megbizásából s egy bizottság közreműködésével, melyben egyetlen egy magyar sem volt, javaslatot készített Magyarország s az ujonnan visszaszerzett részek jövendőbeli katonai és közigazgatási szervezete tárgyában. A javaslat czíme: »*Einrichtungs-Werk des Königreichs Hungarn, des status politici, cameralis et bellici*«. Ugyanezt az esetet látjuk a törvénykezés terén is. Itt sem tudott Mercy a tartomány valódi állapotainak s a nép szükségleteinek megfelelő eredeti törvényalkotással föllépni. Itt is Kollonics epigonjának, szolgai utánzójának bizonyult. Noha kezdetben az ország törvényeit szándékozott a Temesi Bánságban alkalmazni, ezt a helyes álláspontját csakhamar cserben hagyta, mert Bécscsel szemben nem volt képes megvédeni azt. Alávetette magát habozás nélkül és föltétlenül az udvar akaratának. Kollonics segítőtársává szegődött a magyar törvények kiszorítására, a mennyiben elfogadta a Temesi Bánság számára Alsó-Ausztria polgári és büntető törvénykönyvét, mely Kollonics által latinra fordítva, »*Praxis Juridica*« és »*Praxis Criminalis*« néven erőszakoltatott föl Magyarországra a törvénykezési gyakorlatban. Kollonicsnak ezt a két munkáját írta át Mercy és alkalmazta a Temesi Bánság közügyeinek és közéletének intézésére, oly kevés tájékozottsággal és léptennyomon a bánsági élethelyzeteknek oly fogyatékos ismeretével, hogy ez az egész kormányzati rendszer — mint a fönnebbiekben láttuk — nem felelt meg sem a délvidéki lakosság gondolkodásának, sem a különböző fajok és vallások érdekeinek, sem a félhold uralma alól csak az imént fölszabadult tartomány kezdetleges viszonyainak. Mercy is, mint Kollonics, a fősúlyt a Temesi Bánság sürgős benépesítésére fekteté; mert »ubi populus, ibi obulus«. Ő is, mint Kollonics, idegen népesítést, külföldi német telepítéseket sürgetett, hogy

a tartomány minél előbb elgermanizáltassék és a forradalmakhoz s zavargásokhoz szokott magyar nép az occupált területről, az ország délkeleti határáról, végképen eltávolíttassék.

Hosszú évszázadokra kiható következményei lettek Mercy nemzetietlen telepítési politikájának. Délmagyarország államjogi viszonylata, néprajzi, gazdasági, kulturális kialakulása és egész társadalmi berendezése erősen megsínylette és sínyli ma is, kétszáz év után, a Mercy telepítéseinek végzetes hatását. Világossá lesz ez előttünk, ha meggondoljuk, hogy a Temesi Bánságban ezekre a telepítésekre támaszkodott az osztrák absolut uralom jövője és megizmosodása s ezeken a német telepítéseken sarkallott a délmagyarországi részek elkobzása Szent-István koronája örök birtokából. Mily másképen alakultak volna hazánk délkeleti határain a közviszonyok s milyen hatalmas őrvára épült volna föl Délmagyarországon a magyar államiságnak, ha isteni és emberi jog szerint a régi magyar birtokos családok visszakapták volna ősi uradalmaikat és az elpusztult magyar községek s magyar gazdaságok helyén új magyar nemzedékkel virulhatott volna föl a Hunyadiak kora.

Volt bujdosó magyar elég, kik a nemzet alkotmányáért s az ország törvényes szabadságáért vívott hősi küzdelmekből éppen csak a puszta életüket vitték magukkal és szanaszét bolyongtak az ország rejtekhelyein, vagy a haza határain túl, a hontalanság keserves kenyerén tengődve, a szomszéd fejedelmek oltalma alatt. Ezeket kellett volna a szedett-vedett külföldi németség helyett Délmagyarország elpusztult és üresen álló területein letelepíteni s czéltudatos, törvényes és jóságos vezetéssel a békés polgári foglalkozásra visszaterelni. Hiszen a magyar törvény szerint csak született vagy honfiúsított magyaroknak volt joguk Magyarországon a földbirtokhoz. Semmi esetre sem a külföldről becsődített németeknek! A magyar nép lázadásai a németek ellen 1701 őszén és 1702—1703-ban Bereg, Ung, Zemplén, Szatmár, Máramaros és Sáros megyékben intő például szolgálhattak volna. De maga a Rákóczy-mozgalom is csak természetes következménye volt a Kollonics-féle politikának, az idegenek elhatalmasodásának és a nép testi-lelki szenvedéseinek. Mihelyt tehát a délmagyarországi terület a törököktől visszaszereztetett, lassanként

itt is helyre kellett volna állani a nemzeti életnek és fejlődésnek, miként visszaállt már 1702-ben a bécsi haditanács és udvari kamara alatt Bács, Békés, Bodrog, Csongrád és Csanád vármegyékben. Mert a törököktől visszafoglalt délmagyarországi terület magyar jog és törvény szerint *visszaszerzett* birtok volt, nem pedig *hódítás*, a minek azt Bécsben tekintették és tekinté Savoyai Jenővel együtt Mercy is. A magyar nemzeti élet közegét, a vármegyei intézményt, a karlóczai béke után nem lett volna szabad elnémetesíteni és nem lett volna szabad a visszaszerzett országrészeket idegenekkel megrakni; mert e részek a magyar nemzet tulajdona valának s Magyarország területének kiegészítő részét képezték. Erre az államjogi és történeti alapra helyezkedett a nemzet mindenütt azokon a területeken, melyeket a karlóczai béke a török birodalomtól elszakított. Az ozmánoktól visszatérült vármegyék úgyszólván maguktól álltak ott vissza és újjá szervezkedtek. Igy volt ez a Dunán és Dráván túl, a Duna-Tisza közén és a Tiszán túl, hol új életre ébredtek olyan vármegyék is, melyek a török hódoltságban már száz esztendő óta megszüntek, vagy csupán névleg álltak fönn. Mindenütt akadt némi nemesség, az egykori földbirtokosok leszármazói, rokonai, vagy más magyarok, a kik megpróbálták visszaállítani a nemzeti közigazgatás és törvénykezés történeti közegét, az ősi jogú vármegyét.[1]) Ennek kellett volna történni Délmagyarországon is.

Temesvár visszafoglalásakor és azokban az években, mikor a Temesi Bánság megalakult s Mercy német telepítései végbementek, mintegy 30—40 ezer magyar és erdélyi bujdosó élhetett még Törökországban, Moldvában, Havasalföldön, Lengyelországban s a szomszédos Szerbia és Bulgária dunaparti vidékein.[2]) 1711-ben

[1]) Magyarorsz. történ. I. Lipót és I. József korában.

[2]) Thököly bukása után 1685—1686-ban 17.000 kitünő kurucz katona kóborolt az országban. 1690-ben a zernyesti csatából mintegy 10.000 ember menekült külföldre a jelenvolt 25.000 főnyi magyar hadból. 1697—1698-ban a levert sátoraljai parasztlázadás részesei, kik Temesvárra menekültek, Temesvár megvételekor (sokan már előbb) kimentek Törökországba. 1699-ben, mikor a karlóczai béke megkötteteti, mintegy 25.000 magyar bujdosóról történik említés, a kik török területen éltek és a karlóczai békekötés X. pontja értelmében engedélyt kaptak, hogy a családjuk is kimehessen hozzájuk. 1703-ban, a Rákóczy-mozgalom idején, Moldvában és Havasalföldön nagyobb számu magyar bujdosó élt. 1705-ben nov. 11-én, a zsibói

a szatmári egyezség szerint a császár kegyelme kiterjedt a külföldön élő akár mostani, akár az 1699 előtti mozgalmak idején kivándorolt magyarokra is. Az összes magyar emigráczió tehát amnesztiát kapott. Az egyezség értelmében egy becsületes kormánynak nem lett volna szabad akadályokat gördíteni a hontalanok visszatérése elé.

Óh! ha teljesülhetett volna e számkivetett tősgyökeres magyarságnak szivevágya és bejuthattak volna ismét szülőhazájukba. — Mennyi hely állt számukra üresen Délmagyarországon, a hol otthont alapíthattak s a hajdani magyar megyéket új életre ébreszthették volna!

Csakhogy ennek már a passzaroviczi béke előtt kellett volna megtörténni; mert e békében dőlt el véglegesen Temesvárnak és vidékének sorsa.

Rákóczy maga beszéli önéletírásában, hogy 1716 végén magához kérette őt a szultán, igérve, hogy megerősíti Magyarország minden jogát és szabadságát, sőt elegendő pénzt is bocsát rendelkezésére, ha vállalkozik rendes hadsereg szervezésére és beviszi azt magyar földre. E sereghez csatlakozott volna az összes bujdosó magyarság. Eszterházy Antal gróffal nagyszámú kuruczság tartózkodott akkor Rakovicza Mihálynál, a chotini basánál. Ezek is mindent elkövettek, hogy visszajöhessenek hazájukba. De Rákóczynak nem engedte a lelkiismerete, hogy része legyen egy ilyen pusztítással járó betörésben, minthogy kevéssel előbb az 1717-ik évi tatárjárás és a német hadak fölvonulása úgy is már rengeteg károkat okozott Magyarországnak.[1])

S így történt, hogy a passzaroviczi békét követő mozgalmas időszak lehetővé tette a Habsburgok uralmának megszilárdulását Délmagyarországon. Ekkor állapodtak meg Bécsben, hogy az 1684-ik évi udvari tanácskozások határozatainak és az 1689-ik évi Kollonics-féle javaslatnak értelmében Temesvár és vidéke a császár kezében maradjon.

Megkezdődött tehát Mercy önkényuralmi kormányzata a szat-

kudarcz után, mikor Erdély német uralom alá került. Erdélyből szintén vagy 12.000 magyar ment át Pekryvel Moldvába, a hunyad-vármegyeiek pedig a Temesközbe.

[1]) Magyarorsz. történ. III. Károlytól a bécsi congressusig.

mári békeszerződés megszegésével, a történeti jog kijátszásával, osztrák törvények vezérfonalán.

Azonban — miként az előbbi fejezetek adatai tanusítják — Mercy kormányzata még az osztrák absolutismus kényszereszközeinek alkalmazása mellett sem bizonyult szerencsésnek. Azok a separatistikus álmok, melyeket Bécsben a Temesi Bánságnak német kulturával való fölvirágoztatása iránt tápláltak, távolról sem mentek teljesedésbe, noha az adminisztráczió nem igen volt válogatós az eszközökben. Mercy maga egész ambitiójával azon volt, hogy urának és mesterének, a magyargyűlölő Savoyai Jenő herczegnek politikai irányelvei hajszálnyi pontossággal megvalósuljanak. De hol maradt hát a nyelvi és kulturális unio, a mit a Bánság ethnikai egyvelegében létrehozni igyekeztek? Ez az unio soha sem jött létre. A Mercy elnökségében personifikált udvari politika kudarczot vallott. A délvidéki lakosság egyetlen kerületét, egyetlen faluját sem tudta Mercy kiforgatni eredeti jellegéből. A benlakó nemzetiségekre sem a német nyelv, sem a német szellem nem gyakorolt assimiláló hatást. A germanisatió nemcsak nem hódított tért a nemzetiségi kerületekben, sőt ellenkezőleg, mindenütt, a hol erőhatalommal tolakodott előre, keserüséggel tölté el a benlakó fajnépek közérzületét — és lejtőre jutott, végkép megrekedt.

Mercy még a belső rendet sem volt képes hadsereg nélkül kezelni. Bánsági kormányzata valóságos szuronyuralom volt, mely a benszülöttek lelkében megrendítette nemcsak a közhatóságok és a törvény tekintélye iránti tiszteletet, hanem aláásta a trónhoz való hűséget is. Az elnyomás, az idegenek uralma kitörülte a délvidéki lakosságból s különösen a Maroson és Tiszán nyomorgó jó magyar nép lelkéből még a nemzet régi történeti nagysága iránt való érzéket is, olyannyira, hogy ivadékostól beolvadtak részint a szerbekbe, részint az oláhságba. Bizvást mondhatni, hogy az oly gyakran ismétlődött belzavarok és forradalmi tünetek nem az elgyötört szegény alattvalók szabadságának kivivását és az idegen járomtól való szabadulást czélozták, hanem inkább a német kerületi felsőbbségek zsarnoki bánásmódjának és az osztrák katonai uralomnak gyűlöletéből eredtek.

Még a törökök sem nyomorgatták oly szívtelenül hódoltságbeli alattvalóikat. A benszülöttek tömeges menekülése a török

tartományokba mindennél inkább bizonyítja, hogy az autochton délmagyarországi lakosság még a mohamedán világ gyászos uralmát is türhetőbbnek tartotta Mercy kormányzatánál.

Legmostohább volt a benszülött végbeli magyarság helyzete Mercy kormányzatának első éveiben. A nyakukon ülő német mindenüket fölfalta és a mellett még gyülölte is őket s kegyetlenkedett velük. Mint ellenséggel bántak velük a saját hazájukban. Sérelmeiket meg nem hallgatták, kisemmizték a vagyonkájukból, kiüldözték falvaikból és lakásaikból, éhenhalásra, kiveszésre kárhoztatták őket, mert a német neopatrioták azt tartották az izgága magyarról, hogy bánáti lakosnak egyáltalában nem való. Szomorú végzetük egyik helyről a másikra hajtotta őket. Fegyveres erővel hajtották őket a legnehezebb robotmunkákra. Fagyban-hóban, zuzmarás erdőkben, dermesztő szélvészek tanyáján a végkimerülésig dolgoztattak velük. Fejüket soha le nem hajthatták a büntetéstől való rettegés nélkül. Az adminisztráczió embereinek szemében a magyar megmaradt »canaglia«-nak, a mint Savoyai Jenő nevezé, ki az emberi tökéletességeknek ideális mintaképét, Rákóczy fejedelmet is »egy végtelen gonosztettekkel megfertőzött rebellisnek« mondotta.[1]) Milyen volt a délvidéken a németek elnyomása ellen a hangulat, mutatta az 1735-ben kitört Péro-féle lázadás, melyben a kurucz magyarok a szerbekkel együtt vettek részt s melyet sok tekintetben Mercy kormányzatának bűnei készítettek elő.

Az igazi kulturális fejlődés a honszeretet elevenítő napfényén naggyá, boldoggá, elégedetté teszi az embert. Szervesen egybekapcsolja az emberi társadalmat s békét, jogrendet és általános jólétet teremt. Kiegyenlíti a szembenálló érdekeket, lenyesi a polgárerkölcsök korcsképződményeit s biztosítja mindenki részére a szabadságot, törvényességet és oltalmat.

Mercy kormányzata alatt nem a honszeretet boldogító melege és bensősége, nem a hazafiúi lelkesedés érzése, hanem a halálra szánt kétségbeesés és gyülölet mozgatta az elnyomott népek szívét. A Temesi Bánság adminisztrácziója kiölte a lakosság lelkéből a haza szent fogalmát, a hazafiság eszményeit, melyek a külföldi vendégnépeket különben is hidegen hagyták. A tör-

[1]) *Marczali*: id. m.

téneti Magyarország emléke teljesen feledésbe ment a délkeleti végbeliek lelkében. Feledésbe mentek a régi vármegyéknek még a nevei és határai is. A Temesi Bánság lakossága teljesen elkülönült Magyarország népeitől. Ki volt kapcsolva a magyar nemzeti államélet közösségéből és sehogy sem érintkezhetett többé a nagy nemzettestnek közös tápláló erőforrásával. Az ekképen elszigetelt Délmagyarország nem lehetett képviselve sem az 1723., sem az 1728—29-iki országgyűléseken. Egyetemes társadalmi consolidatió éppen nem jöhetett létre, főleg azon korlátok és aránytalanságok miatt, melyeket Mercy kormánya az államhűnek tartott németség és a tartomány más fajbeli lakossága között fölállított. Az adminisztrácziő szemében egyedül csak a németség létezett, az állt a helyzet gerinczén, míg a többi nép csak mint igavonó contribuens vétetett számításba. A népjólétet és vagyoni restauratiót, mit a hódoltság szenvedései után a kultura és civilisatió nevében működő kormánytól méltán lehetett volna elvárni, lehetetlenné tették a szörnyű adóterhek, az elviselhetetlen közmunkák, a katonai megszállás sanyaruságai, a bécsi udvari kamarának, a kerületi tisztviselőknek és a monopólium kezelőinek rablógazdálkodása. A katonaság prédával, vakmerő csinyekkel kereste kenyerét, mert nem kapott zsoldot. A koldussá lett lakosság, a kirabolt és megalázott nép, elvesztvén hitét egy jobb jövő iránt, csüggedetten, fásultan tűrte sorsát. Filléreihez tapadtak a könyei és arcza verejtékéhez az átka. Erdők, hegyek rejtekeiben zsiványbandák verődtek össze, az eléjük akadó utazót minden gondolkodás nélkül kifosztották, betörtek a falvakba és nem egyszer nyilt utczán rablóhadjáratokat vittek véghez. A hivatalnoki állásokba külföldi kalandorok csempészték be magukat s nemcsak zsarolták az alattvalókat, de a kerületekben is oly terrorismussal uralkodtak, hogy még a kenézek is megtagadták tőlük az engedelmességet. Mercy kormányzata, — bár az udvar akkori szelleme szerint az egyház pártfogójának tünteté föl magát — valósággal veszedelmessé lett az egyház kánoni szabadságára és függetlenségére nézve is. Az egyházi és vallásügyi kérdéseket oly módon akarta megoldani, hogy hatalmi súlyával ránehezedett a csanádi egyházmegye püspöki joghatóságára és önkényesen beavatkozott nemcsak a kizárólag egyházi természetű igazgatási

közdolgokba, de még a papi fegyelmi és személyes ügyekbe is. Kisérletet tett az egyházmegye területi épségének széttagolására és raffinált kétszinűséggel forgatta ki jogaiból az egyházmegye törvényes főpásztorát, Nádasdy Lászlót. Ezt bizonyára nem egyéb ok miatt tette, hanem mert a püspök Nádasdy-nemzetség volt, kinek nevéhez dicsőséges emlékek fűződtek s kinek a magyar mágnásvilágban széleskörű családi összeköttetései valának. Álnok hitegetésekkel évek során kizárta őt az egyházmegye bánáti részéből, közönyösen nézte az agg főpap nélkülözéseit, megakadályozta még az ősi csanádi káptalan restaurálását is és közreműködött az udvari kamaránál, hogy a káptalannak hajdan gazdag uradalmai, melyekből egykoron Délmagyarország egyházi, közművelődési, honvédelmi és gazdasági szükségletei fedeztettek, örök időkre elidegeníttessenek. *Minden, a mi Mercy alatt a katholikus vallás és egyház érdekében, vagy az iskola és köznevelés terén történt, kizárólagosan a délvidéki szerzetesrendeknek, főképen a Jézus-társaság temesvári missióházának elévülhetetlen érdeme.*

Gyötörte a német abban az időben hazánknak magyar igazgatás alatt levő részeit is. A mint mondám, ott sem voltak valami ideális közállapotok; hiszen az a korszak nemzeti történetünk legsötétebb lapjain van megörökítve. De mennyivel tűrhetőbb volt mégis az idegen elnyomatás igája az ország többi részeiben, hol a vármegye irányítá a közdolgokat. Ott a magyar birtokos nemesség, áthatva a nemzeti történelem s a nemzeti hagyományok szellemétől, bátran szembe mert szállni még a fegyveres »vis major«-ral is. A magyar vármegyékben, jelesül a dunai- és tiszai megyékben, már félszázaddal Mercynek bánsági kormányzata előtt a rendi önkormányzat őrködött a nemzet alkotmányos javai fölött és nem engedte sem a félhold uralmi vágyainak, sem a bécsi udvar hatalmaskodásainak túltengését. A rendi önkormányzat őrt állt az alattvalók lelkiismereti szabadsága fölött s nem engedte agyontiporni a nemzeti érzelmeket. S ha országgyűlés, megyegyűlés nem volt, ott állt a nemzet élén Magyarország nádora, ki felelős volt a törvények tiszteletbentartásáért. És voltak a magyar megyékben gondviselésszerű hazafiak, kik a magyar közvéleménynek irányt jelöltek s a nemzeti mozgalmakat vezetni tudták. A magyar megyékben már a XVII.

század közepén vallásszabadságról, a nemzet egyesítéséről beszéltek az emberek, eszményeket tápláltak Magyarország önállóságáról. Zrinyi, Thököly, Rákóczy személyében az akkori nemzedék érzelmei s törekvései hatalmas kifejezést nyertek. A magyar vármegyékben mindenütt az volt a politikai programm, hogy az elszegényedett s megrontott haza fölszabaduljon az idegenektől s egyedül és egészen csak a magyaroké legyen. A vármegyei hazafiak nemcsak jó tanácsot tudtak adni a tömegnek, de a saját életükkel mintaképei is valának a hazáját szerető magyarnak. A magyarság még oly vidékeken is bizalommal tekintett rájuk, a hol pártokra volt szakadva. Mily fönséges nyilatkozatai a szabad szellemnek és lelkes honfiúi bátorságnak hangzottak föl 1681-ben a soproni és 1683-ban a kassai országgyűléseken! A jogos önérzetnek mennyi határozottságával követelik a követek a királytól a sérelmek orvoslását, a nádorválasztást, az ősi törvények megtartását, a német adórendszer eltörlését, a katonai végrehajtások beszüntetését, az ország régi intézményeinek helyreállítását, az idegen katonaság kivitelét, a birtokosok javainak visszaadását! Épp azokban a nehéz időkben fejté ki a megyei közélet leghatékonyabb erejét s legmunkásabb tevékenységét. Végezte nemcsak a helyi közigazgatás, az adóbehajtás, a katonai élelmezés és az igazságszolgáltatás teendőit, de ő lévén az egyetlen törvényes magyar intézmény, a politikai élet terén is vezetőszerepet vállalt. Alkudozott a bécsi udvarral, a német kapitányokkal, a török basákkal, a kurucz vezérekkel és a szomszéd törvényhatóságokkal. A megyék követei ide-oda jártak szakadatlanul, a megyék főemberei intézték az igazgatás teendőit, alkottak rendszabályokat, kivetették az adót s tartottak magyar katonaságot.[1])

A magyar vármegyékben és városokban a szatmári békétől kezdve minden esztendő a helyreállításnak, a szellemi és anyagi megerősödésnek, az önkényuralommal való küzdelemnek volt szentelve. A vármegye nemessége behuzódott a közgyülés termeibe s onnan vette föl a harczot az idegen uralom ellen. Míg a Temesi Bánságban a reformok megvalósításánál minden nemzeti elvet és törekvést ledöntött a fönhéjázó idegen uralom: addig

[1]) V. ö. *Acsády:* Magyarország Budavár visszafoglalása korában.

a magyar vármegyékben egymásután ujúltak föl a nemzeti élet mozzanatai. A fejlődés czéljaira új tervek fogamzottak meg, fölelevenült a nemzeti jogok épségben tartásának ébersége és tölébredt az emberekben a bátorság ellenállni a törvénytelen kísérleteknek. Példák bizonyítják, hogy még a nemzetiségek lakta vidékeken is magyar szellemben fejlődött a közélet és a nép javára minden tekintetben örvendetes volt az előmenetel a vármegye irányítása s hazafias vezetése mellett. Igy többi közt a túlnyomóan tótok lakta Nyitrában 1726-ben Erdődy László gróf nyitrai püspöknek és kanczellárnak, mint örökös főispánnak elnöklésével a galgóczi várban megyegyűlésre jöttek össze a rendek és elhatározták, hogy ezentúl a közönségen való bíráskodást és az összes igazságszolgáltatási dolgokat ők maguk fogják kezelni autonóm jogkörükben. Az alispán elnöklete alatt egy mágnás, egy-egy egyházi férfiú és hat köznemesből törvényszéket állítottak össze. — Zemplénben a lakosságra kirótt súlyos terhek ellen szólaltak föl a rendek s a lakosság panaszát az 1729-ik évi országgyűlés elé vitték. Ugyancsak Zemplénben 1713 óta a bajor ezred állomásozván, az ezred elhelyezése és élelmezése temérdek bajt okozott a népnek. De a megye erélyesen fölkarolta a nép érdekeit s a sok összeütközésben sikerrel állta meg helyét. A megye által alkotott szabályrendeletek bizonyítják a megyei közönség buzgólkodását a saját érdekei s a nemzeti ügy érvényesülésének kivivásában. — A Bánsággal szomszédos Aradban, hol igazi megyei életről a XVIII. század három első tizedében voltaképen nem is lehet szó, mert a megyét akkor a királyi kincstár aradi praefectusa kormányozta, oly tiszteletben részesült a vármegye önkormányzati jogának elve, hogy a kormányzó praefectus 1718-ban új pecsétet készíttetett, ezzel a büszke körirattal: »Sigillum Comitatus Aradiensis«. Csupa tiszteletből a magyar megyei intézmény iránt megtartotta a megyei gyűléseket, nemesség hiányában az aradi és szegedi kincstári tisztekkel. 1722-ben, 1727-ben és 1729-ben Arad instructióval ellátott követeket küldött az országgyűlésre, mert nem akart lemondani törvényes jogairól.

Tudvalevően az 1722-iki országgyűlés Arad, Zaránd, Csanád, Békés, Torontál, Temes, Krassó, Szörény, Bodrog, Bács, Csongrád, Valkó, Szerém, Verőcze és Pozsega vármegyéket ismét az

ország kiegészítő részeinek nyilvánította. *Ezzel hallgatagon a Temesi Bánság megalakítását is törvénytelennek bélyegezte.* A király 1723-ban február 18-án fölhívta a rendeket: tegyenek javaslatot a megyék visszaállításának módozatai iránt. A rendek már márczius elején válaszoltak és kivánatukat törvénybe is iktatták.[1]) De a bécsi kormány — mint az előadottakból láttuk — a Temesi Bánságot a törvény daczára föntartotta és Mercy gróf segítségével teljesen német lábra állította.

A délmagyarországi vármegyék eltörlése nemcsak politikai téren akasztotta meg a Mercy kormányzata alá helyezett nép szabad fejlődését, de *szellemi kultura* tekintetében és *társadalmilag* is félszázaddal hátrább vetette a Temesi Bánságot a magyar vármegyék mögé.

Tekintsük ismét a vegyes nemzetiségű vármegyéket.

Gömörmegyében Rozsnyón már 1656-ban gimnázium állt fönn, mely magyar jezsuiták vezetése alatt a XVIII. század kezdetén a virágzás tetőpontjára jutott el. A gimnáziumot Koháry István országbíró 1723-ban két uradalmának jövedelmével és 4000 frttal segélyezte. Andrássy György 1719-ben szegényházat alapított Rozsnyón, melyben elaggottak és gyámoltalanok valláskülönbség nélkül kaptak ellátást. Rimaszombaton 1715-ben szintén teljes gimnázium volt, melynek igazgatói 1735-ig magyar nemesek valának. Mikor az 1712. évi országgyűlésen az uralkodó és a nemzet között kibékülés jött létre, Andrássy Péter báró főispán és Andrássy György föllépésére a megye birtokos nemessége mind visszakapta elvesztett birtokait és a régi nemesi társadalom ölén új birtokos magyar nemesi családok keletkeztek. A vármegye közönsége mindegyre nagyobb figyelmet fordított a községi életre is és a XVIII. század elején Gömörben már élénk magyar társadalmi élet folyt. — *Barsmegyében* a vármegyei élet már 1714-től kezdve lendült föl. 1722-ben a megye már szabályrendeletet is alkotott és elrendelte a megye középpontján a székház építését. — *Győr vármegyében*, Győr városában, 1627-től állt fönn a gimnázium jezsuiták vezetésével. 1717-ben megalkotják a »schola superior«-t, az ú. n. academiát, melyben jogot és philosophiát tanítottak. A XVII. század óta

[1]) 1723. XX. t.-cz.

áll fönn Győrött a nagyobb papnevelő intézet. A győri gimnáziummal egybe volt kapcsolva a nemesi convictus, szintén jezsuiták vezetése alatt, melyet Széchenyi György 1684-ben nemes ifjak számára alapított. Sajgó Benedek pannonhalmi főapát a XVIII. század első évtizedeiben monumentális építkezéseket végeztet Pannonhalmán és Bakonybélben, 11 faluban templomokat emeltet s a rendtagokat a római és salzburgi benczés egyetemeken taníttatja. 1715-ben rendeli III. Károly király, hogy Csorna, Tihany, Zircz, Szent-Gotthárd és Zalavár földúlt apátságai fölépíttessenek. — *Zemplénben* a XVII. század végén és a XVIII. század elején különösen a katholikus valláserkölcsi élet hódított rendkívül széleskörű tért. Sátoralja-Ujhelyen pálosokat, Homonnán és Sárospatakon jezsuitákat, Terebesen pálosokat, Homonnán és Stropkón ferenczrendieket találunk, mindenütt nem egyedül az egyház, hanem a tanügy és a humanitárius föladatok szolgálatában. A katholikus hitélet térfoglalása mind nagyobb mértékben haladt előre, midőn a megyei főuri családok vállvetve működtek közre a plébániák alapításában és a templomok építésében. A katholikusokkal versenyre keltek a protestánsok. A hírneves sárospataki református főiskola már a XVII. században virágzott. Élénk irodalmi élet folyt benne, főkép a szónoklati, történelmi és tankönyvírási literatura terén. — *Aradmegyében*, Aradon, Pakó Tamás minorita, mint rendi lector, 1720 táján philosophiát tanított, míg maga a szerzet Arad városában elemi iskolát tartott fönn. — *Biharban*, Nagyváradon, 1716-ban a város jegyzőkönyvét magyarul vezetik. 1723-ban III. Károly megerősíti a váradi káptalan és a város közt létrejött egyezséget s jogokat biztosít a város polgárainak. Csáky Miklós gróf püspöki lakot és papnevelő intézetet épít. Gyöngyösi György kanonok Váradra hozza az irgalmasrendet. Szenczy István kanonok az Orsolya-szűzeket, Salamon József kanonok finevelő intézetet alapít. Újból épülnek a jezsuiták, pálosok és a praemontreiek rendházai. 1727-ben a kapuczinusok települnek le Váradon. Alig van hazánkban időszak, midőn az oláhok lakta Biharban annyi magyar iskolát létesítettek volna, mint a XVII. század második felében és a XVIII. század elején. Az országgyűlések ismételten elrendelték új iskoláknak alapítását és a felekezetek Magyarország vármegyéiben vetélkedtek tanintézeteik szaporí-

tásában. A nagyváradi gimnázium 1722-ben nyilt meg a jezsuiták vezetésével. A nagyszalontai gimnázium már 1714-ben fönnállott. — *Abauj-Tornában*, Kassa városában, még a XVII. században jött létre a jezsuiták gimnáziuma. 1674-től kezdve már nyomdájuk is volt, melyben egy ideig II. Rákóczy Ferencz »Mercurius veridicus ex Hungaria« című hírlapját nyomtatták. Ugyancsak a jezsuiták állították föl Kassán a XVII. század második felében a gyógyszertárt. 1712-ben már katonai gyógyszertár is volt a városban. — *Nyitramegyében*, Privigyén, 1666 óta collégium volt. A piaristák Szakolczán 1666—1672-ben collégiumot, Nyitrán 1700-ban gimnáziumot nyitottak. — *Komáromban* 1693—1694-ben fönnállott a jezsuiták felső-iskolája. — *Szatmármegyében*, Nagy-Károlyban, Károlyi Sándor gróf piaristákat telepített le s 1727-ben collégiumot alapított számukra, melyet főuri maecenáshoz méltó javadalommal látott el. Nagybányán régi idők óta állt fönn a hírneves »Scola-Rivulina«, protestáns iskola, 1713 óta pedig a jezsuiták tartottak ott fönn gimnáziumot. — *Esztergom* már 1683-ban, a mint elmúlt a török uralom, a plébániával együtt magyar népiskolát állított, de a bevándorolt németek számára külön német iskolája is volt, melynek tanítója alá volt rendelve a magyar tanítónak. 1687-ben Széchenyi György esztergomi érsek új gimnáziumot alapított a város falai közt. Esztergommegye területén 1701-ben népiskolák álltak fönn Tokod, Tát, Nyergesujfalú, Pilis-Marót, Bajna, Nagysáp, Bajót, Bart, Kéty, Ebed, Farnad, Keménd, Bény, Köbölkút, Sárkány, Mócs, Muzsla és Szölgyén községekben. Dorog iskolájáról 1728-ban történik említés. — *Pozsonymegyében*, Pozsonyban, Pázmány Péter már 1626-ban alapította a pozsonyi jezsuita-collégiumot. A jezsuiták vezetésével nyilt meg 1627-ben a pozsonyi gimnázium is. Az intézet csakhamar tekintélyes könyvtár és könyvnyomda birtokába lépett. Ugyancsak Pozsonyban, az ágost. evang. lyceumban tanított 1714-től kezdve 5 évig, mint rector, Bél Mátyás, a kiváló tudós és író. Azután pedig pozsonyi lelkész volt 30 éven át s hathatósan közreműködött a város és megye kulturális viszonyainak emelésén. 1642-ben Lóssy primás megalapította Pozsonyban az »Americanum« papnevelő intézetet. Szelepcsényi György érsek megtelepíté ugyanott 1669-ben az irgalmasrendet s kórházat is építtet neki.

1705-ben Eszterházy Antal gróf, kurucz generális, megindította Pozsonyban a »Mercurius veridicus ex Hungaria« cz. legelső magyarországi hírlapot. 1710 körül alkotta Donner Ráfael szobrász világhírű pozsonyi szobrait. 1720-ban Royer Pál könyvnyomdát állított Pozsonyban és 1721-ben indult meg Bél Mátyásnak »Nova Posoniensia« nevű folyóirata. Ugyanő erősen dolgozott már akkor a »Notitia Hungariae novae historica-geographica« című művén, míg Kolinovics Gábor, pozsonymegyei jegyző, 1720 óta fáradozott 58 vármegye végzéseinek egybegyűjtésén. Eszterházy Imre érsek 1725-től kezdve egymaga 10 millió frtnál többet adott Esztergom- és Pozsonymegye egyházi, iskolai és emberbaráti czéljaira s a művelteség akkor oly előkelő fokra emelkedett Pozsonyban, hogy 1733-ban már állandó színháza is volt a városnak. Nagyszombatban, a régi XVI. századi városi iskola helyén, 1616 óta népes collégiumot tartottak fönn a jezsuiták. Pázmány Péter 1625-ben fölállította a nemes ifjak convictusát. 1635-ben megnyílt a nagyszombati egyetem is és Nagyszombat a katholikus nevelés és tudományosság hatalmas központjává fejlődött. Modorban a XVII. század óta a protestánsoknak volt jeles gimnáziumuk. Ugyanakkor Bazinban az evang. egyházközség tartott fönn egy jó iskolát, melyben latin nyelvet is tanítottak. — *Vasmegyében*, Kőszegen és Szombathelyen, már 1677 óta collégiumok voltak a jezsuiták vezetése alatt. Faludi Ferencz, a magyar próza újjáteremtője, Vasmegyében már a magyar irodalmi kulturán fáradozott, mikor a Temesi Bánságban Mercy kormányzata az elnémetesítés tülekedéseivel volt elfoglalva. — *Hontban* a bányavárosok a szatmári béke után a bécsi hatóságok befolyása alá jutottak ugyan, de az új életre támadt vármegye megvédelmezte régi alkotmányos szabadságaikat. Selmeczbánya polgársága III. Károly uralkodása alatt régi okleveleire és a magyar törvények nyujtotta jogaira támaszkodott. A mint vége lett a török hódoltságnak, a nemesség jószágaira vonult s elfoglalva helyét a vármegyében, elősegíté a bányavárosok magyarosodását. A bányavárosok polgársága németnyelvű ugyan, de a szellem, mely tetteiket irányítja, magyar. Mercy gróf bánsági kormányzatának idejében Selmeczbányán már két gimnázium nevelte az ifjuságot: egy katholikus és egy protestáns. A katholikus gim-

názium jezsuiták vezetése alatt állott. 1724-ben Selmeczbányán már leányiskola is volt.[1]) —

Hasonlítsuk most össze Mercy korából a Temesi Bánság közgazdasági kulturáját is a magyar vármegyék gazdasági állapotaival.

Mennyire eltörpül a Temesi Bánság közgazdasági művelődése, ha párhuzamot vonunk közte és azon haladás közt, mely a török hódoltság után a magyarországi vármegyékben a rendi önkormányzat és a magyar birtokos nemesség irányító befolyása, a hazai viszonyoknak és hagyományos szokásoknak megfelelő vezetése mellett fejlődött.

Az 1712. évi országgyűlés elrendelte a vármegyék népességi és gazdasági állapotának összeírását, mert a czélbavett belreformok keresztülvitele, főleg az adóteher igazságos elosztása, szükségessé tette az ország közállapotainak ismeretét. A megyék 1715-ben eszközölték az első összeírást, 1720-ban a másodikat. Mind a két összeírás rendkívül becses adatokat szolgáltat a XVIII. század első évtizedeiben a megyék népmozgalmi és gazdasági viszonyairól s a haladásról.

Álljon itt néhány szemelvény a két országos összeírás adataiból. Csak e hivatalos kimutatásokból láthatjuk tisztán, mennyit haladt a gazdasági és ipari kultura rövid 5 év alatt a magyar vármegyékben s milyen messzire maga mögött hagyta ugyanakkor a Temesi Bánság közgazdasági és ipari állapotait.

Szabolcsban 1715-ben összeiratott 2137 háztartás, 1720-ban már 2698 háztartás volt ebben a megyében. — *Zemplénben* volt 1715-ben 4933 háztartás, 22.584 köblös szántó és 3633 kapás szőlő; 1720-ban 5402 háztartás, 63.004 köblös szántó és 14.097 kapás szőlő. — *Abauj-Tornában*, Kassán, 38 czéh létezett s már 1475 óta fönnállott ott egy kereskedelmi és ipartársulat (Handlungs-Gremium), melynek szervezete különbözött a czéhek szervezetétől. Jegyzőkönyvei 1687-től vannak meg. A postát 1703-ban II. Rákóczy Ferencz szervezte. — *Biharban* összeiratott 1715-ben 43.299 köblös szántó, 1720-ban már 58.019. 1715-ben 359 kapás szőlőből 131 a polgárok kezén volt. 1715-ben Bihar megyében 42 iparos és kereskedő volt. Magában Debreczenben 445 iparos és

[1]) V. ö. mindezeket *Borovszky:* »Magyarország vármegyéi és városai.«

kereskedő iratott össze. Az 1720-iki összeírás alkalmával volt a megyében 67, Debreczenben pedig 687 iparos és kereskedő, a kiknek az érdekei védelmére czéhek alakultak. — *Hont vármegyében* összeírtak 1715-ben 38.345 köblös szántót, 1720-ban már 40.345-öt. A szőlőművelést is igen nagy területen űzték. Az ipar és kereskedés általános lendületet tüntet föl. Ugyanazt tapasztaljuk a bányászat terén is. 1723-ban törvényesítették a Miksa-féle bányarendtartást. Selmeczbányán 1722-ben Potler Izsák angol gépész a vízmerítés czéljaira már tűzgépet alkalmazott, 1733-ban pedig Hell K. gépmester saját találmányú gőzgépekkel dolgozott. A kohók tisztjei bányászati kurzusokat rendeznek s tanítványaikat különösen a bányamérés és fémkémlelés ismereteiben oktatják. 1733-ban fölállították Selmeczen az első magyarországi bányászati iskolát. Az aknákat mélyítették és új aknákat nyitottak. — *Barsmegyében*, Körmöczbányán, épp oly magas színvonalon állt a bányászat s a többi iparág is, melyek külön-külön tekintélyes czéhekben voltak egyesítve. Fönnebb említém, hogy a bánáti bányászat rendbehozatalára onnan vitték le a szakértő bányászokat. Aranyosmaróton már a XVIII. század elején számos posztónyíró űzött jövedelmes ipart, de híres volt az ottani takácsipar is. A csipkeverés már 1604-ben el volt terjedve Barsban. A Zsitva mellékén és a Garam alsó részein 1715-től kezdve nagy mértékben folyt a gabonaneműek termesztése, az északi községek lakosai pedig gabonakereskedéssel foglalkoztak. 1720-ban említi az összeírás a cserenyei fuvarosokat, a felsőhámori 3 fűrészmalmot, a kapronczai favágókat, a kelecsényi szénégetőket. Malomkő-iparral Újbányán és Geletneken foglalkoztak. Vásárszabadalmat nyertek már 1714-ben Szent-Benedek, 1720-ban Aranyosmarót s 1724-ben Kis-Tapolcsány.[1]) — *Győrmegyében* összeírtak 1715-ben 25.953 köbölös szántóföldet, 1720-ban már 48.432-őt. Ugyanezt az emelkedést tapasztaljuk a szőlőművelésnél is. Háztartás volt a megyében 1715-ben 1943, 1720-ban már 2154. Ugyanakkor Győr városában és az egész megye területén már erős iparososztályt találunk. — *Esztergommegyében* a művelés alatt álló

---

[1]) *Morzsányi:* »Gesch. d. sieben Bergstädte.« — *Kachelmann:* »Gesch. d. Niederungarischen Bergstädte.« — *Péch Antal:* »Selmeczbánya bányászata.«

terület kitett 1715-ben 19.964 köbölt, 1720-ban már 28.877-et. A mellett keresztülvitetett minden községben az úrbéri rendezés s a szántóföldnek telkekre való osztása. Ugyanakkor a megyében és Esztergom városában tekintélyes iparos elem jött létre. Magában Esztergomban 1683 és 1715 közt 19 önálló, vegyes és közös czéh alakult s az üzleti forgalmat vásárok élénkítették. A kis Esztergom városa 1720-ban már 332 háztartást mutat föl, a vármegye területén pedig 1281 háztartás volt. Az iparczikkek árának és a munkabér-viszonyoknak szabályozása végett a vármegye közönsége 1723-ban bizottságot küldött ki s 1727 óta a megye kiváló gondot fordított a jobbágyközségek érdekeinek is előmozdítására. — *Gömörmegyében* összeírtak 1715-ben 14.861 köbölös szántót, 1720-ban már 25.880-at. A földművelés tehát rövid 5 év alatt hatalmasan föllendült. Sörfőzése már 1688-ban volt Gömörnek. S milyen előkelő volt a társadalma! Csetneken nagyobbrészt nemesek, Mártonfalván, Detéren curiális nemesek laktak, Putnok lakosai végbeli vitézek valának. Az iparososztály jó módnak örvendett. Az iparosok túlnyomó részben takácsok, gyolcsfestők és fazekasok voltak, de 1715-ben képviselve volt már minden iparág. A cserépzománcz első alkalmazását magúknak vindikálják a gömöri fazekasok. 1720-ban 7 helyen volt papirmalom, 5 helyen fűrészmalom, 5 helyen posztógyár és 6 helyen bőrgyár; azonkívül 109 őrlőmalom működött a megye községeiben. Gömör méhtenyésztése és viaszkereskedése messze földön híres volt, vasipara már a XVII. században a virágzás igen magas fokán állt. Ismeretes, hogy II. Rákóczy Ferencz nagy súlyt helyezett a gömöri vasiparra, különösen az ottani fegyvergyártás fejlesztésére. A dobsinai fegyvergyár már a XVII. században alakult. Pelsőczön már a XVI. században fönnállott egy aczélgyár. A XVIII. század első felében 36 különféle szerkezetű nagyobb vasolvasztó-kemencze működött Gömörben. — *Aradmegyében* 1715-ben a bánátihoz képest nagyon haladott közgazdasági élet folyt. Volt a megyének viruló szőlőművelése, gabonatermelése, kereskedése, állattenyésztése és kiterjedt ipara. 1726-ban, mely rossz termő esztendő volt, mégis sok eladó buza találtatott Kovaszincz és Kuvin termékeny vidékein és a zarándi községekben. 1709-ben Brankovics György, 1726-ban az aradi minoriták készíttettek nagyobb

mennyiségű vörös aszut, melynek zamatját Bonbardi már 1718-ban dicsérte Magyarország topographiájában. 1715-ben összeírtak Aradban 81 köblös szántóföldet, 1720-ban már 795 köblös földjük és 84 kapás szőlőjük volt művelés alatt. Elég tanulságos adat — írja a megye monographusa, — ha meggondoljuk, hogy az egész akkori Arad megyét csak 8 négyzet mérföldre, a portákszámát pedig csak 19-re becsülték.[1]) — A Temesi Bánsággal szintén közvetetlenül határos *Bács-Bodrog* megyében, mely csak kevéssel előbb, a zentai csata után szabadult föl a török járom alól, hasonlíthatatlanul vigasztalóbbak voltak az állapotok nemcsak gazdasági, ipari és kereskedelmi tekintetben, de a magyarság megerősödése és a népoktatás fejlődése szempontjából is. Baján már 1722-ben magyar iskola állt fönn. Baján, Szabadkán, Újvidéken és Zomborban, mindjárt a török uralom megtörése után, a triviális iskolákat meghaladó ismeretek tanítására grammatikai iskolák jöttek létre a ferenczrendiek vezetése alatt. 1731-ben pedig — és ez volt Bács-Bodrogban a visszatérő rendiség legjelentősebb vívmánya — megindult a hódoltság idején eltűnt *magyarság visszatelepítésének* hosszú sorozata, mely egy évvel előzte meg ott a német kolonizációt.[2])

Rendkívül érdekes és tanulságos képet rajzol a magyar megyék kulturális állapotáról *Nesselrode* főhadi biztos 1729-ik évi hivatalos jelentésében. E jelentés szerint *Sopron* vármegye termékeny és megvan az alkalmatossága arra, hogy terményeit értékesítse. — *Vasmegyében* jó borok teremnek, kedvező állapotban van. — *Győrmegyében* oly kedvezők az állapotok, hogy az adóterhet elbírja, Győr városa napról-napra növekszik. — *Zalamegye* termékeny, mindenképen kedvező állapotban van. — *Veszprémmegye* elég jó karban van. — *Fejérmegye* helységei jelesek, lakosai jómódúak, földje nagy és termékeny, baromtenyésztése igen virágzó. Székesfehérvár nagy, számos a lakossága, sok a bora, gabonával is kellően el van látva. — *Baranyamegye* viszonyai kedvezők, népessége erősen növekedik. — *Somogy* elég bort és gabonát termel s a makkoltatásból

[1]) *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad város monographiája.
[2]) »Magyarország vármegyéi és városai.«

is pénzel. — *Tolnának* sok a javadalma, nagy és termékeny a földje, elegendő a bora, számos a marhája, mezővárosai és falvai jómódú és számos néppel telvék. — *Nyitramegyének* jó állapota mindenki előtt ismeretes, községei néppel és minden jóval bővelkedők, határa termékeny és el is adhatja terményeit. — *Pest-Pilis-Solt* vármegyék területe termékeny, marhatenyésztése jó, sok a népes helysége és javadalma. — *Buda* városának lakói nagyon megszaporodtak, sok a szőleje, biztos a piacza otthon és a Dunán, közjövedelme is jelentékeny. — *Esztergommegyének* sok a faluja, kedvező a helyzete. — *Hontmegyének* nagy haszna van. — *Abaúj* már ki kezdett vergődni pusztult állapotából. Jó a földje, elég a szénája, bora úgy mennyiségre, mint minőségre nézve jeles, a makkoltatásból is van hsazna és terményeit jól eladhatja. Emelkedőben van Kassa városa is, mely 16 falunak ura és sok szőlejéből is hasznot húz. — *Zemplénben* szűrik a legjobb bort, a megyének jövedelme van a kereskedésből s a hordók szállításából is. — *Szepesmegyének* őszi gabonája jó, vasbányái és kohói sok pénzt hoznak, a vásznat az ezredek itt szokták összevásárolni. Késmárknak tehetős polgárai vannak, Lengyelország felé kereskednek. — *Gömörben* a bányák és erdők nagyon jól jövedelmeznek. — *Borsodmegye* termékeny, baromtenyésztése virágzó, bora jó, piacza van Lengyelországban, a makkoltatásból is jól pénzel. — *Heves* és *Külső-Szolnok* kiterjedt határában sok a szőlő, híres bort termel, nagy a baromtenyésztése, lakóhelyeinek száma és népessége szaporodik. Eger nagyszámú lakossággal dicsekszik, jövedelme a borából van. — Hasonló a helyzete a *Jászságnak* és a *Nagy-Kúnságnak*. — *Szabolcsmegyének* jó a földje, sok a szénája, biztos piacza van a Hegyalján, a salétromból, makkoltatásból és halászatból is van jövedelme. — A hajdúvárosok földművelése virágzó. — *Bihar* népes megye; terjedelmes legelőkkel, sok borral, sűrű erdőkkel, vaddal, hallal bővelkedik. Borának piacza van Mármaros, Szabolcs, Békés, Zaránd és Arad megyékben, a Kúnságban és a hajdúvárosokban, gabonáját Debreczenbe és Váradra viheti vásárra. Debreczen népes város nagy baromtenyésztéssel és földműveléssel, pusztái nagyon jövedelmezők. — *Csongrádban* különösen Szeged van emelkedőben, határa, földje, halászata jövedelmező. — *Zarándmegyének* sok a népe, a hegyeken

kívül termékeny a földje, aranybányája is van. — *Békés* a földesurának gondoskodásából nagyon emelkedik.[1])

Az idézett bizonyító anyagnak beleszóló joga van Mercy kormányzata kulturális eredményeinek mérlegelésénél. Hiszen azt kellett nyomoznunk: *vajjon igaz-e, hogy az idegenül kormányzott Temesi Bánság utólérte, vagy éppen túl is szárnyalta műveltség dolgában a magyar vármegyéket?*

Azt hiszem, most már döntő ítélettel megállapíthatjuk, hogy *az emelkedés a magyar megyékben s nem a Temesi Bánságban történt.* A magyar megyék műveltsége minden téren, még a közgazdaságin is, túlhaladta azt az árnyékkulturát, melyet az erőszakos katonai és kamarai uralom Mercy segítségével 1716-tól 1733-ig a Temesi Bánságban megteremtett. Kétségtelen, hogy Mercy igen nehéz és igen nagy föladatra vállalkozott, mikor a török hódoltság évszázados rombolásaitól és a német hadak dúlásaitól tönkretett délvidéki tartomány helyreállítására és igazgatására elhivatott.

Elismertük Mercy érdemeit, a hol ilyenekkel találkoztunk. Alakját azonban semmi esetre sem helyezhetjük el Délmagyarország történeti pantheonjának heroikus alakjai közé, a hová őt elfogult német írók irányzatos túlzással beállították.[2])

Mercy kormányzata fölülről reá oktrojált, egyöntetű munkaterv nélküli kapkodás volt. Egyszerű kísérletezés volt, mely Délmagyarországon áldatlan helyzeteket teremtett. Egész

[1]) »Magyarország történ. III. Károlytól a bécsi kongresszusig.« — Magyarorsz. népessége a Pragmatica Sanctió korában. —

[2]) »*Im Pantheon heroischer Gestalten der Banater Geschichte gebührt dem Grafen Mercy einer der ersten Plätze.* Hatte der Kriegsheld Veterani die Befreiung des Banates eingeleitet, Prinz Eugen »der edle Ritter« dieselbe verwirklicht, so blieb es dem Grafen Mercy nicht nur vorbehalten sie zu vollenden, sondern es fiel ihm auch noch die schwierige staatsmännische Aufgabe zu, das *durch deutsche Waffen* (?) aus türkischer Knechtschaft befreite, aber total versumpfte (?) und verödete Land *für Menschen bewohnbar zu gestalten und der Kultur zu erschliessen.* Der Lorbeerkranz, den Clio um das Haupt Mercys gewunden, gebührt also im gleichen Maase dem Feldherrn, wie dem *Staatsmann. Die unverwelkbaren Verdienste auf beiden Gebieten sichern dem grossen Manne — dem die Bewohner des Banates unendlichen Dank schulden — den ehrenden Ruhm der Unsterblichkeit.*« (*F. Wettel:* »Biographische Skizzen«, 17. l.)

kormányzata egy monstruózus vázlat, melyből hiányzott az izomzat, az elevenítő, termékenyítő lélek és szív. Bármily odaadással iparkodott is a reá váró hivatásnak megfelelni, nem érhette el czélját. Törekvéseit illuzóriussá tette többi közt a Temesi Bánságot körülvevő magyar vármegyék szabadmozgású szelleme, mely a tartományban alkalmazott kényuralmi rendszert a benszülött lakosság szemében csak annál gyűlöletesebbnek, még a török hódoltsági állapotoknál is tűrhetetlenebbnek tüntette föl. Szolgalelkű hivatalnokokkal és oly szokatlan eszközökkel dolgozott, hogy nem volt képes kitűzött czéljaira a nagy tömegeket egyesíteni, sőt ellenkezőleg, eltávolította őket magától. A függő kérdéseknek gyökeres megoldását nem tudta keresztülvinni. Bevégzett eredményeket egyetlen esetben és egyetlen téren sem volt képes fölmutatni, annak daczára, hogy kormányzása a monarchiának majdnem annyi költségébe került, mint magának a temesi tartománynak visszafoglalása. Minden igyekezete s buzgósága mellett is, mikor kormányzói állásáról távozott, csupa sikertelenséget, sok bajt és rendetlenséget, felemás munkát, általános elkedvetlenedést, elszegényedést és a katonai karhatalom pusztításait hagyta maga után. A károkért, melyeket okozott — s ezek közt van a magyar népnek soha többé nem orvosolható kizárása saját apai területéről — mind a magyar nemzet, mind a nemzeti történelem Mercyt a kormányzót teszi felelőssé és nem az udvari dikasztériumokat, melyeknek parancsai szerint eljárt.

Mercynek temesi kormányzata tehát minden irányban csődöt mondott.

A nagy Cincinnatus nem hagyott hátra maradandóbb nyomokat és ma, alig másfélszázad után, már a puszta nevét is csak kevesen ismerik már Délmagyarországon.

*

Befejezésül még néhány szót Mercy *egyéniségéről.*

Mercy előkelő család sarja volt. Eredetére franczia, születésére német, hajlamaira tán leginkább olasz. Németbe oltott franczia olaszos vonásokkal, de kifejezettebb nemzeti karakter nélkül. A magyar nemzethez, noha csillagzata közénk vezeté őt,

lelkileg sohasem közeledett. Magyarország törekvéseivel épp oly ellenszenvesen állt szemben, mint mintaképei: Savoyai Jenő, vagy Montecuccoli. De távol állott a németektől is. A németekhez csak számításból hajlott, hogy el ne veszítse az udvar kegyét. Szeretni, nem szerette őket. Látni való, hogy egyéniségének nem volt határozottan kifejezett nemzeti bélyege s ő is, mint Montecuccoli egykoron, a nemzeti eszmével ellentétben egyedül csak a császári eszmét képviselte. »A császárság rideg egyházpolitikai és kényuralmi törekvései hatották át — írja róla Acsády — s Magyarország sajátos viszonyai iránt minden érzéket nélkülözött, épp úgy, mint Montecuccoli. Elfogult katona volt, ki csak engedelmességet kívánt; hasztalan ütközött kívánsága törvénybe, jogba s a tényleges viszonyokba.« [1]) Egyben mégis különbözött Montecuccolitól: nem volt tétovázó s óvatos természet. A mit egyszer föltett magában, azt gyorsan, elszántan és merészen igyekezett megvalósítani. De valamint mintaképe Montecuccoli nem aratott hazánkban babérokat és szereplése Magyarországon csalódással végződött, úgy Mercyé is.

Fölfuvalkodott, rendkívül gőgös, rideg ember volt. Nem közönséges szellemi képességeit és kormányzói állását túlbecsülve, szinte Cäsarnak képzelte magát, isteni attributumokkal. Megkövetelte a hivatalos ünnepi formákat s kedve telett alattvalóinak alázatos hódolatában, hízelgő tömjénezésében. Elvárta alattvalóitól, hogy a névnapját, vagy születésnapját minden esztendőben a Temesi Bánság egész területén lehető pompa kifejtésével megünnepeljék. Valahányszor elutazott Temesvárról, vagy visszaérkezett oda, az adminisztráczió mindig körlevélben tudatta azt az összes községekkel. Egyébként nagyon öntudatos, szigorú, de igazságos főnök, gavalléros úri ember volt. De exponált állásában rosszul állt neki epés modora és hirtelen föllobanó temperamentuma. Indulatos természetén nem tudott uralkodni s ez gyakran ragadta őt szertelenségekre és sértő durvaságokra. Türelmetlenségével, lenéző kevély föllépésével s kíméletlen gorombaságaival sok ellenséget szerzett magának, a katonaság pedig éppen nem szívelhető.

Külsejére nézve középnagyságú, zömök, vállas, barna ember

[1]) Magyarország I. Lipót és I. József korában.

volt beretvált arczczal, fehér parókás nagy fejalkattal és élestekintetű, értelmes nagy szemekkel. Fametszetű miniatür-mellképének eredeti példánya megvan a bécsi Albertina-gyüjteményben.[1])

Jellemző Mercy egyéniségére és bánsági sáfárkodására nézve, hogy rövid 13 év alatt milliós összegeket szerzett, fekvőségekben pedig a leggazdagabb magyar mágnások birtokaival vetélkedő uradalmak tulajdonosa, vagy haszonélvezője lőn. Temesvárott oly pazarfényű háztartást rendezett be, a milyent abban a korban csak fejedelmek udvarában lehetett találni. A temesvári adminisztráczió egyik tagja, *Kallanek* tanácsos, följelentette őt az uralkodónál, hogy a kincstár jövedelmeivel pazarul gazdálkodik és saját fényűzési czéljaira hűtlenül kezeli a közpénzeket. A bécsi titkos levéltárban őrzött »Extractus einiger aus dem Temesvarer Banat eingelaufenen Nachrichten« czímű iratban azt referálja Kallanek 1718-ban a császárnak, hogy: »der Herr Gral. Mercy hat 170 Pferdt, 130 Ochsen, 132 Bediente, 6 Jäger mit 150 Hunden. Dieses alles muss das Land aushalten. Über alles dieses hat er vorn Jahr vor sich, qua commandirend Gral, 12.000 fl. genohmen«.[2])

Mercy bánsági uradalmairól és rengeteg fizetéséről tettem már említést a föntebbiekben. De voltak azonkívül Tolnában, Baranyában és Fehérmegyében is hasonló terjedelmű birtokai. Ezeket a magyar vármegyéket jelölte ki ugyanis a császár győzelmes tábornokai jutalmazására. Caprara grófnak 90.000, Veterani gróf örököseinek 80.000, Jenő herczegnek 80.000 forint értékű birtokokat utalványozott. Mercy gróf is kapott ott dúsan jövedelmező magyar uradalmakat, a hová szintúgy, mint a Temesi Bánságba, németeket és olaszokat telepített. Alig volt az udvarnak befolyásosabb embere, ki a közprédára kiszemelt magyar földön ilyen és hasonló nagy jószágokat, terjedelmes uradalmakat ne szerzett volna. Sőt nem is elégedtek meg avval, mit az uralkodótól adományképen, vagy élethossziglani élvezetül kaptak, hanem sok esetben önhatalmú-

[1]) Leközölte *Böhm Lénárd:* »Geschichte v. Weisskirchen«, 1905; és *Wettel F.:* »Biogr. Skizzen«, 1908.

[2]) »Száz év Délm. u. történetéből.«

lag foglaltak le maguknak egész községeket. Igy Mercy 1726-ban lefoglalta a maga számára Fény községét az összes földekkel együtt, melyeket a párdányiak vetettek be. Önmaga fölmentette magát minden tized alól is. 1721-ben szept. 10-én kérdezi az udv. kamara az adminisztrácziótól: miféle falu az, melyet Mercy gróf elnök a saját használatára kér? 1719-ben okt. 18-án jelentést sürget az udv. kamara azoknak a panaszoknak tárgyában, melyek arról vádolják Mercyt, hogy a Temesi Bánságban összevásárolt borait császári igásrobottal szállíttatja Temesvárra s hogy ilyen alkalommal már nagyobb számú igásmarhát tett tönkre; hogy továbbá 300 mérő gabonát vettetett el földjein az adófizető alattvalókkal.[1])

Asztalát a kerületi tiszttartóknak kellett ellátniok jó deputátum borokkal. Az akkori kezdetleges viszonyok közt nem volt az éppen könnyű dolog. Jó bánáti bort csak Verseczről, Orsováról, Mehádiáról és Topliczáról lehetett kapni. 1717. szept. 24-én hivatalosan jelenti a verseczi tiszttartó az adminisztrácziónak, hogy Mercy gróf asztala számára (für seinen Trunk) 40 akó legjobb minőségű szőllőből készíttetett bort, még pedig sajtó hiányában puszta kézzel.[2])

Mercy vallásosságáról nehéz biztos ítéletet mondani. Kormányzati rendszerének alapelve a bécsi udvar szellemében a valláserkölcsiség volt ugyan, és ő az egyház törvényeinek megtartását úgy a katonaságtól, mint a polgári társadalomtól szigorúan meg is követelte; de a cselekedeteiből mégis az tűnik ki, hogy egyéni vallásos áhitata nem volt éppen valami nagyon erős. Mutatja a Nádasdy püspökkel és a kath. papsággal szemben tanusított feszes és szertartásos, csaknem ravasz magaviselete, valamint a temesvári jezsuiták naplójának mély hallgatása Mercy katholikus és áhítatos érzületéről. Ellenben a rácz főpapoknak — kétségkívül politikai czélzatból — nagyon hízelgett. Előzékeny, sőt lebilincselő volt irántuk. A protestánsok és zsidók ellen sem járt el egészen a kor szigora szerint. Csak ijesztett és fenyegetőzött. De ha tettre került a sor, elég enyhén bánt el az incriminált zelótákkal. Meglátszik tettein, hogy nem

---

[1]) *Baróti:* »Adattár.«

[2]) U. o.

volt ellensége a lelkiismereti szabadságnak s a vallásos meggyőződésnek.

Mercy sokat betegeskedett. Lehet, hogy ez kedvetlenítette el és tette őt indulatossá, elégedetlenné. De máskülönben sem mosolygott rá a boldogság napvilága. Voltaire írja róla, hogy oly családból eredt, melynek sorsa volt, hogy tagjai épp oly tiszteletben álltak, mint a milyen szerencsétlenek valának. Mercy is, a szellemes ember, az alkotó tehetséggel megáldott férfiu íme mitsem alkothatott, mi az élet kritikája s az elfogulatlan történetírás ítélőszéke előtt megállná helyét. Mint katona a legjobbak, legvitézebbek közé tartozott s mégsem kerülheté el, hogy balsorsa éppen akkor zúdítson rá szerencsétlenséget, fogságot vagy megsebesülést, mikor már-már örvendeni készült győzelmi sikereinek.[1]) Szerencsétlen sorsa okozta tán azt is, hogy temesvári kényelmes állomásáról élete alkonyán, mikor már nyugodni vágyott, szólítá el a császári parancs Olaszország csatamezejére, Párma elé, hol az ellenség golyózáporában lelte hősi halálát.

Mikor Temesvárról Olaszországba távozott, az adminisztráczió a szentandrási és szentmiklósi tiszttartóságoknak rendeletet küldött, hogy a Mercy gróf tábornagy és bánsági parancsnok által hátrahagyott s adjutánsának, Cornesnek kiséretében Németországba szállítandó málhák s különféle ingóságok elfuvarozására 80 darab lovat a szükséges szekerekkel s szolgaszemélyzettel, azonkívül 18 ökrösfogatot tartson készen.[2]) 40 kétlovas és 18 ökrösszekér — rengeteg karaván — szállította tehát 1733. deczember hóban Mercy ingóságait a külföldre.

Mercy 1734 jún. 29-én halt meg. A gyászhír csaknem egy hónap mulva érkezett Temesvárra. 1734 júl. 17-én értesíté az adminisztráczió a kerületi tiszttartóságokat, hogy »Mercy gróf tábornagy ő excellentiája, az adminisztráczió elnöke, a június 27-én (?) végbement ellenséges támadásnál Olaszországban életét veszté«.[3]) Mikor Savoyai Jenő Mercy elestéről értesült, nyiltan kijelenté, hogy »bármit mondjanak is Mercyről, a császár

[1]) Allg. deutsche Biographie. — *Wettel:* id. m.

[2]) *Baróti:* »Adattár.«

[3]) U. o. Az adminisztráczió értesülése oly hiányos volt, hogy Mercy halálának sem a napját, sem a helyét nem tudta helyesen közölni.

mégis nagy embert vesztett benne«.[1]) A temesvári jezsuiták ünnepélyes gyászmisét mutattak be lelkiüdveért s oly díszes castrum dolorist állítottak föl a templomban, hogy egy egész hétig dolgoztak rajta. Ugyanakkor Bécsben is volt gyászünnepély Mercy emlékére.[2]) *De aztán soha többé!*

Mercynek nem volt családja, gyermektelenül halt el. Birtokai, ingóságai és grófi méltósága az 1723-ban örökbefogadott két fiára szálltak: *Argenteaui Mercy Ignácz Károlyra*, ki tábornok volt s Eszéken tartománykormányzó,[3]) és *Argenteaui Mercy Florimundra*, ki a diplomácziai pályán szolgált s kiváló szellemi tulajdonainál fogva kedvencze volt Mária Terézia miniszterének, Kaunitz herczegnek.

---

[1]) *Wettel*: id. m.

[2]) »Gespräche in dem sogenannten Reich der Toten.« Frankfurt a. M. 1735.

[3]) Ennek az arczképe megvan Temesvárott a Délmagyarorsz. történ. és régiségtudom. Múzeumban (IX. csoport 1. szám). Az olajfestésü mellkép a Múzeumok és könyvtárak orsz. Felügyelőségének letéte. Tévedésből van ráírva, hogy az Hőgyész urának és a Temesi Bánság megtelepítőjének az arczképe. Semmiben sem hasonlít a Temesi Bánság egykori kormányzójára. A ruházat is Mária Terézia korából való. A temesvári képnek eredetije Apponyi Sándor gróf tulajdona Lengyelben.

TARTALOM.

Lap

I. Bevezetés. Temesvár visszavétele 1716-ban. A törökök távozása Dél-Magyarországból. Temesvárnak és a temesi tartománynak állapota a törökök kivonulása után. Savoyai Jenő herczeg Temesvárott. Mercy Claudius Florimund kinevezése a Temesi Bánság kormányzójává 3

II. Temesvár lakossága a törökök elvonulása után. A Temesi Bánság igazgatásának tervezete. A Mercy-féle »Haupt-Einrichtungs-Werk.« Az ideiglenes berendező-bizottság. Az adminisztráczió szervezete és annak hivatalnokai. Az új kerületi beosztás. Magyarok maradványai a Temesi Bánságban. Temesvár város közigazgatásának szervezése. Katonaság.... 17

III. A Temesi Bánság benépesítése Mercy kormányzósága alatt. A külföldi német telepítések első időszaka 1717-től 1724-ig, második időszaka 1724-től 1727-ig, harmadik időszaka 1727-től 1734-ig. Az alattvalók költözése és szökése. Örmények. Olaszok. Spanyolok. Bolgárok. Bánáti községek, melyekben Mercy alatt német birodalmi kolonisták telepedtek. A népesség szaporodása a Temesi Bánságban Mercy alatt 31

IV. Egyház. A jezsuiták temesvári missióházának kezdete és fejlődése. Egyházi joghatósága. Nádasdy László gróf csanádi püspöksége. A temesvári adminisztráczió viselkedése Nádasdy püspökkel szemben. Egyházmegyei közviszonyok Mercy kormányzósága idején. Krassovánok. Bosnyák-argentinai és salvatoriánus ferenczrendiek, kapucinusok. Templomok és monostorok. Egyházi szokások. Congregatio agoniae. Congregatio B. Mariae Virg. Immaculatae. Nepomuki szt. János kultuszának kezdete a Temesi Bánságban. Krassófői és karánsebesi jezsuita missiók. Mercy alatt keletkezett róm. kath. plébániák. Jezsuiták részvéte a temesvári társaséletben. Más felekezeti egyházak. A gör. k. n. egyesültek püspökségei a Temesi Bánságban s valláserkölcsi életük. Protestánsok. Zsidók 51

V. Iskolaügy. A temesvári elemi iskolák. A jezsuiták gimnáziuma Temesvárott. Elemi iskolák a vidéken. Művészet..... 97

Lap

VI. Gazdasági berendezkedés a Temesi Bánságban Mercy kormánya alatt. Különféle adónemek, tizedek, vámok és haszonbérjövedelmek, a só-, mész-, dohány-, viasz-, méz- és szeszmonopólium, a kincstári erdőségek, halászat, vadászat..... 103

VII. Mezőgazdasági kultura. Kézművesség. Épitőipar. A temesvári és orsovai várak, a karánsebesi, lugosi és új-palánkai erődítmények építése. Temesvár városa kiépítése. A püspöki székesegyház és az argentínai bolgár tartom. ferenczrendiek templomának építése. Gyáripar a Temesi Bánságban Mercy alatt. Bányászat. Kereskedés. Pénzforgalom 113

VIII. Közállapotok a Temesi Bánságban Mercy kormányzata idején. Katonai hatalmaskodások, a polgári hatóságok visszaélései, hivatalnokok kihágásai. A lakosság terhelése és elnyomása. Polgári és bűnfenyítő bíráskodás. A törvénykezési bizottság megalakítása. Ügyvédek a Temesi Bánságban. Közbiztonsági állapotok. Czigányügy. Útak és vizek szabályozása. Posta. Közlekedés. Egészségügy 143

IX. Mercy Claudius Florimund gróf kormányzatának és egyéniségének jellemzése..... 158

RICARDO

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A HÁBORÚS KÖZGAZDASÁG KÉRDÉSEIRE

FÖLDES BÉLA
R. TAGTÓL

1862
1618 B

FELOLVASTA 1919 MÁRCZIUS 10-ÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1919

28330. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

I.

1917-ben egy század telt el, mióta a nemzetgazdaságtannak egyik úttörő műve, mely Smith Ádám »Vizsgálódásai« mellett a tudomány alapköveit rakta le, megjelent. Ez a munka »a politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei« — Principles of political economy and taxation — című könyv, írója pedig Ricardo Dávid volt, kit különösen e műve alapján John Stuart Mill a tudomány tulajdonképeni megalapítójának nevezett. Szándékom volt akkor a Magyar Tudományos Akademia színe előtt Ricardo emlékét felidézni. Közbejött hivatalos működésem ezen szándékom keresztülvitelét megakadályozta. Most ezt pótolni óhajtom. Célom ez előadásban nem az, hogy e nevezetes tudós által hirdetett tételeket bonczolva bíráljam, részletekben vizsgáljam. Inkább összefoglalni akarom az embert és tanát egy synthesisben, melyből fejlődését, állásfoglalását, érveit, okoskodásait, esetleges tévedéseit, főleg pedig viszonyát a mai nap problémáihoz és különösen a háborús közgazdaság problémáihoz megértjük. Mert Ricardo tanának vizsgálódása aktuális értékkel is bír. Ricardo közvetlenül a napoleoni háborúk után, részben azok közepette fejtette ki munkálkodását és a problemák, melyek őt foglalkoztatták — gabonatermelés, gabonaár, földjáradék, papirpénz, államadósság, adósságtörlesztés, adózás stb. — nagyobbrészt háborús kérdések, melyek ma is előtérben állanak, ma is megoldást követelnek. Angliában is akkor inflatió volt, a bankjegyek mennyisége jelentékenyen szaporíttatott és annak következményekép mutatkozott az agio. Angliában is nyomasztólag hatott az árak magassága. Angliában is kétségbeestek az államadósságok óriási megnövekedésén. Ezeket a problemákat tárgyalja Ricardo és így

nemcsak dogmatörténettel foglalkozunk, hanem háborús közgazdasági politikával.

Az utolsó évek rendkívül értékes anyagot szolgáltattak Ricardo tanulmányozására. Értem levelezéseit. Ezek új világításba helyezik Ricardo tanait, melyek erős elvontságuknál fogva nagy nehézséget gördítenek a megértés elé. Kevés tudományban játszanak prämeditatiók (a Bacon-féle »idola«, a Spencer-féle »bias«) nagyobb szerepet, mint a nemzetgazdaságtanban. Ezért nagyon előnyös, ha ismerjük az író intim gondolatait, előítéleteit, általános életfelfogását, az értelmet, melyben bizonyos kifejezéseket használ. Erre pedig legalkalmasabbak a levelek, melyeknek azonkívül még az az előnyük van, hogy a gondolatok rendesen egyszerűbben, cziczoma, doctrinarismus nélkül, élénkebben, közvetlenebbül adatnak elő.

Első sorban tekintetbe jön Ricardo levelezése Malthus Róberttel, a kiváló nemzetgazdával, a nevezetes népességi törvény hirdetőjével: Letters of David Ricardo to Robert Thomas Malthus 1810—1823.[1]) A gyűjtemény 88 levelet tartalmaz. A tudomány két úttörőjének levelezése ez, mely a két levelező gondolkozására, felfogására, elméleteik természetére bő világosságot vet: Szellemi természetök — mint a levelek kiadója, Bonar, megjegyzi — nagyon különböző volt és azért vitatkozásuk nem is vezetett eredményhez. Mindegyik fenntartotta mindvégig álláspontját.

Rendkívül gazdag felvilágosításokban a másik levelezés is, mely Ricardo és Trower között folyt (Ricardo: Letters to Hutches Trower and others 1811—1823, Oxford 1899.). Igen előnyösen egészíti ki az előbbit, a mennyiben szakkérdéseken kívül Ricardo itt sok másról is bővebben nyilatkozik és így mélyebb betekintést szerzünk az ember egész szellemi és politikai habitusába. Trower kereskedő volt és a tőzsdén ismerkedett meg Ricardoval. Úgy mint Ricardo, ő is részvényese volt az angol banknak és a keletindiai társulat körül is érdekelt volt. Valószínű,

[1]) Magyar fordításban: Ricardo: levelek Malthushoz. Angolból fordították Jónás János és gróf Esterházy Mihály (Közgazdasági Könyvtár, szerkeszti Földes Béla XIV. kötet.) A következőkben az idézeteket a nem mindenben sikerült magyar fordítás nyomán adjuk.

hogy Trowernek a »Morning Chronicle«-ban megjelent. a pénzforgalomról és bankról szóló czikkei révén ismerkedtek meg egymással, hisz az e körül fejlődött vita korszakalkotó volt Ricardo életében. Trower szerint Ricardo túlozta a bankjegy inflaczio jelentőségét. Ricardo erre felelt. Trower nagy olvasottságú ember volt, aki nemcsak nemzetgazdaságtan, politika és társadalmi reform iránt érdeklődött, hanem irodalom, theologia, geologia stb. iránt. A takarékpénztári intézmény egyik úttörője volt. Ricardo nagyon becsülte őt és véleményét. Az első levél 1813 november 8-ikáról van keltezve, az utolsó 1823 augusztus 31. 1823 szeptember 12-én Ricardo veje, Austin, közli Trowerrel Ricardo váratlan halálát. A Trowerhez intézett levelek száma 52.[1])

Kiadatott az utolsó években Ricardo levelezése Macculloch-kal is, ki soká legnagyobb bámulója és munkáinak összeállítója volt. De e levelezést minden fáradozás daczára a háború alatt nem sikerült megszerezni.

A három levelezésen kívül, mely önállóan megjelent, figyelmet érdemel Ricardo levelezése a híres franczia nemzetgazdával, Jean Baptiste Say-vel; e levelezés az utóbbinak »Cours complet d'économie politique pratique (Bruxelles, 1837.)« című munkájának függelékében jelent meg; összesen öt levél Ricardotól. De e levelek értékét emeli az a körülmény, hogy Say levelei is közölve vannak. A Say-hez intézett leveleknek főthemáját az érték fogalmának helyes megállapítása képezi.

*

Rendkívül érdekes jelenséggel van dolgunk. Ricardo egyike volt azon nagy angol üzletembereknek, mint Grote, a történész, Lubbock, az archäologus, kik idejöket az üzlet és a tudomány között megosztották. A pénzszerzési talentumot, mondja róla egyik életrajzírója, nem részesítik nagy becsülésben. De Ricardo rendkívüli képességeket vitt abba bele. Teljes ismeretével bírt az üzlet minden titkának; minden erőltetés nélkül ismeretével bírt összes üzleti vállalkozásainak; mesterileg kezelte a számtani műveleteket, hideg ítélőképességével megelőzte minden verseny-

[1]) A következőkben M.-mel jelöljük a Malthusszal, T.-vel a Trowerrel folytatott levelezésből vett idézeteket.

társát a börzén és az események szerencsés fordulata révén nemcsak nagy vagyonhoz jutott, hanem oly tekintélyhez is, melylyel addig senki e körben nem bírt. Jean Baptiste Say szerint Ricardo vagyonát halálakor 40 millió frankra becsülték, melynek jelentékeny része földbirtokba volt fektetve. Anyagi helyzete már korán megengedte neki, hogy tudománynyal foglalkozhassék. Előbb geologiával és mathematikával foglalkozott, míg azzal a tudománynyal ismerkedett meg, mely neki legkongeniálisabb volt. 1799-ben egy véletlen kezébe juttatta Smith Ádám munkáját és ez döntötte el további tanulmányainak irányát és elválaszthatatlanul a nemzetgazdaságtanhoz kötötte, melynek továbbfejlődésére oly nagy befolyással volt.

Abban is a nagyszabású üzletemberek sorába tartozott, hogy míveleteiben a gazdasági és politikai élet összefonódása nagy szerepet játszott. Az árfolyamokat gondos szemmel kísérte, mint a hajós a mágnestűt. Leveleihez táblákat csatol az árfolyamokról, az arany áráról stb. Az értéktőzsde volt tevékenységének színhelye. Leveleit is oda címeztette. Ott legbiztosabban található, írja többször Malthusnak.[1]) Nagyobb míveletek lebonyolítása gyakran teljesen lefoglalja minden idejét. »Ez utolsó időben fejem annyira tele volt különböző nagyfontosságú üzleti dolgokkal, — írja Malthusnak — hogy nem is gondolhattam »nemzetgazdasággal összefüggő kérdésekre«. »Ezeket a sorokat az értéktőzsde zajában írom«.[2]) Ezeket írja 1816 október 14-én, mit azért emelek ki, mert akkor már közel állott ahhoz az elhatározásához, hogy az üzlettől visszavonul. 1817 deczember 18-án azt írja Saynak: Mióta Ön Angliában járt, én apránként visszavonultam az üzleti ügyektől, és minthogy a mi állami adósságunk óriási nagy, a kötvények ára igen magas, lassan-lassan kivontam belőle tőkémet és jó részét földbe fektettem bele . . . Életemben szakadatlanul váltakozik a siker a gonddal, azért rajta vagyok, hogy a jövőt tőlem telhetőleg biztosítsam és megszabaduljak minden gondtól.« Üzleti működésében a legnagyobb korrektség, a legszigorúbb elvek vezették és ezért úgy az üzleti világban, mint később a közéletben a legnagyobb tisztelet kísérte őt. Az üzletemberektől különben nem volt

[1]) M. 92. l.
[2]) M. 127. l.

nagyon elragadtatva. »Nem is hinné Ön, milyen alacsony jelleműek ezek a City-beli emberek és mily nagy az igazgatók (angol bank) befolyása rájuk a váltóleszámítolás révén. Meg vagyok győződve, hogy nagyon sok részvényes egészen másképp szavazna titkosan, mint a hogy szavaz kézfelemeléssel«.[1]) — »A tőkések nagy tömege nem igen szokott gondolkozni«.[2])

Negyvenöt éves korában tehát mint dúsgazdag ember a közéletnek és a tudománynak szenteli magát. Anglia legkiválóbb tudósaival, Benthammel, James Millel, Grotetal intim baráti viszonyban él, sűrűn sétálgat velök a Hyde Parkban, a James Parkban, a Kensington-kertben, a nemzetgazdákkal sűrűn érintkezett, vitatkozott, különösen Malthussal, Torrenssel, Jean Baptiste Sayval stb. Franciaországi útján találkozott Sismondival, Broglie herczeggel stb. Minden nevezetesebb dolgozatot, mely a felmerülő kérdések körül megjelent, elolvasott, bírált. Eljárt a közgazdák klubjába, mely kezdetben az ő házában tartotta üléseit.

Különösen James Millhez a legintimebb barátság fűzi. Erről szól Mill fia, John Stuart Mill autobiografiájában. James Mill következőkép jellemzi Ricardot: Az emberiség részére való értékének oly felbecsülésével, mely a legtöbb ember előtt egyszerűen túlzásnak látszanék, 12 évi élvezetes érintkezés emlékét őrzöm, a mely idő legnagyobb részében alig volt neki gondolata vagy törekvése, akár magánügyéről, akár pedig közügyekről volt szó, a melyekben nem voltam bizalmasa és tanácsadója.[3])

Magánéletét nemes előkelőség jellemezte. A telet Londonban, szép homejában, a Brook Streetben lévő házában töltötte, a nyarat és őszt gloucestershire birtokán, Gatecombban. Jean Baptiste Say,[4]) ki itt meglátogatta, elragadtatással beszél e tusculumról. »Mennyire irígylem — írja — az ön sorsát, hogy Gatecomb Park szép nyaralójában, nemzetgazdaságtannal foglalkozhatik. Soha el nem felejtem az ott töltött túlrövid perczeket, sem társalgásának bájait«. »Mint a régi patriarkák, most én is körül vagyok véve

[1]) M. 114. l.
[2]) M 14. l.
[3]) M. 49. l.
[4]) Cours complet, 598. l.

összes leszármazottaimmal, fiaimmal, leányaimmal (három fia és négy leánya volt) és unokáimmal, a kik most mind itt vannak nálunk látogatóban«.[1]) »Mióta falun vagyok, sokszor elvon engemet minden komoly foglalkozástól a vágy, hogy a jó időjárást élvezzem. Gyakran nem tudok két kis lányom kérésének ellentállani, hogy őket a reggeli lovaglásban elkísérjem és akkor gyakran látnak minket teljes canterben paripáinkon«.[2]) Családi életét jól jellemzi, mit Benthamnak egy meghívására ír: »Családom nagy és Ricardoné jól érzéséhez tartozik, hogy mindnyájan velünk legyenek. Nem volna boldog, ha csak egy hiányoznék«.[3]) Egyik leányának házassága alkalmával azt írja: »Igaz, hogy most elvesztettem egy másik leányomat. Ha boldog lesz, nem baj, azonban mindketten, Ricardoné és én úgy éreztük és úgy érezzük most is, hogy elvesztvén ezeknek a leányoknak társaságát, boldogságunknak egy részét elvesztettük«.[4]) Gatecombi birtokán sokszor fogadta barátait, kik vendégszerető házát, szellemes körét szívesen felkeresték. Egyébként szorgalmasan dolgozott könyvtárszobájában, nagy sétákat tett vagy lovagolt, foglalkozott jótékonysággal és tanulmányozta a parlament iratait. Többször tett nagyobb utazásokat a kontinensre, Franciaországba, a Rajna vidékére, Olaszországba, sűrűn érintkezve kiváló emberekkel és élvezve a természet és a művészet szépségeit.

1818-ban Gloucestershireben megválasztják sheriffnek. »Remélem, — írja — hogy magas hivatalomat méltósággal fogom betölteni. Ettől a naptól kell számítanom nyilvános életemet.[5]) De Ricardo nagyobb hatáskörre törekedett, a parlamentbe akart bejutni. »Ha nagy fáradság nélkül bejuthatnék a parlamentbe, óhajtanám. Nem lennék sem Whig, sem Tory, azonban nagyon törekednem minden rendszabályt előmozdítani, hogy kilátásunk legyen egy jó kormányra«.[6])

»Azt hiszem, most már véglegesen el van döntve, hogy nem leszek tagja az új parlamentnek és én igazán örülök, hogy

[1]) M. 147. l.
[2]) T. 82. l.
[3]) T. 1. l.
[4]) T. 16. l.
[5]) T. 49. l.
[6]) T. 51. l.

ez a kérdés végre eldőlt. Mert még ha biztosan számíthattam volna is megválasztásomra, ebben még nem találtam volna kárpótlást a választással járó kellemetlenségekért. Clutterbuck úr közölte velem, hogy avval a helylyel, a mely nekem volt szánva, más rendelkezés történt. Igy tehát nagyratörő álmaim szétfoszlottak!

»Miután egyszer elhatároztam, hogy engedek barátaim ösztökélésére, nem halasztottam el egyetlen alkalmat sem, hogy csakugyan bejuthassak a tisztelt házba. De ha a magam boldogságát tartom szem előtt, bizony okosabban teszek, ha nem mozdulok helyemről. Sokkal könnyebb mások cselekvését bírálva megfigyelni, mint bölcsen cselekedni. Ehhez járul, hogy véleményem szerint énbennem nincsen meg sem az a helyes ítélet, sem az az óvatosság, a melyre a közepes képviselőknek is feltétlenül szükségök van. Magam is csodálkozom rajta, hogy barátaim most mennyi szívélyességgel és figyelemmel vannak irántam. Valóban nem cselekedném okosan, ha alkalmat adnék nekik, hogy mélyebben vizsgálják ily szívességre való igényeimet«.[1])

Megválasztatása alkalmából írja: »Törekvésem végre sikert aratott és én most tagja vagyok a parlamentnek. Bevezetésem semmiképen sem volt kellemetlen, mert az eskütétel szertartása nem olyan rettenetes és a szívélyes üdvözletek barátaim részéről jól estek nekem. Attól tartok, soha sem leszek különösen hasznos tag.«

1819 febr. 4-ikén választották meg Portarlingtonban. 1819 május 28-ikán felszólalt a banküguben. Azt írja ez alkalommal: »Bátorságom volt az első csatasorba állani és nagyon megjutalmazott a Ház támogatása, mely lehetővé tette, hogy beszédemet teljesen félelem nélkül fejezzem be«.[2]) A hozott törvény megfelelt Ricardo elméletének, különösen a »Proposals for an economical and science currency« című értekezésének. »Ön bizonyosan tudja már, — írja ez alkalomból — hogy elfoglaltam helyemet a képviselőházban. Félek, hogy ott nem sok hasznomat veszik. Kétszer is próbáltam beszélni, de előadásom nagyon zavaros volt. Már nem is merem remélni, hogy valaha le tudom majd

[1]) M., 152. l.
[2]) T. 73. l.

küzdeni azt a feszélyezettséget, a mely mindenkor uralkodik rajtam, valahányszor saját hangomat hallom«. — Nagyon köszönöm — írja máskor — hogy Ön bátorítani szíveskedik abból az alkalomból, hogy a Házban felszólaltam. A Ház annyi elnézéssel fogadta beszédemet, hogy bizonyos mértékig csakugyan le tudom küzdeni zavaromat. Mindamellett úgy érzem, hogy még igen nagy és szinte legyőzhetetlen akadályok állanak előttem a siker útjában, mért is helyesebben és okosabban cselekszem, ha jövőre, minden megokolás nélkül, egyszerűen leadom szavazatomat«.[1])

Nem tartozott semmi párthoz, minden kérdésben maga szabta meg irányát, azonban közelebb állott a radikális reformpárthoz; különben legtöbb felszólalása saját ismeretének és tapasztalatainak körében mozgott, bank- és pénzügyi kérdések körül. Nagyon komolyan és szószerint vette kötelességeit. Első parlamenti kampanya után megállapítja, hogy egészsége nem rosszabb, daczára a rendetlen étkezésnek és késői üléseknek. A mindennapi jelenlét a Házban és az idő, mely szükséges a számos jelentések és nyomtatványok átolvasására — nem is szólva a bizottsági ülésekről, melyek reggel tartatnak, nem hagynak a képviselőknek időt, hogy még csak a könnyű napi olvasmányokat átnézze.[2]) — Egy alkalommal azt írja: »A viták (a parlamentben) nagyon érdekesek voltak: az utolsó beszédek nagy eloquentiát és tehetséget követeltek, úgy Mackintolh mint Canning részéről. Ez a diadal becsületes volt és a kik már régen ülnek a Házban, azt mondják nekem, évek óta nem volt ennél nagyobb.«[3]) — Máskor: »Erős munkát végeztem a mezőgazdasági bizottságban és remélem nem eredmény nélkül, hamis elvek javítása körül. Sok gazda jelent meg előttünk és szomorú, de azt hiszem, igaz képet adtak a nagy nyomorról. Megkérdezték őket a segélyeszközök iránt és mind a védvámok mellett voltak, melyek egészen a külföldi gabona kitiltásáig emelkednének. Az én dolgom volt kimutatni, mily kevéssé vannak hivatva ebben a fontos kérdésben, mint tanácsadók szerepelni, kifejtvén

[1]) M. 156. l.
[2]) T. 70. l.
[3]) T. 103. l.

nekik tudatlanságukat az alapelvekben, melyek kell hogy vezessék ítéletünket«.[1])

Mint híve a szabadkereskedelemnek részt vett 1820-ban a Házban folyt azon nevezetes vitában,[2]) mely a londoni kereskedőknek történeti jelentőségű. Tooke Tamás tollából való ama beadványa fölött folyt, melyben Smith Ádámnál is tovább menve, kimutatták, hogy a szabadkereskedelem egy nemzetre nézve még akkor is előnyös, ha más államok előle elzárkóznak, tehát reciprocitás nélkül is.

Sokszor kifejezi a parlamenti állapotokkal való elégületlenségét: »Nincs a Házban olyan párt, mely olyant merne javasolni, a mi nem népszerű. Ez a pártrendszer egyik rossz következménye: a közérdek elhanyagoltatik.[3]) — »A whigek ép oly kevéssé barátjai egy igazi reformnak, mint a toryk«.[4]) — »Nekünk gazdag kútforrásaink vannak, de hiányoznak ügyes ministerek és egy önzetlen parlament. Parlamentünkben a földbirtokos érdek túlságosan túlnyomó.«[5]) — Nincs olyan erélyes ministerünk, a ki bírná és megérdemelné a nép bizalmát képességeibe és jellemébe«.[6]) Gúnyosan említi John Russel levelét választóihoz, melyben azt mondja, hogy van egy párt, mely kitűnik a nemzetgazdaságtannak nevezett tudományban, a mely azt akarja, hogy a mi gabonánk helyettesíttessék Lengyelország és Oroszország gabonája által a mi gazdáink tönkretételére«.[7]) — »Nagyon óhajtanám, hogy a Házban lenne és támogatna engemet a téves érvek elleni támadásban, melyek naponta az egyedárúságok és a korlátozott kereskedelem mellett felhozatnak. Minden tőlem telhetőt teszek, de ez elég kevés, nagyon nehéz magát elég érthetően kifejezni olyanok számára, kik ezekhez a tárgyakhoz vagy semmit sem értenek, vagy olyan előítéleteket szedtek magukba, melyekhez makacsul ragaszkodnak. Rossz szónok vagyok és sajnálattal kell mondanom, hogy nem javulok; nincs egyetlen támaszom; van nehány, a ki érti a tárgyat, de azok a ministerialis padokon ülnek

[1]) T. 148. l.
[2]) T. 74. l.
[3]) T. 174. l.
[4]) T. 22. l.
[5]) T. 26. l.
[6]) T. 174. l.

és nem beszélhetnek mindig úgy, a hogy gondolkodnak.«[1]) — Más helyen mégis nagy örömmel megállapítja, a helyesebb gazdaságos ismereteknek elterjedését és érvényesülését a nemzet nagy politikai testületeiben«.[2])

Ricardo nemes tevékenysége — mondja John Stuart Mill autobiografiájában[3]) — parlamenti életének rövid ideje alatt lényegesen hozzájárult, hogy a nemzetgazdaságtan befolyása a napoleoni háborúk után növekedjék és a kabinetben is híveket szerezzen.

II.

Hogy mik a nemzetgazdaságtan feladatai és mire törekszik Ricardo maga, azt legjobban munkájának előszavából ismerjük meg:

»A föld terméke, minden, a mit felületéből nyerünk munka, gépezet és tőke egyesített alkalmazása által, a társadalom három osztálya között osztatik fel, ezek a földbirtokosok, a mívelésre szükséges jószágkészlet, vagy tőke tulajdonosai és a munkások, kiknek szorgalma azt megmíveli. Azonban a társadalom különböző korszakaiban a föld termékéből ez osztályok mindegyikének jutó rész a földjáradék, a tőkenyereség és munkabér neve alatt, lényegesen különböző, függvén az főleg a talaj tényleges termékenységétől, a tőke és népesség szaporodásától, a mezőgazdaságban alkalmazott ügyességtől, találékonyságtól és a munkaeszközöktől.

Az ezen megoszlást szabályozó törvények megállapítása képezi a nemzetgazdaságtan legfőbb problemáját: bármennyire haladt a tudomány Turgot, Steuart, Smith, Say, Sismondi és mások munkái által, nagyon kevés kielégítő felvilágosítást nyújtanak a földjáradék, tőkenyereség és munkának természetes alakulásáról.

1815-ben majdnem ugyanabban az időben, nyújtotta Malthus

[1]) T. 77. l.
[2]) T. 191. l.
[3]) 99. l.

»Inquiry into the nature and progress of rent« című munkájában és az oxfordi University College egy növendéke »Essay on the application of capital to land« című munkájában, a világnak a földjáradék helyes elméletét ; ennek ismerete nélkül lehetetlen megérteni a gazdagság haladásának hatását a tőkenyereségre és a munkabérekre, az adózás hatását a közélet különböző osztályaira kielégítően megállapítani, különösen ha a megadóztatott árúk közvetlenül a föld színéről származó termelvények. Smith Ádám és a többi jeles író, kikre hivatkoztam, nem ismervén fel helyesen a földjáradék elveit, úgy találom, számos fontos igazságot sem ismertek fel. Mindezt csak a földjáradék kérdésének teljes ismerete mellett lehet felfedezni.

Ennek a hiánynak pótlására sokkal magasabb rendű képességek szükségesek, mint a melyekkel a következők írója rendelkezik ; mégis, minthogy legnagyobb gondot fordított a tárgyra, minthogy segítségére voltak a fentemlített kitünő írók munkái és azon értékes tapasztalatok után, melyeket a tényekben oly gazdag néhány utolsó évek a jelen nemzedéknek nyújtottak, nem gondolja, hogy szerénytelenségnek tekintik, ha nézeteit a tőkenyereség és munkabérek törvényeiről és az adók hatásáról előterjeszti. Ha az elvek, melyeket helyeseknek tart, olyanoknak találtatnának, úgy másoknak, kik nálánál tehetségesebbek, jut a feladat, hogy azoknak összes fontos következtetéseit levezessék.[1]) Ricardo tehát a jövedelmi ágak törvényeinek kutatását tűzte ki feladatul, mi által egyúttal a társadalmi tagozat törvényeit is kutatásának tárgyává tette, mert hiszen amazon alapulnak, a földjáradék a földbirtokosok jövedelmét képezi, a munkabér a munkásoké, a nyereség a tőkebirtokosoké. Ricardo annyira ment, hogy e kutatásokban látta általában a nemzetgazdaságtan egyedüli feladatát. »Ön azt hiszi, — írja Malthusnak — hogy a nemzetgazdaságtan feladata a gazdaság természetének és okának vizsgálata ; én azt hiszem, hogy inkább vizsgálódása azoknak a törvényeknek, melyek meghatározzák a termelés eredményeinek felosztását amaz osztályok között, melyek azok létrejötténél közreműködnek.[1]) Ezek a kérdések voltak azok, melyek iránt Malthussal nem tudott megegyezni. »Malthus és én tovább is

[1]) M. 175. l.

eltérő nézeten vagyunk, tekintettel a földjáradék, tőkekamat és munkabér elveire. Ezek az elvek oly szorosan összefüggnek mindennel, a mi a nemzetgazdaságtanhoz tartozik, hogy az ezekkel kapcsolatos helyes nézeteknek elsőrangú fontosságot tulajdonítok. Erre vonatkozólag eltérnek nézeteim Smith Adam, Malthus stb. nagy tekintélyétől és minden tehetségemet szeretném központosítani, nemcsak hogy a helyes elveket megállapítsam, hanem arra is hogy azokból fontos következtetéseket levonjak. Saját megelégedésemre a kísérletet megteszem és talán ismételt átvizsgálással egy vagy két év alatt valamit produkálok, a mit megértenek.«[1])

Ricardo tisztán az igazságot, a tudományos igazságot kereste. »Az igazság az én tárgyam és ha sikerem lehet helyes elvek megállapításának előmozdításában, ez nagy elégtételemre fog szolgálni.«[2]) »Ön látja, hogy nemzetgazdaságtani tanulmányaim folytatására más nem buzdít, serkent, mint az élvezet, melyet maga a tanulás nyújt, mert soká nem leszek olyan szerencsés, bármilyen helyesek legyenek nézeteim, hogy oly munkát produkáljak, mely nekem hírt és kitüntetést hozna.[3]) »Felfogásunk különbségét véleményem szerint bizonyos tekintetben annak a körülménynek lehet betudni, hogy Ön gyakorlatibb természetűnek tartja az én könyvemet, mint a minőnek én magam szántam. Az én czélom az volt, hogy elveket állapítsak meg könyvemben, e végből pedig jellegzetes példákat hoztam fel, a melyeken jobban meg akartam mutatni amaz elvek működését.«[4])

Bár Ricardo itt munkáját kevésbé gyakorlatinak nevezi, a mennyiben neki inkább elveknek kifejtése volt a feladata, mégsem lehet tagadni, hogy tanításainak erősen gyakorlati jellege volt és a legszorosabban összefüggtek korának nagy gyakorlati kérdéseivel.

»Nagyon szeretném rendszeres és összefüggő kifejtését látni azon kérdés felől, melyet az én részemről a közgazdasági tudomány legnehezebb, de egyszersmind talán legfontosabb kérdésének tartok. Értem e kérdésen: valamely országnak a

[1]) T. 9. l.
[2]) T. 17. l.
[3]) T. 8. l.
[4]) M. 165. l.

vagyonosodásban való előrehaladasát és azokat a törvényeket, melyek a növekedő hozadék szétosztását határozzák meg.«[1])

Elismervén a tudomány még kiforratlan állapotát, mégis nagy fontosságáról meg van győződve. »Sajnálattal hallom, hogy Francziaország kormánya bizonyos előítéletet táplál a közgazdasági tudománynyal szemben. Hiszen igaz, hogy a közgazdasági írók között nagy a véleménykülönbség, de azért mégis csak van sok olyan nagyon fontos elv, a melyet egyértelműen vallanak s a melyeknek helyességét ki is mutatták. Ám fogadják el a kormányok legalább ezeket az elveket és akkor bizonyára sokat tehetnek a hatalmuk alatt álló népek jóléte érdekében.«[2])

Az írásművészetnek nem volt nagy mestere, azt maga is sokszor panaszolta. »Nincsen — mondja — elég ügyes tollam, hogy kellően világosságba helyezzem nézeteimet és hogy megfoszszam azokat a paradoxon látszatától.«[3]) — »Mint rendesen, most is sokat kellett küzdenem a szerkesztésben való gyengeségemmel. De azért mégis kitartottam mindaddig, míg az agyamban kóválygó gondolatok mind le nem voltak írva.«[4]) — »A mi magukat az előadott tanokat illeti, ezekre nézve legalább eddigelé nem volna semmi aggodalmam, de a nyelvezettel és a tárgy elrendezésével sehogy sem vagyok megelégedve, különösen pedig attól tartok, hogy nem tudtam elég világosan előadni azokat a nézeteket, a melyeket beható vizsgálódás tárgyává óhajtok tenni.«[5]) — »Mennél inkább közeledik az az idő, hogy könyvem nyilvánosságra kerül, annál elégedetlenebb vagyok vele és annál kevésbbé tudom gondolataimat a benne tárgyalt kérdésekről nyugodtan összeszedni.[6]) — »Önnek is úgy kell engemet kezelni, mint a parlament: kíséreljen megérteni, a mit gondolok és tűrje véleményem kifejezési módját.«[7]) Egyik levelében említi, hogy Say sajnálatát fejezte ki, hogy Ricardo túlságosan nagy szellemi munkát követel olvasóitól. Say azt

[1]) M. 115. l.
[2]) M. 166. l.
[3]) M. 145. l.
[4]) M. 128. l.
[5]) M. 134. l.
[6]) M. 135. l.
[7]) T. 183. l.

mondta, hogy a könyvet tollal a kezében olvasta.[1]) — Egyik levelében említi, hogy Trower javasolta, hogy egy új kiadásnál terjedelmes fejezetet adjon világos és szabatos definiciókkal, de ez — írja Ricardo — a szabatosság és gondosság oly fokát követeli, melyet ő nem tud elérni.[2])

Szónoki képességét is csekélyre becsülte. »A minap jelen voltam a Bank ülésén. Egyáltalában nem volt szándékom felszólalni, de valaki oly helytelenül okoskodott és annyira eltért a szóbanforgó kérdéstől, hogy mégis indíttatva éreztem magamat a felszólalásra. Talán öt vagy tíz perczig beszéltem nem csekély izgatottságban, mégis a nélkül, hogy valami szembetűnő badarságot mondtam volna. Az a baj, hogy akár írásban, akár élőszóval, nagyon is tömören beszélek. A legnehezebb anyagból is annyit szoktam mennél kevesebb szóba beleszorítani, hogy a legtöbb olvasó nem érti beszédemet«.[3])

A Principles című nagy munkája elvont irályának magyarázatául az szolgál, hogy azt egészen elméleti munkának szánta. »Ha én nagyon is elméleti alapon állok, (magam is azt hiszem), hogy túlságosan theoretikus vagyok, Ön viszont mindent nagyon is praktikus szempontból néz. A közgazdasági tudományban oly sok kombináczió és oly sok ható ok forog fenn, hogy mindig veszélyes egy bizonyos elmélet támogatása végett a tapasztalatra hivatkozni, hacsak egészen biztosak nem vagyunk benne, hogy tisztán látjuk a változatos eltéréseknek valamennyi okát és helyesen becsüljük fel az okok hatásait.«[4])

Egyébként lényeges különbség van alkalmi dolgozatai, vitairatai és rendszeres munkája között. Amazok világosak, élénkek, a figyelmet lekötők, míg nagy munkája tényleg többnyire nehézkes, elvont, gyakran csak a legnagyobb fáradsággal érthető meg. Még Bentham is azt mondja Ricardo könyvéről, »eth devil a bit«.[5]) Pedig Bentham úgy nyilatkozott, hogy ő volt szellemi atyja James Millnek, James Mill pedig szellemi atyja

[1]) T. 38. l.

[2]) T. 50. l.

[3]) M. 108. l.

[4]) M. 100 l.

[5]) History of the theories of production and distribution. (London, 1903.)

Ricardonak. Az itt érintett különbséget a kisebb dolgozatok és a Principles között Cannan is kiemeli. »Együtt olvasva a röpiratokkal, a Principles of political economy and taxation elég érthető. Azok nélkül pedig szerencsés vadászterület hamis magyarázók számára.«[1])

Ricardo éles felfogására nézve, mely a dolgok legrejtettebb szövevényeit felfedi, jellemzőnek tűnt fel nekem a következő helyes és fontos megállapítása. Abban az éveken át húzódó vitában, mely közte és Malthus között egy változatlan értékmérő iránt folyt, melynek lehetőségét ő Malthussal szemben helyesen tagadta, a többiek között azt mondja: »Nincs nehezebb dolog, mint hogy kipuhatoljuk a pénz értékingadozásait. Ha ezt pontosan megtudnók csinálni, akkor változhatatlan értékmérőnk volna, de ilyen értékmérőnk sohase volt és sohase is lehet.«[2])

Mill autobiografiájában azt írja:[3]) »Atyám szeretett és bensö barátja, Ricardo, röviddel ezelőtt közzétette azt a munkát, mely oly korszakalkotó a nemzetgazdaságtanban, egy munkát, mely soha nem tétetett volna közzé és nem íródott volna, csak atyám nógatása és erős buzdítása folytán; mert Ricardo az emberek legszerényebbike, bár teljesen meg volt győződve tanainak helyessége felől, oly kevéssé tartotta magát képesnek azoknak helyes kifejtésére és kifejezésére, hogy a közzététel gondolatától visszariadt. Ugyanaz a baráti buzdítás vezette Ricardót egy-két évvel később abban, hogy a parlament tagja legyen, a hol életének rövid hátralevő évei alatt oly nagy szolgálatot tett saját és atyám nézeteinek úgy a nemzetgazdaságtan terén, mint más kérdésekben.«

III.

A napoleoni háborúk következtében az angol pénzrendszer zavarba jutott. 1797-ben egy ministertanácsi határozat felmentette az angol bankot a jegybeváltási kötelezettség alól.

[1]) M. 55. l.

[2]) M. 211. l.

[3]) Autobiography. (London, 1882.) 27. l.

A bankjegy ennek következtében disagiót mutat, a váltóárfolyamok rosszabbodtak, az arany piaczi ára emelkedik a verdei áron túl. A közvélemény, a sajtó sokat foglalkoztak ezeknek a kedvezőtlen jelenségeknek okaival. A közönséget pedig különösen az azok kíséretében járó drágaság nyugtalanította. Ez a kérdés szólította először Ricardót is a nyilvánosság sorompói elé. 1809-ben megjelent tőle a Morning Chronicleben egy czikksorozat, melynek tárgya: A nemesércz magas ára a bankjegyek elértéktelenedésének bizonyítéka. Ricardo szerint a bankjegyek túlnagy mennyisége oka a bankjegy elértéktelenedésének és a drágaságnak. A bankjegyek mennyiségét tehát redukálni kell és a bankot kötelezni kell, hogy bizonyos mennyiségű aranyért be kell váltani. Elvként pedig azt állítja fel, hogy a bankjegyek mennyiségének arányban kell állani a nemesérczek mennyiségével; ha a nemesércz mennyisége csökken, a bankjegyek mennyiségének is csökkenni kell. Ez egyszerű megoldásnak látszott. Ricardót minden oldalról támadták, sőt a parlament arra a nevetséges lépésre határozta el magát, hogy kijelentette, miszerint a bankjegy nem csökkent értékben. Az 1810-ben összehivott nagy ankét (Bullion committee) Ricardo nézete felé hajlott. Ricardónak még életében az az elégtétele volt, hogy az angol parlament az ő nézetét fogadta el és midőn 1819-ben a készpénzfizetést elrendelték, a törvény Ricardo elveit követte. A banjegyeknek most bekövetkezett csökkenésével a drágaság is elmúlt. Midőn pedig 1844-ben a bankügy újból rendeztetett, a nevezetes Peel-aktával, itt is Ricardo álláspontja győzött és az úgynevezett forgalmi (currency) elméletnek megfelelően kimondatott, hogy bizonyos összegen túl a bankjegyeket csak akkor lehet szaporítani, ha a banknál ugyanannyi nemesércz letétetik, a bankjegy tehát helyettesítője a bank pinczéjében levő ugyanannyi nemesérczpénznek. Ricardo leveleiből látjuk, hogy Ricardót bizonyos ellenszenv vezette a bank elleni harczában — bár maga is részvényes volt — és a végső megoldást abban látta, hogy maga az állam bocsássa ki a bankjegyeket.

Ricardo ebben az első dolgozatában már kifejti álláspontját a fizetési mérleg tekintetében is. Azt mondja: [1])

[1]) Works 268. l.

»Nem viszünk ki több árút, mint a mennyit behozunk, csak ha forgalmi eszközökben fölöslegünk van, a mikor előnyös ránk nézve, hogy bevitelünk egy részét képezzék. A pénz kivitelének oka annak olcsósága és így nem következménye, hanem oka a kedvezőtlen mérlegnek. Nem viszszük ki, ha nem küldenők jobb piaczra, vagy ha volna oly árú, melyet több haszonnal vihetnénk ki ... Pénz tehát csak akkor küldessék külföldre valamely adósság törlesztésére, ha fölösleg van, ha a legolcsóbb árú, a mit ki lehet vinni.«

Mint Ricardo minden tétele, ez is csak in abstracto igaz. Mert tudjuk, hogy vannak államok, melyek nemesérczpénzben szegények, vannak, a melyek nemesérczpénzben gazdagok. Az sem áll, hogy egy ország csak akkor fizet nemesérczpénzben a külföldnek, ha az legolcsóbb árúja. Mert az az eset is lehet, hogy a külföld nem hajlandó mást elfogadni. Ilyen volt évszázadokon át a kereskedelem Kelet-Indiával: Kelet-India értékes árúiért nem volt hajlandó mást elfogadni, mint nemesérczet. És most a háborúban is látjuk, hogy Amerika az Angliának szállított árúk értékének egy részét okvetlenül nemesérczpénzben követeli.

A váltók, fizetési mérleg és árfolyamok kérdésére ismét visszatért akkor, mikor a Bullion Committee álláspontja, melyet jóformán az ő dolgozata készített elő, megtámadtatott. A dolgozat, mely részletes adatok bonczolásával világítja meg a kérdést a következő: Reply to Mr. Bosanquet's practical observations on the report of the Bullion Committee.

Az e kérdéseket tárgyaló iratai nagy érdeklődést keltettek.

»Utolsó iratom érdemét meghaladó jó kelendőségnek örvend Murray máris nyomatja a második kiadást. Nem is hittem volna, hogy ez a tárgy ennyire érdekli a nagyközönséget, de úgy látszik, mindenki kíváncsi rá, hogy mekkora a Bank érczkészlete. A képviselőházban a Bankkal kötött szerződések védelme bizony gyengécske volt.«[1])

A túlkibocsátás bankjegyekben erős harczra szólította az Angolbank ellen.

»Véleményem szerint a Bankot teljesen fölösleges intézménynek kell tekintenünk, a mely meggazdagszik azokból a nyeresé-

[1]) M. 115. l.

gekből, melyek tulajdonkép a közönséget illetik. Nem tehetek róla, de én a papirpénz kibocsátását olyan jognak tartom, a mely kizárólag csak az államot illetheti meg. Ezt a jogot én úgy tekintem, mint a pénzverés jogának egyik ágát . . . Mindig élvezettel látom, ha valaki támadást intéz a Bank ellen : ha volna elég bátorságom, magam is részt vennék az ilyen támadásokban«.[1]) — »Néhány oldalt írtam egy nemzeti Bank felállításának tervéről azzal a czélzattal, hogy bebizonyítsam, hogy a nemzet nyereségben semmit sem vesztene azzal, ha a Bank of England-ot eltörölnék és hogy ennek a változásnak egyedüli hatása az volna, hogy a bank nyereségének egy része átmenne az államkincstárba.«[2]) — A bank igazgatóiról egy helyen azt mondja : »alaposan tudatlan társaság.«[3]) — »Egyetértek Önnel ama jótétemények tekintetében, melyek a papirpénzforgalomból a nemesérczforgalom helyett származnak és óhajom, hogy soha mást ne lássak az országban létesítve.«[4]) — »A magam összefüggéstelen és kúszált stílusában papirosra vetettem, nézeteimet a bank nyereségéről és a tisztán csak papirra alapított valuta előnyeiről.«[5]) — »El voltam rá készülve, hogy Ön nem fog teljesen egyetérteni azzal a javaslatommal, mely szerint a fémek teljesen kizárandók a forgalomból.«[6])

Minden alkalmat felhasznál, hogy az angol bank igazgatóinak sáfárkodását erős bírálat tárgyává tegye. Több iratban visszatér az elítélő hang, melyet ezek kiváltanak. Kedvezőtlen véleménye a bank vezetéséről arra is rábírta, hogy a birtokában levő bankrészvényeket eladja, mert erősen meg van győződve, hogy árfolyamuk túlmagas és hogy némi nyugodt megfontolás után csökkenni fog.[7])

A napoleoni háború költségeit nagyobbára kölcsönökből fedezték. Az angol államadósság a háború következtében 220 millió fontról 830 millió fontra emelkedett, tehát megnégyszereződött.

---

[1]) M. 94. l.
[2]) M. 219. l.
[3]) M. 181. l.
[4]) T. 110. l.
[5]) M. 108. l.
[6]) M. 104. l.
[7]) T. 77. l.

Ricardo nem volt barátja az államkölcsönöknek. Szerinte két dolog teszi az államot szegénynyé: az államnak és az egyéneknek pazarlása és a kölcsönök. Indokolja pedig ezt a felfogást azzal, hogy az adósság az államot kevésbbé takarékossá teszi, vakká teszi valódi helyzete tekintetében. »Ha egy háború költsége — mondja — évenkint 40 millió font és az a rész, a mivel az egyesnek az évi kiadáshoz hozzá kell járulni, 100 font, arra fog törekedni, hogy a jövedelméből a 100 fontot teljesen megtakarítsa. Kölcsön esetében, ő csak a 100 font kamatját tartozik fizetni, vagyis 5 fontot és ő azt fogja hinni, hogy elég, ha ő ezt az 5 fontot a költekezéséből elvonja és így ámítja magát abban a hiszemben, hogy ő olyan gazdag, mint azelőtt. A nemzet, a mennyiben épen így okoskodik és cselekszik, csak a 40 milliónak megfelelő kamatot takarítja meg, vagyis két milliót; és így nemcsak elveszti a nyereséget vagy hasznot, a mit a 40 millió, produktive felhasználva, nyújtana, hanem 38 milliót, a megtakarítás és a kiadás közötti különbséget. Ha minden ember, mint előbb említettem, maga venné fel a kölcsönt és teljes részével járulna az állami kiadásokhoz, akkor, mihelyt a háború megszünnék, az adóztatás is megszünnék és közvetlenül áttérnének az árak természetes állapotához.«[1]) Látjuk, hogy Ricardo okoskodása lényegben odairányul, hogy minden egyes vegye magára az államadósságból reá eső részt, ezt vagy vagyonából vagy kölcsön útján teheti. Az ok, mely erre vezeti pedig az, mert különben a háborús költségek fedezésére egyéb adókhoz kell nyúlni, a fogyasztási czikkeket kell megadóztatni, a mi azoknak árát emeli, vámokat kell kivetni, a mi a külkereskedelmi szabad fejlődésnek áll útjában. Hogy főleg ez a szempont az, mely őt az egyszeri vagyonadó eszméjéhez vezette, mutatja az a körülmény, hogy a háborús költségeknek kölcsön vagy egyszerű vagyonadó útján való fedezését abban a fejezetben tárgyalja, mely a különböző czikkek megadóztatásáról szól. Különben megjegyzendő, hogy ő az egyszeri vagyonadót, több évre akarja felosztani.[2])

Ricardo némileg magamagával jön ellentétbe, mert munkájának nyolczadik fejezetében, a hol általánosságban az

[1]) Works 148. l.
[2]) Works 546 l.

adóról beszél, határozottan állást foglal a vagyon, a tőke bármilyen megadóztatása ellen, mivel ez által évről-évre csökken az az alap, melyből a termelés és a fogyasztás teljesíthetők. Sőt utal arra, miszerint minden ember törekvése arra irányul, hogy minden adó, még az is, mely a vagyonra kivettetik, jövedelmi adóvá váljék. »Szükséges volna, hogy minden kormány politikája arra irányuljon, hogy soha ne létesítsen olyan adókat, melyek elkerülhetetlenül a vagyonra (tőkére) nehezednek.« Az is tekintetbe veendő, hogy Ricardo idejében a napoleoni háboruk után Anglia közgazdasága hatalmas fejlődésnek indul és teherbirása jelentékenyen emelkedik. Igaz, hogy Ricardo ezeket csak egy állandó vagyonadóról mondja, de a mit ez évről-évre idéz elő, azt az egyszeri vagyonadó egyszerre brutálisan végzi.

Ricardo álláspontja talán helyesebben is van jellemezve, ha abban a negatívumban összefoglaljuk, hogy ő a háborús költségeket nem óhajtja kölcsönökből fedezni, hanem azonnal teljes összegekben, azonban oly adók kizárásával, melyek a termelést és a forgalmat zavarják. Különben is, — mint lentebb látni fogjuk — minden államadósságnak ellensége, minden államadósságot vissza akar fizetni, hogy többé államadósság ne létezzék. Az angol szakférfiak nagy többsége, továbbá az államhitelügy terén hasonlóan nagytekintélyű Nebenius, de még fordítója és kommentátora, Baumstarck is, ellentétes álláspontot voltak.

Nem helyeselte a törlesztési alap intézményét sem. »Napról-napra — írja Trowernek [1]) — nagyobb ellensége leszek az államadósságoknak. Egyéb bajoktól eltekintve, rettenetesen zavarja az árakat és hátrányba helyez minket a külföldi piaczokon.« — »Egyetértek Önnel, hogy adósságainkat nem szabad szaporítani, kellene annyi szilárdság, hogy adót vessünk ki minden hiányért, mely mutatkozik. Törlesztési alapunknak vége van és nincs kedvem újat szervezni, hogy az ismét a ministerek rendelkezésére bocsáttassék. Akármit teszünk, nem fogják respektálni és néhány év mulva ismét annyi adósságunk lesz, mint azelőtt. Egy erőteljes adórendszer mellett vagyok, ha adósságunkat egyszersmindenkorra törleszteni akarjuk.«[2]) — »Kell, hogy vége

[1]) T. 13. l.
[2]) T. 75. l.

legyen a kölcsönöknek, már nem szaporíthatjuk 800 milliónyi adósságunkat. Azt javasolja, hogy az államkölcsönök csak árfolyam mellett váltassanak vissza, a mely ekkor 70-en állott. Azért haragusznak rá az értékpapirtulajdonosok. De haragszanak rá a földbirtoksok is. Azt mondják, hogy a földbirtokot oda akarja adni az államhitelezőknek, sőt azt is mondják, hogy önérdekből teszi az indítványt. Erre azt írja : Rám nézve valóban nehéz volna meghatározni, mennyiben mozdítaná elő egy ilyen rendszabály az én magánérdekeimet.«[1])

»Elhanyagolnám kötelességeimet, tekintve nézeteimet a törlesztési alapra vonatkozólag, ha nem követnék el mindent annak megszüntetésére. Mit használna az adósság csökkentése béke idején, ha a ministerek kezében hagyva egy alapot, mely a tapasztalat tanúsága szerint egyedül arra használtatik, hogy a végén az adósság szaporíttassék? Addig, míg ez az alap erkölcsileg a ministerek rendelkezésére áll, a legcsekélyebb alkalommal készek lesznek a háborúviselésre. Hogy békebarátok legyenek, szegénységben kell őket tartani.«[2]) A törlesztési alap tulajdonkép úgy funkczionál mint a hadi kincs.[3])

A mi az államadósságok visszafizetését illeti — írja Trowernek — lényegben nem térünk el egymástól. Én egészen visszafizetném és soha nem engedném új adósság felvételét semmiféle czélra.

A háború költségének fedezését vizsgálja az »Essay on the funding System« czímű nagyértékű éles polemikus értekezés is.

A háború gazdasági hatásának vizsgálódása sokszor foglalkoztatja Ricardót. Ennek szenteli jóformán az egész 19. fejezetet, mely a kereskedelem csatornáiban bekövetkező hirtelen változásokról szól.[4]) Szerinte úgy a háború kezdete hosszú békekorszak után, mint a béke kezdete hosszú háború után nagy zavarokat okoz a kereskedelem terén. Mindkét esetben a tőkék más felhasználást nyernek. Ez átmenet alatt sok tőke használatlanul marad, sőt elpusztul. Sok munkás munkanélkülivé válik. Ezeknek a bajoknak tartama attól függ, mily szívóssággal ragaszkodnak az

[1]) T. 102. l.
[2]) T. 186. l.
[3]) Works, 546. l.
[4]) Works, 159. l.

emberek régi foglalkozásukhoz. Azonban rövid szenvedés után megint a haladás ideje következik. Hasonló bajok, habár kisebb mértékben, mutatkoznak a mezőgazdaság terén. A háború gyakran megakadályozza, hogy gabona oly országból, hol kevesebb költséggel előállíttatik, behozassék olyan országba, hol azt csak nagyobb költséggel lehet termelni. Ennek következménye az lesz, hogy ez utóbbi országban a tőkék a mezőgazdaság felé tódulnak és az ország függetleníti magát az idegen behozataltól. De ha a háborúnak vége leszen, a behozatal akadályai eltűnnek, a belföldi termelő ki lesz téve a külföld versenyének és sok tőke elpusztul. Itt átmenetileg lehet legjobban segíteni egy évről-évre csökkenő vámmal, mely megvédi azt az osztályt, mely az országot ellátta élelmiszerrel akkor, mikor annak behozatala lehetetlen volt. Míg a háború következtében a tőke átment kevésbbé termékeny területekre is, mi a földjáradék emelkedésével járt, addig a béke következtében és a külföldi behozatal fokozásával a tőke ezekről a területekről vissza fog húzódni, mi ismét a járadék csökkenésével jár. Ugyanez következik be akkor is, ha a tőke a földből nehezen vonható ki, mert akkor tovább folyik az eddigi termelés, a mi szerinte az árak csökkenését idézné elő, minek folytán a földjáradék csökken, a vállalkozási nyereség emelkedni fog.

A háború befolyásának vizsgálódására visszatér a harmincegyedik fejezetben. Kiindulván abból a tényből, hogy a munkások érdeke, hogy mentől nagyobb legyen a kereslet munkások után, kimutatja, hogy a háború is nagy keresletet indít a munkások után, mely a háború megszűnésével megszűnik. Egy háború, melyet nem a tőkéből tartanak fenn, hanem a jövedelemből — ismét Ricardo kedvencz eszméje — az a népesség szaporodására kedvező, mert több munkaerő alkalmazására nyújt módot.[1])

Más összefüggésekben is sűrűn utal a háború hatására. Igy utal arra, hogy a háború különösen az értékpapirtulajdonosokat és az állandó fizetésből élőket nagyon sújtotta. Ezeknek jövedelme jelentékeny csökkenést szenvedett egyfelől a pénz elértéktelenedése, másfelől a gabonaárak emelkedése folytán, mihez járul a tőke értékének csökkenése is.[2])

[1]) Works. 240. l.
[2]) Works. 390. l.

A napoleoni háborúk hátteréről emelkedik ki Ricardo legnevezetesebb tana a földjáradékról és annak kapcsán egész jövedelemeloszlási tanács. E háborúk alatt Anglia az európai szárazföldtől el lévén szigetelve, a földmívelést eddig nem mívelt helyekre vagy kevésbbé termékeny területekre terjesztették ki, illetőleg több tőkét fordítottak ugyanarra a területre ; a béke helyreállítása után pedig azok, kik a kevésbbé termékeny területek mívelésére nagyobb áldozatokat hoztak, védelmet követeltek a külföldi behozatal ellen. Ezzel szemben a következő álláspontot képviselte. Ricardo rajongott alacsony gabonaárakért. »A gabonának valósággal magas ára — írja Malthusnak — mindenkor bajnak mondható.« Ennek elérésére a gabonának külföldről való akadálytalan behozatalát tartotta szükségesnek, míg Malthus, talán épen a háborús tapasztalatok alapján, irtózik attól, hogy az ország ellátását a külföldtől tegye függővé. Ricardo szerint alacsony gabonaárak mellett elérhető, hogy a munkabér alacsony, a tőkenyereség magas legyen, pedig ebben látta ő a gazdasági haladás egyik legfőbb zálogát. A gabonaárak alacsonyak ott, a hol a termelés még nem tért át a kevésbbé termékeny területekre vagy a hol fontos találmányok vagy egyéb berendezések a földmívelést előmozdítják. A hol pedig, Malthus földjáradéktana szerint már át kellett menni terméketlenebb területekre, ott a gabonabevitelt szabaddá kell tenni. Ricardo azért követeli a gabonavámok eltörlését. Sőt talán azt mondhatjuk, hogy a Malthus-féle földjáradéktanért azért lelkesül annyira, azért dícséri Malthus elméletét, mert ez alapot nyújt neki a gabonavámok megtámadására. Ricardo ugyanis úgy okoskodik, hogy a földjáradéktan bizonyítja, hogy a földbirtokos nem a termelés terén szerzett érdemekért kapja jövedelmét, hanem a társadalom haladásának, a népesség szaporodásának ez mintegy sajnálatos mellékhatása. A földbirtokosok, a nélkül, hogy a nemzeti jövedelmet szaporítanák, abban a helyzetben vannak, hogy annak egy részét a maguk számára igénybe vehetik. De ha ez így van, ha a földbirtokosok ilyen kiváltságos helyzetben vannak a termelés sajátszerűsége és a legkedvezőtlenebb területen mutatkozó legnagyobb, de még szükséges termelési költségek hatása folytán, akkor dőreség : ha az állam ez osztály helyzetét a többi osztályok rovására még azzal is támogatja, hogy az olcsóbban termelő külföldről nem enged gabonát behozni. Így ő a Malthus-féle

földjáradéktanból azt a következtetést vonta le, hogy a gabonavámokat el kell törölni. Malthus e tekintetben más nézeten volt, mint azt maga Ricardo dolgozatának előszavában mondja, mert »borzasztónak tartotta az ország élelmiszerekkel való ellátását a külföldtől függővé tenni«. Ricardo hozzáteszi, hogy ő ettől nem fél és nem lát okot a kereskedelmi szabadság elvétől eltérni, mint azt Malthus teszi, a ki egyébként oly nagy szolgálatot tett a kereskedelmi szabadság elméletének. Malthussal folytatott levelezésének nagy része e kérdés körül forog és méla rezignáczióval írja Ricardo röviddel halála előtt Malthusnak, hogy ők is úgy jártak mint más vitázók, hogy annyi vita után mindegyik megtartja nézetét. Ezzel szemben Malthus azon reményének adott kifejezést, hogy ha Ricardo tovább él, alkalmasint megegyezésre jutottak volna.

Ricardo egyik sajátsága, mint láttuk, abban rejlik, hogy ő mindig kizárólag a közgazdasági szempontokat honorálta, Malthus pedig a politikai mozzanatokat is mérlegelte. Már pedig a gabonavámok felállítása végső elemzésben politikai czélnak szolgált, a mennyiben a gabonavámokkal védelmet akartak abban az időben adni a konzervativebb földmívelő osztálynak, szemben az erősen progressziv, esetleg forradalmi eszméknek hódoló iparból és kereskedelemből élő városi népességgel. A franczia forradalom eszméitől való félelemnek jelentékeny szerepe volt a gabonavámok létesítésében. Hozzájárul még az, hogy politikai okokból veszedelmesnek tartották az ország élelmezését a külföldtől függővé tenni.

IV.

Már nagy híre és tekintélye volt Ricardónak, mint a valutakérdések alapos ismerőjének, mikor alapvető elméleti munkáját, »Principles of political economy and taxation« 1817-ben közzétette, melylyel a nemzetgazdaságtan nagy megalapítóinak sorába lépett. A munka nem rendszeres munka, inkább sorozata egyes problémákról írt értekezéseknek, nem is szoros sorrendben. Igy közvetlenül az érték tárgyalása után a földjáradék tárgyalása következik. Mintegy bírálva vizsgálja Smith munkája egyes themáit, a mellett azonban vannak egészen önálló vizsgálódá-

sok is. A problémák tárgyalási módja is igen különböző : egyesek néhány rövid lapon intéztetnek el, mások behatóbban. Munkájának legfontosabb három fejezete az, melyben a földjáradék, a munkabér és a tőkekamat elméletét adja elő. Ez a három fejezet a jövedelemmegoszlás tanát, statikailag és dinamikailag kifejti és határozottan az angol deductiv orthodox iskola legfontosabb alkotását képezi. Nézzük a három fejezet tartalmát közelebbről.

A földjáradéktanról szóló kevés néhány lap — tizenegy lap — adja a földjáradék ama tanát, mely hosszas vitáknak a tárgyát képezte és melyről valóban könyvtárakat írtak össze. A tan alapját már egy régibb értekezésében tette le, melynek címe : »Influence of a low price of corn on the profit of stock« (1815).

A tan lényegét, lehetőleg Ricardo saját szavaihoz tartjuk magunkat, a következőkben foglalhatjuk össze : A földjáradék a föld termelvényeinek az a része, melyet a földbirtokosnak fizetnek a talaj eredeti és elpusztíthatlan erőinek használatáért. Egy ország első betelepítésénél, midőn gazdag és termékeny terület bőségben van, melyből csak egy kis rész szükséges a létező népesség fenntartására, földjáradék nincs : mert senki sem fog fizetni a földhasználatért, ha még sok a tulajdonba nem vett terület, a hogy nem fizetnek a víz, a levegő és más természeti adományokért, melyek korlátlan mennyiségben állanak rendelkezésre. Csak mivel a föld nincs korlátlan mennyiségben és egyenlő minőségben és mert a népesség szaporodásával kevésbbé termékeny vagy kevésbbé jófekvésű földre kell átmenni, van földjáradék. Mihelyt a társadalom haladásával másodrangú föld kerül mívelés alá, keletkezik a földjáradék az elsőosztályú földön. A népesség haladásának minden lépésével a termelés kiterjesztetik rosszabb minőségű földre, hogy a népesség szükségletei fedeztessenek és akkor minden jobb minőségű föld után járadék fizettetik. Midőn csak első minőségű föld áll mívelés alatt, a föld terméke a föld megmívelőjéé és a tőkésé, ki a tőkét előlegezi. A földbirtokos mint olyan a föld termékeiben nem részesül. Gyakran a népesség szaporodásával sem térnek át új területek mívelésre, hanem az eddigi területre több tőkét fordítanak, de az újabban alkalmazott tőke már nem nyújtja ugyanazt a jövedelmet, hanem kevesebbet ; így is keletkezhetik földjáradék. A legtermékenyebb és legjobb fekvésű területet legelőször mívelik

és termelvényének csereértékét, mint minden más jószág csereértékét a termelésével és a piaczhozatalra szükséges munka határozza meg, ha pedig kevésbbé termékeny föld vétetik mívelés alá, akkor a termelvény csereértéke emelkedik, mert több munkát vesz igénybe. Mert minden jószág csereértékét nem az a munka szabályozza, a mely a legkedvezőbb körülmények között szükséges annak előállítására, hanem a mely a legkedvezőbb körülmények között szükséges, ha a kereslet kielégítése czéljából ilyen földekre kell a termelést kiterjeszteni. Az ok, a miért ilyenkor a termények drágábban adatnak el, nem az, hogy földjáradék keletkezik, hanem megfordítva, földjáradék keletkezik, mert a termelvények ára emelkedik. Nincs nézet, melyet gyakrabban hallani, mint azt, hogy a földnek az az előnye másféle termelés felett, mert járadékot nyújt. De hiszen ép mikor legbővebb, legtermékenyebb, akkor nem nyújt járadékot. Furcsa, hogy az, a mi épen egy tökéletlenség, előnynek tekintetik. Akkor kívánatos volna, hogy a gépek évről-évre tökéletlenebbek legyenek, hogy a levegő, a víz, a gőz feszereje különböző minőségben, korlátoltan és elsajátítható legyen és akkor azoknál is járadék mutatkoznék; szóval, hogy az ember mindent nehezebben termeljen és kevesebbet végezzen a természet. A járadék emelkedése az emelkedő vagyonosodással függ össze, de nem annak oka, csak tünete. A járadék csökken, ha a tőke mennyisége csökken és így a legrosszabb földek nem míveltetnek, vagy ha a népesség szaporodásával a mezőgazdasági mívelés tökéletesbíttetik.

Ricardónak földjáradéktanát teljesen csak úgy értjük meg, ha kisebb dolgozatait nézzük, melyekben felfogását behatóbban és nagyobb világossággal fejtette ki. Itt látjuk, milyen gondolatmenetből származott földjáradéktana. A földjáradék minden esetben egy része a nyereségnek, mely előzőleg a földből nyeretett. Soha nem képez új alkotást, hanem része egy már előbb létesített jövedelemnek.[1]) — A földbirtokos érdeke mindig ellentétben áll a társadalom összes egyéb osztályainak érdekével. Az ő helyzete akkor fényesebb, ha az élelmiszer ritka és drága, míg minden más emberre nézve előnyös, ha élelmét olcsón tudja beszerezni. Igaz, hozzáteszi, hogy magas földjáradék és alacsony kamatláb

[1]) Works, 375. l.

a legbiztosabb jelei a gazdagságnak és jólétnek, a tetemes népességnek, összehasonlítva a föld termékenységével.[1]) »Nagyon sajnálnám, ha bizonyos társadalom iránti tekintetek megengednék, hogy az ország gazdagságának és népességének szaporodása megakadályoztassék. Ha a földbirtokos érdeke elég ok, hogy lemondjunk mindazokról az előnyökről, melyek olcsó gabona behozatalával járnak, akkor mondjunk le minden haladásról a mezőgazdaságban, a gazdaság eszközeiben. Mondjunk le minden haladásról és tiltsuk meg a bevitelt.[2]) Semmi sem mozdítja elő oly mértékben egy ország jólétét és boldogságát, mint magas tőkekamat.[3])

A negyedik fejezetben tárgyalja Ricardo a munkabért és erre vonatkozó elmélete ép úgy, sőt talán még inkább, mint a földjáradék, a tudomány egyik legvitatottabb részét képezi. A munka — kezdi a tárgyalást — mint minden más dolog, mely az adásvevés tárgyát képezi és melynek mennyiségét szaporítani és csökkenteni lehet, természetes és piaczi árral bír. A munka természetes ára az az ár, mely szükséges, hogy a munkások együttvéve képesek legyenek magukat és fajukat fenntartani, szaporodás csökkenés nélkül. Ha az élelmiszerek ára emelkedik, akkor természetesen a munkabér is emelkedik, ha azok ára csökken, a természeti munkabér is csökken. A társadalom haladásával a természeti munkabér emelkedő tendenciát mutat, mivel egyike a legfontosabb czikkeknek, mely a munkás fenntartásához kell: a nehezebb termelés következtében árban emelkedik. A piaczi munkabér az a bér, a melyet a munkás ténylég kap a kereslet és kínálat működése folytán; a munka drága, ha ritka; olcsó, ha sok. Bármennyire térne el a természeti munkabértől a piaczi ár, ez mégis ahhoz iparkodik símulni. Ha a piaczi munkabér túlhaladja a természeti munkabért, akkor a munkás helyzete virágzó, hatalmában áll több szükségletet és élvezetet szerezni és egészséges nagyszámú családot nevelni. Ha a magas bérek által a szaporodásnak nyújtott ösztön folytán a munkások száma emelkedik, a bérek ismét a természeti bérig csökkennek, néha a reactió folytán azon alul. Ha pedig a piaczi munkabér a természeti béren alul alakul, akkor

[1]) Works, 378. l.
[2]) Works, 390. l.
[3]) Works, 474. l.

áll be a munkásra nézve a legsúlyosabb helyzet ; a szegénység megfosztja őt a komforttól, mely feltétlenül szükséges. Csak miután ennek következtében számuk csökkent vagy ha a kereslet emelkedik : fog a piaczi ár ismét a természeti árig emelkedni. Haladó társadalomban a piaczi munkabér határtalan időig lehet a természeti munkabér fölött. A társadalom minden haladása, a tőke minden szaporodása emeli a munka piaczi árát ; de ennek tartóssága attól függ, vajjon emelkedik-e a munka természeti ára is ? A munka természeti ára nem tekintendő absolute állandónak és változatlannak. Változhatik különböző időszakokban ugyanabban az országban és még inkább különböző országokban. Teljesen függ a nép szokásaitól. Egy angol munkás munkabérét a természeti fokon alól levőnek tekinti, ha csak burgonyát ehet és egy-egy nyomorult kabinban lakik, míg más-országokban, a hol azt mondják, »az élet olcsó« ,ezzel megelégszenek. Sok kényelem, a mit ma egy angol parasztházban élveznek, régebben fényűzés volt. A pénz értékétől függetlenül a munkabérek emelkedése és csökkenése függ : 1. a munkások iránti kereslettől és kínálattól ; 2. azoknak az árúknak árától, melyeknek megszerzésére a munkabér fordíttatik. Kedvező viszonyok között állítólag a népesség huszonöt év alatt megkétszereződik ; de hasonló viszonyok mellett egy ország tőke mennyisége még rövidebb idő alatt kétszereződik meg. Ebben az esetben az egész korszak alatt a munkabér emelkedő irányzatot mutat, mert a munka utáni kereslet jobban emelkedik, mint a kínálat. Ha a népesség erősen közeledik a fenntartási eszközök határáig, az egyedüli orvosság vagy a népesség csökkentése vagy gyorsabb tőke-accumuláczió. Gazdag országokban, a hol már minden terület mívelés alatt áll, az utolsó nem alkalmazható és nem kívánatos, mivel az általános elszegényedéshez vezetne. Szegény országokban, a hol még rendelkeznek nagy mennyiségű termelési eszközökkel és még nem áll minden termékeny terület mívelés alatt, az egyedüli biztos és hatályos eszköz, főleg mivel eredménye az összes osztályok emelkedése. Az emberiség barátai nem kívánhatnak egyebet, mint hogy a munkásosztály minden országban érzékkel bírjon a magasabb szükségletek iránt és hogy minden törvényes eszközzel buzdíttassanak ama törekvésben, hogy azokat kielégítsék. Nincs jobb biztosíték a túlnépesség ellen. Azokban az országokban, a melyekben a munkások szükségletei a legcseké-

lyebbek és a hol a legolcsóbb élelmiszerrel megelégednek, a nép a legnagyobb viszontagságnak és nyomornak van kitéve, nincs menedékhelyök a bajok ellen ; nem találnak alsóbb fokot ; már oly alacsonyan állanak, hogy mélyebbre nem eshetnek. Minden fontosabb élelmiczikk hijján, az éhség minden nyomorának áldozatul esnek. A társadalom természetes haladásában *a munkabérnek csökkenő irányzata van,* a mennyiben az kereslettől és kínálattól függ, mert a munkáskínálat növekedése változatlan arányban történik, míg a kereslet csökkenő arányban történik. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy a munkabérek azoknak a czikkeknek árától függnek, melyekre elköltetnek. Ezek az árak pedig a népesség szaporodásával emelkednek. A munkabérek tehát emelkedni fognak, de nem oly mértékben, hogy ugyanannyit fogyaszszon, mint azelőtt. Mindamellett most az iparos nyeresége csökkenni fog, mert azok termelési költsége emelkedik, áruk pedig változatlan marad. Ugyanaz az ok, mely a földjáradékot emeli, emeli a munkabért is, mindkettő emelkedik a gazdagság és népesség szaporodásával. Azonban a munkabér és földjáradék emelkedése között a különbség a következő. A földjáradék pénzbeli értékének emelkedése a termelvény mennyiségének szaporodásával jár ; nemcsak a pénzben emelkedik a járadék, hanem gabonában is. A munkás sorsa nem olyan kedvező, pénzbeli bére emelkedik, de gabonában mérve csökken, sőt egész helyzete rosszabbul, mert sokkal nehezebb lesz a piaczi munkabért a természeti munkabér színvonalán tartani.

Ezek — mondja Ricardo — ama törvények, melyek a munkabéreket és minden állam túlnyomó többségének boldogságát szabályozzák. Mint minden szerződést, a munkabérszerződést is a méltányos és szabad versenyre kell bízni és soha sem szabad azt a törvényhozás beavatkozásának alávetni. Ezekkel a világos tételekkel egyenes ellentétben állanak a szegényügyi törvények. A helyett, hogy a szegényt gazdaggá tennék, a gazdagot szegénynyé teszik. Ezeknek a törvényeknek veszélyes tendenciája többé nem mysterium, mióta Malthus hivatott keze azokat kifejtette. Nem szenved kétséget, hogy a szegények jóléte nem biztosítható hozzájárulások nélkül vagy a törvényhozás intézkedésével, számuk szabályozására és könnyelmű házasságuk megakadályozására. *A nehézkedési törvény nem bizonyosabb, mint az*

a tény, hogy ilyen törvények a nemzet gazdagságát és erejét szegénységgé és gyengeséggé változtatják.

A tőkenyereségről szóló fejezetben Ricardo a tőkenyereség és az azzal összefüggő tőkekamat hullámzásának okait keresi. A járadék nem képezvén, mint azt a járadék kérdésénél kifejtette, az ár alkatrészét, sem a földmívelő, sem az iparos nem hoznak áldozatot a járadék számára. Termelvényük ára e szerint két elemből áll: az egyik a tőkenyereség, a másik a munkabér. Tőkenyereség és munkabér ellenkező irányúak; ha az egyik emelkedik, a másik csökken. Úgy a mezőgazdaságra, mint az iparra fordított tőke nyeresége csökken, ha a nyersanyagok ára emelkedik és ezzel a munkabérek emelkednek. Habár a haszonbérlő nem fizeti a földjáradékot, mégis érdekében áll az, hogy a földjáradék alacsony legyen, a nyersanyagok ára alacsony legyen, mert ellenkezőleg magasabb béreket kell fizetnie. A járadék és munkabérek emelkedésével a tőkekamat aránya egyenesen csökken, mert nagyobb tőkét kell most alkalmazni a magasabb földjáradék és magasabb bérek fedezésére. A tőkenyereségnek csökkenő irányzata van, mert haladó társadalmakban az élelmiszerek előállítása mindig nagyobb nehézségbe kerül. Ezt a tendenciát többször ellensúlyozza az élelmiszerek előállítására fordított gépek tökéletesbítése és új fölfedezések a mezőgazdasági tudományban. Az élelmiszerek árának és a munkabérek emelkedése különben megtalálják a határt, mihelyt semmi nyeresége a tőkének nem maradna, mert akkor megszűnik a tőkegyűjtés. Jóval ez időpont előtt a munkabérek levonása után, minden jövedelem a földbirtokosoké és a tizedek és adók beszedőié volna.

Még többször tér vissza annak a tételének bebizonyítására, hogy alacsony gabonaárak mellett a vállalkozói nyereség emelkedik, a mi a vagyonosodás haladását előmozdítja. Külön is foglalkozik ezzel a kérdéssel egy értekezésben: Vizsgálódás a gabona alacsony árának a tőkenyereségre való befolyásáról.[1]) Itt sajnálkozását fejezi ki a fölött, hogy egyes osztályokra való tekintetek a nemzet gazdaságának útjában állhatnak. Mert ha igaz is, hogy a gabona szabad behozatala folytán a földjáradék csökkenne és ennek következtében a földbirtokosok nem tudnának annyi árút

[1]) Works, 367. l.

vásárolni. ezt bővebben kiegyenlíti a kereskedelmi osztályok nagyobb gazdagsága. Ha a földbirtokosok érdeke elég érv volna az olcsó gabona behozatala ellen. akkor mondjunk le minden haladásról a mezőgazdaság terén. mert ez mindannyiszor szintén a földjáradék csökkenését fogja maga után vonni.[1])

Ricardo munkájának első fejezetében azzal az alapvető kérdéssel foglalkozik. mi az érték? Előtérbe állítja a csereértéket a mely a forgalomban nyilvánul meg. a mi azonban korántsem jelenti azt — mint azt némelyek helytelenül felfogták - - mintha Ricardo nem tudná. hogy a javak értéke végelemzésben azon alapszik. hogy azok szükségleteink kielégítését teszik lehetővé. Ezt Ricardo is kiemeli. csakhogy ő arra utal. hogy ez az úgy nevezett használati érték előfeltétele a csereértéknek. Nincs csereérték. a hol nincs használati érték. de a forgalomban. a társadalmi gazdaságban. a munkamegosztásos társadalomban a csereérték az. mely megnyilvánul. a csereérték az. melynek alapján a javak kézről kézre kerülnek. A cserérték mértéke pedig az előállítási munka. a termelésre fordított áldozat. Ezzel az érték mérhetővé válik. méretik az előállítási munka mennyisége által. munkaórák. munkanapok szerint. Szembe helyezkedik Smithtel. a ki a javak értékét a munkabérre és tőkekamatra vezeti vissza. Ricardo szerint a javak cseréltetnek a beléjök fektetett relativ munkamennyiség szerint. Ricardo további vizsgálódásában utal arra. hogy a munka különböző értékű lévén. természetes. hogy a munkanap nem változatlan mérték. hanem változó: az alacsonyabb rendű munkából például csak két nap egyenlő a magasabb rendű munka egy napjával. Továbbá kifejti. hogy nem csak az a munka képezi az érték elemét. mely közvetlenül valamely jószágra fordíttatik. hanem az is. mely közvetve ráfordíttatik. azaz. mely oly eszközök. anyagok. berendezések előállítására fordíttatik. melyek termeléséhez szükségesek. Változik továbbá a javak értéke még azon körülmény befolyása alatt. milyen arányban szerepel náluk álló- vagy forgótőke. mert hiszen a forgótőke egészen. az állótőke csak elhasználási velejárójával

[1]) Works, 390. l.

lép be a termelvény értékébe. Itt különösen a gépek alkalmazása bír nagy fontossággal. Ezzel kapcsolatban kifejti továbbá, hogy a javak értékére a munkabér emelkedése vagy csökkenése nem gyakorol befolyást, kifejti, hogy a tőke egyenlőtlen tartóssága és egyenlőtlen gyorsasága a reproduktiónak ezt az elvet módosítja. Az érték körüli vizsgálódásokat kiegészíti annak bebizonyításával, hogy egy változatlan értékmérő nem létezik, el sem képzelhető és kifejezi annak a különbségnek feltüntetésével, mely az értékmérő értékének hullámzása és azon árúk értékének hullámzása között fennforog, melyeket amazzal, azaz a pénzzel vásárolunk.

Joggal tekintették Ricardo elméletét a modern socialistikus tanok bölcsőjének.[1]) Két gondolatmenete az, mely között áthidalhatlan örvény tátong. Egyfelől ugyanis Ricardo tana szerint minden érték munkából származik. Másfelől mégis nem a munkás az, ki az általa előállított érték fölött rendelkezik, mert ő az uralkodó társadalomban mindig csak annyi bért kap, hogy magát fenntartsa. Ebbe az ellentmondásba belekapaszkodott a socialismus. Persze nincs megvilágítva, miért nagyobb a termelvény értéke, mint az annak előállítására fordított munka, melynek értékét szintén előállítási költsége határozza meg. Hiszen az, Ricardo szerint, általános törvény, hogy az érték az előállítási költségtől függ, tehát a munka értéke sem lehet nagyobb, mint a mi előállítási költségeiben kifejezésre jut. Ennek magyarázata tehát csak úgy lehetséges, ha elfogadjuk, hogy a javak értékében más tényezők is szerepelnek.

A termelési költségeknek mint ármeghatározó tényezőről szóló elméletére nézve érdekes, hogy Malthus és mások ezzel szemben csakis a keresletet és kínálatot ismerték el ármeghatározó tényezőnek, tehát nem voltak képesek a keresletet és kínálatot alkotó elemeikre szétbontani. Sőt még a természetes árt is csak keresletre és kínálatra vezették vissza. A természetes és piaczi ár között csak azt a különbséget vitatták, hogy a természetes ár a kereslet és kínálat tartós viszonyától függ, a piaczi ár a két tényező ideig-

[1]) Már Bernhardi azt írja, hogy a szocialisták Ricardóra hivatkoznak. (Versuch einer Kritik der Gründe, welche für grosses und kleines Grundeigenthum sprechen, Petersburg, 1847) 409. l.

lenes, véletlen viszonyától. Ezzel szemben Ricardo azt mondja: »Meglehet, hogy magam el vagyok fogulva saját elméletemben, hogy nem tudom belátni képtelen voltát. Jól tudom, hogy minden ember könnyen ámítja magát, midőn kedvencz elméletét mindenáron be akarja bizonyítani, de ebben a kérdésben mégis oly igazságot vagyok kénytelen látni, a mely könnyen bebizonyítható és nagyon csodálkozom rajta, hogy akad valaki, a ki kétségbevonja. Ha ez az én alapvető tételem igazán hamisnak volna bizonyítható, akkor csakugyan el kellene ismernem, hogy egész elméletem is rombadőlne vele, de még akkor sem tudnám elfogadni értéknek azt a mértéket, amelyet Ön akar helyébe felállítani.«[1])

A hetedik fejezetben Ricardo a külkereskedelem egy új elméletét tárgyalja, mely a közgazdaságtan egyik legfontosabb és eredetiségével mélyen járó magyarázata egy rendkivül szövevényes gazdasági jelenségnek.

Ricardo ebbeli fejtegetései a következők: [2]) »Teljesen szabad kereskedelem rendszere mellett minden ország munkáját és tőkéjét azokra a foglalkozásokra fordítja, melyek mindegyikre a legelőnyösebbek. Az egyéni előny ilyen követése csodálatos módon az egész jólétével összefügg. Az ipar előmozdítása, a lángész jutalmazása, a természet által a munka a leghatályosabban és leggazdaságosabban osztatik el; míg a termelés általános mennyiségének fokozása által általános jólét terjesztetik és az érdekek és forgalom közös köteléke által a művelt világ államainak társadalma összeköttetik. Ebből az elvből következik, hogy Franciaország és Portugália bort termelnek, Amerika és Lengyelország gabonát, és hogy vasárúk és más javak Angliában termeltetnek.

»Ugyanabban az országban — folytatja Ricardo — a nyereségek, általánosan szólva, mindig egyenlő színvonalon állanak, vagy csak annyiban különböznek, a mennyiben a tőke alkalmazása többé-kevésbbé biztos és kellemes. Nem úgy különböző országokban. Ha a Yorkshireben alkalmazott tőkék nyereségei

---

[1]) M. 149. l.

[2]) Works. 75. l. s. k. — Lásd bővebben: »A nemzetközi kereskedelem elméletéhez« czímű akadémiai értekezésemet (Budapest, 1915).

meghaladnák a Londonban alkalmazottakéit, akkor a tőke csakhamar Londonból Yorkshireba vándorolna és a nyereségek kiegyenlítése következnék be; de ha a föld csökkenő termelési járadéka, a tőkének és a népességnek szaporodása miatt, Angliában a munkabérek emelkednek és a nyereségek csökkennek, még ebből nem következik, hogy a tőke és népesség szükségszerűen Angliából Hollandiába, vagy Spanyolországba, vagy Oroszországba vándorolna, a hol a nyereségek magasabbak.«

»Ha Portugáliának nem volnának kereskedelmi összeköttetései más államokkal, akkor kénytelen volna, a helyett hogy tőkéjének és szorgalmának nagy részét bor termelésére fordítja, a mivel más országokból szükségletét ruházati czikkekben és vasárúkban beszerzi, tőkéjének egy részét ezeknek az árúknak termelésére fordítani, melyeket így valószinűleg csekélyebb minőségben és mennyiségben szerezne.«

»Ama bor mennyisége, melyet cserében Anglia ruházati czikkeiért kénytelen adni, nem függ ama munka relativ mennyiségétől, mely minden árú termelésére fordíttatik, mint az az eset volna, ha mindkét árú Angliában vagy Portugáliában állíttatnék elő.«

»Anglia abban a helyzetben lehet, hogy ott a szövetek termelésére 100 munkásnak egyévi munkája szükségeltetnék, ha pedig bort akarna termelni, 120 munkásnak, ugyanannyi ideig tartó munkája volna szükséges. Anglia érdeke volna tehát bort behozni és azt a szövetek kivitelével fizetni.«

»A bor termeléséhez Portugáliában csak 80 munkásnak egyévi munkája volna szükséges: a szövetek termelése ugyanabban az országban 90 munkásnak munkáját követelné ugyanannyi idő alatt. Előnyös lehet tehát bort kivinni szövetekért. Ez a csere is találhat helyet, daczára annak, hogy Portugália által behozott árú kevesebb munkával állítható elő, mint Angliában. Bár a szövetet 90 munkás munkájával állíthatja elő, azt olyan országból fogja behozni, a hol annak termelése 100 munkást vesz igénybe, mivel az országra nézve előnyösebb lesz tőkéjét a bor termelésére fordítani, melyért Angliából több szövetet kap, mint a mennyit képes volna termelni, ha a tőkének egy része a bor termeléséből szövetek termelésére fordíttatnék.«

»Anglia így odaadja 100 munkásnak munkatermelvényét

80 munkásnak munkatermelvényéért. Ilyen csere nem lehetséges ugyanannak az államnak egyénei között. 100 angolnak munkáját nem lehet 80 angol munkás munkájával kicserélni, de 100 angol munkatermékét ki lehet cserélni 80 portugállal, 60 orosz vagy 120 keletindiai munkája ellenében. Az ez irányban mutatkozó különbség egy vagy több ország között könnyen érthető, ha a tőkének előnyösebb felhasználásra való átvitelének nehézségeit egyik országból a másikba tekintetbe veszszük és azt az activitást, melylyel állandóan ugyanazon országnak egyik tartományából a másikba vándorol.«

Ennek az elméletnek fontosságát hamar felismerték. »Egyik legfontosabb felfedezés a politikai gazdaságtanban Smith Ádám ideje óta a külkereskedelemnek Ricardo kifejtette elmélete. »Ezen idő előtt — mondja Mill — a külkereskedelem elmélete egy érthetetlen chaos volt.« Ricardo felfedezése röviden a következő: kimutatta, hogy az, a mi két nemzet között árúcserét előidéz, nem, mint azt előbb gondolták, a kicserélt árúk absolut termelési költségeiben mutatkozó különbség, hanem a comparativ költségekben való különbség.«[1])

Nevezetes a munkának huszonhatodik fejezete, melyben Ricardo a nyers és tiszta jövedelem közötti különbséget fejtegeti. Tulajdonképen polemia Smith Ádámmal. Kezdi azzal, hogy Smith Ádám mindig dicsérte az előnyöket, melyeket egy ország inkább a jelentékeny nyers, mint a tiszta jövedelemből élvez. Ezzel szemben Ricardo a tiszta jövedelemre fekteti a súlyt: szerinte egy ország egész jövedelme munkabérekre, tőkenyereségre és földjáradékra oszlik. A munkabér épen csak elegendő a munka fenntartására, csak a tőkekamat és földjáradék képesek adókat fizetni, megtakarításokat tenni. Egy egyénre nézve, a kinek 2000 font nyeresége van, egészen közömbös, vajjon száz vagy ezer munkást alkalmaz. A nemzet valódi érdeke nem ugyanaz? Feltéve, hogy tiszta jövedelme földjáradék, tőkekamat ugyanaz, reá nézve mindegy akár tíz millió lakosa van-e vagy tizenkettő. Ereje, hogy flottát, hadsereget és mindenféle improductiv munkát fenntartson tiszta jövedelmével áll arányban, nem nyers jövedelmé-

[1]) *Cairnes:* The character and logical method of political economy 2. kiad. (London, 1875.) 104. l.

vel. Több embernek alkalmazása nem adna egy emberrel sem többet a tengerészetnek vagy hadseregnek, sem egy guineát az adóhoz.

Ezek a tételek erős támadásoknak voltak kitéve és joggal, ha ezeket úgy kellene érteni, mintha Ricardo tagadná a nagy népességben rejlő előnyt. De ez a támadás nem jogosult, mert a jegyzetben Ricardo mondja, hogy Say félreértette, hogy ő nem tagadja a gazdag népességben rejlő boldogságot. Ő csak Smith okoskodásának alapját támadja meg. Mert mint a szövegben is mondja, Smith Ádám nem a nagy népesség előnyeiről és arról a boldogságról szól, mely nagy népességből származik, hanem azt állítja, hogy az évi termeléstől függ az ország ereje, mert ebből fizetendő minden adó. Már pedig világos, hogy az adózó népesség a tiszta és nem a nyers jövedelemmel áll arányban.

Nagy fontossággal bír szociálpolitikai szempontból a munka harminczegyedik fejezete, mely a gépekről szól. A munka első kiadásában Ricardo azon felfogásnak adott kifejezést, hogy a gépek alkalmazása nem árt a munkásnak, mert hiszen az árúknak olcsóbbá tételét ő is élvezi, mint fogyasztó. Merész állásfoglalás azon ténynyel szemben, hogy a gépipar terjedése a munkásokat fizikailag, szellemileg, erkölcsileg és gazdaságilag károsította. A munkabér leszállott arra a fokra, mely a gép által végzett munka költségének felel meg; a csökkent bér kényszeríti a munkás nejét, gyermekét is a gyárban munkát keresni, a család felbomlik, a nevelés megszűnik, a fizikai fejlődés gátoltatik, a munkás korcsmázik, erkölcsileg és szellemileg is alacsony fokra sülyed és testileg elsorvad. Mindezekre ekkor már sokan figyelmeztettek, különösen Owen.[1]) Owen közvetlenül az újonnan keletkezett nagyipar körében élt mint nagyvállalkozó, látta a munkásnak, az élő gépnek nehéz harczát a holt géppel. Ricardo a kizsákmányolás ezen pontjaitól távol élt, ott, a hol a haladás egyedüli akadályát a régi intézményeknek még fönnmaradt romjaiban látták. Azonban Ricardo igazságszeretetét mutatja, hogy mihelyt tévedését belátta, nyiltan beismerte. A következő kiadásokban, a fenti fejezetet következő szavakkal vezeti be: »A jelen fejezetben annak vizsgálódásába bocsátkozom, milyen befolyást gyakorolnak a gépek a társadalom különböző osztályainak érde-

[1]) Lásd Földes: A socialismus (Budapest, 1910.) I. 235. l.

keire . . . Annál fontosabb, hogy e kérdésben nézetemet kifejtsem, mert további elmélkedés után ez lényegesen módosult és bár nem tudom, hogy a gépekre vonatkozólag valaha olvasvalamit hirdettem volna, a mit vissza kellene vonni, de más módon támogattam olyan elméleteket, melyeket most téveseknek kell kijelentenem . . . Meggyőződésem, hogy az emberi munkának helyettesítése gépekkel gyakran nagyon sérelmes a munkásosztályra nézve. A gépek feltalálása és használata a nyers jövedelem csökkenésével járhat, ebben az esetben az a munkásosztályra nézve káros, minthogy egy részök foglalkozásukból kiszoríttatik. A munkásosztálynak ama nézete, hogy a gépek alkalmazása gyakran érdekeikre nézve sértő, nem alapszik előítéleten és tévedésen, hanem összhangban áll a nemzetgazdaságtan helyes elveivel.«[1]) E fejtegetésekben már benne van a Marx-féle tartalékhadsereg alapgondolata, melynek tárgyalásánál Marx Ricardonak ezen tételeire hivatkozik is.[2])

Bár Ricardo ezzel csak az igazság felé közeledett, saját táborában óriási meglepetést okozott, sőt leghívebb követője, Macculloch, körülbelül árulásról beszélt. »Macculloch a gépekről írt fejezetemet különösen és a leghatározottabban rosszalja: azt tartja, hogy vele tönkretettem könyvemet és így mind az általam vallott elvekkel, mind hirdetésök módjával súlyosan megsértettem a tudományt.«[3])

Különben Ricardo eredeti felfogásának megítélésénél is tekintetbe veendő, hogy Ricardo főleg a gyapjuipart tartotta szem előtt, a melyben a nagy átalakulások csak a 20-as években, mikor tehát Ricardo már nem élt, következhettek be.

V.

Ricardo szocialis nézeteiről még a következők nyújtanak felvilágosítást.

Ricardo idejében az angol szocializmusnak már egy kiváló

[1]) Works. 235. l. s. k.
[2]) Marx, Das Kapital (Hamburg 1867) 617. l. s. k.
[3]) M. 180 l.

harczosa volt, Owen. Ricardo véleményét Owenről a következőkből ismerjük meg.

»Hiheti-e egy gondolkozó ember Owennek, hogy oly társadalom, a milyent ő javasol, jobban fog virágzani és többet fog termelni, mint valaha hasonló számú ember, ha a közre való tekintet ösztönzi tevékenységöket az önérdek helyett? Ő nem hozhat fel semmit e tapasztalat mellett, csak egy-két nem autentikus esetet, melyben az illető társadalmak a vagyonközösség elvének alapján boldogultak, de a hol a nép a vallási fanatizmus hatalmas befolyása alatt állott.[1]) — Később több elismeréssel szól Owenről. Egyik beszédében azt mondja: »Lássátok például Owent. Ő a társadalomnak rendkívüli szolgálatokat tett, de némely kijelentése után ítélve, nem hisz a halhatatlanságban. Ki állíthatja, hogy Owen vallási szkepticizmusa következtében kevésbbé erkölcsös? És állíthatja-e oly ember, ki tisztességre és őszinteségre igényt tarthat, hogy Owen, ki életét mások érdekének szentelte, tisztább lélekkel, őszintébb szívvel bírt volna és az erkölcsi ellenőrzés szükségét jobban érezte volna, ha jobban lett volna áthatva a vallás tanításaitól?«

Megjegyzésre méltó, hogy Owen volt egyike azoknak, kik Ricardo értékelméletét fegyverül használták a kapitalisztikus társadalom ellen.[2])

A franczia tudományban abban az időben különösen Sismondi támadta az orthodox angol nemzetgazdaságtan tanításait.

Ricardo, ki Coppetben meglátogatta Broglie herczeget és ott Sismondival találkozott, azt írja az utóbbiról:[3]) »Sismondi ki a nemzetgazdaságtanról egy munkát tett közzé és kinek nézetei teljesen ellenkeznek az enyéimmel, látogatóban volt a herczeg házánál. Sismondi előadta sajátságos nézeteit, melyeket a herczeg és én megczáfoltunk, de a vita nehezebb része a herczegnek jutott a ki közös elveinket oly jól védte, hogy szerintem Sismondi nem tudott boldogulni. Tényleg Sismondi egyszer vagy kétszer bevallotta, hogy az ellenvetésekre nem tud felelni, de soha sem ismeri el, hogy azokra ne lehessen felelni . . . Daczára a nézet-

[1]) T. 80. l.

[2]) *Földes:* Socialismus (Budapest, 1910.) 276. l.

[3]) T. 195. l.

eltéréseknek a nemzetgazdaságtan elméletét illetőleg, nagy bámulója vagyok Sismondi talentumának és nagyon jó benyomást tett rám modora, mert a mit láttam, vitázó irataiból nem engedett ilyen őszinteséget és kellemességet sejteni. — Sismondi általánosabb nézeteket vall és őszintén törekszik oly elvek megállapítására, melyektől ő az emberiség nagyobb boldogságát reméli. Azt vallja, hogy a nagy tömegek nyomorának főoka mindenütt a vagyon egyenlőtlen felosztásában rejlik, mely az alsóbb osztályokat elvadítja és degradálja. Az út az ember felemelésére, könnyelmű házasságok megelőzésére az, hogy tulajdonjogot nyerjen és része legyen az általános jólétben; — ennyit szívesen elfogadnánk; de ha ő azt állítja, hogy a gépek és más által okozott nagymérvű termelés oka a vagyon egyenlőtlen megoszlásának és hogy a czél, mely felé ő törekszik, el nem érhető, a míg az a bőséges termelés tart, úgy gondolom, teljesen félreérti a tárgyat és nem sikerül neki az összefüggést a prämissák és következtetése között kimutatni.«

Érdekes lesz itt Ricardo következő megjegyzését ideiktatni. »Az angol földbirtokos tudja, nem áll érdekében, hogy bérlője boldog legyen az által, hogy a legsúlyosabb feltételeket szabja, mikor hatalmában áll a feltételeket diktálni; nem így az ír földbirtokosok, nem csak nem látják az előnyöket, melyek reájok nézve abból származnak, hogy bérlőikben a szorgalom és takarékosság szellemét fejlesztik, hanem a népet egy más fajhoz tartozónak tekintik, mely mindennemű elnyomást megszokott — egy kis járadék kedvéért a végsőig darabolják fel a földet és bár egy-egy bérlőtől a legsilányabb haszonbért kapják, de egészben az mégis jelentékeny. Nem nézik a szigorú eljárást, melyet alkalmazni kell a járadék beszedésére, sem az egyéni szenvedést, melyet ezzel okoznak. Irhon egy elnyomott ország — nem Anglia által elnyomva, hanem az aristokratia által, mely kormányozza: Anglia sok bajon segíthetne, de maga is fél a párttól, mely kormányoz.[1])

»Nem kell azt gondolni, hogy azért, mivel a földbirtokosok nagy árakat kapnak, melyeket a fogyasztók fizetnek, az ország egész vesztesége a tulajdonjog helytelen és igazságtalan átruházá-

[1]) T. 207. l.

sában áll, sokkal több mint az, a földbirtokos nem nyeri azt, a mit a fogyasztó veszít, itt tényleges csökkenése a termelésnek következik be és a valóságos veszteséget mérni kell a termelés csökkenésén — tekintet nélkül az árra vagy értékre.«[1])

»Malthus úr meg nem érdemelt bókot mond nekem a földjáradékról szóló fejezet végén, azonban nagyon igazságtalan velem szemben ugyanezen fejezetben a földjáradékra és tőkenyereségre vonatkozó tárgy magyarázatánál. Úgy állít oda, mintha a földbirtokosokat gáncsolnám, mivel azt mondtam, hogy érdekeik ellentétben állanak a társadalom többi részeivel és hogy járadékuk emelkedése a többi osztályok nyereségeinek kárára történik. Könyvemnek egész tenorja mutatja, hogyan kívánom megjegyzésemet alkalmazni. Mondom, hogy a társadalomnak nem használna, ha a földbirtokosok járadékukról lemondanának — ilyen áldozat nem tenné a gabonát olcsóbbá, csak használna a bérlőknek. Nem mutatja ez azt, hogy a földbirtokosokat nem tekintem a közjó ellenségeinek? Oly gépek birtokában vannak, melyek különböző termelékenységgel bírnak és érdekök az, hogy a legkevésbbé termelékeny gép működésbe hozassék — ez pedig nem a közönség érdeke, melynek kívánnia kell, hogy inkább a külföldi termelékenyebb gép alkalmaztassék, mint a kevésbbé termelékeny angol.«[2])

»Nagyon szeretném megismerni vélekedését azokról az intézkedésekről, a melyek legújabban a szegények támogatása érdekében tétettek. Én ugyan nem osztom azt a felfogást, mely szerint tőkének előteremtése oly czélból, hogy a szegényeknek valami foglalkozás legyen adható, a segítség hatékony módja volna, minthogy ezzel azt a tőkét elvonjuk más olyan alkalmazásoktól, a melyek az egész közönségre nézve legalább is ugyanakkora vagy talán még nagyobb haszonnal járnának. A tőkének az a része például, a melylyel a szegényeknek az országutakon adnak munkát, bizonyára arra szolgálhatna, hogy vele más embereknek adjanak valahol alkalmazást. Igy részemről e tekintetben minden beavatkozást károsnak tartok.«[3])

[1]) T. 190. l.
[2]) T. 113. l.
[3]) M. 128. l.

A szegényügyi törvény reformjának czéljára nézve azt írja: »A nagy feladat, hogy a munkásosztályok tanulják meg, hogy maguknak kell gondoskodniok azon veszélyek esetére, melyeknek egyes czikkek keresletében beálló változások által ki vannak téve és melyek nem lehetnek a törvényhozás tárgya. Egy ember bére legyen — és az valóban helyes rendszer mellett lesz is — elegendő, hogy fenntartsa őt és családját nemcsak akkor, mikor teljes munkát végez, hanem hogy félre tegyen a takarékpénztárba rendkívüli esetekre.«[1])

Érdekes, hogy Ricardo aggodalommal látta előre, hogy a takarékpénztári intézményt nyerészkedésre fogják felhasználni. »Félek, — írja Trowernek — hogy kezdetben nagy tekintélyű és gazdag gentlemanek által fognak alapíttatni, azonban elterjedésökkel végre űzérkedő üzletemberek által fognak nyerészkedési czélból létesíttetni.[2]) Az állam védelmét tartja szükségesnek, hogy a szegény ki ne fosztassék. Egy más levele is foglalkozik a takarékpénztári ügygyel és ő saját vidékén is akar egyet létesíteni.«[3])

Bár orthodox képviselője az állam be nem avatkozásának a gazdasági ügyekbe, mégis egyes pontokon — mint ebből látjuk — ezen felfogástól eltér. Ugyanaz volt álláspontja a bankjegykibocsátás tekintetében. Ezt mindenkép a bank kezéből ki akarja venni, hogy ráruházza az államra. E felfogás és az ellenszenves bírálat, melyet az angol bankkal szemben mindig gyakorol, majdnem azt a gyanút ébreszti, hogy itt egy különös ellenszenv vezeti. Kimutatja, hogy a bank, mint hitelintézet, csak igen kevés szolgálatot tesz a közgazdaságnak, hogy vannak egyes bankczégek, melyek sokkal nagyobb hitelforgalommal bírnak, mint az angol bank. A jegykibocsátás átruházása az államra a jegykibocsátás hasznát a köznek juttatja. A bankjegyet a forgalom eszközlésére sokkal jobbnak tartja, mint a nemesérczet. A nemesércz szerinte drága forgalmi eszköz, a bankjegy egy olcsó forgalmi eszköz.[4])

Különben az állami beavatkozásnak elsődleges okát az

---

[1]) T. 40. l.
[2]) T. 15. l.
[3]) T. 18. l.
[4]) Plan for the establishment of a national Bank. (Works, 499. l.)

állami szükségletekben látja. Igen hamar jutunk el — mondja — arra az igazságra, hogy a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem legjobban virágoznak, ha a kormány be nem avatkozik, de az állam pénzszükséglete, hogy működésének költségeit fizesse, kényszeríti arra, hogy adókat vessen ki és így a beavatkozás föltétlenül szükséggé válik.

VI.

Az előbbiekben iparkodtunk képet adni Ricardóról az emberről és Ricardóról, az úttörő nemzetgazdáról, különösen az értékes levelezéseit használva fel. Nem bocsátkozunk tanainak részletes bírálatába, ez felesleges munka volna, mert munkájának megírása óta eltelt száz év mély nyomokat hagyott a nemzetgazdaságtan rendszerén és problemáinak tárgyalásán. Csak általános jellemzéssel akarjuk előadásunkat lezárni. És itt egy érdekes evolutióra bukkanunk, ha Ricardót a nemzetgazdaságtani rendszerek fejlődési történetébe beállítjuk, mert akkor látjuk, hogy Ricardo még erősebb ellentétet jelent a fiziokratizmus ellen, mint Smith Ádám.[1])

Valamint a fiziokratizmust megfordított merkantilizmusnak lehet nevezni, Ricardo mintegy a megfordított fiziokratizmust jelenti, tehát némileg visszatérés a merkantilizmusnak tanához, persze minus mérlegtan és monetarizmus. Ricardo az iparos és kereskedői osztályt, azt az osztályt, mely vállalkozói nyereségből él, produktív osztálynak nevezi, ellenben azokat, a kik a földjáradékból élnek, improduktív osztálynak.[2]) Ricardo szerint minden haladás a nyereségből élő osztályok boldogulásától függ, ellenben a földjáradékból élő osztályok kedvező helyzete súlyos helyzetét a munkásoknak és a vállalkozóknak jelenti. Míg a fiziokratizmus az ipari és kereskedelmi plutokrácziától félt, addig a merkantilizmus és Ricardo a földbirtokososztály boldogulását nem tekintette jó jelnek a társadalom szempontjából. A fiziokratizmus szerint az iparos és kereskedő csak magasabb rendű munkás,

[1]) Társadalmi gazdaságtan. I. hatodik kiadás. 445. l.
[2]) Works, 163. l.

kinek nem szabad vagyont gyűjteni. A merkantilizmus és Ricardo szükségesnek tartották az élelmiszerek árának lenyomását, a fiziokraták az ellenkező álláspontra helyezkedtek. A fiziokratizmus csak a mezőgazdasági államokat tekintette nagyhatalmaknak, a merkantilizmus és Ricardo az ipari és kereskedelmi nemzeteket.

Ricardo az angol nemzetgazdaságtan terén a második helyet vívta ki magának, sőt némelyek szerint, mint láttuk, az első hely illeti meg. Voltak panegyrikusai, mint James Mill, Macculloch és bizonyos határig John Stuart Mill. De Ricardóval szemben szigorú, sőt gyakran túlszigorú bírálatot gyakoroltak. Lássuk egynéhányát a bírálatoknak. Elsősorban barátja és antagonistája, Malthus, kiben főleg a nemzeti szempontok találtak védőt. Aztán erős támadást intézett ellene Jones. Jones a földjáradéknak történeti tények alapján más magyarázatot adott, mint Ricardo. De Ricardónak nem az volt a szándéka, hogy azokat a törvényeket fejtse ki, melyek a szó rendes és közönséges értelmében vett földjáradék emelkedését és haladását szabályozzák. Ő éppen úgy tudta, mint Jones vagy bárki, hogy az a földjáradék, melynek keletkezését és haladását ő vizsgálta, nem az, a melyet közönségesen földjáradéknak neveznek. Nem vizsgálja azokat a körülményeket, melyek valamely országban a földjáradék tényleges összegét szabályozzák.[1])

Szintén történeti alapon akarja megdönteni Ricardo földjáradékelméletét az amerikai Carey, de e bírálat a tan lényegét nem érinti, mert csak arra támaszkodik, hogy a népek első letelepedése nem a legjobb földeken indul meg, holott, ha elismertetik a művelés alá kerülő területek különböző minősége, azzal elismertetik a földjáradék ténye is.

Jevons azt írja: Mindinkább ahhoz a következtetéshez jutok, hogy egyedüli reményem a nemzetgazdaságtan helyes rendszerének megállapítására, ha egyszersmindenkorra eldobom . . . a Ricardoiskola . . . feltevéseit . . . Ez a tehetséges, de ferde észjárású ember, David Ricardo, hamis vonalra állította a nemzetgazdaságtan szekerét, mely vonalon még tovább tolta

[1]) *Jones*, Lectures and tracts on political economy. (London, 1859.) XII. l.

a zavar felé hasonlóan tehetséges és ferde észjárású bámulója, John Stuart Mill.[1])

De John Stuart Mill is, a ki Ricardo, ricardianus atyja és a ricardianus gazdasági klub eszmekörében nevelkedett fel, és a kinek első munkája »Some unsettled questions« még egészen Ricardo szellemében van írva, autobibliographiájában (166., 167. l.) azt írja, hogy a régi — értsd Smith-Ricardo-féle — nemzetgazdaságtan értéke múló és szűk határok között mozog.

Bernhardi nevezetes munkájának jelentékeny részét a Ricardo-féle elméletek czáfolatának szenteli. Ricardo elméletét »zsidó-caledoniai elméletnek« nevezi.«[2])

Ricardo szigorú bírálói közé tartozik Held[3]) is. Szerinte Ricardo a nemzetgazdaságtant az ingó tőke készséges szolgálójává tette. A meztelen tőkeértéket képviseli, kinek egyedüli érdeme, hogy azt nyiltan bevallotta, cynikusan, arrogánsan, semmi humanismust, semmi optimismust nem szinlelve, minden közérzület, minden állami felfogás nélkül, képviselője a rideg individualismusnak és egoismusnak. Sőt Held arra az abszurd kijelentésre ragadtatja el magát, milyen naivak némely német tudósok, hogy a földjáradékelméletet tárgyilagos tudományossággal vizsgálják, a nélkül, hogy csak sejtenék, hogy ezt a tant egyszerűen a pénz kapitalista gyűlölete a földbirtokosztály ellen diktálta. Heldnek és más nemzetgazdáknak nagy elfogultságát Ricardóval szemben mutatja az is, hogy bár a marxismus épen Ricardo értéktanából indult ki, mely szerint minden érték munkára vezetendő vissza, benne mégis a capitalismus öntudatos megrögzött képviselőjét látják. Hiszen akkor Ricardo valószínűleg nem egyedül a munkára vezette volna vissza az értéket, hanem arra, a mi a konkrét gazdasági életben az érték alapja, az összes, az érték létrejötténél közreműködő termelő erőkre, melyekhez a tőke is tartozik.

Heldnél sokkal tárgyilagosabban jellemzi Lassalle Ricardo szerepét: Ricardo a bourgeois nemzetgazdaságtan feje és utolsó

[1]) Theory of political economy. II. kiadás, 9. lapon.

[2]) Versuch einer Kritik der Gründe, welche für kleines u. grosses Grundeigenthum sprechen. (Petersburg, 1847.) 408. l.

[3]) Zwei Bücher zur sozialen Geschichte Englands. (Leipzig, 1881.) 176 l.

fejlődése, mely azóta semmi haladást nem tett. A bourgeois nemzetgazdaságtant csúcspontjáig vitte, azaz egészen addig az örvényig, a hol saját fejlődéséhez képest nem marad egyéb hátra, mint átalakulni és társadalmi gazdaságtanná válni. A társadalmi gazdaságtan semmi egyéb, mint harcz Ricardo ellen, mely harcz után tanának nincsen továbbfejlődése. (Bastiat-Schulze-Delitzsch. 147. l.)

Végül szólaltassuk meg Marx Károlyt: Ricardo feje egy egész iskolának, mely a restauráczió óta Angliában uralkodik ... Ricardo tana mereven, irgalmatlanul képviseli az egész angol bourgeoisiet, a mely maga pedig typusa az újkori bourgeoisienak ... Ricardo tudományosan fejti ki a jelenlegi polgári társadalom elméletét ... Dícséri Ricardo szabatos, világos, egyszerű nyelvezetét ... Azoknak, kik Ricardót cynikusnak nevezik, mert a munka előállítási költségéről épúgy beszél, mint a kalapok előállítási költségeiről, azt mondja: Igaz, Ricardo nyelvezete olyan cynikus mint csak valami, de ne lármázzanak annyira e cynismus miatt. Mert a cynismus a dologban fekszik, nem pedig a szavakban, melyek a dolgot megjelölik ... Ha az angol az embereket kalapokká változtatja át, úgy a német a kalapokat eszmékké. Az angol az Ricardo, a gazdag bankár és kitünő nemzetgazda. A német az Hegel, a bölcsészet egyszerű tanára a berlini egyetemen. Ricardo mutatja nekünk a polgári termelés igazi mozgását.«

Marx szerint Ricardo az általa fatalisztikusnak nevezett iskolának klasszikusai közé tartozik, mint Smith. Ezek a klasszikusok oly bourgeoisiet képviselnek, mely még harczban a hűbéri társadalom maradványaival, csak azon dolgozik, hogy a gazdasági viszonyokat a hűbéri foltoktól megtisztítsák, a termelő erőket szaporítsák, iparnak és kereskedelemnek új hajtó erőket nyújtsanak. Az e harczban résztvevő proletáriátus, e lázas munka által elfoglalva, csak muló, esetleges szenvedéseket ismer, maga is olyanoknak tekinti. A nemzetgazdáknak, mint Smith és Ricardo, kik e korszak történetírói, lényegileg csak az a feladatuk, hogy kimutassák, mikép szereztetik a gazdagság a polgári társadalom viszonyai között; ezeket a viszonyokat kategóriákba és törvényekbe foglalják és kimutatják, mennyiben felülmulják ezek a kategóriák, ezek a törvé-

nyek a hűbéri társadalom törvényeit és kategóriáit. A nyomor az ő szemükben csak az a fájdalom, mely minden szülést kísér, a természetben épúgy mint az iparban.[1])

Lényegben Marx, ki Proudhonról kimutatja, hogy munkabérelméletét tulajdonkép Ricardótól vette, szintén csak Ricardo munkabérelméletét fogadja el, úgyszintén Engels, ki viszont Lassalleről azt mondja, hogy az ő elméletüket fogadta el.[2])

Láttuk, hogy Ricardo munkájának gyakorlati irányzatot nem tulajdonított, az tisztán az elvont elmélkedésnek gyümölcseként akart szerepelni, mire azonban már megjegyeztük, hogy ez nem áll, mert habár a tárgyalási mód elvont, a problemák a legkonkrétebbek, a legégetőbbek, jóformán napikérdések és azért a bírálatnak teljes joga van ahhoz, hogy a tannak gyakorlati kihatását vizsgálja.

Ricardo megindította a jövedelmi problemák vizsgálatát; a problemákat ő látta meg először világosan, mások nem is sejtették azokat. Sőt, ő bizonyos elfogadható megoldásokat is nyújtott az e problemák által felizgatott kornak. Ő a türelmetlen világnak, mely e problemák súlya alatt vergődött, bizonyos megfejtést nyújtott. Ez magában véve már érdem. Hogy a végleges megfejtést nyújtsa, ő, az első bányászkodó e területen, ez túl nagy követelmény. Az ő érdeme elsősorban a kérdés felvetése. Mint a növényföldrajz felfedezőjének, Humboldtnak, egyik főérdeme egy fontos kérdés felvetése volt, úgy Ricardo már a kérdésnek felvetése által hatott a tudomány továbbfejlesztésére. Míg Smith Ádám inkább azzal foglalkozott, hogy a jelenségeket leírja, azt, a mi van, addig Ricardo többnyire azt keresi, mi lesz. Inkább a gazdasági élet dinamikája érdekli: Mi történik, ha át kell menni kevésbbé termékeny területekre, mi történik, ha a népesség szaporodik, ha a földjáradék emelkedik, ha a tőkekamat csökken stb. És míg Smith az angol gazdasági élet egy nagy fellendülő korszakában, a James Wattok, a Cromptonok és Arkwrightek korszakában, optimistikus felfogásoknak hódol, addig Ricardo a napoleoni háborúk gazdasági és pénzügyi lik-

[1]) Das Elend der Philosophie II. kiad. (Leipzig 1892), 17., 84. és 107. l.

[2]) Lásd i. h. 17. és 24. l.

vidácziójának korszakában pessimizmussal van tele. ép úgy, mint Malthus.

Ricardo fődogmája, hogy a magas gabonaárak a vállalkozói nyereséget lenyomják, minthogy pedig a társadalom haladása az utóbbitól függ, mindenkép arra kell törekedni, hogy alacsony gabonaárak biztosíttassanak. Kevesen lesznek, a kik hajlandók e tételt aláírni, már azért is, mert a társadalmi osztályok fontossága között nem lehet különbséget tenni, minthogy a társadalomnak mindegyikre szüksége van. Legfeljebb elismerheti, hogy bizonyos korszakban, a midőn a gazdaságnak új irányokat kell keresni, nagy szükség van oly úttörő elmékre, kik a gazdaságot vezessék. Ilyen volt mindenesetre Anglia a XIX. század elején.

Bizonyára túlzás az, ha azt mondja Ricardo,[1]) hogy a profit nem lehet soha túlmagas és hogy csak attól függ a társadalom haladása. Mégsem mondhatni, hogy tudva, sőt talán jobb meggyőződése ellenére a tőke panegyrikusa lett volna. Viszont igaz az, hogy a munkásügy felfogásában korán nem emelkedett felül, hiszen akkor már a munkáskérdés napirendre került: már 1802-ben hozzák az első gyári törvényt a munkaidő megrövidítéséről, 1805-ben tartják az első gyári ankétet. E nagy mozgalom, úgy látszik, nem gyakorol Ricardóra és nézeteire nagyobb befolyást, ámbár az aggkorra való biztosítás ügyében tett parlamenti indítványa nem hagyható figyelmen kívül.

Bizonyára egyoldalú, ha azt mondja, hogy mindenkor és mindenkép a gabonaár alacsony volta a legjobb, mert pl. egy gabonát exportáló államban a gabonaár magassága előnyöket is nyújt.

Földjáradéktanának egyes egyoldalúságait maga is beismerte. Így elismeri, hogy Amerikában minden terület, tehát a legrosszabb minőségű is, hozhat járadékot, de azt ő az ország intézményeinek tulajdonítja.[2])

Nem áll az, hogy a tőkenyereség csak akkor emelkedik, ha a munkabér csökken. Ez csak viszonylag áll, t. i. annyiban, a

[1]) Werks, 474. l.

[2]) T. 58. l.

mennyiben, ha a nemzeti jövedelem azt a részét tekintjük, a mely munkás és tőkés között felosztatik, természetesen az egyik nem emelkedhetik a nélkül, hogy a másik csökkenjen. Ez semmi egyéb, mint egy truism. De lehetséges, hogy abszolut összegben mindkettő emelkedik.

Nem áll az sem, hogy a munkabér csak akkor emelkedik, ha a földjáradék emelkedik, illetve a munkások fenntartására szolgáló javak ára emelkedik.

Tévedés, hogy a földjáradék csak akkor emelkedik, ha a mívelés áttér kevésbbé termékeny területekre.

Túlzás van abban a nézetben, hogy a papirpénz a legjobb pénz és hogy a nemesérczpénz felesleges, valamint abban, hogy a papirpénz értéke csak annak mennyiségétől függ.

Túlzás az állam gazdasági tevékenysége ellen való tiltakozása.

Túlzás az államhitelügynek teljes és feltétlen elítélése.

Gyakorlati szempontból persze kifogásolni lehet azt is, hogy számos tétel túlságos abszolut formulázást nyert, holott ezeknél a szövevényes, sok körülménytől, sok tényezőtől függő jelenségeknél ez abszolutizmus nem jogosult. De a mint láttuk, Ricardo megírja egyik levelében, hogy épen nem akart gyakorlati, hanem tisztán elméleti munkát írni.

Roppant anyagot nyújt a gondolkodásnak és munkáiból először tekint ránk a század sötét sfinxe, a társadalmi kérdés, a társadalmi osztályoknak egymáshoz való viszonyának kérdése. Ő ezt bizonyos merev dogmákkal akarta elintézni. Ez nem sikerült. De azzal, hogy problemákat állított fel, történelmet csinált és kiinduló pontjává vált a szocziálizmus ama rendszerének, mely elméletben és gyakorlatban legnagyobb hatással volt, a tudományos szocziálizmusnak. Ricardo után következik Marx Károly.

Ricardo bírálói nem igen vették észre, hogy Ricardo munkájából két nagy világtörténeti folyamat indul ki, mely teljesen átalakítja az emberi társadalmat. Ő — igaz — nem öntudatos megindítója ezen folyamatnak, sőt, a minthogy láttuk, ő csak igazságot keresett, ő nem akarta a társadalmi politikát irányítani. Az igazság keresése vezette őt két tény megállapítására. Az egyik tény az, hogy a mai társadalomban — értsd a szabad versenyen, munkamegosztáson, tőkeuralmon ala-

puló társadalomban, — a munkás nem kaphat magasabb bért, mint a mely létfenntartásának költségét fedezi, minthogy ez az általános ártörvény, mely a munka árának megállapításánál is érvényesül, mert a munka is bizonyos viszonylatban árú. A másik az, hogy a mai társadalomban a nemzeti jövedelem egy része a földbirtokosoknak jut, még pedig nem munka, hanem társadalmi viszonyok alapján. Ricardo e két tétele mint fermentum dolgozik a mai társadalomban és hivatva van azt átalakítani. Ricardo súlyos pőrölyt adott a polgári társadalom ellenségeinek kezébe. Ő volt egyike az elsőknek, ki a polgári társadalomban rejlő ellentéteket észrevette, melyek napjaink rettenetes vajudásának okai, életet vagy halált hozva az európai társadalmakra.

Hogy a háborus közgazdaság terén alapvető munkát végzett, azt ez értekezés első részében kimutattuk.

Mindenekelőtt és főkép pedig Ricardo egy fontos tudomány megalapítóinak sorába tartozik, kinek munkájára a társadalmi kutatónak mindig vissza kell nyúlni, mint a bölcsésznek Kantra.

A NEMZETKÖZI KERESKEDELEM ELMÉLETÉHEZ

FÖLDES BÉLA
R. TAGTÓL

FELOLVASTA 1915 NOVEMBER HÓ 8-ÁN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1915

24055. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

1. A nemzetközi kereskedelem fogalma és természete.

A nagy zavarok, melyeket a világháború a nemzetközi kereskedelmi viszonylatokban előidézett, és a mély átalakulások, melyeket e téren a béke okvetlenül magával fog hozni, időszerűnek mutatják, hogy a nemzetközi kereskedelem jelenségeit ismét behatóbb vizsgálat tárgyává tegyük. Ily vizsgálódások nemcsak elméletileg nyújtanak nyereséget, hanem gyakorlatilag is, mivel tulajdonképen a nemzetközi kereskedelem jelenségeinek, az azt befolyásoló természeti hatványok helyes megragadásában egyúttal a gyakorlati alakulások megítélésének kulcsa rejlik, valamint a kulcs arra, hogy az itt érvényesült törekvések jogosultságát eldöntsük. Csak egy a nemzetközi kereskedelem lényegét megragadó tudományos elmélet vezethet helyes kereskedelmi politikához, habár viszont nem egyedül ebben kell annak értékét keresni, mivel ilyen elmélet önnönmagában is jelentékeny tudományos értékkel bír.

Egyébként a nemzetközi kereskedelem alapjelenségeinek vizsgálata már azért is jelentőséggel bír, mivel a külkereskedelem nagyrészt a közvetlen árúcsere jellegét mutatja és így a nemzetközi kereskedelem vizsgálata egyúttal vizsgálat az árúforgalom eredeti formái tekintetében.

Egyúttal a következő vizsgálódások arra is szolgáljanak, hogy a nemzetközi kereskedelem Ricardo által adott magyarázatának esetleg revisióra szükségességét megvilágítsák. Ez elméletet az irodalomban nem egyszer támadták és elavultnak tekintették főleg azon okból, mivel annak előfeltétele, a termelési tényezők nehéz átvitele egyik országból a másikba nem nagyobb, mint a belforgalomban. Ha ez nem is áll egészen, mert a forgalom óriási fejlődése daczára, ma tényleg még

nehézségek mutatkoznak például a tőkék átvitele tekintetében, mégis alkalmunk lesz arra utalni, hogy amaz elmélet modificatióra szorul, hogy az csak egész általános irányzatokat jelöl meg, melyek csak nagy vonásokban árulják el a gazdasági jelenségek alakulását.

Mielőtt tovább mennénk, még a következőket jegyezzük meg. A nemzetközi kereskedelem itt tárgyalandó elméletei, annak összefüggése a termelési költségekkel, az árképződés a nemzetközi forgalomban stb. azért is megérdemlik különös figyelmünket, mert alapjukat képezi a külkereskedelem terén mutatkozó tökéletlen verseny. Igy tehát az elméletek bizonyos mértékben kiegészítik a classicai nemzetgazdaságtannak a teljesen szabad verseny feltevéséből kiinduló elméleteit. Sőt bizonyos, hogy az elméletnek ezen oldala különös fontossággal bír, mivel a gazdasági jelenségeknek hiányzó vagy tökéletlen verseny mellett való alakulása a verseny kizárásával napjainkban fokozódó irányzat mellett gyakorlatilag is különös figyelmet érdemel és az erre vonatkozó elmélet a régi elmélet egyoldalúságát enyhíti.

A közgazdasági irodalom tulajdonképen elég keveset foglalkozott a nemzetközi kereskedelem alapvető kérdéseivel, még az oly termékeny német tudományos irodalom is e kérdéseket alig vette észre. Igaz, ez általános sorsa a gyakorlati közgazdasági politika alapvető problemáinak, a mint azt a jenai évkönyvekben régebben közölt és több szakember által helyeselt fejtegetésekben kimutattam. A közgazdasági politika vagy a társadalmi gazdaságtan úgynevezett alkalmazott része túlnyomóan gyakorlati jelleget visel; túlnyomóan csak a gazdasági élet tényleges alakulását vizsgálta, sőt jóformán csak a termelés forrásainak, a mezőgazdaságnak, iparnak, kereskedelemnek, közlekedésnek alakulását, a mint az történelemben, statisztikában, törvényhozásban visszatükröződik. Csak az angol tudomány Ricardótól John Stuart Millig, illetőleg Cairnesig — kiket egyesek megelőztek mint Torrens, az idősebb Mill, mások követtek, mint Sidgwick, Jevons, Bastable, az amerikai Bowen stb. — tette a nemzetközi kereskedelem alapjelenségeit beható, mélyrebocsátkozó és rendkívül fontos vizsgálódások tárgyává. E vizsgálódások, igaz, nagy igényeket támasztanak az abstraháló képességhez.

Ezért mondja e vizsgálódásokról John Stuart Mill bevezetőleg: »Meg kell jegyeznem, hogy most a legcomplicáltabb kérdések légkörében vagyunk, melyek a politikai gazdaságtant foglalkoztatják; hogy ez oly tárgy, melyet elemi módon nem is lehet előadni és hogy a figyelem fokozottabb erőltetése szükséges mint eddig, hogy a deductiók sorát követhessük. A fonal különben, melyet most kezünkbe veszünk, magában véve egyszerű és kezelhető; a nehézség csak abban áll, azt a complex nemzetközi transactiók csavarodásain és szövevényein keresztül követni.«[1])

Kiindulván ama tényből, hogy az angol classicus nemzetgazdaságtan jogosultan erős támadásoknak van kitéve és alapos revisióra szorul, fontosnak tartja egy újabb angol író,[2]) hogy azonban mégis a régi tanépület solidabb részei megtartassanak, ezekhez számítja a nemzetközi kereskedelem elméletét.[3]) Nem is lehet tagadni, hogy pl. a nemzetközi értékek, illetőleg az ár (international values) alakulásainak problemáját tárgyazó fejtegetések John Stuart Mill részéről a deductiv iskola egyik fényes alkotása.

Az első kérdés, a mely felmerül, természetesen az, vajjon a nemzetközi kereskedelem magyarázatára más elmélet szükséges-e, mint a belkereskedelem magyarázatára? Különbséget tesz-e az egyszerű csere szempontjából, vajjon egy forgalmi actus egy ország határán belül vagy két különböző államtest, illetőleg két különböző gazdasági terület között végbemegy-e? Különbséget tesz-e, vajjon egy budapesti kereskedő vagy gyáros Berlinnel bocsátkozik forgalmi ügyletbe vagy Fiuméval? Az angol elmélet, nevezzük főbb képviselői után, a Ricardo-Mill-Cairnes-féle elmélet erre azt feleli, hogy igenis, a nemzetközi

[1]) Principles of political economy, people edition. (London, 1869.) 353 l.

[2]) Bastable, Theory of international trade (Dublin, 1887.), preface.

[3]) Ricardo kifejti elméletét fő munkájának »Foreign Trade« című fejezetében; Mill legelőször előadta elméletét »Some unsettled questions« című értékes munkájában és később rendszeres munkájának több fejezetében: Cairnes legkorábban fejti ki álláspontját »Some leading principles« című (magyar nyelven is a Földes Béla szerkesztésében megjelenő »Közgazdasági könyvtár«-ban) megjelent »International Trade« című értekezésében.

forgalom jelenségei más alapon magyarázandók, mint a belkereskedeleméi. Erre pedig a legfőbb ok abban rejlik, hogy e felfogás szerint a termelő erők ugyanazon országban könnyen vándorolnak helyről-helyre és így feleslegessé teszik a cserét, míg a nemzetközi forgalomban különböző országok között a termelési erők átvitele nehézségekbe ütközik. Míg a belkereskedelem az akadálytalan verseny képét mutatja, addig a nemzetközi forgalomban a verseny tökéletlen. A nemzetközi forgalomban tehát oly viszonylatok is fognak keletkezni, melyek a belforgalomban helyt nem találnának.

Még mielőtt ezen elmélet további bonczolgatásába bocsátkozunk, a következőket meg kell már e helyen jegyezni. Külés belkereskedelem összehasonlításánál mégis csak fokozati, nem minőségi különbségről lehet szó. A belkereskedelemben is, mint látni fogjuk, mutatkoznak egyes területek között nehézségek a termelő erők átvitele tekintetében : a nyelv, az éghajlat, a termelékenység, a fejlődés és fejlődési képesség okozta különbségek stb. ugyanazon állam területén is mutatkozhatnak ; de igen sok olyan mozzanat van, mely mindenesetre a nemzetközi forgalmat erősebben befolyásolja, mint a belkereskedelmet. Ide tartozik mindenek előtt a határozott érdekellentét különböző államok között, a különböző gazdasági és jogi szervezet, különböző pénz- és hitelrendszerek, nagyobb távolság, a távolság által okozta lassítása, illetőleg hosszabb tartama a lebonyolításnak stb.

Azért jogosult, sőt szükséges tehát a nemzetközi forgalom problemájának önálló tárgyalása. E czélból első sorban szükséges pontos körülírása a jelenségnek, mely a vizsgálódás tárgyát képezi. És itt mindjárt nehézségekkel találkozunk. A nemzetközi kereskedelem elnevezése a termelő erők átvitelének nehézségei szempontjából sem elég jellemző, sőt nem szabatos ; mert a mint már érintettük, ugyanazon állami területen belül is mutathatja a forgalom a tökéletlen verseny és a forgalmi akadályok tényét és megfordítva, különböző állami területeken esetleg az akadályok csekély mértékben mutatkozhatnak. Hiszen kiemeltük, hogy itt csak fokozati különbségek vannak. Azért más elnevezések után kutattak. A különbség lényege, a mely a »belföldi« és »nemzetközi« kereskedelemmel kifejeztetik és mely a termelő erők szabad áramlásán alapul, legerősebben a ter-

melő erők különböző árában talál kifejezést. A hol az áramlás szabad, ott a kereskedelem értelmében beszélünk belkereskedelemről, még akkor is, ha az illető területek politikailag nem tartoznak az állam keretébe, ellenben külkereskedelemről, idegen kereskedelemről, nemzetközi kereskedelemről, a hol ezen áramlások erős akadályokkal találkoznak, még akkor is, ha az illető területek politikailag egy államegészhez tartoznak. Igy a forgalom Anglia és Irhon, Nyugat- és Kelet-Amerika között ez értelemben inkább a külkereskedelem jellegével bír. Itt nagy különbségek mutatkoznak a munka és tőke árában. Ilyen különbségek gyakran ugyanazon állam területén támadhatnak, eltérő gazdasági fejlődés, politikai intézmények, faji és természeti különbségek, távolságok stb. folytán. Miután a távolság technikai legyőzése a tökéletes modern forgalmi eszközök következtében a távolsági tényezőt előbbi jelentőségétől megfosztotta, — ezt Cairnes is hangsúlyozza, sőt Sidgwick még napjainkban is ezt a legfontosabbnak tartja — csak a többi tényezők maradnak érvényben. És tényleg látjuk, hogy a különböző culturnépek között fennálló gazdasági viszonylatok kiterjedése daczára mégis a termelő erők árának magasságában jelentékeny különbségek maradnak, bizonyítéka annak, hogy mindennek daczára a tőke és munka áramlása egyik területről a másikra nagy nehézségekkel találkozik, mit Cairnes abban a körülményben is kifejezve talál, hogy még a tőkének és munkának jelentékeny áramlása is — mint pl. az utóbbinak Amerikába, — az illető termelő erők ottani árát csekély mértékben vagy egyáltalában nem befolyásolja. A nomenclatura nehézségeit különben az a körülmény is bizonyítja, hogy az államhatalom egyesítő, központosító befolyása távoli érdekeket is egyesíteni tud, minek következtében a gyarmatokkal való kereskedelem a belkereskedelem jellegét nyerheti.

Mindamellett nézetünk szerint a nomenclatura kérdésének túlságos fontosságot nem szabad tulajdonítani. A vizsgálat tárgyát képező jelenség körül még is a nemzetközi kereskedelmi forgalom, azaz a forgalom két különböző, a termelő erők áramlása tekintetében akadályokat mutató állam között a legfontosabb, a legtypikusabb és a tudományos vizsgálatra a legalkalmasabb.

Előrebocsátjuk még azt a megjegyzést is, hogy elsősorban a nemzetközi forgalomnak gazdasági tényezőivel fogunk foglalkozni, az egyéb tényezőket pedig figyelmen kívül hagyjuk. Nem vizsgáljuk pl. a jogviszonyokat, melyek a nemzetközi forgalmat befolyásolják. A kereskedelmi szerződések bizonyos rendszere lényegesen befolyásolja a külkereskedelmet. Jogbiztonság és jogbizonytalanság, hasonló vagy eltérő jogintézmények a kereskedelemre és forgalomra nézve, háborúk stb. a külkereskedelmet lényegesen módosítják. A jelenlegi világháború első hónapjában az osztrák-magyar vámterület külkereskedelme az előbbi évnek 14%-ára csökkent. A háborút viselő államok között természetesen minden kereskedelem megszűnt. A forgalmi viszonyok is nagy befolyást gyakorolnak. A háború kitörése óta a vasúti forgalom soká háborús czélokra volt igénybe véve és később is a vasút csak korlátolt mértékben állott a kereskedelmi forgalom rendelkezésére. A munkaerő egy nagy része elvonatott a gazdasági termeléstől, ép úgy a javak egy nagy része, különösen bizonyos nyersanyagok; a tőkék visszavonultak, a hitel pangott, vagyonok tönkrementek, nemzetközi fizetési eszközök hiányoztak, a tengeri forgalom veszélyessé vált. A külkereskedelmet ezek és más körülmények fenekestül felforgatták. Mindezen körülményektől a következő vizsgálódásoknál eltekintünk. Vizsgáljuk pedig a külkereskedelem alakulását és annak tényezőit azon egyszerű feltevés alapján, hogy azt csak gazdasági körülmények befolyásolják, hogy az bizonyos gazdasági feltételek alatt az egyesnek és a világgazdaságnak érdekében áll, ezen feltételek mellett végbemehet és caeteris paribus végbe is kell mennie.

Ricardo volt az, a ki a külkereskedelem sajátságát a belkereskedelemmel szemben a termelő erőknek a nemzetközi forgalomban mutatkozó átvihetetlenségével indokolta, azon ténynyel szemben, hogy a belforgalomban a termelő erők mindig oda törekednek, a hol azok a legjobb alkalmazást találják. Eltekintve ama már említett ténytől, hogy a belforgalomban is e tekintetben nehézségek merülhetnek fel, hogy egyáltalában átvihetőség és át nem vihetőség nem egyszerűen a belkereskedelem és külkereskedelem ellentétének coordinált tények, még különösen a következők tekintetbe veendők: 1. A termelő erők

átvitele nem fogja azok működésének mindig ugyanazt a termelékenységet biztosítani, melyet azok bizonyos helyen elérhetnek. Munka és tőke különböző okokból, így például nagyon kiváló vállalkozói tehetségek folytán, az egyik területen nagyobb termelékenységet mutathatnak, mint egy másikon. 2. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a különböző termelési ágak és tevékenységek nemcsak a termelékenység szempontjából választatnak. Lesznek vállalatok, melyeknél kimutatható lenne, hogy azok átvitele a termelékenység fokozásával járna és mindamellett látjuk, hogy ezek a vállalatok és az azokban működő termelő erők a vándorlás ingerének ellentállanak. 3. Végül azt a körülményt sem szabad elfelejteni, hogy idegen vállalatok letelepedése különböző törvényes akadályokba ütközhetik, ezek megnehezítik vagy egyáltalán megakadályozzák a letelepedést, lehetséges, hogy a belföldi vállalatok különböző előnyökben részesülnek stb. Tehát nemcsak a termelő erők át nem vihetősége folytán előálló különbözet belföld és külföld között az, mely a külkereskedelmet szükségessé teszi. Itt is mint sok más gazdasági problemánál szemben állunk, mint már említettük, azzal a ténynyel, hogy Ricardo és iskolája általános abstractiók és a bonyolult eseteknek egyszerű typusokra való reducálása által a tényleges élettől és annak formagazdagságától túlságosan eltávolodtak.

Azonkívül még az a körülmény jön tekintetbe, hogy Ricardo módszere a jelenségeket egyáltalában csak gazdasági motivumokra visszavezetni, — mint azt különösen Malthushoz intézett érdekes levelei bizonyítják — a jelenségek teljes magyarázatát gátolja. Igaz, hogy a nemzetgazdaságtan a jelenségeknek csak gazdasági oldalát vizsgálja, azonban mégsem haladhat el hallgatag oly tények előtt, melyek magukban véve ugyan nem a gazdasági jelenségek köréhez tartoznak, de azokra mégis befolyást gyakorolnak, tehát ilyen értelemben mégis gazdasági tényezőknek tekintendők. Legyen szabad ennek bizonyítására egy dolgozatra utalni, mely a kanadai import alakulásával és annak Nagy-Britannia és az Egyesült-Államok közötti megoszlásával a praeferentialis tarifa meghonosulása óta foglalkozik.[1] Ez a

[1]) Stanword, The Trade of Canada. (Edinburgh Review. April 1913.)

dolgozat bizonyítja, hogy a praeferentialis tarifa daczára a behozatal az amerikai Egyesült-Államokból sokkal nagyobb mértékben emelkedett, mint Nagy-Britanniából. A dolgozat ennek magyarázatát abban a körülményben találja, hogy Canada lakosságának polgári, társadalmi berendezései, erkölcsei, szokásai inkább az Egyesült-Államokéihoz hasonlítanak ; hogy a canadai férfi és a canadai nő ugyanazon árúkat akarja fogyasztani mint az Egyesült-Államok férfiai és asszonyai, hogy tehát ez a körülmény — egészen eltekintve a nagyobb közelségtől, a megrendelés gyorsabb effectuálásától — a külkereskedelem irányát teljesen magyarázza, a termelési költségektől egészen függetlenül. És hasonló eseteket nagy számban találhatni. Hiszen ismeretes, hogy bizonyos országokban, különösen kevésbé művelt népeknél, nagy csökönyösséggel ragaszkodnak bizonyos csomagoláshoz, bizonyos színhez, bizonyos formához és ezen előszeretet teljesen csúffá teszi a termelési költségek elméletét. Továbbá bizonyára nem lehet tagadni, hogy kereskedelmi utazók ügyessége, kedvessége, rábeszélési tehetsége, jó modora összeköttetéseket létesít, melyek a termelési költségek alakulásában magyarázatot nem találnak. A pénzrendszer, a törvényhozás egyenlősége — hisz ezen alapszik a gyarmatkereskedelem egyik előnye — végül politikai viszonyok képesek külkereskedelmi viszonylatokat megteremteni. E szempontokat a modern világkereskedelem kaleidoskopikus alakulásának magyarázatánál tekintetbe kell venni ; a termelési költségek comparativ alakulása természetesen a dolognak csak essentialis részét, lényegét magyarázza.

Minthogy a nemzetközi kereskedelem sajátossága arra vezettetik vissza, hogy a termelő erők idegen országokba nehezebben vihetők át, úgy, mielőbb továbbmennénk, a termelő erők természetét is közelebbről kell vizsgálni. A mi a természeti termelő erő legfőbbikét illeti, a földet, mint a termelés állóhelyét, valamint az ahhoz tartozó termelési mozzanatokat, annak physikai és vegyi tulajdonságait, az illető terület meteorologiai természetét, hőfokát, földrajzi fekvését, vízi erőit, nedvességi tulajdonságait, földalatti kincseit, éghajlatát stb., ezek egyáltalában át nem ruházhatók ; a külkereskedelem ezzel összefüggő okainak eltávolítására és így annak helyettesítésére a belkeres-

kedelem, illetőleg belső termelés által gondolni sem lehet. Ez a tény természetesen bizonyos körülmények között hatását akkor is gyakorolja, ha ugyanazon ország határai között érvényesül. A tropusok vagy az észak termékeit a mérsékelt égöv lakója csak kereskedelem által szerezheti meg magának, ép úgy a föld bizonyos pontján felhalmozott ásványokat, fémeket, drágaköveket: a természeti szépségek élvezetét még külkereskedelem által sem szerezhetjük meg, hanem itt meg az illető vidékeket kell felkeresni, a mi aztán gazdaságilag nem az árúmérlegben, hanem a fizetési mérlegben jut kifejezésre. A mi a tőkét mint termelési erőt illeti, úgy tudvalevőleg annak átvitele, nemzetközi vándorlása a világkereskedelem jelenlegi stadiumában nagy szerepet játszik. De itt is a következőket kell szem előtt tartani. Természetesen a tőkekészlet csak azon része vitetik rendszerint külföldre, mely a belföldön jövedelmező elhelyezést nem talál, oly esetektől eltekintve, midőn a tőke más, így politikai, társadalmi okokból, vagy helytelen gazdasági intézkedések által külföldre kergettetik. A tőkegazdag országok is azonban, a mennyiben kénytelenek tőkéket külföldre küldeni, arra törekednek, hogy ez ne teljesen idegen területekre kerüljön, ezért olyan fontosak a gyarmatok, melyekben az anyaország és annak tőketulajdonosai domináló szerepet játszhatnak és így elkerülik azokat a veszélyeket, melyek a tőkéket idegen országban érhetik. Aztán látjuk, hogy a tőkék különböző nemeinek nem egyforma az átvihetőségök. Napjainkban a tőke bizonyára legkönnyebben vándorol értékpapirok alakjában, legnehezebben akkor, ha a tőke átvitele egyúttal a tőketulajdonos kivándorlását követelvén, a tőkés maga külföldön földmívelést, ipart, vagy kereskedelmet űz stb. A pénz vagy nemesérczek alakjában való vándorlás elé tudvalevőleg gyakran akadályok gördíttetnek, míg ellenkezőleg az árúk alakjában való átvitel buzdítást nyer. A tőkék átvitelénél természetesen nagy szerepet játszik a bizalom, a mi külön bizonyításra nem szorul. A tőkék átvihetőségében tehát szintén nehézségek merülhetnek fel, a melyek a különböző tőkék szerint különbözők. A mi végül a munkát mint termelési erőt illeti, a következők jegyzendők meg. A munkaerő önmagában tudvalevőleg egyáltalában az embertől el nem választható és annak átvitele az ember átvitelét is szükségessé teszi. Azonban a

munkás áthelyezése sok nehézségbe ütközik, melyet figyelmen kívül hagytak azok, kik azt mondták, hogy a munka csak olyan árú, mint más árú és mint az árú átvihető. Sokkal helyesebb volt e tekintetben Smith álláspontja, a ki találóan mondta, hogy a munka egyike a legnehezebben átvihető árúknak. És ez így is van. Éghajlati, egészségügyi, gazdasági, politikai, családi, nyelvi, felekezeti viszonyok gátolhatják, hogy a munkás a legkedvezőbb piaczokat keresse fel; különböző erkölcsök, szokások, életmód, az áthelyezés költségei, a munkaalkalom megtalálásáig felmerülő költségek, mind megannyi akadályként hathat. Gyakran a munkás szerződések által le van kötve. Ezért persze elég nagy korunkban a munkások vándorlása, sőt vannak vidékek, a hol a munkás vándorlása a szabály, az otthonmaradás a kivétel.

Mindamellett szűknek kell mondani azt a felfogást, mely szerint a külkereskedelem oka csak a tőke és munka átvihetőségének nehézségében rejlik; ez az eset csak a világgazdaság egyszerű typusaira vonatkozólag áll, de nem képes a mai világkereskedelem bonyolult voltát megmagyarázni. Már az említett példák mutatják, hogy ezen elmélet felállításánál csak azt az esetet tartották szem előtt, midőn egy ország árúkat termel, vagy árúkat vásárol saját szükségletére. De napjainkban például Angliának óriási közvetítő kereskedelme van, itt tehát Angliára nézve nem jöhet szóba, vajjon munka és tőke átvitele által az árú olcsóbban termelhető. Nem az ő termelési föltételei jönnek tekintetbe, hanem a közvetített országokéi. Aztán lehetséges, hogy az átvitel nehézsége daczára mégis átvitel történik mint következménye a túltőkésítésnek. Daczára a tőke nehéz átvitelének, Anglia óriási mennyiségű tőkéket visz külföldre, mivel azok számára a belföldön egyáltalában alkalmazást nem talál; más országokban pedig ugyanaz történik a munkaerővel. És ezen a külföldön értékesített tőkék hozadéka ismét nem fogyasztási czikkek beszerzésére fordíttatik, hanem legalább részben ismét tőkésíttetik. Anglia évenkint sokkal több tőkét értékesít külföldön, mint belföldön; így pl. 1912-ben a belföldön 45·3 millió fontot, a külföldön és a gyarmatokban 165·4 millió fontot.

Alapvető különbség a nemzeti és nemzetközi kereskedelem között továbbá Cairnes szerint az, hogy a külkereskedelem

ama munkamegosztáson alapszik, mely helyi és esetleg egyéni tulajdonságok különbségében rejlik. Ez egyszerű munkamegosztás csak azon körülményben gyökerezik, hogy mindenki hivatást választ és magát abban kiképezi, a nélkül hogy itt a képességek különbsége szerepet játszanék. Az egyik az egyik foglalkozást választja, a másik a másikat, az eredmény egészen ugyanaz volna, ha ellenkező választást tennének. A munkamegosztás előnye itt csak abban a körülményben rejlik, hogy mindenki tartós gyakorlat által hivatásában jeleskedni fog. A munkamegosztás ezen alakja az országok közötti forgalomban bár nem hiányzik,[1]) csekélyebb jelentőséggel bír. A külkereskedelem oly országok között közvetít, a melyeknek különböző termékei különböző természeti tulajdonságokon alapulnak, melyek az egyes országok sajátjai és át nem vihetők. Az átvitel helyett a termelvények cseréje lép. Ez is egyik alapja a külkereskedelem és belkereskedelem között mutatkozó különbségnek. Ha ugyanazon ország határai között kitűnnék, hogy bizonyos terület, melylyel addig csereforgalom folyt, az összes árúk termelésére alkalmasabb, akkor a csere mihamarább megszünnék és a termelő erők átvitetnének oda, a hol a termelésre az összes előfeltételek a legkedvezőbbek. Ez különböző és egymástól távolabb fekvő országok között a termelő erők átvitelének nehézségei miatt nem lehetséges és azért itt a termelés helyébe lép a külkereskedelem.

Ezen felfogástól eltérőleg Sidgwick a külkereskedelem okát és magyarázatát nem annyira a termelő erők immobilitásában, hanem az országokat elválasztó távolságban látja. A távolság az oka és magyarázata annak, miért kell bizonyos országoknak termelvényeik kicserélése végett összeköttetésbe lépni. Már Mill is hangsúlyozza e körülményt, itt azonban ez főokként szerepel mely a külkereskedelmet szüli, a mi sajátszerűen függ össze Sidgwick azon felfogásával, hogy a külkereskedelem ezen sajátsága nem kizárólagos tulajdonsága a külkereskedelemnek.

[1]) Hogy ily természetű munkamegosztás is előfordul országok között, lásd Torrens, An essay on the production of wealth. (London, 1821.) 249 l. Torrens az egyik alakját a munkamegosztásnak »mechanical«-nak nevezi, a másikat »technical«-nak: az egyik »belföldi«, a másik »külföldi« munkamegosztás.

A távolság is egyik oka a termelő erők átvihetőségénél szereplő nehézségeknek, mégis a jelenségnek csak egy részét magyarázza.

Ha azokat az eseteket vizsgáljuk, melyekben országok egymással kereskedelmi összeköttetésbe lépnek, mindenekelőtt különbséget kell tenni az idegen termékekkel és a saját termékekkel űzött kereskedelem között. A forgalom idegen termékekkel, mintegy a tiszta kereskedelmi forgalom, elkülönítve belső termeléstől, többnyire a közvetítő állam kereskedelmi vagy forgalmi előnyeire, tőkebőségére vezetendő vissza. A közvetítő állam belső termelése ezzel a forgalommal jóformán semmi összefüggésben nem áll, a közvetített országok forgalma pedig ugyanazon okokra vezetendő vissza, mint két országnak kereskedelme saját termékeikkel. A nagy kereskedelmi államok közvetítő kereskedést űztek nagy mértékben; így Velencze, Genua, később Antwerpen, aztán Amsterdam, illetőleg Németalföld, végül Anglia. Ezen kereskedelmi forgalom tárgyai első sorban különböző zónák főtermékei, különösen a tropikus területek termelvényeinek beszerzése a mérsékelt éghajlat országai számára. Fontos előfeltétele ezen forgalomnak a czikkek nagy forgalomképessége, mely részint absolut, azaz az illető árúk természeti és gazdasági tulajdonságain alapul, részint relativ, azaz függ a közlekedési eszközök fejlettségi fokától. A távoli forgalomra különösen oly árúk alkalmasak, melyek csekély térfogat mellett nagy értékkel bírnak.

Megjegyzendő, hogy közvetítő kereskedelem az említett okokon kívül alkalmi okokból is származhatik, így háborúkból, melyek által egyes államok bizonyos forgalomból ki-, mások abba bekapcsoltatnak.

Nem időzünk tovább a külkereskedelem ezen eseténél, mert ez is, a mennyiben a közvetítő országtól eltekintünk, két állam forgalma saját terményeivel, tehát végeredményben azok a tételek nem veszítik érvényességüket, melyek két vagy több állam közvetlen kereskedésére nézve érvényesek.

Ha már most átmegyünk két államnak saját terményekben folytatott kereskedelmének vizsgálatára, úgy azt látjuk, hogy az a következő esetekre vezetendő vissza. Két államnak kereskedelmére nézve saját termelvényeikben a következő előfeltételeket állapíthatjuk meg:

a) Az egyik ország vásárolja a másik ország termelvényeit, mivel természeti körülmények folytán nem képes azokat előállítani. Ez persze teljes mértékben csak nyersterményekre, őstermelvényekre vonatkozólag áll, melyeknek termelése bizonyos természeti előfeltételektől függ, melyek csak az egyik országban találhatók. Ilyen természetű első sorban a mérsékelt éghajlat forgalma a tropikus vidék árúival. Ezeket a mérsékelt éghajlat alatt előállítani egyáltalában nem lehet. Azért mutatja a történelem, hogy a világkereskedelem tengelyét évezredek óta azok a termelvények képezik, melyek a tropikus világrészekben termeltetnek, illetőleg találtatnak. Ilyenek természetesen az északi vidékek bizonyos termelvényei is. Itt a nemzetközi kereskedelem absolut szükségességének esetével állunk szemben. Sőt úgy tűnik fel, hogy ez a nemzetközi kereskedelem főterülete és Cairnes is abból a feltevésből indul ki, hogy két ország kereskedelme annál szilárdabb alapon nyugszik, mennél nagyobbak a különbségek a termelési viszonyokban. Ez azonban csak annyiban igaz, a mennyiben csak annyit jelent, hogy itt a kereskedelmi forgalom elkerülhetlen. Mert a mi viszont a külkereskedelem terjedelmét illeti, úgy napjainkban a nagy kereskedelmi államok forgalma nagyrészt forgalom oly árúkban, — egy pillantás a külkereskedelmi statisztika táblázataira ezt mutatja —, melyek mindkét cserélő országban előállíthatók, a hol az előállítás elmaradása az egyik országban nem természeti, hanem gazdasági okokra vezetendő vissza. És ezzel eljutottunk a nemzetközi kereskedelem második esetéhez. A külkereskedelem itt fejtegetett része képezi a külkereskedelem *absolut szükségességének* területét.

b) Országok cserélhetnek továbbá termelvényeket a nemzetközi kereskedelem útján, melyek ugyan mindkét országban előállíthatók volnának, mégis a termelés helyébe lép a csere, a kereskedelem, mivel az egyik ország termelési előnyökkel rendelkezik, melyek a másikban hiányoznak, és a melyek folytán a termelvények az egyik országban olcsóbban állíttatnak elő, mint a másikban. A termelési előnyök ezen különbözősége nemzetközi munkamegosztást idéz elő, melylyel szemben a nemzetközi kereskedelem a munkaegyesítés szerepét játszsza. Az óriási kereskedelem, melyet az európai államok egymással folytatnak, nagyobbrészt ezen ala-

pon nyugszik. A kereskedelem itt fejtegetett része képezi a külkereskedelem *relativ szükségességének* területét.

c) Mulólag pillanatnyi hiány is okozhat kereskedelmi összeköttetést, a mennyiben országok termelési zavarok következtében, pl. rossz termés, árúkat külföldön vásárolnak, melyeket rendes körülmények között maguk külföldre szállítanak.

d) Végül a külkereskedelem néha azt a sajátszerű jelenséget mutatja, hogy a termelvények nem mindig abban az országban termeltetnek, melyekben legolcsóbban állíttatnak elő, és odavitetnek, a hol drágábban termeltetnének, hanem a nemzetközi kereskedelem arra is nyujt példát, hogy valamely ország oly termelvényt külföldön vásárol, melyet otthon olcsóbban termelhetne és viszont valamely ország oly termelvény eladójaként szerepel, mely nem tartozik legelőnyösebben termelt árúi közé. Ez az az eset, melyet Ricardo élesen megvilágított és melynek magyarázatát a comparativ termelési költségek elmélete nyujtja, mely azt bizonyítja, hogy a nemzetközi forgalomban nem az absolut, hanem a comparativ termelési költségek döntik el, mely árúk képezik a nemzetközi forgalom tárgyát. Átmegyünk most ezen elmélet ismertetésére. A külkereskedelem itt fejtegetett része képezi a külkereskedelem *comparativ szükségességének* területét.

2. A comparativ termelési költségek elmélete.

A comparativ termelési költségek elméletének tárgyalásába bocsátkozván, mindenekelőtt megjegyezzük, hogy itt termelési költségek alatt szigorúan a javak termelése érdekében hozott tényleges, munkából és javakból álló áldozatok értetnek, nem pedig a vállalkozó álláspontjából nézve azok a pénzbeli kiadások, melyek felmerülnek a munka, a tőke, a természeti tényező megszerzésére és a melyek a munkabért, a tőkekamatot, a földjáradékot képezik. Ezt az előleges kérdést nézetünk szerint teljesen tisztázta a Mill és Cairnes közötti vita, melyet bizonyára ez utóbbi értelmében kell eldönteni. Különben már Ricardo is ezen álláspontou volt Smithtel szemben. Ricardo azt mondja, hogy termelési költségek alatt a termelés érdekében hozott és munkából és tőkéből álló áldozatok értendők. Épen ellentétben Smithtel hangsúlyozza, hogy a termelési költségek alatt nem a

termelők jutalmazása értendő, hanem a termeléssel összekötött áldozat és fáradság. Mill ezt a Ricardo-féle elméletet el is fogadta, azonban zavart okozott azáltal, hogy munkájának egy nevezetes helyén ezen felfogástól eltér annyiban, a mennyiben munkát és tőkét munkabérrel és tőkekamattal helyettesíthetőnek találja.[1]) Ebből indul ki Cairnes Mill ellen e tekintetben intézett támadásánál, mivel Mill itt két, alapjukban különböző fogalmat, költséget és jutalmazást, áldozatot és ellenszolgáltatást összetéveszt.[2]) »A gazdasági gondolkozás egész köréhez tartozó eszmék között — mondja Cairnes — nem találhatni ellentétesebbet, mint a költségekét és a költségek jutalmazásáét, az ember által a termelés érdekében tett áldozatokat és ezeknek a természet által adott jutalmazását. Minden gazdasági haladás a kettő közötti arány változtatásában áll; abban, hogy a jutalom a költséghez viszonyítva emelkedjék vagy a költség a jutalmazáshoz képest csökkenjen; költségek és jutalmazás gazdasági ellentétek, olyannyira, hogy csekély költség és magas jutalmazás azonos kifejezések.« A Cairnes és Mill felfogása közötti különbséget megértjük, ha szem előtt tartjuk, hogy ha például egy országban a munkabér magas, az nem jelenti egyúttal a termelési költségek magasságát, ha abban a mértékben a munka értéke, a munka termelékenysége magasabb; azonkívül a nagyobb jutalmazás következménye lehet az egész gazdaság magasabb termelékenységének, melynek következtében a munkásra nagyobb mennyiségű jószág esik. Hisz ennek igazsága már abból a tényből következik, hogy nem azok az országok visznek ki iparczikkeket, a hol a munkabér alacsony, hanem azok, a hol magas, a mi megmagyarázhatatlan ellenmondás volna, ha magas munkabér mindig nagy költséget, drága termelést jelentene. Igy pl. a barnaszénbányászatban igaz, hogy Ausztriában a munkabér valamivel magasabb, mint Magyarországon, de a munkateljesítmény még sokkal magasabb, tehát Ausztriában a magasabb munkabér daczára a termelési költség alacsonyabb. Ezért tehát a következőkben termelési költségek alatt mindig a termelésnél felhasznált áldoza-

[1]) Principles of political economy, people edition. 277 l.
[2]) Some leading principles. 47 l.

tokat, melyek munkából, fáradságból, javakból, tőkéből állanak, értjük.[1])

Legjobb lesz, ha a comparativ költségek elméletét azoknak a külkereskedelemre gyakorolt befolyását illetőleg, a tan megalkotójának előadásában ismertetjük. Ricardo ebbeli fejtegetései a következők :[2]) »Teljesen szabad kereskedelem rendszere mellett minden ország munkáját és tőkéjét azokra a foglalkozásokra fordítja, melyek mindegyikre a legelőnyösebbek. Az egyéni előny ilyen követése csodálatos módon az egész jólétével összefügg. Az ipar előmozdítása, a lángész jutalmazása, a természet által nyújtott sajátszerű erők felhasználása által a munka a leghatályosabban és leggazdaságosabban osztatik el ; míg a termelés általános mennyiségének fokozása által általános jólét terjesztetik és az érdekek és forgalom közös köteléke által a művelt világ államainak társadalma összeköttetik. Ebből az elvből következik, hogy Franciaország és Portugália bort termelnek, Amerika és Lengyelország gabonát, és hogy vasárúk és más javak Angliában termeltetnek.«

»Egy és ugyanazon országban — folytatja Ricardo — a nyereségek, általánosan szólva, mindig egyenlő színvonalon állanak, vagy csak annyiban különböznek, a mennyiben a tőke alkalmazása többé-kevésbé biztos és kellemes. Nem úgy különböző országokban. Ha a Yorkshireben alkalmazott tőkék nyereségei meghaladnák a Londonban alkalmazottakéit, akkor a tőke hamar Londonból Yorkshirebe vándorolna és a nyereségek kiegyenlítése következnék be ; de ha a föld csökkenő termelési járadéka, a tőkének és a népességnek szaporodása miatt, Angliában a munkabérek emelkednek és a nyereségek csökkennek, még ebből nem következik, hogy a tőke és népesség szükségszerűen Angliából Hollandiába, vagy Spanyolországba, vagy Oroszországba, vándorolna, a hol a nyereségek magasabbak.«

»Ha Portugáliának nem volnának kereskedelmi összeköttetései más államokkal, akkor kénytelen volna, a helyett hogy tőkéjének és szorgalmának nagy részét bor termelésére fordítja, a

[1]) Ezt a felfogást más írók is képviselik ; így Schönhof (the economy of high wages, New-York, 1893, 31 l.) azt mondja : »Alacsony termelési költség és magas munkabér karöltve járnak«.

[2]) Works. 75 l. s. k.

mivel más országokból szükségletét ruházati czikkekben és vasárúkban beszerzi, tőkéjének egy részét ezen árúk termelésére fordítani, melyeket így valószínűleg csekélyebb minőségben és mennyiségben szerezne.«

»Ama bor mennyisége, melyet cserében Anglia ruházati czikkeiért kénytelen adni, nem függ ama munka relativ mennyiségétől, mely minden árú termelésére fordíttatik, mint az az eset volna, ha mindkét árú Angliában vagy Portugáliában állíttatnék elő.«

»Anglia abban a helyzetben lehet, hogy ott a szövetek termelésére 100 munkásnak egyévi munkája szükségeltetnék, ha pedig bort akarna termelni, 120 munkásnak ugyanannyi ideig tartó munkája volna szükséges. Anglia érdeke volna tehát bort behozni és azt a szövetek kivitelével fizetni.«

»A bor termeléséhez Portugáliában csak 80 munkásnak egyévi munka volna szükséges ; a szövetek termelése ugyanazon országban 90 munkásnak munkáját követelné ugyanannyi idő alatt. Előnyös lehet tehát bort kivinni szövetekért. Ez a csere is találhat helyet, daczára annak, hogy a Portugália által behozott árú kevesebb munkával állítható elő, mint Angliában. Bár a szövetet 90 munkás munkájával állíthatja elő, azt olyan országból fogja behozni, a hol annak termelése 100 munkást vesz igénybe, mivel az országra nézve előnyösebb lesz, tőkéjét a bor termelésére fordítani, melyért Angliából több szövetet kap, mint a mennyit képes volna termelni, ha a tőkének egy része a bor termeléséből szövetek termelésére fordíttatnék.«

»Anglia így odaadja 100 munkásnak munkatermelvényét 80 munkásnak munkatermelvényeért. Ilyen csere nem lehetséges ugyanazon állam egyénei között. 100 angolnak munkáját nem lehet 80 angol munkás munkájával kicserélni, de 100 angol munkatermékét ki lehet cserélni 80 portugállal, 60 orosz, vagy 120 keletindiai munkája ellenében. Az ez irányban mutatkozó különbség egy vagy több ország között könnyen érthető, ha a tőkének előnyösebb felhasználásra való átvitelének nehézségeit egyik országból a másikba tekintetbe veszszük és azt az activitást, melylyel állandóan ugyanazon országnak egyik tartományából a másikba vándorol.«

Ezen elmélet fontosságát hamar felismerték. »Egyik leg-

fontosabb felfedezés a politikai gazdaságtanban Smith Ádám ideje óta a külkereskedelemnek Ricardo által kifejtett elmélete. »»Ezen idő előtt — mondja Mill — a külkereskedelem elmélete egy érthetetlen chaos volt.«« Ricardo felfedezése röviden a következő: kimutatta, hogy az, a mi két nemzet között árúcserét előidéz, nem, mint azt előbb gondolták, a kicserélt árúk absolut termelési költségeiben mutatkozó különbség, hanem a különbség a comparativ költségekben.«[1])

A mi Ricardo elsőbbségét illeti, megjegyzendő, hogy Torrens ezzel szemben azt állítja, hogy a komparativ költségek elméletét ő fejtette ki először és Ricardo azt tőle átvette. (Lásd Bonar: Letters of David Ricardo to Thomas Robert Malthus, Oxford, 1887. 112. l.)[2]) Bonar annál is inkább kétségbe vonja ezt az igényt, minthogy egyik következő levélben Ricardo közli, hogy neki sikerült mindenben, mi az ő specialis felfogása, Torrenst meggyőzni. Azonban lehetséges, hogy az itt említett meggyőzés nem a külkereskedelem elméletére vonatkozik, mert Ricardo csak »profits, rents etc.« említ. Megegyezésök oly tökéletes, hogy Ricardo e levelében azt mondja: nincs a nemzetgazdaságtan olyan elve, melyre nézve ő Malthus- és Torrenssal nem állana összhangban. Mill Torrens igényére vonatkozólag a következőt mondja (Principles of political economy, people edition, London, 1869. 348. l.): »Előbb azt gondoltam, hogy Ricardo a külkereskedelem által egy országnak nyujtott előnyök természetéről és mértékéről a nemzetgazdák által általánosan elfogadott elméletnek egyedüli teremtője. De Torrens ezredes egyik régi »The economist refuted« című dolgozatának új kiadása legalább is bebizonyította Ricardóval közös igényét ez elmélet megalapítására és kizárólagos igényét annak első közzétételére. Ezzel szemben némileg meglepőnek tartjuk, hogy Torrens »Production of wealth« (London, 1821) című főmunkájában, bár hosszú fejezetet szentel a külkereskedelem kérdésének, ezen elméletéről és elsőbbségi igényéről említést nem tesz. Azonban megtaláljuk Torrensnak idevonatkozó fejte-

[1]) Cairnes: The character and logical method of political economy. 2. kiad. (London, 1875.) 104 l.

[2]) Magyar fordítás lásd: Közgazdasági könyvtár (szerk. Földes Béla): Ricardo levelei Malthushoz, ford. Jónás János és gróf Esterházy Mihály.

getését »An essay on the external corntrade« című munkájában, melynek első kiadása 1815-ből való, tehát Ricardo nagy munkájának megjelenése előtt. Idevonatkozó eszmemenete a következő: [1]) »Ha Anglia oly fokot ért el az iparban, hogy tőkéjének bizonyos részével bizonyos mennyiségű szövetet gyárthat, melyért a lengyel földmívelő több gabonát adna, mint a milyent hasonló mennyiségű tőkével saját földjén termelhet, akkor területének bizonyos része, ha egyenlő is, vagy még ha jobb is mint a lengyel, el fog hanyagoltatni és a szükséges gabona egy része ezen országból fog behozatni. Mert bár a tőke a honi földmívelésbe fektetve, nyereségtöbbletet hozna szemben a külföldön a földmívelésre fordított tőkével, de, a jelzett feltevés alatt, a tőke az iparra fordíttatván, még nagyobb nyereséget hoz.« Leser ezzel kapcsolatosan azt mondja: »Torrens a különböző talajminőség jelentőségének ismeretével kapcsolatosan egy másik nagyszerű felfedezést tett, mely azonban szintén nem kapcsoltatik az ő nevéhez, hanem Ricardoéhoz.«

A külkereskedelemnek a comparativ termelési költségektől való függésének Ricardo által felállított elméletének értelme a következő:

Tőkének és munkának átvitele egyik országból a másikba sokkal nagyobb nehézségekkel jár, mint annak átvitele valamely ország egyik részéből a másikba. Ebből következik, hogy két ország között kereskedelmi forgalom keletkezhetik, mely elmaradna, ha a két terület egy országhoz tartoznék, mert ez esetben nem az árúk vándorolnának, hanem a termelő erők. Ha pl. Erdély vasérczeket termel és az Alföld búzát, úgy ez azt bizonyítja, hogy mindkét terület az ott termelt árúban a másikkal szemben előnyben van, mert különben a kereskedelem a kettő között hamar megszünnék. Azonban ha két különböző országról van szó, úgy lehetséges, hogy az egyik mindkét jószág tekintetében előnyben van a másik fölött és mégis az egyiket külföldön fogja venni. Oka ennek az, hogy bár a termelés állapota tökéletesebb volna, ha a termelő erők a kevésbé termelékeny területről a ter-

[1]) Leser: Untersuchungen zur Geschichte der Nationalökonomie (Jena, 1881, 82 l.) után idézünk, minthogy az idézett munkát most nem szerezhettük meg.

melékenyebbre vitetnének át, minthogy azonban ez különböző nehézségekbe ütközik, úgy az az elrendezkedés fog bekövetkezni, mely a két állam érdekének legjobban felel meg. Ez pedig nem a kereskedelem teljes szünetelése, hanem annak folytatása, de ennek feltétele ismét az, hogy a kedvezőbb helyzetben levő ország előnyei a különböző termelési ágakban ne legyenek egyformák, hanem különbözők. Mert ekkor az az ország, mely minden termelési ágban előnyben van, azt az árút mégis külföldről fogja behozni, melynél előnye kisebb, mert ezáltal lehetővé válik, hogy egész erejét, tőkéjét és munkáját amaz árú termelésére fordítsa, melyben előnye a legnagyobb ; de ez megint csak úgy lehetséges, ha hajlandó a másik árút a külföldről vásárolni. Azáltal, hogy a külföld termelvénye számára piaczát megnyitja, biztosítja magának a külföldi piaczot azon árú számára, melyet a legnagyobb előnyökkel tud termelni. Ezt a folyamatot genetikailag úgy is képzelhetjük magunknak, hogy az illető kedvezményezett ország mindent maga termelt, tehát sem behozatal, sem kivitel nem volt. De idővel az ország észreveszi, hogy nagy előnyére szolgálna, ha a különös előnyök mellett termelhető árút külföldre vinné, a mi feltételezi, hogy minden tőkéjét és munkáját ennek termelésére fordítsa, feltételezi továbbá azt, hogy a másik árú számára a külföld előtt megnyissa piaczát, annak az árúnak számára, melyet szintén olcsóbban tudna előállítani, de a veszteség, melyet szenved azáltal, hogy ezt a külföldön drágábban veszi, nem olyan nagy, mint a nyereség, melyet a legnagyobb előny mellett előállítható árú eladása mellett szerez. Idővel ezen elv alapján minden ország azt az árút, illetőleg árúkat fogja termelni, a hol a legnagyobb előnyökkel rendelkezik, habár ez azzal az áldozattal jár, hogy oly árú hozatik külföldről, mely otthon szintén olcsóbban volna előállítható. Itt létrejön kereskedelmi forgalom oly országok között, mely lehetséges nem volna, ha az illető országok ugyanazon állam területéhez tartoznának. Hogy tehát két ország között kereskedelmi forgalom létrejöjjön, arra a lényeges, de egyúttal elegendő feltétel az, hogy a kereskedelmi forgalom tárgyát képező árúk comparativ termelési költségei különbözzenek, vagyis az árúk termelési költségei egymás között itt és ott, miben tulajdonkép a különböző termelési erő különböző productivitása a két országban kifejezésre jut. Tegyük fel, hogy Ausztria termelési

előnyei folytán mindent olcsóbban tudna termelni mint Magyarország : 100 munkanappal, mihez Magyarországon 150 nap kellene. Ily körülmények között kereskedelmi forgalom a két állam között nem jöhetne létre, mivel Magyarország minden árúnál hátrányban volna, minden árúban az előny Ausztriáé volna. De ha a termelési költségek nem minden árúnál egyformán a fenti különbséget mutatják, 100 : 150, hanem egy árúnál az előny nagyobb mint a többieknél, pl. vászonban Ausztria 100 nap alatt annyit volna képes előállítani, mint Magyarország 200 nap alatt, akkor úgy Magyarországra, mint Ausztriára nézve előnyös lesz kereskedelmi összeköttetésbe lépni, mert ha Ausztria a vásznat 190 nappal számítja, akkor 90 munkanapot nyer ; ha pedig Magyarországtól a búzát 160 napért cseréli be, 60 napot veszít, össznyeresége mégis 30 nap, a mely természetesen elmaradna, ha a két állam között egyáltalában kereskedelmi összeköttetés nem volna. Magyarország pedig nyer 20 napot, 10-et a vételnél, 10-et az eladásnál. Ebből a következő képlet vezethető le :

Legyen A = a vászon ára, A^1 = a búza ára, P = a vászon termelési költsége Ausztriában, p^1 = a búza termelési költsége Ausztriában, P^1 = a vászon termelési költsége Magyarországon, p = a búza termelési költsége Magyarországon, akkor Ausztria nyeresége lesz :

$$Ny = (A—P) — (A^1—p^1) ;$$

Magyarország nyeresége :

$$ny = (P^1—A) + (A^1—p).$$

A külkereskedelemből származó össznyereség :

$$S = Ny + ny.$$

Látjuk ebből, hogy az az állam, a mely általában kedvezőbb gazdasági viszonyok fölött rendelkezik, csak az eladásnál nyer, azáltal ugyanis, hogy A—P nagyobb mint $A^1—p^1$; az az állam, a mely kedvezőtlenebb körülmények között termelt, kétszeresen nyer, a vételnél és az eladásnál.

A comparativ termelési költségek befolyása alatt e szerint az állam oly árúkat vesz külföldön, melyeket otthon olcsób-

ban termelne, hogy termelőképességének egész erejét oly árúk termelésére fordítsa, melyek termelésénél a legnagyobb előnyökkel rendelkezik, melyeknek eladásánál tehát nyeresége nagyobb, mint az azáltal előálló vesztesége, hogy árúkat, melyeket szintén olcsóbban képes termelni mint a külföld, mégis külföldről hozza, mert ez a feltétel arra, hogy ezzel az országgal kereskedelmi összeköttetésbe léphessen. Azonban a comparativ termelési költségek befolyása még ama sajátságos jelenséghez vezet, hogy valamely ország nem mindig azt az árút termeli, a melyet legelőnyösebben termelhet, hanem esetleg azt, melynél előnyei csekélyebbek. Ha tudniillik ebben az országban legelőnyösebben termelhető árú épen az, melyre nézve a másik állam még nagyobb előnyökkel rendelkezik, úgy a kereskedelmi forgalom érdekében mégis kénytelen lesz ennek termelését a másik államnak átengedni, maga pedig olyan árút fog termelni, mely nem épen a legelőnyösebb feltételek között termeltetik. A termelési költségek hatásának teljessége csak ezen eset bevonásával éretik el, úgy hogy a comparativ termelési költségek hatása alatt a következő eredmények állhatnak elő:

1. *A* ország, mely két árúban, *a* és *b*, a legkedvezőbb termelési feltételekkel rendelkezik, mégis minden erejét *a* termelésére fordítja, *b* termelését elejti.

2. *A* ország *b* árút, melyet ugyan olcsóbban tudna termelni, mint *B* ország, *B*-ben vásárolja, hogy ezzel kereskedelmi összeköttetésbe léphessen;

3. *B* ország abba a helyzetbe jut, *b* árút *A*-nak eladni, bár *A* az árút olcsóbban tudja termelni; *b* az az árú, melyet *B* ország az összes árúk között legolcsóbban tud termelni;

4. *B* országnak nem *b* árúnál vannak a legkedvezőbb termelési előfeltételei, hanem szintén *a* árúnál, minthogy azonban ez az az árú, melyet épen *A* legelőnyösebben termel, előnyösebben mint *B* ország is, úgy *B* kénytelen ezen termelési ágat elejteni és *b* árút termelni, melynek termelési viszonyai nem olyan kedvezők mint *a*-nál.

Látjuk ebből, hogy a comparativ termelési költségek hatása esetleg kétrendbeli áldozatot követel: *A* ország elejti olyan árú termelését, melyet olcsóbban termelhetne és *B* sem produkálja

azt az árút, melynek termelésére legalkalmasabb. A külkereskedelem által elérhető legmagasabb előnynek biztosítása tehát esetleg mindkét oldalról áldozatot követel, de míg *A* ország tényleg a comparativ termelési költségek hatása alatt egész erejét az ott legkedvezőbb feltételek mellett termelhető árúk termelésére fordítja, addig *B* országra ép az ellenkező hatást teszi, mert ott esetleg a legkedvezőbb feltételekkel biró termelést, mely azonban ép *A* ország még termelékenyebb termelésével versenyezne, el kell ejteni és a termelést oly árúra irányítani, mely kevésbé kedvező feltételekkel rendelkezik, de mely a két ország közötti kereskedelemben a csere tárgyát fogja képezni.

A comparativ termelési költségek hatását több fontos esettel lehet kimutatni. Iskolapélda itt a Cairnes által felhozott eset, melyet Ausztrália az ausztráliai aranyterületek felfedezése után mutat. Ezen időszak előtt Ausztráliában a munkabér 4 shillinget tett. Most egyszerre a munkás annyi aranyat talál, melynek értéke 15—20 shilling. Ennek folytán az aranytermelés költségei csökkennek, a többi termelési ágakéi esetleg változatlanok vagy emelkedők. Az arany comparativ termelési költségei csökkennek; Ausztrália, melynek előbb is termelési előnyei voltak, de főleg mezei és állati termékeknél, melyek azért jelentékeny kivitel tárgyát képezték is, most legelőnyösebben termeli az aranyat. A comparativ termelési költségek hatásának előfeltételei bekövetkeztek: Ausztrália elejti az eddigi termelési ágakat, mert ezeknél előnyei kisebbek, és minden erejét, munkáját, tőkéjét az arany termelésére fordítja, mert ebben előnyei a legnagyobbak. Most Ausztrália éveken át — míg az ellenhatások be nem állanak — oly termékeket hoz be, melyeket eddig maga kivitt és melyek most is olcsóbban volnának ott termelhetők mint külföldön; behoz fát a Balti-tengerről, vajat Irhonból, gabonát, czipőt stb., maga pedig aranyat visz ki. Miben találjuk ennek magyarázatát? Ausztráliának az összes itt említett és más árúkban termelési előnyei voltak a többi országokkal szemben, de legnagyobb volt az előnye az aranytermelésben, mi sem természetesebb, mint hogy egész erejét az arany termelésére fordította, az előbbi czikkek termelését pedig átengedte más államoknak, melyek ezeket az ausztráliai arany ellenében behozták. Hasonló-

kép magyarázza az amerikai nemzetgazda Bowen a kereskedelmet New-York állam és Barbadoes szigete között. New-York szállította a kenyérterményeket és húst, Barbadoes tropikus termékeket. Mi sem valószínűbb, mint hogy Barbadoes a kenyérterményeket is olcsóbban tudná termelni mint New-York, de legnagyobb előnyei a tropikus termelvényeknél jutnak érvényre. Az előnyök tehát az egész vonalon Barbadoes oldalán vannak, minthogy azonban az előnyök legnagyobbak a tropikus növényeknél, úgy Barbadoesra nézve előnyös, egészen ezek termelésére adni magát és a kenyértermények termelését elejtve, ezeket a kereskedelem útján beszerezni, mi által New-Yorknak lehetőséget nyujt kereskedelmi összeköttetésre és tropikus termékeinek ezt a piaczot megszerzi. Cairnes valószínűnek tartja, hogy abban a nagy kereskedelmi forgalomban, mely Európa és Észak-Amerika között folyik, az előnyök a legtöbb árúra nézve Észak-Amerika oldalán vannak, de itt is működik a comparativ termelési költségek tétele és lehetővé teszi, hogy Európának is legyenek oly árúi, melyeket Észak-Amerika vásárol, bár azokat is otthon olcsóbban tudná előállítani.

Különben régibb tanura is hivatkozhatunk. A mit a fentebb idézett példákban Cairnes és Bowen megállapítanak, azt Tooke is »Az árak története« czímű nagy munkájában nemcsak Ausztráliára, hanem Kaliforniára nézve is megállapítja.

»Májusban — írja Tooke — hatalmas, folyton növekedő kivándorlás fejlődik Ausztrália felé. Sydneyből és Melbourneból érkeztek küldöttségek, melyek nyomatékosan hangsúlyozták az ottani munkaerők szaporításának szükségességét ; és mindannyian, kik a gyapotüzletben érdekeltek, helyeselték abbeli félelmükben, hogy a *juhászoknak az aranybányákba való szökése* a nyírást komolyan veszélyeztethetné.« [1])

»Az 1853-iki év tanuja volt az első hatások tetőpontjának, melyek az ausztráliai és kaliforniai felfedezésekből származtak ; mert az áremelkedések, a nagyobbodó fogyasztás, *a hónapról hónapra fokozódó kivitel,* a kereslet hajók után, a nagyobb szükséglet mindennemű munkaerő után, mely már 1852 második felé-

[1]) Tooke és Newmarch : Az árak története és meghatározása (németül, Drezda, 1859. II. k. 112. l.).

ben éreztette magát, 1853 első kilencz hónapjában hosszú időre elérte csúcspontját.«[1])

A rossz következmények, melyeket oly soká és teljes joggal az *Ausztráliába menő túlzott kiviteltől* vártak, nem állottak be.«[2])

Hasonló jelenségek mutatkoztak Kaliforniában. »*Túlnyomó része a munkásosztálynak elhagyta foglalkozását, hogy aranyat keressen*; de sok más is — kereskedők és segédjeik, szatócsok és segédjeik, *ügyvédek, orvosok, hivatalnokok az állam, a tartomány és a városok minden ügyágából* csatlakoztak hozzájuk; és pedig nemcsak Amerikából, hanem a világ minden részéből. Hogy az élelmiszereknek és minden élelmiszükségleti czikknek ára óriásilag emelkedett, azt elképzelhetni. Hogy a búzaliszt ára 400, a marhahúsé 500%-kal emelkedett, az csekély ahhoz képest, a mi nemsokára következett, midőn a következő árakat fizették:

tojás darabja	—	£	12	sh	6 d
közönséges czukor..	—	£	16	sh	8 d
bor palaczkként ..	8	£	7	sh	— d
ásó darabja	3	£	2	sh	6 d

1854: kőmíves egy napra 2 £ 1 sh 8 d, női cselédek egy hónapra 15 £ 12 sh 6 d, marhahús egy font 1 sh 7 d.[3])

A külkereskedelemnek a comparativ termelési költségek hatásából folyó alakulása bizonyítéknak tekintetik arra, hogy a gazdasági szervezkedés a nemzetek olyan összeköttetéséhez vezet, mely a világgazdaság legnagyobb termelékenységét szolgálja. A comparativ termelési költségek elméletének alapítói abból a nemzetközi kereskedelem legtökéletesebb szabadságának szükségességét vezetik le. Mi a dolgozatban csak a nemzetközi kereskedelem elméletével foglalkozunk és azért nem bocsátkozunk a régi vitába: szabadkereskedelem vagy védvám, melynél végre igen bonyolult gyakorlati viszonyok, helyzetek, törekvések, részben egyáltalában nem tisztán gazdasági problémáról van szó. Az előrebocsátottakból azonban következik, és erre még visszatérünk.

---

[1]) Ugyanott 115. l.
[2]) Ugyanott 137. l.
[3]) Ugyanott 752. s. k. l.

hogy a comparativ termelési költségek hatásának területe tulajkép mégis elég szűk, ezt e tan képviselői, így Bastable is, kénytelenek megengedni. Látni fogjuk továbbá, hogy Mill, a ki szintén ezen elmélet körül nagy érdemeket szerzett, a külkereskedelem hasznossága tekintetében arra az eredményre jut, hogy azok az országok legolcsóbban vásárolnak, a melyek vagy legkevésbé kényszerülnek másoktól vásárolni, vagy a melyek termelvényei más országokra nézve nélkülözhetetlenek. A mint hogy nem is lehet tagadni, hogy minden hiány a függést erősíti, az ellentállási képességet esetleg csökkenti. Más theoretikusok, mint Sidgwick, kiemelik továbbá azokat az előnyöket, melyek a szállítási költségek elkerülésével járnak, mivel a közlekedési eszközök minden tökéletesbítése daczára, azok még mindig nagy összegeket nyelnek el ; tekintetbe jön a nagy távolságból való megrendeléseknek lassú kielégítése, stb. A nélkül hogy ezen és más kérdésekbe belebocsátkoznánk, csak röviden kiemeljük ezeket, hogy érthetővé tegyük, miszerint a comparativ termelési költségek elméletének jelentőségét, bizonyos határok között, el lehet ismerni, a nélkül, hogy ezen elmélet logikai következményeként a teljesen korlátlan, föltétlen szabadkereskedelmet kellene tekinteni.

Nagyon érdekes e tekintetben közelebbről figyelembe venni Sidgwick fejtegetéseit. »Ökonomiai hátrány — mondja [1]) — caeteris paribus az, ha egy árú távol attól a piacztól termeltetik, melyen azt rendszerint eladják ; és ha e hátrányt kerülni lehet, — más komoly, hasonló hátrány nélkül, — annak az árúnak a honi termelése által, melyet azelőtt külföldről hoztak, úgy a kereskedelemnek abból származó csökkenése nyilván az ipari haladásnak és nem a hanyatlásnak jele volna. És a priori okunk van azon feltevésre, hogy az ipar feltételeinek folytonos változásában az ilynemű haladás okai el vannak rejtve ; és hogy a szokás vis inertiaeje nem csekély mértékben felelős azért, hogy javaknak külföldről való behozatala fenntartatik, melyek a piacz közelében előnyösen termelhetők volnának, felelős továbbá azért, hogy a termelési folyamat retrograd állapotban tartatik. Míg tehát az ipar haladása, az éber és felvilágosodott önérdek ösztöne mellett, kétségbevonhatatlanul a kereskedelmet egyik irányban kiter-

[1]) The principles of political economy. (London, 1883.) 214. l.

jeszteni fogja, egyúttal valószínű, hogy más irányban reducálni és csökkenteni fogja.«

Ha gyakorlati oldaláról vizsgáljuk a comparativ termelési költségek elméletét, úgy teremtői abból azt következtetik, hogy az a közgazdaság legtökéletesebb berendezéséhez vezet, a mint már Ricardo a külkereskedelmet egy tökéletesebb gépezet behozatalával hasonlítja össze, mely a szükségletek kielégítését tökéletesbíti. Az árúk forgalma egyes országoknak absolut előnyei és az absolut termelési költségek alapján fontos tényező a világgazdaság tökéletes működésére és alapja a nemzetközi munkamegosztásnak. A comparativ termelési költségek elmélete most már azt mutatja, hogy a világgazdaságba és a nemzetközi munkamegosztásba oly országok is bevonatnak, melyek tulajdonkép a nemzetközi forgalomra nem szorulnak, mivel minden termelési ág tekintetében más országokkal szemben előnyben vannak. Ha az absolut termelési költségek döntők volnának, akkor ezek az országok nem lépnének be a nemzetközi kereskedelembe, de belépnek akkor, ha e forgalomban a comparativ termelési költségek irányadók. De ennek feltétele, mint láttuk, az, hogy a mindenben előnyben levő országban a comparativ termelési költségekben különbség legyen, hogy e különbség következtében ez az ország csak a legtermelékenyebb termelési ágakra vesse magát, a kevésbé kedvezményezett termelési ágat a külföldnek engedi át és hogy az ez alapon létrejött külkereskedelemnél, ha veszít is azon árúnál, melyet külföldről behoz, de ez a veszteség kisebb, mint az abból folyó nyereség, hogy egész erejét a legproductivabb termelési ágra fordítja, melynek új piaczot hódít meg. A kevésbé kedvező feltételek alatt termelő országra nézve mindenesetre az az előny háramlik, hogy termelvényei számára piaczokat talál, melyek különben hiányoznának. De a mellett még a következőket kell szem előtt tartani. A kevésbé kedvezett állam most természetesen az illető árúból annyit termel, a mennyit a kedvezettebb ország most az illető árú termeléséből abbahagy. Az egyik országban most tőke és munka alkalmazást talál, melyek különben alkalmazást nem találnának, ellenben a kedvezettebb országban tőke és munka abba a termelési ágba folyik, mely a legkedvezőbb viszonyokat mutatja. Azonban, mint fentebb láttuk, lehetséges, hogy a kevésbé kedvezett ország abba a helyzetbe kerül, hogy

épen egy előnyösebb termelési ágat abbahagyjon, mivel ebben ép az erősebb állam a legerősebb és így oly termelési ágat kell mívelni, melyben gyengébb. A kedvezettebb országnak valamely erősebb — habár nem legerősebb — termelési ágát fel kell áldozni a gyengébb ország termelésének; de itt esetleg megtörténik, hogy egy előnyösebb termelési ág abbahagyatik egy kevésbé előnyösért, ha ezt a két ország kereskedelme kívánja. Ennek jogosultsága csak azokban az előnyökben rejlik, hogy először a kedvezettebb országban minden tőke és munka a legtermékenyebb helyre jut és hogy a kevésbé kedvezettebb állam is termelvényei számára piaczot talál. Csak ezen feltételek alatt hoz a comparativ termelési költségek hatása mindkét országnak és így a világgazdaságnak is hasznot, habár áldozatokat is követelő hasznot.

A comparativ termelési költségek befolyása oly következménynyel jár, melyet e tan angol képviselői nem fejtettek ki. Ha ugyanis a külkereskedelem feltétele számos esetben a comparativ termelési költségek különbsége, úgy védvámrendszer mellett csak olyan védvám jár sikerrel, a mely a különbözetet a comparativ termelési költségek között nagyobbítja, nem pedig kiegyenlíti. Egy a comparativ termelési költségek kiegyenlítését eszközlő védvám a külkereskedelemre nem hatna előnyösen. A miből az a fontos tétel következik, hogy a védvámnak akkor lehet legnagyobb a hatása, ha nem általános, hanem csak részleges és az eddigi különbözeteket még fokozza. Annál is inkább, mert hiszen már magában is gyenge eredménynyel jár oly védvám, mely mindenkit akar védeni, mert akkor senkit sem véd. Mert a védvám általánosításának egyszerűen az a következménye, hogy mindenkinek használ, a mennyiben termelő, de mindenkinek árt, a mennyiben fogyasztó. Minthogy pedig minden termelő egyúttal fogyasztó, úgy a védvám hatása megszünik, avagy csak akkor érvényesül, ha különbözetileg hat, mi által eléretik az is, hogy a comparativ termelési költségek törvényének hatását nem zavarja.

A comparativ termelési költségek elméletének igazoltságára bizonyítékul szolgál az a folyamat, midőn egy ország bizonyos termelési ágból átmegy más termelési ágba.

3. A comparativ termelési költségek elméletének bírálata.

Kifejtettük a comparativ termelési költségek elméletét és kijelöltük jogosultságának vonalát. Áttérünk most néhány bírálati megjegyzés megtételére.

A comparativ termelési költségek elmélete már első feltevésében is általános szempontból okot szolgáltat a bírálatra. Ezen elméletből szigorú következetesség mellett ugyanis az következik, hogy a termelő erőket mindig oda kellene átvinni, a hol a legnagyobb eredményt mutatják és hogy ez nem történik, az csak a nagyobb akadályoknak tulajdonítandó, melyek az országról országra való átvitel tekintetében érvényesülnek. Hiszen a fentebbi fejtegetés folytatásában Ricardo azt mondja: »Anglia tőkéseire és mindkét ország fogyasztóira nézve kétségtelenül előnyös volna, hogy az adott körülmények között, úgy a bor mint a szövet Portugáliában állíttassanak elő, hogy tehát tőkét és munkát, melyek Angliában szövetek előállítására fordíttatnak, e czélból Portugáliába kellene átvinni . . . A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a tőkének tényleges vagy állítólagos bizonytalansága, ha a tulajdonos közvetlen ellenőrzésétől elvonatik, összefüggésben minden embernek természetes idegenkedésével, hogy születésének és összeköttetéseinek földjét elhagyja, hogy összes megállapodott szokásaival magát idegen kormányra és idegen törvényekre bízza, a tőke kivándorlását megakadályozza. Ezen érzelmek, melyeknek gyengülését én sajnálnám, a legtöbb gazdag embert arra bírják, hogy saját országában alacsonyabb nyereséggel megelégedjék, a helyett, hogy vagyona számára idegen nemzeteknél előnyösebb alkalmazást találjon.«

Tisztán gazdasági szempontból tehát feltételeztetik az a lehetetlen lehetőség — ha szabad ezt mondani —, hogy a termelő erők, tehát tőke és munka, bizonyos országot teljesen elhagynának, ha más országban azok számára kedvezőbb értékesítési alkalom mutatkoznék. De mi volna egy ország, melyből minden tőke és munka kivándorolna? Alig több, mint sivatag. Ily eset nem következhetik be és ha bekövetkezhetnék, a törvényhozás azt megakadályozná. Itt is ismét látjuk oly felfo-

gás szirtjét, mely mindentől eltekintve, csak a tisztán üzletszerű mozzanatra fektet súlyt. Az elmélet okvetlenül hiányos, mert ökonomiailag tekintve ily absurd helyzet nem következhetik be. Sőt talán meg sem közelíthető, mert erős ellentendentiák fognak működésbe jönni. Azért, ha átvihetők, még sem fognak tőke és munka átvitetni. Lényegében a külkereskedelem azon tényen alapszik, hogy az egyes országok, nemzetek gazdasági egyéniségekké fejlődnek. Ezen egyéniségek fönntartása a népek életében az alaptörvény, melynek minden egyéb alá van rendelve. Ezen egyéniség, gazdaságilag kialakulva, vezet a nemzetközi munkamegosztáshoz, melyet úgy mint más téren a munkaegyesítés követ. Ezt a munkaegyesítést képviseli a nemzetközi kereskedelem.

Vizsgáljuk most az elmélet egy másik föltevését és annak jogosultságát. Azt mondja a comparativ termelési költségek elmélete, hogy képzelhető az, miszerint valamely ország minden termelési ágban előnyben lehet egy másik felett. Ez a feltevés, különösen, ha nagyobb és mégis a cultura tekintetében némi haladást tett államokat tartunk szem előtt, nem igen bír gyakorlati jelentőséggel, ha csak nem gondolunk olyan területekre, melyekkel a természet a legmostohábban bánt, de ezek még a comparativ termelési költségek hatása mellett sem tudnának csereforgalomba lépni más államokkal. Lehetséges az, és ez leggyakrabban fordul elő, hogy az egyik a legtöbb iparágban, a másik a legtöbb mezőgazdasági ágban előnyben van a másik felett. Az is lehetséges, hogy két mezőgazdasági állam között az egyik előnyben van — akkor is ritkán mindenben — a másik felett; vagy hogy két ipari állam között az egyik előnyben van a másik felett. Feltéve, hogy volna egy ország, mely minden előnynyel rendelkeznék és mely oly nagy volna, hogy egész földrészt, mondjuk Európát, elláthatná is, azért megszűnnék itt minden termelés? Bizonyára nem. Rendes körülmények között pedig, akármilyen nagy legyen az egyik ország előnye, mégis a többi országok szükségletét ritkán fogja teljesen fedezhetni. Legyen a tokaji vagy rajnai bor bármilyen jó, a lyoni selyem bármilyen szép, a termelést mégsem monopolizálhatják. A külföldi verseny különben is bizonyos akadályokba ütközik; ide tartozik 1. a távolság; 2. az időveszteség;

3. az utazás alatt felmerülő veszélyek és értékcsökkenések, bizonyos árúk a vízi szállítást nem tűrik vagy megsínylik; 4. fogyasztási szokások; 5. készfizetés és hitelviszonyok; 6. pénzrendszer; 7. nyelv; 8. a szükséglet csekélysége stb. Sok árút meg kell tekinteni, mielőtt vásárolhatunk, a mi esetleg messze utazással jár. Valószínű a legtöbb esetben, hogy a kevésbé kedvezett állam azt a termelést, melyben az idegen állam előnyben van, nem fogja egészen abbahagyni, csak csökkenti, mint az Ausztráliában volt az eset. Különben is az Ausztráliában és Californiában történtek csak elszigetelt esetek, melyek nem igen ismétlődnek. E jelenség csak bizonyos termelési ágaknál mutatkozhatik, mert feltételezi, hogy hirtelen oly nagy kiterjesztés következzék be egy termelési ágban, mely a népesség egy nagy részét más termelési ágtól elvonja; ez főleg nagyértékű őstermelvényeknél következik be, melyek váratlanul nagy mennyiségben kínálkoznak. Tehát leginkább az az eset fordulhat elő, hogy valamely ország, ha nem is minden árúban, de több árúban előnyben van. Ezen árúk közül leginkább azok termeltetnek, melyeknél az előny a legnagyobb, míg a viszonyok nem változnak. Igy pl. Magyarország bizonyára több mezőgazdasági termelvényben előnyben volt és van más országok felett; de a viszonyok követelményei szerint, Magyarország hosszú időn át főleg gyapjút és dohányt, később búzát, aztán lisztet, állatokat és állati termékeket vitt ki. Az ötvenes években ezen elvnek megfelelően, de mindenesetre a közös vámterület hatása alatt, bizonyos iparágakat feláldozott és felváltva az említett termékek egyikének termelésére fordította a nemzeti munka és tőke nagy részét.

Megjegyzendő továbbá az, hogy egyidejű átvitele a tőkének és munkának nem valószínű. A tőke kivándorlása alacsony tőkekamatra és magas munkabérre mutat, a munka kivándorlása alacsony munkabérre és magas tőkekamatra mutat, főleg Ricardo felfogása szerint. De az egyik esetben csak a tőke, a másikban csak a munka fog kivándorolni.

Minden ország a tőke és munka bizonyos mennyiségével van felruházva. Tőke és munka csak akkor vándorol ki, ha feleslegben vannak, és akkor vándorolnak be, ha hiány van

belőlük. De az is nehézségekre akad, a mint azt a termelő erők különböző jutalmazása különböző országokban mutatja. Ricardo is, mint fentebb láttuk, itt érzelmeknek enged helyet, melyeknek gyengítését, mint mondja, sajnálná. Minden ország földjével, tőkéjével, munkájával szerves egészet képez, mely bizonyos fokig más szerves egésztől magát megkülönbözteti és attól függetlenül akarja létét fenntartani.

A tőke és munka nehéz vándorlása egyik országból a másikba különben nagyon complex tényezőkkel függ össze. Igy mindenesetre azzal a tényezővel, melyet a távolság képez. De ha a távolsági tényezőt kikapcsoljuk, elképzelhető volna szerintünk, hogy esetleg a törvényhozás, a kormányzás különbsége, illetőleg különböző souverainitas mellett és daczára is, a tőke és munka vándorlása túlnagy nehézségekbe nem ütköznék. Képzeljük pl. azt, hogy a mostani háború után bizonyos idő mulva, mikor már a nagy ellentétek kissé elsimultak, Calais angol kézben lenne, Antwerpen német kézben, valószínű, hogy a franczia tőke és munka özönlése Calais, a belga tőke és munka özönlése Antwerpen felé túlnagy akadályokba nem ütköznék.

Ricardónak a tőke nehéz átvitelének tételével szemben felemlítendő, hogy Ricardo szerint a tőkekamat csökkenése annak kivándorlását mihamarább előidézi. Azon értekezésében, melyben az alacsony gabonaárak hatását a tőkekamatra vizsgálja, azt mondja: [1]) »Ha a tőkekamat nagyon csökken, akkor az accumulatio megakad és tőke ki fog vitetni, hogy oly országokban alkalmazhassák, melyekben az élelmiszer olcsó, a tőkenyereség nagy . . . Kétséget nem szenved, hogy alacsony kamatláb, a mi pedig a gabona magas árának elkerülhetetlen következménye, a tőkét kifelé szorítja.«

A tőke átvihetőségének kérdésénél arról a nagy átalakulásról sem szabad megfeledkezni, mely napjainkban bekövetkezett és a mely a Ricardo-féle korszak jellegétől teljesen elüt. Az általánossá vált védvámrendszerrel, a cartellekkel és a banktőke szerepének óriási fokozódásával szükségszerűen fokozódott napjainkban a nagytőke törekvése idegen területen való közvetlen érvényesülésre olyképen, hogy az árúnak a védvám

[1]) Works. 375. l. jegyzet.

által megnehezített vándorlása helyébe lép a tőke vándorlása, mely vállalatokat létesít a külföldön és ily módon úgy a tőkekamatra, mint a vállalkozói nyereségre szert tesz. Ma erős tendentia és az államok közötti versenyfutás érvényesül részint a tőke kivitelére kölcsöntőke alakjában, részint annak teljes átvitelére vállalatok létesítése vagy vállalatokban való részesedés czéljából.

Egyszerűbb viszonyok között sem fog a comparativ termelési költségek törvénye érvényre jutni, hisz ép a külkereskedelem szövevényesebb jelenségeiben érvényesül az. Egyszerűbb viszonyok között az az eset képzelhető és az elég sűrűn fordulhat elő, hogy egyáltalában csak két és nem több árú kicseréléséről lehet szó, a hol mindegyik ország csak egy árút termel, pl. az egyik prémeket, a másik élelmiczikkeket. Itt a comparativ termelési költségek törvénye nem talál alkalmazást.

Vajjon két ország között a comparativ termelési költségek alapján kereskedelem keletkezik-e, az egyes esetekben is attól függ, milyen nagy a kedvezettebb ország nyeresége szemben azon veszteséggel, mely azt a másik árúnak a külkereskedelem útján való drágább beszerzésével éri, a mi ismét a comparativ költségekben mutatkozó különbözettől és a kölcsönös kereslettől függ. Ha az abbahagyott termelés költségeinek különbözete igen nagy és a kereslet abban jelentékeny, akkor esetleg minden előny megszűnik és akkor a forgalom is abban marad. Tegyük fel, hogy a kedvezett ország nyeresége a cserébe jövő czikknél a, a veszteség, melyet a másik ország által kínált árú termelésének abbahagyása által szenved, $a+b$, akkor a kereskedelem megszűnik.

A comparativ termelési költségek elméletének helyessége körül a súlyt arra kell fektetni, hogy az az önmagától értetődő feltevésen nyugszik, hogy külkereskedelem két állam között csak akkor keletkezhetik, ha mindkét ország előnynyel kereskedhetik. Hogy ez a feltevés megvalósulhasson, szükségessé válhatik, hogy egy ország, mely minden termelési ágban előnyben van, a másik országnak módot nyújt a cserére azáltal, hogy egyik vagy másik czikk termelését a másik országnak átengedi. A kedvezett ország ezáltal áldozatot hoz, mert egy árút drágábban vesz mint az ott előállítható volna, de ez az áldozat kisebb mint a nyereség, melyet egy másik jószágnak ezáltal lehetővé váló kivitele által elér, mely árú termelésénél ugyanis különös

előnyökkel rendelkezik. A kevésbé kedvezett ország pedig azt a kettős előnyt éri el, hogy először olyan árút termelhet és adhat, a mely különben piaczképes nem volna, aztán külföldön szerezhet egy ott kedvező feltételek mellett termelt árút, melyre egyébként ellenértéke nem volna. A termelő erők itt ugyan nem érik el a legnagyobb termelőképességet, a mint azt az elmélet képviselői hirdetik, de igenis a nemzetközi kereskedelem segítségével megvalósítható maximumát a termelőképességnek.

A comparativ termelési költségek törvényét ezért úgy is fejezhetni ki, hogy az országok azokat az árúkat cserélik, melyeknél a termelési költségek különbözete, feszültsége a cserelehetőség tekintetbevételével a legnagyobb, habár nem mindig de facto is a legnagyobb, a mennyiben a kevésbé kedvezett ország által kínált árú nem épen az, mely ott a legkedvezőbb feltételek mellett előállítható.

Röviden szólunk a comparativ termelési költségek elméletének többi feltevéseiről. Az egyik feltevés az, hogy a nemzetközi kereskedelemben tökéletlen versenynyel állunk szemben. Ha külkereskedelem alatt ép azt a kereskedelmet értjük, a hol tökéletlen a verseny, a mi az úgynevezett belkereskedelemben is előfordulhat, akkor egy petitio principiibe belebotlottunk. Ha pedig a nemzetközi kereskedelem alatt szó szerint különböző államok kereskedelmét értjük, akkor a tökéletlenebb verseny feltételét ugyan el lehet fogadni, azonban csak azzal a fenntartással, hogy bizony előfordul, hogy ilynemű kereskedelemben néha a verseny teljes, ellenben a belkereskedelemben találkozunk esetekkel, melyekben a verseny nem teljes. És ezzel megfeleltünk a másik feltevésre, tudniillik, hogy a belkereskedelem más föltételek között megy végbe, mint a külkereskedelem. Pedig a fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy képzelhetünk olyan esetet, hogy egy budapesti kereskedőre nézve semmi különbséget vagy alig tesz különbséget, akár árúját Bécsbe küldi, akár Münchenbe.

Végül néhány szót ezen nevezetes elmélet keletkezésére nézve. Ismeretes, milyen nagy szerepet játszott a gabonavámok kérdése Ricardo idejében; legfontosabb tanításának jelentékeny része ezzel a kérdéssel függ össze. És úgy látszik, hogy Ricardonak a comparativ termelési költségekre vonatkozó tanának

gyökere is itt keresendő. Ricardo a nevezetes hetedik fejezetben, melyben külkereskedelmi elméletét tárgyalja, e fejezet egyetlen jegyzetében a következőket mondja: »Világos, hogy egy ország, melynek jelentékeny előnyei vannak gépek és ügyesség tekintetében, mely tehát képes árúkat sokkal kevesebb munkával előállítani mint szomszédjai, ezen árúkért a gabonának egy részét, melyre szüksége van, behozza, még akkor is, ha földje termékenyebb és a gabona kevesebb munkával termelhető, mint abban az országban, a honnan behozzák. Két ember egyformán készíthet czipőt és kalapot, de az egyik előnyben van mindkét foglalkozás tekintetében; de a kalap készítésénél a versenytársat csak egy ötöddel múlja felül vagy 20%-kal, ha pedig czipőket készít, felülmúlja egy harmaddal vagy 33%-kal; nem áll-e mindkettőnek érdekében, hogy az előnyben levő egyén egészen a czipőkészítésnek szentelje magát, a gyengébb pedig a kalapkészítésnek?« Talán nem tévedek ezek alapján, hogy a gabonapolitikai kérdések, melyek Ricardót annyira foglalkoztatják, a külkereskedelmi elmélet és különösen a comparativ termelési költségek elméletének is kiindulási pontját képezik.

A comparativ termelési költségek elméletének bírálatilag kifejtett hibái majdnem kivétel nélkül a túlságba vitt általánosításra és a ricardianus nemzetgazdaságtan a viszonyok tarkaságából való túlságos abstractióra vezetendők vissza. Ez elmélet a nemzetközi kereskedelem jelenségei tekintetében mélyebben szántott. És ezt még olyan író is elismeri, mint Bernhardi, a ki Ricardónak egyik legszigorúbb és legalaposabb bírálója volt. »Ezen termékeny tételek — így szól Bernhardi [1]) — melyekben Ricardo éles eszét és belátását csodáljuk, melyek több tekintetben előttünk a világkereskedelem menetét megérthetővé teszik, a nemzetközi kereskedelem egy új elméletének alapjává váltak. De mentül magasabbra tesszük értékét, annál jobban kell csodálnunk, hogy mégis több tekintetben az épület befejezetlen maradt, hogy véleményünk szerint az épület zárköve hiányzik.«

Természetes, hogy a comparativ termelési költségek hatása

[1]) Versuch einer Kritik der Gründe, die für grosses u. kleines Grundeigenthum angeführt werden. St. Petersburg, 1849, 190. l.

alatt sem fog a dolog egyszerűen úgy alakulni, hogy a kedvezőbb országban minden tőke és munka a legtermékenyebb termelési ágra fordíttatik. Tartsuk a typicus ausztráliai esetet szem előtt. Hogy a gazdag aranymezők felfedezése után minden tőke és munka az eddigi termelési ágakat elhagyja és az aranytermelésre fordíttatik, az csak akkor volna az eset, ha ez az összes tőkét és munkát absorbeálhatja. Ha pedig ez az eset nem forog fönn, akkor az eddigi termelési ágak tovább üzetnek, csak kisebb terjedelemben, a bevitel csak a beállott hiány vagy a jólét folytán megnövekedett fogyasztás kielégítésére fordíttatik. Aztán nem is lesz minden tőke és munka alkalmas, hogy az új termelési ágat felkeresse, vagy tulajdonosaikban hiányzik a hajlandóság stb. Egyes esetekben az eddigi termelési ágak is még elég nyereséget nyújtanak, sőt az emelkedett jólét folytán szintén emelkedő nyereséget adnak; szokás, hajlamok, helyzetek, mind ellensúlyozhatják amaz irányzatot. A termelési erők átvitele bizonyos hosszabb időt is vehet igénybe. A nagy nyereség idegen tőkét és idegen munkát fog vonzani — mint azt Tooke Ausztráliára és Californiára vonatkozólag kimutatja — és bizonyos idő mulva az aranytermelés nyeresége ismét csökkenni fog és egyensúlyba helyezkedik a többi termelési ágak nyereségi rátájával, mely esetben a külkereskedelem ismét más irányt fog venni. Tényleg, Ausztráliában is néhány év mulva változott a külkereskedelem képe és Ausztrália ismét túlnyomóan nyersanyagokat vitt ki.

Végül arra kell utalni, hogy a comparativ termelési költségek elmélete azt a benyomást kelti, mintha itt rendkívüli tünménynyel állanánk szemben, mely csak a külkereskedelem terén érvényesül. Pedig, ha közelebbről nézzük, azt látjuk, hogy ez tévedés, hogy tulajdonkép egy mindennap előforduló esettel állunk szemben. Ezt a következő példából látjuk. Tegyük fel, hogy egy orvos egyúttal kitünő zongoravirtuóz és hogy gyermeke van, kit a zongorában ki akar képezni. Az orvos tehát a zongora tudásával előnyben van mások felett. Ha ő maga tanítaná gyermekét, akkor a tanítás költségei elesnének. Mégsem fogja ezt tenni, mert neki az az óra, mit elvonna orvosi gyakorlatától, sokkal többet jövedelmez, mint a mennyit a zongoramesternek fizetni kell. Ő tehát gyermekéhez zongoramestert fog járatni.

4. Külkereskedelem és áralakulás.

A külkereskedelem elméletének egyik legfontosabb kérdése a csereforgalom tárgyát képező árúknak ármeghatározása. Elméleti szempontból e problema megoldása, mely szintén Ricardo nevéhez fűződik, azzal a jelentőséggel bír, hogy Ricardo itt azon alaptanától eltér, mely szerint az árúk értéke az azok előállítására fordított munka mennyiségétől függ és az árúk a benne megtestesített munka arányában cseréltetnek ki. Ricardo és követői a külkereskedelmet ezen törvény alól kiveszik, a mi a következőkből kiderül. A kérdés gyakorlati jelentősége abban rejlik, hogy az ármeghatározástól függ, milyen mértékben válik az egyes nemzetekre nézve a kereskedelem hasznossá. Elméleti tekintetben itt is a belkereskedelem és a külkereskedelem közötti különbség főleg a tökéletlen versenyben találja okát. A külkereskedelemben a verseny nem működik oly zavartalanul, mint rendes körülmények között a belkereskedelemben: a külkereskedelemben némileg egyedárúsági képződésekkel találkozunk; minden államnak a kereskedelem tárgyát képező jószágok előállítása körül előnyei vannak, vagy absolut előnyök, vagy viszonylagos előnyök, melyek a comparativ termelési költségek elméletében találják meg magyarázatukat. Ezen egyedárúsági helyzet következtében nem egyedül a termelési költségek irányadók, hanem a kereslet ereje, nyomása. A kereslet határa képezi tehát az ár határát, az ármaximumot. Ezen ármaximum alatt az ár a kereslet nyomásához képest fog alakulni. Ha valamely állam egyedárúsága bizonyos czikkben teljes, akkor a kereslet által gyakorolt nyomást semmi sem mérsékli. De ha az egyedárúság csak oly előnyökön alapul, melyek a termelést más országban ki nem zárják, akkor az árra a termelési költségek hatni fognak, még pedig nem a saját termelési költségek, hanem a vásárló állam termelési költségei, vagy azon haszon, melyet a vásárló államnak olyan árúk értékesítése nyújt, melyeket az illető állam olcsón termel és melyek a bevitel megszűnésével elvesztenék piaczukat.[1]) Ha a kivitel hasznát a bevitt árúknál szenvedett veszteség teljesen felemésztené, akkor a két állam között a keres-

[1]) Ezt Cairnes figyelmen kívül hagyta.

kedelem megszűnnék. A nemzetközi kereskedelemben az árú dologi ára (az egyszerűség kedvéért egyelőre csak ezeket tekintjük) ingadozik azon termelési költségek között, melyekkel otthon előállítható és azon termelési költségek között, melyekkel egy olcsóbban termelő államban előállítható. Ezen határok között az ár azon árú termelési költségéhez fog idomulni, melylyel ama jószág vásároltatni fog. Ha pl. Magyarország Ausztriából szöveteket hoz be és érte bort visz ki, akkor a szövet ára sem az osztrák, sem a magyar termelési költségektől függ, hanem a szövetek utáni magyar kereslettől, mely ismét azon árú termelési költségeitől függ, melylyel Magyarország a szövetbehozatalt fizeti, tehát a bor termelési költségeitől. Ha a bor termelési költségei Magyarországon alacsonyak, akkor Magyarország bizonyos mennyiségű szövetért több bort fog adni, egészen függetlenül attól, mennyit tesznek a bor termelési költségei Ausztriában. Ha mindkét árú Magyarországon vagy Ausztriában termeltetnék, akkor termelési költségeik arányában cseréltetnének; minthogy azonban különböző országokban termeltetnek, az arány, melyben egymás ellenében cseréltetnek, a kölcsönös kereslettől függ. A kölcsönös kereslet úgy fog működni, hogy a forgalom a kicserélendő javakban egyensúlyba jusson, illetőleg a kereslet és kínálat egyensúlyát előidézze. Ha Magyarországon 10 hektoliter bornak ugyanaz volna a termelési költsége mint 200 méter rumburgi vászonnak, de Ausztriában mint 400 méternek, akkor Ausztriára nézve előnyös lesz, Magyarországból bort hozni, Magyarországra nézve pedig előnyös lesz Ausztriából vásznat hozni. Mitől függ már most az ár? Ha Magyarország 10 hektoliter borért 400 méter vásznat kívánna, akkor a kereskedelem haszna teljesen Magyarországnak jutna, Ausztriára nézve, mely semmi hasznot sem húzna, nem volna ok ily cserébe lépni; megfordítva pedig, ha Ausztria csak 200 méter vásznat adna, akkor Ausztriáé volna minden haszon. Magyarországra nézve tehát semmi ok nem volna ilyen transactióra. Oly viszonynak kell létrejönni, mely mindkét fél előnyére van. Tegyük fel, hogy a kereskedelem úgy alakulna, hogy a kölcsönös kereslet egyensúlyba jutna, ha 10 hektoliter magyar bor kicseréltetnék 300 méter osztrák vászonért és hogy ily ár mellett 1000-szer 10 hektoliter bor cseréltetnék 1000-szer 300 méter vászonért, vagyis Magyarország visz Ausztriába

10.000 hektoliter bort 300.000 méter vászonért. Ha pedig ezen ár mellett a kölcsönös kereslet nem jutna egyensúlyba, akkor mily árnak kellene természetesen létrejönni? Tegyük fel, hogy a fenti ár mellett Ausztria nem volna hajlandó 1000-szer 10 hektoliter bort venni, mi történnék akkor? Ha pl. Ausztria a fenti ár mellett csak 900-szor 10 hektoliter bort volna hajlandó venni, ez nem volna elég 1000-szer 300 méter vásznat megfizetni. Magyarország tehát kénytelen volna vagy a vászonszükségletét szintén körülbelül 900-ra reducálni, vagy pedig a bort olcsóbban adni, hogy Ausztriát megfelelő mennyiségű bor vásárlására ösztönözze. Ha Magyarország hajlandó 300 méter vászonért 12 hektoliter bort adni, akkor esetleg Ausztria hajlandó lesz 1000-szer 12 hektolitert vásárolni és Magyarország vászonszükségletét ismét 1000-szer 300-ra emelhetné. Az ellenkező állana be, ha Ausztria az említett árnál többet akarna fogvasztani, mint 1000-szer 10 hektoliter bort. Akkor a vászon ára csökkenne, a bor ára emelkednék. Ebből tehát következik, hogy az említett termelési költségek maximális és minimális árai között a nemzetközi árak alakulása mindig a kölcsönös kereslettől függ. Ebből továbbá következik, hogy az árak a behozatal és a kivitel egyensúlyát létesítik, a nemzetközi kereslet úgynevezett egyensúlyát. Különben közelebbről vizsgálva, ez a belkereskedelemnél is érvényesül, mert minden árnak kell, hogy a kereslet és kínálat egyensúlyba helyezése legyen a következménye.

A kereskedelem szükségességének ereje, mely az áralakulásra döntő befolyást gyakorol, attól a hatalomtól függ, mely az árú iránt mutatkozó keresletben kifejezésre jut. Cairnes e tekintetben a következő eseteket különbözteti meg. Az első eset az, midőn mindkét ország bizonyos czikkekben kizárólagos uralmat gyakorol a piaczon, a másik, midőn ezen uralom nem kizárólagos; minden ország képes az illető árút előállítani, de kevesebb előnynyel; a harmadik eset akkor áll be, midőn csak az egyik országnak van monopolisticus helyzete, a másiknak nem. Teljes és kölcsönös pl. az egyedárúság, melyet egyfelől a tropicus, másfelől az északi országok élveznek. Gyakoribb az az eset, midőn az egyedárúság kizárólagos, de egyoldalú, vagy ha kétoldalú is, de csak az egyik oldalon kizárólagos. A leggyakoribb eset az, midőn a monopolisticus helyzet csak feltételes. Ezen kizárólagos viszo-

nyok természetétől függ az, mily mértékben fogja a kereslet energiája a nemzetközi értékek alakulását befolyásolni, illetőleg mily mértékben fognak a nemzetközi értékek a vásárló állam termelési költségének magassága által ellenőriztetni és korlátoltatni.

A nemzetközi kereskedelem theoreticusai, különösen Mill, a nemzetközi áralakulás hatása tekintetében azon eredményhez jutnak, hogy a nemzetközi árak alakulása azzal a hatással bír, hogy az az állam fogja a legkedvezőbb külkereskedelmi forgalmat felmutatni, melynek provenientiái iránt legerősebb a kereslet, míg az illető államok más állam provenientiái iránt igen csekély kereslettel bírnak. Nem lehet kétségbe vonni, hogy ebből minden államra vonatkozólag a következő irányelvek folynak. Minden országnak arra kell törekednie, hogy olyan árúkat termeljen, melyek iránt más országokban nagy a kereslet, ellenben mennél kevesebbet fogyaszszon olyan árúkból, melyek más államokban termeltetnek.[1]) Persze, hogy általános szabálynak ez az elmélet ép oly kevéssé találhat alkalmazást, mint akár a mercantilismus, akár a védvám. Egyes országok élhetnek ezen maximának megfelelően. De ezen részleges alkalmazásban is szem előtt tartandó, hogy ezen maximából, minthogy idegen országok keresletének befolyása csak kivételesen sikerülhet, csak a második rész valósítható meg, tudniillik, hogy egy ország arra törekedjék, hogy az idegen piacztól lehetőleg függetlenítse magát, mivel az az illető országnak nemcsak mint vevőnek, hanem mint eladónak is hasznot fog hozni.

Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a nemzetközi forgalom árúinak megállapítása esetében, megújul a kérdés az ármeghatározási tényezők iránt. Smith szerint az árakat megszabja valamely jószágnak az a mennyisége, melyet érte más jószágban adni kell. Ricardo szerint pedig valamely jószág árát megszabják azok az árúk, melyeket a jószág előállításánál fel kell áldozni. Azt hiszszük, hogy e vitában Ricardónak kell igazat adni. Minden jószágnál az elsődleges ártényező az áldozat, melybe annak előállítása

[1]) Az egész haszon — mondja helyesen Fawcett — mely minden külkereskedelmi transactióból származik, a kereskedelmet űző két ország között megosztatik ama kereslet megfordított arányában, mely kereslettel azon árúra nézve bír, mely a másik országból behozatik. (Manual of political economy. London, 1874.) 376. l.

kerül és a két oldalról hozott áldozatoknak megfelel az arány, melyben a javak egymás ellen cseréltetnek. Külsőleg, a forgalom álláspontjából tekintve, valamely jószág ára kifejezést talál egy másik jószágnak bizonyos mennyiségében, melyért azt kicserélik, de ezt a mennyiséget megállapítják azok az áldozatok, melyek a két jószág előállításáért hozatnak. Az ár belső oka tehát az előállítás vagy megszerzés czéljából hozott áldozat. Ezen árténvező ismerete nélkül lehetetlen volna a forgalmi árt megállapítani. Mivel A jószág előállítása x áldozatot követel, B jószágé y áldozatot, azért cserélik a két jószágot x és y arányában. A csereviszonylat két jószág árának kifejezője, nem annak oka. Szóval, az ár meghatározó tényezői az előállítási költségek, az ár kifejezője a jószág, mely érte cserélhető. Ez megfelel a pénzforgalom mindennapi természetének. A pénz, melyben a jószág árát kifejezzük, az ár kifejezője, nem annak oka.

És itt még megjegyezhetjük azt is, hogy e tekintetben lényeges különbség a belső forgalom és a nemzetközi forgalom között nincs. Ha az előadott felfogás szerint a nemzetközi forgalomban minden országra nézve a becserélt jószágra nézve nem annak előállítási költségei irányadók, hanem az érte adott jószág termelési költségei, ha pl. a Németország és Magyarország közötti forgalomban Magyarország szarvasmarhát ad, Németország vegyészeti czikkeket, akkor Magyarország szempontjából tulajdonkép a vegyészeti czikkek termelési költségei nem ezeknek termelési költségei, hanem az értök odaadott szarvasmarha termelési költsége: de lényegben a belső forgalomban is ugyanaz az eset. Ha a belső forgalomban a mezőgazda szarvasmarhát ad el és az érte kapott pénzért vegyészeti czikkeket vásárol, akkor is a mezőgazda által a vegyészeti czikkért hozott áldozat azok ára, az ő szempontjából az az áldozat, melyet tőle a vegyészeti czikkért odaadandó szarvasmarha termelése követel. Minthogy pedig ezen áldozat végelemzésben a szarvasmarha termelési költségeitől függ, a csereviszony vegyészeti czikkek és szarvasmarha között a viszonylagos termelési költségektől függ, úgy láthatjuk, hogy a belforgalomban is ép úgy mint a külforgalomban végelemzésben az ár a viszonylagos termelési költségektől függ. Annyi mindenesetre a Mill-Cairnes-féle elmélet értelmében megengedhető, hogy különböző államok nagyobb érdekellentéte folytán nagyobb jelentőségű

kérdés, mennyi áldozatot kell minden országnak a másikban termelt javak megszerzésére hozni, mint a belföldön, hol az érdekellentétek kisebbek és csak egyes csoportokon belül működik. Egyenesen azt mondhatni, hogy hatalmi tényező jellegével bír az, milyen áldozatokkal képes valamely ország a másikban előállított árúkat megszerezni, a végső oka ennek pedig tagadhatatlanul a termelési költségek viszonylagos alakulása.

A feltevés, hogy a nemzetközi forgalomban az árak úgy alakulnak, hogy kereslet és kínálat egyensúlyba helyezkedik, ép úgy, mint a belkereskedelemben, természetesen a comparativ termelési költségek határain belül is csak azon esetre áll, hogy a két ország között más gazdasági viszony nem áll fenn, mint az árúforgalom. Abban az esetben, ha valamely ország más országnak más gazdasági vagy egyéb okból tartozik értékeket küldeni, akkor már nem helyezkedik a behozatal és a kivitel egyensúlyba, ellenkezőleg, itt oly viszony válik szükségessé behozatal és kivitel között, mely az összes tartozások és követelések állapotának megfelel. Tegyük fel az esetet, hogy Magyarország Ausztriának tartozik nemcsak küldött árúkért, hanem hitelben kapott tőkékért, aztán vállalati hitelért, aztán a nagy számban osztrák fürdőkben és nyaralóhelyeken tartózkodó magyar honpolgárokért stb., akkor Magyarország kivitelének oly nagynak kell lenni, hogy nemcsak az árúbehozatalból származó tartozásoknak, hanem a többi tartozásoknak egyenlegét képezze. Mert, feltéve, hogy ez esetben is behozatal és kivitel egyenlő volna, mi volna ennek következménye? Akkor Magyarország természetesen a többi tartozásáért kénytelen volna pénzt küldeni, ennek folytán, mint rendesen ilyen esetben, a nemesérczek kiözönlése, illetőleg Ausztriába való beözönlése folytán az árak Magyarországon csökkennének, Ausztriában emelkednének. Ausztria ennek folytán több árút vásárolna Magyarországon, a kivitel tehát ennek következtében már most emelkednék és oly arány jönne létre behozatal és kivitel között, mely az összes tartozások és követelések arányának megfelel. A nemzetközi követelések egyenlete nem lehet ugyanaz, mint a behozatal és kivitel egyenlete.

Elméletileg és gyakorlatilag a nemzetközi követelések egyenlete természetesen mindig bizonyos időpontra kell hogy

vonatkozzék, pl. egy évre. A gazdasági élet, valamint általában az élet folyamában természetesen nincs nyugvópont, nincs válaszvonal: a gazdasági élet is okok és okozatok folytonos folyamata. A nemzetközi kereslet egyenlete tehát teljesen nem állapítható meg; folytonosan változik a »követel« és »tartozik«, majd a követelés, majd a tartozás nagyobb. Mindig csak irányzatról lehet szó, de a mely oly erősen gyökerezik, hogy mégis logikailag csak az a tétel áll, hogy követelés és tartozás egyensúlyba helyezkedik. Ez annyira kétségtelen, hogy közhelynek mondhatjuk, mert az áralakulásnak épen az a rendeltetése, hogy annak mechanismusa útján ez az egyensúly létrejöjjön. Ebből az a nem eléggé méltányolt tény is következik, hogy egy adott időpontban a forgalomban levő árúk nemzetközi árainak megállapításánál a nemzetközi fizetési mérleg is oki szerepet játszik. Ha ezt a nemzetközi forgalom jelenségeinek egész területére kiterjesztjük, úgy azt az általános tételt állíthatjuk fel, hogy az árúk nemzetközi árainak megállapításánál az ezen árúkban mutatkozó kölcsönös keresleten kívül a fizetési mérleg általános állapota is mint ármeghatározó tényező érvényre jut.

A vizsgálódás egyszerűsítésére a nemzetközi árak megállapításának azon egyszerű esetéből indultunk ki, hogy csak két ország, még pedig csak két árú tekintetében áll egymással kereskedelmi összeköttetésben. A jelenség complikálódik, ha most azt az esetet teszszük vizsgálódás tárgyává, melyben több országban, vagy több árúban, vagy több országban és több árúban folyik a kereskedelem. Tegyük tehát fel, hogy a forgalom nemcsak Magyarország és Németország között folyik, hanem ezenkívül még Németalfölddel. Tegyük fel, hogy Magyarország 1 métermázsa lisztért 150 méter vásznat cserél be. Feltéve már most, hogy Magyarország a liszt számára Németalföldön is talál piaczot és hogy Németalföldön 1 métermázsa lisztért 170 méter vásznat kap. Ez esetben Németország is kénytelen lesz 1 métermázsa lisztért 170 méter vásznat adni, mivel Magyarország különben egész vászonszükségletét Németalföldön fedezné. Ez csak akkor változnék, ha Németalföld nem volna képes Magyarország egész vászonszükségletét fedezni, vagy az egész rendelkezésre álló lisztre nem volna szüksége, avagy Németország a magasabb ár mellett csak kisebb mennyiséget volna hajlandó venni. Magyar-

ország előnye ez esetben abban áll, hogy termelvénye számára több piaczot találna, mert az esetben, ha egyik piacza, Németország elesnék, az árképződés előnyét is elvesztené Magyarország, még akkor is, ha Németalföld a vásznat olcsóbban tudná termelni, mint Németország.

Ha végül azt az esetet veszszük szemügyre, midőn két ország között a forgalom nem két árúra szorítkozik, hanem hogy pl. Magyarország a liszten kívül czukorral is tudná a német piaczot ellátni. Tegyük fel, hogy a czukor termelési költsége is Magyarországon annyi, mint egy métermázsa lisztè, ellenben Németországban annyi, mint 180 méter vászoné. Ha Magyarország most a czukrot 160 méter vászonért kínálja, akkor Magyarország a német czukrot kiszorítja. Németország most a czukrot Magyarországon fogja venni, ellenben az eddig vásárolt lisztnek csak egy részét, feltéve, mint mondtuk, hogy Magyarországon az illető ár mellett a német vászon számára nagyobb fizetési erő nincs.

Összefoglalva a nemzetközi árak tekintetében tett vizsgálódások eredményét, ez természetesen nem úgy értelmezendő, mint ha az árképződés a nemzetközi kereskedelemben ellenkeznék a termelési költségek tanával vagy azt felfüggesztené. Itt csak egy különleges, bonyolultabb esete a termelési költségek elméletének áll előttünk.

Álljon itt még egy figyelemreméltó megjegyzés, melyet Stuart Mill a fizetési képességnek a nemzetközi árak alakulására gyakorolt befolyása tekintetében tett, mely gyakorlati jelentőséggel is bír. A mint már kifejtettük, passiv fizetési mérleg esetében a nemzetközi kereslet egyenlete úgy fog alakulni, hogy az árúmérleg nem mutat egyensúlyt és a kivitel annyival fogja meghaladni a bevitelt, a mennyi épen szükséges a hitelező, illetőleg követelő országgal szemben fennálló passiv saldo kiegyenlítésére. Azonban ezen fokozott kivitel a nemzetközi árak megfelelő alkalmazkodását tételezi fel, mert csak akkor talál helyet, ha az adós, illetőleg tartozó országból árúk, melyek eddig a külföldi kereslet tárgyát nem képezték, most kerestetnek. Ha tehát addig a nemzetközi árak előbbi állapota mellett a kivitel lehetséges nem volt, úgy a mostani lehetősége a nemzetközi árak arányában bekövetkezett változást bizonyítja. Szóval az adós vagy tartozó ország tartozik a kivitt árúkat az eddiginél kedvezőbb, azaz alacsonyabb

árak mellett kínálni. Ebből a következő fontos tételt kell levezetni. Egy ilyen helyzetben levő ország tehát nemcsak azt a terhet viseli, melyet a nemzetközi tartozások képeznek és az abból származó hátrányt, pl. a váltóárfolyamoknál, hanem azonkívül kénytelen árúit kedvezőtlenebb feltételek mellett a külföldnek átengedni, mint az passiv fizetési mérleg nélkül történik. Ebből pedig az a kétségtelen tény következik, hogy egy eladósodott országnak, vagy egy országnak passiv fizetési mérleggel arra kell törekednie, hogy az árak belföldön csökkenjenek, hogy ennek hatása alatt a kivitel emelkedhessék.

5. A nemzetközi kereskedelem és a nemesérczforgalom.

Ricardo alaptétele az, hogy egy ország nem visz ki több árút, mint a mennyit behoz, csak akkor, ha forgalmi eszközökben felesleg van, a mikor előnyös, hogy azok a kivitel egy részét tegyék. »A pénz kivitelének oka annak olcsósága és nem következménye, hanem oka a kedvezőtlen mérlegnek. Nem viszszük ki, ha nem küldenők jobb piaczra vagy ha volna oly árú, melyet több haszonnal vihetnők ki . . . Pénz tehát csak akkor küldetik egy adósság törlesztésére, ha fölösleg van, ha az a legolcsóbb árú, melyet ki lehet vinni.«[1])

Mint minden tétele Ricardónak, ez is csak in abstracto igaz, mert van olyan eset, hogy a külföld nem hajlandó mást elfogadni, mint nemesérczpénzt, mint pl. most Amerika az Angliába szállított árúk egy részét aranyban követeli.

Ricardo a szövevényes gazdasági jelenségeket mindig egyszerű képletekre vezette vissza. Ez áll az aranymozgalom és a külkereskedelem közötti összefüggésről is. Általában áll az, hogy a kereskedelem a csere alakját veszi fel.[2]) A nemesérczek

[1]) Works, 268. l.

[2]) Smith az érdekes esetet mondja el, hogy Anglia a dohánygyarmatokkal a kereskedést olykép folytatta, hogy ezek dohánynyal fizettek meghatározott áron; a termésig a bevitt árúk hiteleztettek, »arany és ezüst nagyon ritkán fordultak elő a forgalomban«. A czukorgyarmatokban ellenben nagyobb volt Anglia bevitele, mint kivitele és a gyarmatoknak a mérleg kiegyenlítésére kénytelenek lettek volna aranyat Angliába vinni;

tulajdonképen csak másodrendű szerepet játszanak. Ha Magyarország Németországtól vásznat, Németország Magyarországtól lisztet vásárol, úgy a vásznat importáló magyar kereskedő fel fogja keresni a lisztet exportáló magyar kereskedőt, az annak tárczájában levő német elfogadványt meg fogja venni, elküldi a német vászongyárosnak, a ki a berlini lisztkereskedő által a váltót beváltatja. Tehát sem Magyarország nem küld pénzt Németországba az onnan behozott vászonért, sem Németország nem küld pénzt Magyarországba az onnan behozott lisztért. A kölcsönös követelések hitelpapirok által egyenlíttetnek ki. Másképen áll a dolog, ha Magyarország ugyan vásznat vesz Németországban, de Németországnak nincs szüksége a magyar lisztre. Akkor Ricardo szerint nemesércz szivárog át Magyarországból Németországba, Magyarországban az árak csökkenni fognak, Németországban emelkedni fognak, mire új lehetőségek, új helyzetek keletkeznek. Olyan árúk, melyek eddig Magyarországból nem vitethettek ki, a pénz értékének emelkedése, az árak csökkenése következtében Magyarországból ki fognak vitetni, míg Németországban ép az ellenkező processus fog beállani. Magyarország kivitele tehát emelkedik, Németországé csökken, a nemesércz kiszivárgása tehát Németországba csökken, vagy egyáltalában szünetel, sőt beállhat az ellenkező eset, nemesérczkivitel Németországból Magyarországba. Ez csak egy schematicus eset, mely a való élet bonyolult eseteit persze nem magyarázhatja. Még pedig különböző okokból. Először azért, mert Ricardo a neki sajátos alapvető felfogásból indul ki a pénz mennyisége és az árak alakulása közti összefüggést illetőleg. De ez az összefüggés nem olyan kényszerítő, mint jóformán semmi a gazdasági élet szövevényes folyamatában. Az árak nem követik mindig a pénzmennyiség változásait és a mi nagyon fontos, különböző árúcsoportok különböző viselkedést tanusítanak a pénz értékében mutatkozó hullámzások befolyását illetőleg. Számos árúcsoport és szolgáltatás van, melynek árai hosszú időn át ellentállanak ezen befolyásnak. Tooke is kimutatja nagyjelentőségű vizsgálódásaiban,

minthogy azonban az ültetvénytulajdonosok Angliában székeltek, az aranyküldés a gyarmatokból felesleges volt. (Inquiry. London, Nelson and Sons. 401. l.)

hogy Californiában és Ausztráliában az emelkedett aranytermelés következtében beállott szaporodása az arany mennyiségének soká nem jutott az árakban kifejezésre és nem teljesen. Aztán más körülmények is jönnek tekintetbe. Minden ország természetesen nemcsak egy országgal áll összeköttetésben, hanem a külkereskedelem nagy kiterjedése mellett jóformán azt mondhatjuk, hogy minden ország minden országgal áll összeköttetésben. Már pedig megtörténhetik, hogy az országok egyik csoportjával szemben a kereskedelmi mérleg — a fizetési mérlegről nem is szólunk — aranybehozatalt von maga után, egy másik csoporttal szemben aranykivitelt. Aztán arra a körülményre is kell tekintettel lenni, hogy sok esetben, — sőt talán rendesen, — nemesérczáramlatok helyet foglalnak, de ezek sokkal jelentéktelenebbek, semhogy az árakat feltűnően befolyásolnák. Ép ez lesz alkalmasint a szabály, mert a nemesérczek nagy szaporodása vagy csökkenése minden gazdasági területen erős rázkódtatásokat vonna maga után. Azt az esetet is kell szem előtt tartani, hogy a kiszivárgó nemesércz nem a forgalomból származik, hanem a hoardsból, viszont a beszivárgó oda folyik, tehát mindkét esetben a forgalomban levő nemesérczek mennyisége nem változik, tehát az árak sem. Végül akadályok is gördülhetnek a nemesérczek kiegyenlítő működése elé, így papirpénzországokban, a hol a forgalomból nem meríthetni nemesérczeket, mert nincsenek, sem abba nemesérczek nem folyhatnak, mert a disagio ezt megakadályozza. Ezt az esetet Ricardo is említi azon megjegyzés kíséretében, hogy hasonló hatással bír a nemesérczáramlás minden megakadályozása. »Ily esetekben a váltóárfolyamok lehető hullámzásának semmi hatása nincs«, mondja Ricardo.[1])

A kiegyenlítések tehát nem oly egyszerűen és símán mennek végbe, mint azt a Ricardo-féle schema feltételezi. Esetleg adóssági viszonyok is keletkezhetnek, melyek különböző módon találják kiegyenlítésöket.

Az itt érintett kérdés ismét egyik közgazdasági alapproblemával függ össze, azzal a kérdéssel, vajjon a pénz mennyisége

[1]) Works. 84. l.

oka vagy okozata az áraknak. Tudvalevőleg e kérdés igen mélyen menő vizsgálódásokban foglalkoztatja a tudományt. Alapjában véve itt ismét azzal a körülménynyel állunk szemben, a melyet több helyen, így Társadalmi gazdaságtanomban, valamint a jenai Évkönyvekben tárgyaltam, azzal a jelenséggel, hogy a társadalmi tüneményekben az okozatok okokká válnak, az okok maguk is okozatok.[1]) Habár általában véve az árak a pénz mennyiségétől, illetőleg annak értékétől függnek, azaz a pénz értékében fejeztetnek ki, mégis a gazdasági élet bizonyos adott, stationär állapotában az árak egyúttal mint okok szerepelnek, melyek a forgalomban levő pénz mennyiségére bizonyos befolyást gyakorolnak. A Ricardo-féle tétel a nemesérczek eloszlását illetőleg tehát annyit jelent, hogy egy adott stationär állapotban a pénz mennyisége eredmény, hatás, nem ok, így tehát a külkereskedelem vizsgálatánál figyelmen kívül hagyható. A külkereskedelem alakulását a csere tárgyát képező árúk comparativ költsége határozza meg, ezzel szemben a pénz csak kifejezési mód, functiója csak alaki.

Hogy a nemesérczforgalom ténye a külkereskedelem menetét lényegileg nem változtatja, könnyen a következőből felismerhető. A bevitel és kivitel egyensúlyának állapotában, — és ez egyensúly felé az idő folyama alatt a dolgok természete törekszik — árúknak becserélésénél árúk ellenében, a nemesérczek kiküszöbölésével az egész bevitel értéke egyenlő lesz az egész kivitel értékével. Ugyanez történik természetesen akkor is, ha a forgalom nemesérczekkel eszközöltetik, mert hiszen lényegben nem változik semmi ; egyetlen ország sem mutat hiányt, mely nemesércz küldésével kiegyenlítendő volna. Mi történik már most, ha az egyensúly megzavartatik, azaz *A* ország árúbehozatala nagyobb, mint ugyanezen ország árúkivitelének értéke ? Az árúcsere kezdetleges állapota mellett természetesen az egyensúlyt máskép nem lehet helyreállítani, mint oly módon, hogy az illető ország vagy csökkenti árúbevitelét, vagy nagyobbítja árúkivitelét. Ez világos. És bizonyos, hogy a nemesérczforgalom be-

[1]) Társadalmi gazdaságtan. I. kötet. 5. kiadás. L. továbbá Jahrbuch f. Nationalökonomie u. Statistik. Jena, 1912: Kurze Beiträge zur theoretischen Sozialökonomie.

hozatala után sem lehet az egyensúlyt más módon helyreállítani, habár egy új lánczszemnek a folyamatba való beiktatása következtében a jelenség más képet mutat. Ebben az esetben is az ország vagy csökkenti bevitelét, vagy emeli kivitelét: Tertium non datur. Csakhogy ez most oly módon fog történni, hogy az illető ország a behozatali többletet kénytelen nemesérczküldéssel kiegyenlíteni. A pénzküldemények folytán most *A* országban a nemesércz mennyisége csökkenni fog, *B* országban szaporodni fog; amott csökkennek az árak és csökken a bevitel, illetőleg emelkedik a kivitel; emitt emelkednek az árak és csökken a kivitel, illetőleg emelkedik a behozatal. Mert mihelyt *A* országban az árak csökkennek, azonnal egyes árúk a kivitelre alkalmasak lesznek, ellenben a bevitelre már többé nem alkalmasak. Eltekintünk az eset egyszerűsítése kedvéért attól, hogy a zavart egyensúlynak első hatása a váltóárfolyamoknál fog mutatkozni; *A* ország nem fog elég fizetési eszközökkel rendelkezni, ennek következtében emelkedik a váltóárfolyam, miáltal a behozatal megdrágul és megcsökken, ellenben *B* országban az idegen fizetési eszközök disagiót mutatnak, a mi a kivitelt *A*-ból *B* felé emeli. Az eredmény tehát mindenkép ugyanaz, mint oly állapot mellett, a melyben a nemesérczek nem szolgálnak fizetési eszközül és árúk árúk ellenében cseréltetnek. Ebből is láthatni, mily fontos kiegyenlítő hatása van az árképződés mechanismusának a nemzetközi kereskedelemben.

A gazdasági jelenségek nagy szövevényessége mellett természetesen nem szabad arra számítani, hogy ezek a jelenségek egészen typicusan alakulnak. Már a gazdasági causalis nexusnak említett sajátszerűsége miatt. Mert ha a kiindulási pont az is, hogy váltóárfolyam és nemesérczáramlás a kereskedelmi és fizetési mérlegtől függ, úgy viszont a gazdasági élet gyakran nyujt nekünk alkalmat az ellenkezőnek constatálására, hogy tudniillik nemesérczforgalom és váltóárfolyam nem következménye, hanem indító oka a kereskedelmi és fizetési mérlegnek. A mellett mindig okunk van szem előtt tartani, hogy a mai, távíraton, kábelen, telefonon alapuló világforgalom mellett, a hol milliárdok észrevétlenül a villamos sodronyon repülnek, a fizetési mérleg állapotának pontos ismerete teljesen illuso-

rius.[1]) Igy tehát meg kell elégednünk azzal, hogy egyszerűen irányzatokat jelölünk meg, és nem szabad zavarba jönni azon tény következtében, hogy a jelenségek nem mindig az általunk felállított schema szerint folynak le, hogy váltóárfolyam és nemesérczáramlás egyfelől, fizetési mérleg másfelől nem harmonicusak és hogy nemesércz beszivárog, mikor a fizetési mérleg annak kiszivárgását indokolná és megfordítva.

A külkereskedelem, mint mondtuk, az árúcsere képét mutatja. A nemesérczek befolyása, vagyis a pénz befolyása tehát itt nem jut mindig kifejezésre és döntő szerepet nem játszik. Különben ha közelről vizsgáljuk a belforgalmat, lényegileg ugyanezt találjuk. A pénz, a nemesércz csak mérték és csereeszköz. A helyett, hogy az árúkat egymással közvetlenül összehasonlítanók, azokat az általánosan elfogadott értékmérővel hasonlítjuk össze és az általánosan elfogadott csereeszköz ellenében cseréljük be. Bár lényegileg a paraszt búzájáért ruházatot akar szerezni, mégis a búza értékét előbb a pénz értékében fejezi ki, aztán a ruházat értékét pénzben és a búzát pénzért cseréli, hogy ismét a ruházatot pénzzel beszerezhesse. A külkereskedelem, a hol a nemesércz árú, mint minden más árú, az árúviszonylat még közvetlenebb. A pénz illetőleg nemesércz szerepel mint minden más árú és a csereforgalomban tehát úgy mint minden más árú a költségtörvény, esetleg a comparativköltségek törvénye alá esik, mint minden más árú. Mint tulajdonképeni fizetési eszköz a pénz csak egy saldo kiegyenlítésénél szerepel. De még ez esetben sem járul új mozzanat a külkereskedelem alakulásához. Mert a mennyiben ez történik és a mennyiben a forgalmi eszközök mennyisége változik, természetesen a kereslet és kínálat változása folytán módosulás áll be. De ekkor is a folyamat rendszerint úgy fog alakulni : A forgalmi eszközök szaporodása az egyik országban ott az árakat emeli, a külföldön nyomja, így tehát ott a kivitel csökken, itt emelkedik, miáltal ismét a nemesérczek

[1]) Jaffé : Míg azelőtt az idegen váltóárfolyamok állása némileg biztos mértéke volt az előrelátható aranyáramlásoknak, ma néhány, kevés kézen keresztülmenő óriási transactio folytán az értéktőzsdén, az egész fizetési mérleg heteken át teljesen más képet mutat. (Das englische Bankwesen. Lipcse, 1905. 171. l.)

eloszlásának az a szabálya áll elő, mely Ricardo szerint az egyes országok viszonyaiból természetszerűen kialakul.

Legalább szabály szerint. Kivételek nincsenek kizárva. Új nemesérczlelhelyek felfedezése, hatalmas hadisarcz, a forgalomból kivont nagy nemesérczkészletek forgalomba hozatala, a mint az a történelem folyamán többször bekövetkezett, a külkereskedelemre bizonyára nagy befolyást fognak gyakorolni. Már fent említést tettünk az ausztráliai aranytermelés esetéről. Az aranytermelés óriási emelkedése számos oly árú behozatalát idézte elő, melyek más körülmények között inkább a kivitel tárgyai voltak.

Még egyre akarunk utalni. Minthogy, mint fentebb említettük, a nemzetközi forgalomban a pénz, illetőleg a nemesérczek hasonlókép mint árúk szerepelnek, holott a belforgalomban az törvényes fizetési eszköz és értékmérő, ebből következő különbség támad. A belforgalomban ennek következtében a pénz értékét változatlannak tekintjük; a pénz maga minden érték mértéke, tehát maga értékben állandó. A nemzetközi forgalomban pedig a pénz árú és mint árú természetesen értékben változó. A belforgalomban a nemesércz értékhullámzása bizonyos határig nem létezőnek tekintetik, a külforgalomban pedig pontosan tudomásul veszszük a nemesérczek értékének változását. Ily értelemben a külforgalomban az árúk értékelése pénzben kifejezve pontosabban történik. A belforgalomban az árak hullámzása ennek folytán, mivel a nemesérczeket értékben változatlannak tekintjük, mindig az árúk értékében bekövetkezett változásokra vezetendő vissza, de a külforgalmi árak esetleg a nemesérczek árváltozásait tükröztetik vissza.

Abból a feltevésből indultunk ki, hogy a külkereskedelem tulajdenkép árúknak, javaknak cseréje. Ez természetesen mindig egy-egy ország egész kereskedelmére vonatkozik. Az egyes kereskedelmi transactióknál a pénz mint érték ugyanazt a szerepet viszi, mint a belforgalomban. A milliárdok, melyeket a külkereskedelem forgalomba hoz, árúkban cseréltetnek, nem pénzben, hisz az nem is volna kivihető. Viszont a belkereskedelemről is végre mondhatnók, hogy egészben véve az is csere árúkban, a pénz csak vehiculum és a forgalom óriási összegei tudvalevőleg esetleg a forgalmi eszközök igen szerény készletével eszközölhetők.

Ha általában a pénz, illetőleg a nemesérczek befolyása a külkereskedelemre latensnek tekintendő, úgy ezt a felfogást mégsem lehet átvinni a pénzforgalom, illetőleg a valuta bizonyos alakulására. Csak mellékesen legyen említve, hogy már az érczneк verdedíja alkalmas bizonyos módosítás előidézésére, a mennyiben az mint akadály, mint a comparativ költségek eltolása tekinthető. De különös figyelmet érdemel a megromlott valuta-rendszer. Egy elértéktelenedett, agióval terhelt papirpénz, és a mi erről áll, áll más deteriorált valutáról, mint ezüstvalutáról, különböző irányban fog a külkereskedelem alakulására befolyást gyakorolni. Mindenekelőtt ilyen papirpénz kiszorítja a fémpénzt és nagyrészt külföldre hajtja. Külföldön — a nemesérczpénz utáni kereslet nem változván — a nemesércz értéke csökkenni fog. A külföldre szorított nemesérczpénz árúkra fog cseréltetni; árúk fognak tehát a külföldről a belföldre kerülni, még pedig az eddiginél drágább árak mellett. Ez tart míg a belföld nemesérczkészlete eltűnt, melynek visszaáramlását a papirpénz megakadályozza. Továbbá mutatkozik a papirpénz hatása a külforgalmon abban, hogy az mint kiviteli praemium érvényesül, minek folytán a bevitel csökken, a kivitel emelkedik.[1]) Ez következőkép megy végbe. Minthogy a külföld nemesérczczel fizet, melyet a kivitellel foglalkozó termelő vagy kereskedő otthon papirpénzben vált fel, úgy mentől kevesebbet ér a papirpénz, mentől nagyobb a disagiója, annál több papirpénzt fog ő a külföldön nyert nemesérczért kapni, a mi a kivitelt mesterségesen fokozza, esetleg tényleges veszteség mellett is. Tegyük fel p. hogy két országban a métermázsa czukor termelési költsége 60 korona aranyban és a termelési költségek ily állapota mellett kereskedelem czukorban nem jön létre. Most az egyik országban behozatik a papirvaluta; a papirpénz disagiója szemben az aranynyal 50%. Következmény: a belföldön a czukor árát 90 koronával kellene jegyezni és a külföldön, ha czukor kivitetnék, annyi nemesérczet kellene kapni, a mennyiért belföldön 90 koronát adnak papirban. De a termelőt vagy keres-

[1]) Érdekes, hogy az ellenkező nézetnek is vannak képviselői. Az a nézet, hogy a papírpénzforgalom a bevitelt emeli. Így Cairnes (Some leading principles, international values. 83. l. s. k.).

kedőt esetleg csábítja a külföldre egy alacsonyabb ár is; ő eddig 60 koronát kapott — igaz aranyban —; most kiviszi 56 koronáért, mely itthon 84 koronát ér papirban, mely ár látszólag igen előnyös, de csak látszólag, mert nem nyereséget hoz, de veszteséget. Nyereség csak akkor állhat be, ha a termelő bizonyos kiadásánál, mondjuk a munkabéreknél, az agio hatása nem érvényesül, ő papirban is csak annyit fizet, mint azelőtt aranyban. Azonban akkor az ő nyeresége nem a termelés és áralakulás, hanem a jövedelemeloszlás eredménye, a mennyiben bizonyos osztályok jövedelmökben megrövidíttetnek, a kik vagy helyzetüknél vagy tájékozatlanságuknál fogva nem képesek jövedelmöket az agiónak megfelelően emelni. A papirvaluta ily módon befolyásolhatja a külkereskedelmet, de az által is, hogy a vele járó bizonytalanság és értékingadozás kedvezőtlenül hat annak alakulására.

Nagyon messze vitt abstractiók alkalmasak arra, hogy egyes tényezők szerepét jobban lássuk, de az egész alakulásról helyes képet nem nyujtanak. Igy bizonyos, hogy a külkereskedelem befolyásolása a fizetési eszközök hullámzása folytán csak ritkábban, hosszú idő multán és nagyobb intensitas mellett okozhat mélyebb változásokat a nemzetközi viszonyokban. Végelemzésben a külkereskedelem az egyes országok termelési, illetőleg fogyasztási viszonyain alapszik, azon, hogy az egyik ország természeti termelési viszonyainak, gazdasági fejlődésének megfelelően, az egyik árúból többet termel, mint saját szükséglete, tehát a fölösleget kiviszi, ellenben a másik árúból a szükségletnél kevesebbet termel, a hiányt tehát a behozatal útján pótolja. Nem igen fordul elő természetesen, akárhogy alakul a fizetési mérleg és a váltóárfolyam, hogy Tokaj, vagy Reims, Bordeaux, Malaga borfeleslegüket, Sheffield aczélárúit, Newcastle, Cardiff szenet nem vinne ki, mert az illető területek termelési viszonyai olyanok, hogy e kivitel azoknak természetes, szükségszerű folyománya. Ezt oly könnyen nem lehet változtatni és némely árúkban tudvalevőleg a termelés által szabott iránya a kivitelnek évszázadokig tart. A jelenség mértéke változhatik, de nem a lényeg, mivel annak eleme természeti, történeti, gazdasági viszonyokban rejlik.

6. A nemzetközi mérlegek.

Főleg a nemesérczáramlások megítélésére szükségesnek találták bizonyos mérlegek felállítását. Igy a mercantilisták felállították a kereskedelmi mérleget, az árúbevitel és kivitel összehasonlítását. Midőn ezen mérleg hiányosságát és megbízhatlanságát messzebbmenő következtetésekre felismerték, felállították a nemzetközi fizetési mérleget, mely a nemzetközi (és közvetve a nemzeti) viszonylatokból eredő gazdasági helyzetről már mindenesetre tökéletesebb képet nyújt. Ezzel sem megelégedve, újabban javasolták — e javaslat tulajdonkép Smithre nyúl vissza — a gazdasági mérleget, a nemzet összes termelésének és fogyasztásának összehasonlítását. Nem akarjuk e fontos kérdést csak úgy mellékesen elintézni. Csak annyit jegyzünk meg, hogy még messze vagyunk attól, hogy a gazdasági mérlegek kérdését megoldottnak tekinthessük, ennek már a statistika tökéletlensége is útjába áll. Mindenekelőtt azzal kellene kezdeni, hogy egyes részletmérlegek felállíttassanak és azok tökéletesbítése sikerüljön. Ilyen részletmérlegek volnának: 1. az árúmérleg; 2. a hitelmérleg, a távirdának és telephonnak a mai forgalomban való nagy szerepe mellett, egyik legnehezebben megoldható feladat; 3. a nemesérczmérleg; 4. a közlekedési, fuvarozási vállalatok mérlege; 5. a nemzetközi utazások, fürdőzések, expeditiók, be- és kivándorlás mérlege. Nem szükséges megjegyezni, hogy ezek az egyes mérlegek egymással szoros összefüggésben állanak; így pl. a kereskedelmi mérlegből részben következtethetni lehet a fizetési mérlegre. Mert a fentiből következik, a mi nem is vonható kétségbe: ha az árúkivitel az árúbehozatalt túlhaladja, — a mi activ mérleget adna a kereskedelmi mérleg szempontjából, ez rendszerint, habár esetleg csak mulólag, az illető ország passiv fizetési mérlegére enged következtetni; ha ellenben az árúbevitel nagyobb mint a kivitel, — a mi a kereskedelmi mérleg nyelvezete szerint passiv mérleg lenne — ebből az illető ország activ fizetési mérlegére kell következtetni. Igy a szavak értelme megfordul, mert a hol a mercantilisták passiv mérleget láttak, ott a fizetési mérleg alkalmasint activ lesz és megfordítva. Mert a beviteli többlet alkalmasint a fizetési mérleg activitását egyenlíti ki, a kiviteli többlet a fizetési mérleg hiányát. Ez persze nem vonatkozik egyes

esetekre, így pl. nem arra az esetre, midőn egy ország külföldön kölcsönt vesz fel, tehát a másik hitelez, mert ez esetben, addig, míg a kölcsönművelet lebonyolíttatik és ha az pl. túlnyomóan árúkban történik, a kölcsönadó ország nagyobb kivitellel, a kölcsönző ország pedig nagyobb bevitellel fog bírni. Hiszen lehet ezt úgy is feltüntetni, hogy a kölcsön felvétele időszakában, mintha a kölcsönadó a szenvedő, a terhelt, a passiv, a kölcsönvevő a kedvezményes, az activ volna. Igy mindenesetre megállapítandó, hogy árúmérleg és fizetési mérleg szoros kölcsönhatásban állanak, mert az árúmérleg hat a fizetési mérlegre és megfordítva. Az említett mérlegek mellett jelenleg még egy mérleg veszi igénybe figyelmünket, a háborús fizetési mérleg. Ez természetesen teljesen más képet nyujt mint a béke fizetési mérlege, sőt képes azt teljesen megváltoztatni. Igy Angliának activ fizetési mérlege volt a háború előtt; nagy kérdés, vajjon olyan lesz-e a háború után. Máris az a majdnem világ csodájaként szereplő eset következett be, hogy az angol sovereignnek disagiója van, az angol sovereignnek, melynek értékét oly megingathatatlan pillérnek tartották a gazdasági világban, mint a világegyetem pilléreit. Pedig mit eredményezett a háború? Először azt, hogy rosszabbodott Angliának kereskedelmi mérlege és így fizetési mérlege, egyfelől a kivitel csökkenése, másfelől az óriási munitiobehozatal következtében; rosszabbult a fizetési mérleg, mert az Angliában levő amerikai értékpapirok felhasználtattak fizetésre és visszakerültek Amerikába. Angliának követelései Amerikával szemben tehát jelentékenyen csökkentek; Angliának fizetni kell a roppant megdrágult fuvar- és hajóbiztosítási díjakat, a gyarmati katonák zsoldját, az Amerikában felvett kölcsönök kamatjait, terhelik a kedvezőtlen árfolyamból származó veszteségek, — mindmegannyi tétel, melyek folytán a háború után Anglia fizetési mérlege egészen más képet fog nyújtani.

A nemzetközi mérlegek tanulmányozása minden a nemzetközi kereskedelemre vonatkozó vizsgálódásnak egyik főtámpontját képezi. Azért nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a statistika idetartozó ágának továbbfejlesztése a külkereskedelem bonyolult viszonyaiba való behatolás egyik fontos követelményét képezi. Mert habár a deductiv módszer egyes hívei — így Cairnes is — előkelően túlteszik magukat a statistikai tábláokon, még

sem szenved kétséget, hogy azok hiányában az elmélet egyik legfontosabb alapzatát nélkülözné.

A külkereskedelem teljes elmélete követelné a tőkeátruházás — de tulajdonkép a munkaátruházás, illetőleg be- és kivándorlás — jelenségének gondos vizsgálatát is. A mi különösen a tőke átruházását illeti, annak jellege főleg abban keresendő, hogy állandó forrását képezi az értékgyarapodásnak a kölcsönző ország számára, mely egyúttal az árúbehozatalra jelentékeny befolyást gyakorol. A tőkeátruházás tetemes része természetesen árúk alakjában történik és ennyiben azon törvények szerint megy végbe, melyeket az árúforgalomra nézve kifejtettünk. Gyakran tőkefelvételek egyáltalában csak abból a czélból történnek, hogy a kölcsönadó államban árúmegrendelések tétessenek, így az angol munitio-rendelések czéljából felvett kölcsönök Észak-Amerikában. Az újabb időben, mint ismeretes, államkölcsönök gyakran csak azzal a feltétellel adatnak, hogy azoknak egy részével a kölcsönadó államban megrendelések tétessenek. A tőkeátvitel árúk alakjában főleg azon esetben bír nagy érdekkel, a hol valamely ország védvámok által gátolja az idegen árúk behozatalát. Ilyen tőkeátvitelek áttörik azt a törekvést, hogy a belföldi piacz a belföldi termelés számára megtartassék. Minthogy pedig főleg alacsonyabb fejlődési fokon álló országok a külföldi tőkepiaczra vannak utalva, míg ezzel ellentétben ép ezek a belföldi termelést védvámokkal védik, itt elég erős ellentétek mutatkoznak.

Még más ellenmondásról teszünk itt röviden említést, mely a tőkeátvitelekkel és a külkereskedelemmel összefügg, tudniillik az egészen mercantilistikus ízű és ép a legelőrehaladtabb államban, Angliában, kedvelt eljárásról, mely szerint a tőkék kiözönlését nemesércz alakjában mindenféle módon gátolják, ellenben a tőke kiözönlését árúk alakjában sokfélekép előmozdítják.

7. A nemzetközi kereskedelem és a jövedelemeloszlás.

Miután most már úgy a termelésnek mint a forgalomnak, illetőleg az áralakulásnak összefüggését a nemzetközi kereskedelemmel vizsgáltuk, még röviden a jövedelemeloszlás és a kül-

kereskedelem közti viszonylatról emlékezzünk meg. A külkereskedelem hatása mindenekelőtt a jószágtermelés termelékenységének fokozása. Két nap munkájával, mondjuk például, most oly termelvények vásároltatnak, melyek eddig három nap munkáját vették igénybe. Minthogy a javak értékét legegyszerűbb alakjában a munka fejezi ki, úgy Ricardóval mondhatjuk, hogy a külkereskedelmi transactiók által a csereértékek nem szaporodnak, csak a javak dologi értéke emelkedik, vagyis a nemzeti jövedelem most az élvezeti javak nagyobb mennyiségéből áll mint azelőtt. Ép úgy bizonyos, hogy a jövedelemmegoszlás, a nemzeti jövedelem elkülönítése földjáradék, munkabér és tőkekamat szerint magában véve nem kell hogy változzék. Ugyanez áll a kivitelre vonatkozólag. Itt is emelkedik a termelékenység, a nemzeti munka kedvezőbb viszonyban cserélődik tárgyi javakra, de a cserélt javak mégis csak annyi munkát képviselnek, a menynyit értük áldoztak. Ez már abból is következik, hogy javak behozatnak, melyekben mind a három termelési erő egyesül. Egészen másképen alakulnak a dolgok, ha termelő erők behozatnak, illetve kivitetnek és ezáltal az azokban való verseny változik. A jövedelemmegoszlás változása bekövetkeznék, ha pl. oly behozatal foglalna helyet, mely közvetlenül a termelő erők arányát és így azok piaczi árát változtatná. Mezei termelvényeknek nagyobb behozatala lenyomja a földjáradékot és vele a munkabért, ellenben emeli a tőkekamatot. Hisz Ricardo szerint ez egyáltalában az egyedüli mód, hogy a nemzetközi kereskedelem útján a tőkenyereség emelkedjék. Emelkedése egyes ágakban azonban hamar ide-odaáramlás által kiegyenlíttetik. Fordítva, a mezei termelvények nagyobb kivitele emeli a földjáradékot és a munkabéreket és csökkenti a tőkenyereség viszonylagos részét. Persze itt is áll, hogy a gazdasági jelenségek nagy bonyolultsága mellett ezzel az esetek tarkasága nincs kimerítve. Így az ipari termelvények behozatala csökkentheti a tőkenyereséget és emeli a földjáradékot és a munkabéreket.

A jövedelemeloszlás tekintetében talán még fontosabb az a kérdés, milyen befolyást gyakorol a változott jövedelemeloszlás a nemzetközi kereskedelemre. Itt különösen annak a kérdésnek van gyakorlati jelentősége, milyen befolyást gyakorol a munkabér változása a külkereskedelemre. Különösen fontos ennek kuta-

tása szemben azzal a nagyon elterjedt nézettel, hogy magas munkabér a kivitelt gátolja. Ezt a felfogást tévesnek kell kijelenteni, mivel a munkabér általános változása a termelő erők másféle eloszlását nem idézi elő. Joggal utal azonban Cairnes arra a körülményre, hogy a külkereskedelemben feltételezett tökéletlen verseny mellett a munkabér változása egyes termelési ágakban a külkereskedelmet befolyásolhatja. Ez áll pl., ha valamely államban a közönséges munkások mellett csoportok tevékenykednek sokkal kisebb igényekkel, mint pl. a kulik. Ilyen esetektől eltekintve, a külkereskedelem csak akkor mutat függőséget a munkabérektől, ha mindkét jelenség együttes következménye egy harmadik tényezőnek. Ha pl. valamely országban a nemesérczmozgalom változása következtében az ország vételereje csökken, akkor a munkabér csökkenni fog, a külkereskedelem is csökkenni fog és az eddig a külföldről behozott árúk egy része belföldön fog előállíttatni. Itt nem a munkabér a közvetlen oka a külkereskedelem változásának, hanem mindkettőnek változása a következménye egy közös oknak. Javakban és absolute kifejezve a külkereskedelem hatása alatt a jövedelemeloszlás tekintetében annak a jelenségnek a bekövetkezése sincs kizárva, hogy külkereskedelmi alakulások több jövedelmi ágra kedvező vagy kedvezőtlen hatást gyakorolhatnak.

8. A nemzetközi kereskedelem és a belkereskedelem összefüggése.

Felmerül a fontos kérdés a külkereskedelemnek és a belkereskedelemnek, illetőleg a beltermelésnek kölcsönhatásáról. Erre vonatkozólag az elméletben kevés felvilágosítást találunk. Marxnál akadunk egy megjegyzésre. Ő azt mondja egy helyen: »Az ipar és kereskedelem viszonyai minden nemzeten belül irányoztatnak a más nemzetekkel való kereskedelem által és függnek a világpiaczhoz való viszonyuktól.«[1]) Hogy minden országnak gazdasági helyzete — főleg magasabb gazdasági fokon — a külkereskedelem által befolyásoltatik, az kétséget nem szenved. De ép oly kevéssé szenved kétséget, hogy a külkereskedelem tekintetében első-

[1]) Neue Rheinische Zeitung. 1. Januar 1849.

sorban irányadó a belső termelés és fogyasztás. Általában itt a kölcsönhatás működik. Bizonyára sokszor a külkereskedelem adja a leghatalmasabb lökést a termelésnek. Így a főnicziai kereskedő lökést adott nagyobb termelésre Görögországban, így a Hanza a Keleti-tenger tartományaiban, így a távolságokat megszüntető modern közlekedéssel fokozódó lehetősége a külkereskedelmi viszonylatoknak stb. De a mellett akárhányszor a belső termelés az elsődleges jelenség új viszonylatok keletkezésénél. Például új, eddig nem termelt értékek fedeztetnek fel, bányatermelvények stb. Ott nem lehet arról szó, hogy a külkereskedelem szülte a belső termelést. És ilyen eset persze igen sok van, a hol egy ország eddig nem termelt javakat bocsát a külkereskedelembe, vagy bizonyos gazdasági rendszabályokkal, mondjuk a közlekedési rendszer javítása által, abba a helyzetbe jut, hogy árúkat bocsásson a külkereskedelembe, melyek ugyan az illető országban eddig is termeltettek, de előbb kivitelre nem kerültek magas szállítási költségek miatt.

9. A nemzetközi kereskedelem előnyei.

A nélkül, hogy itt behatóbban foglalkoznánk a külkereskedelem előnyeivel, mégis néhány megjegyzést követel tárgyunk ezen oldala is. Ma majdnem gúny szól Mill ama szavaiból, hogy a külkereskedelem biztosítja a népek békéjét, holott ép a mostani rettenetes világháborút Angliának monopoltörekvései a külkereskedelem terén okozták. Különben az Angliában uralkodó elméleti felfogást is kétségtelenül befolyásolták saját érdekei. Anglia mindig azt a kereskedelmi politikát védi, mely saját érdekeinek legjobban megfelel.

Ha visszamegyünk Smithre, ki különösen a külkereskedelem kérdésének beható vizsgálódásokat szentelt, így elsősorban azok a fejtegetések vonják magukra figyelmünket, melyekben Smith a kereskedelem hasznosságára nézve különbséget tesz a belkereskedelem, a tulajdonképeni külkereskedelem és az átviteli vagy közvetítő kereskedelem között.[1]) Szerinte leghasznosabb a belkereskedelem, mert mindkét tőke, melyet termékenyít, a belföldéi.

[1]) Wealth of Nations. (London. Nelson and Son. 1869.) 151. l.

a minthogy okoskodásaiban minden transactiót a szerint ítél meg, mennyiben termékenyíti a tőkéket, mennyiben tágítja a belföldi piaczot. A külkereskedelem már sokkal kevésbbé hasznos, mint a belkereskedelem, mert itt a termékenyített tőkék egyike a külföldé, tehát a haszon egy része is a külföldé.[1]) Legkevésbbé hasznos az átviteli kereskedelem, mert itt tulajdonkép mindkét tőke a külföldé és az átviteli kereskedelem haszna csak azon tőkék termékenyítésében áll, melyek ezen kereskedelemnél felhasználtatnak. Különben elismeri Smith, hogy nemcsak az itt érintett mozzanat jön tekintetbe, hanem pl. a tőke forgatásának száma, a mely pedig a távolsággal szabály szerint csökken. De ki kell emelni, hogy különösen egy körülmény fontos szerepet játszik, t. i. a profitráta magassága, mely pedig a külkereskedelemben magasabb lehet, mint a belkereskedelemben. Hogy a belső piacz, melyre Smith mindig súlyt fektet, a külsőt terjedelemben meghaladja, az még világkereskedelmet űző országban, mint Angliában is áll. Angliában a külkereskedelem összegét a belkereskedelem egyhatodára becsülik. Sőt Giffen azt mondja: »A kiviteli iparágakban befektetett tőke és abban értékesített munka az angol iparnak csak egy töredéke. Ha ez a töredék el is tünnék, Anglia mégis nagy és gazdag ország lenne.[2]) Itt is tehát Smith nézete talál megerősítést, hogy a belkereskedelem jelentősége nagyobb, mint a külkereskedelemé. Vizsgáljuk még Ricardo álláspontját is. »A külkereskedelem eredménye — mondja Ricardo — nem az értékek, hanem az árúknak és élvezeteknek szaporodása.«[3]) Egy gabonát kivivő ország kivitelével az árúk egész sorát cserélheti be és azzal sok szükségletet elégíthet ki, melyek különben nem volnának kielégíthetők. Ha pl. két ország czukrot és lisztet cserél, úgy *A* ország 10 napi munkával lisztet

[1]) Ricardo (Works, 212. l.) szellemes módon támadja Smith okoskodását, a mennyiben arra utal, hogy mindkét belföldi tőke két külföldi tőkével áll összeköttetésben, az eredmény tehát nem változik. Mégis Smithnek kell igazat adni, mert minden egyes tőke mégis egy külföldi tőkével együtt dolgozván, az előny egyik része a külföldé.

[2]) Financial essays. (London, 1880.) 146. l.

[3]) Ricardo itt tehát egyenes ellentétben áll a mercantilismushoz. Míg a mercantilismus szerint egy ország csak a külkereskedelem által gazdagodhatik, addig Ricardo azt az álláspontot foglalja el, hogy a külkereskedelem az értékek mennyiségét egyáltalában nem szaporíthatja.

fog termelni és azért kap *B* országtól viszont czukrot oly mennyiségben, mely 10 napi munkával előállítható. Az előny mindkét országra nézve abban áll, hogy az egyik ország 10 napi munkával több lisztet, a másik több czukrot képes előállítani. De a kicserélt javak mindkét oldalon nem képviselnek sem többet, sem kevesebbet, mint 10 napi munkát. A cserélt árúk arányában kifejezésre jut a különböző országok termelékenysége, a mely ismét különböző tényezőknek, természet, faj, gazdaság, politikai hatalom stb. eredménye.

Smith és Ricardo felfogásához hozzátehetjük, hogy a külkereskedelemben a lényeges az, hogy úgy a termelés, mint a fogyasztás közelebb hozatik a termelés, illetőleg a fogyasztás határához. A termelési erők hasznossága fokozódik, a fogyasztás tökéletesbül.

A külkereskedelem emelkedését tehát indokolja, politikai és culturális érdekektől eltekintve, a termelés és fogyasztás tökéletesbedése, minthogy különösen a comparativ termelési költségek hatása alatt — mint fentebb láttuk — a különböző országok előnyei tökéletesebben szerveztetnek. A nemzetközi munkamegosztás nagy jelentősége csak a külkereskedelem befolyása alatt jut teljesen érvényre és azért általában minden népre, minden országra nézve a külkereskedelem előnyeit el kell ismerni. De a mondottakból következik egyuttal a külkereskedelem minden kiterjesztésének észszerű határa, mert a külkereskedelemnek, mint mindennek a gazdasági életben, pontosan megállapítható szerepe van, különösen pedig, ha szem előtt tartjuk, hogy a nemzetközi egyetemlegesség elve bizony sokkal kisebb mértékben érvényesül még mindeddig, mint a nemzetközi versenygés, rivalitas elve.

A külkereskedelem hasznossága Torrens szerint [1]) különösen ott mutatkozik, a hol fiatal országok régiekkel kerülnek összeköttetésbe. A fiatal országokban a külkereskedelem gyorsítja a gazdagodást, a régiekben elhárítja annak akadályát és kitolja a stationär állapot hatását. Új országokban, a hol nem szükséges a kevésbbé jó földeket művelni, sem azokat, melyek jók, de a melyeknek művelése nagy költségeket okoz, a mezőgazdaság termelékenysége rendkívül nagy, míg a gyér népesség és a csekélyebb tőke-

[1]) Essay on the production of wealth. (London, 1821.) 252. l. s k.

készlet folytán, az ipari gépezet és a munkamegosztás hiányos, az ipar termelékenysége tehát csekély. Az ellenkező áll régi országokról. Itt a kényszer, kevésbbé termékeny területek mívelésére átmenni, vagy nagyobb tőkével mívelni a területeket, napról napra nehezebbé teszi a mezőgazdasági termelés fokozását, míg a sűrűbb népesség és nagyobb tőkebőség következtében, az ipar termelékenysége emelkedőben van. Azért új országokban a haladást gátolja az ipari termékek előállításának nehézsége, a régi országokban viszont a mezei termelvények megszerzésének nehézsége. Ezeket a nehézségeket megszünteti a külkereskedelem, mely legnagyobb eredményeit ilyen országoknak összeköttetésében éri el. Azonban ebből következik Torrens[1]) szerint az is, hogy a gazdagodás és a népesség szaporodásával az egyes országokban a külkereskedelem előnyei csökkennek. Mihelyt az új fiatal országok népessége szaporodik, a kevésbbé termékeny területek mívelés alá vétele emeli a nyerstermények termelési költségét és a haladó munkamegosztás csökkenti azok ipari feldolgozásának költségeit. Minden új telepítvényen a nyerstermények árának emelkedésével csökken azoknak kivitele, az ipari czikkek árának csökkenése viszont csökkenti azok behozatalát, míg végre a külkereskedelem azon különleges czikkekre szorítkozik, melyekben az éghajlat, a föld stb. egyiknek föltétlen előnyt biztosítanak a másik fölött. Ezen végeredményképp beálló alakulás miatt Malthus az új és a régi országok külkereskedelmét kedvezőtlenül ítéli meg, a mi, mint Torrens mondja, nem helyes csak annak okáért, mivel ezen kereskedelmi viszonylatok előnyei idővel megszünnek.

Érdekes megvilágítást nyer a külkereskedelem a mostani háborúban, a mennyiben azt látjuk, hogy a központi hatalmak, melyek gazdaságilag jóformán zárt területet képeznek és a hol a javak forgalma többé kevésbé magában zárt körmozgást tesznek, teherképesebbek, mint az entente hatalmai, melyek nem képeznek ily zárt egészet és a melyek arany és adóssági terhek ellenében kénytelenek a külföldtől nagy mennyiségű élelmiczikket, nyersanyagot, munitiót vásárolni. A középhatalmak gazdasági schemája egy zárt kör: a gazdaság termel javakat,

[1]) U. o. 288. l.

nagy mértékben a hadsereg számára, a hadsereg ez ellenében fizetési eszközöket nyújt, a nemzet nemzeti kölcsönökben ezen fizetési eszközöket az államnak ismét visszaadja és így tovább. Így a VI. Edward által concipiált diabolicus eszme, a bekerítés, az elszigetelés, fokozva a kiéheztetés gonosz kísérletéig, melylyel Anglia a központi hatalmakat sújtani akarta, azok javára szolgál.

10. Bevitel és kivitel.

Tekintettel a külkereskedelemből származó előnyökre, az a kérdés is merült fel, vajjon valamely országra nézve a bevitel vagy a kivitel előnyösebb? A merkantilisták a kivitelre, a freetraderek a bevitelre fektették a súlyt. Nagyon kell csodálkozni, mikép lehetett e kérdést a tudományos vizsgálódás központjába helyezni és vele még logikailag gondolkozó főket is zavarba hozni. Természetes, hogy végső kialakulásban behozatal és kivitel egymáshoz tartoznak és el nem választhatók, mert egymást feltételezik. Minden egyes ország szempontjából a kivitel az eszköz arra, hogy az országnak bevitele legyen. A kivitel az eszköz, a behozatal a czél. A czélt el nem érhetem, ha az eszközzel nem rendelkezem. A bevitel hiányra enged következtetni, a kivitel fölöslegre. A kivitel javaknak odaadása, átengedése, a bevitel javaknak megszerzése; a kivitel által tehát az ország javaktól megfosztatik, a bevitel által javakban gazdagíttatik. A bevitel tehát kétségtelenül az, mely közvetlenül előmozdítja a szükségletkielégítést, a kivitel ellenben csak közvetve és így tehát joggal mondhatni, hogy a behozatal az, mely tulajdonkép a szükségletkielégítést tökéletesbíti, de természetesen föltételezi a kivitelt. Ép oly keresett, mint az a kérdés: fontosabb-e a bevitel vagy a kivitel, az a kérdés volna: mi czélszerűbb: venni vagy eladni? Minthogy az eladás bevétellel jár, a vétel kiadással, rendesen az emberek az előbbit hasznosabbnak tekintik. Ez ép a munkamegosztás következménye, hogy az egyes gazdálkodó alanyok életében a termelő, illetőleg az eladó szempontja előtérbe jut, mivel a munkamegosztásos társadalomban tényleg minden ember gazdasági sorsa attól függ, miképen tud

ő mint termelő vagy eladó érvényesülni. Ez a népek forgalmáról is áll. Az a törvény : iparkodjál kivinni, hogy bevinni tudjál, észszerűbbnek látszik, mint az : iparkodjál bevinni, hogy kivihessél. Bevitel és kivitel összetartoznak, bevitel és kivitel feltételezik egymást és így tehát ép oly kevéssé lehet azoknak igazat adni, a kik azt a tanácsot adják, tessék csak bátran és bőven behozni és csak ebben látnak előnyt, így egyes képviselői az angol orthodox iskolának, mint azoknak, kik az ellenkező tanácsot adják és a kivitel fokozását tartják legelőnyösebbnek; a mercantilista tévedéstől, mely csak az országoknak nemesérczekben való gazdagodását tartotta czélnak, tehát az árúbevitel csökkentésére törekedett, egészen eltekintve.

Hogy hová vezet a kiviteli paroxismus végső következményeiben, azt legjobban az a jelenség mutatja, melyet általánosan imperialismusnak neveznek és mely törekvés először csak arra irányult, hogy a külföldi piacz mentül jobban kiterjesztessék, második stadiumban arra, hogy az állam a külkereskedelem terén a legerősebb legyen szemben a többi államokkal, végre harmadik stadiumában, hogy egyedül legyen a nagy világkereskedelemben a többi államok kizárásával. Angliából kiindulva, mely más államoknak ipari államokká fejlődésétől túlságosan féltette — pedig még óriási kiterjedési képessége van a világkereskedelemnek — saját piaczait, többé-kevésbé más nagyobb iparral bíró államok is hasonló czélokat tűztek maguk elé, melyek tudvalevőleg a legújabb kor politikai eseményeit nagy mértékben és sajnálatos módon befolyásolták. Nincs itt a helye, hogy az imperialismus jelenségeit behatóbban tárgyaljuk, csak eredményként nézzük, mely a modern nemzetközi kereskedelemmel szoros összefüggésben áll, annak alakulását sok tekintetben befolyásolja és mely végelemzésben a kivitel túlbecsülésében találja gyökerét. A túltermelést illetőleg a túltőkésítést az imperialismus anyjának, az imperialismust a külkereskedelem és különösen a kivitel kiterjesztésére való törekvés atyjának tekinthetjük. Nem is sejthetjük, milyen következményei lesznek még gazdaságilag és politikailag. Az imperialismus kíséretében látjuk a fajok problemáját, a mint ezt az erős imperialismus és jingoismus felburjánzásának idején Londonban rendezett fajcongressus legjobban illusztrálta. A fajproblema hátterében pedig felvetődik

— a mi némelyek szerint a világpolitika legnagyobb problémája — a sárga veszedelem.

A bevitel és kivitel szerepét igen érdekesen világítja meg a most folyó világháború. Ha a kivitel mindig előnyös volna, akkor az államok háborúban nem akadályoznák meg a kivitelt, pedig teszik tudvalevőleg, még pedig nemcsak hadiszerekre vonatkozólag. Ha a bevitel hasznos volna minden körülmények között, akkor azt nem akadályoznák meg, pedig megakadályozzák. Sőt épen a bevitel megakadályozására van a súly helyezve. Mert a kivitel megakadályozása csak bizonyos termelési ágakat megfoszt a nyereségtől, de azért halálosan nem sérti meg az állam érdekeit, de a bevitel megakadályozása pl. elsőrendű élelmiczikkekben, halálosan érintheti az illető államot, mert nem jut a szükséges árúkhoz, melyek a népesség fenntartására, élelmezésére stb. nélkülözhetlenek, a hadiszerek gyártásához szükséges czikkektől egészen eltekintve. Minthogy azonban a bevitel megfelelő kivitel nélkül lehetetlen, itt is megerősítést talál fentebb vázolt álláspontunk.

11. Külkereskedelmi alakulások a háború után.

Az imperialismus által okozott világháború hatása jó ideig mély nyomokat fog hagyni a külkereskedelem alakulásában. Bizonyos, hogy igen erős törekvések fognak érvényesülni első sorban az egyes államok gazdasági berendezéseinek önállósítására. A háború tanulságai következtében nagyon elterjedt az az érzés, hogy egyetlen fontos termelvény tekintetében sem szabad egy államnak más államtól függni, hanem arra kell törekedni, hogy minden fontos jószág, termelvény, melyre békében vagy háborúban szüksége van, otthon állíttassék elő, a mennyire azt természeti és gazdasági körülmények teljesen ki nem zárják. Nem szenved kétséget, hogy a mennyiben a hadi iparról van szó, ez elsőrendü követelmény. De már nehezebb annak eldöntése, mi az a hadi ipar vagy termelés? A mostani háború legjobban mutatta, mily szoros összefüggésben áll háború és gazdaság. A termelésnek vagy fogyasztásnak bármily téren való megzavarása visszahat a hadi erőre. A háború alatt majdnem az egész termelés hadi termelésé válik. Minden, a mire embernek

szüksége van, arra szüksége van a katonának is, a szoros értelemben vett katonai szükségletein kívül. Tehát az emberi szükségletek egész körének a biztosítása szolgál a haderőnek, nemcsak a munitio, nemcsak az élelem, hanem a jószágok legnagyobb része. Hiszen ha az egész, az állam hadi állapotban van, akkor a rész is háborúban van. Már a munkamegosztás következménye, hogy a nemzeti termelés egészet képez, egyik a másik nélkül nem képzelhető. A katona ruhája hadi szükséglet; de ha ez hadi szükséglet, akkor természetesen a szövet is hadi szükséglet; ha a szövet, akkor a fonál is, ha a fonál, akkor a nyersanyag is, a gép is, a szerszám is, a festék is, a szóda is, a szappan is stb. Hadi szükséglet a hósapka, a kesztyü, a csokoládé, a czukor, a papir, az irón, a hordágy, a látcső, a film, a gyógyszer, a zsineg, a nyomdafesték, a kefe, szóval minden. A front mögött kicsiben jóformán az összes foglalkozásokat folytatják: bányászatot, mezőgazdaságot, sokféle ipart, kereskedelmet, fuvarozást stb., ezen foglalkozások pedig feltételeznek számtalan árúczikket, melyek tehát mind a hadi szükségletek körébe esnek. Mindamellett sajnálatos volna, ha ezen tény végső következményéig érvényre törekednék. Sem az aristotelesi autarkia, sem Fichte zárt kereskedelmi állama, sem pedig holmi Thünenféle elszigetelt állam, de még List Frigyes »magában tökéletes nemzet«[1]) a világgazdaság mai fokán meg nem valósítható. Természetes, hogy a hadsereg számára szükséges összes czikkeknek termelése illetőleg beszerzése a lehetőségig függetlenítendő a külföldtől. Arra kell törekedni, hogy mindazon czikkek, melyek a hadsereg és a népesség fenntartására szükségesek, ezentúl lehetőleg nagy készletekben álljanak rendelkezésre. Hiszen e tekintetben még Smith Ádámra is lehet hivatkozni, a ki a szabad külkereskedelem korlátozását jogosultnak tartotta ott, a hol az ország védelme forog szóban, miért is a nemzeti lobogó fejlesztését a történetileg nevezetes hajózási törvényekkel, tehát a legerősebb protectionismussal jogosultnak tartotta. Azonban a mi a hajózásról áll, azt bátran alkalmazni sok más fontos termelési ágra, mondjuk a kenyér termelésére, a mezőgazdaságra, mert a nélkül sem lehet az ország védelmét biztosítani.

[1]) Nem szólva Sullyről, Colbertről, Vaubanról!

A száz év előtt Ricardo és Malthus között a gabonavámok körül folytatott vitában is Malthus az ország függetlensége érdekében követelte a mezőgazdaság védelmét. Ricardo is érinti e kérdést.[1]) Azt mondja, a szabad gabonabehozatal előnyeit szabatosan lehet megállapítani, hátrányai inkább vélemény dolga. A veszélyek közül — ez ép napjainkban elég érdekes — említi, hogy háború esetében a szárazföldi hatalmak egy szövetsége, vagy Anglia legnagyobb ellenségének befolyása megfoszthatná az országot a szokott ellátástól. De ezzel szemben abban találja a vigaszt, hogy ez az illető kiviteli országokat oly nyomornak tenné ki, hogy ezt semmiféle uralkodó vagy uralkodók szövetsége nem merné népére hárítani, vagy ha merné, a nép ellentállana. Napoleonnak az a törekvése, hogy megakadályozza az orosz nyersanyagok kivitelét, egyik főoka volt Ricardo szerint azon hatalmas ellentállásnak, melyet az orosz nép kifejtett talán a legnagyobb hatalom ellen, mely valaha egy nemzet elnyomására összegyüjtetett.

Kétségtelen, hogy más mozzanatok is fogják a külkereskedelem kialakulását megnehezíteni. Az óriási hadi kölcsönök az országok vételerejét csökkenteni fogják és ez éreztetni fogja magát a külkereskedelem terén. Ezt csak azon államok fellendülése ellensúlyozhatja, melyek a háborúban nem vettek részt és melyek fokozott erővel élhetnek gazdasági fejlődésüknek. A népek között a háború következtében elterjedt bizalmatlanság is éreztetni fogja magát, a hitel megcsappanása, a valuta szabályozatlansága, a nemzetközi kötelékek, szervezetek meglazulása, a nemzetközi kereskedelem szerveinek tehetetlensége stb. A háború megmutatta, hogy milyen kevés tisztelettel viseltetnek egyes államok a tulajdonjog, általában a magánjog iránt, milyen precarius a kötelmi jog, a kereskedelmi, a tengeri jog, stb.

A háború különösen a mezőgazdaság tekintetében az eddigi felfogások változását fogja maga után vonni. Az elzárási mérénylete a négyes szövetségnek megmutatta különösen az őstermelésnek, első sorban a mezőgazdaságnak nagy fontosságát, főleg az autarkia szempontjából.

[1]) Works. 382. l.

A munkabérek nagy emelkedése az ipar terén erősen fogja magát éreztetni, mi szintén kihatással lesz a külkereskedelemre.

Bizonyos jelenségek, melyek a külkereskedelemtől, az idegen államoktól való függetlenítés eredményével járnak, már a háború alatt is megállapíthatók. A háború kényszerítette a belföldi termelést sok olyan czikknek az előállítására, mely azelőtt külföldről hozatott ; ezen czikkek közé tartoznak nemcsak a hadfelszerelési czikkek, hanem olyanok, melyek csak tágabb értelemben odatartoznak vagy azok közé nem tartoznak. Ezen czikkek termelését valószínűleg a háború után, béke idején is fejleszteni fogják. Az állam ezen termelési ágak érdekében bizonyára folytatni fogja megrendeléseit vagy másképen támogatja azokat és így ez irányban a függetlenítés okvetlenül be fog következni.[1]) A mi különösen hazánkat illeti, érdekes, hogy az új korszak Magyarország gazdaságát épen abban a stádiumban találja, melyben mezei termelvényeivel már nem annyira keresi fel a külföldi piaczokat, viszont ipari termelése erőteljesen halad az önállóság felé. Egyes czikkek tekintetében természetesen a külföldi piacz, sőt még az entente államok piacza is szerepet fog játszani, bár egészben véve ezekkel a háború előtt is Magyarország közvetlen kereskedelme csekély volt, mint ezt a következő számok mutatják. Esett (1913) Magyarország

	behozataláből	kiviteléből
Szerbiára	0·5	1·0
Angliára	1·9	3·5
Belgiumra	0·3	0·2
Franczia országra	1·2	1·1
Oroszországra	0·5	0·6
Olaszországra	1·4	2·1
Összesen	5·8	8·5

[1]) A háború abban a tekintetben is érdekes tanulságokat nyujt, hogy miképen csökkenthetők azok a zavarok, a melyeket a külkereskedelemnek a háború által okozott megakadályozása magával hoz. A mi a csökkent bevitelt illeti, úgy e tekintetben a következő segélyző intézkedéseket látjuk: *a)* a szükségletek leszállítása ; *b)* a szükségleteknek belföldi termelvényekkel való kielégítése ; *c)* a szükségletek kielégítésének elhalasz-

Az egész behozatalból esik tehát azon államokra, melyekkel most harczban állunk és a melyekkel alkalmasint a béke után is alig fog teljesen helyreállani a kereskedelmi intercursus, 5·8, a kivitelünkből 8·5%, a mi mindenesetre jelentéktelen és még ha a forgalom teljesen megszűnnék, a mi lehetetlen, ez más államokkal folytatott kereskedelem által bizonyára kipótolható.

És e kereskedelem bizonyára részben nélkülözhető is. Mire való nekünk a franczia bor vagy kosmetika vagy ámításra szolgáló gyógyszer? Ezekről könnyen lemondhatunk. A mely ipar nálunk lassabban fog megerősödni, a vegyészeti ipar, abban Németország annyira túlszárnyalta a külföldet, hogy azt még Anglia és Amerika is kénytelenek igénybe venni.

A háború mintha régi vitákra adna feleletet, mintha Ricardóval szemben Malthusnak, Smith Adammal szemben List Frigyesnek adna igazat és tényleg látjuk, hogy ez utóbbinak neve Németországban új fényben tündököl.

Azonban, ha a felsorolt tényezők a fejlődést oda irányítják, hogy az autarkia eszméje jobban érvényesüljön, van más nem kevésbé fontos mozzanat, mely a külkereskedelemre valószínűleg fejlesztőleg fog hatni. Itt első sorban szem előtt kell tartani, hogy a háború okozta óriási terheket csakis nagyobb termeléssel lehet elviselhetővé tenni, a többlettermelésnek pedig a külkereskedelem útján kell piaczot teremteni.

Kétségtelen továbbá, hogy teljes elzárkózás és arra való törekvés, más államoktól teljesen függetlenné válni, nagy emberiségi érdekekkel összeütközik. Valóban beszámíthatatlan hóbort, ha egy franczia nemzetgazda a gazdasági háborúnak örök időkre való folytatását hirdeti. Kétségtelen, hogy a mennyiben a mostani két hatalmi csoport a háború kö-

tása; *d)* régi készletek felhasználása; *e)* a belföldi termelés átalakítása és esetleg pótlóczikkek termelése (ez a napoleoni szárazföldi zárlat alkalmával is történt.) A mi a csökkent kivitelt illeti, ezen a következő módon lehet segíteni: *a)* a termelés megszorítása által; *b)* a termelés más irányba terelése által; *c)* állami megrendelések által; *d)* magánosok által való megrendelés, illetőleg későbbi szükségletek előleges biztosítása által; *e)* a béke idejére készletek gyűjtése, raktározása által. Ezen módozatok egy része a mostani háború alatt is üdvösen felhasználtatott és ez jelentékenyen csökkentette is a külkereskedelem megakadásával járó bajokat.

vetkeztében a megkötött béke után is hosszú ideig egymással szemben elkülönítésre törekednék, úgy másfelől a csoporton belül, a szövetséges államok gazdaságilag bensőbb szövetségeket fognak alkotni, mely feladat megoldása már erősen foglalkoztatja a szellemeket.

A mi gazdasági politikánknak is legfontosabb problémája a szövetséges államoknak és különösen Ausztria—Magyarország—Németország jövőbeli kereskedelmi politikájának helyes megállapítása mint következménye a helyzetnek és mint a jövő követelménye. E három államnak a háborúban kipróbált politikai szövetsége alapján remélhető, hogy a szövetség kereskedelmi politikája új korszakot nyit meg előttünk, melyben a mi gazdaságunk nagyobb feladatok, nagyobb célok szolgálatába fog lépni és hazánk népe a gazdasági élet egy magasabb fokára emelkedvén, megszünik az a szomorú helyzet, hogy dolgos népének egy része szegénységben él, egy része pedig egyenesen kénytelen hazájából kivándorolni.[1])

Látjuk az előrebocsátottakból, hogy a világháborúnak jelentékeny befolyása lesz a világkereskedelem alakulására. Az elmélet számára pedig azt a következtetést kell levonni, hogy a gazdasági tényezők magukban véve nem egyedül döntők[1]) és hogy a külkereskedelmi jelenségek magyarázatánál más tényezőket is kell figyelembe venni. E tényezők közé tartoznak imponderabiliák, mint a népek szokásai, hajlamai, vonzalmai stb., mint azt fentebb egy jellemző példával kimutattuk. Elsősorban pedig tartozik e tényezők közé a politikai élet, főleg napjainkban, midőn a nemzeti gazdaság, a nemzeti jólét elsőrangú politicum. A külkereskedelem a politikai világerők von-

[1]) »Ama siker után, melyet különböző amerikai iparágak a költséges termelés daczára a világpiaczon elértek, el kell fogadni, hogy az ár a versenynek nem egyedül döntő tényezője. Inkább az szükséges, hogy a vevő szükségletét, ízlését és kívánságát tekintettel minőségre, stilusra, alakra, színre, kiállításra stb. tanulmányozhassák és a legjobban kielégítsék, hogy csak azt kínálják és szállítsák, a mi neki tetszik és a mit használhat és ót előzékenységgel és a nyujtottaknak czélszerűsége és tökéletessége, valamint hibátlan és megbízható üzletvezetés által lebilincseljék.« (Klein, Amerika u. der europäische Krieg, Neue Freie Presse 1915 október 10.)

zódásának és taszításának van alávetve, diplomatiai és háborús actiók nagy befolyást gyakorolnak. Hajdanta a velenczei diplomatia a híres relazionik tanusága szerint külkereskedelmi actiókkal volt elfoglalva; az angol diplomatia is évszázadok óta az egész világon külkereskedelmi actiókon dolgozik. Egy Bismarck és egy Moltke, a diplomatia és a kard, új irányokat szabnak a világkereskedelemnek és kizökkentik évszázadokon át megszokott medréből. A mostani világháború is hasonló következményekkel fog járni. Nagy változások előestéjén állunk és balgaság az ellenkezőt állítani.

TARTALOMJEGYZÉK.

		Oldal
1.	A nemzetközi kereskedelem fogalma és természete	3
2.	A comparativ termelési költségek elmélete	16
3.	A comparativ termelési költségek elméletének bírálata	34
4.	Nemzetközi kereskedelem és áralakulás	39
5.	A nemzetközi kereskedelem és a nemesérczforgalom	47
6.	A nemzetközi mérlegek	56
7.	A nemzetközi kereskedelem és a jövedelemeloszlás	58
8.	A nemzetközi kereskedelem és a belkereskedelem összefüggése	60
9.	A nemzetközi kereskedelem előnyei	61
10.	Bevitel és kivitel	65
11.	Külkereskedelmi alakulások a háború után	67

BRANKOVICS GYÖRGY

RÁCZ DESPOTA

BIRTOKVISZONYAI MAGYARORSZÁGBAN

ÉS A

RÁCZ DESPOTA CZÍM.

PESTY FRIGYES

LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1877. január 2-ki ülésén.)

BUDAPEST, 1877.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest. 1877. Nyomatott az Athenaeum r. társ. nyomdájában.

Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországban és a rácz despota czim.

Zsigmond király, nagy birodalma ügyeit már sok év óta folytonosan Budáról igazgatta, midőn a hóditó török nemzet Európa második metropolisát Byzanczot fenyegette, és magát állandólag e világrészben megfészkelni készült. Byzancz 1422. évben egy ujabb heves ostromot állott ki és bukását ez uttal csak azon körülmény hárítá el, hogy II. Murad szultán szükségesebbnek találta Ázsiába fordulni, egy ottani lázadás elnyomására. II. Manuel görög császár érezvén, hogy az enyészet mindinkább hangosan kopogtat fővárosa kapuján 1423. év végén Budára jött, hogy Zsigmondnál segélyt keressen, de majdnem két havi tartózkodás után siker nélkül. Nem sokára bekövetkezett halálával, utódjára Palaeolog Jánosra örökítette át azt a gondot, hogy a roskadozó görög birodalmat külsegedelemmel fentartsa. Palaeolog János előbb Velenczére azután szintén Budára utazott, a nyugati hatalmak támogatását felkérendő. Minthogy akkor II. Murad zultánnak szintén békére volt szüksége, hogy szabad keze legyen Moreában és Havasalföldön, 1424. évi junius és julius havában szintén követeket küldött ajándékokkal Budára, és minthogy a hasonlókép ott tartózkodó Lazarevics István, a zultán kivánságát nagyon ajánlotta, Zsigmond király, ki különben is a huszitákkal nagyon el volt foglalva, két évi fegyverszünetet kötött a zultánnal. Palaeolog Jánost pedig azon reménynyel biztatta, hogy ezen két év eltelte után, az ő érdekében lehetőleg legtöbb részvétet fog tanusitani.

Lazarevics István budai tartózkodása ideje alatt mint vazallus viselte magát, és hihetőleg már akkor kezdte meg

az alkudozást Zsigmond királylyal és a magyar főrendekkel, mely által Brankovics Györgynek az örökséget Szerbiában kivánta biztositani, és mely törekvésében két évvel utóbb czélt is ért, a Zsigmond által Tatán kiállított szerződés erejével.

Ezen szerződés képezi értekezésünk kiinduló pontját, és általában hazai történetünknek is egy nevezetes mozzanatát. [1])

A gyermektelen és elvénült Lazarevics István kérte, hogy nővérének fia Brankovics György Magyarország főnemesévé, és mint ilyen az országtanács tagjává avattassék, hogy Szerbország nevezett Brankovicsnak és törvényes férfiutódjainak a magyar korona fenhatósága alatt biztosíttassék azon esetre, ha Lazarevics despota férfiörökös nélkül kimulna. Maga részéről Lazarevics még arra kötelezte magát, hogy bizonyos, különösen Magyarországra nézve fontos várakat, melyekre nézve a magyar királynak részint magszakadás, részint hosszas birtoklás következtében világos joga van, halála után Magyarországnak visszaadandja, egyszersmind esküvel hűséget fogad Zsigmond királynak és Magyarországnak azon kötelezettséggel, hogy szükség esetén az anyaországot egész hadi erejével segítendi. Azon esetre, ha Brankovics György is férfiörökös nélkül meghalna, egész Szerbia Magyarország rendelkezésére visszaszálljon.

Mindezekért Zsigmond király arra kötelezte magát, hogy Szerbiát egész hatalmával a törökök ellen megvédendi. Arról, hogy Zsigmond király a Szerbiában neki átadandó várakért Brankovicsnak cserében magyarországi birtokokat átengedjen, az egész szerződésben nincs szó, sőt inkább a szerződés szövege igy hangzik, hogy Zsigmond király Lazarevics despota magtalan halála esetére Szerbiát Brankovics Györgynek örökösödési joggal át fogja adni, a szerződésben névsze-

---

[1]) A szerződés teljes szövegét legelőször közölte Engel: Geschichte von Serwien und Bosnien 370—372. lap. Listhi Sebestyén kéziratából. Közölte továbbá Fejér Cod. diplom X. 6. köt. 809—813. lap, és némileg javított szöveggel Szalay László: A magyarországi szerb telepek jogviszonyai az államhoz 119—122. lap, de szintén nem eredetiből. A szerződés kelt 1426. évben Tatán, de napja nincs kitéve. Zsigmond király a nevezett évben május 8-ától junius 6-ig tartózkodott Tatán. Horváth Mihály azt irja, hogy a szerződés 1426. ősz elején köttetett meg.

rint említett várak és birtokok kivételével, mi által Zsigmond király kétségkivül azt akarta kijelenteni, hogy magát nemcsak ezen várak, hanem az egész tartomány tulajdonosának tekinti.

A Zsigmond király által magának fentartott várak a következők:

Thyznicza-vár és tartozandóságai Ozaz [1]) kerületében.

Szakol [2]) vár, a polanchi [3]) kerületben, a mely kerületben egykor Hervoya ur Brodar és Szomszéd (szerbül Zvonized) várakat épitette. Egyszersmind azon jószágok és birtokok, melyek Szakol-vár közelében néhai Dragisa és Halap urakat illették, magtalan haláluk miatt azonban, a magyar királyra szálltak.

Macsó-vára és tartozandóságai, a melytől a macsói bánság vette elnevezését.

Hasonlókép Chaztha fia Lászlónak minden birtoka, melyek magtalan halála következtében szintén a királyra szálltak. Ezen birtokok névszerint nem soroltattak elő.

A *bythwai* kerület. Itt egykor királyi vár létezett, mely a lázadó Horváthy László kezébe esett, a honnan Koroghy István által kiüzetett. [4])

A *felső-abnai* és *alsó-abnai* kerület.

A *padioi* kerület, Abna közelében. [5])

A *neprichowi* [6]) kerület.

---

[1]) Engel és Szalay szövegében Ozach. Dimitrijevics Milan: Gyurgye Brankovics című életrajzában ezen Thusnitzáról ugy vélekedik, hogy ez tán hibás leirása a Ljeschnica vagy Losnica névnek.

[2]) Engelnél Zackel és Zackol, Fejérnél Zahol és Zakol.

[3]) Engelnél Polanz, Dimitrijevicsnél: Poljane.

[4]) Lásd Zsigmond király 1388. évi levelét Koroghy István javára. Fejér X. k. 415. lap.

[5]) Mily zavar van az oklevél szövegében mutatja következő összehasonlítás Engelnél: Item tenutis et districtibus Felsewabba et Alsowabna vocatis, item districtu Radio vocato penes Abria existente. Fejérnél: Item tenutis et districtibus Felsewatna existentibus. Item districtu Padio vocato penes Abna existente. Szalay is Radio kerületről szól. Dimitrijevics ezen abnai kerületről hallgat. A Radio nevet helyesen Radjevinára magyarázza.

[6]) Engelnél: Nepryczen, helyesen Nepricsev.

A *ligh*-i kerület, mely a neprichowival határos. Helyesen Ljig.

A *rabas*-i [1]) kerület.

A *Golubara* [2]) kerület.

Belazena-vár (Bela Stena, Fejérkő) minden tartozandóságaival.

Az *ubi* [3]) kerület, az Ub folyó mellett Szerbiában.

A *thamnava melléki* [4]) kerület, a Tamnava folyó mellett Szerbiában.

Nándorfehérvár vára és minden tartozandóságai. Végre *Galambocz*-vára és minden tartozandósága.

Megjegyzendő, hogy Galambocz-váráról nincs említés a szerződés azon szövegében, melyet Fejér közöl, de benne van az Engel által közlött szerződésben. Mindezek után a szerződés még általánosságban oda veti, hogy azokon kivül még mindazon várakat, tartományokat, megyéket, városokat és községeket Szerbiában Zsigmond király a maga és a magyar korona számára fentartja, melyek egykor Nagy Lajos király által birattak, vagy időnkint Magyarországhoz tartoztak.

Midőn Lazarevics István végnapjait érezte közeledni, Brankovics Györgyöt Szrebernikre hivatta betegágyához, és őt a bojárok által szerb despotának elismertette és még a végpillanatokat is jótékony intézkedésekre fordítván, meghalt 1427. év junius 19-én. [5]) A tatai szerződés téntája még alig száradt meg, és Zsigmond király az azzal magára vállalt kötelezettségnek már derekasan megfelelt, minthogy Maróthy János macsói bánt még ez év végén hadsereggel Oláhországba indította. A szerencse kedvezett a magyar fegyvernek, mert Maróthy János a törökök pártfogoltját Radul vajdát elüzte, és Zsigmond hivét, Dán vajdát 1427. év elején a fejedelmi

[1]) Engelnél és Szalaynál Rabus. Dimitrijevics ezen kerületről hallgat.

[2]) Engel Kohiobara, Fejér Cullubara, Szalay Holuvbara.

[3]) Engel és Szalay: Ws. Fejér Wb.

[4]) Engel: Thalm labemeleko zárjelben: Thamama Weleke, mit Szalay is elfogad. Fejér: Thamlawámelek.

[5]) Ezen időt fogadja el Engel: Serwien 369., és Geschichte des ungr. Reichs II. 320. lap. Utána Hammer: Geschichte des osmanischen Reichs, I. 331. lap.

székbe beültette. [1]) Ezen hadjárat elvonta a török hadsereget Szerbiától, mely ennélfogva könnyebben is lélekzett.

Lazarevics meghalván, utódjának feladata lett volna, a tatai szerződésben Magyarországnak fentartott várakat és kerületeket Zsigmond királynak átadni. De a dolog már kezdetén nem nagyon simán ment, a mire világosan mutat azon körülmény, hogy Zsigmond király 1427. év auguszt. havában Orsova felé kerülve, már szept. havában, tehát rövid időre Lazarevics halála után, személyesen jött le Nándorfehérvárra, még pedig hadsereg élén, melylyel holnapokon át táborolta körül a vár környékét. Ily módon a fegyveres hatalomnak latba vetésével lehet elhinni, a mit Zsigmond király az 1437. évben Tallóczy Matkó és Frank javára kiadott adománylevélben mond, hogy Nándorfehérvár, mely az előtt István despota kezében volt, annak halálával csakhamar (mox) Zsigmond királynak átadatott. [2]) Abban, hogy Zsigmond király 1428. évben jószágadományozásokkal jutalmazá Szentlászlói Márkot, ki Ujlaki László banderiumában vitézül szolgált, és nevezetesen *in conservatione* castri nostri Nándoralbensis érdemeket szerzett, szintén bizonyítványát látom annak, hogy Nándorfehérvár nem egészen Brankovics önkéntes akaratából adatott át, mert a király leküzdött nehézségeket jutalmazott fent, és ezek vajjon micsoda részről származhattak akkor, ha nem Brankovics részéről. [3])

Engel azon állítását, mintha Zsigmond király már 1436. október 31-én Belgrádon kelt levelet kiadott volna, a miben nyilvános jelét látja annak, hogy Zsigmond király akkor Brankovicscsal értekezleteket tartott, magaménvá nem tehetem azon okból, mert Zsigmond király 1426. évben még nem volt Belgrádon. Ott volt azonban a következő évben, hadseregével együtt szept. elejétől az év végeig, sőt még 1428. évben

---

[1]) Még ugyan ezen 1427. év április 6-án Hosszumezőn kelt levelével jószá adománynyal jutalmazta Zsigmond király Kállay János vitézségét, ki Maróthy János zászlói alatt harczolt. (Fejér X. 6. köt. 876. lap.)

[2]) Eredeti oklevél a Nemzeti Muzeumban.

[3]) Gyulafehérvári káptalan levéltára.

is a tavasz nyiltáig. [1]) Nem állhat meg Engel azon vélekedése sem, hogy Zsigmond király Brankovicscsal Galambócz vára visszavételének módjáról értekezett volna; az ily értekezletre egy nagy ország királya nem jelenik meg hadsereggel, és nem is olvassuk sehol, hogy Brankovics hadcsapatai is részt vettek volna a Galambócz-vár elleni hadi működésben, a mi egyuttal azt is tanusítja, hogy a viszony Zsigmond király és Brankovics közt már kezdetben némileg feszült volt. Különben Engel egy másik helyen maga is elismeri, hogy Brankovics György, a várak átadását kihuzta, [2]) de vélekedése szerint azért, mert Zsigmond király, ki lengyel, cseh és német országos és egyházi ügyekkel el volt foglalva, maga sem sürgette a szerződés életbeléptetését.

Azon várak közt, melyek a tatai szerződés szerint Zsigmond királynak lettek volna átadandók, Galambócz-vára is neveztetik. De ennek átadása különös nehézségekbe ütközött. Még Lazarevics István valami Jeremiás nevü hű szolgájának 12,000 aranyat igért jutalmul, melyeket azonban készen nem birván, ezen szolgájának ideiglenesen Galambócz várát adta zálogba. Az lett volna tehát a teendő, hogy Zsigmond király a kiváltási összeget azon szerb bojárnak lefizesse, és a várat Magyarország déli határainak biztosítására megszállja. Zsigmond király azonban mint sokszor, most sem rendelkezett pénzzel, egyedül jogára támaszkodott, mely a kiváltás kötelességét kirekeszté, és Lazarevics István oklevelének valódiságában kételkedett, a despotának pecsétjét pedig hamisnak és utánzottnak találta. A szerb bojár erre Murat zultánhoz fordult, ki épen ez időben Szerbiába betört, tőle pénzt kapott, és személyesen vezetett egy török csapatot Galambócz-vár elé, mely azt azonnal megszállta. [3])

Ezen körülmény idézte elő a következő év hadjáratát Magyarország részéről, melynek érdekei oly élénken koczkáztattak. A magyar hadsereg már 1428 ápril végén táborolta

---

[1]) Ráth Károly: A magyar királyok hadjáratai, utazásai stb. Második kiadás, az 1426., 1427., 1428. évek.

[2]) Serwien und Bosnien 378. lap.

[3]) Dlugoss elbeszélése után Engel: Serwien und Bosnien 372. lap.

körül Galambócz-várát. E hadjárat alatt a hősies feláldozás éz fényes vitézség számos jelenete fordult elő, de a kis magyar hadsereg a háromszorta nagyobb török ellenében nem jöhetett kedvező eredményre és nagy veszélyben forgott. Galambócz azért török kézen maradt, a magyar hadsereg pedig a Duna balpartjára átszállván, Murat győztes hadai szabadon pusztíthatták egész Szerbiát. A pusztításnak akkor vetett véget a zultán, midőn Brankovics György 50 ezer arany évi adót igért, és Magyarországgal való minden összeköttetésének megszakasztását igérte. [1])

Nándorfehérvárnak Zsigmond kezébe való átadásának ideje, hazai íróinknál nincs kellőleg meghatározva. Foglalkozzunk tehát ezen kérdéssel. Zsigmond királynak legkorábbi levele, mely Nándorfehérvárból kelt, 1427. szept. 10-éről szól, és ezen idő után elég sűrűen követik egymást. Innét kelt a királynak egy másik levele november 7-éről, a melyben Nándorfehérvárt a macsói bánság hatóságától függővé teszi, és a városnak — Civitatem *nostram* Nandoralbensem — különféle szabadalmakat engedélyez, melyek különösen az ottani kereskedés emelésére czéloztak. Többi közt rendeli, hogy sem a Sopronból ide meghivott iparosoktól, sem másoktól, kik bár honnan Nándorfehérvárra költöznek, utjokban senki és sehol vámot ne szedjen. Mindez arra mutat, hogy Zsigmond király Nándorfehérváron mint valóságos uralkodó lépett föl, és hogy a kifejezés *Civitas nostra* a szó legszigoruabb értelmében veendő. Nem lehet figyelem nélkül hagyni, hogy Zsigmond király az idézett levélben egy általa kiadott más levelére hivatkozik, melyben Nándorfehérvár szabadalmai részletezve vannak. [2]) Mi által nincs ugyan az mondva, hogy ezen utóbbi levél már korábbi években kelt volna. — Két nappal később ugymint november 9-én Zsigmond király a Bathwai István és Aszófői Lőrincz közt, Kövesd és Örményes nevü birto-

[1]) Engel téved, midőn a Galambócz elleni hadjáratot 1427. évi május havára teszi; téved abban is, hogy Murat zultánnak pénzzel való kielégittetésében a beteg Lazarevics Istvánt is emlegeti Brankovics György mellett. A Galambócz előtt folyt nagy harczok 1428. május végére vagy junius elejére esnek, és akkor Lazarevics már nem volt az élők közt.

[2]) Magyar Történelmi Tár IX. 133. lap.

kokra nézve létre jött egyezséget megerősíti. A keltezés helye »*a mi* nándorfehérvári várunkban.« [1]) És igy ezen diplomatikai formulát folytonosan használta.

Mind ebből méltán lehet következtetni, hogy Nándorfehérvár a fentebbi időben Zsigmond királynak már át volt adva, és hogy midőn Galambócz-vár ostromára indult, a kérdést nem hagyta megoldatlanul hátra.

Vajjon Zsigmond, az első magyar király, ki Nándorfehérváron tartózkodott, a vár megszállása után azonnal külön várparancsnokot nevezett-e ki? nem mondhatjuk. Forrásaink 1430 év előtt ilyent nem említenek, és igy feltehető, hogy miután az időben ugyis két macsói bán együttesen hivataloskodott mindig, [2]) kiknek Zsigmond, mint említém, Nándorfehérvárt alárendelte, Tallóczy Matkó várparancsnokká történt kineveztetéseig, a macsói bánok egyike őrködött Nándorfehérváron; mely alkalommal megemlitjük, hogy 1427. és 1428. években Maróthy János és lévai Cseh Péter, 1429. és 1430. Ujlaky István és lévai Cseh Péter voltak macsói bánok.

Engel azt következteti, hogy Nándorfehérvárnak átadása 1433. év elején történt, és pedig azon körülményből, mert amaz évben már Tallóczy Máté kevei főispán és nándorfehérvári kapitány minőségében fordul elő.

Ha a derék német nyelvü, de magyar érzelmü történetiró az ilyen adatra súlyt fektet, a mint joggal teszi, Nándorfehérvárnak magyar kézbe adását még igy is legalább 1430. évre lehet tenni, mert a Kállay család levéltárában Tallóczy Matkónak két levelét találtam 1430. évből, melyben magát nándorfehérvári kapitánynak czimezi.

Ezen időben a nándorfehérvári kapitányok sora következő volt:

1430. *Tallóczy Matko* (Matko de Ragusio) kevei főispán, (Budai kam. ltár NRA. 1521. cs. 25. sz.) nándorfehérvári kapitány. (Kállay cs. ltára; itt található két levelében érinti, hogy más hivatalai is vannak. Az egyik levél kelt Bedefalván novemb. 29-én, a másik Panczal

[1]) Hazai Okmánytár IV. köt. 290. lap.

[2]) Századok 1875. folyam 458. lap.

faluban Torniszka mellett, deczember 10-én.) Felesége volt Margit, Lévai Péter leánya.

1431. *Tallóczy Matko*, Krassó, Csanád és Keve vármegyének főispánja és nándorfehérvári kapitány. (Kállay cs. ltára.)

1432. *Tallóczy Frank*, Krassó, Csanád és Keve vármegyék főispánja és nándorfehérvári kapitány. (Kállay cs. ltára.)

1432. *Tallóczy Matko*, kevei főispán és nándorfehérvári kapitány. (Magyar akadémiai Évkönyv II. 198. lap.)

1433. *Tallóczy Matko*, kevei főispán és nándorfehérvári kapitány. (Fejér X. 7. k. 466., 468. és 471. lap. és bécsi cs. k. titkos levéltár.)

1434. *Tallóczy Matko*, kunok birája. (Budai kam. ltár. NRA 395. csom. 5. sz.) mint kevei főispán, nándorfehérvári kapitány és a vránai perjelség kormányzója, (Fejér X. 7. köt. 564. lap) mint kevei főispán és kunok birája és a zágrábi püspökség kormányzója. (U. o. 607. lap.)

1435. *Tallóczy Frank*. (Ez évben Comes Kowiniensis etc. irja magát. Nincs kétség, hogy nándorfehérvári kapitány is volt, noha e czímet kiirva nem találjuk.)

1436. *Tallóczy Frank*, Csanád, Keve és Krassó vármegye főispánja, nándorfehérvári kapitány. (Kállay cs. ltárának Regestruma.) Ez évben szörényi bán is volt. (Székely Okmánytár I. 133. lap.)

1437. Ez években nem fordul elő nándorfehérvári kapitány.

1438. De Tallóczy Frank 1437. évben mint szörényi bán és krassói főispán szerepel.

1439. *Tallóczy Frank*, néhai szörényi bán, most nándorfehérvári kapitány és kevei főispán. (Teleki: Hunyadiak kora X. 56. lap és bécsi cs. k. titkos levéltár.)

1441. és 1446. *Hunyadi János* nándorfehérvári kapitány.

1446. *Crepiol*, nándorfehérvári kapitány. (Gr. Sztáray ltár.)

A Galambócz elleni hadjárat meghiusulása Zsigmond királyt azon meggyőződésre vezérelhette, mennyire szükséges, hogy a tatai szerződésből reá háromló előnyöket, mielőbb érvényesítse. Azért Zsigmond király nem elégedett meg azzal, hogy a szerződésben neki biztosított várak és tartományok birtokába lépjen, hanem gondoskodni akart, hogy ezek állan-

dóan a magyar korona alatt megmaradjanak, a mit az által vélt elérni, hogy Brankovics Györgynek Magyarországon nagyszerü jószágokat adományozott, és őt ekkint szorosabban Magyarország érdekeihez füzte.

Felfogásom ezen magyarországi birtokadományozásra nézve teljesen különbözik többi iróinktól. Az eddigi általános nézet szerint Zsigmond király bizonyos fontos és gazdag uradalmakat *cserében* adott volna Magyarországon Brankovicsnak Nándorfehérvárért, és a többi szerb várakért és kerületekért. De valamint a tatai szerződésben Zsigmond király semmiféle cserére nem kötelezte magát, és Nándorfehérvárt és a többi szerb részeket nem kérte, hanem visszatartotta magának, a melyekért semmi territorialis kárpótlást nem igért, ugy látni fogjuk, hogy a Zsigmond király által Brankovics kezébe bocsátott magyarországi uradalmak oly időben és oly czímen jöttek a despota kezébe, melyek a csere eszméjét kizárják.

Politikai nem pedig statusjogi okok voltak Zsigmondnál irányadók.

Azt az eszmét, hogy Zsigmond király *cserébe* bizonyos magyarországi jószágokat átadott Brankovics Györgynek Nándorfehérvárért és más szerb várakért, először tisztes krónikásunk Turóczy hozta be irodalmunkba, ámbár ő a csere eszméjét nem oly világosan fejezte ki, mint későbbi iróink. [1]) Nem ismerek oly eredeti adománylevelet, mely Brankovics Györgyöt egyszerre Magyarország oly gazdag nagybirtokosává tette volna, mint azt eddigelé állitották, és igy csak Turóczy tekintélyén alapszik az a közlemény, hogy Brankovicsnak *Zalankemen*, *Kewlpen*, *Becse*, *Világos-vár*, *Tokaj*, *Munkács*, *Tálya*, *Regécz* várak, valamint *Szatmár*, *Böszörmény*, *Debreczen*, *Túr* és *Varsány* városok, egy diszes házzal Budán adattak. Történt volna pedig, Turóczy állitása szerint 1425. év körül.

Az itt emlitett várak és városok közül, mint látni fogjuk, Világos-várát még csak 1439. évben kapta Brankovics Albert királytól. Szatmár városa Zsigmond királynak ado-

[1]) Cseréről szólnak Bonfin, de határozattabban mint ő: Istvánfy (Lib. VII. 58. lap) és Teleki.

mányozása folytán, már 1411. évben lett István despota birtokává és igy Brankovics csak örökség utján ült abba. Hasonló áll Debreczen városáról. Ez még 1424. évben királyi birtok volt, minthogy ebben az évben Zsigmond király Debreczennek országos vásári jogot engedélyezvén, ez alkalommal mindig *Civitas nostra* kifejezéssel él. [1]) De már 1429. évben Brankovics György mint despota Rasciae Albaniaeque dominus megerősíti a városnak eddigi szabadalmait. [2]) Miután azonban ez alkalommal György, az elődje, István despota által Debreczennek adott szabadalmakról is szól, kérdés, vajjon István despota 1424. év előtt (a mikor t. i. a város királyi birtok volt) vagy utóbb volt-e Debreczen birtokos ura? Nem tehetni fel, hogy 1424. év *előtt*, mert annak következménye az volna, hogy Zsigmond király Debreczen birtokától megfosztotta volna István despotát; a mit pedig bizonyosan nem tett, mert István a királynak hű embere volt. Meg kell tehát engedni, hogy 1424. évnél utóbb, talán a tatai szerződés ideje táján; és ez esetben Brankovics György mondhatja 1429. évben, hogy elődje István despota szabadalmait is megerősíti, de ez által egyszersmind azon meggyőződésre jutunk, hogy Brankovics Debreczent is csak örökség utján kapta, mint Szatmárt, nem pedig jutalmul Nándorfehérvár átadásáért.

Alább látni fogjuk, hogy Brankovics Tokaj birtokába is csak örökségi czimen jutott; és valószinüleg Becse és Becskerek Torontál megyében szintén ily uton lett az övé.

Hiába nyomozzuk tehát a történetiróink által eddigelé emlegetett birtokcsere idejét, ezt nem fogjuk kideríteni, mert ily birtokcsere elő nem fordulhatott, midőn az állítólagos csere tárgyai részint örökségét képezték Brankovicsnak, részint 10—12 évvel később jutottak annak birtokába, mintsem a magyarok Belgrádot megszállták, és egyesek azok közül egészen más uralkodó alatt.

---

[1]) Már ez a körülmény szükségkép kétessé teszi azt az állítólagos 1423. évi oklevelet, a keltezés idejére nézve, melylyel Brankovics György, Debreczen városának mint saját birtokának parancsot ad, az adó hová beszolgáltatásáról, és a peres ügyek fölebbezésére nézve. Miről alább.

[2]) Debreczen város magán levéltára. 10. szám.

Hogy Zsigmond király és Lazarevics István despota, vagy utódja közt birtokcsere történt volna, ezt, több más, már előadott okokon kivül, a körülményeknek megfelelő állításnak még azért sem lehet elfogadni, mert Zsigmond király a tatai szerződésben határozottan Ráczország urának vallja magát, a kinek tehát semmi szüksége nincs, hogy sajátjáért cserében más értéket adjon. Határozottan kijelenti ismételve, hogy egész Ráczország minden tartozandóságaival és jogaival az ő szent koronájának és Magyarországnak mindig és régi időktől fogva alá volt vetve, ahhoz tartozott mindenkor és tartozik most is. (Ipsum regnum Rasciae cum omnibus juribus et pertinentiis suis nobis ac sacro nostro diademati ac dicto Regno nostro Hungariae semper et ab antiquo subiectum fuisse et esse, ac ad jus et proprietatem nostrae Maiestatis sacraeque Coronae ac dicti Regni nostri Hungariae semper et ab antiquo . . . . . spectasse et pertinuisse, ac spectare et pertinere etiam de praesenti.) [1]

[1]) Jelen értekezésemnek a magyar tudományos Akadémia 1877. január 2-án tartott ülésében történt felolvasása után került kezembe Dimitrijevics Milan karloviczi főgymnasiumi tanár következő czímű, Ujvidéken 1876. évben nyomatott, Brankovics-féle életrajza: Gyurgye Brankovics (Smederevac) Despot der Serben. A kis munka fölötte rosz németséggel van irva, de megérdemli a történetirók figyelmét. Nevezetes benne az, hogy Dimitrijevics tanár is, szerb nemzetiségü iró létére, a Zsigmond király és a despota közt állítólag létrejött birtokcsere eszméjét tagadja, minthogy idézett munkája 38. lapján Brankovicsnak magyarországi gazdag birtokairól akként nyilatkozik, hogy ezeket Brankovics elődjétől István despotától örökölte. Meglehet — ugymond — hogy Zsigmond király elismerésül a (tatai) szerződés loyalis teljesítéséért, ama birtokokhoz még némely másokat is kapcsolt, *azonban a szerződésben arról, mintha ezen jószágok, szerb tartományok és várak átengedéséért adományoztattak volna Brankovicsnak, semmi szó nincs,* sőt inkább abban világosan kimondatik, hogy ezen jószágok Brankovics örökségét képezik. A szerződésben — mondja Dimitrijevics — mint Brankovics jószágai felemlittetnek: Zalankemen, Lipovo, Szolnok, Tokaj, Munkács, Beese, Dálja, Regécz, Tóthság, Böszörmény, Szatmár, Túr, Varsány, Csötörtökhely, Debreczen, Becskerek, Kölpény stb. és egy nagy ház Budán. — Szerző ezen utóbbi állítása merő tévedésen alapszik, mert a szerződésben a despoták semmiféle magyarországi jószágai elő nem soroltatnak, annál kevésbé mondatik benne, hogy Brankovics ezeket örökségi

A szerződés súlya abban feküdt, hogy Lazarevicsnek megengedtessék, saját családjából és rokonságából örököst fejedelmi székére meghíni.

Azon városok vagy várak, melyekre a birtokeseréről szóló tan megdöntésére hivatkoztam, további történetükben is, Brankovics viszonyát a birtoklás kérdésében érdekesen világitják. Igy midőn Zsigmond király 1427. évben Meszth és más királyi javakat Zaránd-megyében Losonczy Zsigmondnak adományozta, Meszthről azt mondja, hogy miként előbb, ugy most is *a mi* Világos-vár királyi várunkhoz tartozik. Ezen Meszth falut azelőtt Seléndi Albert birta, de a király ellen felzendülvén, Demeter, Wlkasin albaniai király fia által, ki 1404. és 1407. években zarándmegyei főispán és világosvári kir. castellanus volt, elfogatott és lefejeztetett. [1]) Még 1434. évben sem tartozott Világos-vár Brankovics György birtokaihoz, mert ez évben Zsigmond király Országh János zarándi főispánnak és világosvári parancsnoknak (Castellano Castri Világosvár) és Országh Mihály főkamarásnak, gúthi Országh Gáspár fiainak Földvár helységet adományozza Zaránd-megyében. [2])

Azon alkalommal, ugymint 1430. évben, midőn a váradi káptalan bizonyitványa szerint bélteki Drágfi Sandrin és *Nagybánya* és *Felsöbánya* közt fenforgott pör kiegyenlittetett, György rácz despota ezen két város urául emlittetik. [3]) Azokat a *szatmári örökséghez kell* számítani.

---

czímen birja. A Dimitrijevics által Brankovicsnak tulajdonított birtokok nagy része — miként azt nem a szerződésből, hanem más forrásokból tudjuk — csakugyan Brankovics tulajdonához tartoztak; de hogy Lipovo (melyik?) Tóthság, Szolnok, Csötörtökhely is hozzátartozott volna, legalább a mennyire szerző az utóbbi kettő által magyarországi és nem szerbföldi birtokokat értene, arról semmi tudomásunk és sajnálnunk kell, hogy ez iránt források nem idéztetnek. Mint Brankovics-birtokot említi szerző Dályá-t is, és itt könnyen valaki azon tévedésbe eshetne, hogy e név alatt a verőcze-megyei Dálya és nem a zemplénmegyei Tálya város értendő.

[1]) Oklevél a gróf Erdődy család galgóczi levéltárában.

[2]) Gyulafehérvári káptalan levéltára.

[3]) Fejér X. 7. köt. 305. lap.

A Következő (1431.) év január 19-én megrójja Garai Miklós nádor, Kállai Lökös Miklóst és fiát Jánost azért, hogy György rácz despota debreczeni polgárait tavaly Kállóban megkárosították. E végett meginti őket, hogy a 2000 forintra menő kárt megtérítsék, mielőtt a királynak ezen erőszakoskodás tudomására esik. [1]) Hunyadi János kormányzó 1447. évben *Hadházon, Téglásson, Sámsonban, Macsón, Hegyesen* és *Szoboszlón* levő részjószágokat Szokoly Miklósnak adományozott: de ez ellen Brankovics Györgynek épen akkor Magyarországon tartózkodó neje Ilona, a váradi káptalan előtt tiltakozott, mivel magát ezen részjószágok törvényes birtokosának vallotta. A kormányzó erre az adományozást csakugyan visszavonta. [2]) Azt hiszem, hogy az itt említett részbirtokok Brankovicsnak *debreczeni örökségéhez* tartoztak.

A Turóczy által felsorolt jószágok távol sem foglalják magukban Brankovics György egész magyarországi tartományát, mert részint a Birini Pálnak tett ajándékban, részint a Hunyadiakkal később megállapított egyezségben, számos, Turóczy által nem említett birtokok fordulnak elő. De még ezeken kivül is alkalmilag oly jószágok birtokában találjuk Brankovicsot, melyeknek szerzési idejét ki nem mutathatjuk. Valószinü, hogy ezen jószágok nagyobb részét akkor kapta Brankovics, midőn Nándorfehérvár és a többi szerb részek őrizete közvetlenül magyar csapatokra bizatott, de azt a lehetőséget mindig fön kell tartani, hogy bizonyos jószágokat később ben kapta Brankovics a magyar királytól, vagy azok némelyikét pénzen szerezte.

A gazdag és hatalomra vágyó Brankovics Györgynek véletlenül egy veszélyes vetélytársa támadt Veronai Birini Pálban, ki nem kevesebbet igényelt, mint örökösödési jogot a szerb fejedelemségben. Nem tudni, vajjon Brankovics oly annyira alaposnak találta-e Birini Pál igényeit, vagy a Brankovics hatalmára féltékeny magyar főurak, kik tán Birini Pált támogatták, nyomásának engedvén, tény az, hogy Brankovics

[1]) Eredeti levél a Kállay család ltárában.

[2]) Szücs István: Szabad királyi Debreczen város történelme I. köt. 152. lap.

a véletlen trónkövetelőnek tekintélyes magyar jószágokat engedett át tartományából, hogy őt kielégítse.

A szerb követelő ily czímmel élt: Paulus Brini de Verona, filius quondam Michaelis Ducis de Verona, filii Michaelis Ducis eadem,[1]) Marchio Bosnensis de cognatione Stephani, Regnorum Rasciae, Bulgariae, Bosnae atque Albaniae Imperatoris. Nincs történetiró, ki nekünk megmondaná, hogy ki volt az az ember, a ki ily czímekkel és rokonsággal dicsekedett, és azért egyelőre Engel vélekedését vagy összevetését kell elfogadnunk, ki azt mondja, hogy Irén görög császárné, Milutin István szerb király anyósa, azon tervvel foglalkozott, miszerint saját fiainak egyikét a szerb fejedelmi székre segitse. Fiai közül Tivadar egyszersmind lombard határgróf vala. Ő 1306—1309. év táján Szerbiába jött, és itt, miután Milutin legközelebb Bosniát Brebiri Pál gróftól elragadta, Bosnia zsupanjává kineveztethetett. Tivadarnak azonban nem tetszett Szerbia, és Lombardiában hagyott feleségéhez visszatért; de családjában, ugy látszik, a szerb örökösödési jog emlékét hagyományul folytatta, és azért a Marchio Bosnensis czimet megtartotta.

Családfája tehát ez volna:

1309. körül Tivadar, Iréne görög császárné fia

Mihály, veronai herczeg

Mihály

Birini Pál.

Igy érthetővé lesz, hogy Pál a XV. században mint Tivadar ősunokája Brankovics György ellen örökségi igényeket emelhetett.

A mi Pál fellépésének idejét illeti, ez iránt meglehetős chronologiai zavarban vagyunk. Timon, midőn az oklevél ismertetésére készül, melyben Brankovics György vérszerinti rokonának elismeri, és azért neki öt várat tartozandóságaival

[1]) Ezen második Mihályt csak Engel szurja be, Timon és Fejér szövegében róla nincs szó.

együtt átenged, ezt mint 1422. évi okiratot említi, szövegét mégis 1412. évi kelettel közli. Fejér a birtokátengedési okiratot kétszer közli, és pedig 1412. és 1422. évszámmal, [1]) azonfelül Turóczyra ráfogja, hogy ez eme »cambiumot« 1425. évre tevé. Turóczy nem ezen »cambium«-ról vagy helyesebben jószágátengedésről szólt 1425. év alatt, hanem azon jószágokról és várakról, melyeket Brankovics György a tatai szerződés végrehajtása folytán Zsigmond királytól nyert. És ez kétféle dolog, mert a dolog természetében fekszik, hogy előbb Brankovicsnak magának kellett Magyarországban jószágokat nyernie, mielőtt azoknak egy részét Birini Pálra átruházta. Katona is a Birini Pálra vonatkozó adományt Timon után szórul szóra közölvén, azt veti hozzá, hogy Turóczy ezen »cambium«-ot 1425. évre tolja, a mi Katona véleménye szerint nem helyes, minthogy Brankovics György 1425. évben nem kaphatott oly jószágokat, melyekről mint sajátjáról már 1422. vagy 1412. évben emlékezik. Tehát Katona sem veszi észre, hogy Turóczy (IV. Caput XX.) nem a Birini Pálnak adott jószágokról, hanem olyanokról szól, melyeket Brankovics magának szerzett. Bizony a jó Katonának ez alkalommal nem nagy fejtörést okozott a chronologia.

A chronologiai épitmény, melyet Turóczy, Katona, Fejér és társaiknál [2]) találunk, rögtön halomra dől, mihelyest csak egy-két jószágnál, mely 1412. illetőleg 1422. évben állitólag Brankovics tulajdona volt, megvizsgáljuk, vajjon a nevezett időben birhatta-e Brankovics. Igy például épen 1422.

---

[1]) Fejér Cod. dipl. X. 5. köt. 362. lap és X. 6. köt. 502. lap. Pray észrevette az 1412. év számbeli tévedést, de azt helyre nem igazította. (Annales II. 291. lap.) Teleki is foglalkozik a chronologiai ellenmondással: Hunyadiak kora I. 14. és 15. lap, de az által, hogy a különféle véleményeket összeállítja, sokat nem nyertünk, ha csak azzal nem elégszünk meg, tudni azt, hogy már Zsigmond alatt birta György despota a »csere«-jószágokat; lévén t. i. egy pár olyan iró is, ki e »cserét« Albert király idejére teszi.

[2]) Budai Ferencz is ismeretes Lexiconjában irja, hogy Brankovics György, Zsigmond király iránti hűségének (!) jeléül, annak 1422. évben Belgrádot átadta, kapván helyébe az országban sok városokat és várakat, és itt első olja azokat, melyek Turóczyban olvashatók.

évben azt irja Zsigmond király, hogy Tokajt cum Castello és Tályát, az előtt Garay Jánosnak és nejének Hedvig mazoviai herczegnőnek 12.000 arany forint értékben nászhozományul átadta volt, (de nostrae munificentiae largitate). A király kértére azonban Garay Tokajt és Tályát visszaadta a királynak, mire ez neki Bosniában Szrebernik várat más városokkal és jószágokkal elzálogosította 12,000 arany forint erejéig. Értekezésem folyamában látni fogjuk, hogy a többi egyuttal említett jószágok sem lehettek még a fönebbi időben Brankovics birtokában.

A budai kamarai levéltárban a kérdéses jószágátengedési okiratnak egy régi másolatát találtam, mely keltezésül az 1442-ki évet mutatja. [1]) Habár mint másolat nem bir teljes hitelességgel, de az évszámra nézve minden esetre a valósághoz igen közel jár, és maga Engel is ugy vélekedik, hogy Birini Pál 1441. év körül lépett föl mint trónkövetelő Brankovics György ellen.

Hogy ezen jószágátengedés Birini Pál javára, sokkal korábban nem történhetett, bizonyos abból, hogy Zsigmond király még 1436. évben volt Világos-vár birtokosa, és ez évben gúti Országh Jánosnak az ő világos-vári kapitányának és zarándi főispánnak meghagyta, hogy a Kúnságban Kátai Lászlóval együtt tegyen vizsgálatot az iránt, hogy kik birják a kún kapitányságokat örökségi joggal. [2]) Sőt mi több: Albert király, mint látni fogjuk, még csak 1439. adományozta Brankovicsnak a világos-vári uradalmat. Ezt az évet tehát lehetetlen, hogy megelőzze a Birini Pálnak tett adomány, de 1441. évnél későbbre sem eshet.

A despota következő öt várat és tartozandóságait ajándékozta Birini Pálnak.

1. *Szolnik*-vár és Szolnok oppidum, az ottani vámszedési joggal. (Timon, Fejér.) — Azonkivül Charanza (Timon, Fejér, Engel) és Baborna, [3]) mind két helyen vámszedéssel, arany és ezüstbányákkal.

[1]) Levéltári jegy NRA. 1042. csom. 4. sz.

[2]) Oklevél a magyar Nemzeti Muzeumban.

[3]) Igy Engel. A helynév Timonnál Bohorma, Fejérnél Bohozma. A kam. ltár egy másolatában: Baborina.

A vár neve Engelnél Zolnok. Mind a mellett az ezen pont alatti adomány tárgyát Szerbia területén keresem. Szolnik lehet = Zwoynnik, melyet később Mátyás király ostromlott 1464. évben. [1]) Ma Zwornik a Drina partján.

2. *Theoczak*-vár, a hasonnevü oppidummal. Szerdahely és Csütörtökhely, mindkét oppidum vámmal együtt. Továbbá minden, a vár uradalmához tartozó falvak, — és Ossor.

Theocsak ma is népes város Bosniában, a Drina balpartjához nem messzire. A magyar nevü Szerdahely és Csütörtökhely eltünt a szlávság közt. Az Ossor név azonban az Osorafolyó vidékére mutat, mely mint magyar tartomány majd bánok, majd vajdák által kormányoztatott. Theocsak éjszakra esik Zwornikhoz.

3. *Világosvár*, Syri oppidummal és vámjogával. Galsa és Mesth vámjoggal együtt. Aranyag [2]) és más helységek és haszonvételek, melyek a várból igazgattattak, Zaránd-vármegyében.

Ma mindez Arad-vármegyéhez tartozik.

4. *Zalankemen* vár és oppidum, az ottani révjoggal, ehhez Olcsár és Garafalva helységek Szerém-vármegyében.

Olcsár ma már nem létezik, Garafalva [3]) a mai Gorjan Verőcze-megyében.

5. *Becse* vár a Tisza szigétén, a hasonnevü oppidummal, az ottani vámszedési- és révjoggal. Ezenkivül még következő gazdag, de jó távol egymástól fekvő birtokokat, ugymint:

Ujfalu, ma e helyen ismeretlen.

Szentkirály, ma csak puszta Aracs mellett.

Boldogasszonyfalva, ma ismeretlen.

Szentendréd, ismeretlen, ezek mindnyájan csak ez alkalommal említtetnek történeti forrásainkban.

Vegenye, ma nem létezik. Griselini azon különös gondolatra jött, hogy ez a mai temes-megyei Versecz városa.

Ecsehida, az itteni vámszedési és révjoggal, Bél Mátyás és mások szerint e falu a mai Nagy-Kikinda helyén állott, a

---

[1]) Onnan keltezett királyi levelek vannak a Kállay ltárban.

[2]) Engelnél hibásan Aranyas.

[3]) Praynál (Annales II. 291. lap) hibásan Parafalva.

mit bajos elhinni, mert Kikinda területén nincs folyó, melyen révjogot lehetett volna gyakorolni, hacsak azt nem teszszük fel, hogy az Aranka-folyó akkor itt görgeté a Maros habjait.

Aracsa oppidum,[1]) ma puszta, érdekes templomrommal.

Bazalhida oppidum, ma Bassahid vagy Kis-Kikinda.

Becskereke oppidum, az itteni vámjoggal.

Irmes falu, ma nem létezik.

Nyilas falu, ma ismeretlen.

Chingard vagy Chingrad falu, mai fekvése ismeretlen.

Aradi falu, a vámszedés jogával. Ma Aradacz.

Mindezek Torontál vármegyében feküdtek. Továbbá:

Chereg, a vámszedés- és révjoggal. A mai Csurog, mely a legközelebbi időben még a csajkás kerülethez tartozott.

Péterréve, valószinüleg a mai Petrovosello.

Szent-Péter falu, még a XVIII. században mint puszta említtetik.

Arkulith. Ma nem létezik, sőt névalakja is bizonytalan [2]) Itt vámszedés is gyakoroltatott.

Perlek falu, vámszedéssel. Ma puszta Ó-Becséhez éjszakra, a Tisza mellett. [3])

Asszonyfalva, ma ismeretlen.

Peszér falu, az itteni vámszedéssel és révjoggal. Ma puszta Zenta és Mohol közt a Tisza partján.

Mindezek Bács vármegye területéhez tartoztak.

Végre: *Túr*- és *Tisza-Varsány*, Szolnok vármegyében. Az első a mai Mező-Túr Heves, illetőleg Külső-Szolnok megyében, a Berettyó folyó mellett, hol a vámszedés is szokásban volt.

A Turóczy által Brankovics Györgynek tulajdonított birtokok közül korszakunk már első éveiben nehányakat okiratilag igazolva találunk. Igy Debreczen, Böszörmény, Túr, Tálya, Tokaj, Regécz és Munkács Zsigmond királynak 1433. évben a leleszi conventhez intézett levelében, mint

---

[1]) Fejérnél Aruka, Timonnál Araka, Engelnél Sztraka.

[2]) Timon és Praynál: Arculith; Fejérnél: Areuleth, és Areulich; Engelnél: Arculich.

[3]) Ezen falut kihagyta Engel a maga közléséből.

Brankovics birtokai említtetnek, és az utóbbi négy vár mellett még Bulkokew vára is, melyet eddigelé nem hallottunk nevezni, mind az öt vár fölött Geszti László, Mihály fia lévén a despota várparancsnoka. [1])

E sorozatban nem fordul elő Zalankemen, Kewlpen, Becse, Tisza-Varsány és Világosvár. Hogy Brankovics György 1436. évben még nem volt *Világosvár* birtokosa, bizonyos azon körülményből, hogy ez évben güti Ország János zarándi főispán volt a királyi várkapitány Világosvárott. [2])

II. Murad zultán Szerbiát nagyon szorongatván, Brankovics Szendrőnek védelmét fiára Gergelyre bizta, maga pedig előbb Ragusába bujdosott, azután pedig Magyarországba vonult, hogy itt tartományainak felmentésére annál bizonyosabban segélyt eszközölhessen. Albert király azonban elégtelen seregével nem tudott a hadi szerencsének más irányt adni, a miért is Szendrő, három havi ostrom után 1439. aug. havában a törökök kezébe került. Ebben az esztendőben *bővítette* meg — mint Teleki helyesen irja — a despota kiterjedt magán jószágait, a *világosvári* uradalommal, mert ez eladdig csakugyan nem volt az ő birtokában. Az adományozás arra mutat, hogy a király nem kételkedett Brankovics György hűségében. [3])

Elmondom majd alább, hogy a világosvári uradalom micsoda városokból és községekből állott. Előbb szükséges felhozni azt, hogy Erzsébet királyné, Albert király özvegye 1442. évben igényt emelt *Világosvárra*, és elég feltünőleg

---

[1]) Fejér X. 7. köt. 451. lap. Bulkokew hibás leirásnak látszik. Hihetőleg Boldogkő vára értendő Abauj vármegyében, melyet a XVI. század közepén Frater György váradi püspök pénzen vásárolt meg.

[2]) Oklevél Szeged városa levéltárában. Egy másik szintén ez évi oklevélben hasonlót olvasunk. Eredetije a magyar nemzeti Muzeumban. Ország János már 1434. évben volt e hivatalban. Oklevél a gyulafehérvári kápt. ltárban.

[3]) Teleki: Hunyadiak kora I. k. 117. és 145. lap. Egy 1439. évi oklevél szerint, melynek másolata megvan a budai kamarai levéltárban NRA. 1041. csom. 35. sz. a világosvári uradalmat azért adományozta Albert király a despotának, mert neki Szendrőt átadta. Láttuk, hogy a király Szendrőt nem szállhatta meg.

azzal állt elő, hogy a despota a vár birtokában nincs és nem is bir adománylevelet arról Albert királytól. Kérdenünk kell, miért hozatta azt fel a királyné, ha Brankovics semmiféle birtokviszonyban nem áll Világosvárával? Az országgyülés, mely követei által 1442. évben Győrött békességre lépett a királynéval, az ő igényeinek kedvezett, és neki engedte oda Világosvárát tartozandóságaival együtt.

Általában mondhatni, hogy mig Theoczak, Szolnik, Zalankemen és Becse, mint Brankovics-féle birtokokról okleveles emlékeink nincsenek, a világosi birtokcsoportra nézve a politikai pörök egész sora áll előttünk.

Mig Albert király Brankovics György hűségét elismerte és jutalmazta, az ő utódja már más tapasztalatokra jött, mert I. Ulászló király már 1440. évben Munkács várát, 1441. évben pedig *Világosvárát* és annak minden tartozandóságát Zarándés Aradmegyében Brankovics György despotától hütlenségi bűnéért (propter notam infidelitatis) elveszi és Munkács várát Palóczy Lászlónak élte fogytáig, Világosvárát és tartozandóságait Maróthy Lászlónak adományozza, ki is ezen birtokokba a fehérvári káptalan által beiktattatott. [1])

Az elkobzott és tovább adományozott birtokok ezek:

Világosvár, Zarándmegyében.

Mindkét aranyági és kalodvapatakai kerület Aradmegyében, valamint a kápolnai, csucsi, fehérkörösi, halmágyi és ribiczei kerület Zarándmegyében.

---

[1]) Actorum Neo Registratorum Tomus L I. a budai kamarai levéltárban, fasc. 957. N-o 4. Az eredeti okirat elveszett. Az okadatolás, hogy miért vétetett el Munkácsvára Brankovicstól, olvasható Horváth Mihálynál, Magyarország történelme. Második kiadás II. k. 336. lap, a lelesziconvent levéltárában levő adatok után. A királynak Esztergomban kelt 1441. évi levele szerint a világosvári uradalmat elkobozza per notam infidelitatis Sztepán vajvodae, Castellani Georgii, despoti Rasciae per ipsum in Castro Világosvár constituti, és azt Maróthy László aradi főispánnak, néhai János macsói bán fiának adományozza, a ki hűségesen szolgált a lázadók elnyomása, nevezetesen harapkoi Bothos András akkori temesi főispán, és Sztepán vajda, György despotának castellanusa ellen. (Fabián Gábor: Arad vármegye leirása I. 72. lap.) Kitetszik ebből, hogy Brankovics György Bothos Andrással összeszürte a levet, kinek leveretése mint tudjuk, Hunyadi János műve volt.

Syry, Galsa, Meszth, Kalodva, Fejérkőrös, Nagy-Bánya máskép Chybebánya, Kis-Bánya, máskép Medvepataka oppidumok, a két utóbbiból járó hegyvámmal együtt, Zarándmegyében.

Továbbá következő falvak, ugymint:

Magyar-Kalodva,
Kis-Kalodva,
Felső-Kalodva,
(Ma Kalodva vagy Kladova, Aradmegyében.)

Alsófalu, ma ismeretlen.

Sÿvegh, ma ismeretlen.

Disznóspataka.

Hosszulászlófalva.

Mikófalva.

Mindkét Szilvás.

Szilágy.

Aranyág.

Kérmezőfalva, Telekinél 1445. évben Kermezinfalva.

Nemesfalu.

Székeshelyfalu.

Felső-Aranyág.

Baynfalva.

Ferenczfalva.

Kálvi, ma nem létezik.

Halmágyfalva, a mai Halmágy oppidum közelében fekhetett.

Hontheü, vagy Honthew.

Balthfalva, ma Baltyele, Joszás mellett Aradmegyében.

Raztolcz és Felső-Raztolcz. Ma Rosztócz a Fehér-Kőrös mellett Aradmegyében. [1])

Honthesér, ma Honczisor Aradmegyében.

Felső-Honth. Talán a mai Holt, a Fehér-Kőrös mellett.

Pókafalva.

Zewdesfalva.

---

[1]) Hunyadi János kormányzó 1451. évben mindkét Raztocz falut Zarándmegyében Vitéz Ilyésnek hűséges szolgálataiért *uj adomány* czímén adományozza, megjegyezvén, hogy Vitéz Ilyés szülői már ezen két falut birták, és ő is ennek békés birtokában van. (Macskási ltár.)

Iugafalva.

Ewrvenyes.

Mayathageörfalva. Telekinél: Mayathagyerghfalwa.

Haryachfalva. Telekinél: Hazyachfalwa.

Alsó- és Felső-Székás.

Kérfalva.

Boglezth.

Baglyafalva.

Felső-Zeldes, ma Zöldes Zarándmegyében.

Bucsava, ma Aradmegyében.

Ferechfalva, ma Fericse Aradmegyében.

Solmos, ma Aradmegyében Bucsava és Fericse mellett.

Panusa vagy Panussa.

Madársákfalva, tán a mai Madrizesty Aradmegyében, Solmos és Bucsava közelében.

Achwa, tán a mai Acsava. Ezt Zsigmond király 1427. évben Losonczy Zsigmondnak adományozta.

Bonchafalva, ma Boncsesd, Csill mellett Aradmegyében.

Jaroszlafalva. Telekinél: Tarozlafalwa.

Kis-Kápolna.

Bothfalva, ma Bogyesty, Csill mellett Aradmegyében.

Plófalva, valószinüleg Plop, falu a Fehér-Kőrös mellett Aradmegyében.

Almás és Felső-Almás, ma Almás Aradmegyében, a fönebbi Plop mellett.

Bodyafalva.

Lonka, ma Lunka, a Fehér-Kőrös mellett Aradmegyében.

Tyztethető. Telekinél: Fyzthethew.

Roszthaka. Telekinél: Bozthoka.

Kakaró, ma Aradmegyében a Fehér-Kőrös mellett.

Pleska, ma hihetőleg Pleskucza Zaránd megyében.

Madyafyfalva.

Dragoyafalva. Telekinél; Dragwyafalva.

Criminaz, Telekinél is igy.

Bokorfalva, ma Alsó- és Felső-Bukurest Zarándmegyében.

Zalovfalva. Telekinél: Zalofalwa.

Bogdanfalva.

Medvefalva.

Felső-Bányafalva.

Chenzfalva. Telekinél: Chenczfalwa.

Berethya.

Tamásfalva, ma Tomesd Zarándmegyében.

Kÿulfalva. Telekinél Kwyfalwa.

Levothafalva.

Dobronthafalva.

Mihályfalva.

Balásfalva.

Gyürmend. Telekinél: Germend.

Karácsonfalva.

Kelemenfalva.

Kayary, ma Kajanyel, Zarándmegye keleti határán.

Therchie, ma Tresztyie, németül Rohrbach Zarándmegyében.

Herczegfalva, ma Herczegán Zarándmegye délkeleti határán.

Felső-Rach.

Ivánfalva.

Vallya.

Alsó-Lankal.

Zeropa, ma Szarapcz Zarándmegyében, Bradhoz közel.

Vaka, ma falu Ribicze alatt Zarándmegyében.

Gyunkfalva, ma Dsunk Zarándmegyében, Potigány mellett. Telekinél: Gyewnkfalwa.

Rudafalva, ma Ruda, Brád alatt Zarándmegyében.

Kis-Ribicze, ma Ribicze Zarándmegyében.

Výborfalva.

Baylafalva.

Bulchfalva, ma Bucsesd Zarándmegy. Potigány mellett.

Pontingálfalva, ma Potigány Zarándmegyében.

Kemegyeth. Telekinél: Kemegyech.

Stanizfalva, ma Stanisa Zarándmegye keleti határán. Telekinél: Stanizlafalwa.

Csúcs, ma szintén ily néven Zarándmegyében. Ezt 1427. évben Meszth királyi birtokkal együtt Losonczy Zsigmondnak adományozta a király.

Kapolna.

Bokorfalva, ma Bukurest. Mennyiben különbözik a már fönn említett Bokorfalvától bizonytalan.

Káposztafalva.

Nagyoyafalva.

Buchafalva.

Feyőpatak. Telekinél: Fenyewpatak. Valószinüleg a mai Mesztakon.

Lazurfalva, ma Lazur Zarándmegyében a Bihar hegy tövében.

Magurich. Telekinél: Magyorich.

Rachka.

Chebefalva, ma Czebe, Körösbánya mellett.

Valyafalva.

Karacsfalva, ma Karacs, Körösbányához délre.

Az 1441. évi elkobzási és tovább adományozási levélből kimaradt három falu, ugymint: *Orosfalva, Felső-Rechka* és *Dragothafalwa,* mely Telekinél 1445. évben említtetik, ellenben Teleki az ő községi jegyzékében Ferreczfalvát kétszer sorolja elő. Mindkét részen tehát tollhiba található, a mi azonban nem gátolja felismerni azt, miszerint mindkét okirat tökéletesen ugyanazon egy uradalomról szól.

E szerint 110 falu tartozott a világosvári uradalomhoz, a hegyvámot hozó oppidumokon kivül.

Mi történt 1439. és 1441. év közt, hogy Brankovics György a hűtlenségben bünösnek találtatván, jószágaitól megfosztatott? Nem tudunk semmit, mi *ezen időben* Brankovics hűtlenségét igazolná. Ezen évek chronologiai nagy zavarából csak azt akarom kiemelni, hogy még Albert király Hunyadi Jánost 1438. évben szörényi bánná nevezvén ki, halála után 1440-ben pedig az erdélyi vajda és temesi gróf méltóságát is egyesítvén magában, a benne helyezett bizalomnak tökéletesen megfelelt, a törököket, kik a határon átcsapni merészeltek, megzaboláza, és különösen a szendrői Isak pasán diadalmaskodott és azt Nándorfehérvár ostromától visszaverte és Szendrőig üzte. Az előtte való (1440.) esztendőben a bátor Tallóczy Zovan szintén oly fényesen verte vissza a törököket és számos csapatot a légbe röpitett. Épen ezen nagy

siker indította Brankovicsot, hogy Magyarországba visszatérjen, reménye mindinkább növekedvén, hogy a magyarok fegyverei neki tartományát visszaszerzendik. Hunyadi többi idejét a belügyek, nevezetesen azon törekvés foglalta el, hogy I. Ulászló, magyar királynak ismertessék el.

Egy másik kérdés abban merül fel, hogy Brankovics György Világosvár és tartozandóságainak birtokától megfosztatik 1441. évben, holott ő ezen birtokokat 1442. évben (ha t. i. a chronologiai feltevés helyes) Birini Pálnak átengedhette. Ha azt felteszszük, hogy a despota már korábban mint 1442. évben adta át Világosvárát Birini Pálnak, akkor meg azt kell kérdezni, miként foszthatta meg a király Brankovicsot bizonyos jószágoktól és adományozhatta ezeket Maróthy Lászlónak, mikor ezeket Brankovics már Birini Pálnak czedálta? és Birini Pál ezeket birta?

Nem szabadulhatunk a kételytől, vajjon Birini Pál ezen jószágokat a cessio daczára valóban átvette-e valaha? Azon körülmény, hogy még oly oklevél elő nem került, mely Birini Pált mint ezen jószágok birtokosát feltüntetné, Albert király 1439. évi 25-ik törvényczikkét juttatja emlékezetembe, melyben a király fogadja, hogy oda fog működni, miszerint a rácz despota, és Cilley gróf és a többi főurak, kik Magyarországon várak, városok, falvak és uradalmak birtokosai, az azokban való tisztségeket csak magyarokra ruházhassák át. Némely iró azt állitja, hogy ezen, az ország rendeinek kivánságára hozott törvényczikk által, a Birini Pál javára történt adomány érvénykivülivé lett, de ha azt felteszszük, akkor az adomány 1441. vagy 1442. évben nem történhetett, hanem 1438. vagy 1439. évre — minden esetre 1439. év előtti időre teendő — ámbár akkor megoldatlan marad az a kérdés, hogy ha Birini Pál külföldinek tekintetett, és mint ilyent nagy jószágok birtokába nem engedték bemenni, mennyivel kevésbé külföldi volt Brankovics György és Cilley gróf, kik a törvényben egyes-egyedül egyénileg kiemeltetnek? A fő nehézség pedig az, hogy maga Brankovics sem birta még 1439. év előtt Világosvárát.

A világosvári uradalomba beiktattatott Maróthy László, nehezen örült soká ezen birtokainak, mert három évvel a

hűtlenségi vád és ennek folytán történt jószágelkobzás után, Brankovics György megint azokban bennült a nélkül, hogy tudnók, mikor és mi módon nyerte uradalmait vissza.

Brankovics György ugyanis 1444. évben fia Lázár és felesége Ilona nevében is az aradi káptalan előtt Hunyadi Jánosnak a világosvári uradalmat ajándékozza Syri, Galsa, Meszth, Kőrösbánya, máskép Cybebánya, [1]) Kis-Bánya, máskép Medvepatak oppidumokkal és Kalodva, Aranyág, Kápolna, Csúcs, Fejérkőrös, Halmágy és Ribicze kerületekkel; kivált azon 32,000 arany megtérítésére, melyeket Hunyadi János tavaly sajátjából fordított a háborura, és melyben majdnem egész Rasciát foglalta vissza a töröktől. Az ajándék Hunyadi János fiai javára is szól, és a despota azon ismeretes formulával él, hogy Hunyadi még sokkal nagyobb jutalmat, mint ezen jószágokat érdemelt volna. [2])

Hunyadi János és fiai a következő (1445.) évben Hedervári Lőrincz nádornak márczius 10-én kelt iktató parancsa következtében a gyulafehérvári káptalan által ezen birtokokba minden ellenmondás nélkül beigtattatnak, mi mellett érdekes az, hogy az iktatási parancsban és jelentésben *semmi hivatkozás nem történik Brankovics György despotára, valamint arra, mintha a Hunyadiak az ő adományozásának czímén lépnének az illető birtokokba.* A beiktatás történt épen azon helységekbe, melyekből fönnebb említém, hogy 1441. évben Brankovicstól elvétetvén, Maróthy Lászlónak adományoztattak. [3])

A despota világosvári castellanusa 1448. évben volt László, ki urával a despotával Losonczy János és Albert által arról vádoltatott, hogy az ő tudtukkal és beleegyezésükkel, merészelt Ribiczey János a despotának kápolnai vaj-

---

[1]) Czebe nevü falu van ma is Kőrösbánya határában.

[2]) Budai kam. ltár. Engel: Serwien und Bosnien 391. lap. Fejér: Genus et incunabula Joh. C. de Hunyad 71. lap. Teleki: Hunyadiak kora I. 389. és 391. lap. Budai kam. levéltár NRA. 1522. cs. 41. sz.

[3]) Teleki: Hunyadiak kora X. 159—164. lap, a müncheni kir. ltárból. Budai kam. ltár NRA. 1066. csom. 2. sz.

dája és Csily Janko a vádlók Felső-Karathna nevü Zarándmegyei jószágukba betörni. [1])

A történetek összefüggése miatt a chronologiai rendet némileg elhagyni kénytelen lévén, meg kell említenem utólagosan, hogy habár nagyjában a köztörténetek utján veszünk tudomást, a Brankovics alatt lévő leggazdagabb és legfontosabb birtokokról, de voltak olyan birtokai is, melyeket mint ilyeneket, csak a történeti kutatásban ma már nagyobb készültségünk tesz ismeretessé. Igy tudjuk, hogy Zsigmond király 1437. évben Geszti Lászlót, Mihály fiát a leleszi convent által maga elébe idéztette, mert Geszti Lászlót arról vádolták Bekényi Kelemen és Dénes, valamint bekényi Cseh László, hogy a Tisza folyónak felét, egy füzfaerdőt és némely mezőket, melyek a vádlók Pygh (a mai Ptrügy) nevü birtokukhoz tartoztak, György rácz despotának *Deda* nevü falujához kapcsolta, mindezen javadalmakkal pedig a despotának dédai jobbágyai most is élnek minden jog ellenére. [2]) Itt constatálnom szükséges, hogy a despotának említett birtoka a mai *Dada* Szabolcsmegyében a Tisza partján, mi nem csak annak Ptrügyhez való közelsége, hanem az által is, mert már 1300. évben Deda néven előfordul, igazoltatik. [3])

Említendő továbbá, hogy Brankovics György despota 1443. évben Hunyadi János erdélyi vajda kérelmére — kit ő a maga legkedvesebb fiának nevez — kistárkányi Dénesnek, Miklós diák fiának és testvéreinek, ugyszintén Apagi Jánosnak, Bálint fiának és testvéreinek Zemplén vármegyében *Pachen* (ma Páczin) és *Karacha* falvakat adományozza örökségi joggal, azon érdemeiknél fogva, hogy Hunyadi Jánosnak hűségesen szolgáltak. [4]) Mikor kapta Brankovics György az általa adományoztatott két zempléni falut, arról semmiféle jegyzeteink nincsenek.

---

[1]) Oklevél a gróf Erdődy család galgóczi levéltárában.

[2]) Eredeti oklevél a Hanvay család levéltárában.

[3]) Fejér VII. 2. köt. 201. lap.

[4]) Eredeti hártyás oklevél a budai kam. ltárban NRA. 861. csom. 60. szám.

Ez volt az az esztendő, a melyben Brankovics legkészebb volt Hunyadit és Magyarországot segíteni; ez volt a hosszú hadjárat esztendeje, a melyben Hunyadi János Sofiáig előnyomult és öt hónap alatt 6 fényes győzelmet kivívott, és a bámuló Európa már azt várta, hogy a kereszténység azon korbeli legdicsőségesebb vitéze Konstantinápolyban fogja a békét dictálni.

Brankovics György pénzével volt Hunyadi János képes 25,000 katonát összeszerezni, a kiket ő a királyi sereggel egyesített és julius 22-én Budáról kivonult. De bármily dicsőséges volt a hadjárat, Brankovics, ki a magyar hadseregnek útmutatója volt, a Dunán át Rasciába, nem volt egészen annak eredményével megelégedve, mert néhány vára még a törökök kezében maradt. Ő azért ujra 100,000 aranyat ajánlott fel, csak hogy a háboru folytattassék, és tartományának utolsó városa is még a törökök alól felszabadittassék. A hadjárat vége azonban ugy is már télközepébe esvén, I. Uiászló király a várostromokat jövő évre kivánta halasztani.

A következő 1444. nagy változást idézett elő a közügyekben. A török zultán követei által egész Szerbiának visszaadását ajánlotta fel a chulmi tartománynyal együtt Albania határáig, a magyarok fogságában levő natoliai pasa kibocsátásáért 70,000 aranyat, és kötelezé magát Magyarország fenhatóságát Oláhországra örök időkre elismerni. A magyar udvarnál a békeajánlatok nagyszerü vitákra adtak alkalmat. Julián bibornok a harcz folytatását ajánlotta, Brankovics a békefeltételek elfogadását; és győztes lett az utóbbi vélemény: Magyarország 10 évi fegyverszünetet kötött a zultánnal, a törökök egész Szerbiát odahagyták, és Brankovics ujra birtokba vehette tartományát.

Nem tartozik ide részletezni azon befolyásokat, melyeknek tulajdonithatni, hogy az alig kötött béke, már augusztus 4-én a magyarok által semmisnek kinyilatkoztatott. Brankovics ezen percztől fogva csak a maga érdekét tartotta szem előtt, és pedig erkölcsileg legkevésbé védelmezhető módon. Ő nemcsak hogy a magyar hadjáratban részt nem vett, hanem az utak eltorlaszolásával Skanderbeget akadályozta is abban, hogy a magyar hadsereggel egyesüljön. Sőt nagyon vetvén

számításba, mennyire szükséges neki a zultán kegyelmét már előre megnyerni, őt a magyar hadsereg elindulásáról azonnal értesíté. A kémkedés általában Brankovics erős oldala volt, és valamint Tallóczy Frank nándorfehérvári kapitány egy 1432. évi leveléből tudjuk, hogy Brankovics György jelentéséből értesült Zinan begnek az egész török hadsereggel Magyarország déli részei felé való nyomulásáról, ugy nemcsak egy bizonyítékról rendelkezhetünk, mely Brankovicsnak titkos összeköttetéseiről a törökkel tesz tanuságot.

A fegyverszünet megtörésére a várnai csata volt a felelet november 10-én és Magyarország mind azt elvesztette, a mit az eddigi fényes hadjáratokban nyert.

Mi módon nyilatkozott ezen csapás után a Brankovics ellen támadott gyanu, nincs kellőleg felvilágosítva. Hogy a gyanu ellene nem uj, kimutattam fönnebb, a midőn I. Ulászló király 1440. évben Munkács várát elvette, és pedig azért, mert a despota, kinek két fia a törökök közt van, arról gyanús, hogy a hazát sujtó török pusztításoknak nem csak tudója, hanem helyeslője is, és mert midőn a király Magyarország kormányzását átvette, a despota minden észszerü ok nélkül, idegen országba ment és ezáltal iukább lázadásának mint hűségének jelét adta. A király azért, míg a despota hűségéről jobban meg nem győződik, Páloczy Lászlónak Munkácsot adományozza, [1]) a hozzá tartozó birtokokkal együtt. Kit aztán a leleszi káptalan be is iktatott.

Hunyadi János az összehivott 1445. évi országgyülés ideje előtt a kormányzati ügyekkel élénken foglalkozván, előbb Nagyváradon járt, azután április 14-én Böszörményben tartózkodik, mely napon *Munkács* városát *mint saját birtokát*, a szabad királyi városok szabadalmaival felruházza. [2]) Itt tehát megint hézag előtt állunk, mert mi nem tudjuk megfejteni, mi módon jutott Hunyadi János Munkács birtokába, midőn csak röviden az előtt Páloczy László iktattatott be ezen várba.

Átszállunk három év történetén és folytatjuk 1448. év

[1]) Tabódy József: Munkács multja és jelene, 140. lap.

[2]) Balajthy: Munkács leirása, 171. lap.

julius és augusztus hónapjaiban, a melyekben Hunyadi seregeit mindenfelől összehuzta a törökök ellen, e mellett György despotát is részvételre igyekezvén birni. Brankovics azonban a hadviselésben való részvétét egyenesen megtagadta, sőt alattomban Murat zultánt a magyar sereg erejéről, mozdulatairól és Hunyadi János szándokairól jó eleve tudósította.

A dolog ezen állása mind Magyarország, mind Szerbia nagy kárára vált. Hunyadi a 82 éves áruló despotát, minden magyarországi jószágának elvételével büntette, aztán daczára annak, hogy a pápától várt segedelem elmaradt, a Dunán seregével átszállt és Brankovics tartományát mint ellenségét pusztította. [1]) Ezen hadjáratot a szerencsétlen rigómezei csatavesztés fejezte be, melynek siralmas következései voltak. A szerbek minden zugban lesben álltak, várván a csata kimenetelét, azon eltökéléssel, a vert részt, bár melyik legyen az, kifosztogatni és végkép megölni. Innen magyarázható azon körülmény, hogy a magyar nemesség közül alig szabadult valaki, noha a törökök győzelmüket ki nem merité, és Hunyadit nem üldözték. [2]) Hunyadi hosszas bujdosás után Szendrőre ért, ottléte azonban elárultatván, Brankovicsnak adatott ki, ki az egész tartományban intézkedéseket tett az ő elfogatására.

Hunyadi barátai és tisztelői rögtön összegyültek, hogy szabadságát kieszközöljék. Fenyegetés és igéret hozatott mozgásba, és végre a kiszabaditás sikerült, de oly feltételek mellett, melyek a hős kormányzó önérzetét nagyon sérték. Ugyanis esküvel kelle fogadnia, hogy fiát Mátyást Erzsébettel, Cilley Ulrik leányával házasságilag annak idejében egyesítendi, most pedig eljegyzi. A despotának különben *minden magyarországi jószágai visszaadattak,* tuszúl pedig hozzá Hunyadi László küldetik Szendrőbe. [3])

Ezen egyezségi pontozatok mutatják, hogy Hunyadi

---

[1]) Teleki: Hunyadiak kora II. 74. és 81. lap. A jószágelfoglalás Chalkokondylasz és Bonfin tudósításán alapszik, de arról szóló okiratunk nincs.

[2]) Engel: Serwien und Bosnien 397. lap.

[3]) Teleki: Hunyadiak kora II. 105. Engel: Serwien und Bosnien 398. lap.

János, a háboru elején csakugyan a despota magyarországi jószágait elfoglalta volt.

A következő 1449. esztendőben a magyar országgyülésen a rácz despota és bosniai király jelentek meg, egymás elleni panaszukkal, mely ugy látszik a macsói bánság egyes részei körül forgott, a panaszt annak elintézésére bocsátván.

Ez az országgyülés foglalkozott a törökökkel kötendő fegyverszünettel is, a mire az ország kénytelen volt magát elhatározni, minthogy a külsegedelem mindenhonnan elmaradt. Brankovics György Szegeden megbizást nyert a javaslat kidolgozására, és ő ezen megbizásnak az ország más meghatalmazottjainak részvétele mellett Szendrőben megfelelt. [1])

Sem ezen fegyverszüneti feltételek, sem a Brankovicshoz való viszonya nem voltak a kormányzó inyére. Előre lehetett látni, hogy az a nemtelen mód, a melylyel Brankovics György Hunyadi fogságát kizsákmányolta, tartós békességre nem vezet és Hunyadi legkevésbé titkolta el azt, hogy magát az erővel tőle kicsikart szabadon bocsátási feltételek teljesítésére lelkiismerete szerint kötelezve nem érezi, és ezen meggyőződése még inkább meggyökeresült benne, midőn a pápa őt egy 1450. április 12-én kelt levelében a Brankovics által rá kényszerített kötelezettségek alól fölmentette.

A helyzet nagyon feszült volt, mindazonáltal még megoldást nem nyert, hanem még a következő év hátát is terhelé, a midőn is az országgyülés többi közt abban is fáradozott, hogy Hunyadit és Brankovicsot egymással kibékítse, ez által a kormányzó hatalma túlterjeszkedésének gátot vessen. [2])

A közvélemény mindinkább hangosan nyilatkozott ez állapot ellen, és Kállay Lökös János bizonyosan csak annak adott kifejezést, midőn a despotát helyzetének természetére figyelmezteté. Azonban a despota 1450. évben túlzott öntudattal azt válaszolta Kállay Lökös Jánosnak, hogy midőn ő Hunyadi Jánost elfogatta, azt teljes joggal tevé, a fenyegetésektől nem fél, ha pedig Hunyadi az ő tartományába betörne

[1]) Teleki II. 120—122. lap és X. 243. lap.

[2]) Hogy 1450. évben is tartatott országgyülés, tanusítják a rendek junius havában keltezett több rendbeli levelei.

és azt pusztítaná, minden megölt tyúkért egy emberfej fogna lehullani. [1])

Ugy látszik, hogy Hunyadi be sem várta az országtanács közbenjárásának eredményét, hanem már (1450.) április elején Nagy-Turon, Brankovics György jószágán a Tisza mellett találjuk őt, hogy a despota tisztviselőit kiüzze, és annak jószágait a maga családja számára, hadiköltség czímén elfoglalja. [2]) Munkács, Szatmár-Németi, *Asszonypataka* (rivuli dominarum) Debreczen, Böszörmény és Túr Hunyadi János egyéb birtokaihoz kapcsoltattak. Teleki ezekhez még Tokajt is számítja. [3])

Az országtanács csak junius végén, tapasztalván Brankovicsnál minden közbenjárás sikertelenségét, mondá ki Brankovics magyarországi jószágainak lefoglalását, és egyszersmind Rasciába hadjáratot határozott. A határozat alkalmával kiemelte azt, hogy a despota, midőn Hunyadi az ő hatalmában volt, tőle *Ér-Somlyó* várát és minden, ezt és más birtokait illető leveleit kicsikarta, miáltal ő hűtlenség bünébe esett. [4])

Ebből egyuttal azt tanuljuk, hogy *Érd-Somlyó* nem tartozott Brankovics azon birtokai közé, melyek Zsigmond király első adományán alapszanak, de azt nem tudjuk, hogy mikor kapta Hunyadi ezt a várat, melyet másokkal tőle Brankovics kicsikart. Krassó vármegyének 1431. évi leveleiben Érd-Somlyó castellanusai még minden főuri birtokos megnevezése nélkül említtetnek; és e szerint akkor Érd-Somlyó még királyi vár volt, miként a megelőző korszakban is.

Hunyadi mint a villám csapott Ráczországra méltó boszujában, és azt végig pusztította. A Brankovics által reménylett török segély elmaradt, sőt a zultán épen Hunyadi elbocsátása miatt Györgyön boszut akarván állani, Szerbia megtámadására készült. A megrémült Brankovics sürgős kérelmeket intézett az országtanácshoz, közbenjárását és kibé-

---

[1]) Kállay család levéltára.

[2]) Engel: Serwien und Bosnien 400. lap.

[3]) Hunyadiak kora II. 154.

[4]) Gróf Kemény József Kurznál: Magazin I. 3. füz. 316. l. Utána Telekí II. 106. lap.

külést kérvén. Szándoka őszinteségének jeleül a despota a fiatal Lászlót, jól megajándékozva, föltétlenül visszaküldé Hunyadinak. Az országtanács csakugyan futárokat küldött Hunyadi táborába, mire ez büntető karját nyugtatá és a Duna innenső partjára visszatért.

Mielőtt az 1450. év eseményeitől bucsút vennék, visszatekintőleg meg kell jegyeznem, hogy Hunyadit Munkács várának birtokosául láttuk ugyan, de miután 1448. évben Brankovicsnak minden birtoka visszaadatott, Hunyadi Munkács vára ellen 1450. év elején ismét mint Brankovics birtok ellen procedálhatott. A mi az egyuttal szintén említett Asszonypatakát, melynek mai neve *Nagy-Bánya*, illeti, erről, mint fönebb láttuk, csak ugy mellékesen értesülünk, hogy *Felső-Bányá*-val együtt, már 1430. évben Brankovics Györgyöt uralta. [1])

Az ország gondjai alatt Hunyadi soha sem téveszté szem elől, hogy a Brankovics György despotával való ügye még befejezve nincs, föltett szándoka volt tehát ezt végre saját és az ország érdeke szerint rendezni. Jól meggondolt cselekedete volt, hogy 1451. év elején a kormányzó főtanyájául Temesvárt szemelte ki, mert ő követeléseinek nyomatékot akart szerezni, és minden pillanatban kész volt Szerbiába betörni. Hunyadinak ezen komoly elhatározása tudva volt az országtanács előtt, és hazafias és személyes tekintetek összejátszottak, miszerint a felek közt egyezséget eszközöljenek, mely az állandóság valószinüségével bir. E czélra Garai László nádor, Ujlaki Miklós vajda, Páloczy László országbiró ajánlkoztak, Hunyadi maga részéről még Vitéz János váradi püspököt, Orbovai Lászlót és berendi Bak Jánost adá mellékök, kik mindnyájan Szendrőn gyülekeztek össze, hol augusztus 7-én az egyezség és béke végre létrejött. A békepontok ezek: 1. A már elhatározott házasság Hunyadi Mátyás és Erzsébet, a despotának Katalin (nem Margit, mint Teleki irja) nevü leányától és férjétől Cillei Ulriktól való unokája közt végrehajtatik, és az esketés napjául 1453. évi deczember 6-ka tüzetik ki, a midőn t. i. a most 10 éves és Brankovics

[1]) Fejér X. 7. köt. 305. lap.

gondnoksága alatt levő Erzsébet életének 13-ik esztendejét elérendi. 2. Ha a despota a kitüzött időre Erzsébetet Mátyásnak át nem adná, és vele annak egybekelését nem eszközöltetné, ezen esetben Munkács Beregmegyében, Némethi, Szatmár és Asszonypataka [1]) Szatmármegyében, Debreczen és Böszörmény Biharmegyében, mely városok most mind Hunyadi János kormányzó keze alatt vannak; továbbá Kölpény, Száva-Szent-Demeter (ma Mitrovicz) Zalankemen és Zimony Szerémmegyében, Becse és Becskerek Torontálmegyében, Érd-Somlyó Krassómegyében és Világosvár Zarándmegyében, Hunyadi Jánosnak és fiainak örökös birtokába menjenek át. 3. A despotának visszaadatnak Kölpény, *Száva-Szent-Demeter*, Zalankemen, *Zimony*, Becse, Becskerek, Érd-Somlyó és Világosvár; a többi, fönnt említett birtokait, Hunyadi véglegesen megtartja. 4. A despota köteleztetik visszanyert váraiban és uradalmaiban, magyar nemes és birtokos kapitányokat tartani, azokban is, melyek most Hunyadi kezében maradtak, ha azok időközben a despota birtokába jönnének. 5. Minden várnagy esküvel köteleztetik arra, hogy ha a despota uradalmai és várai, a házasság eszközlésének elmulasztása miatt, ezen békekötés értelmében a Hunyadi-házra szállnak, a kezeikre bizott várakat és uradalmakat, a despota parancsát be nem várván, a Hunyadi-családnak haladéktalanul átadják. 6. Ha Mátyás vagy Erzsébet halála miatt a házasság létre nem jöhetne, a békesség az egyező felek közt fel ne bomoljék, és a jószágok felosztása megmaradjon a mint fönn megállapíttatott. [2])

Nevezetes ezen békeszerződésben, hogy Száva-Szent-Demeter és Zimony csak most említetnek először mint Brankovics-féle birtokok; mikor kapta ezeket, nincs felje-

---

[1]) Zápolyai Imre megdicsértetik 1459. Mátyás király által, hogy mint Asszonypataka castellanusa a várat az ostromlók ellen védelmezte, és a Hunyadiak számára megtartotta, a mig Mátyás, László király fogságában volt. Ez az ostrom és védelem tehát 1457. évre esik. Zápolyai Imre a tokaji uradalmat kapja.

[2]) Teleki: Hunyadiak kora II. köt. 174. és 175. lap. A békességi oklevél X. kötet 305—312. lap., a bajor kir. levéltárból.

gyezve. Érd-Somlyó pedig eredetileg Hunyadi János egyik birtoka volt, melyet Brankovics a már mondott nemtelen módon magáévá tett; miért is a körülmények tárgyilagos felfogására mutat azon kifejezés, hogy Érd-Somlyó is *visszaadatik* a despotának.

A kibékülés jeleül Hunyadi Jánosnak és György despotának egy közös emlékérme készült. Az előlap Brankovicsot trónon ülve mutatja, fején nyilt koronával, jobbjában kihuzott karddal, baljában a kettős kereszttel ellátott almával. A körirás: *DESPO GURG.* A hátlapon a Hunyadiak czímere ezen körirással: † JOHANNES H. GU. R. UNGAR I. [1])

Az ezen békekötésben a Hunyadiak tulajdonában hagyott birtokok közt, Engel utolsó helyen említi »Világosvárt Szolnokmegyében«, de megjegyzést nem köt hozzá, Fessler azonban, tudván, hogy Világosvár akkor Zarándmegyében feküdt és vélvén, hogy a Szolnok vármegyére való hivatkozás meg nem támadható, azt állítja, hogy nem Világosvár, hanem Tisza-Varsány adatott át e békelevél által Hunyadinak, mert ez az utóbbi és nem Világosvár fekszik Szolnokmegyében, mely utóbbi vár különben már 1444. évben engedtetett oda Brankovics által Hunyadinak. [2])

A békekötésnek Spiess [3]) és Teleki által közlött szövegében Világosvár nem Szolnok, hanem helyesen Zarándmegyében fekvőnek mondatik; érdemes történetiróink Engel és Fessler tehát, kiket oly gyakran együttesen szoktunk emlegetni, hihetőleg rosz másolatot használtak. Fessler másik nézete ellenében pedig az a tény áll, hogy Brankovicsnak 1448. évben minden jószága visszaadatott és igy Világosvár is.

Hunyadi János e békesség alapján, többi közt *Érd-Somlyó* krassómegyei vár birtokába is jutott. Ezen vár az előtt Ország Mihály és János tulajdona volt, kiktől azt I. Ulászló király 1440. évben elvette, cserében adván nekik Solymosvárát a Maros jobb partján Aradmegyében.

---

[1]) Dimitrijevics: Gyurgye Brankovics. 76. lap.

[2]) Fessler: IV. köt. 694. lap.

[3]) Archivische Nebenarbeiten I. d. 173. lap.

Érd-Somlyónak ily módon említése ismét több rendbeli kérdést támaszt. Csodáljuk ugyan, hogy ezen vár már 1440. évben volt Országh Mihály és János birtokában, holott I. Ulászló király még csak 1440. évben kezdte Brankovicsot előbb Munkács vár, a következő évben a világosvári uradalom elvételével büntetni. Az aradmegyei Solymos pedig 1446. óta Hunyadi János birtoka volt, ki azt pénzen vásárolta meg Hagymási Lászlótól.

Teleki [1]) Engelre ráfogja, mintha ez utóbbi azt állitaná, hogy Hunyadi a békeszerződés által Túrt és Tokajt is nyerte volna, holott a szerződésben ezen két birtokról semmi említés nincs. Teleki nagyon sebesen olvashatta Engel művének szövegét, különben észrevette volna, hogy a mit ezen gondos iró Túrról és Tokajról mond, az nem a Szendrőben kötött békeszerződésre, hanem Hunyadinak 1450. év elején a Brankovics-féle jószágokon elkövetett harczias végrehajtásra vonatkozik.

Feltünő és megfejtetlen dolog különben, hogy Túr, Varsány és Tokaj a békeszerződésben akár mint Hunyadi, akár mint Brankovics kezében maradó birtokok nem említtetnek. Mégis mindhármat nem sokára a Hunyadi-ház birtokában fogjuk találni.

Az aradmegyei *Boros Jenő*, hogy valaha Brankovics György birtoka lett volna, erre elég nyomatékos adatot nem találtam. [2])

Mohamed zultán 1453. május 27-én Konstantinápoly elfoglalásával koronázá meg nagy hódításainak számát. Sem Magyarország, sem Szerbia részéről nem történt komolyabb lépés ezen európai csapás elhárítására. A mint előre látható volt, a nagy hódító, Magyarország felé hengergeté harczedzett

---

[1]) Hunyadiak kora II. 175. lap a jegyzetben.

[2]) Ezt megjegyzem jeles fiatal tudósunk Dr. Ortvay Tivadar ellenében (Történelmi Adattár I. köt. 118—119. lap.) ki ritka kitartással szokta a tárgyára vonatkozó adatokat kimeríteni. Ez alkalommal nagy súlyt fektet arra, hogy a Hunyadiak később mint Jenő birtokosai fordulnak elő. Fabián Gábor (Aradmegye leirása) Jenő viszontagságainak elbeszélését csak a XVI. század közepével kezdi.

tömegeit. Legelőbb is Szerbiába tört be 1454. évben, melynek lakossága mind a várakba menekedett, Brankovics György pedig Magyarországba. A zultán személyesen vezetett egy hadsereget Szendrő ellen, a hol azonban a nagy hódító kemény ellentállásra talált, és végre is az ostromot abban hagyni kénytelen volt. [1]) Hallván a zultán, hogy Hunyadi és Brankovics hadsereggel készülnek Szerbiába, Sofiáig és Drinápolyig visszahuzódott. Ferizbég a Morava parján Kruschevatz táján visszamaradt, hogy innét egész Szerbiát hódítsa meg. De erre neki Hunyadi időt nem engedett, mert négy nap alatt Szendrőtől Kruschevatzig repült, hol a török hadsereg, megpillantván és felismervén Hunyadinak félelmet terjesztő zászlóit, szerteszét futott.

Hunyadi 1455. évre fölötte szép és hasznos tervekkel foglalkozott, de azok valósítása meghiúsult Frigyes császár tétlenségén és Cilley Ulrik ármánykodásán, ki az ifju László királyt vezérelte.

Brankovics hiába sürgette Győrött a magyar segélyt, hiába ajánlott 10,000 katona kiállitását saját költségén — végre is kénytelen lett Szendrőbe visszamenni és ott bevárni azt a sorsot, melyet számára Mohamed lesz rendelendő.

De Brankovics nem békességes indulattal tért haza Győrből és Budáról. Embereinek azt a parancsot adta ki, hogy akárhol szerb földön valamely Szilágyit találnak, azt elfogják, és élve vagy halva hozzá kisérjék. [2]) Hallván egy alkalommal a despota, hogy Szilágyi Mihály és öcsese László nándorfehérvári kapitány négylovas kocsin kiindultak, hogy a vár környékét szemle alá vegyék, lesből őket orozva megtámadtatta. A veszedelmet látván Mihály, azonnal lóra pattant és menekedett, László azonban sok szurással holtan hagyatott hátra. [3])

[1]) Teleki: II. 341. lap.

[2]) Szerb irók persze azt állítják, hogy Brankovics ezen rendeletének oka abban volna, mintha Hunyadi János odautasitotta volna sógorait Szilágyi Mihályt és Lászlót, hogy a mig a despota figyelme a török háborúval és pestissel lesz elfoglalva, vegyék el tőle a neki rendelt területeket, és ha lehet, fogják el őt, hogy a tervezett háború alatt akadályt ne okozhasson.

[3]) Dimitrijevics Milan is többször idézett munkájában vallja, hogy az orvtámadás a szerbek részéről történt.

Szilágyi Mihály el volt határozva ezen gyalázatos tettért boszút állani. És erre alkalmat talált. Midőn Brankovics 1455. év végén a maga várait beutazta, Szilágyi a Száva mellett, a Kupinovo-ba (Kupinik) bemenni szándékozó despotára deczember 17-én belgrádi őrségének egy részével rácsap, és öt nyakas ellentállás után fogolylyá teszi. Brankovics ezen vivásban jobb kezének két ujját veszté, melyekkel annyiszor hamisan esküdött. [1])

Brankovics György a maga kiszabadításáért Torontálban a *becsei*, Krassóban a *somlyói* [2]) uradalmat ajánlotta Szilágyinak, ki azonban a Mátyással való terveit magasabbra tartván a személyes indulatnál, és annak inkább barátokat kivánván szerezni, a despotát nemcsak szabadon bocsátá váltságdij nélkül, hanem vele egyezségre is lépett.

Ezen egyezséghez később, t. i. 1458. augusztus 20-án Mátyás király hozzájárult azon feltétel alatt, hogy ha a despota fiai felségsértésbe esnének, vagy magtalanul elhunyná-

---

[1]) Hogy mindez 1455. év végén történt, ezt Dimitrijevics Milan kritikai érvekkel bizonyítá. Ez idő mellett tanuskodnak valamennyi szerb kronisták, és tudván azt, hogy Hunyadi János 1456. év augusztus 11-én meghalt, méltán lehet mondani, hogy ezen események még az ő életében történtek, miként azt V. László király is az ő 1457. márczius 21-én kelt levelében állitja. A Schaffarik által közlött kronikás deczember 17-ét nevezi mint azt a napot, a melyen a despota elfogatott. Ugyanazt bizonyítja ezen események egy kortársa, az ostrovicai eredetü Mihajlo, ki mint török katona a Belgrád körüli egész viadalt a török táborból nézte és határozottan kimondja, hogy a despota megtámadtatása Szilágyi által még Hunyadi életében történt, és hogy ezen pártszakadás szemlélete hozta Mohamedet azon gondolatra, hogy Belgrádot megtámadja. Hazai iróink közül Pray már nagyon közel volt a valósághoz. Ő ugyan az 1766. évben megjelent Annales III. köt. 199. lapján a fönnebbi eseményeket még 1457. évre teszi, de az 1801. évben megjelent munkájában: Historia Regum Hungariae II. köt. 363. lap, előbbi állitását 1454. évre igazítja, a mi még nem a teljes pontosság ugyan, de tény, hogy a fönnebbi eseményeket szintén Hunyadi János élte korába teszi.

[2]) Nem Becskereket és Somlyót, mint Engel irja: Serwien 411. lap, mert Mátyás királynak 1458. évi levele szerint, Becskerek csak azon esetben nézett Szilágyi Mihályra, és Becsével és Somlyóval jön vala az ő birtokába, ha Brankovics utódjai, bizonyos feltételeknek meg nem felelnek.

nak, vagy Galambócz várát a töröknek átadnák, vagy bár miként elsajátitanák, ez által Becse vára, Becskerek oppidum, és Somlyó vára azonnal Szilágyi Mihályra örökségi joggal szálljanak. [1])

A zultán most Nándorfehérvárt vette czélba, és hódító öntudatában már csak két hónapra vélte kitüzhetőnek azt az időt, midőn Budán fogja parancsait osztogatni. Elég lesz itt csak érinteni, hogy Hunyadi 1456. évben Nándorfehérvár alatt legszebb győzelmeinek egyikét, de nemsokára halálát is találta, hogy Brankovics azonban, noha a hozzájárulása nélkül aratott győzelmek folytán, majdnem egész országát ismét visszanyerte, megint a törökök felé fordult, a zultántól most, midőn annyira megaláztatott, jobb feltételeket, sőt vele teljes kibékülést remélvén.

A legnagyobb fény mellett, a legnagyobb árnyék. A csatatéren diadalok, — otthon a hős vezér nagy alakja mögött, ellene szőtt ármányok. Midőn a dicső vezér elhunyt, a Brankovics és Cilleyek közti egyetértés a Hunyadi-ház megdöntésére határozottabb szint öltött. Cilley, egy a despotához irt levélben annak Hunyadi János fiainak fejét igérte küldeni. Ezen felfedezés kényszerítette a Hunyadiak barátait elhárító lépésekre, és Cilley Ulrik kardjaik alatt kiadta annyi szerencsétlenség forrásául szolgáló lelkét.

A nándorfehérvári fényes győzelem, és a hős Hunyadi János halálának esztendejében, Brankovics György despota is meghalt, [2]) kinek eseménydús élete valóban nem igaz gyön-

---

[1]) Mátyás király oklevele a budai kamarai levéltárban, NRA. 688. csom. 46. sz. Kaprinai: Hungaria diplomatica II. 195. lap.

[2]) A halálának idejét megállapító adatokat Teleki állította össze, III. köt. 76. és 77. lap. Ezekből Teleki a lehető legjobb következtetéseket huzta ki, azonban mindezen adatok nem elengedők Brankovics halála idejének szorosabb meghatározására. — A zavart még növeli III. Calixtus Pápa 1457. év márczius 14-én kelt levele, melyben S. Angeli János bibornok-követnek meghagyja, hogy Ráczországot a szentszék nevében birtokba vegye, az ellentállókat pedig kiátkozza. Cum — irja a pápa — sicut fidedignorum relatione intelleximus, quondam..... despotus Rasie, sicut domino placuit, debitum naturae persolvit. (Theiner: Monumenta hist. Hungariae II. 308. lap) Ha a pápának már a főnnebbi

gyét képezi e korszaknak. Meghalt egy évvel a Szilágyi Mihály elleni vivása után, állitólag azon sebek következtében, melyeket akkor nyert. Ezt azonban oly határozottan, mint némely iróink, nem állitanám, és sokkal természetesebbnek tartom, halálának okául azt hozni fel, hogy Brankovics élte korának már 90-ik évét lépte át.

Szemle alá vevén most, hogy a despota eredeti magyar uradalmai, közvetlenül és rövid időre halála után, hová tartoztak, azt találjuk, hogy:

Zalankemen a Hunyadiak kezén maradhatott, mert Corvin János herczeg, Mátyás király fia, még 1498. évben panaszt tett az országgyülés előtt, hogy néhai Kinisy Pál neki Zalankemen várát vissza nem adta, hanem valamely Gerébnek átengedte. [1])

Kölpény vagy Kulpin szerintem régenten Szerémmegyében feküdt, ma a bródi határőrezred területén Nagy- és Kis-Kopanicza a Száva közelében, Sprunner történeti térképén Magyarország XV. századi állapotáról: Koppany. Engel magyarázata, hogy Kewlpin vagy Kulpin a szláv Kupinnik, mely a Mlaka folyó mellett Sorello határánál fekszik, semmi

napon tudomása volt a despota haláláról, vajjon mely időre kellene tennünk Szilágyi Mihálynak orv megtámadtatását Brankovics által, az utóbbin vett megtorlást, elfogatását, szabadonbocsátását, és nyert sebeiben sinylődését, ha az eddigi nézet szerint a Brankovics és a Szilágyiak közti összekoczczanást 1457. év elejére teszszük? Mindenki érzi, hogy az idő szorongatja az eseményeket, és hogy ennélfogva a Belgrád elotti összekoczczanást sokkal korábbi időre kell tenni. A pápai évszámban itt hibának kell lenni — noha betüvel van kiirva — mert azon záradék: Pontificatus nostri anno tertio, nem 1457., hanem 1458. évszámnak felel meg, III. Calixtus 1455. április 8-kán kezdvén meg pápaságát. — Horváth Mihály Brankovics György halálát 1458. év elejére teszi. (Magyarország történelme. Második kiad. II. 425. lap.)

A szerb kronikások szerint nincs kétség benne, hogy György despota 1456. év deczember 24-én halt meg, és ezen állitással összevág V. László királynak 1457. év márczius 21-én kelt azon levele, melyben a nagy Hunyadi János életét sok vétek lánczolatának festi, és azon összeütközést Szilágyi Mihály és Brankovics közt, melyben az utóbbi jobbjának ujjait veszíté, ugy adja elő, mintha ez még Hunyadi János életében történt volna. (Teleki: Hunyadiak kora X. 548. lap. és II. köt. 498. és 499. lap.)

[1]) Hazai okmánytár IV. köt. 441. lap.

utbaigazítást nem nyujt. [1]) Csodálnom kell még itt Szücs István Debreczen város monographusának állítását (I. köt. 71. lap) mely szerint Lippa = Kewlpen. Utóbbi birtokosát, a ki a despotát követte, nem ismerjük, János despota a törökök sok beütése miatt, székhelyét Kewlpenből a felső-szerémi Bersakovo-ra tette át.

Becséről nem egész bizonyossággal lehet mondani, hogy Brankovicstól a Hunyadiakra ment volna át. Tény azonban, hogy Mátyás király 1458. szeptember elején a becsei várnagyoknak és a *rácz despota uradalmaiban* a Tisza mindkét partján levő vám- és révfelügyelőknek megtiltá, hogy a szegedi polgárokat, ugy miként a despota által nyert szabadalmukban kijelentetik, semmiféle fizetésekkel ne terheljék. [2])

Világosvárát és a hozzá tartozó egész uradalmat Mátyás király 1464. évben Báthory Andrásnak, Istvánnak és Lászlónak adományozta; de ők annak birtokába rögtön nem léphettek. Ezen uradalom t. i. valamint Túr és Varsány, horogszegi Szilágyi Mihály özvegyénél, Margitnál maradt, és Mátyás király az özvegynek 1461. évben 7000 arany forintért beiratta és elzálogosította. [3]) A fönnevezett három Báthory testvér 1464. évben Dénes esztergomi bibornok-érseknek az esztergommegyei Köbölkut és komárommegyei Ravazkező és Ujfalu falvakat elzálogosítják, hogy Világosvárát lindvai Bánfy Pál és neje kezéből kiválthassák. Neje t. i. a Báthoryak nővére és Szilágyi Mihály özvegye volt, a Báthoryak igen soká birták Világosvárát.

Tokaj a Hunyadi családé volt. Bizonyítja ezt Hunyadi László beszterczei gróf és királyi tárnokmester 1457. márczius 4-én — tehát még Brankovics életében — kiadott levele, melyben Bakos Pál tokaji várnagyának roszalja, hogy a bártfai polgároktól vámot vett. [4])

---

[1]) Engel: Serwien und Bosnien 449. lap.

[2]) Történelmi Adattár Csanádegyházmegye hajdana és jelenéhez. Szerkesztik Orthmayer és Szentkláray I. 311. lap.

[3]) Budai kam. ltár. Margit özvegy Diód, Világosvár várat, Túr és Varsány oppidumot esküvel és levéllel adta át Mátyás királynak.

[4]) Wagner: Diplomatarium Sarosiense 118. lap.

Bizonyos levén e szerint, hogy a Hunyadiak birták ez évben Tokajt, és pedig az 1451. évben György despotával kötött szerződés alapján, rejtélyesnek tünik fel az a körülmény, hogy Mátyás király 1459. évben a tokaji uradalmat Brankovics Istvántól elveszi, és csak igy adományozza azt, anyja Szilágyi Erzsébet és az ország főrendeinek hozzájárulásával, Zápolyai Imrének. Fel kell tennünk, hogy 1457. év óta a tokaji uradalom a despota családjának visszaadatott, oklevelek hiányában azonban azt biztosan állitani nem lehet. Érdekes Mátyás király 1459. évi, Zápolyai Imre javára szóló adománylevelében azon pont is, mely Tomassevits István bosniai király fiát hütelennek nyilatkoztatja, és őt, ki a jövendő rácz despota lett volna, »et ad quem illa bona que quondam, *despotorum* Rasciae fuerunt, devolvi debebant« (és a kire ezen, a rácz despo*ták* birtokaihoz tartozó jószágok lettek vala szállandók) szintén a tokaji uradalomból kirekeszti. A despoták örökösödési joga magyarországi jószágaikban itt világosan el van ismerve, és igy fel szabad tennünk, hogy Brankovics György nem volt minden magyarországi uradalmának első szerzője, hanem hogy egyet-mást, elődjétől Lazarevics Istvántól is örökölt. Midőn Mátyás király a tokaji uradalomhoz tartozó jószágokról igy szól, hogy ezek hajdan a rácz despo*táké* voltak, (quae quondam despo*torum* Rasciae fuerunt) elég világosan mondja, hogy Lazarevics is birta Tokajt, mert Brankovics György előtt csak Lazarevics volt az a despota, ki egyszersmind magyarországi birtokos is volt.

Mátyás király többször idézett levele szerint Tokajhoz még a tiszai révjog tartozott. Továbbá Tarczal és Rátka fele, és az ottani vámnak fele. Koldo, Tálya, Keresztur, Kisfalud, Szeg és Vámosujfalu, a fél vámmal; Ladány, Őszed, Csergő, Mád, Karacsa, Páczin, Fejő, Szentmiklós és Bőd, azonkivül Zombor területének némely része Zemplénmegyében, Szántónak fele Abaujmegyében és Ároktő Borsodmegyében.

Mint a király mondja, Tokaj várát és a hozzátartozó uradalmat Brankovics György Hunyadi Jánosnak engedte át, azon 10,000 arany forint megtérítéseül, melyet Hunyadi János sajátjából fordított a despota érdekeinek és ügyeinek javára.[1])

[1]) Hártyás oklevél a magyar tudományos akadémia kézirattárában.

Itt a király valószinüleg a volt kormányzó által 1450. évben tett költségekre céloz. Hogy Tokaj az 1451. évi szerződésben Brankovicsnak vissza nem adatott, tudjuk.

Ez alkalommal legyen megemlítve, hogy Zsigmond király még 1412. évben Tokajnak ura volt, ismervén levelét, melyet ez évben »vicecastellano suo de Tokaj« czímzett, a miből világos, hogy itt már akkor vár létezett.

Ez igy lévén és a fönnebbiekből világosan kitünvén, hogy Brankovics előtt már más despota birta Tokajt, ki nem lehet más mint Lazarevics István, még mindig megoldásra vár az a kérdés, vajjon mely időben jött Tokaj az utóbbinak birtokába?

Munkács várát Hunyadi János majd birta, majd visszaadta Brankovicsnak. Az 1451. évi szerződés alkalmával Hunyadi János Munkácsot birta, és ugyanezen szerződés erejénél fogva megtartotta. Özvegye, a hőslelkü Szilágyi Erzsébet, mint örököse, holtig volt annak birtokában, kitől aztán Mátyás királyra szállt.

Tálya és *Regécz* soha sem voltak a Hunyadiak kezén, legfeljebb 1448. év elején, midőn Hunyadi János a despota árulását, jószágainak elfoglalásával büntette. Hogy kire jutott a két vár közvetllenül Brankovics halála után, nem tudjuk. Említtetik 1469. évben Roskoványi Tamás mint tályai várkapitány, de azért a vár urát még sem ismerjük. [1]) Brankovics György már 1433. évben Sexthy Mihályt mint a maga tályai castellanusát említi, meghagyván Debreczen városának, hogy a despotát illető adót, nevezett castellanusnak beszolgáltassák. Castellano nostro in Tálya et Comiti nostro, mondja a despota, Debreczen városa levéltárában levő rendeletében. (A Sexthy név ellen kételyünk van, még bizonyosabb, hogy ezen ember nem Capellanus volt, mint Szücs István egy rosz másolatot követve ir, hanem Castellanus.)

Szatmár és *Németi* az 1451. évi szerződés alapján Hunyadi kezében maradván, utána Mátyás király vette át a két város birtokát. A király 1460. évben Charnavoday Egyednek megkegyelmezett azon hatalmaskodásért, melyet a szatmári

[1]) Szirmay: Notitia comitatus Zempliniensis 160. lap.

kir. kastély építésének alkalmatosságából elkövetett, a miből kitetszik, hogy itt királyi vár építtetett.[1]) *Felsöbányát* is 1464. évben erősítette Mátyás király. Lesz azonban alkalmam Szatmár egyéb viszonyairól alább véleményemet elmondanom. *Asszonypatakát* 1459. évben Szilágyi Erzsébet kezén találjuk.

Böszörmény nem fordul elő sem Szilágyi Erzsébet, sem Corvin János birtokai közt, noha bizonyos, hogy 1450. évben Hunyadi János e várost többi birtokához kapcsolta. Ki vette át a Hunyadiak kezéből, nincs feljegyezve. Böszörmény, ugy látszik, nem tartozott Lazarevics István despota birtokaihoz, minthogy ezen oppidumot Zsigmond király még 1415. évben magáénak tekinti és a városnak szigoruan meghagyja, hogy Kállai Lökös Miklósnak egy Székely Márton nevü jobbágyát, minden holmijával hozzá küldje vissza Kállóba.

Debreczen oppidumot[2]) Szilágyi Erzsébet éltefogytáig tartotta és a hűséges várost kegyeivel árasztotta el. Utána Corvin János herczeg birtokává lett, halála után az ő özvegye Frangepán Beatrix örökölte, ki azt aradíjul leányának Erzsébetnek rendelte, mint kit a Mohácsnál elesett Zápolyai Györgynek jegyezett el. Erzsébet azonban az egybekelés előtt meghalván, a király Debreczent 1507. óta magvaszakadás czímén igénybe vevén, a várost Szakmári György pécsi püspöknek adományozta,[3]) de már 1510. évben Zápolyai Jánosnak engedte át a király.

Túr (avagy Mező-Túr, máskép Nagy-Túr) és *Tisza-Varsány* sorsa ezen korszakban mindig együttesen jár. Mátyás király e két várost még koronáztatása előtt adományozta Kállay Pálnak és Parlagi Györgynek, mindkettő udvari lovag, ki magát a csehek és törökök elleni háborukban, nevezetesen

---

[1]) Szirmay: Szatmár vármegye esmérete I. 154. lap.

[2]) Szabolcs vármegye 1416. évben bizonyítja, hogy nemes Zeleméry Mihály Lászlót »Comitem Camerarum Salium Regalium de Debreczen« zeleméri jószágrészének használatától eltiltotta. (Kállay levéltár N-o 793.). Ebből kitetszik, hogy Debreczen még nem volt a despota birtoka.

[3]) Szűcs István: Szabad kir. Debreczen város történelme I. 95. l.

Bosniában kitüntette. A király a két várost 1464. évben Kállaynak és Parlaginak ujra adományozza és megjegyzi, hogy azok ez előtt a rácz despoták birtokai voltak, de a kiktől azokat hűtlenségük miatt, és mert Ráczországgal együtt a törökhöz szítottak, elvette. [1]) Minthogy a király itt több hűtlen rácz despotáról beszél, ezt csak ugy lehet magyarázni, hogy Túrt és Varsányt Brankovics György után, fia István is birta, kit a király, mint látni fogjuk, máskép is büntetett. Később Túr és Varsány ismét a Hunyadi házhoz került, mert e városok Corvin Jánosra jutottak örökségi uton. A herczeg 1491. évben a két város felét Derencsényi Imre volt jaiczai bánnak és fiának Pálnak adományozza; a következő évben az egész birtokot ugyancsak Derencsényi Imrének és fiainak Pálnak és Györgynek 8000 arany forintért eladja. [2])

Szemlét tartván ily módon Brankovics György magyarországi birtokai fölött, még egy pár birtokáról kell szólnom, melyek eddig semmiféle combinatióban elő nem fordultak. Zsigmond király ugyanis 1433. évben Brankovics György rácz despotát igen komolyan megrójja azért, hogy Bártfa városának polgárai régi szabadságaik daczára, a despota vámszedői által *Bath*, Tokaj, Böszörmény, Debreczen, Szatmár, *Vári, Szász* és Munkács városokban megvámoltatnak. A király hivatkozik ez alkolommal a Brankovics György javára kiadott és a fönnebbi vámjogot körüliró adománylevelére, mely előttünk ismeretlen, de a király hivatkozása kétségtelenné teszi, hogy már 1433. év előtt létezett királyi adomány Brankovics javára, és pedig oly birtokokról, melyeket Turóczy és Timon nem említenek. [3])

Vajjon a fönnebbi *Báth*, a hontmegyei város, más adatok hiányában nem merném eldönteni. *Vári* azonban és *Szász* avagy Lompertszásza, ma Beregszász, tudvalevőleg ma is Bereghmegyében találtatnak. Ezekről is az a tudomásunk, hogy Szilágyi Erzsébet özvegységi birtokaihoz tartoztak,

[1]) Eredeti oklevél a Kállay-féle, most a Nemzeti Muzeumban levő levéltárban.

[2]) Oklevelek a budai kam. ltárban.

[3]) Fejér: X. 7. köt. 457. 458. lap.

minthogy 1462. és 1463. évi levelekben Munkács, Lompertzaza, Vári stb. mint Erzsébet birtokai említtetnek. [1]) Valószínüleg Munkácscsal együtt jöttek a Hunyadiak birtokába.

A birtokviszonyokat eddig annyira részletezvén, a menynyire azt a hozzáférhető adatok lehetővé teszik, szükségesnek tartom egy pár szót azon közjogi állásról is mondanom, mely a rácz despoták Magyarországon való jószágbirtoklásából kifejlődött.

A despoták sokkal korábban lettek Magyarország nagybirtokosai, mint azt a közhiedelem eddigelé föltette.

Lazarevics István szerb herczeg, ki Manuel görög császárral együtt a XV. század első éveiben a török zultán fönhatóságát elismerte, Manuel által rácz despota czímével megtiszteltetett. Lazarevics azonban utóbb nemcsak a törökök, hanem saját rokona, Brankovics György által is szorongattatott ugy, hogy végre kénytelen lőn, Zsigmond király segedelmét igénybe venni. Zsigmond király erre kész lévén, Sandal bosniai vajdát sereggel Szerbiába küldte, ki onnét a törököket szerencsésen kiverte, »cum illustrissimo principe Despota totius Regni Rasciae, fideli nostro« — a mint Lazarevics Istvánt most a magyar király czímezte.

Ugy látszik azonban, hogy Lazarevics István, ki később is hűségesnek mutatta magát a magyar állam iránt, ez időben még különös szolgálatokat tehetett Zsigmond királynak, mert nem sokára őt mint magyarországi birtokost találjuk, sőt Zsigmondnak 1423. évben Ulászló lengyel királylyal és Witold litváni herczeggel, kötött szövetségről szóló ünnepélyes levelének záradékában, a nádort és minden világi főurat megelőzve (Cilley Hermant kivéve) Stephanus regni Rasciae despotus megemlitése tünik föl. [2])

Szirmay Antal azonban már 1411. évből közli Zsigmond királynak egy levelét magyar fordításban, mely szerint a király a rácz despotának »ugy hozván magával az ő hívsége, ez iránt kelt más levelünknek ereje szerint *uj királyi adományképen*« Szatmár és Németi városokat, azonkivül Asz-

[1]) Teleki: Hunyadiak kora XI. 38—44. lap.

[2]) Fejér: X. 6. köt. 536. lap.

szonypatakát, Felsőbányával együtt, az arany- és ezüstbányákkal és pénzverési joggal által adja.[1]) Nem ismerjük, fájdalom ezen oklevélnek sem eredetijét, sem lelhelyét, és igy idejét biztosan meg nem határozhatom. De elfogadván a szöveget, a miként kaptuk, félre nem lehet ismerni, hogy István despota, már jóval 1411. év előtt nyerte Zsigmond királytól Szatmár, Németi, Asszonypataka és Felsőbánya városokat, a tartozandóságokkal együtt, miután a király maga egy korábbi adománylevelére hivatkozik; mindazáltal a despota csak 1411. évben iktattatott be ezen jószágokba, a leleszi convent jelentése szerint.

Szatmár városához, Szirmay szerint, tartoztak akkor Réztelek, Jóstelek falvak; Szent-Eged és Zemermén puszták. Németi városa, Zemeretelke, Peratelke, Chiaholcztelke puszták; Hidegkút, Feketefalu, Kékes, Thükes, Oroszfalu,

[1]) Szirmay: Szatmár vármegye esmérete I. 151. 152. lap. Szücs István: Debreczen város történelmében 71. lapon Szirmaynak azon adatát, mintha Vuk György despota 1411. évi szept. havában iktattatott volna be magyar birtokaiba, oda véli igazitandónak, hogy ez nem akkor, hanem 1421. évben történt volna a leleszi convent által, okul adván, hogy akkor még Vuk György (azaz Brankovics György) nem volt szerb fejedelem, élvén még az ő nagybátyja, t. i. Lazarevics István. — Vajjon mit gondol Szücs István, mikor halt meg Lazarevics despota? Kár volt Szücs Istvánnak nem tudni, hogy Lazarevics még csak 1426. évben kötötte Zsigmond királylyal a tatai szerződést, a mely Brankovics Györgynek a despotai méltóságot biztosította Szerbiában. Azt bizony tudnia kellett volna a debreczeni városi levéltár oklevelei nélkül is. Egyébiránt miért nem mondja Szücs István nyiltan, hogy nem az ő combinatiójának eredménye az, miszerint Lazarevics István már 1421. évben meghalt, hanem hogy e részben Katonát követte? Az érdemes Katona csakugyan szintén irja: quod Georgius hic Brankovitzius, post mortem avunculi sui, Stephani Bukovitzii (értsd Lazarevics Istvánt) *quae contigit anno superiore 1421.* tam potens evaserit, ut idmodi permutationes facere potuerit. (Historia crit. XII. 395. lap.) Azonban Katona mentségére legalább az szól, hogy még nem olvashatta a tatai szerződés szövegét Fejér Codexében. Egy 1452. évi levelében azt irja Hunyadi János, hogy Felső-Bánya városában Boldogasszony templomából egy orgonát elvitetett, miért is a várost azzal kármentesiti, hogy a város részéről évenkint a nagybányai kamarába fizetendő, az aranybányák után járó hegyvámot annak örökre elengedi. Hunyadi itt Felső-Bányát nem nevezi az ő városának — Civitatem nostram.

Sándorfalva, Gyurkefalva, Surgianfalva és Duravicza falu és Halfalva puszta.

A szatmári birtokokkal nevezetes politikai jogok is jártak, melyekről érdekes felvilágosítást nyerünk István rácz despota saját, több rendü eredeti leveleiből, melyek mind a Kállay család levéltárában -- most a nemzeti Muzeumban — találhatók és melyek, miután feltétlen hitelességüek, a chronologiai homályt lényegesen eloszlatják.

István despotának egyik levele kelt Krusováczon 1417. augusztus 5-én és szól az erdélyi püspöknek, panaszolván, hogy ez utóbbi remetei Himfy Istvánt, a despotának tisztviselőjét Szatmár és Németi városokban perbe vonatta, és megbirságolta azon okból, mert Himfy István neki az adótizedet ki nem szolgáltatta. A despota kéri tehát a püspököt, hogy a fönebbi ügy végett Himfyt ne terhelje, és minthogy soha nem hallotta, mintha a püspöknek oly adótized járna és a király a despotának Szatmárt és annak adóját adományozta, ezt az ügyet a király eldöntésére bocsássák, ha az majd haza jön. [1])

Négy más levele a despotának Nándorfehérváron kelt ugyan ez évben október 28-án. Az egyikben István despota Nagybánya városának meghagyja, hogy a hozzájuk jövő Himfy István mesternek, kit a despota a maga tárnokmesterének nevez, segítségére legyenek Miklós szatmári polgár, Abraham fiának, bár hol található vagyona lefoglalásában. Mit ha nem tennének, hűtlenségi bűnül fogna tekintetni. A többi levelekben is István despota következetesen a maga tárnokmesterének nevezi Himfy Istvánt, Péter fiát. Egyszer általánosan ajánlja Himfyt Szatmár és Németi városoknak, hogy neki hitelt adjanak, az általa a despota részéről előadandó ügyekben. Majd ismét meghagyja a két városnak, hogy jámbor viseletü esküttéket válaszszanak, kik midőn Himfy István oda jövend, hogy a tárnokok módjára (juxta consuetudinem et modum tavernicorum) törvényszéket tartson, őt az

[1]) A tizednek ki nem adása miatt Geréb László erdélyi püspök 1501. évben a szatmáriak részére a misemondást, gyóntatást, az oltári szentségek kiszolgáltatását, az egyházi temetést eltiltotta, s a halottakat temetés nélkül büszhödni hagyta. (Palugyay.)

igazságszolgáltatásban és a panaszok elintézésében támogassák. Végre meghagyja, Szatmár és Németi városoknak, hogy miután közülök néhányan 150 arany forintot a királyi adóból maguknak bitoroltak, és ezt a pénzt most is maguknál tartják, nyomozzák ki az illetőket és szolgáltassák azt vissza; különben kegyvesztéssel fenyegeti őket. [1])

A despota mindig Isten kegyelméből ráczországi despotának czímezi magát, Szatmárt és Németit a maga városának lakosait a maga polgárainak és hospeseinek, Himfyt a maga tárnokmesterének nevezi.

Ismeretes előttem még ezeken kivül István rácz despotának két évnélküli levele, mely szintén tanulságos; az egyik kelt Batochynában szerdán, pünkösd ünnepe után, és szól Himfy Istvánnak és Benedeknek (Stephano filio Petri, et Benedicto filio Heem) kiket a despota a maga szatmári ispánjainak *(Comitibus nostris de Zathmár)* nevez, meghagyván nekik, hogy sietve jöjjenek hozzá hadra készen. A másik Nándorfehérváron kelt Szent-Mihály nap utáni nyolczadán, ebben a többször nevezett Istvánnak, Péter fiának (*Comiti nostro* de Zathmár) egy Hans nevü harangöntőt ajánl. Ezen Himfy István a már idézett 1417. évi levelek egyikében a despota által Comes et familiaris noster, és magister Tavernicorum neveztetik.

Látjuk mindezekből, hogy István rácz despota Szatmár vármegyében nemcsak főuri nagybirtokos volt, hanem a megyét mintegy hübérben tartotta, és hogy Himfy István 1417. évben az ő főispánja volt. Az említett két, évnélküli levelek egyikéből azt tanuljuk, hogy nem csak Himfy István, hanem vele együtt Himfy Benedek is volt a despotának szatmármegyei Comese. Miután Himfy Benedek 1420. évben már nem volt az élők közt, a kérdéses levelet 1411. és 1420. évek közé kell tenni. Ezen időszakban Szirmay munkájában Szatmár vármegyéről főispánok nem neveztetnek.

[1]) Mind ez oklevelek a Kállay-család levéltárában. Öt kétségtelen hitelességü levél 1417. évből István despota által lévén kiadva, melyekben Szatmár és Németi városok birtokosaként szerepel, a Szirmay által közlött adománylevél 1411. évi keltezésében sem lehet fönmaradni.

Ezen példa nem áll magányosan. A Kállay levéltárban ugyanis egy szintén 1417. évi oklevelet fedeztem fel, t. i. Torontál vármegyének egy kiadványát, mely már mint olyan nagy ritkaság, de nevezetes más tekintetből is. Az oklevél, mely azt bizonyítja, hogy Csépi Jakab özvegye ügyvédeket vallott, így kezdődik: »*Nos Brayan* ..... *Rascie vice Comes* et Judices nobilium Comitatus de thurontal stb.« Ezen szavak után »Nos Brayan« után az oklevél meg van csonkítva. Szerintem azt így kell kiegészíteni: Nos Brayan (*Stephani despotae*) Rasciae vicecomes tb. Ily módon rávezettetünk, hogy Lazarevics István rácz despota Torontál vármegyében is hűbéri jogot gyakorolt, ott is a törvényhatóság tőle függött. De ha a despotának ez a hatalma Szatmár vármegyében kevésbé feltűnő, hol mint láttuk, nagy uradalmakkal birt, kevésbé érthető az Torontál vármegyére nézve, minthogy eddigi tudomásunk szerint Lazarevics Istvánnak itt semmi jószágai nem voltak.

A kérdés csak úgy fejthető meg, ha felteszszük, hogy Lazarevics István nem csak Szatmár vármegyében előzte meg Brankovics Györgyöt nagy jószágok birtoklásában, hanem Torontál vármegyében is. Brankovics György talán örökösödési joggal követte István despotát Becse és Becskerek birtokában Torontálmegyében; e két uradalom legalább nem említtetik azok közt, melyek neki Nándorfehérvárnak az ő részéről való átadása után Magyarországon adományoztattak, mégis Becse — a nélkül, hogy különben tudnók, miként került az ő birtokába — Brankovics által veronai Birini Pálnak engedtetett át.

Mily terjedelmű volt az a jog, melyet György despota a szátmári főispán kinevezésében gyakorolt? arra egyenesen adatunk nincs, azonban feltennünk szabad, hogy e részben Szatmármegyében a viszonyok hasonlók voltak, mint Külső-Szolnokmegyében, a hol, mint láttuk, Brankovics György a fontos Túrt és Varsányt birta.

E viszonyt érdekesen világosítja I. László király Pyrotha bolgár városban 1443. november 22-én kelt és eredetiben Körmöczbánya városi levéltárában található levele,[1])

[1]) Közli Balássy Ferencz a Századok 1875. évi folyam. 251. lapján.

melyben Brankovics György despotának megengedi, hogy a külső-szolnoki főispánságra, melyet azelőtt néhai Kátay László viselt, a maga emberei közül a kit akar válaszszon vagy ajánljon, kit azután a király, tetszésének tartamára e hivatalban megerősíteni fog.

Ezen utóbbi kitétel: »tetszésünk tartamára« (durante nostro beneplacito) valamint a királyi levél azon kifejezése, hogy az említett kijelölési engedély csak *a mostani esetre* szól (*hac vice* eligere et nominare valeatis), eléggé megérteti velünk azt, hogy itt sem a tatai szerződésből folyó jogról lehet szó, sem arról, hogy Brankovics magyar zászlós uri, vagy nagybirtokos minőségénél fogva ily jogot gyakorolt volna.

A királyt ezen engedély megadásában egyedül csak politikai és opportunitási indokok vezérelték, a melyek nagyon helyén lehettek ott, a hol Brankovicsnak főbirtokai ugyszólván összetömörülve valának.

Máskép állott a dolog Krassó vármegyében. Ottan ugyanis Brankovics Györgynek szintén voltak birtokai, nevezetesen Vaja és Dragalyolch falvak, melyek különben ma már nem léteznek; de nem lévén jelentékenyek, a despota itt nem is vergődhetett fel törvényhatósági képviseletre. Krassó vármegye 1431. évben szombaton Szentgyörgy napja után azt irja, hogy Himfy László emberei a despota egy jobbágyát megkárositották, a miért is az érd-somlyai castellanusok eskületételre megidéztettek. Említtetik ez alkalommal Érd-Somlyó, de nem mint a despota birtoka, mert a fentebb közlött adatok szerint Brankovics Érd-Somlyót csak az ő fogságába került Hunyadi Jánostól 1448. évben csikarta ki. Krassó vármegyének egy 1438. évi leveléből is tünik ki, hogy a rácz despotának a jobbágyi és területi viszonyokból származó ügyei ott tárgyaltattak és nem fordul elő eset, hogy Brankovics saját alispánjainak nevezte volna a vármegye alispánjait. Különben nem ismerjük azon falvakat, melyeket Brankovics Krassó megyében birt.

És mint Krassóvármegyében ugy Zaránd-, Szerém-, Bács-, Zemplén-, Beregh-, Abauj- és Biharmegyében, a hol a despotának szintén jószágai voltak, semmi nyoma sincs annak, hogy Brankovics hivatalbul a megye élén állott volna.

Érdekes azon mód is, melylyel a despota Debreczen

városa számára a peres ügyek fölebbezését szabályozta; ki t. i. egy Czerbenitze faluban 1433. Mária Magdolna ünnepét megelőző vasárnapon azt rendelte, hogy a debreczeniek peres ügyeiket ne Buda város törvényszékéhez, hanem mindenek előtt a despota *saját tárnokmesteréhez*, onnan pedig magához a despotához fölebbezzék. [1]) Még ennél nagyobb öntudatra mutat azon körülmény, hogy Brankovics György 1429. évben szükségesnek találta Debreczen városának nem csak elődje, István despota által nyert szabadalmait megerősiteni, hanem azokat is, melyek a városnak Zsigmond király által adattak. [2])

Egyébiránt a magyar Hármaskönyv a rácz despotáról azt jegyzi föl, hogy ő azonképen miként az érsekek, püspökök, vránai perjel, a szabad ispánok és örökös főispánok saját pecsétje alatt vallhat ügyvédeket. [3])

Ezen utóbbi adatra hivatkozott Tököly Szabbas az ugynevezett illyr nemzeti congressus, Temesvárott 1790. szep-

---

[1]) Mily könnyen terjesztetnek történeti tévedések, mutatja az a körülmény, hogy az itt idézett oklevélre, melyben Mihály tályai castellanusról is szó van, Szűcs István Debreczen város történelmének 72. lapján, mint olyanra, mely 1423. évben kelt, hivatkozik. Ő ezen évszámban meg nem ütközött. Jónak találtam azonban Révész Imre akadémiai tagtársam szivességéhez fordulni és igy közbenjárása folytán kaptam Debreczen város levéltárából azon 3 oklevél teljes szövegét másolatban, melyre Szűcs az idézett 72. lapon az 1., 2. és 3. jegyzet alatt hivatkozik. Nagy meglepetésemre ezen másolatok közt a fönebbi oklevél megint csak 1423. évi keltezéssel fordul elő. A dolog ezen zavarában azon levéltári tiszthez fordultam, kinek ezen másolatokat köszönhettem, kérvén őt többi közt, legyen szives ujra az eredeti oklevelet megnézni, vajjon ott nem áll-e vigesimo tercio helyett, tricesimo tercio. És ime, jön a válasz, hogy a szóban levő oklevél nem 1423-ban, hanem csakugyan 1433. évben kelt. — A dolgot ugy kell magyarázni, hogy Debreczen városánál a régibb kiváltságlevelek mind lemásolva börfedélbe kötve tartogattatnak. Ezen börkötésü könyvet használta Szücs István, és ebből kaptam én is a hibás másolatot. Kevesebb scepticismussal, és a hivatalos másolatoknak hitelt adva, vajjon micsoda történeti combinatiókban kellett volna tévelyegnem egy oklevél alapján, melyben Brankovics György már 1423. évben, sok évvel Lazarevics István halála előtt, magát rácz despotának és Albania urának nevezi, és Debreczenben mint saját városában intézkedéseket tesz!!

[2]) Oklevél Debreczen város magán ltárában 10. sz.

[3]) Verbőczy: Tripartitum II. rész, 13. czim, 6. §.

tember 9-én tartott ülésében, hogy kimutassa, miszerint Brankovics György felségi jogokat (jura majestatica) gyakorolt. Hivatkozott Albert király decretumjának, általunk is már idézett 25-dik czikkére, melylyel a rácz despota és Cilley gróf arra kötelezteinek, hogy jószágokat csak magyaroknak adományozhassanak, felejtvén, hogy ez által Cilleyre is felségi jogokat ruházna, nem csak a despotára. Nézetének támogatására felhozza, hogy a despota a krusedoli zárdának adományokat tett, és Munkács városának vásári jogát megerősítette, mely két cselekvénye ma is érvényben áll. Hogy a despota biráskodott, saját nevén bevallásokat tett, hogy banderiumot tartott, és azt a hadba vezette; mind azt Tököly Szabbas a különben jó irányu és világos elméről tanuskodó beszédében a felségi joggal hozza kapcsolatba. Mennyire túl lőtt a derék követ a czélon, és mennyire félreértette az ország intézményeit, azt mondanunk fölösleges, czáfolatra nem érdemes.

Brankovics György halálával a rácz despoták Magyarországban más nyomokban mozognak. Halálos ágyán Szerbia kormányát nejének Irénnek adta át olyformán, hogy három fiának tanácsával éljen. Ezek közül kettőnek, Gergelynek és Istvánnak, Murat zultán 1441. évi május 8-án szemeit kitolatta; a harmadik: Lázár, egyedüli uralkodásra törekedvén, anyját Irént megmérgezte, mire az ő bátyja Gergely, valamint nővére Mara, Murat zultán volt neje, atyai házukból megszöktek Mahomet zultánhoz.

Bűnök által szerzett hatalmát nem soká gyakorolta Lázár, hanem csakhamar meghalt. [1]) Özvegye Ilona, egy Palaeolog leány, Szerbiát a pápának felajánlotta hübérül, és midőn saját alattvalói ellene fellázadtak, a magyarokat hivta meg segitségül, kik erre 1459. évben Szendrőt megszállják, és azt Tomassevics István őrizetére bizzák. Azonban a szerbek maguk hivták meg II. Mahometet. Utjában a föld népe mindenütt segitette, Szendrő polgárai elébe mentek a zultánnak és Tomasevics a magyar hadőrséggel kénytelen volt capitulálni 1459. julius elején. Igy jött egész Ráczország Galam-

[1]) Már 1458. február 22-éről vannak különféle hivatalos jelentések az ő haláláról.

bóczczal együtt minden kardvágás nélkül a törökök hatalmába.

Brankovics György második fia, a világtalan István Magyarországba vándorolt ki, honfiai nagy számának kíséretében, kik Szerém vármegyének nagy részét benépesítették, és Istvánt Ráczország despotájává ki is kiáltották.

De ezen bevándorlás aligha közvetlenül Szendrő eleste után történt, mert Istvánnak Brankovics György fiának szintén rosz hire volt Magyarországon. Mátyás király 1459. julius 18-án, tehát rövid napokkal Szendrő elvesztése után, a tokaji várat, és az egész hozzátartozó uradalmat Brankovics Istvántól György fiától elveszi, bűnül róván fel neki, hogy Szendrő várát a királynak, annak ismételt kérései daczára nem adta át, sőt a várőrséget folytonosan kérte, hogy Mátyásnak át ne adja. Lefoglalta és elvette a király a tokaji uradalmat továbbá István Tamás bosniai király fiának, Tomassevics István hűtlenségéért is, ki Brankovics György fiának Lázárnak (rácz despotának) Mária nevü leányát birván feleségül, mint Mátyás király mondja, a jövő rácz despotává volt kijelölve, ki azonban nem tekintvén Magyarország és az egész kereszténység ebből származandó veszedelmét, Szendrőt a törököknek átadta. [1] Ez igy levén, nem értjük, miként dicsekedhetik István Tamás bosniai király már május 1-én egy Sfortia Ferencz milánói herczeghez irt levélben, hogy az ő fia István néhai Lázár despota minden jószágait Magyarországban és Ráczországban, a mennyire a törökök még el nem foglalták, megkapta és hogy Mátyás király által Lázár helyébe rácz despotának kineveztetett. [2]

Rövid idő mulva István despota, elhagyatva magoktól a szerbektől, országából teljesen ki volt üzve a törökök által, és Castriota György (Skanderbeg) a hős albaniai fejedelemhez menekedett, kinél bizonyos kegykitartásban részesült a mindenétől megfosztott despota. Innen követeket küldött 1461. évben Sfortia Ferencz milánói herczeghez, kiket az

[1] Eredeti hártyás oklevél a magyar tudományos akadémia kézirattárában.

[2] Magyar diplomacziai emlékek Mátyás kir. korából I. 49. lap.

utóbbihoz maga Castriota György is látott el ajánló levelekkel. [1])

Midőn a törökök (Skanderbeg halála után 1467. évben) Albania megszállására is készültek. István Olaszországba ment, és ott 1481. évben 56 esztendős korában meghalt. Családja azonban Olaszországból Erdélybe jött, onnan is 1485. évben Szerém vármegyébe költözött. [2]) Miről alább.

A roppant birtokok, melyeket Brankovics György egykor sajátjának mondott Magyarországon, tőle és családjától visszaestek a koronához vagy másoknak adományoztattak, és igy berekeszthetném értekezésemet, ha némely eszmének tovább füződését nem tartanám alkalmasnak, az ő birtokviszonyából folyó helyzet jobb megismerésére.

Ha Brankovics István, György fia, legalább kisérletet tett Ráczország visszafoglalására, és igy a földiei által neki tulajdonított méltósághoz a megfelelő hatalmat is megszerezni, utódjai még annyit sem tehettek; náluk a despota elnevezés már épen csak czím volt.

Brankovics György öregebbik fia Gergely látván, hogy II. Mahometh segitségével Szerbia uralmára nem fog jutni, az uralkodás szándokáról lemondván, szerzetessé lön és zárdába ment. († 1460.) Fia Wuk semmi pretensióval nem használta ugyan a despota czimet, de becses emléket szerzett magának Magyarország történetében, vitézsége és — a mit nem hiába hangsulyozunk — hűsége által a haza iránt.

Wuk 1465. év elején a török zultán által Mátyás királyhoz küldetett, hogy ott a béke eszközlésében működjön. Wuk a küldetést elfogadta azon szándokkal, hogy Magyarországból soha vissza ne térjen. Mátyás király szintén felismervén benne a derék férfit, őt szolgálatában marasztalta. Azóta őt folytonosan Magyarország érdekében tevékenynek, harczaiban saját fegyverét is dicsőiteni látjuk. Midőn Mátyás király 1468. április elején Podiebrad ellen készült, Wuk Brankovicsot találjuk az ő kiséretében. Már 1476. évben a temesvári vár-

[1]) Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából I. 116. és 117. lap.

[2]) Engel Serwien und Bosnien 415. és 416. lap.

nagyokkal, Jaksics Demeterrel, a Dócziakkal és más urakkal együttesen verte meg a töröket Temes vidékén és Pozazin-ig üldözte. Fridrik császár a pápai intés daczára Csehországot Ulászlónak hübérbe adván, az ezért megsértett Mátyás király két nappal utóbb 1477. junius 12-én Fridriknek és mindazoknak, kik segítendik, háborút izent. A hadsereg Győrött gyülekezett, és Wuk Brankovics közte volt könnyü rácz lovasságával. Szeptember havában Krems és Stein mellett táborozott Ausztriában Kinisyvel és Jaksicsesal. Kinisy Pállal 1479. évben Báthory István erdélyi vajda segítségére repült, és a kenyérmezei diadal kivivásában részt vett. Mátyás királyt a tapasztalás azon meggyőződésre vezette, hogy csak ugy léphet fel hatásosan a török ellen, ha előbb a szintoly unalmas, mint álnok és szükkeblü Fridrik császárt megrontja. Tervének kivitelére készülvén, 1481. évben Kinisyt és rendes haditársait, Wuk Brankovicsot és Jaksics Demetert kellő utasítással bizta meg a déli részek védelmével. Ez évben november 4-én ő szállította át hajóival Kinisy hadseregét Szerbiába, ki ez alkalommal Kruseváczig hatolt. A következő évben, julius havában megint Kinisy, Dóczy Péter és Wuk Brankovics verik meg a szendrői pasát Becskereknél.[1] Utolsó hadi tette lehetett, midőn 1484. évben a Karinthiából visszatérő törököket, ő vele együtt Geréb Mátyás bán, és Frangepán Bernardin az Unna közelében és Dubicza táján lemészárolta.

Ugy látszik (legalább Raics irja) hogy Wuk Brankovics 1485. évben meghalt. Az oklevelekben rendesen a despota czímével fordul elő, de ez igazán csak czim volt, és még nem is e czim, hanem saját vitézségének kifolyása volt az, ha Mátyás

---

[1]) E csata idejét elég zavarosan adják elő történetiróink. Fessler julius végére teszi, megjegyezvén, hogy a király e győzelmet a pápának szeptember 15-én jelentette. (V. köt. 380. és 381. lap.) Engel szerint a csata Szendrő mellett a Becherem mezőn folyt augusztus havában. (Serwien 433. lap) alább ugyan ő szeptember havára teszi (u. o. 448. lap). Ortvay épen október utolsó napjaira teszi a csatát Becskerek vidékére. (Csanád egyházmegyei tört. Adattár I. 468. lap.) Teleki a csata idejéről egészben hallgatván, az ellenséges összecsapást Becserem mezején mondja történtnek, miből látjuk, hogy e részben Engelt követi. Heltai Becse mezején keresi az ütközet helyét. (Teleki: Hunyadiak kora V. 241. lap.)

király a hadi parancsolatot néprokonainak egy része fölött neki átengedte.

A despota czímet Mátyás király 1471. évben erősítette meg Wuk Brankovics javára; akkor, midőn már több esztendeig e férfi derekségét kipróbálta. Eljárásában a nagy királyt szintugy politikai előrelátás, mint egy kis öntudatosság vezérelhette, mert magához illőnek találta, hogy vazallusai és alattvalói közt egy bosniai király (Ujlaky Miklós) és egy rácz despota legyen. Reménylette egész Szerbiának visszahódítását, magyar védnökség alatti ujra alakulását, és a Brankovics háznak trónrajutását az ő támogatásával.

Engel azt állitja, hogy Mátyás király Wuk Brankovicsnak székhelyül *Fejérkő* várát jelölte volna ki melynek másik neve Belasztena, Posega vármegyében, melyhez *Zalankemen* is tartozott. Mikor? azt nem mondja. (Serwien und Bosnien 446. lap és Geschichte des ungarischen Reichs II. köt. negyedrét.) Mondja azt is, hogy a despota e birtoktól tizedet fizetett a zágrábi püspöknek. A hely ma a gradiskai határőrezred kerületében létezik, és Lipszkynél és Nagy Lajosnál Bielasztenanak Görögnél Bielasztienea-nak iratik. [1]) Bizonyosabb, hogy a király Wuk-nak *Berekszó* várát adományozta Valkómegyében, minthogy 1482. évben Vithéz István az ő berekszói Castellanusának neveztetik. (Castellanus Castri Berekzó *Illustris* Wok despoti.) [2])

Mindjárt Wuk halála után, és pedig 1486. évben, Mátyás király Berekszót, melyet eddig Wuk titulo donationis et inscriptionis birt, Brankovics István fiainak, Györgynek és

[1]) Ezen Belasztena régen a Garai családé volt, és várral birt. Ezt, valamint Neprichou és Debrechen várakkal és Kalabar, Lygh, Toplicza, Pepelócz, Neprichun, Kalizar, Tomla, Ragys, Jeznik, Devrechen, Abnya és Ubmelléke ráczföldi kerületekkel Garai Miklós, a hasonnevü nádor fia, 1392. évben cserébe adta Zsigmond királynak, a melyért viszont a királytól Kőszeg várát és a hasonnevü fallal kerített várost Vasmegyében és Csesznek várát Veszprémmegyében kapta. Az erről szóló oklevél olvasható Zsigmond királynak egy 1406. évi átiratában, mely a budai kamarai levéltárban őriztetik. Kitetszik ebből az is, hogy azon várak és tartományok, melyeket Zsigmond király 1426. évben a tatai szerződéssel magának Szerbiában fentartott, csakugyan az ő tényleges birtokában voltak már a XIV. század végén.

[2]) Oklevél a budai kamarai ltárban.

Jánosnak adományozza, a kik tehát, mint látjuk, Olaszországból akkor már visszajöttek. Az adományozás formája az akkori diplomatikai nyelven azt jelenti, hogy a birtok nekik zálogba adatik, mig az bizonyos összegért tőlük vissza nem váltatik. Az adománylevélben István fiainak egyike igy czimeztetik: *Illustris* Georgius Princeps: a másik: Magnificus Johannes *Despota*. És itt feltünő, hogy nem György, a testvérek öregebbike tiszteltetik meg a despota czimével, hanem János az ifjabbik, melynek magyarázatául az szolgál, hogy György pap lévén, egy hegumen rábeszélésére még ugyan ez évben a kölpényi zárdába vonta meg magát. Mégis György az, ki utóbb még mint magyar zászlós ur szerepel egypárszor, és nincs kétség, hogy a magyar királyok még mindig szemmel tartották az 1426. évi tatai szerződés alapját. Nevezetesen 1492. évben, »György Ráczország despotája« tizedik helyen Losonczy László tárnokmester pecsétje után, a magáét is függesztette a Budán márczius 7-én kelt oklevélre, melynek erejénél fogva Magyarország és az erdélyi részek bárói, főbbjei és nemesei, II. Ulászló fimagva szakadásának esetében Maximilián római királyt urokul és királyukul választandják. Mint Magyarország bárója s tehát zászlósa is, tartozott a despota az 1498. évi 22. törvényczikkelyhez képest ezer lovast az ország oltalmára kiállítani.[1]) Ezt a törvényczikkelyt akár Jánosra akár Györgyre lehet érteni, mert a despota benne név nélkül említtetik. Szalay azt egyedül Györgyre alkalmazta. János azonban székhelyéül Kölpényt választotta, mely egykor Brankovics György birtokainak egyike volt, de a honnan János felső-szerémmegyei Bersakowo-ra[2]) tette át lakását a sok török betörés miatt. És itt János meg is halt 1503. évben.[3])

János despota elég szerény szerepet játszott. Midőn 1490. évben 8 püspök és 25 mágnás Corvin János herczeggel szerződésre léptek, azon titkos szándokkal, hogy őt trónörök-

[1]) Szalay László: A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz 9. lap.

[2]) Ma ily néven ismeretlen.

[3]) Engel: Serwien und Bosnien 448., 449. és 453. lap.

ségi reményében kijátszák, a herczeg védelmére sereggel megjelent urak közt volt János despota is, [1]) de daczára annak, hogy Corvin hívének vallotta magát, még sem vett részt a herczeg oldalán azon csatában, melyet Kinisy Pál elég hálátlanul vivott vele a Csontmezőn; sőt ugy látszik, hogy Kinisy őt nem sokára Ulászló király pártjára vonta. Kitünik ez abból is, hogy 1491. évben Georgius et Joannes Rascianus Ulászló király seregéhez 600 sisakos vitézt állitottak.

Mellőzöm az Ujlaki Lőrincz herczeg és János despota valamint testvére György közt folyt hoszadalmas pereket, melyeket Várdai Péter kalocsai érsek hiába igyekezett kiegyenliteni, [2]) és melyek magát a királyt kényszeriték, a feleknek békét parancsolni, a haza védelmének érdekében.

Azonban midőn 1494. évben a király Ujlaki Lőrincz herczeg megaláztatását szükségesnek találta, János despota kapta a parancsot, hogy *Száva-Szent-Demetert* és Roholtzát Posega közelében szállja meg, a mi meg is történt; de az utóbbi helyet előbb ostromolni és ágyúkkal döngetni kellett.

János despota különben nem csak Ujlakival, hanem magával a békéltető Várdai Péterrel is viszályban állt, mely a ráczok részéről az érseknek megtagadott tizedfizetésből keletkezett. Várdai e végett keservesen panaszkodik Drágfy Bertalan erdélyi vajdának, és a despota rosz szomszédságáért, kinek egyébiránt erélyes szavakban szintén felvilágositást adott a törvényes helyzet követelményeiről. [3])

A feszültség azonban az érsek és János despota közt nem mindig létezett, mert egyik levélben az utóbbinak köszönetet mond, hogy a törvényszék előtt az érsek javára cselekedett, igéri is János despotának és testvérének kész barátságát, ha ők is barátságukat tettel és nem csak szóval fogják bizonyitani. [4])

[1]) Fessler igy czimezi: Johannes Despot von Rascien und Ban von Jaicza. (V. köt. 704. lap.)

[2]) Várdai Péter 1491. évben három levelet intézett a fönnebbi György despotához, kinek szintén ezt a czimet adja: Illustri domino Georgio, Regni Rasciae despoto. Lásd Petri de Warda Epistolae 82—86. l.

[3]) Lásd Várdai két levelét 1496. évből: Epistolae 124. és 126. lap.

[4]) A levélnek nincs keltje, mind a mellett 1496. év elejére vélem tenni, mert a fönforgó viszályra legkisebb czélzás nincs. (Várdai 275. l.)

Említésre méltó, hogy olykor György, János testvére is használta a despota czímet, nevezetesen egy 1496. évben kelt oklevélben, mely az Athos hegyen Szent Péter és Pál tiszteletére emelt zárda javára állittatott ki. Ez által György máskép Maxim püspök, csak családi jogát akarta föntartani, különben is anyjával és testvérével jószágközösségben élvén. Raitsch szerb iró az idézett oklevelet látta és pecsétjét lerajzolta. Rajta három koronás személy látható, alma és jogar nélkül, ily felirással: Gospodina Angelina, Gospodin Despot Georg, Gospodin Despot Johann. A hátrészén Szentgyörgy a sárkánynyal, és ily felirással: Szent, nagytehetö György, segitsd szolgáidat. [1])

János az utolsó Brankovics volt, ki a despota czímet (állitólag 22 évig) használta, és vele együtt a család még virtualis ogai is a szerb földre örökre elenyésztek.

A despota czim azonban, azonnal János halála után más családra származik át, értem a grabarai Beriszló horvát családot. A Beriszlók sógoraik voltak a Brankovicsoknak, nem véreik, és rácz despotákká való kineveztetésökből azt lehet következtetni, hogy a Brankovicsok fimagzata a XVI. század elején elfogyott.

Ebből Beriszló Ferencz 1501—1503. évig még csak jaiczai bán volt.

Beriszló János már 1504. évben Despotus Regni Rasciae czímen fordul elő és mint ilyen neveztetik a Rákos mezején 1505. évben tartott hires országgyülés azon oklevele alatt is, mely elvül mondja ki, hogy Ulászló fimagvaszakadásának esetére, a Rendek királyul csupán és egyedül magyart akarnak tenni. Előfordul pedig az ország főurai között huszonnegyedik helyen, 1509. és 1511. években még mindig Beriszló János, 1522. [2]) és 1526. években azonban Beriszló István viseli a rácz despota czímét, kivel — mint Szalay László irja — »végizben a mohácsi ütközet előestéjén találkozunk« mely állitás azonban — mint látni fogjuk — nem felel meg a valóságnak.

---

[1]) Engel: Serwien 452. lap.

[2]) Oklevelek a gróf Zay család ugróczi levéltárában.

A versenygő magyar királyok neveztek-e ki a mohácsi csata után rácz despotát? Szalay azt tagadja, és azon nézeten látszik lenni, hogy Beriszló István ezen csata örvényében elveszett. [1]) A körülmények csakugyan olyanok valának, hogy a despotai czím örökre való leáldoztát kellene feltennünk, mert midőn a magyar nemzet saját földjén volt kénytelen lételeért küzdeni, nem volt értelme azon politikának, mely a despotai czím osztogatásával a magyar király jogát Szerbiára akarta kitüntetni és a reményt ébren tartani, hogy ha majd Szerbia a török uralom alól felszabadittatik, ezen tartomány Magyarország védnöksége alatt ismét helyre fog állittatni. De a dolog máskint történt, mert János király 1527. junius 18-án a német párthoz szegődött Grabariai Istvántól — ki nem más mint a fönnebbi Beriszló István — a rácz despotaságot elveszi és azt a dunai naszádosok kapitányának Radics Bosicsnak adományozza. [2])

Ebből nemcsak az tünik ki, hogy Beriszló István a mohácsi csatát túlélte, hanem hogy a despotai czím végre oly egyénekre szállt le, kiket semmi vérséges kötelékbe nem lehet hozni a Brankovicsokkal, és kiknek neve távol tartá a szerb fejedelemségre való aspiratió eszméjét.

Radics Bosics vitéz ember volt, és még alig nehány évvel az előtt vándorolt be Szerbiából Magyarországba. [3])

De ugyanazon időben (1527) egy alacsony származásu szerb, földieinek nagy számát maga körül gyüjté és ámitá tekintélyes származásának hiresztelésével és hadi préda igéretével. Ez ember, kit történetirásunk »Czár Jovan« néven ismer, nem csak azt állitá, hogy a Csarnojevics montenegrói családtól származik, hanem rokonságot is fitogtatott Angelinával, Brankovics István feleségével, György és János anyjával. Ez a Jován [4]) a mohácsi vész utáni zavarokat felhasz-

[1]) Szalay László: a magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz 10. lap.

[2]) Szerémy Emlékirataiban Radics Bosicsnak több tette felemlittetik, melyek az ő ragaszkodásáról János királyhoz tanuskodnak.

[3]) Az oklevél, mely őt despotává kinevezi, Budán kelt és eredetiben található a budai kam. ltárban NRA. 938. csom. 13. sz.

[4]) Istvánfy szerint homályos, szolgai eredetü. Zermegh szerint Zápolyainak erdélyi vajdasága korában, lovásza volt.

nálni akarván, a rácz despotai czimet bitorolta, és miután koronás fejedelem által erre fel nem jogosittatott, a maga földiei által, kik a jogot nem igen nyomozták, despotának czimeztette magát. Nem eszméért harczolt ő, hanem a harczczal járó prédáért, kirabolta a barátot és ellenséges fölt egyaránt. ajánlatokat fogadott el Ferdinánd királytól, Zápolyai János királytól is, Ferdinánd nevezetesen ismervén Ján fenhéjázó aspiratiót, neki a despotai méltóságot, és mindazon jószágokat igérte, melyeket Brankovics valaha Zsigmond királytól birt. Utóbb Ferdinánd király ezen igéretét függő pecsét alatt kiadott oklevélbe foglalta, és azt megbizottja Mercator által Jovánnak kiszolgáltatik. [1]) Végre Révay Ferencz is őt nagy igéretekkel Ferdinánd részére hajlitá, mit Zápolyai megtudván, előbb Perényi Pétert, aztán Czibak Imrét küldé ellene, kinek hadai őt Szeged környékén megverték és megölték.

Ily módon tünt el történetünk lapjairól a despotai czim, és hogy vele nem találkozunk többé, azon nincs mit sajnálni. Letünt sokkal hamarább mint azt Tököly Szabbás véli, ki azt állitá, hogy az I. Lipót által 1690. évben a bevándorolt szerbeknek adott kiváltságok a despotai méltóságot leszoriták, vélvén, hogy annak helyébe a vajdai hivatal lépett. [2]) Ki ne tudná, hogy az idézett kiváltságlevél a régi despotai czimmel semmi összefüggést nem keres, nem állit? A választásra bocsátandó, de soha a választás stádiumába nem került vajdai hivatal, az ujabb időben felmerült törekvés, a vajdai hivatallal tartományi birtoklást és kormányzást is összekötni, a mivel még a régi despotai méltóság sem dicsekedhetett Magyarország földén, ezen értekezés keretén kivül esik.

Mint elfogulatlan történetirónak constatálnom kell, hogy a rácz despotaság története a XVI. század első felében megszünik; későbbi századoknak találmányait e történetbe behozni: nincs sem szükség, sem jogosultság.

---

[1]) Lásd Szerény Emlékiratai 158. és 160 lap.

[2]) Sermo quem Sabbas Tököly, qua deputatus ad nationalem Illiricum Congressum in sessione Temesvarini die 9-na Septembris Anno 1790. celebrata, fecit Pestini. 1791.

SADOWÁTÓL SEDANIG

ÍRTA

GRÓF TISZA ISTVÁN

TISZT. TAG

(Olvastatott a Magyar Tudományos Akadémia 1912. évi május hó 5-én tartott ünnepélyes közülésén.)

1865
1973

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1912

1933. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája

I.

A második császárság a krimi háború győzelmes befejeztét követő párisi kongresszussal érte el fényének és hatalmának tetőpontját. III. Napoleon pozíciója benn Francziaországban rendíthetetlennek látszott. A forradalom gyermeke megzabolázta saját szülő anyját, rendet és nyugalmat teremtett s Francziaországot, minden felforgató áramlatnak ezt a rettegett tűzhelyét katonailag fegyelmezett egyeduralom vasmarka alá hajtotta.

A deczemberi államcsiny legskeptikusabb bírálói is kalapot emeltek a siker előtt. Az elismerés, a bámulat, majdnem a rokonszenv hangján kezdtek az új császárról beszélni azok is, akik trónra léptét a legbántóbb gúnynyal és gyűlölettel fogadták.

Ezek közül leszámolt a legveszedelmesebbel. Miklós czár, a legitimitás őre, a forradalomtól reszkető fejedelmek sziklaszilárd támasza, a szent tradicziók fénylő pajzsa, a nagy autokrata, a ki több mint 3 évtizeden át uralkodott Európán, nem él többé. De halála előtt legyőzhetetlennek hitt seregeinek vereségét s a szentszövetség rendszerének végleges bukását meg kellett érnie.

Sebastopol sikeres ostroma félelmetes színben tüntette fel a bonapartizmus katonai hatalmát. A császárnak e hosszú háború alatt kifejtett diplomácziai ügyessége s a békekötésnél tanusított előrelátó mérséklete homlokát az államférfi dicsfényével vette körül. A 48-iki események által alapjában megrendített, de Olmützben újból egybeforrasztott szentszövetség véglegesen szét volt robbantva. Ausztriának a keleti kérdésben tanusított magatartása magára vonta Oroszország féktelen gyűlöletét s egyúttal tanubizonyságot tett arról a dolgok mélyén fekvő, elháríthatatlan érdekellentétről, amely e két nagyhatalom között fennáll mind-

addig, amíg Oroszország le nem mond balkáni hódító terveiről. Poroszországnak mindkét régi szövetségesét kímélni óhajtó magatartása mindkettőnek bizalmatlanságát kelti fel s az öntudatra ébredni kezdő német nemzetnek nemzeti egységre törekvése újabb elháríthatatlan surlódások magvát rejti méhében.

Ebben az alkatelemeire felbomló régi világban mintha a parvenu franczia császárság alkotná az egyedüli nehézkedési központot. Anglia a békekötés körüli surlódások daczára büszke és boldog, hogy barátságával dicsekedhetik. Oroszország már a párisi kongresszuson az udvarlás tüntető jeleivel halmozza el. Ausztria a vele való barátságban keresne támaszt Oroszország bosszúvágyával szemben és megnyugtatást olasz tartományainak biztonsága felől. Az olasz népnek függetlenség és egység utáni vágya ő tőle várja az üdvösséget. A kis Pienont a nagy Cavour által vezetve részt vesz már a háború utolsó szakában is s a párisi kongresszuson kifejtett tevékenységében előreveti a régi világot alapjában megrázó események fenyegető árnyékát. Ebben az egész, sarkaiból kivetett, ingadozó, háborgó világban Napoleontól fél, Napoleontól vár mindent mindenki. Ő áll az események középpontjában; remény és félelem, rokonszenv és gyűlölség, forradalom és reakczió egyaránt reá függeszti tekintetét.

Csodálatos, de mégis igaz, hogy a francziák császárának kegyéért való eme tülekedésben a legexponáltabb, legkisebb és legnagyravágyóbb hatalom marad leghátul. Senki nem várhatna annyit Napoleontól, mint az Olmützben megalázott és régi tűrhetetlen helyzetének békóiba brutális kíméletlenséggel visszataszított Poroszország. Hiszen csakis a dolgok új rendjétől várhatna elégtételt e megaláztatásért s olyan térfoglalást Németországban, a melyik saját létét biztosítsa s nagy királyai és államférfiai által előkészített német missziójának betöltésére képesítse.

És mégis, az élénk szellemű, nagy tehetségű, de veszélyes álmok bűvkörében élő porosz király s előítéleteit legyezgető, félig fanatikus, félig fantaszta, félig hipokrita környezete az egyedüli kormány Európában, a melynek gyakorlati politikáját még mindig a bonapartizmus elleni gyűlölet irányítja, a mely bélpoklosként kerüli a francziák császárát, alig-alig tesz vele szemben eleget az udvariasság követelményeinek s minden igye-

kezetét arra irányítja, hogy a benne rejlő veszedelemtől megvédeni segítse Európa régi hatalmasait. IV. Frigyes Vilmos, Gerlach, Mannteuffel s mindazok, a kik a porosz politikát akkor irányítják, az Antikrisztus megszemélyesítőjét látják Napoleonban, a kivel nem érintkezhetik az Isten kegyelméből nyert fejedelmi jog kegyes letéteményese, s minden csalódás, minden újabb kellemetlen tapasztalat daczára az Ausztriával fennállott jó viszony, a század első felében virágzott német dualizmus helyreállításában látják feladatukat.

Ezt a kormányt a német politika ütköző helyén, Frankfurtban Bismarck képviselte. 1851-ben, 36-ik életévében, jóformán mint politikai ujoncz kerül oda. Hiszen csak a 47—48-iki események hatása alatt lép ki a teljes ismeretlenség homályából; akkor tűnik fel markans egyénisége a porosz Landtagban s kelt csodálkozással és gúnyos kétellyel vegyes figyelmet, mint az ultrakonzervativ porosz junker felfogásnak rettenthetetlen bátorságú, éles elméjű, szenvedélyes, túlzó, szűk látkörű lovagja, a ki a brandenburgi junker hűbéri odaadásával ragaszkodik uralkodójához, hiszen még kanczellár korában is hűbérurát, a brandenburgi választófejedelmet látja benne.

A sárbarántott királyi hatalom rehabilitálása, harcz a forradalom ellen és szövetség Ausztriával: ezek politikai gondolkozásának sarkpontjai. Ujjongva üdvözli az Ausztria nélküli német egységre törekvő Radowitz-féle porosz politika bukását. Olmütz sem támaszt lelkében keserű érzéseket: minden más benyomás felett praedominál a forradalom végleges leveretése, a régi rend helyreállítása feletti öröm. Ezen elvek s ezeknek merész és frappáns hirdetése által vonja magára királyának rokonszenvét és figyelmét, a ki, mint maga mondja, tanulni küldi e kezdő politikust Frankfurtba, a magas politika iskolájába.

Ez a kinevezés általános csodálatot kelt mindenfelé.

»Volt bátorsága elfogadni?« kérdi a király a kinevezést megköszönő Bismarcktól.

»Hogyne volna bátorságom elfogadni, ha felségednek bátorsága van kinevezni«, volt rá a kezdő diplomata válasza.

1851. nyarán foglalja el állomását. Már a legelső napokon kelt levelei és jelentései két dologról tanuskodnak. A diplomáczia fontoskodó semmittevése csodálkozással s gúnyos lenézéssel

tölti el. »Csak lappaliákkal kínlódnak itt az emberek — írja feleségének — s ezeket a diplomatákat a maguk fontoskodó szatócskodásukkal (Kleinigkeitskrämerei) sokkal nevetségesebbnek tartom a méltóságának érzetével eltelt képviselőnél. Ha rendkívüli események nem jönnek közbe — ezeket, mi hyperbölcs Bundestagemberek sem előre látni, sem vezetni nem tudjuk — úgy biztosan tudom, hogy a mit két vagy öt év alatt létre fogunk hozni, azt 24 óra alatt megcsinálnám, csak egy álló napig lennének a többiek okosak és igazmondók. Soh'se vontam kétségbe, hogy mindannyian vízzel főznek, de hogy a levesük ilyen gyenge vízleves, a melyikben egyetlen árva zsírszemecske sem található fel, az mégis meglep. Rohamosan haladok abban a művészetben, hogy sok szóval semmit se mondjak. Hosszú ívekre kiterjedő jelentéseket írok, a melyek lendületesen gördülnek, mintha vezércikkek volnának, és ha Mannteuffel elolvasásuk után meg tudja mondani, hogy mi van bennök, akkor többet tud én nálam. Úgy tesz mindenikünk, mintha elhinné a másikról, hogy tele van tervvel és gondolattal, pedig egyikünk épen olyan kevéssé tudja, mint a másik: mi legyen Németországból. Még a legmaliciózusabb demokrata sem hinné, mennyi charlatanéria és fontoskodás van ebben a diplomácziában.« Még május havában írja azt a jelentését Mannteuffelhez, a melyikben a Bundnál levő osztrák diplomaták mesteri kézzel s a minden pose-t és fontoskodást lenéző lángelme fölényes gúnyjával jellemezvék.

Az emberek és a hivatás értékéből való ezzel a gyors kiábrándulással karöltve jár a Bund politikai fontosságának s az osztrák-porosz entente életrevalóságának helyesebb megitélése is. Egy hónappal Frankfurtba érkezése után írja Mannteuffelnak: »Már idejövetelemkor sem fűztem sok várakozást a Bundestag működésének eredményéhez, de ez a szerény várakozás is lényegesen csökkent azóta. Kétségtelenül becsületesen meg kell a próbát tennünk, de azt hiszem, előbb-utóbb meg fogunk róla győződni, hogy német politikát nem lehet a Bund keretében csinálnunk, hanem ez irányú törekvéseinket inkább a vámpolitikára, törvényhozásra és védrendszerre vonatkozó külön egyezményekben kell keresnünk.« Három évi frankfurti időzése után pedig egy kedvetlen pillanatában azt írja, hogy lassacskán átengedi magát a teljes közönyösség hangulatának, miután azzal hízeleg-

het magának, hogy a Bundot szép csendesen saját értéktelenségének megsemmisítő öntudatára ébresztette.

Ezen tanulságaival lépést tart kiábrándulása az osztrák barátság illuzióiból is. Porosz önérzetét mélyen sérti s kemény reagálásra indítja Thunnak, majd Prokeschnek elnöki præpotencziája. De ennél sokkal mélyrehatóbb objektiv kételyek keletkeznek benne az osztrák kormánynyal való egyetértő működés lehetőségére nézve. Jóformán első jelentéseiben kifejezésre jut ez az aggály s aztán fokozatosan erősbödik, míg végre azokban, az észleleteit és ezekre alapított politikai hitvallását egybefoglaló nagy jelentéseiben, a melyeket frankfurti működésének utolsó időszakában küld Berlinbe, valóban megdöbbentő erővel és előrelátással juttatja kifejezésre azt a meggyőződését, hogy Poroszország nem kerülheti el az Ausztriával való alapos leszámolást.

1856. április 26-án, 1857. február 4-én és 1858. márczius havában kelt jelentéseiben foglalkozik részletesen ezzel a kérdéssel. Kifejti, hogy a német nagyhatalom egyetértő eljárásának az a hallgatólagos megegyezés volt előfeltétele, miszerint Ausztria a német Bund vezetését Poroszországnak engedte át, a miért cserében ez utóbbi Ausztria európai politikáját támogatta. Ez volt a helyzet a 48-iki eseményekig, a melyek felidézték a porosz és osztrák német politika közötti ellentétet. Ennek látszólagos elsimulása után is ahhoz a Schwarzenberg-féle politikához ragaszkodik Ausztria, a melyik az ő részére követelte a vezetést a német ügyekben is s Poroszországot második helyre kívánta leszorítani. Ez teszi lehetetlenné a német dualizmus békés fenntartását, ez teszi értéktelenné, sőt veszélyessé a Bundot reá nézve, mert a függetlenségüket első sorban Poroszországtól féltő közép és kis államok Ausztria oltalma alatt keresnek menedéket s minden körülmények között neki biztosítják a Bundestagon a többséget. Épen ezért Poroszországnak a maga német politikáját s Németországgal szemben hivatásának betöltését nem a Bundban, de a Bundon kívül kell keresnie. Poroszország érdekei, tradicziói és törekvései a német politika terén ellentétben állanak a kisnémet *kormányok* érdekével, de azonosak a népek érdekével. Nem a kormányok, de a népek rokonszenvében kell tehát Poroszországnak az erőforrásait keresnie. Ebből a czélból szabadabb és moder-

nebb politikát kell követnie. A porosz király az egyedüli kontinentális uralkodó, a ki nem szorul bajonettek védelmére, hogy saját országában biztonságban érezze magát. Az ő hatalma olyan biztos alapokon nyugszik, hogy a népképviselet szabadabb tevékenységét tűri meg, mint bármely más kontinentális uralkodóé. Poroszországban több politikai szabadság egyeztethető össze a kormány tekintélyével, mint a többi német államban. Meg kell tehát engedni a német nemzetet foglalkoztató politikai kérdések szabad vitáját képviselőházban és sajtóban, magához kell ragadni a vezetést a német nemzeti törekvések terén, mereven elzárkózni a Bund hatáskörének minden növelése elől, tiltakozni minden majorizáltatás ellen és a szomszéd kis államokkal való külön egyezmények útján vinni előre Poroszország hatalmát s a német nemzet ügyét.

A hogy a német politikában, úgy a nemzetközi érintkezésekben is emancipálnia kell Poroszországnak magát az osztrák szövetség alól. Már 1856. április havában kifejti, hogy az európai politika súlypontja Párisba helyeztetett át. Franciaországnak udvarol, Franciaország kegyét keresi mindenki.

Egy nagyhatalom van, a melynek nincs Franciaországéval ellentétes érdeke : az orosz birodalom. A franczia-orosz szövetség természetes, szükségszerű fejlemény tehát, a melynek előbb-utóbb be kell következnie.

Napoleon nem született hadvezérnek, háborút csak azért kell viselnie, hogy prestige-ét a franczia nemzet előtt fenntartsa s így trónját biztosítsa. Ezen czél elérésére igyekezni fog valamely olyan kérdést nyitvatartani, a mely bármely perczben előidézhető konfliktus magvát rejti magában. Ilyen gyanánt most az olasz kérdés jelentkezik, a melynek napirendre tűzését elősegíti az Oroszország és Ausztria között beállott elhidegülés. Ezzel a veszélylyel szemben Ausztria a Bundban és Poroszországban keres szövetséget. Gyávaság volna kétkedni a győzelemben, ha az egész német nemzet és Ausztria ereje becsületes, megbízható szövetségben összeforrva egész erőfeszítéssel fordulna szembe a franczia-orosz szövetséggel. De elképzelhető-e ilyen becsületes szövetség a jelenlegi viszonyok között, a midőn az Ausztria és Poroszország közötti viszonyból hiányzik a kölcsönös bizalomnak, az érdekközösségnek minden előfeltétele ? Háború esetében

ennek súlya és koczkázata első sorban Poroszországra nehezednék. A kis német államok csak akkor vennének híven részt e küzdelemben, ha Oroszország is a szövetséghez csatlakoznék s hátukat kelet felől fedve éreznék. De ma nincs a kis államok követei között egyetlenegy sem, a ki a franczia-orosz szövetséggel szemben komolyan venné a német Bund iránti kötelezettségeit s »nekünk — úgymond — Bundestag-követeknek a jól nevelt római augurok egész komolyságára van szükségünk, hogy ilyen viszonyok között a Bundeskriegről, mint valami komoly lehetőségről beszéljünk«.

Ausztriának Poroszország létérdekeivel öntudatosan szembehelyezkedő német politikája e két német nagyhatalom közötti őszinte szövetséget is lehetetlenséggé teszi. Mindenik görbe szemmel nézné a másiknak megerősödését s az együtt vívott háborúban is mindeniknek arra kellene törekednie, hogy az ne járjon haszonnal szövetséges társára nézve. Győzelmes háború esetén ismétlődnék, a mit a bécsi kongresszuson megértünk, s Ausztria volna az első, a melyik már a békekötésnél összejátszanék ellenünk tegnapi ellenségeivel. »Ebben a politikai helyzetben *Németország szűk kettőnk számára. Mindketten ugyanazt a vitás tábla földet szántjuk* s mindaddig, a míg tiszta helyzetet nem teremtettünk. Ausztria az egyedüli állam, a melyikkel szemben jelentékeny kár vagy jelentékeny haszon érhet bennünket. A német dualizmust V. Károly óta minden században egy alapos háborúnak kellett szabályoznia. Nincs messze az az idő most sem, a midőn létünket egy Ausztriával vívott háborúban kell megvédenünk s azt hiába próbáljuk elkerülni, mert a német ügyek természetes fejlődése nem ismer más megoldást. Így állván a dolog, őrület volna, egy Ausztriáért vívott háborúban tenni koczkára életünket. Ezt a veszedelmet más szövetség lehetőségének nyitvatartásával kell elhárítanunk. Ez az esetleges szövetséges pedig első sorban Franczia**ország** lehet.«

A történelemből vett érvek egész tárházát vonultatja fel Bismarck, hogy királyának a franczia s a Bonaparték elleni kettős gyűlöletét lefegyverezze. »Forradalmi eredetű a franczia császárság? — kérdi önmagától. — De hát melyik európai nagyhatalom az, a melynek távoli multjába több-kevesebb jogtalanság nem keveredik? Vajjon Anglia, Belgium, Portugália, Spanyol-

ország s más államok uralkodói nem forradalmi tényekből merítik-e jogczímüket s hol van a határ, a melynél a forradalmi eredet elveszti diszkvalifikáló hatását? A Bonaparték nem csinálták a forradalmat; ellenkezőleg befejezni, megfékezni akarták azt s ma is a franczia császárság áll szemben a forradalom hydrájával, a melyet Anglia igyekszik a kontinens uralkodóira reá uszítani. XIV., XV. és XVI. Lajos sokkal többet tett a forradalomért, mint az összes Bonaparték együttvéve. Különben is egészen új s csak a franczia forradalom óta felkapott elv az, hogy hatalmuk legitimitását keressük szövetségeseinkben. Törődjünk saját királyunk legitim jogaival, — mondja egy Roonhoz 1861-ben írott levelében is — de ne bánjuk idegen fejedelmek jogait. Saját királyom iránt hű vagyok tetőtől-talpig, de abszolute közönyös más uralkodók legitim jogai iránt s külügyi politikánkat teljesen függetlenné tenném dinasztikus rokonszenvektől.«

A Bonaparték hódító politikája sem tarthat vissza a velük való szövetkezéstől; hiszen ez a törekvés ott él a leglegitimebb uralkodók lelkében is. Épen Napoleonnak nem állhat érdekében hódító háborúk viselése, a melyek nem neki, hanem szerencsés hadvezéreinek szereznék meg a babért. Miért lássuk tehát épen Napoleonban a forradalom és a hódítás megszemélyesítőjét? Miért proskribáljuk őt az európai fejedelmek családjából, miért legyen bűnösebb dolog ő vele élni baráti szövetségben, mint a forradalmi propaganda élén álló Angliával? *Még ha más intimitások elérése volna is végczélunk*, ezt a czélt bajosan érhetjük el másként, *mint a franczia szövetség valóságán, vagy látszatán keresztül.* Csak ez által kényszeríthetjük Ausztriát a Schwarzenberg-féle német tervek elejtésére, úgy hogy még ha az ő vele való szövetségre törekednénk is, Franczia országnál kell kezdenünk, hogy a velünk való becsületes megegyezés szükségéről Ausztriát meggyőzzük. Passziv politikát Európa középpontján nem követhetünk; készülnünk kell a kalapács szerepére, ha nem akarjuk, hogy üllőnek használjanak bennünket. Persze, aránylag gyengéknek fogunk látszani minden más nagyhatalommal való szövetségben; ezen nem segíthetünk mindaddig, a míg erősebbekké nem válunk, mint a minők jelenleg vagyunk. Mindezeknélfogva nem azt tanácsolja, hogy szövetséget kössön Poroszország Napoleonnal, hanem azt, hogy nyitvatartsa ennek lehetőségét, ne uta-

sítsa vissza Franczia-ország közeledését s tanusítson egy kevéssel több költségmentes barátságot (kostenlose Freundlichkeit) Napoleonnal szemben.

Ime itt van rövid, száraz, ez iratokat a bennük lüktető őserőtől megfosztó kivonatban a fiatal frankfurti követ politikai hitvallása. Későbbi nagy idők tanuságainak világításában valóban megdöbbentő hatást gyakorol. Az egész Bismarck itt áll előttünk. Nagy körvonalaiban világosan rajzolja elénk a jövő méhében rejlő eseményeket s jelöli meg az utat, a melyen annyi izgalom, veszély, válság között öntudatos biztonsággal halad előre kitűzött czélja, a Poroszország nagysága által megvalósított német egység felé.

A fél kegyvesztés, a mellőzés, a tehetetlen tépelődés nehéz esztendein kell még átesnie, mielőtt a cselekvés terére léphetne. Frigyes Vilmos képtelenné válik a kormányzásra. A királyi hatalom gyakorlása előbb mint regensnek, majd mint királynak Vilmosnak kezébe kerül. Uralkodásának első éveiben liberálisabb és osztrákbarátabb kormányférfiakkal tesz kísérletet. Az osztrákellenes tendenciái által gyanussá vált Bismarckot pétervári nagykövetté léptetik elő, hogy eltávolítsák a német politika központjából. Csak négy nehéz esztendő után közeledik az idők teljessége.

A porosz államnak belügyi válsága idézi azt elő, olyan válság, a mely Bismarck törekvéseivel belső kapcsolatban áll s a melynek sikeres megoldása az ő külügyi sikereinek előfeltétele. Mint láttuk, ő panaszolja fel 57-ben kelt jelentésében, hogy gyengének fog Poroszország látszani minden szövetségben mindaddig, a míg nem fejleszti saját erejét. Mintha már akkor átérezte volna, hogy Poroszország katonai ereje nagyravágyó terveinek kiviteléhez elégtelen s hogy az ő külügyi politikája a porosz haderő jelentékeny fokozását kívánja meg. Ezt veszi kezébe Vilmos porosz király, ezen dolgoznak azok a nagy katonák, a kik akkor még egészen függetlenül Bismarcktól s mit sem tudva az ő politikai törekvéseiről teljesítik a porosz haderő fejlesztése körül hivatásukat. Ebbe a feladatba buknak bele azok az államférfiak, a kik Bismarckot távoltartották a kormány rúdjától, újabb bizonyítékául annak a nagy történelmi igazságnak, hogy ellentétes elvekkel, érzelmekkel, rokonszenvekkel és törekvésekkel bíró

egyének magasabb hatalom láthatatlan vezetésére, öntudatlanul, akaratuk ellenére munkálják ugyanazt a közös czélt, a melynek megvalósulása egy adott pillanatban történelmi szükségességnek bizonyul. Bismarck ellenfelei teszik folyamatba a porosz katonai reform megvalósítását, az ő politikájának szükséges előfeltételét. Azok buknak bele az ebből kifejlődött porosz alkotmányválságba s teszik elodázhatatlan, parancsoló szükséggé, hogy mint utolsó menedékhez, ő hozzá folyamodjék a sarokba szorított király.

Soká habozott I. Vilmos, a míg ezt a lépést megtette. Ösztönszerűleg idegenkedett Bismarck nagyravágyásától. Félt, hogy kalandokba fogja sodorni a porosz államot s veszélybe dönti a dinasztiát. Roonnak egy álló esztendőn keresztül kellett egész befolyását s minden rábeszélő képességét megfeszítenie, hogy végre is legyőzze a király aggodalmait, a ki, csak a midőn minden más út lehetősége elzárult előtte, 1862. október havában állította Bismarckot a porosz kormány élére. Javában dúlt az alkotmányválság, de önhatalmú eljárással megvalósíttatott a katonai reform. Jóformán készen állott az a porosz hadsereg, a melyik káprázatos sikereivel ámulatba ejtette a világot. Ezzel a mindenre képes eszközzel kezében szabaddá vált a tér Bismarck előtt, megkezdhette a *franczia szövetségre, vagy annak látszatára* támaszkodva Ausztriával a nagy leszámolást.

II.

Kormányzatának első két esztendejét a kezdet nehézségeinek legyőzése s a külföldi akczió előkészítése veszi igénybe. A 63-iki lengyel lázadás nem várt alkalmul kínálkozik az orosz barátság megszilárdítására. A nyugati hatalmak beavatkozása s Ausztria kétértelmű magatartása által elkeserített orosz kormány csakis Poroszországban talál segítséget és támogatást s ezért cserébe biztos hátvédet nyujt a porosz politikának a következő izgalmas évek válságos fordulatai között. Az Ausztriával közösen megvívott dán háború közös birtokhoz juttatja a két rivális német hatalmasságot, osztályos atyafiakká teszi őket. Már pedig osztályos atyafiak között perre, czivódásra és leszámolásra számtalan

alkalom kínálkozik. Ez a körülmény tűzi az osztrák-porosz nagy leszámolást napirendre. Ez teszi valóban aktuálissá a porosz-franczia szövetség problemáját is. Ettől fogva koncentrálódik oda Bismarck minden igyekezete, hogy Napoleon magatartása ne tegye lehetetlenné az osztrákellenes porosz politikát. A fiatal frankfurti követ felállította a thezist. A saját parlamentjével elkeseredett harczot folytató ministerelnöknek most kell azt megoldania.

Persze Napoleon és Franczia ország nem az többé 1864-ben, a minek a párisi kongresszuson mutatkozott. A külszín után ítélő tömeg nem veszi még észre a hanyatlást, de a dolgok mélyén ott őröl a szú, lassan, alig észrevehetően, de annál rombolóbban mutatkoznak a korhadásnak, a hanyatlásnak, a feloszlásnak első tünetei.

Még az 59-ik évi olasz háború két véres győzelem dicsfényével veszi a császárságot körül s diadalmámorba ejti az országot. De azért maga a háború rejti magában későbbi veszedelmek termékeny csiráit. Olasz politikájával kerül Napoleon saját művével, saját legbiztosabb támaszaival ellentétbe. Franczia országban a reakczió hőse volt. A hagyomány, a vallás, a tulajdon őre és oltalmazója, a ki maga köré gyüjtötte a franczia nemzet klerikális és konzervativ elemeit. Ezek első percztől kezdve bizalmatlanul szemlélik a császár olasz vállalkozását. Gyülölik a 48-iki forradalmi törekvésekkel szövetkező Piemontot, elképedve látják, miként egészítik ki a Garibaldik az ő császáruk munkáját s miként emelkedik fel Franczia ország oltalma alatt, legitim uralkodók és a pápai világi uralom romjain, az olasz királyság forradalmi hatalma.

Ez az ellentét Napoleon franczia és olasz politikája között további bonyodalmak egész sorozatát vonja maga után s a császárság bukásáig érezteti végzetes hatását. A franczia katholikusokra való tekintet kényszeríti Napoleont, hogy legalább Rómát biztosítsa a pápaság számára. Ekként az olasz egységtörekvésekkel ellentétbe kerül s az olasz egységért hozott nagy áldozatok minden gyümölcsétől megfosztja magát. Azzal, a mit tett Olaszországért, saját legbiztosabb híveit idegeníti el magától s mert ezekre való tekintetből nem tesz meg mindent, elveszti az olasz nemzet hálját is.

Persze a 60-as évek közepén nem jutott még ennyire a dolog. Velencze osztrák kézben volt s az olasz törekvések egyelőre ennek

meghódítására irányultak, a mely akciójukban Napoleon teljes támogatása állott rendelkezésükre. A franczia politika tradicziói-val és a franczia nemzet nagy többségének felfogásával azonban ez is ellentétbe hozza őt. A franczia nemzet már az újkor kezdetén egységes nemzeti államot alkothatott s a XVII. század közepétől kezdve a czentralizált államhatalom s a fejedelmi autokráczia teljes súlyával nehezedhetett kis államocskákra atomizált szomszédaira. Csak európai koalicziók képesek vele a keztyűt felvenni; közvetlen szomszédai, a kis német és olasz államokkal szemben abszolut túlsúlyban érezhette magát. Ez időtől fogva csakis I. Napoleon világhódító politikája által megszakított tradicziója a franczia politikának, hogy fenntartsa a két szomszéd nemzet szét-tagolt állapotát s a határait érintő államok feletti túlsúlyát.

Minden nehézség nélkül keresztülvihető ez, a míg szunnyad a német és olasz nép nemzeti önérzete s államalkotásra törekvő függetlenségi vágya és Franczia ország csak távoli idegen nagyhatalmaknak, Oroszországnak és a Habsburgoknak kabinet-politikájával találja szemben magát.

I. Napoleon véget vet ennek az állapotnak. Az ő vasigája rázza fel lethargiájukból a népeket. Az európai népeknek ellene vívott győzelmes szabadságharcza a német nemzet felébredésének, tetterejének, életképességének varázslatos megnyilatkozása volt. Igaz, azután újból felülkerekedett a kabinetpolitika s a bécsi kongresszus májusi fagyként perzselte el a nemzeti élet tavaszának fakadó rügyeit. De nem halt meg, csak aludt a leányzó. A nemzeti lélek mélyén folyt az evolucziótovább s a 48-iki események óta senki sem élhetett többé illusióban az iránt, hogy a német és olasz nemzet egységi vágya minden akadályt keresztültörni kész élő erő, a melynek tért kell nyitni, vagy tűzbe és vérbe kell azt elfojtani. Ezek a törekvések állnak az események központjában. Ezek irányítják az európai politikát. Mindenekelőtt ezekkel szemben kell Franczia országnak saját álláspontjával tisztába jönnie.

A nemzet katonai és politikai vezetői, mondhatni, kivétel nélkül a hagyományos politika fenntartását kívánják. Azt, a mely nem számol a szomszéd népek vágyaival, létérdekével, hanem ezek romjain hegemoniát kíván leigázott szomszédai fölött s e czél elérése végett ezektől keletre fekvő, rájuk nézve idegen, vagy épen ellenséges hatalmak szövetségét keresi. Senkinél öntudatosabban,

praegnansabban, nagyobb elmeéllel és nemzeti szenvedélylyel nem jut ez az irány kifejezésre, mint Thiers Adolfnál. Napoleonnak a szomszéd népek iránt barátságosabb politikája ellen intézi legékesszólóbb támadásait és ezekben a filippikáiban az igazi franczia hazafiság, előrelátás és államférfiúi bölcseség inkarnáczióját látja az egész franczia közvélemény ma is. A minthogy kétségtelen, hogy ez a politika a milyen reakczionárius, a milyen zsarnoki, a milyen lelketlen, olyan logikus és következetes.

Oroszország legalább is közönyösen viselkedett az olasz és német egységgel szemben. Egészben véve jobban szerette ő is, ha tehetetlen, kisebb államok feküsznek közte és Francziaország között. Ausztria ellensége volt a valódi német egységnek. A német Bundban nem ez egység akczióképes kifejezőjét, hanem azt az eszközt kereste, a melynek segélyével paralizálhassa, fejlődésében megakaszthassa nagy német riválisát. Az olasz egység pedig legszebb, legféltettebb, leggazdagabb, legtöbb vér árán megszerzett és visszahódított tartományait fenyegette.

Mi sem lett volna tehát könnyebb, mint megnyerni az olasz és német nemzet elleni politikára e két nagyhatalomnak vagy legalább azok egyikének szövetségét s ezek segélyével lenyűgözni az egységre törekvő nemzeteket. Meggyőződésem, hogy ez rövidlátó politika, a mely végleges diadalt nem arathatott. Meggyőződésem, hogy nincs az a katonai zsarnokság és nincs az az emberi előrelátás és energia, a mely végleg letiporhassa a két élni akaró erős, fiatal nemzet függetlenségi vágyában, létért való küzdelmében rejlő elpusztíthatatlan élő erőt. Sok meddő kísérlet, sok szenvedés, sok kiontott vér árán e két nemzet ügyének végre is diadalmaskodnia kellett. De ha összefognak ellenök a határait körülvevő ellenséges erők, hosszú időn keresztül szolgaságban tarthatták volna őket s élhetett és uralkodhatott volna az ő szolgaságukra alapított franczia hegemonia.

Ezzel a politikával szemben két más franczia politika vezethetett volna sikerre. Ha a franczia nemzet hatalmasai számolnak azzal a ténynyel, hogy állandóan nem fojthatják el a német és olasz nemzet erejét, ha arra a magasabb álláspontra helyezkednek, hogy ne ezek eltiprásában, hanem a velük való megalkuvásban és kiegyenlítésben keressék Francziaország jövő nagyságának zálogát, akkor két dolog közül valamelyiket kellett tenniök.

Irányítaniok, vezetniök, diadalra segíteniök lehetett volna e mozgalmat akként, hogy az közvetlen hasznot hozzon Franciaországnak is. A 60-as években már Poroszország s az új olasz királyság olyan katonai erőt képviselt, a mely Franciaországgal szövetkezve, a franczia hadsereg erejével egyesülve diadalmasan állott volna szembe a konzervativ hatalmak egész erejével. Ha Franciaország létrehozza ezt a szövetséget, ha biztosítja a porosz és olasz nagyravágyó tervek teljes diadalát, ezzel talán a Rajna balpartját is, de Beligumot bizonyára megszerezheti magának és hosszú időre biztosítja az európai politikában a vezérszerepet. A német nemzetnek sohasem voltak hódító törekvései Franciaországgal szemben. Ha egységét Franciaország támogatásának köszönheti, beláthatatlan időkre teljes nyugalmat és biztonságot szerez Franciaországnak legexponáltabb határai felől.

A másik még magasabb rendű, a távolabb jövő érdekei szempontjából még bölcsebb és előrelátóbb politika lett volna : szabad folyást engedni ez egységi törekvéseknek, nem gátolni azokat, de nem is használni ki a nemzeti nagyravágyás önző czéljaira.

Az a magasabb és tisztultabb államférfiúi felfogás lett volna ez, a mely az egyensúlyt nem az erőviszonyok mechanikus arányában, a nemzet érdekét és biztonságát nem abban keresi, hogy nagyobb területe, lélekszáma és katonasága legyen, mint szomszédáié, hanem az államéletet és a nemzetközi viszonyokat irányító tényezők természetes, belső összhangjában. Abban, hogy az államalakulatok lehetőleg megfeleljenek az azokat betöltő nemzetek természetes erőviszonyainak, lehetőleg megadják mindenik életképességének előfeltételeit, kielégítsék saját egyéniségük kifejtésének benső szükségletét s a béke tartósságát azzal biztosítsák, hogy az a jogosult vágyaikban kielégített nemzeteknek közös érdeke. Nem állítom, hogy egyszerű ez a problema. Voltak, vannak és lesznek a nemzetek jogosult aspiráczióinak ütközőpontjai. Vannak területek, a melyeket ethnografiai jellegök, geografiai fekvésök s közgazdasági és katonai jelentőségök több nemzet érdeksphaerájába utal. Ilyen területekre nézve a világtörténelem csak egy döntést ismer : az erők mérkőzése útján való leszámolást s mindaddig, a míg ez a leszámolás olyan végleges eredménynyel meg nem történik, a melyik belenyugvásra s aspiráczióinak megfelelő módosítására kényszeríti a gyengébbiket, ilyen pontok a

bonyodalom és háború folytonos alkalmát nyujtják és veszedelme elé állítják az emberiséget. De igenis állítom azt, hogy egyetlenegy ilyen természetes surlódási pont sem állott fenn a franczia, olasz és német nemzet között s mi sem lett volna könnyebb, mint állandó barátságot és békét létesíteni Franciaország s a függetlenségét és nemzeti egységét visszanyert német és olasz nemzet között.

Napoleonban megvolt a hajlam erre a nemesebb és Franciaország jól felfogott érdekében is bölcsebb álláspontra, de e felfogás sikeres érvényesülésének egyaránt útját állja a császár jellemében lappangó benső ellentmondás és az a körülmény, hogy e kérdésben az egész nemzet közvéleményével ellentétben érzi magát.

Ez a csudálatos ember az álmodozásig menő nemes idealizmusnak s a hódító bandita ösztöneinek sajátságos keveréke volt. Mint más téren, úgy külügyi politikájában is felemelkedik a népek rendeltetésének, jogainak, a népélet törvényeinek legideálisabb felfogásáig, de azután nem tud ellentállani a kísértésnek s nemes cselekedetéért legalább borravalóval megfizettetné magát. Számol az olasz és német egységi törekvésekkel mint eltörölhetetlen, számbavételt igénylő élő erővel; ismét és ismét hangsúlyozva rokonszenvét és nyujtja feléjük segítő kezét.

Az olasz egység ügye kétségtelenül melegen megragadja rokonszenvét. Az 59-iki háború nemcsak prestige kérdése reá nézve. Nemcsak azért indítja azt, hogy Ausztria gőgjét megalázza s tápot nyujtson a franczia nemzet dicsszomjának, de tagadhatatlanul beleviszi saját érzelmi világának egész melegét.

A mint most már mindenki tudja, Solferino után nem álhatatlanságból, szeszélyből, vagy kielégített dicsvágyból köt békét s elégszik meg a Piemontnak igért eredmény egy részével. A franczia hadsereg kritikus állapota kényszeríti e lépésre, mert igen valószínű, hogy a súlyos veszteségeket szenvedett franczia sereg, kellő rezervák hiányában, nem nyerhette volna meg a harmadik nagy csatát. De azért felhasználja a háborút követő olasz egységi mozgalmakat, hogy Nizzától és Savoyától megfoszsza Piemontot. Talán egyik oka ez is annak, hogy annál önzetlenebbül fárad néhány év mulva Velencze megszerzése körül. A 66-iki háborút megelőző tevékenységében ez dominál minden más szempont felett. Erre törekszik a legkülönbözőbb utakon. A porosz-olasz

szövetség létrehozása útján épen úgy, mint az Ausztriával való megegyezéssel. E megegyezésre is megragad minden alkalmat s a midőn azt az ajánlatot, hogy pénzért engedje át Ausztria Velenczét, ez utóbbi felháborodással utasítja vissza, hol Romániát, hol a Poroszországtól elveendő Sziléziát ajánlja érte cserébe.

A porosz szövetség, az ennek segélyével kivívandó német egység, mint ebből is látszik, korántsem foglalja el ezt a helyet szívében. Egyszerűen olyan jelenség gyanánt kezeli azt, a mely szembe állítja a két német nagyhatalmat egymással, összekuszálja Németország közviszonyait s a zavarosban halászás lehetőségét nyitja meg számára.

1859—66-ig ez a kettős czél irányítja politikáját. Megszerezni Velenczét az olaszoknak s összeveszíteni Poroszországot Ausztriával akként, hogy e két állam surlódása Francziaországot tegye bíróvá közöttük s erejük kölcsönös gyengítése útján erőgyarapodást hozzon Francziaországnak s emelje a császárság súlyosan megviselt prestige-ét. Mert az iránt nem élhetett többé illusióban: a második császárság prestige-e hanyatlóban volt. Már a győzelmes olasz hadjárat ütötte az első csorbát rajta. Megingatta a császár bölcs mérsékletébe vetett hitet; kihívta a konzervativ hatalmak ellenszenvét, nyugtalanságot keltett európaszerte. A békének félsiker árán, meglepetésszerű gyors megkötése álhatatlanság, kapkodás, megbízhatatlanság jelének látszott, elkeserítette az olasz nemzetet s végeredményében oda vezetett, hogy az olasz királyság Napoleon nélkül, sőt Napoleon ellenére szerezze meg Közép- és Délolaszországot. Képtelennek bizonyult reá, hogy kellő medrökbe terelje vissza az általa életrekeltett forradalmi erőket s midőn mindennek befejeztéül Nizzát és Savoyát követelte magának, ezzel eljátszotta az olasz nemzet nagylelkű jóltevőjének szerepét a nélkül, hogy a kicsikart anyagi haszon elég kárpótlást nyujthatott volna a szenvedett erkölcsi veszteségért. Ez időtől fogva mind több jelét látjuk annak a törekvésnek, hogy csattanós sikerek által szerezze vissza a császárság homályosulni kezdő nimbusát. Igyekszik minden kínálkozó alkalmat felhasználni, hogy lehetőleg hálás álláspontok mellett latba vesse szavát, beleszóljon az eseményekbe s fenntartsa azt a látszatot, mintha ő irányíthatná az eseményeket. Ezen a téren egyik csalódás éri a másik után.

Hogy csak a fontosabbakat említsük, a 63-iki lengyel forradalom kettős vereséget hoz számára. Oroszország előbb udvariasabb, majd merev és gőgös formában utasítja vissza beavatkozását s a kongresszus kérdésében a lengyel szimpatiákban osztozó angol kormánnyal is ellentétbe kerül. A szerencsétlen mexikói kaland pedig csalódások, vereségek, megaláztatások egész sorozatát vonja maga után. Az ország pénzügyi és katonai erejét súlyosan megviselő eredménytelen kísérletek után végre is kénytelen sorsára bízni a szerencsétlen Miksa császárt, a kinek kétségbeesett helyzetében való hosszú küzdelme és tragikus halála a napoleoni politika kalandos, megbízhatatlan és nagy erőpróbákra képtelen voltát a bámuló Európa szemei előtt drámai színekben mutatja be.

Mindezek az erkölcsi vereségek növelik a császár nyugtalanságát, türelmetlenségét, dicsvágyát, s fokozzák kormányzatának benső természetében fekvő, mert a császár egyéniségében rejlő árnyoldalait.

Egyike volt a legsajátosabb jellemeknek. Természettől nyert képességeit, családi tradicióival adott nagyravágyását és atyjától örökölt ötletszerűségét hatványozzák ifjúságának és összeesküvésben töltött életszakának körülményei.

Tanul az élet könyvéből. Mennyivel változatosabb, mennyivel közvetlenebb leczkét vehet az emberismeretből, mint későbbi uralkodótársai! Az emigrácziő szerény visszavonultságában elfeledve töltött hosszú évek megtanítják merész álmok szövésére, ezek gondos eltitkolására, a türelmes, szívós, várni és szenvedni tudó tervezgetésre. Az összeesküvések aknamunkája, fondorlatai, kalandjai és csalódásai kifejlesztik a titkolódzásra, tettetésre, kétszínűségre és merész cselekvésre való hajlamát, de egyúttal azt is, hogy légvárakat építsen, azokra törekedjék s az elsőnek szétrombolása után nyomban kezdje építeni a másodikat.

Ezek a tulajdonságok szerzik meg számára az első nagy sikereket. Az a mód, a hogyan a köztársasági elnökség birtokába jut: szerény, igénytelen és mégis imponálóan rejtelmes viselkedése az elnöki székben; az a türelem, a mivel elviselni látszik politikai ellenfeleinek szószátyárkodását, a míg aztán a kellő pillanatban egy jól előkészített és kíméletlen czinizmussal végrehajtott katonai merénylet útján elbánik velök s kezébe ragadja a hatalmat, nagystilű, veszedelmes embernek mutatja őt. Soká fenn tudja tartani

azt a hitet, hogy jól átgondolt, öntudatos nagy tervei vannak, a melyekre mély belátású politikai cselszövő egész következetességével és kíméletlenségével törekszik, s csak lassan-lassan jut felszínre észjárásának kalandossága, álhatatlansága, erőkifejtéseinek ugrásszerű szakadozott következetlensége s az a körülmény, hogy titkolódzó, rejtelmeskedő, kétszínű eljárása mögött igen sok esetben határozatlanság, belső ingadozás, világos czélokra való következetes törekvés hiánya lappang. S az ámuló világ csak 1866-ban kezdi észrevenni, hogy az a mélységes machiavellizmusnak látszó rejtelmes politika voltaképen egy testi kínok által is gyötört, megtört akaraterejű, egyensúlyát vesztett ember tehetetlen vergődése.

Persze messze vagyunk még ettől az osztrák-porosz viszály első időszakában. Akkor még mélységes terveket kovácsoló, veszedelmes embernek tartják őt s a politikáját fedő homály nyugtalanítja a világot. Fokozza e homályt Napoleon azzal a kedvelt eljárásával, hogy ellentétes irányzatoknak szolgáló, egymás között gyűlölködő, egymásra gyanakvó szolgákkal veszi körül magát. Külügyministere Drouyn de Lhuys, a régi orthodox franczia iskola, a szomszédok gyengeségére alapított hegemonia képviselője; belügyministere Lavalette, a kinek a császárhoz való személyes viszonya módot nyujt reá, hogy a szomszéd nemzetek egységét támogató liberális politika érdekében nem egy döntő fordulatnál belekapjon a külpolitika kerekeibe. Inkább ehhez az irányhoz látszik hajlani a császári kormány legtekintélyesebb tagja, a viczecsászárnak csúfolt Rouher is. A második császárságban olyan fontos szerepet játszó személyes jó barátok közül pedig, a kik felelősség nélküli állásukból minduntalan irányítólag folytak be az eseményekbe, Walevszky a külügyministerrel tart, Napoleon herczeg s a császárral rokoni vagy baráti viszonyban álló olaszok, Arese, Pepoli és Nigra természetszerűleg teljes erővel támogatják az olasz egység s a porosz szövetség ügyét. S hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, a császárt ez időben Berlinben Benedetti képviseli, a haladó politika híve, a kit pártállása s az a körülmény, hogy Drouyn személyes riválist is sejt benne, teljesen megfoszt a külügyminister bizalmától a nélkül, hogy meghittebb személyes viszonyban állna a császárral s hogy ez úton pótolhatná hivatalos informáczióinak hézagait, úgy hogy ez az élesen látó, világos eszű,

jelentékeny szolgálatokra képes ember a következő válságos korszak legnagyobb része alatt teljes tájékozatlansággal tétlenségre kárhoztatott szemlélője az eseményeknek. Arra kénytelen szorítkozni, hogy jelentse Párisba Bismarcknak bizalmasabb viszony előkészítésére irányuló beszélgetéseit s ezek közben ügyesen alkalmazott általánosságokkal leplezze saját tudatlanságát.

A franczia és porosz kormányok közötti személyes érintkezés ilyen viszonyok között majdnem kizárólag a párisi porosz követ, Goltz gróf kezébe kerül, a kinek sikerül a császári pár legbizalmasabb környezetébe furakodnia s a ki e helyzetet a franczia kormány ellenséges szándékainak paralizálására mesteri kézzel használja fel. Bismarck pedig, ha közvetlenül akar személyes érintkezésbe lépni a franczia politika irányítóival, e czélból Párisban, majd Biarritzban magát a császárt keresi fel.

III.

Ilyen helyzettel, ilyen viszonyokkal találja szemben magát a porosz ministerelnök, a ki a porosz alkotmányválság minden nehézségei és küzdelmei között az első percztől kezdve erejének legjavát igazi nagy czéljának, a nagy Poroszország által megvalósított nagy Németországnak előkészítésére fordítja.

Legyőzhetetlennek látszanak e vállalkozás nehézségei. Csak egy, az igaz, hogy a legfontosabb kérdésben javult a helyzet. A Vilmos király, Moltke és Roon által kezdeményezett és minden parlamenti ellenszegüléssel szemben megvalósított katonai reform hatványozza az ország hadi erejét. Egyéb tekintetben reménytelennek látszik Bismarck vállalkozása az egész vonalon. A legvadabb ellenségeskedéssel, gúnynyal és lenézéssel támadja a képviselőház kilencztized része. A király pedig, a kinek jogaiért vívja az élethalál harczot, inkább kétségeskedő félelemmel, mint bizalommal viseltetik iránta. Nyugtalan vérmérsékletű, kalandos természetű, veszedelmes embernek tartja, a ki uralkodója bizalmát nehéz munka árán, lépésről-lépésre, lassan kénytelen meghódítani. Csak türelmének végső megfeszítésével tudja külpolitikájának első nehezebb étapejain keresztülvinni a szentszövetség tradiczióiban felnevelkedett királyt, a kit kezdetben a franczia

barátság épen olyan ellenszenvesen érint, mint a porosz-osztrák háború gondolata. Első előkészítő lépését, a lengyel forradalommal küzdő Oroszországnak tett baráti szolgálatokat illetőleg teljes harmoniában van a királylyal, — ezen szerencsés körülmény nélkül talán soha meg nem indulhatott volna — de már a Schleswig-Holstein-kérdés különböző fázisai között a király eltérő nézeteivel minduntalan számolnia kell. Két esztendő sokszor reménytelennek látszó keserves munkája, a porosz-osztrák condominium siralmas tapasztalatai s a mind agresszivebben kialakuló poroszellenes osztrák politika provokációi és hibái kellettek hozzá, hogy végre is az utolsó kritikus pillanatokig felmerülő ingadozások és lelki küzdelmek között az Ausztria elleni háborúra rászánja magát a király.

E háborúnak előfeltétele, hogy Franciaország ne akadályozza a porosz-olasz szövetséget s hogy a sorsát Ausztriával szemben koczkára tevő porosz állam nyugati határai felől legalább némi biztonságban érezze magát. E czél elérését is folyton nehezítik a király aggodalmai s a Napoleonnal való barátságosabb érintkezésben ez aggodalmak folytonos legyezgetése és megnyugtatása mellett csak a legnagyobb óvatossággal haladhat lépésről-lépésre előre.

Pedig Napoleon részéről nem hiányoznék a bátorítás. A császárt az olasz háború eseményei győzik meg a porosz barátság szükségéről. Hiszen porosz beavatkozás veszélye fenyegette őt közvetlenül a villafrancai béke megkötése előtt. Félhivatalos úton már 1860-ban értésére adta az akkor még csak regensherczeg Vilmosnak, hogy Franciaország szívesen látná Poroszország hatalmának gyarapodását s azt, hogy a vezető álláshoz jusson a német Bundban. Ezzel szemben a Rajna mentén csak némi határkiigazítást kívánna. Vilmos nem reagált erre a ballon d'essai-re, hanem a midőn pár hónappal később a saar-menti határvidéken járt, egy üdvözlő beszédben adott valaszában kijelentette, miszerint soha bele nem egyeznék, hogy egyetlenegy talpalatnyi német föld elszakíttassék a hazától s a midőn ennek daczára alkalmat kért tőle Napoleon a találkozásra, baden-badeni fürdőzése alatt több német fejedelemmel egyszerre oda hívta meg őt s gondoskodott róla, hogy Napoleonnal való minden érintkezése német szövetséges társainak bevonásával, tudtával és közreműködésével folyjon le.

Ezután bizonyos szünet áll be a franczia közeledésben, de a lengyel forradalomkor szerzett keserű tapasztalatok újból arra indítják a császárt, hogy Poroszországgal keressen barátságot s az akkor kitörésre jutó dán konfliktus legelső stádiumában már tudomására adja a porosz kormánynak, hogy nem ellenezné, ha a Dániától elszakadni vágyó két német herczegséget Poroszország szerezné meg, s cserébe csak azt kívánja, hogy Poroszország Velenczét ne garantálja Ausztriának.

Erre az időre esnek Bismarck első bizalmasabb érintkezései a franczia politikával. Mert hiszen annak a pár hónapnak, a mit közvetlenül ministerelnöksége előtt nagyköveti minőségben Francziaországban töltött, csak csekély részét töltötte Párisban, s ez alatt érintkezései Napoleonnal és ministereivel nem lépték túl a banális udvariasságok határát. Már ez alkalommal teljesen kihasználja és saját politikája javára gyümölcsözteti királyának német terület átengedése iránt kifejezett idegenkedését. Tudja, hogy a franczia nagyravágyás első sorban a Rajna balpartjának meghódítására törekszik. Értésökre adja, hogy a mi őt illeti, ha nem egyeznék is bele Németország lényeges megcsonkításába, de sokkal elfogulatlanabb és nagyobbszabású ember, semhogy csekély határkiigazítási kérdések feszélyezhetnék. A kérdés ilyetén megoldását királyának skrupulusai akadályozzák, a kit mindeddig nem tudott német terület átengedésének szükséges voltáról meggyőzni.

Épen ezért nem is tesznek első közeledései mélyebb benyomást. Az 1864. év őszén megy először Biarritzba s akkor Napoleonnal nem ott, hanem oda- és visszamenetele alkalmával Párisban találkozik. »Itt járt Bismarck úr — ujságolja Napoleon egyik bizalmasának — s mindent felajánlott nekem, a mi nem az övé.«

A 65-ik év első felében mindjobban kiélesedik a Poroszország és Ausztria közötti ellentét s ez idő alatt minden alkalmat felhasznál Bismarck, hogy Benedettit franczia szimpáthiáiról meggyőzze s biztosítja, hogy Napoleonnal egyetértőleg kívánja a függő kérdéseket megoldani. Ez utóbbi készül erre az eshetőségre, várja Bismarck confidence-ait, a midőn egyszerre derült égből lecsapó villám gyanánt éri a párisi udvart a gasteini konvenczió hire, a mely modus vivendi-t létesít a két riválisnémet hatalom között, Ausztriára bízva Holstein, Poroszországra Schleswig kormányzatát.

Persze elemi erővel tör ki az erkölcsi felháborodás Párisban. Drouyn de Lhuys praepotens hangon tartott leczkéztető körjegyzékben önti ki mérgét egész Európa előtt s egy magasabb areopag tollvivője gyanánt tör pálczát a két birtokosnak ezen a népek óhajait s a jogot lábbal tipró eljárása felett. Mindez épen akkor történik, a midőn Bismarck személyesen akar Napoleonhoz közeledni. Goltzot bízza meg, hogy elháritsa e lépés akadályait. Neki kell a francziák császára előtt külügyminiszterét bepanaszolnia, a kinek ez a tapintatlansága mélyen megsértette a porosz király önérzetét s lehetetlenné tette Bismarckra nézve, hogy biarritzi látogatása számára megnyerje a királyi beleegyezést. »Pedig — úgymond — sohase lett volna erre kedvezőbb az alkalom, mint most, a midőn a porosz király már torkig van az Ausztriával való condominium áldásaival s a gasteini konvencziónak valódi rendeltetése az, hogy Vilmos királyt az osztrák szövetség élvezetére szorítsa, hogy végleg kigyógyítsa belőle.«

E fellépés nem téveszti el hatását. A császár kifejezi őszinte sajnálkozását az augusztus 29-iki körjegyzék hangja és közzététele felett s elrendeli, hogy egy újabb, barátságos hangú körlevél oszlassa el annak kártékony hatását. Ilyen viszonyok között mi sem áll többé Bismarck biarritzi látogatásának útjában. Két hetet tölt ott a császár társaságában. Ezalatt gyakran érintkezik vele és hazautazása alkalmával párisi bucsúkihallgatásán reasszumálja a megbeszélteket.

Ezekről királyához intézett hosszú jelentésben számol be Bismarck. Voltaképen mind a ketten igyekeztek általánosságokban mozogni s egymást jóakaratukról meggyőzve további merészebb akczióra reábírni, a nélkül, hogy bárminő konkrét kötelezettségeket vállaltak volna. Mint Bismarck mondja : »A császárnak rezervált magatartása nemcsak saját óhajtásaimnak felelt meg, de ezt kellett előidézni akarnom a király azon határozott akaratánál fogva is, hogy most még semmiféle kötelezettséget Francziaországgal szemben el ne vállaljak.« Mint alább látni fogjuk, ez felelt meg Napoleon intenczióinak is. Az ő czélja is az volt, hogy Ausztriával harczba vigye Poroszországot a nélkül, hogy bármi tekintetben is megkötné saját kezét s korlátokat állítana a porosz-osztrák háborút saját czéljaira kizsákmányolni óhajtó franczia politika elé. Épen azért beérik azzal mindketten,

hogy bőségesen konstatálják a két állam közötti érdekkapcsolatot. Azt, hogy Franciaország meleg rokonszenvvel nézné Poroszország hatalmának növekedését s ezzel kapcsolatban csak abban az esetben támasztana saját részére követeléseket, ha ez a hatalmi viszonyok megzavart egyensúlyának helyreállítása céljából szükségesnek bizonyulna. »Minderre ma még nem érkezett el az idő. Ne akarjuk az eseményeket csinálni, — úgymond Napoleon — annak idején iparkodjunk őket saját céljainkra felhasználni. Ha elérkezett ennek az ideje, irjon nekem a király, forduljon bizalommal hozzám s mi meg fogjuk egymást érteni.«

A kompenzációkra nézve gondosan kerül Bismarck minden szabatosabb nyilatkozatot. Elvileg elismeri e kívánság jogosultságát, de mint már annyiszor tette, hangsúlyozza királyának feltétlen vonakodását attól, hogy Franciaországnak porosz területet engedjen át. A franciák értésére adja, hogy ha kellemetlen volna is neki, nem szegülne ellene annak, hogy elvegyék a Rajna balpartján fekvő délnémet területet, de mégis szuggerálja nekik azt, hogy sokkal czélszerűbb volna jogos igényeik kielégítését francziául beszélő területek meghódításában keresni.

Napoleon a legjobb benyomásokkal távozik Biarritzból s a midőn Párisban hazatértekor Walevszky előadja neki aggodalmait, »ugyan mit akar, — válaszolja neki a császár — mit nyugtalankodik a német hatalmak rivalitásának kiélesedése felett! Hogy lehet, hogy az Ön különben oly éles elméje nem fogja fel ennek a kérdésnek egész horderejét. Hiszen az Ausztria és Poroszország közötti háború egyike azoknak a soha nem remélt eshetőségeknek, a melyekről azt hittem, hogy sohasem fognak megvalósulni, és bizonyára nem az a mi feladatunk, hogy elfojtsuk ezeket a harczias vágyakozásokat, a melyek annyi jó alkalmat és előnyt biztosítanak a mi politikánk számára«. Ime itt van a császár politikájának a lényege. La pensée de l'empereur, a mint a franciák mondják. Egymásra uszítani a német nagyhatalmakat, felbátorítani őket a háború megkezdésére s ha majd kölcsönösen meggyengítették egymást, leszedni ennek a politikai szituációnak a tejfelét. Mindez párosulva azzal a saját önzése felett is dominálo vágyakozással, hogy Velencze megszerzését minden eshetőségre biztosítsa Olaszország számára.

Ez komplikálja a helyzetet, ez okozza neki a legtöbb fejtörést

mert hiszen az összes tábornokok szakértő véleménye az, hogy az osztrák sereg feltétlenül fölényben van a poroszok felett s hogy a kitörendő háború Ausztria győzelmével fog végződni. Ez fejti meg Napoleonnak azon kettős törekvését, hogy a míg egyfelől belebiztatja a kalandokba Poroszországot, másfelől megtartani igyekszik Ausztria jóakaratát s olyan tárgyalásokat folytat a bécsi kormánynyal, a melyek Velenczét minden eshetőségre Olaszország kezébe juttassák.

Ezek a lélektani motivumok adják meg a következő hónapok zürzavaros eseményeinek helyes kulcsát. Poroszország már a gasteini konvenczió előtt közeledik az olasz kormányhoz. Usedom porosz követ interpellálja La Marmora ministerelnököt, minő magatartást tanusítson egy porosz-osztrák háború esetében. Ezzel a kérdéssel jut bele az olasz kormány az események förgetegébe. Ettől kezdődik az a nemzetközi szerep, a melyre olyan érdekes és siralmas világítást vetnek az olasz szereplők jelentései s La Marmorának ismert röpirata.[1]) Cavour meghalt s utódai valóságos karrikaturáját képviselték az ő magasröptű, nagyszabású politikájának. Híven szolgálták czéljait, de a szatócs kicsinyes rövidlátó ravaszkodásával nyúltak a nemzeti lét nagy problémáihoz. Azzal a bohózati machiavellizmussal, a melyik annál mélyebbnek, okosabbnak, élesen látóbbnak képzeli magát, mentől több rosszat tesz fel embertársai felől, mentől gyanakvóbban ítéli meg azok lépéseit s a hyperokos ravaszkodásnak mentől nagyobb tárházával védekezik azoknak elképzelt merényletei ellen. Ezt a pose-t veszi fel La Marmora már az első pillanatban. Mintegy tükör elé áll és saját nagyságában gyönyörködik, a midőn leírja, milyen előkelő közönynyel fogadta ő a porosz követ első bizalmas közleményeit, a melyek pedig lelkének titkos vágyakozását váltották valóra. S ugyanez a hang hatja át valamennyi olasz szereplő működését az egész akczió alatt. Szegények, ők akartak Bismarck eszén túljárni. »A vipera megmarja a charlatánt« — írja berlini tárgyalásai közben Govone Bismarckra czélozva. Szegény fogatlan vipera, a ki charlatánt lát Bismarckban, és abba helyezi büszkeségét, hogy ő csalja meg leendő szövetségesét.

A gasteini szerződés beválik Bismarck számításai szerint.

[1]) Un piu poco di Luce.

A condominium hemoeopathikus gyógyszere nem téveszti el hatását. A kölcsönös boszantások, surlódások és sérelmek olyan mérvet öltenek, hogy 1866 első heteiben kezd Vilmos király is megbarátkozni az osztrák háború gondolatával s elérkezettnek látja Bismarck az időt, hogy felvegye az olasz és franczia szövetség körüli puhatolózások fonalát.

Ekkor egy váratlan esemény ad újabb irányt az olasz reménykedésnek. Februárban forradalom űzi el Couza herczeget a dunai fejedelemségek kormányáról s Nigra azt az eszmét pendíti meg az olasz kormány előtt, nem lehetne-e Napoleont reábírni, vegye rá a bécsi kormányt, hogy a dunai fejedelemségekért cserébe átengedje Velenczét. La Marmora melegen karolja fel az eszmét. 24-én kelt sürgönyben felhatalmazza Nigrát, hogy azonnal lépjen érintkezésbe Napoleonnal s hozzáteszi, hogy »Berlinben nagyon harcziasoknak mutatkoznak ; újabb ajánlatokat tesznek nekünk«. Napoleonnal folytatott tanácskozása eredményeként a császárnak azt a tanácsát továbbítja márczius 1-i jegyzékében Nigra La Marmorának, hogy biztassák a poroszokat véd- és daczszövetség kötésére, ő pedig ugyanazon idő alatt igyekezni fog az osztrák kormányt a csere tervének megnyerni. Ime az első alkalom, a melynél világosan tévútra vezetni és megcsalni akarja a poroszokat Napoleon azért, hogy a porosz-olasz szövetség veszélyét az Ausztriával való megegyezés kicsikarására használja fel.

Ez a terv pár nap alatt megtörik a bécsi kormány ellenszenvén s Oroszország azon határozott kijelentésén, miszerint nem tűrné, hogy az Aldunát Ausztria vegye birtokába.

Mindez fokozott ösztönzésül szolgál arra, hogy az olaszok Berlinben keressenek szövetséget. Ott a schleswig-holsteini helyzet tarthatatlansága s a holsteini osztrák kormányzatnak mind agresszivebb magatartása arra indítja a királyt, hogy a trónörökösnek s legmagasabb katonai és polgári tanácsadóinak közreműködésével koronatanácsban vitassa meg a helyzetet s állapítsa meg a további teendőket. Február 28-án foly le a koronatanács Goltz részvételével, a ki megbízást nyer, hogy a mindjobban kiélesedő politikai helyzetre való utalással igyekezzék világosabb színvallásra bírni Napoleont. Másrészről pedig Moltkének az olasz szövetség megbeszélése czéljából Florenczbe menetele van tervbe véve.

Egészben véve Bismarck politikája győzedelmeskedik. A király jogaiban sértve érzi magát Ausztria fellépése által s nemcsak ennek reparációját kívánja, hanem egyúttal felhatalmazást ad arra is, hogy Bismarck a Bund alkotmányának korszerű reformját követelje s ez által mélyebb medret ásson szemben Ausztriával a vitának. Ezzel a kettős fogantyúval mind erősebben szorítja sarokba Bismarck s ingerli tovább a király önérzetét sértő agressziv lépésekre Ausztriát, de azért politikájának sikere még mindig fölöttébb kétséges. A király irtózik attól a gondolattól, hogy ő kezdje meg a háborút. Vonakodik bárminő olyan területátengedéstől, a melylyel Napoleon szövetségét lehetne biztosítani. Ausztriának barátságos közeledése bármely pillanatban békés fordulatot idézhet elő, a mely Bismarckot nagyravágyó terveivel együtt elsöpörné a föld színéről.

Ezek a Bismarck államférfiúi tevékenységének legkritikusabb napjai. Egyedül csak ő tudja, hogy mit akar, neki kell közönyös, vagy ellenséges erőket saját szekerébe befognia, az eseményeket saját, csak félig bevallott céljai felé irányítania, s a siker a legutolsó perczig a legnagyobb mértékben bizonytalan.

Három körülményt használ ki, hogy elkerülhetetlenné tegye a nagy leszámolást. A schleswig-holsteini közös birtoklás nehézségeit s Ausztriának mint birtokostársnak kíméletlen poroszellenes eljárását. Ez hat talán legerősebben a királyra. Ez költi fel azt az érzést benne, hogy fejedelmi jogai vannak megsértve s oszlatja el a háború ellen skrupulusait.

A német közvéleményre a másik kérdéssel, a német szövetség reformjával akar hatni. Áprilisban röpíti világgá a bombát. Közvetlen, általános választásokból eredő német parlamentet követel, s ha első perczben bizalmatlansággal, gúnynyal fogadja is ez eszmét az őt félreismerő közvélemény, ezzel veti meg a porosz hatalmi törekvések s a német nemzet aspirácziói közötti szövetség alapjait.

Magát a háborút azonban leginkább azon harmadik körülmény ügyes felhasználása által teszi elkerülhetetlenné, miszerint Ausztriát sokkal rosszabb katonai szervezete, a melynél fogva haderejének mozgósítása sokkal több időbe kerül, bizonyos katonai előkészületekre kényszeríti a porosz-olasz szövetkezés első fenyegető híreire. Ezzel szemben Bismarck az igazságnak megfelelően hivatkozhatik reá, hogy egyetlen tartalékost sem hívtak be s egyetlen

lovat sem vásároltak a porosz sereg számára. Napirendre hozza az osztrák hadi készülődéseket s az összes porosz katonai tekintélyekre hivatkozva azzal gyakorolhat nyomást a királyra, hogy Ausztria által megelőzteti magát és saját biztonságát dönti veszélybe, ha megfelelő katonai rendszabályokhoz nem folyamodik.

Mindez jóformán embrió még márczius elején, a midőn Goltz és Moltke kettős missziója határozatba megy. Goltz márczius 5-én beszél Napoleonnal; kijelenti, hogy Poroszországnak Schleswig és Holstein megszerzése mellett a német Bund alapos reformjára s Északnémetországban vezető szerepre kell törekednie. Napoleon helyesli e magatartást, a midőn azonban arra kerülne a sor, hogy megjelölje az általa kívánt kompenzácziót, zavarba jön s maga hangsúlyozza a helyzet nehézségeit. A franczia nemzet hangulata mellett — úgymond — okvetlen kívánnia kellene megfelelő hatalmi növekedést Franczia ország számára, ezt azonban Poroszországnak, a Rajnamellék átengedésétől való idegenkedése fölöttébb nehézzé teszi. Végigbeszélik a különböző eshetőségeket, a nélkül, hogy Napoleon követelését konkrét alapon formulázta volna s Goltz benyomásait akként foglalja jelentésében össze, hogy Napoleon minden további ellenszolgáltatás nélkül hajlandó volna Schleswig-Holstein annexiójába beleegyezni. Poroszország nagyobb hatalmi növekedése esetében pedig legalább is az 1814-iki határok helyreállítását kívánja. Bismarck azonnal értesíti őt, hogy a király semmi szín alatt nem egyezik bele porosz terület átengedésébe, ennek folytán utasítja, hogy kerülje a kérdés további részletesebb tárgyalását s ha Napoleon újabb czélzásokat tesz a dologra, elégedjék meg a német nemzet hangulatában rejlő nagy nehézségek hangsúlyozásával.

Moltke olaszországi útjára tényleg nem került a sor. Márczius közepén, épen a midőn útnak akart volna indulni, Govone olasz tábornok jelenik meg Berlinben, a kit az olasz követ azzal mutat be Bismarcknak, hogy porosz-olasz véd- és daczszövetség megkötése végett küldetett oda. Govone a háború azonnal való megkezdésére kívánja a poroszokat rávenni. Mint fennebb láttuk, Bismarck még nem helyezkedhetik erre az álláspontra. Nyiltan megmondja, az olaszoknak, hogy a német kérdés napirendre tűzése s a háború teljes előkészítése végett még 3—4 hónapra van előreláthatólag szüksége, a háború időpontjának meghatáro-

zását tehát saját magának kell fenntartania s így csak olyan barátsági és szövetségi szerződést köthet az olaszokkal, a melyben Olaszország közreműködése biztosíttatik, ha Poroszország a háborút Ausztriának megüzeni.

Govone cselt sejt ebben a deklarációban, azt hiszi, hogy egyszerűen őket akarja Bismarck Bécscsel szemben kijátszani s az olasz közeledést arra használja fel, hogy engedékenységre birja Ausztriát a schleswig-holsteni kérdésben. Első gondolata az, hogy minden tárgyalást megszakítson, de azután a charlatánt megmaró vipera szerepét ambiczionálja. Utasításának hézagos voltára hivatkozva, húzza-halasztja a tárgyalást, hogy a mint La Marmorának jelenti, időt engedjen ennek arra, hogy ő csalja meg Bismarckot. Persze a dolog nem épen így fest a valóságban. Ebben a pillanatban semmi támpont nincs az Ausztriával való tárgyalásra. Az olaszok Nigra útján Napoleontól kérnek tanácsot, a ki a császár álláspontját a következőkben foglalja össze :

A császár kívánja a háborút. Nem akarja magát sem Poroszországgal, sem Ausztriával, sem Olaszországgal szemben lekötni. Tanácsolja nekünk a poroszokkal való szövetséget. Ez azonban pusztán baráti tanács, a mely Franciaországra semmi kötelezettséget nem hárít. Franciaország határáúl a Rajnát akarja megszerezni, lehetőleg a nélkül, hogy fegyverhez kelljen nyulnia, de ettől sem riad vissza, ha a háború fejleményei úgy kívánják. Végül, osztrák támadás ellen kész Olaszországot megvédeni.

Ez a tanács természetesen a Govone-féle eredeti álláspont fenntartását involválta volna, a midőn azonban meggyőződtek az olaszok, hogy ez a poroszoknál merőben elérhetetlen, azon újabb tanácsot adja nekik, hogy szükség esetén az általánosságban tervezett szerződést is kössék meg a poroszokkal, mert okvetlenül lehetővé kell tenni Bismarcknak, hogy a királyt a háborúra rábírja.

Ezen tanácsok következtében veszi fel újra Govone a tárgyalások fonalát s köti meg április 8-án azt a szerződést Poroszországgal, a melynek értelmében abban az esetben, ha a német reform kérdése háborút eredményezne Ausztria és Poroszország között, Olaszország is hadat üzen Ausztriának és teljes erővel részt vesz a háborúban. Ebben az esetben békét a két fél csak közös egyetértéssel fog köthetni, de a békébe való beleegyezést

az olaszok nem tagadhatják meg, ha Velenczét, a poroszok pedig, ha ezzel egyenértékű tartomány birtokát ajánlják fel számukra.

Ezzel tehát Bismarck kezében volt a háború megindításának kulcsa s nyugodtan folytathatta az Ausztriával való helyzet kiélesítésére irányuló törekvését.

A párisi események azonban újabb tápot adnak nyugtalanságának. A franczia közvélemény Poroszország iránt bizalmatlansággal van eltelve. Idegenkedik a háborútól s növekvő aggodalmakkal szemléli császárjának diplomácziai fondorlatait. Napoleon Goltz előtt sem csinál titkot belőle. »Én vagyok Franczia országban az egyetlen, — úgymond Napoleon — a ki a poroszbarát politikát pártolom.« Fixa ideája, hogy Velenczét megszerezze az olaszoknak. Tisztában van vele, hogy e politika csak abban az esetben számíthat a franczia közvélemény belenyugvására, ha lényeges hatalmi gyarapodást jelent Franczia országra nézve is. Mentől többször veti fel ezt a kérdést a poroszok előtt, annál inkább meg kell győződnie, hogy Poroszországtól csakis egy elvesztett hadjárat után fog német területet kicsikarhatni.

Április 25-én beszél Goltz-al a »kompenzáczió król«. A helyzet igen nehéz, — úgymond — a magatokét nem adjátok, a máséról pedig bajos disponálni. Kongresszus ideáját veti fel, s midőn Bismarck előzetes megegyezés szükségét hangsúlyozza, azt mondja május 2-án Goltznak, hogy adjanak ők is annyit, a mennyit Ausztria kínál neki. Hogy ez mi volna, arról nem nyilatkozik, de azt mondja: »népem a Rajnára szögezi tekintetét«. Bismarck ismétli Goltznak, hogy ilyen alapon lehetetlen a megegyezés, de egyúttal a helyzet kritikus voltára való tekintettel arra utasítja, hogy ne szakítsa meg az eszmecserék fonalát. Ilyen viszonyok között megfogható eredmény nélkül végződnek Goltznak Napoleonnal és Drouyn de Lhuys-vel folytatott újabb beszélgetései is.

Ezen benyomások teljes frontváltoztatás gondolatát érlelik meg a császárban. Nem mond le terveiről, de azok megvalósítását nem porosz, hanem osztrák szövetségben keresi. Különben is úgy van meggyőződve, hogy Ausztria katonailag sokkal erősebb ellenfeleinél s hogy porosz-franczia szövetség esetében Franczia országnak a megvert Poroszország segítségére kellene sietnie.

Ennélfogva arra igyekszik az osztrák kormányt reábírni, hogy Sziléziáért cserében engedje át az olaszoknak Velenczét s Szilézia meghódítása s a porosz befolyás megtörése által kárpótolja magát. E felhívás első perczben visszautasításra talál. A bécsi kormány idegenkedik attól a gondolattól, hogy bárminő alkú tárgyává tegye Velenczét, de a mint nő a Poroszország felől fenyegető veszély s a porosz kormány magatartása által felidézett gyűlölet, megérlelődik Bécsben az elhatározás, hogy Velencze feláldozásával szerezzék meg a poroszok elleni győzelem biztos előfeltételeit. Május 4-én az osztrák kormánynak azt az ajánlatát tudatja Gramont Párisba, hogy abban az esetben, ha Napoleon és Olaszország sorsára bízza Poroszországot s egy győzelmes háborúban elveszi ettől Ausztria Sziléziát, hajlandó Szilézia elfoglalása után Velenczét Napoleonnak átengedni. Még aznap tudatja ez ujságot Napoleon az olasz kormányonal s kérdést tesz náluk az iránt, szabadulhatnak-e a porosz szerződés kötelezettsége alól.

Alig pár nappal ezelőtt úgy látszott, mintha tényleg komoly konfliktus támadt volna a szerződő felek között. Láttuk fennebb e szerződés tartalmát. Annak egészen világos stipulációi daczára azt a kérdést veti fel La Marmora a berlini kormány előtt, vajjon kötelezve érzi-e magát Olaszország támogatására abban az esetben is, ha Olaszország és Ausztria között ütne ki a háború.

Mint fennebb láttuk, a szerződés ilyen kötelezettséget nem állapít meg. De Bismarck régen tisztában volt azzal, hogy osztrák-olasz háború esetén lehetetlen volna Poroszországnak békében maradnia. Ennek már április 25-én kifejezést adott Benedetti előtt s a midőn az olaszok nyugtalankodása komolyabb színt öltött, kieszközölte a király beleegyezését, hogy május 2-án az ő nevében kötelezőleg jelentse ki, miszerint Olaszország számíthat Poroszország teljes támogatására, ha Ausztria által megtámadtatnék. Közvetlenül ez inczidens kedvező elintézése után jutott tehát Napoleon kezdeményezése az olasz kormány elé, a mely örömest ragadta meg az alkalmat, hogy visszautasítsa a császár ajánlatát. Hiszen most már jóformán biztonságban érezhették magukat Velenczét illetőleg. Ausztria veresége esetére természetszerűleg jutnának birtokába, de mindinkább abban

az irányban érlelődött a szituáczió, hogy még osztrák győzelem esetére is kompenzaczionális objektum gyanánt kaphassák meg Velenczét.

Ilyen körülmények között törekvésük első sorban arra irányult, hogy ne a franczia császár kegyének, de saját erőfeszítésüknek köszönhessék e tartományt. Ha Poroszországgal szemben rút árulás útján, mint az árulás díját kapják meg azt Ausztriától, minő kritikus helyzetbe jutnak Ausztria győzelme után. A porosz szövetséget végleg eljátszották; szemben találják magukat a hatalomban megnövekedett Ausztriával, a mely előbb-utóbb bizonyára törekedni fog olasz tartományait visszahódítani. E helyzetben hitelt vesztve, tönkretett prestige-zsel teljesen Francziaország gyámkodásának lesznek kiszolgáltatva és Napoleon kényétől fognak függni. Ettől a veszélytől a porosz szövetség s a Poroszországgal együtt folytatott diadalmas háború mentheti meg őket. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy a porosz szerződés kötelező erejére hivatkozva, az olasz-porosz szövetség támogatására kérjék fel Napoleont.

Ez utóbbi gondolattól azonban végleg el látszik a császár fordulni. Benedettinek májusban kelt jelentései is Bismarck elhidegüléséről szólanak, a ki egy idő óta kerülni látszik őt s kijelentette neki, hogy inkább végleg letünnék a közélet színteréről, semhogy a Rajna balpartjának átengedéséhez nyujtson segédkezet. Ez is csak megerősítheti a császárt abban a törekvésben, hogy czéljait Poroszország ellen igyekezzék megvalósítani. Régi, kedvencz receptjéhez, a kongresszus eszméjéhez folyamodik, hogy annak segélyével húzza el a döntést július 9-éig, a midőn lejár a porosz-olasz szerződés s az olaszok visszanyerik cselekvési szabadságukat. Angliával és Oroszországgal egyetértőleg azzal a javaslattal fordul Ausztriához és Poroszországhoz, bocsássák a függőben levő kérdéseket, Velenczét, Schleswig-Holsteint s a német Bund reformját európai kongresszus itélőszéke elé.

Bismarck nem meri ezen terveit olyan kellemetlenül keresztező javaslatot visszautasítani. Aggályainak hangsúlyozása mellett elvileg elfogadja azt. Ausztria hozza meg a szabadulást számára, a ki június 4-én kelt válaszában a kongresszuson való részvételét ahhoz köti, hogy ott minden területváltozás eleve

ki legyen zárva, a mire a franczia kormány június 7-én kelt körjegyzékében mint kivihetetlent elejti javaslatát.

A háború kitörése most már csak napok kérdése s a béke hátralevő napjait Napoleon arra használja, hogy a háború esélyeivel szemben lehetőleg biztosítsa magát. Poroszországgal szemben megelégszik a kölcsönös jóindulatnak semmitmondó kijelentésével. »Semleges leszek, — úgymond — ti ismeritek gondolkozásomat, tudhatjátok, hogy rokonszenvem melyik oldalon van, hogy kinek kívánok sikert s hogy alkalomadtán meg fogjuk egymást érteni.«

Ausztria okoz neki több gondot. Hiszen katonai tanácsadói az osztrák fegyvereknek jósolnak sikert; osztrák győzelem feltevésére kell számításait alapítania. A győzelmes osztrák hatalommal kell a továbbiakra nézve megegyezésre jutnia. Június 12-én konvenczíót köt Ausztriával. Ebben megígéri Franczia ország semlegességét és azt, hogy igyekezni fog a háborútól Olaszországot is visszatartani, a mivel szemben Ausztria a háború győzelmes befejezése után átengedi Velenczét s kötelezi magát a német dualizmus fenntartására. Amennyiben pedig ez a háború jelentékeny területgyarapodással járna Ausztriára nézve, az ezért Franczia országnak adandó kompenzáczió megegyezés tárgyát fogja képezni.

E konvenczió birtokában, az osztrák győzelemben bízva, nyugodtan várja Napoleon az eseményeket abban a tudatban, hogy ha számításaihoz képest Ausztria eklatáns győzelmet arat, ő fogja a diadalmas osztrák sereget megállítani, Poroszország jóltevője gyanánt fog fellépni s ez életmentő szolgálatért követelheti a rajnai tartományokat. Abban a nem várt esetben pedig, ha számításaiban csalódnék, ha Poroszország képes volna huzamosabb időn át ellenállni az osztrák seregeknek, úgy mind a két fél kölcsönös gyengülése után állna be a kedvező pillanat, a melyben átvehetné a tertius gaudens hálás szerepét.

Mindenre gondol, csak a küszöbön álló nagy eseményekre, a porosz győzelemre nem. Ennek biztos tudatában vette fel Bismarck a küzdelmet. Nem élt illusióban Napoleon barátsága tekintetében. Májusban és júniusban ismét és ismét elhalmozza panaszaival Benedettit. Tudtára adja, hogy a franczia-osztrák alkudozások nem kerülték el figyelmét. Tudja, hogy úgy a kül-

ügyminister, mint a többi udvaroknál akkreditált franczia diplomaták poroszellenes és osztrákbarát magatartást követnek. Közvetlenül a háború előtt pozitiv tudomására jut, hogy Drouyn de Lhuys a porosz szövetség rosszhiszeműségének állítólagos bizonyítékait közölte La Marmorával s ezzel igyekezett Olaszországot a szövetségtől való visszalépésre reábírni. Mindennek daczára elveti a koczkát. Belemegy s beleviszi hazáját a nagy mérkőzésbe, a mely dönteni fog az ő történelmi alakja, Poroszország nagyhatalmi állása s a német nemzet sorsa felett. Belemegy, bízva saját erejében és Franczia ország katonai készületlenségében, a mely gyors sikerek esetén lehetetlen helyzetbe fogja Napoleont sodorni s Olaszország iránti érzelmeitől segítve a döntő perczekben tehetetlenségre fogja a különben is habozásra, ingadozásra hajlandó császárt kényszeríteni.

Megindul a háború s első fecske gyanánt a custozzai osztrák győzelem híre tölti el örömmel Franczia ország politikai köreit s erősíti meg a császárt illusióiban. Csak félig rázzák fel őt ezekből a csehországi harcztéren lefolyt első kisebb ütközetek s csak a sadowai döntő csatának villámcsapásként ható híre ébreszti őt a kegyetlen valóság tudatára.

IV.

Alig érkezik meg a königgrätzi csata híre Párisba, már július 4-én este jelentkezik Metternich Napoleonnál, értesíti, hogy Ausztria átengedi neki Velenczét azzal a kéréssel, hogy azt megszállva, állítsa meg az olaszok előrenyomulását s tegye lehetővé, hogy Ausztria egész haderejét Poroszország ellen fordítsa.

Napoleon elfogadja Velenczét, de egyúttal mediácziójét ajánlja fel úgy Olaszországgal, mint Poroszországgal szemben.

Azonnal sürgönyöz Vilmos királynak, gratulál a fényes győzelemhez, a mely őt tétlenségéből való kilépésre kényszeríti. Nagylelkűségére hivatkozik s fegyverszünetet kér a békefeltételek megállapítása czéljából. Értesíti az osztrák ajánlatról az olasz királyt is s a fegyverszünet azonnal megkötésére hívja fel.

Másnapra összeülnek a franczia ministerek a mediáczió

modorának s feltételeinek megállapítása végett. A külügyminister orthodox franczia politikája teljes erővel összeütközik az olaszbarátokéval s talán döntő erővel az ország katonai erejére vonatkozó felvilágosítások hatnak a császárra. Minderről a résztvevők bőbeszédű, de annál megbízhatatlanabb visszaemlékezései maradtak reánk. Mindenikben — franczia mémoir írók régi jó szokása szerint — az elbeszélő áll a legszebb pose-ban, mondja a legékesebb igazságokat, aratja a legtöbb babért. Lavalette szerint, mikor ő kérdőre vonta Rouhert, miért nem segített neki Drouyn de Lhuys-vel szemben. »Ah — válaszolt Rouher — nagyon is jól beszélt ön arra, hogy az én segítségemre szorult volna.« Randon hadügyminister pedig utólag kiadott önigazolásában úgy dobálódzik a katonák százezereivel, hogy ha ezeknek fele valóban létezett volna, Franciaország egymagában bánhatott volna el a győzelmes porosz sereggel.

Annyi kétségtelen, hogy Drouyn, a ki előbb külön beszélt a császárral, már reávette őt az országgyűlés egybehívására, 80.000 főnyi hadseregnek azonnal a határra küldésére és arra, hogy az erre vonatkozó rendeletek megjelenjenek a másnapi Moniteur-ben.

Ekkor jön közbe Rouher, kifejezi aggályait s részletes felvilágosítást kér a hadi készültségről. Javában foly a vita, a midőn hivatlanul betoppan Lavalette belügyminister s nagy vehemencziával támadja meg úgy Drouyn de Lhuys-t, mint Randon marsallt. Ez utóbbi nyilatkozatait nem lehet minden kétséget kizárólag megállapítani: állítólag 80.000 embernek azonnal összevonását helyezte volna kilátásba, míg mások szerint ennyit is csak több hét alatt tudott volna a porosz határon konczentrálni. Ha figyelembe veszszük, hogy 1859-ben összesen 150.000 embert tudott Napoleon Olaszországba küldeni, azóta pedig a keretek leszállítása s a legszükségesebb kiadások megszorítása mellett a mexikói szerencsétlen háború emberanyagban is, de főleg hadiszerekben óriás áldozatokat követelt és még mindig 30.000 embert tartott Mexikóban lekötve, körülbelül a porosz katonai attasénak adhatunk igazat, a ki 40—50.000 főre becsülte az országnak rendelkezésre álló haderejét.

Ebben a nyomoruságos katonai helyzetben nem lehetett erősebb akczióba fogni. A tanácskozás eredménytelenül oszlik

szét, de a másnapi Moniteur a Drouyn által kívánt harczias hírek helyett csak azt közli az országgal, hogy Ausztria császárja Velencze átadása mellett közvetítésre kérte fel a császárt, a ki ezt elfogadva mint mediator fordult a két szövetséges királyhoz.

Mindez a napoleoni politika teljes diadalaként hangzik. Kezdetben így is fogják fel. Nagy hausse áll be a tőzsdén. A kivilágított Páris örömmámorban úszik. Persze, az illuzió nem tarthat soká. A brutális kérlelhetetlenséggel egymásra torlódó események minden nap egy-egy újabb bizonyítékát szolgáltatják, hogy Napoleon szerepe a béke feltételeit megszabó s a hadviselő felekre reákényszerítő mediatoréból a szerény közvetítőére zsugorodik össze, a ki erőtlenül, tehetetlenül, tanácstalanul hajlik meg a győztes akarata előtt.

Olaszországban elkeseredett felháborodás tör ki a császár sürgönyére. Gyalázatnak, becstelenségnek tekintenék, hogy franczia kézből, ajándékként, szövetségestársuk elárulása fejében kapják meg Velenczét. Folytatják a háborút. Mit sem törődve azzal, hogy az most már a Napoleon császáré, bevonulnak Velenczébe, majd Déltirolba. Kijelentik, hogy csak Poroszországgal együtt köthetnek fegyverszünetet s könyörögnek a császárhoz, kímélje meg őket a külön béke megaláztatásától.

Itt is csalódás éri tehát Napoleon politikáját, de a kérdés súlypontja nem itt van, hanem a győzelmes porosz főhadiszálláson.

Bármilyen kellemetlenül érintse is a poroszokat ez a merőben Ausztriának kedvező beavatkozás, annak merev visszautasítása nem látszott tanácsosnak. Ausztria hadereje a gyors menetekben észak felé vonuló győztes olaszországi sereggel a königgrätzi vereség után sem volt megvetendő. A délnémet államok serege még érintetlen volt. A nagyravágyó porosz terveket Oroszország felől is veszély fenyegette. Ilyen körülmények között barátságos tárgyalások útján kellett időt nyerni s ezt a katonai helyzet előnyeinek mentől erélyesebb kiaknázására felhasználni.

Vilmos király szívélyes hangon tartott válaszában elfogadja Napoleon mediatióját s kijelenti, hogy mielőbb meg fogja jelölni a fegyverszünetnek a katonai helyzet és az olasz szövetség által megkívánt feltételeit.

E sürgöny még 5-ikén este megérkezik Párisba. Utána eltelik egyik nap a másik után, a diadalmas porosz sereg szédületes gyorsasággal nyomul előre s a jelzett újabb sürgöny még mindig nem érkezik.

Növekvő idegességgel sürgetik a fegyverszünet feltételeit Goltznál, a ki július 8-án táviratilag kér részletes utasításokat, mert a francziák nem várhatnak tovább s Drouyn előbb-utóbb valamely erélyesebb rendszabályra fogja a császárt reábírni.

Ugyancsak 8-ikán utasítja Drouyn Benedettit: menjen a porosz főhadiszállásra s igyekezzék a poroszokat igényeik mérséklésére s azonnal fegyverszünetre reávenni. Benedetti három napi bolyongás után eléri Zwickauban Bismarckot, s ettől fogva egy bécsi útját leszámítva a porosz főhadiszálláson marad, de kellő utasítások hiányában inkább tragikomikus helyzetben, tehetetlen szemlélőjeként a jó tanácsait türelmesen meghallgató, de nem követő poroszok előnyomulásának.

A kérdés Párisban dől el. Oda július 10-én érkezik Reuss herczeg a királynak Napoleonhoz intézett levelével. Ez is újabb keserű családást jelent. Nyájas általánosságokban mozog s a Goltznak szóló részletes utasításokat csak 1—2 nappal későbbre helyezi kilátásba.

Végre 12-én megérkeznek Bismarcknak 9-ikén kelt utasításai. Ezekben az északnémet szövetség megalkotására helyezi a fősúlyt, valamint arra, hogy ennek részletei német belügynek tekintessenek s kivonassanak külállamok beavatkozása, bárminő európai ellenőrzés alól. Az annexiók kérdése inkább másodsorban, elmosódottan jelentkezik. »A közvélemény kívánja Szászország, Hannover és Hessen bekebelezését is — úgymond — s bizonyára ez volna legjobb megoldás, ha porosz terület átengedése nélkül elérhető volna. Fődolog, hogy bárminő formában, de rendelkezzünk egész Északnémetország erejével. Azokat, a kik fegyvert fogtak ellenünk, nemcsak országaik annexiója által tehetjük ártalmatlanokká, hanem az által is, ha jobban megszorítjuk felségjogaikat.« Goltz belátására bízza, megpróbálja-e, minő hatást tesz s minő *nem német* kompenzációs követeléseket támaszt a nagy annexiós terv felvetése.

Goltz már 11-ikén hosszú audienczián kap Napoleontól. Megrendült, majdnem megtört embernek találja őt, a ki minden

irányt-ût elvesztett s főleg Délnémetország különállására helyez súlyt.

13-án. utasításai birtokában újból felkeresi a császárt, a ki csak a délném t államok függetlenségét és Ausztria területi integritását kívánja. Szabad kezet hagy az északnémet Bund szervezése tekintetében s szórakozottan, részvétlenül fogadja az annexiós tervet, csak Szászország fennmaradását kívánja.

Ezen beszélgetés alapján Goltz szövegezi meg 14-ikén Napoleon közvetítési feltételeit, a melyekben — a dolog szabatosabb kifejezésének természetes következményétől, a kompenzációs követeléstől tartva — hallgatással mellőzi az annexiót.

Időközben azonban a mind fényesebbé váló katonai helyzet Vilmos királyra és katonai környezetére nem téveszti el hatását. Kezdik elégtelennek tartani Bismarck feltételeit s az annexió eszméje mindjobban előtérbe lép. Ennek hatása alatt július 17-ikén újra felhívja Bismarck Goltzot: tisztázza az annexiók ügyét. Fődolog 3—4 millió lakosságú terület annektálása. Másként nem köthető fegyverszünet.

Goltz 17. és 19-ikén újból érintkezik úgy Drouynnal, mint a császárral. Előbbi indulatosan kikel az annexiók mérete ellen. Az ő szemei előtt mindössze 3 - 400.000 lélek beolvasztása lebeg, a mivel összefüggést lehetne létesíteni Poroszország keleti és nyugati tartományai között. A császár ellenben mind jobban beletörődni látszik a nagyméretű annexió gondolatába is.

Bismarckot mindez nem elégíti ki. A császár pozitiv beleegyezését kívánja. Végre július 22-én ezt is megszerzi Goltz a császártól. Ő viszi e reá nézve lesujtó hírt a külügyministernek, a ki fejet hajt a császár akarata előtt, s »il ne nous reste plus qu'à pleurer« mondja elnöki tanácsosának.

Ezzel mi sem áll a fegyverszünet útjában. Július 23-ikán öt napi fegyverszünetet ad Poroszország a békepraeliminárék megállapítása céljából.

Ezek megkötésénél még egy újabb nem várt nehézséget kell Bismarcknak leküzdenie. A király az eddig tervezett annexiókat kevesli s valamennyi ellenségétől akar területet foglalni. Bismarcknak egész befolyását latba kell vetnie s minden reábeszélő képességét megfeszítenie, hogy a mérséklet szükséges voltáról meggyőzze a királyt s végre is csak a trónörökös nem

remélt segítségével győzedelmeskedik. »Miután fiam is minister elnököm pártjára áll, — írja Vilmos király Bismarck memorandumára — kénytelen vagyok a keserű pirulát lenyelni s elfogadni a *szégyenteljes* békét.«

Nem hihetetlenül hangzik-e ez a kijelentés annak az uralkodónak a szájából, a kinek nagyságát épen ez a béke volt hivatva megalapítani? Nem megkapó tanubizonysága-e ez annak, hogyan ragadja magával és szédíti meg a siker a különben erős lelkeket is? Nem dombortja-e ki még frappánsabbul Bismarck nagyságát, a ki, a mily merész volt a cselekvésben, époly hidegen és józan mérséklettel biztosítja a győzelem gyümölcseit?

A prágai béke a győztes bölcseségének és előrelátó államférfiúi belátásának egyik legérdekesebb, legtanulságosabb példája. Kiválóan érdekes már csak annálfogva is, a hogy az annexiókat kezeli. Óriási gyarapodást hoz Poroszországnak, de ezt kizárólag egyes államok teljes megszüntetésével éri el. Egyetlenegy életben maradt ellenségét sem fosztja meg birtoka számottevő részétől. Nagylelkű mindazokkal szemben, a kiket életben hagy. Egy gyógyíthatatlan sebet sem üt, egy olyan engesztelhetetlen ellenséget sem csinál magának, a kivel ne egyesülhetne, vagy szövetségre ne léphetne a közel jövőben.

Az annexiók ezen mértéke is a legerősebb ellenszenvet kelti fel az orosz kormányban. Még augusztus 11-én, a czári családdal rokonságban levő württembergi és darmstadti uralkodókkal megállapított kedvező béke tudatásakor is kénytelen Bismarck ezt sürgönyözni Pétervárra: »Ha ez sem elég, hogy Oroszország Hannover, Hessenkassel és Nassau annexióját eltűrje, akkor Stuttgarttal és Darmstadttal sem kötünk békét. A külföld presszziója az 1849-iki alkotmány proklamálására és valóban forradalmi eljárásra kényszeríthet. Ha forradalomnak kell lennie, inkább fogjuk csinálni, mint elszenvedni.«

Még július havában Oroszország ajánl kongresszust Napoleonnak, hogy Európa itélőszéke elé hurczoljak a porosz terveket. Váratlanul nyílik ezzel kedvező alkalom, hogy megzabolázhassa a győztest és helyreállíthassa a császárság csorbát szenvedett prestige-ét.

Ez alkalmat nem használja fel. Visszautasítja az ajánlatot,

állítólag azért, mert mediatori szerepével összeférhetetlennek tartja, tényleg mert nem tud arról a titkos vágyról letenni, hogy legalább valami kompenzációt csikarjon ki a saját maga számára.

Július 23-án lép elő Drouyn de Lhuys ezzel a szerencsétlen gondolattal. Benedettinek küldött levelében kifejti, hogy a császár mediatori szerepe véget érvén, most már felvetheti azt a kérdést, mint az annexiók végleges elismerésének előfeltételét. Jelezze ezt azonnal Bismarcknak: addig is, a míg megkapná részletes utasításait.

Július 26-án Nikolsburgban, közvetlenül a praeliminárék aláírása előtt keresi fel ez utasítással Benedetti Bismarckot. Ez utóbbi szokott nyájasságával jelenti ki, hogy nagyon szívesen fogja e kérdést vele megbeszélni. Mikor azonban czélzást tesz Benedetti a Rajna balpartjára, Bismarck szavába vág: »kérem, hivatalos formában ne tegyen nekem ilyen javaslatot« úgymond s azzal siet a béke aláírására.

Berlinbe visszaérkezése után, augusztus 5-én kapja meg Benedetti a kompenzáczióra vonatkozó részletes javaslatot. Drouyn de Lhuys munkája az, a ki a súlyos beteg Vichybe menekült császár beleegyezését ennek félig öntudatlan állapotában csikarja ki. Ezen tervezet értelmében Francziaország Poroszországtól az 1815-ben elvett határvidéket, Bajorországtól és Hessen-Darmstadttól ezeknek a Rajna balpartján fekvő területeit, valamint Mainz várát kapná meg.

Benedetti megijed e követelések nagyságától. Engedelmet kér, hogy előterjesztésök előtt Párisba mehessen, de tagadó választ kapván, biztosítja főnökét, hogy a legnagyobb erélylyel fogja a követelést támogatni, mert csak így remélhet sikert.

Augusztus 5-én elküldi a konvenczió tervét Bismarcknak s 7-ikén keresi őt fel. Természetesen a legmerevebb visszautasításra talál, s miután ennek daczára követeli, hogy Bismarck javaslatát a királynak is terjeszsze elő, augusztus 8-án megkapja a király nevében is a leghatározottabb visszautasítást. »Mondja meg a császárnak, — úgymond Bismarck — hogy egy talpalatnyi német földet sem fogunk átengedni. Inkább felvesszük a háborút, s a legforradalmibb eszközöktől sem riadunk vissza. Ezek pedig egészen más veszélyt jelentenek a császárra, mint az én uramra nézve.«

Ezzel a válaszszal megy Benedetti Párisba. Ott Napoleon dezavuálja az egész kísérletet. Drouyn de Lhuys-re hárítja érte a felelősséget s augusztus 12-én azzal küldi vissza Benedettit Berlinbe, hogy tekintsék ott az egész dolgot meg nem történtnek.

Drouyn de Lhuys lemond s csak ideiglenesen látja el a folyó ügyeket. Úgy látszik, mintha ez az egész szerencsétlen kompenzációkérdés végleg befejeztetett volna.

Hogyan történhetett mégis, hogy már négy nap mulva újabb, talán még szerencsétlenebb formában újra feléled az? Ennek magyarázatát talán soha nem fogjuk megtudni. Tény az, hogy ez időből a császárnak egy jegyzete maradt fenn a Tuillerie-k papirjai között, a melyik szerint jó volna Poroszországgal titkos konvenciót kötni Belgium meghódítására nézve. Ennek kettős előnye volna: *kompromittálná Poroszországot* és biztosítaná arról, hogy Franciaország hódítási vágya más irányt vesz és végleg lemondott a Rajna balpartjáról.

Augusztus 16-án Rouher által megírt utasítás megy Benedettihez, a mely előírja, minő szerződést igyekezzék kötni Poroszországgal.

Köztudomású dolog, hogy ezen szerződésnek Benedetti által írt tervezete Bismarck kezei között maradt, s a midőn ezt az 1870-iki hadüzenet után nyilvánosságra hozta, Benedetti megpróbálta letagadni az egészet s olyvá tüntetni fel a dolgot, mintha Bismarck diktálta volna neki az ő javaslatát. Ennek a dajkamesének nem várt módon vetett véget az a körülmény, hogy a háború folyamán Rouher cercey-i kastélyában reá akadtak ez ügy bizalmas irataira, de ennek daczára még igazságszeretőbb és komolyabb franczia írók is igyekeznek ez epizódra homályt borítani s azért Bismarckot tenni felelőssé.

Már pedig a nyilvánosságra került okiratok teljes fényt vetnek a kérdésre. Igaz, hogy a poroszok ismételve igyekeztek a franczia étvágyát német területekről elfordítani s annak más irányt adni. Ezen czélból gyakran szuggerálták nekik: gondoljanak inkább franczia beszélő tartományok megszerzésére, de ez épen olyan kevéssé menti a Napoleon eljárását, mint a hogy a rabló nem védekezhetnék azzal, ha kiszemelt áldozata arra igyekeznék reábeszélni, hogy inkább a más tulajdonát rabolja el és ne az övét.

Tény az, hogy augusztus 16-án az az utasítás megy Benedettihez, ajánljon két konvenciót Bismarcknak. Egy nyilvános szerződésben követelje Landau, Saarbrücken és Saarlouis átengedését, valamint Luxemburgot, egy másik, titkos szerződésben pedig véd- és daczszövetséget Belgium megszerzése czéljából. Ha porosz terület átengedése legyőzhetetlen nehézségbe ütközik, úgy a nyilvános szerződés csak Luxemburg megszerzésére szorítkozzék.

Ezt a tervezetet aug. 20-án közli Bismarckkal. Ez utóbbi nagy előzékenységgel bocsátkozik a kérdés taglalásába s két napi tárgyalás eredményeként a Luxemburgra és Belgiumra vonatkozó stipulációkat egybefoglaló titkos egyezmény szövegét terjeszti Benedetti aug. 23-án kormánya jóváhagyása alá.

Ez időre rendbe jött Bismarck a délnémet államokkal. Oroszország ellenszenvét is sikerült Manteuffel személyes missziójával eloszlatni. Egész erejével Ausztriára vetheti tehát magát, ha ez a végleges béke megkötését tovább halogatná. Ugyanakkor előnyösebb megoldást ajánl a bécsi kormánynak az olaszok pénzügyi érdekeit melegen védő franczióknál s a prágai béke ugyancsak aug. 23-án aláírásra kerül.

Midőn tehát Benedetti aug. 29-én átadja Bismarcknak a franczia kormány által elfogadott szerződéstervezetet, meglepetve látja, hogy ez utóbbi nyugodtan elteszi e fontos iratot s bizalmatlanságának, aggályainak ad kifejezést, s azt a kérdést veti fel, vajjon nem arra használná-e fel a császár ezt a szerződést, hogy Poroszországot Anglia előtt kompromittálja. Mintha csak látta volna Napoleonnak fent idézett emlékiratát.

Persze Benedetti erkölcsi felháborodással kérdi: »miként bízhatnánk ilyen feltevésre képes aikudozó felekben« és arra a következtetésre jut, hogy Poroszország bizonyára megszerezte Oroszország szövetségét és Franczia országét most már nélkülözheti.

A dolog ennyiben marad. Benedetti szabadságot kap a Karlsbadba menetelre, azzal az utasítással, hogy várja ott is útra készen Bismarck hívó sürgönyét. E sürgöny nem jön: eltelik egyik hét és egyik hónap a másik után, a nélkül, hogy a porosz kormány visszatérne e kérdésre. De hogy a franczia kormány mennyire komolyan vette azt, s mennyire ragaszkodott ehhez

a tervhez, a melyet később a porosz kormány ördögi módon kieszelt rágalmának akart feltüntetni, az bőségesen kitűnik Drouyn utódának Moustier márkinak a luxemburgi ügyre vonatkozó levelezéséből. Igy 1867. február havában is felhívja Benedettit, hogy hozza végre tisztába a kérdést Bismarckkal. »Midőn elfoglaltam állásomat, — úgymond — abban a meggyőződésben éltem, hogy a kérdés el lesz intézve, a mint ezt a porosz miniszterelnök egészségi állapota megengedi. A szerződés tervezete készen volt, csak az aláírás volt hátra. A franczia kormány azóta semmi nehézséget nem támasztott, a késedelemért nem felelős, nem oka Bismarck hallgatásának, rejtelmes magatartásának s az általa felidézett nehézségeknek. Most is hajlandók vagyunk a szerződést aláírni, úgy a hogy az 1866. aug. havában megállapíttatott.«

V.

Valóban érthetetlen az az elvakultság, a melylyel még mindig ragaszkodnak ez illuziójukhoz s a luxemburgi kérdés erőltetésével Franczia országot még egy vereségnek és megaláztatásnak teszik ki.

Alig jön vissza Bismarck Varzinból, már 1866. decz. 3-án igyekszik Benedetti reávinni a beszédet a luxemburg-belgiumi egyezményre. Bismarck kitérő válasza után azt az utasítást kapja Párisból, hogy várjon s ne hozza újból szóba a dolgot. Ebben a várakozásban hamar kimerül a franczia kormány türelme. Már január elején a franczia belügyi helyzet tarthatatlanságára hivatkozva sürgeti Rouher Goltznál a kérdés megoldását s Benedettit jan. 7-én utasítják, hogy tegyen újabb démarche-t a porosz kormánynál.

Bismarck újból a király vonakodásával menti magát. Azt ajánlja, érjék be egyszerű semlegességi szerződéssel, azt talán el tudná a királylyal fogadtatni. Szerinte a porosz vezérkar is katonailag értéktelennek jelentette ki a luxemburgi várat, de a király becsületbeli kötelességének tartja, hogy el ne hagyjon egy Európa által reá bízott őrállomást.

Ismételt beszélgetésekben arra utal, hogy egyezzenek meg

közvetlenül Hollandiával,[1]) helyezzék Poroszországot befejezett tények elé, akkor nem fogják erővel megakadályozni. De hangsúlyozza, hogy siessenek, nehogy a közelebbről összeülő északnémet országgyűlés neszét vegye s bevágja útját a dolognak, és mindenekfelett tegyenek róla, hogy Poroszország ne nyerjen előzetesen tudomást a dologról, mert akkor tiltakozni volna kénytelen.

Végre is a tanács követésére határozzák magukat. Tárgyalást kezdenek a hollandi királylyal, a legnagyobb presszióval igyekeznek Luxemburg eladását tőle kicsikarni. Biztosítják Poroszország beleegyezéséről s követelik, hogy hallgasson ez ügyről a porosz követ előtt. Már befejezettnek látszik a dolog, a kész egyezmény csak aláírásra vár, a mikor a holland király tanácsot kér Berlinben s ezzel felborítja a helyzetet. Addig Bismarck nyitva tarthatta a kérdést, most is kitérő választ küld Hágába, de kénytelen a mind erősebben feltámadó német nemzeti felháborodásra tekintettel lenni s ismételve értesíti Benedettit, hogy lehetetlenné válik minden, ha azonnal fait accompli elé nem állítják.

Április elsején kellene a Franciaország és Hollandia közötti szerződést aláírni. Formahiba miatt másodikára halasztják azt, közben Bismarck Goltz és Benedetti útján sürgősen kéri a hollandi király meggondolatlan lépése által elrontott ügy elhalasztását.

Ápr. 2-án felel Bismarck Bennigsen interpellációjára. A képviselőházba menet kérdezi Benedettitől, kijelentheti-e, hogy perfekt a dolog, s megjegyzi, hogy egy ilyen kijelentés esetleg kiszámíthatatlan következményekkel járhatna. Benedetti — bár majdnem elintézettnek tartja az ügyet — ezt a felhatalmazást nem adhatja meg.

Igy kimért, udvarias szavakban azt jelenti ki Bismarck a Reichstagban, hogy tud a folyamatban levő tárgyalásokról. Ezekre nézve nem adott a hollandi királynak tanácsot, s a Luxemburgra vonatkozó szerződés aláíróival és szövetségtársaival egyetértőleg,

[1]) Luxemburg Hollandiával personál unioban a holland király tartománya volt, a német Bund kötelékébe tartozott s vára porosz őrségre volt bízva.

a parlament álláspontjának tekintetbe vételével fog a kérdésben állást foglalni.

Napoleont ez a magatartás végleg elkeseríti. Lázasan készül a háborúra s teljes erővel presszionálja a hollandi királyt a szerződés aláírására. Ez utóbbi azonban végre is megtagadja azt, miután a porosz követ kormánya nevében a legkomolyabban óvja őt e lépéstől.

Pár napig elkerülhetetlennek látszik a háború. Az új hadügyminister. Niel marsal tartja ettől vissza Francziaországot. Kifejti a császárnak, hogy a hadsereg jelenlegi állapotában biztos vereség vár reá, s módot kell keresnie a visszavonulásra. Ezt Moustier ügyesen találja meg. Nemzetközi konferenczia elé viszi az ügyet, a mely Hollandiával kapcsolatban hagyja Luxemburgot, kimondja, hogy az nem lép be az északnémet szövetségbe, egyúttal semleges területnek deklarálja, a mi természetszerűleg az erődítmények lerombolását s a porosz helyőrség megszüntét vonja maga után.

Ezzel befejezést nyernek a porosz-franczia tárgyalások s a két ország közötti viszony egyelőre nyugvópontra jut. Nyugvópontra, de olyan viszonyok között, a melyek kétségtelenné teszik, hogy mielőbb be fog közöttük következni az elkerülhetetlen leszámolás.

Napoleon lelkét az elmult év eseményei keserűséggel és gyengesége érzetében tehetetlen dühvel töltik el. Lefolyt a nagy német küzdelem, a melyet ő segített elő, a melyhez annyi fényes reményt fűzött s csak keserűséget, csalódást, vereséget hozott számára. A hatalmában megkétszereződött Poroszország félelmes riválisként fenyegeti Francziaország vezető szerepét s világos körvonalakban lerakta az egész német nemzet egységének alapjait. Saját népe előtt hitelvesztetten, hanyatló erővel, elhomályosított prestige-zsel, ingadozni érzi maga alatt trónját a császár s reá nézve nemcsak megtorlás, nemcsak boszúvágyának kielégítése, de valóban életkérdéssé vált a revanche. Ezt a revanche-t követeli tőle a franczia közvélemény, ennek előkészítésén fárad, a mennyire csorbult tekintélye s megtört testi-lelki ereje megengedi. A franczia hadsereg fejlesztésére s poroszellenes szövetség létrehozására összpontosítja egész tevékenységét.

Ezzel szemben Bismarck álláspontja egészen természetes.

Nem élhet illuziókban, hálára nem érezheti kötelezve magát. Napoleon poroszbarát nyilatkozatai mind csak arra szolgáltak, hogy bele biztassák Poroszországot a háborúba. A háború előnyeit, az ő rovására magának akarta biztosítani. E czélból már a háború előtt szövetkezett Ausztriával: ez utóbbi érdekében avatkozott be a döntő győzelem után s igyekezett Poroszországot ennek gyümölcsétől megfosztani. Azután is megmozgatott minden követ, hogy valamit kicsikarjon magának és nyiltan kijelentette, hogy Délnémetországnak az északnémet szövetséggel egyesülését nem fogja tűrni soha. E mellett mind féktelenebbül tör elő a franczia nemzet poroszellenes gyülölete. E vetélytárs megalázását, lefokozását kívánta kevés kivétellel az egész közvélemény. A császárság ingadozó uralmát csak ezen az úton lehetett megszilárdítani. Napoleonnak erre kellett az erőt gyüjteni.

Ilyen viszonyok között nem az volt-e hazafiúi kötelessége Bismarcknak, hogy az első kínálkozó *jó* alkalmat ragadja meg erre a háborúra? Valóban, azok a német írók, a kik azt igyekeznek bebizonyítani, hogy ezekben az években is békére vágyott s csak belekényszeríttetett a háborúba, félreismerik és legszebb babéraitól fosztják meg őt.

A mennyire gyülöletes és bűnös a nagyravágyásból, hódító ösztönből táplálkozó harczi vágy, a mennyire átok az emberiségre az a nagy elme, a ki tehetségeit más nemzetek letörésére irányuló vérontás felidézésére használja, épen olyan természetes követelménye a hazafiságnak, hogy — ha kell — egész existencziájának koczkára tételével hárítsa el a nemzet egységének, függetlenségének, szabad fejlődésének akadályait. És ha van elkerülhetetlen, jogosult, szent háború a világon, úgy azon nemzetek háborúja az, a melyek csak így szerezhetik meg egységöket és függetlenségöket.

A német nemzet megérett volt az egységre. Nem volt német hazafi, a ki erre nem törekedett s ha akadt szomszéd nemzet, a mely hatalmi szóval, külerőszakkal akarta őt ezen jogától megfosztani, úgy annak az államférfinak, a ki első sorban irányíthatta nemzete sorsát, mindenekelőtt ettől az ellenségtől kellett azt megszabadítani.

Ezt tette Bismarck s az, hogy korábban nem *kereset* ürü-

gyet a háborúra, nem békevágyának, hanem politikai belátásának és önuralmának tanujele.

Arra, hogy valóban teljes győzelemmel járjon, hogy czélt érjen ez a háború, olyan ügyből kellett annak származnia, a mely felébreszsze az egész német nemzet önérzetét, biztosítsa a déli államok részvételét s felidézze, nagyranövelje azt a lelkiállapotot, a mely a valódi egységen, a nemzeti öntudaton, büszkeségen, a bajtársi egymásrautaltság érzetén épüljön fel. Ezért kellett olyan casus bellit megvárnia, a mely biztosítsa a teljes sikernek emez előfeltételeit.

Erre kellett várnia, hidegen, nyugodtan és szilárdan. Felhasználnia minden alkalmat, hogy kimutassa Francziaországtól való teljes függetlenségét, visszautasítsa német ügyekbe való beavatkozását s kellemetlenséget vagy diplomácziai vereséget hozzon reá és megvárnia, a míg valamely ilyen esetben elveszíti Francziaország türelmét s provokálja a háborút.

Ezt a politikát követi Bismarck vasfokozatossággal, mindenekelőtt a prágai békével kapcsolatos kérdésekben. Napoleon jogot akarna magának arrogálni, hogy őrködjék e béke rendelkezéseinek megtartása fölött, de ezt Bismarck nyiltan és határozottan tagadásba veszi.

Nem effektuálja annak a dánok lakta északi Schleswig visszaadására vonatkozó pontját s visszautasítja Napoleon erre vonatkozó követeléseit.

Nyiltan kijelenti, hogy a délnémet államokkal való egyesülést erőltetni nem kívánja, de ezeknek az egyesüléshez való jogát vindikálja s kijelenti, hogy az megtörténnék, a mint ők maguk, önként óhajtanák.

Közben, a franczia közvélemény felháborodásával nem törődve bevonja őket a vámszövetségbe, megalkotja a német zollparlamentet. Ezt megelőzőleg, a midőn 1867. márcz. 16-án Thiers támadására válaszolva azzal dicsekszik Rouher, hogy a császár politikája három külön töredékre szakította szét az addig egységes Németországot, közzéteszi a délnémet államokkal megkötött véd- és daczszövetségeket. Most tudja meg az ámuló világ, hogy még 1866. aug. havában, ugyanakkor, a midőn Benedetti felvetette a Rajna balpartjára vonatkozó követelést, talán épen ennek felhasználásával és hatása alatt az egész nemzet

egységes védekezését biztosította Bismarck minden kültámadással szemben.

Ezenkívül szembe helyezkedik minden franczia törekvéssel, minden erre alkalmas kérdésben. Legfontosabb ezek között a római kérdés: Napoleon 1866. decz. havában visszavonja csapatait Rómából, de már a következő őszön vissza kell a Garibaldisták által szorongatott pápa segítségére mennie. A pápa világi uralmát megmentő mentanai csatát a franczia csapatok, a csudatevő Chassepôt-k döntik el s a Thiers szónoki sikerei által felingerelt s a kamara hangulata által magával ragadott Rouher 1867. decz. 5-én azzal a kijelentéssel fejezi be beszédét, hogy *soha* nem fog Róma Olaszország kezébe kerülni. Franczia ország ezt a becsületén ejtett csorbát soha nem fogja eltűrni. Ezzel a kijelentéssel a Napoleon által annyira óhajtott olasz szövetség van lehetetlenné téve. Mi sem természetesebb, minthogy európai konferenczia útján akar ettől a végzetes kérdéstől megszabadulni és hogy ezt az északnémet szövetség határozott visszautasítása lehetetlenné teszi.

Jól tudják azt Berlinben, hogy a Niel marsal által elkeseredett energiával folyamatba tett katonai reformok mellett mindent elkövet a franczia diplomáczia, hogy létrehozza Ausztriával és Olaszországgal a hármas szövetséget.

Viktor Emanuel király s piemonti eredetű tanácsosainak személyes érzelmei határozottan e mellett szólanak s bizonyára készséggel kötnék meg a szövetséget, ha Róma nem állana ennek útjában.

A mi pedig Ausztriát illeti, kétségtelenül él a poroszgyűlölet épen azokban a magas társadalmi körökben, a melyekben Gramont herczeg tárt karokra s rokonlelkek congenialis légkörére talál. Szabadon öntik ki előtte a porosz diadal feletti elkeseredésüket, szövik a gyűlölt parvenu nagyhatalom megtörésére irányuló revanche terveiket. Mindezt a franczia büszkeségében mélyen sértett, a franczia hegemonia visszaállítására vágyó, felületes és könnyelmű nagykövet készpénznek veszi s jelentéseivel azt a reményt kelti fel Párisban, miszerint Ausztria-Magyarország lázasan készülődik és színt fog vallani, a mint elég erősnek érzi magát reá.

Persze mindez keserves illuziónak bizonyul. Maga az uralkodó messze telette áll ezeknek a szenvedélyeknek. A békéhez becsületesen ragaszkodik s csak védelmi pozíciójának erősbítésére gondol. Az alkotmányos dualisztikus monarchiává átalakult monarchiában a régi poroszellenes osztrák főuri körök elvesztették politikai befolyásukat. A monarchia vezetésében osztozó német liberálisok és magyarok — kivált ez utóbbiak — bona fide elfogadják a változott helyzetet s annak alapján a béke megszilárdításán s a Poroszországgal való jó viszony helyreállításán fáradoznak. Ilyen viszonyok között Beust minden poroszgyűlölete mellett kötve érzi kezeit s ha ápolja is a Napoleonnal való jó baráti viszonyt, ha igyekszik is ezt szemmel látható külsőségekben kifejezésre juttatni, mindez végeredményében csak mire sem kötelező nyájaskodások kicserélésére vezet s Ausztria-Magyarország minden pozitiv kötelezettség elvállalása elől elzárkózik.

1869-ben kissé komolyabb színt öltenek a tárgyalások, a melyeket régi jó szokása szerint hivatalos diplomácziájának megkerülésével Rouher útján folytat a császár Beust és Victor Emanuel emisszáriusaival. De a végén ez is megfogható eredmény nélkül s a három uralkodó sajátkezű leveleinek kicserélésével végződik, a melyekben csak arról biztosítják egymást, hogy egymás háta megett nem fognak más hatalommal szerződni.

Végre 1870. tavaszán, még egyszer utóljára felélednek. Napoleonnak osztrák szövetségre irányuló reményei.

Márczius havában Albrecht főherczeg látogat el Párisba. Mint az osztrák hadsereg legkiválóbb tábornokát s a poroszellenes tendenczián legtekintélyesebb képviselőjét tüntető melegséggel fogadják és ünneplik. Ismételt beszélgetések közben kifejti a császár előtt nézeteit, egy a porosz ellen indítandó koalicziós háború stratégiai kifejlődése felől. Napoleon a franczia-osztrák szövetség újabb kezdeményezését látja ezen tisztán akadémikus fejtegetésekben s május 19-én megbeszélve a kérdést vezető tábornokaival, Lebrun tábornokot Bécsbe küldi az eszmecserék finalizálása czéljából.

Feltünés elkerülése végett turistaként lassan utazik Lebrun s jún. 7-ikén érkezik a főherczeg badeni kastélyába. Három izben találkoznak egymással. A főherczeg ismételve hangsúlyozza,

hogy tisztán akadémikusan foglalkozik a kérdéssel; kormánya szándékait nem ismeri, de pusztán katonai okokból is csak hat héttel a háború elhatározása utánra igérhetne tényleges közreműködést. Jún. 16-án maga az uralkodó fogadja Lebrunt. Kijelenti, hogy békét kíván s csak akkor viselne háborút, ha reákényszerítenék. Csak akkor avatkozhatnék a háborúba, ha Napoleon mint a délnémet államok szabadítója jelennék meg a német harcztéren, s ezek hívnák fel a közreműködésre. Ezzel a Napoleonnak szóló izenettel bocsátja el a tábornokot.

Lebrun jún. 22-én érkezik vissza Párisba s mindezt hosszú jelentésbe foglalva jún. 30-án írásban adja át a császárnak. Két nap mulva kitör a zivatar, a mely mindenestül elsöpri a császárságot.

Alig félévvel e katasztrófa előtt lényeges átalakuláson megy az keresztül. Kivetkezik autokrata jellegéből. Legalább részben parlamentáris kormányzat formáit ölti magára. A mind jobban gyengülő császár meg akarja másokkal osztani a felelősség súlyát, a népszerű férfiak nimbusából kíván ingadozó trónjának megszilárdításához erőt meríteni.

1870. jan. 2-án alakul meg az új kabinet. Látható feje nincs, de legbefolyásosabb tagja, kivált a három orleanista miniszter (Daru, Buffet és Talhouët) kilépése után az igazságügyminister Ollivier Emil.

Prototypja a veszedelmes oratori képességgel felruházott, felületes műveltségű, sekély észjárású, jelszavakkal ható és saját jelszavainak uralma alá kerülő franczia demagóg ügyvédnek, a milyen annyi lepi el a frázis, a deklamálás, a hízelgés iránt olyan fogékony, lobbanékony franczia nemzet közéletét. Ezek közül kimagasló szerepét egyfelől az átlagost messze túlhaladó szónoki képességeinek, másfelől annak köszönheti, hogy radikális multja által szerzett nagy népszerűségét a kellő pillanatban bocsátja az alkotmányos uralkodóvá átvedleni kívánó császár rendelkezésére. Régi barátainak ébredni kezdő bizalmatlansága, új párthíveinek rosszul palástolt ellenszenve között fog vélt hivatásához: a liberális császárság megteremtéséhez.

Hogy kivált a nemzetközi viszonyokat illetőleg milyen tudatlanságot, járatlanságot, az emberiséget mozgató erők, a tényleges hatalmi viszonyok, a népek sorsának intézése körül megengedett és

czélhozvezető eszközök helyes megitélésének milyen megdöbbentő hiányát viszi ez állásába, arról csak az alkothat fogalmat magának, a ki L'empire libéral című már 14 kötetre felnövekedett emlékiratainak frázisoczeánján keresztülküzdötte magát. A kávéházi politikus teljes lelki ürességével és sivárságával fog egy nagy nemzet sorsának intézéséhez ; ha az ember épen a porosz háborút megelőző válság idejére vonatkozó önigazoló, nem, öndicsérő elbeszéléseit elolvassa, igazán elámulva kérdi magától : lehetséges az, hogy egy nagy nemzet sorsa, százezrek élete, emberöltők boldogsága játékszerré válhassék ilyen kontárok kezében ?

A külügyi politikát a párisi boulevardier teljes tudatlanságával és önhittségével kezeli, de némi népboldogító békeapostoli mázzal bevonva. Lelkesedik a népek szabadságáért, testvériségéért, a békéért. Meghatott sóhajokat küld Németország, az *igazi* Németország, az idealizmus, a kedélyesség, a nemzeti tehetetlenség Németországa felé, a hol csupa Goethék és Grätchenek környezik az embert és csúnya Bismarckok, Moltkék s más efféle mai világba nem való pánczélos alakok nem rontják az összhangot. Tulajdonképen még ma sem tudja, hogy az ő minden illemet, tisztességet sértő, a német nemzeti öntudatot vérig korbácsoló provokáló eljárása hozta nemzetére a német inváziót.

Első külügyminisztere Daru, szolidabb értelemmel, több készültséggel, de szintén a kezdő naivitásával fog feladatához. Saját számára tájékoztatóul írt feljegyzései valóban gyermekesek. Szándékai jók : »ismerjük el a statuszquo-t, — úgymond — bár nem mi csináltuk. Ne támaszszunk vitás kérdéseket, s ha ilyenek felmerülnek, fojtsuk el őket.« De azért már jan. 17-én a legnevetségesebb önteltség hangján írja Benedettinek, hogy mit fog Poroszországnak és Oroszországnak elnézni és mit nem, márcz. 8-án pedig Werther északnémet követtel beszélgetve mond leczkéztető hangon bírálatot Bismarcknak azon kijelentése felett, hogy a délnémet államoknak joguk van az északnémet szövetséghez csatlakozni.

Mindez elcsúszik minden különösebb baj nélkül. Ollivier a helyett, hogy ministertanácsba vinné a dolgot, hírlapi interviewkben ad ellenkező nézetének kifejezést, s Daru szűkebb elvtársaival együtt a plebiscitum miatt kilép a kabinetből. Helyét Ollivier ideiglenesen, mint bármikor eltávolítható strohmannal

Gramont-nal tölti be, mert őt még nagyon is lekötve tartják a belügyi nagy reformok arra, hogy a külügyek intézését maga vegye a kezébe.

Már legalább ő így adja elő a dolgot. De szabad legyen ebben egész tisztelettel kételkednünk. Odáig nem jutott még a dolog, hogy ő diszponáljon a tárczák felett. Bármennyire hanyatlott legyen is már Napoleon, még sem képzelhető, hogy a külügyek intézését az ő járatlan kezeire bízta volna. Első percztől fogva nem is olyan az Ollivier és Gramont közötti viszony, mintha ez utóbbi magát egyszerű töltelékнek tartotta volna. Sokkal valószínűbb, hogy Napoleon épen mint hivatásos, képzett diplomatát s mint a bécsi viszonyokat alaposan ismerő, ott jó poziczióval bíró államférfit hívta meg őt ez állásra.

Bármint álljon is a dolog, nem tehetett volna szerencsétlenebb választást.

A demagógból lett minister felületességét és tudatlanságát a grand-seigneur minister præpotentiája és könnyelműsége egészíti ki. Imponáló s a mellett rokonszenvet ébresztő megnyerő külső, fellépés és modor mögött előítéletekben felnőtt, indulatos, lelkiismeretlen, elfogult egyéniség minden veszélyes tulajdonsága lappang. Bécsi időzése egyenesen végzetes reá nézve, mert Ausztriát illetőleg érthetetlen illuziókat ébreszt benne s hatványozza poroszgyűlöletét.

A két minister mellett még csak a hadügyminister, a szomorú hírnévhez jutott Leboeuf marsal érdemel említést, a kit elsőrangú katonai tekintélynek tart mindenki s a kinek a hadsereg készenlétére s a győzelem esélyeire vonatkozó kijelentéseit szentírásnak veszik. A többi minister jóindulatú, saját szakmájában több-kevesebb érdemmel bíró politikus, de a küszöbön álló nagy külügyi bonyodalom helyes megitélésére és irányítására merőben képtelen.

Ezek a férfiak intézik Franczia ország sorsát, a midőn július 3-án Hohenzollern Leopold herczegnek a spanyol trónra jelöltetésének első híre Párisba érkezik.

VI.

Mielőtt a küszöbön álló katasztrófa elbeszéléséhez fognánk, vessünk egy pillantást annak előzményeire.

1868 óta a legnagyobb erőfeszítéssel igyekeznek a spanyol nemzet vezérei az Izabella királyné elűzetése által megüresedett trónt betölteni. A kombinációba vehető kandidátusok közül Montpensier herczeg az Orleansokkal való rokonságánál fogva Napoleon ellenzésébe ütközik, Ferdinánd király, a portugal király atyja, Koburg Fülöp herczeg, majd a Genuai és az Aostai herczeg ismételve visszautasítja a trónt. Igy kerül Hohenzollern Leopold herczeg neve ismételve előtérbe. Egyes lapok már 1868. október havában emlegetik azt, a nélkül, hogy erősebb visszhangot keltenének.

Csak 1869. márczius havában kelt feltünést, hogy Prim spanyol ministerelnök egyik bizalmasa, Salazar, röpiratban tör lándzsát Leopold herczeg mellett, s Rances volt berlini spanyol nagykövet a herczeggel egyidejűleg néhány napig Berlinben tartózkodik. Párisi rendeletre márczius 31-én teszi ezt szóvá Benedetti a távollevő kanczellárt helyettesítő Thile államtitkár előtt. Kijelenti, hogy nagy súlyt kell az igazság megtudására helyeznie, mert ez igen komoly ujság volna s kormányát a legnagyobb mértékben érdekelné.

Thile határozottan kijelenti, hogy nitsem tud a dologról. A mit Benedetti azzal a megjegyzéssel tudat Párisba, hogy Thile nincs mindig beavatva a Bismarck személyes nézeteibe.

Néhány nap mulva Párisba hívják Benedettit. A császár azt mondja neki: »Montpensier jelöltsége csak antidinasztikus, azt elfogadhatnám, a Leopold herczegé a nemzet érdeke ellen irányul, az ország nem viselheti el, meg kell előzni«. Utasítja Benedettit, hogy ezt mondja meg magának Bismarcknak.

Ez a találkozás május 11-én történik meg. Bismarck hosszú, bizalmas beszélgetésbe mélyed. Eseteli a vállalkozás nehézségeit, koczkázatát. A király — úgymond — bizonyára nem tanácsolná, a herczeg apja sem szerelmes ez eszmébe. »De hát fel volt vetve a kérdés?« veti közbe Benedetti. »Volt alkalmam róla a királylyal és Antal herczeggel beszélni«, válaszol nyugod-

tan Bismarck, s azután hosszan beszélget tovább a kérdés minden apró részletéről. Benedetti jelentése szerint, azon megjegyzésére, hogy a herczeg csak a király beleegyezésével fogadhatja el a trónt, tehát a királynak kell az ő magatartását előírnia, nem ad határozott választ s Benedetti az egész beszélgetés folyamában csak azzal az egy kijelentéssel utal a kérdés komolyságára, miszerint: »bármilyen nagy tartózkodást tanusítson is Franczia-ország a spanyolországi eseményekkel szemben, elsőrendű érdeke, hogy azok fejlődését figyelemmel kísérhesse«.

Igy áll a dolog Benedetti előadása szerint. Már pedig ezzel korántsem tett annak az utasításnak eleget, hogy Franczia-ország állásfoglalásáról értesítse Bismarckot. Jelentését azzal végzi, hogy Bismarck igyekezett őt a felmerült hírek alaptalanságáról meggyőzni, de gondosan óvakodott arról biztosítani, hogy a király soha meg nem engedné a herczegnek a korona elfogadását. »Tekintve az ügy kényes voltát, — úgymond — újabb parancs nélkül nem akartam a kanczellárt határozottan kérdőre vonni.«

Rouher helyesli a nagykövet tartózkodását s csak arra utasítja, hogy kísérje figyelemmel az eseményeket. E percztől fogva egyetlen lépést sem tesz a franczia kormány, sem Madridban, sem Berlinben, a melylyel nyiltan megmondaná, hogy e jelöltségbe bele nem nyugodhatik s megelőzni próbálná az abból származó veszélyeket.

Augusztusban Prim felkeresi Napoleont Párisban. Károly román fejedelem, a Leopold herczeg testvére, októberben tölt több napot a császárral bizalmas, intim érintkezésben. E tárgyat sem az egyiknek, sem a másiknak egy szóval sem hozza elő, sőt Silvela, a nála tisztelgő spanyol minister előtt úgy nyilatkozik, miszerint kizárólag Spanyolország van arra hivatva, hogy döntsön saját sorsa felett.

1869 tavaszától fogva ismételve felmerül a herczeg jelöltsége és szorul újból háttérbe.

Szeptember 19-én találkozik Salazar a herczeggel és apjával, majd a herczegnővel is, de ekkor mi sem lehet a dologból, mert Leopold elfogadását lehetetlen feltételekhez köti.

A génuai herczeghez folyamodnak tehát s csak a midőn 1870. januárban ő is tagadó választ ad, térnek vissza a Hohen-

zollernekhez. Februárban jön Salazar vissza Berlinbe. »Már megint Hohenzollern jelölés Spanyolországban! — írja február 26-án Vilmos király kedvetlenül Bismarcknak. — Miután ön tud a dolog részleteiről, meg kell azt együtt beszélnünk, habár elvileg ellenzem az egészet.«

Erre ír hosszú memorandumot Bismarck, a melyben kifejti a jelöltség előnyeit. »Bismarck gróf nagyon melegen ajánlja a jelöltség elfogadását«, írják Berlinből Károly román fejedelemnek, de csak nehezen győzi le a király vonakodását, a ki csak egy márczius 15-én tartott családi tanácsban jelenti ki, hogy nem ellenzi a jelöltség elfogadását.

Még ezután is sok bizonytalanságon kell átvergődni. Előbb Leopold, majd a helyette felkért Frigyes herczeg utasítja vissza a trónt. Ez utóbbi csak a király parancsára fogadta volna el, parancsolni pedig nem akarta ezt a király. Április 22-én megszakítják a tárgyalásokat.

Május vége felé Leopold újabb tanácsokra s a trónörökös reábeszélésére újból habozni kezd. Bismarck is újra akcióba lép. Ir a herczegnek s már június 6-án azt a választ nyeri, hogy a herczeg kész a jelöltséget elfogadni.

Most már Bismarck ír Primnek s egy más spanyol politikusnak, a kinek személye meg nem állapítható. Kifejti, hogy csak a spanyol nemzet s a nagykorú herczeg elhatározásáról van szó. Beleegyezést a családfő ad. Ez nem államügy. Ő nem mint miniszterelnök, hanem mint a király bizalmi embere vesz részt a tanácskozásokban.

Prim jún. 11-én rejtelmes, de a valót sejtetni engedő szavakban beszél a Cortesben e kombinációról. Ez Napoleont is kihozza tétlenségéből. Jún. 17-én utasítja Gramont-t: meg kellene tudni, igaz-e, s ha igen, tudatni Berlinben és Madridban, *mennyire nem tetszenék nekünk* ez a kombináczió.

Grammont jún. 18-án ír Mercier madridi franczia nagykövetnek: Okvetetlenül tudni akarja, mi igaz a dologban, mert felesleges mondani, hogy egy ilyen kombinációt hogyan itélnének meg Franciaországban. Szembeszökők az általa felidézett súlyos ellenvetések.

Mercier jún. 23-án homályos választ küld, a melyből csak az tűnik ki, hogy nincs kellőleg tájékozva. Egyúttal tudatja, hogy

Prim júliusra bejelenti Vichyben látogatását. Ebben bízva, Gramont semmi lépést nem tesz Berlinben. E közben Salazar újra Németországba megy, jún. 19-én Sigmaringenben találkozik Leopold herczeggel és atyjával, a kik a király beleegyezését kérik s ezt jún. 21-én meg is kapják.

Salazar 23-án indul vissza s 28-án érkezik Madridba. Tervök az, hogy a választás azonnal megtörténjék s befejezett tény elé állítsák Európát. Odaérkezve borzasztó csalódás várja. Sürgönye eltorzítva érkezett s ennek folytán a Cortes 24-én elnapolta magát. Prim is falun van s csak júl. 1-én hajnalban érkezik Madridba. Már az állomáson megtudja, hogy Zorilla képviselőházi elnök elárulta a titkot s az egész terv időelőtt kiszivárgott. Másodikán már széltére beszélik azt a városban. Ő a ministertanács elé terjeszti s este hosszú, mentegetődző magyarázatok mellett közli a franczia követtel.

VII.

Harmadikán reggel kapja meg Gramont Mercier sürgönyét, a melyből hivatalosan értesül a Hohenzollern jelöltségről. Azonnal a császárhoz siet, a ki főleg a Hohenzollern herczegeknek azon barátságtalan eljárása felett méltatlankodik, hogy az egész ügyet eltitkolják előtte s ilyen meglepetés elé állítják. Felhatalmazza Gramont, hogy *tudakozódó sürgönyt* küldjön Madridba és Berlinbe. Gramont a császártól Ollivierhez siet, ez azonban az egész napot (vasárnap volt) falun tölti, csak egy levelet hagy tehát számára, a melyben értesíti a történtekről s azt teszi hozzá: »Ez nagyon komoly dolog. Hivatalosan és nyiltan megmaradva tartózkodó álláspontunkon, meg kell ezt az intrikát hiusítanunk. Holnap óvatos, de hatékony akcziót kezdünk a sajtóban.«

Harmadikán este Merciert utasítja, hogy kezdje meg a küzdelmet a Hohenzollern jelölés ellen, igyekezzék a herczeget a spanyol nép előtt diskreditálni, mutasson ügyességet és energiát. Berlinbe a távollevő nagykövetet helyettesítő Le' Sourd ügyvivőnek pedig ezt sürgönyzi: »Szeretnénk hinni, hogy a berlini kabinet nem részes ebben az intrikában. *Ellenkező esetben* a kormány magaviselete olyan gondolatokat ébresztene bennünk, a melyeket sürgönyre nem bízhatok. Az egész dolog igen rossz

hatást tett s felhívom, hogy ennek adjon is kifejezést. Várom azon részletes információt, a melyet Ön fog nekem ez ügyben adhatni.«

Ime tehát a császárral megbeszélt két *tudakozódó* sürgöny helyett önhatalmúlag megállapított utasítást küld Gramont mind a két ügynökéhez, a melyekből azonban kitűnik az is, hogy az ügy ezen első stádiumában azt a kérdést akarná tisztázni, szolidáris-e a berlini kormány e vállalkozással s csak ez utóbbi esetre helyez bizonyos konzekvenciákat kilátásba. Ugyanez tűnik ki Werther északnémet nagykövettel való beszélgetéséből is. Ez utóbbi 5-én vesz tőle bucsút, hogy királya látogatására Emsbe utazzék. Gramont felkéri őt, hogy fejtse ki tiszteletteljesen a király előtt a helyzet veszélyeit s azt, hogy ezek eloszlatása mind a két nemzetnek mennyire kölcsönös érdeke. Értésére adja, a nélkül, hogy bárminő végleges kijelentést tett volna, hogy Franciaország *nehezen tudná magát rászánni* olyan alakulatok eltűrésére, a melyek biztonságát fenyegethetnék.

Közben Le' Sourd megkapja Gramont sürgönyét s avval a távollevő Bismarck államtitkárát, Thilet keresi fel. Ez utóbbi mindjárt a franczia első szavainál azt kérdi tőle, hogy fellépését hivatalos kérdőrevonásnak tekintse-e, mert ez utóbbi esetben nem adhatna választ, a míg a király parancsait ki nem kérte. Midőn azután Le' Sourd megnyugtatja, hogy egyszerűen azért jön, hogy barátságos információt kapjon egy nyugtalanító hír felől, Thile kijelenti, hogy a porosz kormányra nézve ez az egész kérdés nem létezik.

Július 4-én a franczia kormány egyáltalában nem foglalkozik a kérdéssel, sőt 5-én is csak Gramont-t és Olliviert hivatja a császár magához s a kormány többi tagjainak háta mögött állapodik meg velök a közelebbi teendők felől. A legkülönbözőbb kombinácziók és tanácsok merülnek fel. Beust azt izeni, hogy legjobb volna megakadályozni a herczegnek Spanyolországba utazását, s őt, ha tengeren menne is oda, a franczia marinával feltartóztatni. Mások szerint Spanyolország ellen kellene fordulni és a herczeg megválasztatását a spanyol Cortesban megakadályozni. Mind e kombinácziók felett hamar napirendre térnek. Legtöbb vonzerőt régi kedvencz expediense, nemzetközi konferenczia összehívásának eszméje gyakorol a császárra, de elejtik ezt is, főleg az idő rövidsége miatt. Végre is arra határozzák magukat, hogy az egész

ügyért Poroszországot teszik felelőssé, ő ellene fordulnak és pedig, miután a berlini kormány szolidaritását megtagadva elzárkózik a kérdés tárgyalása elől, a franczia képviselőházban teendő nyilt és őszinte deklaráczió útján.

Ollivier szerint a békének véltek szolgálatot tenni álláspontjuknak *őszinte, világos, nyugodt* kijelentésével. Ő a császártól a franczia képviselőházba megy, a hol a békéért aggódó Thiers biztatására Cochery interpellácziót jelent be a Hohenzollern jelöltség ügyében. Megkérdezik tőle, nincs-e ez interpellácziónak ellen kifogása s a reggeli megállapodás értelmében nemcsak elfogadja, de annak másnapra napirendre tűzését kéri. Ennek hírére már a kamara tagjai között kitör az izgalom és felülkerekedik a háborús hangulat. Az 5-én megjelent lapok erősen szítják a tüzet. Franczia-ország elleni inzultusról, merényletről, stb. beszélve s kivált a bonapartista jobboldal tagjai körülveszik az interpellálót s bátorítják, hogy mentől erélyesebb hangon beszéljen.

Ennek a hangulatnak érzik meg a hatása Gramont magatartásán is. Fentebb láttuk első táviratait. Most Lord Lyons angol nagykövetnek már azt mondja, hogy nem tűrhetnék ezt a kombinácziót és semmitől nem fognak visszariadni annak meghiusítása végett. Másnap Fleury péterváry nagykövetnek sürgönyzi meg, hogy ha Poroszország ragaszkodik a herczeg spanyol jelöltségéhez, ez háborút von maga után.

Július 6-án reggel tartja a franczia kormány ez ügyben a császár elnöklete alatt az első ministertanácsot. Ollivier fentebb jellemzett emlékiratai hosszasan írják le az ott történteket. Első sorban nagyon természetesen a hadi készültség felől kívánnak felvilágosítást, a mire Leboeuf hadügyminister a legkategorikusabb kijelentéseket teszi.

Második kérdés: számíthatnak-e szövetségesekre? Itt a ministertenács további lefolyásának merőben hihetetlen leírása következik. Bármilyen szerény véleménynyel bírjon valaki Napoleon akkori tanácsosainak politikai hivatottsága felől, teljes lehetetlenség, hogy a dolgok úgy folytak volna le, a hogy azokat az akkori események szomorú hőse szemeink elé állítja. Az, hogy Ollivier azzal vél szolgálatot tenni saját hírnevének, hogy az eseményeket ilyen beállításban mutatja fel, az ő politikai színvonalának és itélőképességének minden bírálatnál lesujtóbb bizonyítéka. Rövid

kivonatban alig lehet memoirjainak ezt a részét a maguk egész szánalmasságában bemutatni. Ezek szerint akkor, a háborúval fenyegető bonyodalom kiütésekor, olyan modorban és színvonalon beszélik meg a többi államokhoz való viszony kérdését, mint valami dilettáns politikusok, a kik különböző nemzetközi kombinációk felállításával igyekeznek agyonütni az időt. Sorba veszi az angol, az orosz, az osztrák szövetség lehetőségeit. Ő maga — úgymond — az orosz szövetség felé hajlik. Indítványozza, hogy forduljanak Szentpétervárra és ajánlják fel a párisi béke revizióját. Gramont szerint erre nincsen most idő, ellenben Ausztriában a legjobb hangulattal vannak irántunk és teljesen kész gyönyörű hadsereggel jöhetnek segítségünkre. S midőn Ollivier még mindig tesz szerény észrevételeket, a császár feláll s íróasztalából kiveszi az osztrák és olasz uralkodóknak 1869-ben kelt leveleit s ezek segítségével meggyőzi a ministereket, hogy: »e két uralkodó meg fogja tartani szavát«. Mindez végre is megnyugtatja a minister-tanácsot a felől, hogy Francziaország számíthat az osztrák-olasz szövetségre.

Az ember igazán nem tudja, egy önképző kör tagjaival, valamely asztaltársaság vezérpolitikusaival, vagy egy nagy nemzet sorsának felelős intézőivel találja-e szemben magát. Hogyan, hát fél évi kormányon lét után ilyen avatatlan öntudatlansággal kezelhették még Francziaország külügyi helyzetének legéletbevágóbb problémáit? Hát Ollivier, a ki évek hosszú során át előszeretettel foglalkozott a világ sorsának intézésével, most ötletszerűleg jut a párisi béke revíziójának gondolatára? És azt hiszi, hogy pár nap alatt megszerezheti Oroszország szövetségét azzal a hatalommal szemben, a mely már a krimi háborúban egyedül mutatott Oroszország irányában jó indulatot s a 63-iki lengyel fölkelés óta vele legszorosabb baráti viszonyban áll? A mi pedig az osztrák-magyar szövetséget illeti, Gramont, mint fennebb láttuk, bizonyos bécsi körök hangulatából következve tényleg élt illusióban a monarchia politikáját illetőleg. Azt azonban tudnia kellett, hogy egy azonnali háborúra irányuló véd- és daczszövetség megkötésének hiányzik minden előfeltétele, valamint azt is, hogy Olaszország szövetségére gondolni sem lehetett Róma feláldozása nélkül.

És végre, a császár szerepe ebben az egész kérdésben! Ismerve Napoleont, nem tarthatjuk teljesen kizártnak, hogy akkori taná-

csosaival szemben is követte régi összeesküvői allurejeit s hogy az Olaszországgal és Ausztriával folytatott officiozus eszmecseréket titokban tartotta ministerei előtt. Nem lehetetlen az sem, hogy Le Brun tábornok missziójáról sem tudott a hadügyministeren kívül egyik tanácsosa sem. De ő tudta, hányadán áll a dolog. Tudta, hogy 1869-ben konkrét eredmény nélkül végződtek a hármas szövetség létrehozására irányuló törekvései s hogy az ezen érintkezéseket befejező fejedelmi levelekben semmi egyéb kötelezettség nem foglaltatott mint az, hogy az érdekelt három állam egymás háta mögött más hatalmakkal nem köt szövetségeket. De tovább menve, a közvetlenül megelőző hónapokban és hetekben folytak le Albrecht főherczeg párisi látogatása s Le Brun tábornok bécsi tárgyalásai. Ez utóbbi két hete érkezett vissza Párisba. Irott jelentése egy hét óta feküdt a császár előtt; ebből világosan kitűnik az, hogy Franczia ország egy Poroszország elleni agressiv háborúban Ausztria-Magyarország közreműködésére nem számíthat. Ha Napoleon mindezt elhallgatva, ministereit arról igyekezett volna meggyőzni, hogy Poroszország elleni küzdelmükben Ausztria-Magyarország és Olaszország részvételére számithatnak, olyan tudatos valótlanságot mondott volna, a melynek csak akkor lett volna értelme, ha kívánta volna a háborút s azt csak ministereinek félrevezetése útján tudta volna elérni. Már pedig, a mint alább látni fogjuk, az összes franczia tényezők között a császár volt a legbékésebb és csak napok multán, régi bizalmasainak s mindenekfelett a császárnénak zaklató sürgetésére engedett a háborús párt unszolásának. Egyébként bármint álljon is a dolog, maga Ollivier azt állítja, hogy a császár felolvasta a két uralkodó levelét. Ezekből pedig szövetséget nem olvashatott ki senki sem s ezek ismeretével azt állítani, hogy a két uralkodó szótartásában bízva mentek a háborúba, olyan leplezett rágalom, a mely szerzőjét valóban szomorú világításba helyezi.

Egy döntő fontosságú feladata lett volna a franczia külügyi politikának: a délnémet államoknak kellett volna legalább is semlegességét biztosítani s az egész ügyet akként kezelni, hogy a casus foederis be ne álljon reájuk nézve. Bajorországgal lehetett volna kísérletet tenni s ez lett volna az egyedül képzelhető út Ausztria-Magyarország esetleges szövetségéhez is. Erre irányuló ko-

moly törekvésnek azonban sem ezen a ministertanácson, sem a franczia kormány későbbi eljárásában nincs nyoma.

A milyen szánalmasan kezelik a szövetségek kérdését, az államférfiúi felfogásnak, érzéknek és itélőképességnek épen olyan teljes hiányát tanusítja a képviselőházban teendő kijelentés megállapítása körüli eljárásuk. Most, negyven évvel az események után is, az apai szeretet egész elragadtatásával szemléli Ollivier ezt a szellemi gyermekét. Akkor, közvetlenül elmondása előtt azt mondja Cocherynek : »Meg lesz velünk elégedve ; nyilatkozatunk békés, bár határozott.« A nyilatkozat megtétele után pedig, a midőn annak ellenkező hatását meglepetéssel tapasztalja, a szószékre siet, kijelenti, hogy a kormány *szenvedélyesen* szereti a békét s e békeszeretetnek az émelygős frázisok egész áradatával ad kifejezést.

Ezek után lássuk a Gramont által elmondott nyilatkozat szószerinti szövegét :

»Igaz, hogy Prim marsall felajánlotta Spanyolország koronáját Leopold Hohenzollern herczegnek s hogy ez utóbbi elfogadta, de a spanyol nép még nem fejezte ki akaratát s még nem ismerjük ezen előlünk eltitkolt alkudozásnak valódi részleteit. Épen ezért a kérdés vitatásának nem lehetne ma semmi gyakorlati következménye, miért is annak elhalasztását kérjük.

A spanyol nemzettel szemben szakadatlanul kifejezést adtunk rokonszenvünknek és gondosan kerültünk mindent, a mi beavatkozásnak látszhatott volna egy szuverænitásának teljes birtokában levő nemes és nagy nemzet belső ügyeibe. A különböző prætendensekkel szemben nem léptünk ki a legszorosabb semlegességből s egyikkel szemben sem tanusítottunk se előszeretetet, se idegenkedést.

Ezt a magatartást fogjuk követni a jövőre is, de nem gondoljuk, hogy egy szomszéd nemzet jogai iránti tiszteletünk annak eltűrésére kényszeríthessen bennünket, hogy egy idegen hatalmasság herczegeinek egyikét V. Károly trónjára ültesse s ez által a mi hátrányunkra megzavarva Európa jelenlegi egyensúlyát, veszélybe dönthesse Franciaország érdekeit és becsületét.

Ez az eshetőség erős hitünk szerint nem fog bekövetkezni.

Megakadályozásánál számítunk a német nép bölcseségére s a spanyol nép barátságára.

Ha másként volna, erőt fogunk meríteni, uraim, az önök támogatásából és a nemzetéből s ingadozás és gyengeség nélkül fogjuk kötelességünket teljesíteni.«

Itt van tehát előttünk a *békés* nyilatkozat. Bajos volna megmondani, hogy hol sértőbb a porosz kormányra nézve. Ott-e, a hol a kormány elrejtett alkudozásairól beszél, vagy ott, a hol az idegen hatalmasság nagyravágyó terveinek pellengérre állítása után a német *nép bölcseségéből* merít reményt? Az egész deklaráczió hangja és tartalma sérti a nemzetközi érintkezésben barátságos hatalmak között kötelező illem legelemibb szabályait. A minden hivatalos részvételt tagadásba vevő német kormány nyílt megvádolása, czéljainak és eljárásának megrovása, a fenyegető hang s az a körülmény, hogy a béke megtartásának reményét nem a kormány, hanem a nép bölcseségétől várja, megannyi sértő provokáczió. Az a kontradistinctio pedig, a mit a spanyol nép bátorsága s a német nép bölcsesége (vulgo gyávasága) között tesz, arczulcsapása a német nemzetnek is.

Igy fogja fel pártkülönbség nélkül az egész franczia képviselőház. Cremieux felszólal: e szavak egyértelműek a hadüzenettel. Mások is azzal apostrofálják Gramont-t: hisz ez háború, hiszen Poroszország arczába vágták a keztyüt! Thiers elkeseredve kiált fel: »hisz ez őrület!« A józanságnak ezen szavait azonban elnyomja a jobboldal frenetikus harczi lármája. Elemi erővel tör ki a bonapartizmus által olyan betegen túlfeszített franczia nemzeti büszkeség, hatalmi vágy és poroszgyűlölet s a császári autokráczia hívei pártérdekből is szítják a tüzet, mert a császárság fényének helyreállítását s a reakczionárius irány újabb felülkerekedését várják a háborútól. E szenvedélyek hullámai összecsapnak a manifesztum szerencsétlen szerzőinek feje fölött. A talajt elvesztve lábaik alól iránytű nélkül, tanácstalanul, jóformán öntudatlanul ragadtatják magukat tovább.

Ettől a nyilatkozattól kezdve áll be a fordulat az egész külföld magatartásában. Eddig európaszerte helytelenítették a kormányok a spanyol kaland felvetését s Franczia ország ennek elhárítására irányuló diplomácziai akcziójában egész Európa támogatására számíthatott volna. Ezt a provokácziót megütközéssel fogadják és helytelenítik Franczia ország leghívebb barátai is. Úgy az angol kormány, mint Beust, Gramont-t szemrehányásaival halmozza

el. Mind a ketten igérik, hogy folytatni fogják a béke érdekében fáradozásaikat, de hangsulyozzák a franczia deklaráczió által felidézett nehézségeket.

Csodálatos, hogy ezeket milyen hidegvérrel fogadja a porosz kormány s a német közvélemény. Thile mindössze is egy július 7-én kelt körlevélben értesíti az északnémet Bund külföldi missziói a kormány álláspontjáról. Kijelenti, hogy az északnémet Bund kormánya nem foglalkozott s a jövőben sem avatkozik bele a dologba, a mint ezt jól tudhatja a franczia kormány, habár a 6-iki képviselőházi nyilatkozat hangja megakadályozza is közöttük a további barátságos eszmecserét. Bismarck még mindig teljes hallgatásba burkolódzik és az egész kérdést a német sajtó is az ő utasításaihoz híven inkább fölényes gúnynyal kezeli.

Állítólagos szövetségeseihez 7-én fordult a franczia kormány. Kérést intéz Florenczbe és Bécsbe, hogy járjanak el Madridban és Berlinben a béke érdekében. E felhívásokban szó sincs szövetségről, sem mint már meglevő, sem mint megkötendő dologról. Kérésük tisztán baráti bons offices-re irányul s Beust-ot arra hívja fel, értesse meg Berlinben, hogy jól tennék, ha a béke érdekében reá vennék Leopold herczeget a visszalépésre. Látjuk tehát azt is, hogy még mindig nincs szó egyébről, mint a herczeg visszalépéséről.

Ugyancsak 7-én este hívják fel sürgönyileg Benedettit, hogy Emsbe utazva a királyhoz forduljon. A franczia nagykövet Emsbe érkezve kapja meg hivatalos utasításait s a külügyminister magánlevelét. Az előbbi szerint, miután a porosz kormány kijelentette, hogy semmi része nincs a dologban s nem szándékszik abba beleavatkozni, a királyhoz mint családfőhöz kell fordulni ; kérje meg őt, hogy lépjen közbe, s ha nem is *parancsaival*, legalább *tanácsaival* vegye reá a herczeget elfogadó nyilatkozatának visszavonására. Gramont magánlevele egészen más húrokat penget. A leglázasabb türelmetlenség bélyegét viseli magán. Azt írja, hogy 9-én túl nem várhatnak a mozgósítással. Addig feltétlenül szerezze meg a királynak Leopoldhoz intézett *parancsát*.

Pár órával a levél elküldése után veszi Gramont Mercier jelentését, a mely szerint a spanyol régens szívesen megkönnyíti a kérdés sima lebonyolítását, ha Leopold önként visszalép a jelöltségtől. 8-án este sürgönyzi meg ezt Benedettinek, felhatalmazva

őt, hogy erről a királyt és ha jónak látja, közvetlenül Leopold herczeget értesítse. E felhatalmazását 9-én oda módosítja, hogy csak a királylyal beszéljen a dologról, mert az ország méltósága azt kívánja, hogy ez ügyet ne a herczeggel, hanem a királylyal intézzék el. Látjuk tehát, hogy lassacskán előtérbe lép az a gondolat, hogy ezt a kérdést a porosz király meghátrálásának dokumentálására, ez által Poroszország megalázására használja fel, de azért a franczia álláspont még mindig ingadozó s Gramont még 8-án is azon üzenetének átadására kéri az angol nagykövetet, hogy megoldaná a kérdést az is, ha a Hohenzollern herczeg önként lemondana a jelöltségről. Ez az önkéntes lemondás — írja Lord Lyons az angol külügyministernek — Gramont herczeg véleménye szerint e nehéz és komplikált kérdésnek nagyon természetes megoldása volna, s a herczeg arra kéri Őfelsége kormányát, hogy igyekezzék ezt egész befolyásának latbavetésével elérni.

Ugyanekkor közvetlenül a császár is tesz ismét ministere háta mögött egy más lépést ugyanebben az irányban. Károly román fejedelemnek párisi képviselője, Strat, közbecsülésben álló ember. A császár hivatja őt, lelkére beszél, mint már előbb Gramont, most ő is reáijeszt, hogy a spanyol jelöltségben nyilvánuló ellenséges intencziót a román fejedelmen fogja megboszulni s reá bírja, utazzék nyomban Sigmaringenbe, igyekezzék a Hohenzollern herczegeket, apát és fiút, e veszély elhárítására reábírni.

Megindult tehát az akczió minden irányban, az angol kormány, a romániai ügynök és végül közvetlenül a franczia nagykövet útján. Benedetti július 9-én találkozik először Vilmos királylyal. Ez utóbbit a madridi események kellemetlenül lepték meg. »Felrobbant a bomba, — írja július 5-én a királynénak — de egészen másként, mint a hogy előre mondták volt« s Hohenzollern Antal herczegnek a Leopold herczeg atyjának írt levelében is csodálkozását fejezte ki e fölött, miért beszélt Prim a jelöltségről a franczia knak, mielőtt abban a Cortes határozatot hozhatott volna. Benedettivel való beszélgetésében visszafojtja a 6-iki nyilatkozat feletti nehezteléséi s igen barátságos formában, behatóan tárgyalja vele a kérdést arról az álláspontjáról, hogy attól, mint uralkodó teljesen távol áll s mint családfő is csak annyiban avatkozott bele, hogy nem akadályozta meg a herczeget a neki felajánlott jelöltség

elfogadásában. Miután Poroszországnak semmi köze ez ügyhöz, azt tanácsolja, forduljanak Madridba s a spanyol nemzetet tartsák vissza egy Francziaországra nézve sérelmes cselekedet elkövetésétől. A midőn pedig Benedetti ismét és ismét visszatér arra a kérésre, hogy mint családfő hozza rendbe a dolgot, erre csak annyi választ ad, hogy ő a maga részéről nem akadályozná a herczeget a visszalépésben. Egyúttal értésére adja a nagykövetnek, hogy ilyen irányban írt is már Antal herczegnek, a kinek válaszát tudatni fogja vele.

Benedettinek ez audiencziáról szóló jelentése július 10-én érkezik Párisba. Ennek megbeszélése végett Ollivier összehívja ministertársait 10-én 2 órára s miért, miért nem, azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy »most már ránk van kényszerítve a háború«. A ministertanács nem helyezkedik erre az ideges állás-álláspontra, s az annak megállapodásai alapján Emsbe küldött táviratában Gramont csak sürgeti az elhatározást s arra hívja fel Benedettit, küldjön a franczia képviselőházban felolvasható olyan táviratot, a melyből az tünjék ki, hogy a király megigérte, miszerint érintkezésbe fog lépni a herczeggel. Ugyanaz nap este írt levele azonban ismét türelmetlenebb és harcziasabb. Annak a mivel sem indokolt meggyőződésének ad kifejezést, hogy az Antal herczeghez írt levél csak ürügy, a melylyel késleltetni akarja a király a dolgot, s azt a valótlan hírt közli, hogy már is hívják be a porosz tartalékosokat. »Ha holnap nem kapunk választ, mozgósítunk — úgymond — s pár nap alatt a Rajnánál vagyunk.«

Ugyancsak 10-én Gramont még mindig azt mondja Lord Lyonsnak, hogy rendbe jönne a dolog, ha a herczeg *a király tanácsára* visszavonná elfogadó nyilatkozatát, Napoleon császár pedig az olasz katonai attachét, Vimercatit hívatja s általa azt az üzenetet küldi Viktor Emánuel királynak, hogy ha a jelöltséget *bárminő formában* visszavonják, biztosítva lenne a béke. Ellenkező esetben elkerülhetetlen a háború s kéri Olaszország segítségét.

Július 10-én Emsben semmi újabb nem történik. A király csak arról értesíti Benedettit, hogy még nincsenek újabb hírei, de egyúttal audiencziát helyez neki 11-én délelőttre kilátásba. Erről számol be 10-iki sürgönyében Benedetti s kéri, hogy a végleges nyilatkozatra várjanak még egy nappal tovább. Ebbe a halasztásba belenyugszik a 11-én tartott franczia ministertanács, egyúttal azonban bizonyos előintézkedésekre ad a hadügyministernek

felhatalmazást. Gramont pedig azt a kijelentést teszi a franczia kamarában, hogy tárgyalások folynak s rövid türelmet kér.

Az a fogadtatás, a melyben a franczia képviselőház túlnyomó többsége részesíti őket, megdöbbenti a minisztereket. A 6-iki nyilatkozat s az azáltal felizgatott párisi sajtó napról-napra féktelenebb harczi lármája nem téveszti el hatását. Hihetetlen inzultusokat és fenyegetéseket vágnak a legelőkelőbb párisi lapok a poroszok és azon franczia kormány fejéhez, a mely a nemzet érdekeinek és becsületének megvédésében nem mutatná elég keménynek magát.[1])

Megszületik a garancziák követelésének szerencsétlen gondolata. Az az egyes zsurnaliszták által odadobott jelszó, hogy itt nemcsak a Hohenzollern-jelöltségről van szó, hogy ez, önmagában véve csak jelentéktelen inczidens, a mely azonban a Franczia-országot fenyegető porosz politikának egyik láncszeme. Le kell tehát számolni az egész porosz politikával. El kell Poroszország hátrányára intézni minden, a két nemzet között lebegő vitás ügyet és garancziákat kell követelni, hasonló események visszatérésének meggátlására. Mindenekfelett pedig meg kell alázni azt a hatalmat, a melynek újabb sikerei homályt vetnek a franczia hadi dicsőségre.

Erről a hangulatról ijedten számol be Ollivier a császárhoz írt levelében, Gramontnak pedig, a kinek találkozása van az Emsből Párisba érkezett Werther nagykövettel, azt írja: tegyen félre minden kíméletet, szorítsa őt sarokba és erőszakolja ki a »nekünk járó reparácziót«.

Ez a 11-iki nap végre meghozza a döntést a spanyol jelöltség tekintetében. Vilmos király, a ki Benedettivel szemben olyan következetes preczizitással óvja meg a Bismarckkal megbeszélt tartózkodó álláspontot, mint a királynéhoz intézett leveleiből kitűnik, latba vetette a Hohenzollern herczegeknél befolyását, hogy őket ezen tervükről való lemondásra rábírja. Mint látjuk, a király soha nem volt e terv barátja. Bismarck tábeszélésének

[1]) Poroszország a szégyen és a fenyegetés közé szorult — írja a Pays, válasszon: »Hiába próbál magyarázatok mögé bújni: ebbe a brutális dilemmába van bezárva.« Girardin pedig azzal végzi cikkét a Liberté-ben: »Poroszország bizonyára ki akar térni a harcz elől. Akkor puskatussal a hátába kergetjük át a Rajnán s tisztítjuk meg e folyam balpartját.«

engedve, nem tiltotta azt meg, de most az európaszerte mutatkozó kedvezőtlen megítélés láttára igyekeznék azt az útból elhárítani. 9-én írt levelében figyelmezteti tehát Antal herczeget a dolog veszélyeire és nagyon méltatlankodik, a midőn 10-én a herczeg tagadó válasza megérkezik. Erről mit sem szólva Benedettinek, újabb levéllel küldi Strantz ezredest Sigmaringenbe, hogy személyesen is adja elő a helyzet komolyságát és igyekezzék a herczeget észretéríteni. »Adjon az Isten józan belátást a Hohenzollerneknek«, írja 11-én a királynénak.

Strantz előtt néhány órával Strat érkezik Sigmaringenbe s az előbbi jóformán nyitott ajtókra talál. Napoleon Romániára vonatkozó fenyegetése nem téveszti el hatását, főleg a herczegnére, s Antal herczeg, neje könnyeinek hatása alatt, kiadja távollevő fia nevében annak lemondási nyilatkozatát, a mit azonnal megsürgönyöznek a spanyol kormánynak. Párisba Olozaga spanyol nagykövetnek s egynéhány nagyobb német ujságnak. Mindez megtörténik még 11-én este, jóval mielőtt Vilmos császár megkaphatná Strantznak csak 12-én kelt jelentését.

Párisban 12-én reggel ministertanácsban elnököl a császár, a midőn Olozaga audiencziára jelentkezik, s a jó hírt diszkréczió mellett közli vele. Napoleon mit sem szól ministereinek, a kik egyszerűen annyit határoznak, hogy Benedetti újabb kérésére még egy napig várnak döntő elhatározásukkal és utasítják Gramont-t, hogy ezt Benedettivel tudatva, ismételten sürgesse meg egy olyan megoldás kieszközlését, a melynél Vilmos királynak a lemondásban való részesedése ha nem is pozitiv nyilatkozatból, de a tényekből szembetünő módon következzék. A képviselőházba menet, 12-én kora délután kapja meg Ollivier a rendőrségtől az Olozagának szóló sürgöny másolatát. Abban a boldog hitben van, hogy ezzel megvan a béke s hazarohan ezt feleségének megmondani. Alig érkezik a képviselőházba, Olozaga keresi fel a folyosón, számos tanu előtt mutatja meg a sürgönynek eredeti szövegét s viszi azt Gramonttal való közlés czéljából a külügyministeriumba. E találkozás közfeltünést kelt. Körülveszik, kérdéseikkel ostromolják Olliviert, a ki nem tud a pillanat hangulatának ellenállni s felolvassa a nála levő másolatot. Kifejezi ott is, hogy ezzel a békét biztosítottnak tartja, mire a tömeg nagy része elszéled s rohan a tőzsdére, hogy e hírt eszkomptálja.

A kamarának egyik tekintélyes tagja, Gressier, továbbfaggatja Olliviert a teendők felől. »Bármi történjék is, — válaszolja ez — nem engedek új komplikációt közbejönni, nem engedem a békét kezeim közül kiragadtatni.« »Nagyon jól teszi, — bólint amaz — hazafias cselekedet lesz, de bele fog bukni.« A harczias párt pedig meglepetéséből felocsudva, már a következő félórában interpellácziót jelent be a porosz kormánytól követelendő garancziákat illetőleg.

Javában folynak még ezek az izgalmas jelenetek, a midőn megkapja Ollivier Napoleon császár levelét. Most közli vele a békés hírt a császár, hozzá téve, hogy annak publikálásakor kifejezésre kellene jutnia, miszerint a herczeg visszalépése a király befolyására (injonction) történt. »Az ország családni fog várakozásában, — teszi hozzá a császár — de nem tehetünk róla.«

Ollivier, a ki a sürgönynek önhatalmú, elhamarkodott közlése által lehetetlenné tette a császár kívánságának teljesítését, megy ez utóbbihoz. Útközben találkozik Thierssel, a ki azt mondja neki, hogy most már viselkedjenek nyugodtan. »Legyen egészen nyugodt«, válaszolja Ollivier s azzal siet a császárhoz. Ez utóbbival egyetért abban, hogy nem tehető hivatalos nyilatkozat az aznapi ülésben. Másnap 9 órára minister tanácsot hívnak össze s megállapodnak, hogy e ministertanács előtt semmi elhatározó lépést nem tesznek. Innen megy Ollivier a külügyministerhez. Ez utóbbit Wertherrel beszélgetésben találja, a melybe őt is bevonják s azt hármasban folytatják. Gramont arra koncentrálja igyekezetét, hogy a lemondás a porosz király meghátrálásának legyen feltüntethető s a kérdés nehézségeinek taglalása közben azt a gondolatot pendíti meg: adjon Vilmos király annak kifejezést, miszerint eljárásának sértő czélzata nem volt és súlyt helyez a két nemzet közötti benső jó viszonyra. Ez eszmét tovább fűzve, jut arra a szerencsétlen ideára, hogy egy, a király által Napoleonhoz intézett levélben nyerjen ez kifejezést s egy ilyen, ha nem is bocsánatkérő, de reparáló levél tervezetét papirra is veti. Werther elég gyenge, hogy engedjen a két francziа rábeszélésének s propoziczió-jukat megsürgönyzi Emsbe és Berlinbe. Mindezekről jelentést teendő, az esti órákban megy Gramont herczeg a császárhoz St.-Cloudba.

A császár Párist a legbékésebb hangulatban hagyta el. »Minden

el van intézve, nagy megkönnyebbülés ez nekem«, mondja tisztjeinek. Közvetlenül kikocsizása előtt fogadja Nigrát s őt is biztosítja a békéről és arról, hogy szó sincs egyéb követelésről. A hadügyminister ez információk alapján mindenféle készülődés beszüntetésére utasítja osztályfőnökeit s a császár őt kísérő hadsegédének, Burbakinak útközben is azt mondja, hogy őrültség volna a háború.

St.-Cloudba érve ott az udvart s mindenekfelett a császárnét a legnagyobb izgalomban és felháborodásban találja. Leghívebb katonái villámló tekintettel, összeránczolt homlokkal fogadják és a császárné szemrehányásaival halmozza el. Ebben a pillanatban érkezik Gramont, a kit szintén kedvetlenül érint az események újabb fordulata. Mint láttuk, már a 6-iki kormánynyilatkozatban Poroszországot tette felelőssé s arra törekedett, hogy ez inczidens a porosz kormány vereségével, meghátrálásával és megaláztatásával végződjék. Az események s a mind izzóbbá váló párisi hangulat hatása alatt óráról-órára fokozódik ez a vágy benne s most egyszerre a herczeg visszalépése olyan módon következik be, a melynél a porosz király szerepe egészen háttérbe szorul!

Ilyen lelkiállapotban az udvar hangulata őt is és az ingadozó császárt is magával ragadja s a többi ministerek minden megkérdezése nélkül megsürgönyzi Benedettinek, hogy feltétlenül szükséges, miszerint a lemondáshoz a király hozzájáruljon és azt a biztosítást adja, hogy a jelöltséget újból nem engedélyezné. E sürgöny elmenetele után, késő este találkozik Ollivier Gramonttal, megtudja tőle a történteket s kettőjük megállapodásaként megy újabb sürgöny Benedettinek, mely azonban csak némileg enyhíti, de lényegileg nem változtatja meg az utasítást.

Emsben 11. és 12-e minden döntő fontosságú esemény nélkül folyt le. 11-én hosszú kihallgatáson újból sürgetőleg igyekezett Benedetti a királyt álláspontjának módosítására rábírni, a ki azonban rendületlenül megmaradt a 9-én mondottak mellett s a franczia kormány sürgető és türelmetlen követelődzését meglehetős határozott hangon utasította vissza.

Mindez azonban az udvariasság, sőt a barátságos érintkezés formái között történt. Azzal váltak el, hogy a király értesíteni fogja a nagykövetet, a mint biztos hírt kap a Hohenzollernek felől s ezt a két nap folyamata alatt több izben ismétli. A her-

czeg lemondásának híre kezd ugyan már 12-én Emsben is elterjedni, de még este 6-kor is csak azt üzeni a király, hogy másnap reggelre vár hiteles hírt a herczeg elhatározása felől s akkor fogja azt a nagykövettel közölhetni.

Késő este kapja meg Benedetti a garancziákra vonatkozó újabb utasítást. Bármennyire helytelenítse is azt, bármennyire féljen is következményeitől, nem mer ellene Párisban remonstrálni s készül a 13-iki audiencziára. Reggel a korai órákban elküldi neki a király a »Kölnische Zeitung«-nak a visszalépés pozitiv hírét tartalmazó számát. Majd Radziwill herczeggel, a király szárnysegédével találkozik, a kit felkér az audienczia kieszközlésére, miután újabb kérést kell előterjesztenie. E közben a sétatéren találkozik a királylyal, a ki azonnal hozzásiet és örömét fejezi ki a kérdés elintézése felett. Benedetti ismétli az audiencziára vonatkozó kérését. »Hogyan, — úgymond Vilmos — hát még mindig van valami közlendője?« és látható megütközéssel fogadja, midőn a nagykövet a várt köszönetnyilvánítás helyett a garancziák követelésével áll elő. Ott a sétatéren fejlődik ki a beszélgetés közöttük. A király megőrzi nyugalmát, meghallgatja, kimerítő válaszra méltatja a franczia követelést, de azt egyúttal a leghatározottabban utasítja vissza. Egyúttal kijelenti, hogy még mindig nincs kezében magának Leopold herczegnek lemondási nyilatkozata s a mint azt megkapja, közölni fogja vele, a miből Benedetti azt a reményt meríti, hogy délután folytathatja az eszmecserét.

Délután két órakor keresi fel őt Radziwill herczeg, a királynak Leopold herczeg hivatalos visszalépését közlő üzenetével. Benedetti újra audiencziát kér a királytól, a ki Radziwillt küldi vissza azzal, hogy helyesli a herczeg lemondását, a jövőre vonatkozólag azonban semmi kötelezettséget nem vállal s így további eszmecserének szükségét nem látja. A midőn pedig Benedetti még erre is kérésének ismétlésével felel, az audienczián végleg megtagadja azzal, hogy semmit nem tehet eddigi nyilatkozataihoz.

Ugyanakkor, a midőn Emsben ezek a döntő fontosságú események történnek, Párisban még egyszer némileg békésebb fordulatot vesz a dolog. 13-án reggel 9-kor foglalkozik a minister-tanács a kérdéssel. Le Boeuf marsall csak ott értesül az előző este beállott újabb harczias fordulatról. Önuralmát teljesen

elvesztve fakad ki, jelezve, hogy ő beszüntetett minden harczias készülődést és ilyen kapkodás végveszélybe döntheti az országot. Kívánja, hatalmazzák fel az azonnali mozgósításra.

Hosszú tanácskozás után a békésebb irányzat kerekedik felül. Határozatba megy, hogy a garanczia kívánást nem tartják ultimátumnak s abban az esetben, ha ezt Vilmos király megtagadná, de kétségtelenül, határozott nyilatkozatban helyeselné a herczeg visszalépését, elfogadnák ezt az ügy békés megoldása gyanánt s elejtenék a garancziákra vonatkozó kívánalmat.

Hihetetlen, hogy ez elhatározásról Benedettit nem értesítik s el nem követnek mindent, hogy könnyelműen felvetett, provokáló követelésük meg ne tétessék, vagy ha ezzel elkéstek is, visszavonassék, mielőtt a porosz kormányt helyrehozhatatlan nyilvános tények elkövetésére indíthatná. Ellenkezőleg, este 7-kor is azt sürgönyzi még Gramont Benedettinek: tegyen egy utolsó kísérletet, hogy bárminő formában kicsikarjon egy a jövőre vonatkozó kijelentést a királytól. »Sándor czár a legmelegebben támogat«, írja neki, holott a czár csak az ügy első stádiumában járt közben a herczeg visszalépése érdekében, a garancziák felvetését pedig a legnagyobb felháborodással fogadja. Egy miniszter, a ki ilyen pillanatban félrevezeti a tárgyalással megbízott saját nagykövetét!!

Csak a franczia kamarában tesz a kormány egy álláspontjuk ezen módosításának megfelelő nyilatkozatot: »Spanyolország követe hivatalosan bejelentette nekünk Leopold Hohenzollern herczegnek a spanyol trón jelöltségétől való visszalépését. Tárgyalásaink Poroszországgal, *a melyeknek sohasem volt más céljuk*, még nincsenek befejezve, nem vagyunk tehát abban a helyzetben, hogy ma részletesebben tájékoztassuk a házat az ügyek állása felől.«

E szavakra kitör a vihar a bonapartista jobboldalon s ennek vezető tagja David újabb interpellácziót jelent be, a mely a harczias párt tomboló lármája között 15-ére tűzetik napirendre.

Este későn kapják meg a kormány tagjai Benedettinek a 13-iki eseményekről beszámoló jelentését. Az nem tesz rájuk rossz benyomást. Igaz, hogy garanczia iránti követelésük határozottan elutasíttatott, de a király világosan kijelentette, miszerint helyesli a herczeg elhatározását. Így tehát reggeli megállapodásuk szerint látszott még mód az ügy békés elintézésére.

E közben azonban olyan tényező kapott bele az események kerekeibe, a melyik e rég várt alkalmat nem fogja többé elszalasztani s vasmarokkal kényszeríti könnyelmű, elvakult, ingadozott politikájuk következményeinek elviselésére a francziа nemzet sorsának intézőit.

Bismarckot Varzinban éri a spanyol jelöltség publikálásának híre s egészen a bekövetkező krizis utolsó döntő fordulatáig semmi jel nem mutat az ő részvételére. Nem lehet benne kétség: tudatosan intézi úgy a dolgot, hogy minden mozzanat azt az álláspontot igazolja, hogy Vilmos király mint uralkodó s a porosz kormány e vállalkozástól távol áll.

Kétségtelen, hogy az egész dolog az ő műve. Neki jutott-e legelőször eszébe, vagy a kétségbeesve királyt kereső spanyoloknak, bizonytalan, de ez utóvégre is kevésbbé lényeges részletkérdés. Mert az iránt aztán nem lehetünk kétségben, hogy soha a jelöltségből az ő ismételt döntő közbelépése nélkül semmi nem lett volna. Ő áll érintkezésben a spanyol közélet egyes tényezőivel. 1869 tavaszától fogva ismételve küldi oda megbizottait, részint ez érintkezések fenntartása, részint olyan információk szerzése czéljából, a melyek segélyével legyőzhesse a Hohenzollernek vonakodását. Ez az utolsó feladat a legnehezebb. Elkezdve a királyon, a ki 1870. február havában is boszankodva értesül róla, hogy a kérdés újból napirendre kerül s a kinek még július 12-én »kő esik le szívéről« Leopold visszalépésének hírére. Maguknál a herczegeknél is Bismarcknak kell a terv érdekében ismételten közbelépnie.

Ezen működése Vilmos királynak a királynéhoz intézett leveleiből és Károly román fejedelemnek levelezéséből világosan tűnik szemünkbe. Midőn 1870 május havában, a midőn tehát úgy Leopold, mint Frigyes herczeg lemondása végleg befejezettnek látszott, az előbbi újból habozni kezd, atyjuk, Antal herczeg azzal a kéréssel közli e tényt a porosz koronaherczeggel, hogy azt Bismarck tudomására juttassa. Bismarck azonnal ír a herczegnek, sürgeti, hogy Németország érdekében győzze le aggodalmait. Június 4-én kapja Károly fejedelem az értesítést, hogy testvére elfogadja a spanyol koronát, miután legilletékesebb helyről arról győzték meg, hogy az államérdek ezt kívánja. Ezek után bizonyára lehetetlen volna továbbra is azt állítani, hogy a

Hohenzollern jelöltség nem Bismarck műve. Arra pedig igazán szobatudósnak kellene lenni, hogy a felett bocsátkozzunk fejtörésekbe, vajjon mit akart Bismarck a jelöltség által elérni.

A királyhoz intézett memorandumában természetesen a spanyol trón elfoglalásának előnyös következményeit ecseteli. Azt fejti ki, minő közgazdasági, politikai és katonai előnyökkel járna Németországra nézve, ha a spanyol trónt a Hohenzollern-család egyik tagja foglalná el. Természetes, hogy ebben az iratban a kérdésnek azzal az oldalával, hogy ugyanezek az előnyök tűrhetetlenné tennék a helyzetet Francziaországra nézve s hogy e vállalkozás porosz-franczia háború veszélyét idézhetné fel, nem foglalkozik. Bármilyen kevés figyelmet látszott is a franczia kormány erre a kérdésre fordítani, bármilyen határozatlanok is e tárgyban 1869 tavasza óta tett lépései, minden laikus, a ki a franczia nép és a franczia kormány felfogását csak félig-meddig ismeri, tisztában lehetett vele, hogy ez a jelöltség majdnem elkerülhetetlenné teszi a háborút.

Nem lehet semmi kétségünk benne: ha Bismarck ilyen hévvel és szívóssággal ragaszkodott e terv megvalósításához, azért tette azt, mert azon alternativa elé akarta Francziaországot állítani, miszerint vagy eltűrjön egy olyan alakulást nyugati határain, a mely lényeges támasz Németországnak s jelentékenyen gyengíti egy franczia-német háború esetére a franczia pozicziót s a melyet a Spanyolország felé évszázados ambicziókkal bíró franczia nemzet vereségnek, szégyennek és inzultusnak fog tekinteni, vagy pedig reánézve kedvezőtlen viszonyok között megindítsa Spanyolország és Németország ellen a háborút.

E terv teljes sikeréhez az tartozott volna, hogy titokban maradjon a spanyol Cortez határozatáig. Ebből kellett volna az ámuló világnak megtudnia, hogy Spanyolországnak porosz királya van. Primmel egyetértve Bismarck akadályozta meg Antal herczeget és Vilmos királyt abban, hogy előzetesen közöljék a tervet Napoleon császárral, mert Francziaországot már ez első hírrel olyan fait accompli elé akarta állítani, a mely tisztán a spanyol nemzet szuverén elhatározásának látszik s a melytől a porosz kormány teljesen távol áll. Vagy el kellett volna tehát azt tűrnie, vagy Spanyolországnak kellett volna hadat üzennie, a mely esetben Poroszország becsülete megkövetelte volna,

hogy ezen függetlenségében megtámadott nemzet segítségére siessen.

Mint láttuk, a terv csak részben sikerült. Indiszkréczió folytán kipattant a dolog s a franczia ellenakczió annál olyan stádiumában indulhatott meg, a midőn a spanyol nemzet mint olyan még nem foglalt állást s az egész úgy egy-két spanyol politikus s a Hohenzollern herczegek kalandos vállalkozásának volt tekinthető.

Ebben a változott helyzetben is ragaszkodik Bismarck jól átgondolt szerepéhez. Ő maga Varzinban marad, elbúvik a közvetlen érintkezés elől. Thilenek pedig már július 4-én adott válasza is világos jele annak, hogy minden eshetőségre kellő utasítással volt ellátva. Bekövetkezik a július 6-iki franczia kormánynyilatkozat. Bismarck erre sem ad életjelt. Csakis Thile által adatja ki a fent említett rövid körlevelet.

Még 8-án is azt írja Thilenek: »A franczia deklaráczió még merevebb és præpotensebb mint hittem. De azért hivatalosan nem tiltakozom ellene.«

Mozdulatlanul, az elpattanásig megfeszített idegzettel lesi az emsi híreket. Tudja, hogy a király ab ovo nem volt az eszme barátja, ismeri békeszeretetét, remeg, hogy valamely olyan előzékenységet tanusít a francziákkal szemben, a melyik megalázó volna a franczia kormány nyilvános provokáczió ja után. 9-én sürgönyileg kéri a királyt, ne bocsátkozzék Benedettivel tárgyalásokba, utasítsa őt ő hozzá; 11-én pedig, nem bírván tovább magával, tudatja, hogy egészsége az emsi utat már megengedi. A királynak erre bekövetkező hívására 12-én indul oda. Estefelé Berlinbe érkezve ott kapja Leopold herczeg visszalépésének hírét. Félbeszakítja útját. Úgy gondolja, hogy most már minden tárgytalan; a játszma el van veszve; az idő előtt felrobbant akna őt magát sebesítette meg s a lemondás gondolatával foglalkozik. Eulenburg belügyministert küldi Emsbe azzal a kéréssel, készítse elő lemondásának útját. 13-án Berlinben várja a további híreket. Ott kapja Werther jelentését, a melyben közvetíti a franczia kormánynak a király magyarázó levelére vonatkozó javaslatát.

Mint láttuk, ez eszmét Werther úgy Emsbe, mint Berlinbe tudatta. Sehol nem téveszti el hatását. A király bámulatra méltó

önuralommal egy szót sem szól róla a 13-iki eszmecsere alkalmával Benedettinek, de nejének írt levelében szabad folyást enged méltó megbotránkozásának. »Láttak-e valaha nagyobb szemtelenséget, — írja a királynénak. — Boszantó, hogy Werther azonnal el nem hagyta állomását.« Ez utóbbinak megsürgönyzi, hogy fel van háborodva a sértő feltevés felett. Bismarck ebben az egyetlen esetben lép ki rezervájából s azt sürgönyzi Wertheruek, hogy ő bizonyára félreértette a franczia ministerek szóbeli nyilatkozatait. »Ilyen propozicziókat teljesen lehetetlennek tartok, s mint felelős minister nem fogom azokat Őfelsége elé terjeszteni. Ha a franczia kormánynak ilyen közlendői vannak, úgy bízza azokat saját nagykövetére.« Egyúttal utasítja Wertheit, hogy azonnal kérjen szabadságot s távozzék Párisból.

Estefelé hármasban ebédel Roonnal és Moltkéval. Őket is az utolsó napok eseményei hozták Berlinbe. Moltkét kételkedésbe ejtette volt a franczia kormánynyilatkozat. »Úgy kell lenni, — úgymond Nothomb belga követnek — hogy engem rosszul informálnak, mert őrület volna, a mit ezek az emberek csinálnak, ha csakugyan olyan gyenge létszámuk és hadikészültségük volna, mint a hogy mi gondoltuk.« E nyugtalanító érzés daczára teljesen bíznak mindketten a porosz fegyverek sikerében és elkeseredve fogadják a békés fordulatot. Asztalnál ülnek, a midőn a királyi kabinet titkárának, Abekennek következő sürgönye megérkezik:

»Őfelsége ezt írja nekem: »Gróf Benedetti elfogott a sétatéren, hogy utóbb nagyon tolakodó módon követelje tőlem, hatalmazzam fel őt azon kijelentésem megsürgönyzésére, hogy örök időre kötelezem magamat, miszerint soha többet a Hohenzollerneknek meg nem engedem jelöltségük újra felállítását. Visszautasítottam őt, beszélgetésem végén utoljára kissé komolyan, mert az ember ilyen kötelezettségeket a tout jamais nem vállalhat el. Mondtam neki, hogy még semmi hírem sincs s miután ő előbb kapott Páris és Madrid útján értesülést, ebből is láthatja, hogy az én kormányom keze nincs benne a dologban.« A király megkapta azóta Antal herczeg levelét. Miután Őfelsége mondta gróf Benedettinek, hogy várja ez értesítést, Benedetti fentérintett követelésére való tekintettel a gróf Eulenburg és az én előterjesztésemre elhatározta, hogy nem fogadja újból a grófot, ha-

nem egy hadsegéd útján üzeni meg neki, miszerint most már megkapta a Benedettinek Párisból küldött hír megerősítését s a nagykövet számára további mondanivalója nincs. Őfelsége nagyméltóságodra bízza, kívánja-e a nagykövet követelését s annak visszautasítását követségeink és a sajtó tudomására juttatni.«

Ebből a sürgönyből minden változtatás nélkül, de az egésznek hangját és hatását alaposan átalakító kihagyásokkal csinálta Bismarck a közzétett emsi sürgönyt. Ez utóbbi így hangzik:

»Miután a Hohenzollern herczeg lemondásáról szóló hírt a spanyol kormány hivatalosan közölte a franczia kormánynyal, a franczia nagykövet még azt a követelést intézte Emsben a királyhoz, hatalmazza őt fel azon kijelentése megsürgönyzésére, hogy örökidőkre kötelezze magát, miszerint soha többet a Hohenzollerneknek meg nem engedi jelöltségök újra felállítását. Őfelsége erre megtagadta a franczia nagykövetnek még egyszeri elfogadását s a szolgálattevő hadsegéd által megüzente neki, hogy semmi további közlendője nincs.«

E szöveg láttára felderült a két öreg katona ábrázata. »Az első békés zsolozsma volt, ez hadi riadó« úgymond Roon. Moltke pedig, az örökké hideg Moltke mellére ütve azt mondja: »Ha ebben a háborúban vezethetem még Őfelsége seregeit, azután elviheti az ördög ezt az öreg csontvázat.«

A közlemény késő este a lapok rendkívüli kiadásaiban megjelent már Berlin utczáin, a táviratok szétmentek minden világtáj felé s másnap a porosz követségek kezében voltak.

Minderről 14-én reggel nem lehetett még a franczia kormánynak tudomása. Mint láttuk, nem voltak egészen reménytelenek a 13-iki utolsó impressziók. Az udvar harczias hangulata nem csökkent, de bizonytalanság állt be ott is a továbbiakra nézve. Ez a bizonytalanság tükröződik vissza Gramont magatartásában is, a ki a megegyezés elemeit látja Vilmos király üzeneteiben. Ollivier ellenben egész határozottan a béke mellett van s midőn a vele bizalmas lábon álló Mitchell hírlapíró 14-én reggel információt kér a továbbiak felől, azt mondja neki: »Úgy Prim, mint a porosz király elfogadta a renunciáczió, a garancziák kérdését elejtjük. Újabb kérdést nem támasztunk, most már igazán be van fejezve minden.« Mitchell e látogatásból kijövén Cassagnac-kal találkozik s elmondja a jó hírt neki. »Biztos vagy

benne ?« válaszol ez utóbbi. »Apám most volt a császárnál s hála Istennek a háború van elhatározva.«

Ollivier hozzáül a másnapi ülésben teendő kormánydeklaráczió megszövegezéséhez, de alig kezd munkához, Gramont azzal ront be hozzá: »Kedvesem, itt áll egy pofonütött ember ön előtt« s megmutatja neki Le' Sourdnak késő éjjel Berlinben feladott táviratát, a melyben az emsi sürgöny közzétételét s az ez által a porosz fővárosban keltett harczias hatást tudatja. Azonnal ministertanácsot kérnek a császártól. Félegykor ül össze ez Párisban s órákig tanácskozik az események felett. És csodálatos, hogy ugyanazok a szerencsétlen emberek, a kik provokáló magatartásával így eljátszották a Francziaországra nézve fényes, békés megoldás esélyeit, most az utolsó perczben, mintha a veszélyek öntudatára ébrednének, habozni kezdenek és zürzavaros tanácskozás közben keresik a békének utolsó lehetőségét. Be kell látniok, hogy szégyen nélkül nincs többé meghátrálás s Le Boeuf 4 órakor eltávozik a ministertanácsból, hogy a mozgósításra vonatkozó rendeletet kiadja.

Távozása után folyik az eszmecsere tovább. Gramont, az ultraharczias Gramont felveti a nemzetközi konferenczia eszméjét. S hosszú megvitatás után, a melyről azzal a nyomoruságos észrevétellel számol be Ollivier, hogy »kollegáink állítása szerint a legcsodálatraméltóbb elmélkedésekre emelkedtem fel«, egy olyan nyilatkozatban állapodnak meg, a mely kijelentse, hogy a király nyilatkozata által a Hohenzollern kandidatura ügye a jelent illetőleg kielégítően megoldatott; a mi pedig a jövőt illeti, annak az elvnek elfogadását, hogy egyik nagy állam uralkodóházának tagja se ülhessen más állam trónjára, európai konferenczia elé terjesztik. Ezt határozzák tehát el a berlini »pof« után, s csak a hadügyminister követelésére tartanak este még egy ministertanácsot, a ki feltétlenül követeli, hogy most már végleges határozatot hozzanak a mozgósítás ügyében.

Estig újra harczias fordulat áll be. Kezdik belátni, hogy ez a megoldás lehetetlen a legutolsó események után s hogy a franczia kamara elseperné a kormányt, ha ezt terjesztené elő. Az este érkezett sürgönyök végleg megerősítik őket e felfogásban. Úgy a berni, mint a müncheni követ tudatja, hogy az illető állam kormányával az északnémet Bund követe közölte az emsi

közleményt. Ezzel a franczia állam képviselőjének tudatos, czélzatos megsértését befejezett ténynek veszik s erre támaszkodva, határozzák el a háborút. 15-én reggel csak a teendő deklarácziő szövegének megállapítása végett tartanak ministertanácsot. Délben felolvassák azt a kamarában s 50 millió hitelt kérő javaslatot terjesztenek elő, a melyet a kamara még aznap este elfogad.

Nem foglalkozunk behatóan a deklarácziő tartalmával s az annak alapján kifejtett vitával, mert, bárminő érdekes példái mutatkoznak is abban a franczia kormány felületességének és ámításainak, ezek magukra az eseményekre döntő befolyást nem gyakoroltak. Egészen felesleges módon színezik ki az eseményeket és álláspontjukat, mert hiszen a háború elkerülhetetlen volt már s a franczia kamara túlnyomó nagy többségének hangulata kényszerítette, erőltette őket a háborúra. Thiers az egyedüli, a ki férfias bátorsággal s az államférfi és hazafi aggódó bölcseségével száll szembe ez áramlattal s a feléje repülő szitkokkal nem törődve, higgadt megfontolásra kéri a kormányt és az országot.

Szavainak hatása alatt kétszer is szószékre lép Ollivier. Első alkalommal gyujtó deklamácziő olcsó babéraival elégszik meg. Utóbb, látva, hogy a kamara egyrésze részletesebb felvilágosítást kíván, felolvassa Benedettinek 13-án kelt sürgönyeit, de a következő passzus kihagyásával: »A hadsegéd Őfelsége nevében tudatta velem azt is, hogy a király teljes és fenntartás nélküli jóváhagyását adta a Hohenzollern herczeg lemondásához.« Igy teljesen elhomályosítja azt a döntő fontosságú tényt, hogy magában a dolog lényegében, t. i. nemcsak a herczeg lemondásában, de a királyi jóváhagyás kérdésében is a franczia kívánság teljesen honoráltatott, s csakis a garancziákat utólagosan felvetett sértő követelés tette elkerülhetetlenné a konfliktust.

A kamara bizottságot választ az előterjesztett törvényjavaslat előzetes tárgyalására s e bizottság este 6 órakor tartott ülésében további felvilágosításokat kér a kormánytól. Első kérdésük a hadi készültségre vonatkozik, a mire Le Boeuf egyszerűen azzal válaszol, hogy készen vannak s ha nem veszítenek időt, felel az eredményről. Gramont elkésve érkezik az ülésbe. Tőle először is azt kérdik: igaz-e, hogy a kormány a tárgyalások közben állott újabb követelésekkel elő? Gramont erre a sürgönyök számának és dátumának felolvasása nélkül olvas fel azokból egyes kiszakított

részleteket s azokkal annyira félrevezeti a bizottságot, hogy ez jelentésében azt állítja, miszerint már az első Emsbe küldött sürgönyben annak a kívánságnak a tolmácsolására utasították Benedettit, hogy a király járuljon hozzá a herczeg lemondásához és biztosítsa arról Franczia országot, miszerint jövőre nem fogja ugyanezt a jelöltséget megengedni. Erre a csak 12-én, a herczeg lemondásának közlése után elküldött sürgönyből vett idézetre támaszkodva mondja a bizottság: »Látjuk tehát, uraim, miszerint a kormány az inczidens kezdetétől fogva annak utolsó fázisáig lojalisan mindig ugyanazt a czélt kívánta elérni.«

Utolsó kérdésük: remélhetnek-e szövetségeseket? Igazságszeretetről és nemzetek sorsával játszó emberek felelősségéről csak némi fogalommal bíró embernek arczába kergeti a vért Gramont válasza: »Azért voltam kénytelen a bizottságot megvárakoztatni, — úgymond — mert az osztrák és olasz nagykövet látogatását kellett fogadnom. Reménylem, hogy ezek után nem fog a bizottság több kérdést intézni hozzám.« Ezt merte válaszolni az az ember, a ki annyira tudta a szövetségesek utáni reménykedés hiu voltát, hogy nem is tett komoly lépést azok biztosítására s úgy az osztrák kormány, mint az olasz külügyminister ismételt kategorikus kijelentéseiből tudta, miszerint velük való szövetségről szó sem lehet.

Ismétlem, mindez egészen felesleges cselekedet volt; az illetőket siralmasan jellemzi, de befolyást az eseményekre nem gyakorolt. Elkerülhetetlenné vált a népek nagy erőpróbája, a nagy leszámolás. A koczka el volt vetve, az államférfi munkája befejeztetett. Most már a hadvezér s a fegyverben álló nép következett. A döntést a német nép nagyobb fizikai, szellemi és erkölcsi ereje s mindenekfelett jobb hadi szervezete hozta meg. De hogy ez a nemzet így felszabadítva, így egyesítve, így szervezve dobhatta a döntés pillanatában egész erejét a végzet serpenyőjébe, az első sorban annak a nagy államférfinak műve volt, a ki közpályájának első kezdetétől fogva a jós előrelátásával, a természetvizsgáló hideg, boncoló eszével, a lángész magas szárnyalásával és titáni energiájával s a hazafi izzó honszerelmével szentelte ennek a nagy czélnak egész életét.

384

BINDING SLIP NAME OF

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DK
34
S4N3

Nagy, Géza
A skythák